

Fülemile Ágnes

A jelképpé vált táj – Kalotaszeg

A tájértelmezés, imázsteremtés, jelentésalkotás
és identitásképzés konstrukciós folyamatai egy
emblemikus történeti, néprajzi táj példáján

MTA doktori értekezés

Budapest, 2024

fulemile.agnes_192_24

Tartalomjegyzék

Bevezetés	5
<i>Problémafelvetés, a disszertáció főbb fejezetei</i>	5
<i>A kutatás módszerei</i>	9
<i>Tudománytörténeti kontextusok, elméleti megfontolások</i>	12
Kalotaszeg mint identitásrégió	31
<i>A korai történeti korszak lenyomata a táji struktúra szerveződésében</i>	
<i>Kalotaszeg történeti-földrajzi-etnikai-néprajzi körülhatárolása, kistáji felosztása</i>	31
<i>A házasodási körök által kirajzolt táji struktúra</i>	54
<i>A táji struktúra tudati elemei – kit tekintenek „kalotaszeginek”</i>	56
<i>Régi, új és legújabb Kalotaszeg – a táji identitás változásai</i>	61
<i>A kultúraalapú vizsgálattal kapcsolatos kérdésfelvetések</i>	63
<i>A korai leírások tájfogalma</i>	66
Reprezentáció és reprezentativitás – A kalotaszegi népművészet „felfedezésének” főbb hullámai	73
<i>Bevezető gondolatok</i>	73
<i>Általános tendenciák – A tradicionális tárgyi világ esztétikumának felmagasztalása Európában a 19. század utolsó évtizedeiben</i>	74
<i>A kalotaszegi háziipar indulásának hőskora</i>	84
<i>A Gyarmathy házaspár és kortársi közegük</i>	84
<i>Háziipar, faipar, játék- és bútorgyártás</i>	94
<i>Kalotaszeg megjelenése a korszak nagy kiállításain</i>	112
<i>A főúri támogatók köre és a varrottas promóciója</i>	112
<i>Látogatók „Kalotaszeg fővárosában” – Kalotaszeg a fővárosba „látogat”</i>	125
<i>A „svájci villa” típusú építkezés divatjának hatása</i>	133
<i>A toronymotívum mint ikonikus jelkép</i>	147
<i>„Egy kis ruszini terület: Kalotaszeg” – A gödöllőiek és a „Fiatalok” művésznemzedékének Kalotaszeg-képe</i>	163
<i>A Malonyay-vállalkozás</i>	201
<i>Népzenekutatók Kalotaszegen</i>	219
<i>Irodalmi vonatkozások és a transzilvanizmus eszméje</i>	233
<i>A varrottas ügye a két világháború között</i>	257
<i>A toronymotívum szimbolizmusa és az új református templomépítéset</i>	270
<i>A magyar nemzettudat ikonikus tája Észak-Erdély visszacsatolása után</i>	284
<i>A kalotaszegi toronymotívum a rendszerváltozás utáni református templomépítészetben</i>	317

A „kalotaszegi torony” fogalma	317
A toronymotívum jelképisége 1990 után	333
Lépésváltás és léptékváltás a hagyományörzés módozataiban	355
<i>A magyar paraszti kultúra regionális és lokális képletei a változás dinamikájában</i>	355
<i>A Nádasmente a szocializmus időszakában</i>	376
<i>Folklorizmus és revival</i>	389
<i>Egy néprajzi táj reprezentativitása – A külső és belső kép divergenciája</i>	409
<i>Kutatói dilemmák</i>	441
<i>A hagyomány valósága, emléke és „mítosza”</i>	444
Jelenlét, kapcsolattartás és terepmunkamódszerek a változó	
Kalotaszegen – „a maga kultúráját vizsgáló kutató” erdélyi terepen	465
<i>Bevezető gondolatok</i>	465
<i>A „saját kultúrájában kutató etnológus” terepmunka-kihívásának módszertani kérdései</i>	467
<i>A konkrét kalotaszegi tereptapasztalat</i>	474
<i>A kutatói motiváltság személyes története</i>	474
<i>A terepmunka korai szakaszának kérdésfelvetései</i>	482
<i>Terepmunkamódszerek, a terepen töltött idő fázisai, kapcsolatépítés</i>	483
<i>A terepmunka alkalmazott dimenziói</i>	512
<i>Zárszó</i>	528
Összegzés	531
Irodalom	537
A könyvben említett települések román nevei (1910-ben)	593

Bevezetés

Problémafelvetés, a disszertáció főbb fejezetei

Kalotaszeg, a Kárpát-medence egyik „leghíresebb” néprajzi tája, amelynek kiemelkedően jelentős a tudományos és művészi reprezentációja és a közgondolkodásban elfoglalt helye. Kalotaszeg „sikertörténete”, a róla kialakult „kép” egy mintegy 170 éve zajló összetett folyamat eredménye, amelynek során számos külső és belső tényező és szereplő hatására vált reprezentatívvá a vidék, tapadtak a képzetéhez többletjelentések, alakult ki körülötte szimbolikus értelmezési mező, emelkedett a magyar nemzettudat ikonikus tájának rangjára. Jelen disszertáció fókuszában a Kalotaszeg-imázs alakulásának, valamint ezzel szoros összefüggésben a regionális identitás kérdéskörének vizsgálata áll tágabb társadalom- és kultúrtörténeti kontextusban, interdiszciplináris megközelítéssel.¹

Az értekezés 5 fejezetre oszlik. A bevezetést követően három főbb fejezet tárgyalja a disszertáció címében jelzett problematikát, majd ezt követően az utolsó fejezet a Kalotaszegen végzett néprajzi terepmunka elméleti és módszertani kérdéseit és konkrét kalotaszegi tapasztalatait tárgyalja.

A „Kalotaszeg, mint identitásrégió” című második fejezet a kalotaszegi regionális identitás alakulásának sokváltozós történeti, társadalmi folyamatát vázolja fel, rámutatva az egyes korszakok lenyomatára a táji struktúra szerveződésében. Diakron időmetszetekben a „Kalotaszeg” elnevezés jelentése, terület- és csoportjelölő társadalomtörténeti tartalma változik. Mikortól jelenik meg, mi a gyökere a név használatának? Hogyan terjed ki, hogyan rajzolhatjuk meg – milyen értelmezési szándékok mentén – a folyamatosan változó térbeli, mentális és szimbolikus „határait”. Kik azok, akik csupán ismerik, neutrálisan használják, vagy másokra vonatkoztatva hivatkoznak rá, és kik azok, akik magukénak érzik, saját identitás-struktúrájuk részeként azonosulnak vele, és mint az önazonosságukat kifejező fogalmat használják? Kalotaszeg mikrotájainak önképe mikor, hogyan, milyen tényezők hatására alakul ki, erősödik meg és vajon találkozik-e a kör-

¹ A disszertáció benyújtása előtt mintegy félévvel került nyomdába az a könyv, amelyben az értekezés fejezeteinek nagyobb része megjelent (Balogh – Fülemile 2023. A könyv tartalomjegyzékében nem kötöttük szerzőhöz az egyes fejezeteket, de az értekezés benyújtásakor nyilatkoztunk a szerzőségről.) A disszertáció anyagának nagyrészt új, korábban nem publikált fejezetek teszik ki, melyeket annak szándékával és tudatában írtam 2019 és 2023 között, hogy a disszertációnak és egyben a könyvnek az anyagát is képezzék. A könyv, illetve a disszertáció néhány fejezete a közelmúltban, 2019 és 2021 között megjelent önálló tanulmányként is (Balogh – Fülemile 2019, 2020, 2021; Fülemile 2023). Érdeemes hangsúlyozni azonban, hogy ezeket az anyagokat az újabb eredményeket felhasználva átdolgoztam, a publikálásuk óta eltelt időszakban szerzett adatokkal egészítettem ki. (Az értekezés elkészültéhez támogatást nyújtott az NKFIH 120712 azonosítójú, „Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben” című pályázat, továbbá a BTK NTI ELKH „Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás” című, SA-35/2021-57005 témaszámú projekt, valamint az NKFIH Konzorciumi 142797 számú „Örökségkonstrukciók kortárs közösségi szinteken – Identitás, emlékezet, reprezentáció” című pályázat.)

nyező vidék közösségeinek konszenzusos jóváhagyásával? Mit tartanak a „kalotaszegiség” kritériumainak – ezek a szempontok mennyiben korrelálnak (vagy sem) bizonyos kulturális jegyek térbeli elterjedésével – és kiket tartanak a „megtestesítőinek”? A már korábban a témában, 2004-ben megjelent, Balogh Balázssal közösen írt könyvünk² ugyan részletezően, gazdagon adatolva és árnyaltan fejt ki a kérdéskör több aspektusát, azonban szükségesnek tartottam, hogy felvezetőként itt most tömörebben, feszebben – ezért talán érthetőbben összefoglalva – kiemeljem, súlypontozzam a legfőbb sarkalatos megállapításainkat, emellett újabb összefüggésekre is rávilágítsak és meghivatkozom az azóta megjelent újabb irodalmat.

A fentiekkel, az identitásrégió alakulásával összefüggésben érdekel a „kalotaszegiség nimbuszának” létrejötte. A „Reprezentáció és reprezentativitás – A kalotaszegi népművészet »felfedezésének« főbb hullámai” című harmadik fejezetben tág időintervallumban, az 1840-es évektől kiindulóan járom körbe azt a komplex jelenségekört, hogy milyen tényezők hatására és milyen „forgatókönyv” mentén vált a jobbágysorból épphogy kiemelkedő Kalotaszeg a 19. és 20. század fordulójára a magyar nemzeti kultúra és nemzettudat ikonikus tájává? A regionális identitás idő-, és térbeli alakulásával szorosan összefüggő kérdéskörként, a kalotaszegi táj és „népélet” iránt megnyilvánuló külső érdeklődés főbb korszakait, társadalmi kontextusát, az aktív, alakító szereplőket és azok retorikáját idézem fel. Érdekel, hogy kik és milyen képet konstruáltak a vidékről, ez a kép milyen kommunikációs csatornákon át hova jutott el – régiós, nemzeti és kontinentális léptékben – és ennek milyen visszahatása volt a modernizáció okozta belső akkulturációs folyamatokra, az azokra adott „válaszokra” és a helyiek identitásképzésére. Igyekszem megragadni, hogy az intenzív külső érdeklődés eredményeként milyen folklorizmus jelenségek jöttek létre, milyen többletjelentések, kiemelt szimbolikus értelmezések jelentek meg, hogyan emelkedett a „nemzeti táj” rangjára Kalotaszeg, és piedesztálra emelt „etalonként” hogyan járult hozzá magának a „népművészet” fogalmának a megformálásához. Kérdés az is, hogy a folyamat mennyiben korrelál a korabeli európai és kelet-közép-európai tágabb kontextus főbb trendjeivel, és miben fogható meg a „Kalotaszeg-jelenségnek” a térségünkre jellemző karaktere, valamint miben áll egyediségének „receptje”.

A mintegy 170-180 évnyi időtartam nyilvánvalóan túlságosan hosszú ahhoz – elemzésével kötetek sorát lehetne megtölteni –, semhogy Kalotaszeg „sikertörténetének”

² Balogh – Fülemile 2004. Korábbi könyvünk ide vonatkozó fejezeteit az együtt kialakított és közösen végzett, a kapcsolathálókra rákérdező standard kérdőívezésen alapuló, szisztematikus terpmunka analízisére, valamint a történeti, régészeti, nyelvészeti és művészettörténeti irodalom áttekintő összegzésére alapoztuk. A közös feldolgozás során Balogh Balázs főleg a peremterületek és külső határok problematikájára, a diaszporizáció folyamataira, az etnikus konfliktusokra, valamint egyes közösségek és mikrotájak esettanulmányyszerű leírására koncentrált. Jómagam a történeti folyamatok elemzésére, a házassági rendszer és a települések közötti hierarchia kérdéseire, valamint a terület belső struktúráltságára és diakron identitásváltozásaira vonatkozó szövegrészeket öntöttem formába. Ugyanakkor hangsúlyozni szükséges, hogy az együttgondolkodás inspiráló folyamata jelentős hozzáadott értéket jelentett a több évtizedes közös munka során. A jelen – identitásrégiót tárgyaló összegző – fejezet megfogalmazása az én munkám.

minden egyes korszakát, mozzanatát egyforma elmélyültséggel fejtem ki. Bizonyos fontosabb csomópontokra jobban fókuszálok, részletesebben, gazdagabban adatolva rajzolom fel a képét egyes korszakoknak, eseményeknek, szereplőknek, témáknak (például a gödöllői művésztelephez kötődő alkotók, közülük is Körösfői-Kriesch Aladár), vagy fejték ki eddig ilyenformán még össze nem foglalt témákat (például a „svájci villa” hatás kérdése, a toronymotívum szimbolizmusa, vagy Kalotaszeg népzene kutatásának első félszázada), míg máskor csupán tömörebb, vázlatosabb összefoglalásokban emelek ki jellemzőket, tendenciákat. A tárgyalás struktúrája olyan mint egy gyöngysor, amelyen a folyamatos futó, vékony szála felfűztem több nagyobb, kerekesebb gyöngyszemet. Elmélyülten, aprólékosan bontom ki az 1870–1920 közötti időszakot. Az 1920–1944 közötti korszak esetében már lendületesebb ívű áttekintéssel vázlok fel folyamatokat, vetek fel témákat. Az 1945–1990 közötti időszak esetében viszont inkább csak kérdésfelvetésként írok le néhány gondolatot, illetve a Nádasmentéről adok egy vázlatos képet a szocializmus időszakában. (Ez utóbbi időszak a maga politika- és társadalomtörténeti sajátosságaival egy külön munka tárgya lehetne, önmagában is megálló, alapos kutatást igényelne, amit most nem tartottam feladatommak elvégezni.)

A részletesebben kifejtett témaköröknél (például a Gyarmathy házaspár kortársi közegeiről, vagy a gödöllői művészekről szóló alfejezeteknél) azonban minden látszólagos ismerőssége, feldolgozottsága ellenére el akartam kerülni azt, hogy az eddig is tudottak alapján „felmondjam a jól ismert leckét.” Arra törekedtem, hogy a sokfelé ágazó, jól adatolt források, az eredeti, korabeli szövegek és az újabb szakirodalom integrálásával, (nagy bibliográfiai háttérrel dolgozva), olyan árnyalt korrajzot alkossak, amely minden eddiginél tisztább és átfogóbb képet ad a vizsgált időszakról, emellett számos új kérdést vet fel, új altémát bont ki, új összefüggésekre világít rá. Mindezt olyan reprezentatív képanyaggal – archív, múzeumi, valamint jelentős számú saját terepfotókkal – illusztrálom, amelynek a zöme csak a 2023-ban kiadott könyvünkben jelent meg először nyomtatásban.³ Ugyanakkor a korrajz részleteinek kidolgozása rákényszerített arra, hogy gyakorta a megszokottnál hosszabb, akár a főszöveg terjedelmét közelítő jegyzetanyagban írjak meg leágazó témákat, amelyek a feszebb gondolatmenetet szétvetették volna, mert az adatbőség bizonyos szintje fölött a főszöveg tovább már nem volt bővíthető.⁴

A romániai rendszerváltozás óta eltelt közelmúltban és a jelenben a lokalitások belső világától elszakadó külső szimbolizációs folyamat Kalotaszeg esetében megint új szintet lépett, egyrészt – mint korábban is –, része az Erdély körül „versengő” nem-

³ Balogh – Fülemile 2023, 418 képpel. Jelen értekezésben 375 kép található. Az egyik oka, hogy az értekezést tördelt szöveg formájában nyújtom be az az, hogy az illusztrációk és képaláírások helyének rögzítése egy egyszerű szövegfájlban nem lett volna biztosítható.

⁴ A célom ezzel az volt, hogy minél teljesebb társadalom- és kultúrtörténeti kontextust rajzoljak a folyamat köré, mert nincs szándékomban a résztémákat a továbbiakban újra és újra feldolgozni, átírni, tovább bővíteni. Másrészt a disszertációnak (illetve a Balogh – Fülemile 2023 könyvnek) ekképpen két olvasási módja lehetséges: míg az érdeklődő szakember elmerülhet a pontosan adatolt részletekben, addig az olvasmányosabb főszöveg önmagában is koherens képet adhat az érdeklődő olvasónak.

zeti diskurzusnak, másrészt még kitágultabb nemzetközi kontextusban ragadható meg. Kérdés, hogy van-e ennek visszahatása, párbeszédbe lép-e – és ha igen, hogyan – a vidék belső folyamataival? A „Lépésváltás és léptékváltás a hagyományörzés módozataiban” című fejezetben azt igyekszem megragadni, hogy Kalotaszegnek, mint a magyar népi kultúra emblematikus tájának a felfedezés-története és az imázsteremtés léptéke milyen muníciót ad a jelenben a tradicionális paraszti kultúra egyes szelektált kifejezéseinek a használatához, és hogyan járul hozzá a regionális identitás fenntartásához? A Kalotaszeg reprezentativitásával összefüggő komplex jelenségkörnek a részeként szükséges felvázolni bizonyos kortárs folklorizációs, szimbolizációs, fesztivalizációs folyamatokat, amelyek új fogalmak, tartalmak és jelenkori örökségesítési ambíciók és gyakorlatok kialakulásához, valamint a megőrzött/reflektált/újraértelmezett/újrakonstruált „hagyomány” prezentálásának mai módozataihoz vezetnek. Kérdés, hogy a modernizáció, a globalizáció, a jelenkori mobilitási és demográfiai trendek, valamint a román és magyar nemzetépítés kihívásainak kontextusában milyen reziliens válaszadási módokon⁵ próbálják a lokalitást és a régiót „új-rateremteni”, az ezzel összefüggő identitást táplálni (amely egyben átfedően az etnikus és nemzeti önazonosulás építését is magában hordozza), a kultúrahordozók (culture-bearers) reprezentáns aktoraira rámutatni, valamint a kulturális örökséget kiaknázható erőforrássá alakítani a kultúragazdaság, a turizmus és a településfejlesztés számára.

A disszertáció végére került a főtémmával ugyan lazább kapcsolatban lévő, de módszertani szempontból fontosnak tartott, epilógusnak szánt zárófejezet, amely a közel három évtizedes terepjelenlétünk kutatási történetét és tapasztalatait összegzi saját fotókkal gazdagon kísérve, a „Jelenlét, kapcsolattartás és terepmunkamódszerek a változó Kalotaszegen – a »maga kultúráját vizsgáló kutató« erdélyi terepen” címmel. A régióhoz fűződő személyes és kutatói viszonyt önreflexív módon bemutató írás egyrészt beszámol a saját terepmunka-gyakorlatunk általánosabb módszertani kérdéseket is felvető tanulságairól, másrészt tudománytörténeti, elméleti, módszertani keretbe helyezi a „saját kultúra” etnográfiai, etnológiai, antropológiai vizsgálatának kérdéseit. Többek között azt a kérdést próbálja meg körüljárni, hogy a vissza-visszatérő jellegű, több színterű terepmunka során milyen interakciók alakulnak, alakulhatnak ki a vizsgált települések lakói és a kutató között. Bemutatom, hogy terepjelenlétnek milyen alkalmazott vetületei vannak, bonyolult oda-visszahatások révén milyen hatással lehet nemcsak a terep a kutatóra, hanem megfordítva a kutató a terepre. Hogyan alakíthatja a kutató önmaga is a tájról alkotott képet és ez milyen felelősséggel jár. Ez utóbbi kérdéskör összefügg a regionális kulturális örökség reprezentációjának módozataival és színtereivel, valamint és azok léptékével, továbbá visszautal a „Lépésváltás és léptékváltás” fejezetben tárgyalt problematikára.

⁵ Lásd a magyar néprajztudományban a „reziliencia” fogalom használatát kezdeményező, a HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet kétéves „Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében” című kutatását reprezentáló 2023. évi évkönyv, az Ethno-lore XL. bevezető tanulmányát (Turai 2023) a fogalom értelmezési keretében született esettanulmányok bemutatásával. Külön kiemelem a kötetből Balogh Balázsnak a Kalotaszegen az 1930-as, 1940-es években, a román hatalmi elnyomással szembeni közösségi ellenállás formáiról írt tanulmányát (Balogh 2023).

A kutatás módszerei

1991 óta végzek (1994-től Balogh Balázssal együtt) történeti- és recens társadalomnéprajzi kutatásokat Kalotaszeg településein és a tájat körülölelő tágabb térségben. Gyűjtési tapasztalatunk, helyismeretünk, kapcsolatrendszerünk mintegy 100 településre terjed ki. Mivel a disszertáció utolsó fejezete részletesen beszámol a néprajzi terepmunkánk módszereiről, ezért ennek tárgyalására itt most nem térek ki. (A gyűjtőmunka korábbi, változó tematikai fókuszairól is ott számolok be.) Ugyanakkor hangsúlyozni érdemes, hogy a rendszerváltozástól a mai napig tartó, mintegy három évtizednyi rendszeres kutatói jelenlét már önmagában is történeti távlatokat ad a tapasztalásnak, megteremti az összehasonlítás lehetőségét, a folyamatok dinamikájának érzékelését.⁶ Egy olyan áttekinthetőséget, biztos koordinátarendszert ad, amelybe könnyebb beilleszteni az újabb információkat, s amely megnöveli a kutató magabiztosságát abban, hogy felismerjen összefüggéseket és meg merjen fogalmazni következtetéseket.

A közelmúltat és jelent vizsgáló néprajztudományi megközelítés hangsúlyossága mellett a vizsgált téma kronológiai időívéből, tematikájából és a szerző szakmai háttéréből is fakad a disszertáció interdiszciplináris jellege, a történeti, művészettörténeti ismeretanyag értő használata.⁷ A sokrétű szakirodalmi háttér, a kiterjedt könyvészeti kutatómunka, a forrásanyagként bőségesen használt korabeli sajtó és szaklapok szövegtörzsként alapos vizsgálata, a gondosan válogatott – a tartalmat plauzibilisen alátámasztó – idézetek és a gazdag vizuális forrásanyag finomítja az elemzés lehetőségeit. Ugyanakkor a jelenkorig elvitt tárgyalás számos pontján – például az identitásrégio térszerkezetéről és tudati összetevőiről írottaknál, a szocialista időszak vonatkozásairól, vagy a kortárs örökségésítési gyakorlatok és a „hagyomány” belső feltételeitől függetlenedő transznacionális külső jelenségek tárgyalásakor – elsődleges és nélkülözhetetlen a néprajzi módszerekre alapozó megfigyelés, adatgyűjtés, feldolgozás és értelmezés.

A képanyag egy részét – a térképek,⁸ az archivális és múzeumi anyagok mellett – a gyűjtőmunka során a terepen készített saját fotók teszik ki, amelyek egyben a három évtizednyi időt átfogó rendszeres jelenlét kutatói reflexiói a látvány eszközével.⁹ Az értekezésnek az utóbbi három évtizedet tárgyaló fejezeteibe a néprajzi munkáktól eltérően szokatlanul nagy számban válogattam fotókat, azonban ez egy tudatos döntés volt.

⁶ Már a rendszerváltozást megelőzően, az 1980-as évek elejétől is gyakran fordultam meg Kalotaszeg egyes településein (Méra, Vista, Türe, Nagykapus, Körösfő), de akkoriban módszeres néprajzi gyűjtést még nem folytattam – a politikai körülmények ennek nem is kedveztek –, inkább résztvevő megfigyelőként voltam jelen.

⁷ A disszertáns történelem, művészettörténet, néprajz szakokon végzett az ELTE-n.

⁸ A térképeket Nagy Béla, a HUN-REN BTK Történettudományi Intézet munkatársa szerkesztette.

⁹ Az 1980-as évek közepétől kezdve – amikor sikerült megszereznem az első jó minőségű és több optikával rendelkező felszerelésemet – szívesen fotóztok terepen. A digitális fényképezőgépek megjelenéséig szinte kizárólagosan színes diapozitíva fotóztam, amit csak hosszú évekkel később tudtam digitalizálni. A korai terepfotók szemcséssége, színének behatároltsága sajnos a diapozitív anyagának degradációjából származik.

A képeknek szoros kapcsolata van az elemzett jelenségekkel, párbeszédbe lépnek a szöveggel. Kifejezik a vizualitás erejét, azt a hozzátett értéket, amellyel egy-egy jól megragadott pillanat képi megjelenítése mélyebben érthetővé teszi, gazdagítja a tartalmat.

Kutatóként a terepmunka kezdete óta inkább vonzott, semmint eltávolított, hogy Kalotaszeg első, felületes pillantásra túlkutatottnak tűnhet. Azonban izgalmas kihívást jelentett, hogy a sztereotipikus kép mögött, hogyan lehet új kutatási témákat felvetni, illetve a már ismertnek vélt jelenségeket más szemszögből, tágabb kontextusban, esetleg nagyobb asszociációs bázissal értelmezni. Ez is volt az oka annak, hogy jó ideig olyan hiánypótló társadalomtörténeti, társadalomnéprajzi kutatásokba kezdtünk Balogh Balázssal együtt, melyek Kalotaszegnek nem az ünnepi szféráját, művészi megnyilvánulásait vizsgálták – vagy ha igen, akkor egy komplexebb összkép részeként –, hanem a lokális közösségek hétköznapi életére, társadalomszerkezetére, identitására, presztízsére, kapcsolathálójára, kooperációira és konfliktusaira fókuszáltak. Tulajdonképpen hosszú évekig kerülgettem, hogy belefogjak a most letett disszertáció tematikájába. Végsősoron most sem a hagyományos paraszti kultúra egyes területeinek kutatására szántam rá magam, hanem sokkal inkább a táj- és kultúraértelmezés, valamint az identitásképzés konstrukciós folyamatai és reprezentációs technikái mögött meghúzódó jelentésalkotást, a szűkebben és tágabban értelmezett imázsteremtés mechanizmusait igyekeztem megérteni.

Ehhez kapcsolódóan jegyzem meg, hogy a disszertáció tematikája eddigi kutatásaimba nemcsak a 30 éve Kalotaszegen folyó terepmunka kapcsán illeszkedik, továbbá nemcsak azért, hogy lényegében kutatómunkám során mindig kiemelten fontosnak tartottam a vizsgált jelenségeknek elmélyült társadalomtörténeti kontextusban való megközelítését. Hanem érdeklődésemnek van egy olyan, a vizualitással kapcsolatos területe, amelybe – még ha távolinak is tűnik a kapcsolódás – logikusan ágyazódik be a jelen téma. A magunkról és másokról alkotott képzetek, a (kollektív) önkép és identitás kifejezésének vizuális vetületei, a nyilvánosság számára kreált „kép” és recepciója, az imázsképzés kontextusa, a sztereotipizálás mechanizmusai, a képi toposzok sémáinak működése és popularizálódása a köz-kultúrában – mint problematika –, szakmai tevékenységem kezdete óta vonz, s amelyet elsősorban a populáris grafika különböző műfajainak vizsgálata, a viselettörténeti stúdiumok, valamint az etnicitás és regionalitás iránti érdeklődésem összekapcsolása révén közelítettem meg. Lényegében már a – Németh Lajos professzorhoz írt – művészettörténet szakdolgozatom óta több műfajon és szűzsén keresztül vizsgáltam a textuális és vizuális toposzok és az általuk előhívható gondolati tartalmak, mentális képek közötti érzékeny kapcsolatokat. Több tanulmányomban az „idegenség” élményének nyugati konceptualizálását, az etnicitásról és regionalitásról való gondolkodás „vizualizációját”, az etnikus sztereotípiák képi kifejezésének logikáját, profán ikonográfiáját vizsgálom,¹⁰ különösen a sokszorosított grafikai technikák, – mint kommunikációs médiumok – elterjedése után, amelyek nemcsak az alkotás, artikulálás módozatait standardizálták, hanem magának a re-

¹⁰ Például ország, régió, faj és nép allegóriák, népkarakterológiai ábrázolások típusai, az emblematizálás mechanizmusa, az ábrázolások hitelességének kérdése stb.

cepciónak is kereteket szabtak.¹¹ Érdekel a gondolkodás és a „látás” kapcsolata, az a kulturálisan meghatározott „látásmód”, ahogyan egy korszak domináns vizuális nyelvezete bizonyos képi sémákon keresztül engedi „meglátni” és „megérteni” a jelenségeket,¹² mely problematika kutatásában az interdiszciplináris megközelítés releváns vizsgálati módszert ígér. Az imagológia az utóbbi mintegy két évtizedben a hazai kutatói műhelyekben is dinamikus fejlődik.¹³

¹¹ Példák a fenti problematikával foglalkozó tanulmányaimra. (A jobb áttekinthetőség kedvéért dőlt betűvel emelem ki a cikkek címét): *Monarchs in National Dress – Sartorial Expressions of National Image in the Representational Practices of 19th-Century European Courts*. Acta Ethnographica Hungarica 66: 2. 439–495. (2021); *Öltözködés és nemzeti identitás – A horvát nemzeti viselet a 19. századi Habsburg Monarchiában*. Ethno-lore (2020) 465–584.; *The Odalisque: Changes in the Meaning and Reception of an Orientalising Fine Arts Theme in Europe and Hungary*. Ungarn-Jahrbuch (2018) 45–152.; *Dress and Image: Visualizing Ethnicity in European Popular Graphics. Some Remarks on the Antecedents of Ethnic Caricature*. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw (2010) 28–61.; *„A magyarok jelleme, szokásai és kiváltságai” – Egy Magyarország allegória a 18. század elejéről*. In: Bali János – Bati Anikó – Kiss Réka (szerk.): *Inde Aurum – Inde Vinum – Inde Salutem*. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára. Budapest (2010) 59–76.; *Imaginárius etnográfia - a „monstrum hominis” ábrázolásának narratív és képi hagyatéka és a világ korai felfedezése*. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és vizuális kultúra*. Budapest (2007) 87–119.; *A skót nemzeti viselet és Skócia turisztikai képe*. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer: tanulmányok*. Budapest (1998) 57–74.; *„Old Budapest masquerade” – Magyar bál Londonban 1936-ban*. In: Kuti Klára (szerk.): *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet (1997) 233–238.; *Magyar vonatkozású viseletábrázolások a 18. századi sokszorosított grafikában*. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Népi kultúra - Népi társadalom 17.: Népi kultúra Magyarországon a 18. században*. Budapest (1993), 139–165.; *Viseletábrázolások a 16–17. századi grafikában*. Ars Hungarica 1989. 2. sz. 116–132.; *Populáris grafika Magyarországon a 19. század második felében: emléklapok és emblematikájuk*. In: Kisbán Eszter – Égető Melinda – Tomisa Ilona (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. Tanulmányok*, Budapest (1994), 218–231.

¹² Ivan Gaskell szerint különösen a sokszorosított grafikai technikák mint kommunikációs médiumok elterjedése után az egy korszakban rendelkezésre álló konvencionizált „képtár” és „emberalkotta vizuális környezet” (human made visual environment) összessége – amely egy tágabb zavaros, nehezen meghatározható tömege a tárgyaknak (nebulous mass of ‘visual material’), s amelynek nemcsak a művészettörténet-írás által kanonizált műtárgyak képezik a részét, hanem a provinciális alkotások is, és minden vizuálisan megközelíthető és szándéka szerint kommunikatív médium (mint a grafika, fotó, a dekoratív design, az emléktárgyak, a tárgyi környezet, öltözködés, lakáskultúra sok más egyéb darabja) – nemcsak az alkotás, az artikulálás folyamatát, hanem magának a percipiálásnak, a recepciónak és interpretálásnak a lehetőségeit is befolyásolja (Gaskell 1992: 169). (Ugyanígy ez a „visual imagery” határozza meg a szépről alkotott elképzeléseket, a testkonceptiót, az esztétikus testről, a saját magunk és mások testéről alkotott képet és elvárásokat, Hollander 1993.)

¹³ Az imagológia (a szó etimológiája szerint az imago – kép és logos – szó, ige szavak összetételéből származik), eredendően – elsősorban az irodalomtudomány berkein belül – narratív és írott műfajokhoz kötődően vizsgálja a nemzeti karakter, (az auto- és heterosztereotípiák) kulturális konstrukcióját és irodalmi reprezentációját, amely transz-, és interdiszciplináris kultúratudományi kutatási irányra terebélyesedett. (Lásd: Pál 1997; Szőnyi 2004; Beller – Leerssen 2007; Tapodi 2016). A folklór „képi” nyelve „ikonológiájának” nagyívű interdiszciplináris rendszerező és szisztematizáló összefoglalását lásd: Tánczos 2007a, 2007b.

Tudománytörténeti kontextusok, elméleti megfontolások

Elengedhetetlen, hogy a jelen disszertáció bizonyos témavonulatainak kapcsolódási pontjaira rámutassak nemcsak a saját kutatói érdeklődésemben, hanem a hazai és tágabb nemzetközi tudományos közegben. Ezt a disszertáció fő tárgyalásának szövegében az adott helyeken megteszem, de mégis érdemes néhány főbb kérdéskört előljáróban itt is kiemelni.

Kalotaszeghez, mint reprezentatív történeti-néprajzi táj közismertségéhez mérhető, vele párba állítható néhány modellértékű hazai és nemzetközi példát sorolok fel, amelyek közül első helyen Mezőkövesdet érdemes megemlíteni.¹⁴ E két korán feltárt és nagy hírnévre szert tevő néprajzi csoport összevetésekor – a különbségek mellett – számos közös strukturális jellemző, és a folyamatok lezajlásának hasonló logikája és kontextusa emelhető ki. Érdemes bizonyos vonásokat tömören, pontokba szedve kiemelni.¹⁵ Mindkettőt jellemzi:

- A földínség generálta gazdasági alkalmazkodás mobilitással járó cselekvésformái a jobbágyfelszabadítás után;
- A lokális kultúra expresszív kifejezéseinek gazdagodása a 19. század második felében és a 20. század elején, a dualizmus kori gazdaság, urbanizáció, közlekedés és kommunikáció dinamikus fejlődése idején, amikor az addig stagnálóbb társadalomszerkezetet új típusú társadalmi mobilitások bolydítják fel és a vidék és a város közötti interakció minden korábbinál intenzívebbé válik;¹⁶

¹⁴ Mezőkövesd megismertetésében – Kalotaszeghez hasonlóan – az 1885-ös Országos Általános Kiállítás és az 1896-os Ezredévi Kiállítás mérföldkövek voltak.

¹⁵ Ez egyben megkönnyíti, hogy a sokfelé ágazó tematikai kapcsolódásokra utaljak és így lerövidítsem a partalanná válni tudó tudománytörténeti áttekintést.

¹⁶ A polgárosodás kérdése Kelet-Közép-Európában, a Habsburg Monarchiában és a Magyar Királyságban a „hosszú 19. században”, azon belül is a dualizmus idején, kiváló társadalom- és gazdaságtörténetészek sorát foglalkoztatta. (Bibliográfiai adatok nélkül csak néhány nevet említek, például Hanák István, John Lukács, Deák István, Peter F. Sugar, Niederhauser Emil, Ránki György, Bácskai Vera, Kövér György, Gyáni Gábor, és mások.) A polgárosodás hatását a paraszti kultúra tárgy és jelrendszérére, kifejező készségére, stílusára a népművészet stílustörténeti korszakolásával kapcsolatos – a társadalomtörténeti kontextust érzékenyen vizsgáló – néprajzi munkák is elemzik (például: Hofer 1975; 1984, 1980a; Hofer – Fél 1975). A paraszti polgárosulás és ezzel összefüggően a polgárosultság regionális különbségei, az ezzel is összefüggő táji tagolódás, valamint a polgárosodás mintáit közvetítő társadalmi rétegek (kisnemesi és szabadparaszti csoportok, városi lakosság) vizsgálata Kósa László életművének központi témája. Kiemelendő az 1880 és 1920 közötti időszakot vizsgáló könyve (Kósa 1990), amelyben arra a korszakra fókuszál, amikor a polgárosodás, a mobilitás és a gyakori interakciók hatására egyes vidékek kultúrájának expresszív kifejezései gazdagodnak, sajátossá válnak és ebben az időben alakul ki egy-egy tájegység klasszikus néprajzi képe a tudományban és közgondolkodásban. A Paládi-Kovács Attila által szerkesztett és részben írt Magyar Néprajz kézikönyv I./1, I./2., II. és VIII. kötetei nagyívű keretbe helyezik a polgárosodás, iparosodás, urbanizáció és a rurális népesség társadalmi rétegződésének kérdéskörét. (Paládi-Kovács – Flórián 2011; Paládi-Kovács 2009; Paládi-Kovács 2001; Paládi-Kovács; Sárkány – Szilágyi 2000.)

- Egy a külvilág felé nyitott, de értékrendjében lokalitás-fókuszú helyi társadalom és adaptációs készségében erős helyi kultúra mögött kitapintható markáns paraszti társadalmi öntudat és mentalitás, amely a környező vidékektől pregnánsan elkülönülő stílusú vizuális környezetet hoz létre, amelynek esztétikuma – valamely szempontból – korrelál a lokalitás felé figyelemmel forduló felsőbb társadalmi rétegeknek az adott korabeli folyamatok és divatok által befolyásolt ízlésvilágával;
- A társadalmi, kulturális, tudományos és gazdasági elit érdeklődése és a korabeli társasági és közélet eseményeinek mögöttes kontextusa, valamint a helyi elitek kulcsszerepe a folyamatok irányításában;¹⁷
- A korszak nagy kiállításainak és reprezentatív, kommemoratív és triumfális eseményeinek közege, valamint a média és a turizmus korabeli robbanásszerű fejlődése a megnövekedett mobilitással összhangban;
- A szociális szempontú iparfejlesztések kontextusa; a kézműipar, háziipar, iparművészet körüli társadalmi és művészetelméleti diskurzusok, a népművészet fogalom megszületése, a tudomány, a művészképzés és a múzeumügy intézményesülésének folyamataiban;
- A külső érdeklődést, a polgári ízlést kiszolgáló házipari tevékenység (a termelés és kereskedelem formái) megítélése körüli heves viták, az idealizált népi kultúra kommercializálódásának veszélyei miatt;
- A polgári nemzet létrehozásának ideológiájában a nép és a népművészet helye, valamint a nemzettudat, nemzeti küldetés retrospektív pannójának megkonstruálásában a népi kultúra ősiségének axiómája;
- A nemzeti kultúra, identitás és önkép vizuális és verbális toposzai, jelképei tárházában a népi kultúra egyes elemeinek szerepe, a szimbólumalkotás, emblematizálás konstrukciós folyamatainak logikája, kompozíciós módszerei;
- A nemzeti stílus forrásainak keresése, a nemzeti stílusú művészet létrehozása igényének sodrában;
- A preraffaeliták, az arts and crafts movement, az art nouveau középorkorkultusza és gyárellenessége, kommunisztikus társadalmi idealizmusa, az élet ('per se') esztétizálásának igénye;
- Iparművészeti törekvések, ornamentalizmus, a reform művészeti mozgalmak esztétikum igényének megfelelő sziluett, formák, ornamentumok és színek megléte a „felmutatott” tájak parasztművészetének ideáltípusaiban;

¹⁷ Fredrik Barth az etnikai csoportképződés elemzése mezo-szintjének tartja azokat a közösségteremtő folyamatokat, amelyek „különböző eszközökkel különböző célokra mozgósítják a csoportokat. Ez a vállalkozók, vezetők és a retorika szintje; itt képződnek a sztereotípiák, és itt kapnak lendületet mozgásukhoz a közösségek. Minden egyes közösségnek megvan a maga sajátos dinamikája... Az e szinten zajló folyamatok befolyásolják és mederbe terelik az emberek mikroszintű önkifejezését és cselekvését; csomagterveket és/vagy választásokat állítanak eléjük...” (Barth 1996: 14.) Munkánkban nem egyszer hivatkozunk Barth munkásságára és fogalmait (Lásd: „Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference” 1969) alkalmasnak tartjuk a nem, vagy csak részben etnikai alapú identitások és csoportok képződésének elemzési eszközül.

- A paraszt mint egzotikus „másik”; a hosszan túlélő romantika egzotikum igényének kielégítése a népi zsáner különböző, a kispolgári ízlésnek megfelelő, vulgarizált megnyilvánulásaiban (a festészettől, a lakáskultúráig, a színpadi produkcióktól, a fesztiválszerű látványosságokon át a turizmus 'genius loci' igényéig és a szuveníriparig);
- A kulturális „fordítás” problematikája a paraszti és nem paraszti rétegek között a verbális, zenei, vizuális műfajokban egyaránt,¹⁸ és idegenség diskurzusok;¹⁹
- A lokális életvilág működésén kívüli mögöttes ideológiai tartalmak, politikához kötött üzenetek megjelenése a népi kultúra különböző szempontok szerinti és szituációkban megkonstruált képének használatában, adott esetben demagóg kihasználásában;
- A társadalmi folyamatok és interakciók generálta belső változások a lokalitások saját kultúra használatában és az általuk kifelé felmutatott, az elvárásoknak megfelelő kép divergálásának momentumai és rekvizitumai;
- A lokális társadalom átalakulásának, a hagyományos kultúra felbomlásának, az értékrend, életmód, presztízs, aspirációk, életút elképzelések változásának 20. századi folyamatai, állomásai, generációs mintázatai;
- Folklorizmus, folklorizáció, survival és revival jelenségek;
- Kortárs közösségi önreflexiók, identitáskonstrukciók, örökségésítési folyamatok, medializáció;
- Jelenkori lokalizációs és kultúragazdasági törekvések a globalizáció kontextusában.

Mezőkövesd esetében a hímzés és viseletkultúra stíluskorszakait Györffy István, Dajaszszyné Dietz Vilma, Fél Edit és Hofer Tamás tárta fel.²⁰ Ezen a nyomdokon elindulva

¹⁸ Bartha Ákos Assmant idézi Szabó Zoltán egy kiemelt találó idézete kapcsán: „... nálunk népművészet vagy népi termék, éppúgy, mint a 'népies' irodalom, csak akkor remélhet sikert a középosztály szélesebb rétegeiben, ha a népit lefordítja a középosztály nyelvére. E lefordításban a népit a középosztály ízléséhez alkalmazza, elrontja, higgá és szentimentálissá teszi» – tette hozzá igen (ön?)kritikusan Szabó (1986: III/79), akaratlanul is a »fordítás« xenológiai jelenségét körvonalazva, mely »arra szolgál, hogy az idegenséget normalizálja, és az idegent 'másikká', vagyis együttműködési vagy versengési kapcsolat partnerévé alakítsa« (Assmann 2008: 263–264)” (Bartha 2014: 121).

¹⁹ Az idegenség ábrázolásának paradoxonjairól és az etnográfiai/etnológiai megismerés, mint az „idegenséget” vizsgáló tudomány korlátairól, kritikájáról és útkereséséről szóló elméleti tanulmányok magyar fordítását közreadó gyűjteményt lásd: Biczó 2004. Bár N. Kovács Tímea munkájának I./1. fejezetét (a képi imaginációról és a nem etnográfiai jellegű megismerésről) elnagyoltnak, pontatlannak tartom, mégis megemlítenéd összefoglalás: N. Kovács 2007.

²⁰ Györffy 1928, 1929, 1956; Dajaszszyné 1952, 1953, 1956, 1959–1961; Fél 1952; Fél – Hofer 1975, 2001. A Györffy István – Fél Edit – Hofer Tamás névvel fémjelvezhető mester-tanítvány szellemi vonulat terepkutatásaiban és muzeológiai munkásságában egyaránt végigkövethető a reprezentáns néprajzi csoportok anyagi kultúrájának mélyfúrászerű megértésére való törekvés. (Lásd például a Fél Edit által a Néprajzi Múzeum textilgyűjteményébe vitt kalotaszcentkirályi kelengyét, vagy a történeti és társadalmi szituációkat teljes tárgyspektrumban feldolgozó mezőkövesdi tárggyűjteket. Fél Edit muzeológiai munkásságáról összefoglalást lásd: Katona 2006: 181–191.)

a sajnálatosan fiatalon eltávozott Fügedi Márta munkásságának központi témája Mezőkövesd népművészete volt. A vizualitás kérdései iránt érzékeny kutató több írásában és egy tanulmánykötetbe rendezett cikksorozatában tárgyalta Mezőkövesd „sikertörténetének”, reprezentációjának különböző fejezeteit.²¹ Munkásságát Viszóczky Ilona eredményesen folytatja.²² Egy 2006-ban megrendezett konferencia *„a reprezentáns néprajzi csoportok sorába tartozó matyótság kutatásában egymást váltó generációk tevékenységét kívánta számba venni.”*²³ Kalotaszeghez hasonlóan a gödöllői művészcsoport mezőkövesdi tevékenységét is tárgyalták néprajzkutatók és művészettörténészek egyaránt.²⁴ (Zárójelben jegyezzük meg, hogy az 1890-es évektől lendületet kapó érdeklődés ellenére a Malonyay vállalkozás viszonylag későn, az ötödik kötettel jutott el Hevesbe, Borsodba, de a matyók vizsgálata kimaradt a népművészeti könyvsorozatból.)²⁵

Sárköz anyagi kultúrájának felfedezése Mezőkövesdét követte a sorban.²⁶ A 20. század első évtizedének a Sárköz felé forduló néprajzi, és képzőművészeti figyelmének általános jellemzői – minden példa egyedisége mellett is – összevethetőek az előbbi két reprezentatív tájegységével. Sárköz anyagi kultúrájának gazdagsága, a 19. század utolsó évtizedeitől induló felfutásával és a 20. század első felében tapasztalt virágzásával a fenti példákhoz hasonló municiót adott ahhoz, hogy mára a Kárpát-medence azon ritka tájai közé tartozzon, ahol a jelenkori örökségesítési folyamatoknak (beleértve a szellemi kulturális örökség jegyzékre nominálást) van lehetősége egy még viszonylag gazdag helyi tudásra és tárgyi anyagra alapoznia. Textil- és viseletkultúrájának elemzését Ács Lipót és Bátky Zsigmond és legfőképp Kovách Aladár úttörése után Palotay Gertrúd, Fél Edit és Andrásfalvy Bertalan (Németh Pálnéval) végezte el, majd Flórián Mária folytatta.²⁷ A 20. század eleji művészi felfedezése,

Ugyancsak az 1960-as, 70-es évek nagy népművészetkutató generációjának kiemelkedő egyéniségei (Fél, Edit, Csilléry Klára, Kresz Mária, Hofer Tamás) tárgyértelmezésének történeti, stilisztikai vetületei is szorosan köthetőek a híres néprajzi tájak expresszív tárgykultúrája jelrendszerének szofisztikus feltáráshoz. *„A népművészetről szóló új elméletek egyik biztos érvelési pontja is a mezőkövesdi népművészet, nem véletlenül »Matyó himzés és a magyar népművészet stíluskorszakai« a címe Fél Edit és Hofer Tamás 1975-ös tanulmányának.”* – írja Szuhay 2006: 131. (A Mezőkövesd iránti tudományos érdeklődésről rövid áttekintést ad a Néprajzi Múzeum 1980-ban és 1981-ben megrendezett „A népművészet születése – Mezőkövesd” című kiállítása kapcsán: Szuhay 2006.)

²¹ Fügedi 1996, 1997, 1999, 2000, 2001.

²² Viszóczky – Viga 2006.

²³ Viszóczky 2006: 5. A kötetből kiemelendő Katona Edit tanulmánya, amely Kalotaszegnek és Mezőkövesdnek a – Kalotaszeghez viszonyítva néhány éves késéssel megkezdett – „hírnevesedése” kapcsán említ szempontokat, amelyek miatt e tájak megragadhatták a kutatás, a kortárs művészek és polgári közönség figyelmét (Katona 2006).

²⁴ Keserü 1982, 1987; Gellér – Keserü 1987; Gellér – G. Merva – Keserü 2003; Sáfrány 2001, 2006; G. Szabó 2006, 2007.

²⁵ Malonyay 1922.

²⁶ Beszédes a három vidék monografikus néprajzi feldolgozásának időbeli sorrendje Jankó 1892; Istvánffy 1896; Kovách A. 1907; Malonyay 1907, 1912.

²⁷ Ács 1905 (Ács Lipót sárközi kutatásairól összefoglalóan lásd: Szilágyi 2009), Bátky 1906; Kovách A. 1907; Palotay 1936; Fél 1943, 1991; Andrásfalvy – Németh 1983; Flórián 1990. Az egykezű református vidék önpusztító „néma forradalma” (Kovács Imre 1937) a szociográfia és a földrajztu-

ha léptékben nem is mérhető Kalotaszegéhez és Mezőkövesdéhez, de számottevő és hasonlóképpen kutatásra érdemes.

A népművészet stíluskorszakainak periodizációja szerinti legújabb stílusú Kalocsa viszonylag későn kivirágzó kultúrája a két világháború közötti időszakban került reflektorfénybe – néhány más, jellegzetes parasztos viselettel rendelkező helyhez hasonlóan –, részben a regőscserkészlet, a Gyöngyösbokréta mozgalom²⁸ és a korszak magyaros divatjának hulláma hatására. A kalocsai Viski Károly múzeum igazgatója, Romsics Imre kutatói érdeklődésének fókuszában elsősorban a szűkebb pátria történeti és recens jelenségeinek feltárása áll, melyek közül nem marad ki a kalocsai paraszti tárgykultúra stíluskorszakainak, a külső érdeklődés feltámadásának és az azokkal összefüggő belső folyamatoknak az elemzése sem.²⁹

domány figyelmét sem kerülte el (Pataki 1936, 1937). Az 1940-es évek elején az Országos Táj- és Népkutató Intézet tisztágtú női kutató-csoportja, köztük Kovács Ágnes és Kresz Mária kutatót Sárpilisén (Mády 1942). Kiemelkedően jelentősek Andrásfalvy Bertalan gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásai (pl. 1965, 1973). Monografikus összefoglalást Andrásfalvy – Vadóc 1967; Katona Imre (1962); Kunszabó Ferenc (1986) is írt, az építkezés és lakberendezés (Zentai – Sabján 1984; Szojka 2005) a zene és táncművészet is nagy figyelmet kapott elsősorban Martin György, Pesovár Ernő és Olsvai Imre révén, családszerkezet vizsgálatot Andorka Rudolf végzett (irodalmat ez utóbbi esetekben nem citálok).

²⁸ A regős cserkészlet és Gyöngyösbokréta mozgalom kalotaszegi vonatkozásainak tárgyalását lásd később a disszertációban. Szerepüket a táncfolklorisztikában legújabban Dóka Krisztina disszertációja tárgyalja (Dóka 2011: 54–70), a regős cserkészletről lásd Tóth Arnold kiváló összefoglalását (Tóth A. 2020) A Gyöngyösbokréta kapcsán nem álljuk meg, hogy ne idézzük Szabó Zoltán találó kortárs megfigyelését, amely nemcsak a tardiakra, hanem más falvak bokrétás csoportjaira is jellemző mint a polgári kulturális minták közvetítőire: „A falu fiataljainak egyrésze a gyöngyösbokrétával jutott fel, nem is igen ismer mást a városból, mint azt a kis részletet, mely a Városi Színház és a szállásukul szolgáló iskola között terül el. Ezenfelül Istvánnap lévén, megnézték a népünnepélyt a Gellérthegyen. A város és a városi viselkedés hatásait a bokrétások vezetik be a faluba. Ezek azontúl, hogy kiválasztottak és már emiatt is büszkébbek, öntudatosabbak, mint a többi fiatalok, hoztak magukkal valami pesties, sőt sok tekintetben színészes viselkedést, melyet nem annyira a színpadon, mint inkább a nézőtérén sajátítottak el. Ők legalább annyira ámultak a nézőtér közönségén, mint azok őrajtuk. A pesti nép jórészt különös és egzotikus csodabogaraknak nézte őket. Bökdösték szünetben a folyosókon, hogy forduljanak, mutassák hátulról is a ruháikat. Körülbelül úgy bántak velük, ahogy a cserkészszemörin az arabokkal, akik ugyanolyan kuriózumként jelentek meg a jó pesti közönség számára, mint a tevék. Persze, ezt a bokrétások alig vették észre, a tapson kívül és a látványosságokon kívül egyébként nem nagyon tudtak örülni a városban. Aránylag igen keveset láttak és ismertek meg, mindamellert a falu fiataljai között ők hordják a városias és világlátott szellemet. Viselkedésük, különösen a bokrétás lányoké, a nadrágos emberrel sokkal szabadabb, sokkal kevésbé félszeg, mint a többi fiataloké, nem tisztelik annyira és könnyebben erednek szóba vele. Erősen jellemző, hogy akiket a falu „tögyökeres népi” életének bemutatására vittek fel Pestre, azok slágereket visznek vissza a faluba” (Szabó Z. 1937: 129–130).

²⁹ Romsics Imre, beleszületett vizsgálati tárgyába, édesanyja Szarka Vera néni Népművészet Mestereként haláláig aktív alakítója volt Kalocsa és a szállások népművészeti örökségének, de a család anyai és apai ágon is több generációra visszamenően specialista felmenőkkel rendelkezik. Romsics több mint 100 publikációjának témája főleg Kalocsa és környéke, a részletesebb felsorolást itt eltekintünk, tanulmányai közül a következőket emeljük ki: Romsics 1994, 1996, 1998a, 1998b, 2001, 2003, 2018.

A 20. század első felében még karakteres viselettel rendelkező lokalitások közül ki kell emelni Boldogot, amely eklatáns példája a polgári érdeklődés miatt a két világháború között „kirakat” faluvá vált településnek. Budapesthez való közelsége miatt az úri közönség gyakran látogatta a számukra megrendezett performatív eseményeket, lett a fotósok, újságírók kedvelt témája, jelent meg magazinok borítólapján, filmhíradókban, mozivászonon, mint a magyar falu „epitome”-ja. A Néprajzi Múzeum 2004–2005-ben rendezett kiállítása és Fejős Zoltán monográfiája³⁰ vizuális forráscsoportokba gyűjtötte a faluról és lakóiról különböző időszakokban készített fotográfiákat és rendszerezte a külső megfigyelő, képkesztő „szem” szándékának és látásmódjának, vagyis vizuális „beszédmódjának” „dialektusai” szerint allélokba a képsorokat. A „*boldogiaknak szánt szimbolikus szerepek és változó interpretációik*”³¹ megrajzolták nemcsak a hely és a közösség mikrotörténelmét, hanem egyben érzékeltették a 20. század politikai változásainak kitett magyar falvak sorsát is.³² (A Néprajzi Múzeum boldogi fotóinak egy tematikus továbbgondolása az a kiállítás, amelyet a Néprajzi Múzeum 2022-ben utaztatott ki Dél-Koreába.)³³

Nem véletlen, hogy a kiállítás, mint komplex – egyszerre textuális és vizuális értelmezést is lehetővé tévő – műfaj kedvezett annak, hogy új szemszögből, gondolatébresztően járja körül a „népművészet” fogalmának létrehozása óta a faluról és a parasztságról nem paraszti kontextusban konstruált képzetek és reprezentációk kérdéskörét. Erre Hofer Tamás igazgatása alatt a Néprajzi Múzeum több kiállítása is kísérletet tett, így az 1996-ban Szuhay Péter főkurátorságával megrendezett „Utazások Magyarországon – Az idegenforgalom és a protokoll Magyarországon 1896–1996” című kiállítás, amelyen többek között az 1930-as évek turisztikai célpontjaként megjelenített Mezőkövesdet bemutató teret Fügedi Márta rendezte. Továbbá ugyancsak az országimázzsal, magyarságképpel, nemze-

³⁰ Fejős 2005, valamint „A fotografált folklór és a folklór jellegű fotográfia” címmel megjelent tanulmány, Fejős 2007.

³¹ Szegő 2005.

³² A Trianon utáni Magyarország önképének és idegenforgalmi imázsának újrarajzolásában kiemelt szerepe volt a vidék bukolikus idillje felmutatásának a média, a kereskedelem a politikai propaganda vizuális termékei által, például: sajtófotó, grafika, mozgófilm. (A népi kultúra képeről az 1920-as évek médiájában, lásd: Dóka 2022.) A kismagyarországi helyszínek közül Mezőkövesd és Boldog mellett a Hortobágyi pusztapásztorromantikája is gyakran idézett képi toposz volt. Az osztrák rendező Georg Höllering 1936-ban készült Hortobágy filmje (amelynek történetét Mórincz Zsigmond, zenéjét Lajtha László írta) képi világának monumentális realizmusa kiemelkedik a korszak terméséből. Úgy tűnik, a külföldi utazó szeme képes volt nemcsak a sztereotipikusat meglátni. Az amerikai egyetemi hallgató Elisabeth Rearick 1932-ben 16mm-es filmre vett – Gönyey Sándorral együtt készített – táncfilmjei a magyarországi néprajzi filmezés kezdeit jelentették. (Bővebben lásd: Tari 2002, 2012.) Szintén az 1930-as években egy skót festőművész, fotós, Denis Gallowaynak az Erdélyi Néprajzi Múzeum számára 1926–1932 között készített fotói is (lásd: Pávai – Tötszegi 2010) – köztük számos Kalotaszegen készült – mutatják készítőjének a kompozíció iránti érzékenységet, ugyanakkor az elkapott pillanatok realitásabban „életszagúak”, mint a korszak magyar médiájának maníros paraszti zsánerei.

³³ A szöuli Történeti Múzeumban a „Story of My Day – Photos from Hungary” címmel megrendezett kiállítás ötlete abból a fotósorozatból indult ki, amelyet Szöllőssy Kálmán fotóművész 1936-ban az angol Pictorial Education című folyóirat számára készített egy boldogi kislány hétköznapijáról.

ti jelképekkel és benne a népi kultúra értelmezéseinek szerepével foglalkozott a Néprajzi Múzeumban 1994-ben „A magyarok Kelet és Nyugat közt - Nemzeti legendák és jelképek” címmel megrendezett kiállítás és az ahhoz kapcsolódó konferencia. (Megjegyzendő, hogy mindkét téma eszmei háttere, főleg Hofer Tamás bevezető tanulmánya³⁴ és az általa szerkesztett, magyarul és angolul is megjelentetett tanulmánygyűjtemény gondolatiségében gazdagabb volt, mint amit a kiállítás a maga eszközeivel és esetlegességében megjeleníteni tudott belőle. Végősoron a téma egy nagy erudícióval rendelkező, kiváló tudós nagyívű koncepciója, amit olvasni lényegesen gondolatébresztőbb volt, mint kiállítva látni.) A Hofer Tamás nevével fémjelzett kiállítások sorozatában 1997-ben „Kalotaszeg – a népművészet felfedezése” című következett, amelyről a későbbiekben még szó lesz.³⁵ (A kiállításához kapcsolódó 1997. december 11-én azonos címmel megrendezett konferencia előadásai a Néprajzi Értesítő 80. számában 1998-ban jelentek meg.)

Hofer Tamás a fenti kérdéskört mondhatni magával vitte a Néprajzi Múzeumba. A főigazgatósága előtti években, az 1980-as évek második felében (1986-tól kezdődően) az MTA Néprajzi Kutatócsoportban kezdeményezett és vezetett egy team munkát „A népi kultúra képének alakulása a 19–20. században. A népi kultúra szerepe a magyar nemzet-tudatban” címmel.³⁶ A lazán szerveződő munkaközösségbe művészettörténészek, zenetudósok, irodalomtörténészek, szociológusok is bekapcsolódtak. A kutatás eredményeként megjelent két kötet külföldi szerzők tanulmányainak fordításaival, amelyek a népi kultúra „nemzeti látószögből” szerkesztett modelljeit, a nemzeti kultúra létrehozása mögötti folyamatok vizsgálatának kurrens lehetőségeit mutatták be az európai etnológiában.³⁷ Egy Budapesten (1988 májusában) és egy Lundban (1990 októberében) megtartott svéd-magyar közös etnológiai kollokvium tanulmányai megjelentek idegen nyelven az *Ethnologia Europea* folyóirat 1989/1. számában Orvar Löfgren szerkesztésében³⁸ és a pécsi *Janus* VI. kötete 1. és 3. számában magyarul.³⁹ Továbbá az OSZK-ban (1988 szeptemberében) egy negyven előadásból álló monstre konferenciát rendeztek „A népi kultúra elemei a magyar nemzeti műveltségben” címmel, melynek anyaga egy kötetben⁴⁰ és az *Ethnographia* folyóirat 1989. és 1990. évi számában jelent meg.⁴¹

³⁴ Hofer 1996. A Hofer Tamást az 1980-as évek eleje óta foglalkoztató téma előzményei: Hofer 1980b, 1991a, 1991b.

³⁵ Hofer Tamás számára Kalotaszeg nem volt idegen terep. Fél Edit munkatársaként Kalotaszentkirályon és főleg Mérán gyakran megfordultak, a kalotaszentkirályi kelengye tárgyrendszerét feltáró tanulmányt közösen jegyzi (Fél – Hofer 1969).

³⁶ Kutatási beszámolót lásd: Hofer 1991.

³⁷ Hofer – Niedermüller 1987, 1988.

³⁸ A szám szerzői: Orvar Löfgren, Ake Daun, Jonas Frykman, Billy Ehn, Niedermüller Péter, Kisbán Eszter és Sinkó Katalin.

³⁹ Löfgren 1989a.

⁴⁰ Hofer (szerk.) 1991.

⁴¹ E kutatási irányból több későbbi munka eredeztethető, így például Selmeczi Kovács Attila a magyar nemzeti jelképek népművészeti motívumként való megjelenését feldolgozó munkái (Selmeczi Kovács 2001, 2014), a Kapitány házaspár magyarságszimbólumokkal kapcsolatos kutatásai (Kapitány Á. – Kapitány G. 2002) és legújabbban Bali János három évtizednyi munkásságát átölelő, „A magyar

A skandináv kollégákkal való együttműködés nem volt véletlen. Megvan a maga történeti, kulturális és geopolitikai oka annak, hogy miért a német és a németiségtől északabbra és keletebbre eső skandináv és kelet-közép európai térség⁴² kutatói műhelyében rezonált ilyen erőteljesen a téma. Tipikusan azokban a régiókban, ahol egyrészt az európai nacionalizmusok típusai közül az un. etnikai-nyelvi-kulturális nemzeti modell volt a domináns – s ahol a nemzeti ébredés során a saját nemzeti entitás feltárását kitűző tudományosság alakult ki, s azon belül az un. Volkskunde-típusú néprajztudomány hagyományával rendelkeztek –;⁴³ másrészt ahol a paraszti műveltség elemei a 19. században

nemzet etnológiája” címmel megjelentetett tanulmánygyűjteménye, a kérdéskört sokoldalúan körbejáró színes témacsokrával (Bali 2022). Bali János megemlíti, hogy Hofer Tamás egyetemi órái és a Hofer igazgatása alatt álló Néprajzi Múzeumban „A magyarok Kelet és Nyugat közt” kiállítás készültkor ott töltött gyakornoki ideje keltették fel kíváncsiságát a nemzeti identitás és a nemzeti jelképek témái iránt és neki köszönheti azt az „*elméleti megalapozottságot*”, amellyel nemcsak a nacionalizmus ideológiai indíttatása, „*hanem az ebből következő értelmezések, diskurzusok és cselekvések*” érdeklik, tehát a „*társadalmi gyakorlatra helyezi a hangsúlyt*” (Bali 2022: 12). (A népi kultúra nemzeti látószögből alkotott képének kutatástörténetéről lásd még: Barna 2011.)

⁴² Kelet-Közép-Európa mint történeti régió definíciója körüli, az 1970-es, 80-as évektől a történettudományban, szociológiában és kultúratudományokban folytatott kiterjedt diskurzus tételeire és irodalmára részletesen nem térek ki, csak néhány művet említek Európa zonális struktúrájának tárgyalására: Wallerstein 1974; Szűcs 1983; Gunst 1976, 1989.

⁴³ Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a tübingeni német iskola az 1968 utáni intenzív szellemi erjedés időszakában paradigmaváltást szorgalmazott és próbáltak távolodni a Volkskunde (versus Völkerkunde) nevekkel fémjelzett saját tudományosságuktól (át is nevezve az intézetet Empirische Kulturwissenschaft-ra), új fogalmi keretet kialakítva, elhagyva a Volk kifejezést, mint a nemzeti szocialista korszak miatt problémássá vált, politikailag és ideológiailag terhelt fogalmat (Bausinger 1965, 1994; Dow – Lixfeld 1986, 1994; Lixfeld 1994; Jacobeit – Lixfeld – Bockhorn – Dow 1994). Az elméleti fordulat vezéralakja Hermann Bausinger, akinek több programadó szövege magyar fordításban is megjelent: Volkskultur in der technischen Welt 1961, Zur Kritik der Folklorismuskritik 1966, Kritik der Tradition, 1969b és a Zur Problematik historischer Volkskunde, 1970. (Bausinger korai magyar fordításainak problémájáról lásd: Ilyefalvi Emese interjúját Kuti Klárával, „Fordításról, recepcióról, Hermann Bausinger-ről” <https://elteneprajz.blog/2022/02/22/forditas-recepcio-bausinger/> letöltés: 2023. 11. 18.) Az európai etnológia német és osztrák műhelyeiről: Dow – Lixfeld 1986; Fielhauer 1988; Dow – Bockhorn 2004; Kaschuba 1999, 2004. (Kaschuba könyve kapcsán a tudományszak elnevezése körüli terminológiai kérdésekről és a magyar néprajztudomány viszonyáról az európai etnológiához lásd: Liszka 1999.) Az 1930-as, 40-es évekbeli német „barna néprajz” „nyelvsziget” németiség néprajzi kutatásainak kritikai tudománytörténetét Keményfi Róbert több tanulmányában is tárgyalja: Keményfi 2000, 2002, 2007, 2011. A magyar néprajztudomány előtt álló paradigmatisztikus kihívásokról, elsősorban az antropológiához való viszonyában – a németországi tudományosságban történő folyamatokat jól ismerő – Niedermüller Péter kezdeményezte két fontos vita is zajlott a BUKSZ (1989/ 1. sz., 1990/ 2. és 3. sz., 1991/ 1. sz., vitaindító: Niedermüller 1989), valamint a „Kultúrakutatás esélyeiről” címmel a *Replika* 1994/ 13–14. számának lapjain (<https://www.replika.hu/replika/13-14>, letöltés: 2024. 01.) A magyar néprajztudomány diszciplináris viszonyát a német, osztrák, skandináv európai etnológiához és a történeti néprajz „ágendáját” Paládi-Kovács Attila tisztázta 2002-ben a „Merre tart az európai néprajztudomány” címen megtartott MTA levelező tagi székfoglaló előadásában, (lásd még: Paládi-Kovács 2002), majd az „Időrend, kronológia, periodizáció az Európai etnológiában” címmel 2010-ben tartott akadémikusi székfoglaló előadásában (Paládi-Kovács 2013). A Paládi-Kovács Attila vezette ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék 1996 őszén indította el az akkreditált PhD képzését Európai Etnológia Doktori Program elnevezéssel.

még jelenvalók, vizsgálhatók voltak, nem olvadtak be már jóval előbb egy polgárosodó közkultúrába, mint Európa bizonyos nyugatabbra eső atlanti területein. Így a nemzeti ébredés identitásképző, jelképalkotó, jelentéstulajdonító folyamatai idején, a nemzeti kultúra megkonstruálásának korában, a nemzeti tudomány és kultúra intézményeinek létrehozása és a nemzeti piac kiépítése idején, még voltak régiók, vagy lokalitások ahol komplex egészként, vagy ha már csak töredékes képletekben is – sőt csak nyomokban –, de ott volt az az ősinék feltételezett, kuriózumnak számító, sajátos esztétikummal bíró „kis tradíció”, amelynek egyes elemei a nemzeti „nagy tradíció”⁴⁴ feltalálásának konstruktív és normatív folyamataiban „felemelkedtek” és újrakontextualizálódtak.

Ennek a problematikának fontos része a polgárosodás és a polgárság, mint egy olyan köztes, de mintaadó társadalmi csoport kérdése is, amely kétirányú közvetítője a kulturális hatásoknak és aktív alakítója (többek között) a népi kultúra képe, a nemzeti kultúra és identitás megszerkesztésének.⁴⁵ A kérdéskör alpműve svéd kontextusban Orvar Löfgren és Jonas Frykman *Culture Builders*, „A kultúraépítők, a középosztály életének történeti antropológiája” című monográfiája,⁴⁶ amely a Lundi Egyetem Európai Etnológia Tanszékének „Kultúra és osztály a svéd társadalomban 1880–1980” című nagy kutatásából nőtt ki.⁴⁷

Ugyanakkor a polgárosodás kora-újkori és újkori folyamatai egységesítő hatásainak macro- és microszintű feltárása lényegében a történettudomány megújulását is hozta.

⁴⁴ Robert Redfield által bevezetett fogalmak. Az antropológia korábbi, távoli, izolált, önellátó törzsi kultúrák fókuszával szemben hangsúlyozta a komplex, rétegzett társadalmi szituációkban a falu és a város közötti, a piac és más struktúrák és állami intézmények által összekötött interdependens kapcsolatok vizsgálatát mint új kutatási területet, amikor latin-amerikai rurális csoportok vizsgálatánál rájöttek, hogy a korábbi konceptuális modell nem működik a többévszázados spanyol és portugál kolonizáció teremtette, európai mintákat hordozó együttélés megértésére. (A komplex társadalmak paraszti népessége iránti brit és amerikai antropológiai érdeklődés 1950-es évekbeli feléledéséről lásd: Redfield 1956: 19–20.) A „nagy tradíciót” a domináns, hatalmi eszközökkel rendelkező elit által létrehozott írásbeli és a „kis tradíciót”, a nem írásbeli, folklór-hagyományozódású, rurális, népi, populáris kultúra megnevezésére használja, feltételezve a közöttük zajló többirányú folyamatokat (A különböző társadalmi rétegek közötti kapcsolatok és kulturális hatások irányainak és variációinak továbbgondolására számos további fogalmi keret létezhet, például: univerzalizáció, parokializáció, akkulturáció, interkulturáció, transzkulturáció, kreolizáció, hibridizáció, szinkretizmus, kulturális mimikri.)

⁴⁵ Néhány észak-európai példa a paraszti kultúra szerepére a mindennapi polgári élet nemzetiesített kereteinek megkonstruálásában (Löfgren 1987); egyes kiemelt vidékek felmagasztalására, lásd: Dalecarlia mint az archetipikus svéd vidék és népművészet képe (Löfgren 1989c); a nemzetközi kiállítások szerepére a nemzeti kultúrák képeinek megszerkesztésében (Stoklund 1994). Bjarne Stoklund dán kutató, múzeumi szakember és az *Etnologia Europea* főszerkesztője egy tanulmányában például bemutatja azokat az egymást átfedő, egymással versengő, határterületi csoportokat érintő interpretációs törekvéseket, hogy hogyan próbálják a fríz örökséget a dán, a holland és a német nemzeti kultúra reprezentálásának szolgálatába állítani (Stoklund 1999).

⁴⁶ Frykman – Löfgren 1987.

⁴⁷ „A projekt különböző csoportok és osztályok kultúraépítését és a kulturális dominancia és konfrontáció jelenségét vizsgálja egy komplex társadalomban. Hogyan termelődik és reprodukálódik az idő múlásával a kulturális homogenitás és különbözőség és ezek a kulturális mintázatok hogyan függnek össze a társadalmi struktúra változásaival.” Löfgren 1984: 45.

Peter Burke revelatív munkája a kora-újkori populáris kultúráról nemcsak az új utakat kereső történettudomány, hanem a társadalomtudományok és a kultúrakutatás inspiráló opusza is lett.⁴⁸ Az Annales körnek és elsősorban Fernand Braudelnek – az európai történetírás nagy doyenjének – a változások folyamatait hosszútávú mintázatokban feltáró megközelítése, a „la longue durée” elméletének hatása is kimagaslik.⁴⁹ Braudel és kortársainak újabb és újabb metodológiai kérdéseket felvető, a későközépkor, a kora-újkor és a kapitalizmus kora anyagi kultúrájának és mindennapi életének eruditív nagy pannói megkerülhetetlen viszonyítási pontot jelentenek nemcsak a történészeknek, hanem a história társszciplináinak is. A fókuszok, megközelítések, módszerek (mikró-történelem, a „történelem alulnézetből”, az emberek nélküli történelem, a dolgok története, a narrativitás kérdése, az oral history, az idő, a tér, a reprezentáció, a memória vizsgálata, stb.) újszerűsége nemcsak a szűkebb történettudományra hatott. Részben ez a szemléleti változás készítette elő, illetve állt szoros kortársi kapcsolatban azzal, hogy az etnológia, antropológia, néprajz, nyelvészet, filozófia is válaszolt az új társadalomtudományi paradigmatis kihívásokra.

Az atlanti Európa példájánál maradva elengedhetetlen, hogy egy másik nagy hatású műről is ne emlékezzünk meg. Eugen Weber (a UCLA történész professzora) a modernizálódó franciaországi vidék portréját rajzolta meg a „Parasztokból franciák” című könyvében,⁵⁰ azt a folyamatot, ahogy a birodalmi állam adminisztrációja, a „grands moteurs de civilization” gondoskodott a nemzetállam létrehozásáról a rurális közösségek jelentős átalakításával az 1870–1914 közötti korszakban, amikor az Ile-de France-i, fővárosi dialektus még idegen nyelv volt a vidéki lakosság jó része számára, és amikor a francia nemzetállam jobbára a párizsiak politikai projektje volt, semmint realitás. A „civilizáció erői”, a mobilitás felerősödése, a kommunikáció fejlődése, az állami adminisztráció professzionalizációja, a politizálódás, a katonaság és legfőképpen az iskolarendszer voltak azok az elsősorban az urbánus életmód mintáit terjesztő jelenségek és intézmények (*„a franciák civilizálása a városi Franciaország által, a helyi kultúrák modernitás okozta diszintegrációja és felszívódása Párizs és az iskolák domináns civilizációjába”*),⁵¹ amelyek,

⁴⁸ Burke 1978. Peter Burke a kötet megjelenése után mintegy másfél évtizeddel, az általa szerkesztett és előszóval ellátott kötetben („New Perspectives on Historical Writing”) áttekinti a történettudományi szemléletet megújító irányzatokat, Burke 1992. (1984-ben Burke egy magyarországi konferencián tartott előadásának anyagát a Hofer Tamás szerkesztette Ethnographia hozta le, amelyben a népi és populáris fogalmakat árnyalja, Burke 1984. Hofer fogalmi reflexióját lásd: Hofer 1994. A történeti néprajz fogalmi, módszertani kérdéseiről lásd a „Tudománytörténeti vonatkozási pontok” című tematikus egység tanulmányait, In: Hofer szerk. 1984: 23–108.)

⁴⁹ Az 1945 utáni francia történeti és társadalomtudományi műhelyek és kimagasló egyéniségek munkásságát tárgyaló „A múlt francia konstrukciói” című tudománytörténeti és módszertani kötet (Revel – Hunt 1995). Braudelnek az 1958-ban írt „La long durée” gondolkörét kifejtő tanulmányát (Braudel F. 1995) *„a háború utáni francia történetírás legnagyobb hatású szövegének”* tartja (Revel – Hunt 1995: 115).

⁵⁰ Teljes címe: „Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914” (Parasztokból franciák, A vidéki Franciaország modernizációja, 1870–1914), Weber 1976.

⁵¹ Weber 1976: 486.

mint a könyv címe utal rá, a parasztokból francia polgárt faragtak.⁵² S amely tényezők, ha nem is olyan hatásfokkal, de a mi térségünk számára is ismerősen csengenek.⁵³

A francia parasztság gazdaság- és társadalomtörténetével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy Fernand Braudelnek az utolsó grandiózus, de félbeszakadt vállalkozása Franciaország identitása gyökereinek felfejtése volt. Az 1986-ban megjelent „L’ Identité de la France” II. kötete a lakosság és a termelés történetét tárgyalja a kezdetektől a saját koráig, amelynek egy grandiózus fejezete a parasztgazdaságról szól.⁵⁴ A könyv epilógusának személyes soraiban a paraszti Franciaországról Braudel azt írja, hogy e világ összeomlását nem feltétlenül 1914, nem is 1945 hozta el, hanem az utána következő „harminc fényességes év”, „az addig nem tapasztalt léptéke az expanziónak, amely minden addiginál konstruktívabb és destruktívabb volt.”⁵⁵

1982-ben jelent meg az amerikai antropológus Michael Herzfeld mérföldkőnek számító könyve, amely a folklór szerepét elemzi a modern görög nemzeti identitás és nemzetépítés szolgálatában.⁵⁶ A mű megjelenését azért is üdvözlötték, mert egyben jelezte az amerikai antropológia paradigmaticai fordulatát, feltámadó érdeklődését az európai kultúrák és társadalmak tanulmányozása iránt („európai antropológia”). Ez és Herzfeld más munkái is nagy hatást gyakoroltak a mediterrán, délkelet-európai térség kulturális dinamikájának és a folklór és identitás kapcsolatának megértésében.

A fenti témák, a kapitalizmus gazdaság- és társadalomtörténete, a polgárosodás, a professzionalizálódó államszervezet, a városiasodás, a vidék változása, a nemzeti ébredés kora, az európai nacionalizmusok tipológiája, a társadalom politizálódása, az identitásstruktúra vizsgálata nem véletlenül rezonált a társadalom- és kultúrakutatás különböző tudományterületeinek és iskoláinak szakmai köreibben. Az 1970-es, 80-as évek nemzetközi tudományosságának fókuszába a nacionalizmus problematika különböző aspektusainak kutatása nagy erővel robbant be,⁵⁷ s nem maradt meg szűken a történettudomány berkein belül, hanem a társadalom- és humántudományok más diszciplínáinak prob-

⁵² Weber nem lamentál a múlt fölött és nem heurékázik az újnak – írja róla a könyv recenzense (Marrus 1977: 111) –, hanem megállapítja, hogy ami történt „se nem jó, se nem rossz. Ez az, ami. Ami megtörtént. Ez az, ami az esszenciája annak, hogy mi történt Franciaországban 1870 és 1914 között” (Weber 1976: 484).

⁵³ Hofer Tamás és Fél Edit átányi kutatásának első, a társadalmat tárgyaló, külföldi közönségnek írt kötete a „Proper Peasants” szisztematikusan veszi számba – ugyancsak körülbelül az 1870-es évektől – azokat a felülről, az állami adminisztráció felől jövő tényezőket, jogi szabályozásokat, intézményeket, amelyek a magyar királyságban is a paraszti népesség lokalitás fókuszú, hagyományos tudását a professzionalizálódó nemzetállam aspirációinak megfelelően standardizálni kezdték (Fél – Hofer 1969).

⁵⁴ Braudel 1990: 227–413.

⁵⁵ Braudel 1990: 674.

⁵⁶ Címe: „Ours once more: Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece” / Újra a miénk: folklór, ideológia és a modern Görögország megteremtése, Herzfeld 1982.

⁵⁷ Csak néhány nagy hatású műre utalok: A. D. Smith 1971, 1987, (és a továbbiakban 1991, 2000, 2009, 2010), Gellner 1983; Anderson 1983; Hobsbawm – Ranger 1983; Sugar 1982; Balibar – Wallerstein 1991; Brubaker 1996.

lémalátását is áthatotta,⁵⁸ mondhatni napjainkig kurrens kutatási irány. (A tudományos divattá válásnak azonban megvannak a maga pozitív és negatív hatásai egyaránt. Az 'imagining', 'imagined' és a 'constructing', 'constructed' kifejezés szinte kötelezően jelent meg a címadásokban és nem egyszer a középszerű szerzők „egyenszabású,” felszínes értelmezéseiben.)

A nacionalizmus problematika egy – a jelen témánkat is érintő – fontos résztemája a „nemzeti táj” fogalma körül kialakult diskurzus. Az 1820-as, 1830-as évektől, a romantika korától a kultúra és identitás szimbolikus rendszerei létrehozásának egy különösen intenzív, felfokozott alkotói korszaka tapasztalható. (A nemzetépítéssel összefüggő újfajta identitások szimbolikus vetületeinek, kifejezéseinek megalkotása a 19. század folyamán a társadalom teljes spektrumában, különböző rétegeiben, intézményeiben, csoportjaiban a királyi udvaroktól, a nemesi, polgári, városi rétegeken, foglalkozáscsoportokon át a regionalizmus különböző szintjein át a paraszti vidékekig megfigyelhető.) A korszak „művelt” embere felleli, megőrököti, megkomponálja azt az idealizált tájat, amelyet nem pragmatikus szempontok szerint lát hasznosnak és szépnek, hanem a romantikával megszülető nyugtalan, modern lélekeszmény kivetüléseként néz a tájkarakter esztétikumára.⁵⁹ A preromantika és a nemzeti ébredés korszakában a romantikus, pantheisztikus tájélmény⁶⁰ nagy érzelmi intenzitású irodalmi és képzőművészeti ábrázolási toposzainak és a – nem utolsó sorban a klimatikus determinizmusból kinövő – néplélek, népkarakter jellemzéseknek az összekapcsolása által kikristályosodtak a jellegzetes nemzeti tájak reprezentatív típusai, a benne élők tipizált népi zsáneralakjaival.⁶¹ A nemzetépítő eliteknek fontos szerepe van a kijelölésben.⁶² Másrészt gyakran a kívülről érkező, távoli, fejlett területekről jövő – s a geopolitikai egyenlőtlenségekből fakadóan –, „civilizációs” felsőbbrendűséggel és hatékony média hozzáféréssel rendelkező utazók, művészek kuriozitást kereső, sztereotipizáló látásmódja is formálta a tájreprezentációt.⁶³ A táj- és népkarakter toposzait belülről a másokkal való összevetés kontrasztélménye is felerősítette.⁶⁴ A kiemelt tájakat, táji csoportokat körülvevő gazdag képzettársítás

⁵⁸ A nemzetiesítés térségünket jellemző gyakorlatainak néprajzi, antropológiai irányú kutatástörténetéről áttekintést ad: Ilyés 2014. (Az MTA Kisebbségkutató Intézet, a Teleki Intézet és a csíkszeredai KAM témába vágó, kiterjedt publikációs tevékenységére itt nem térek ki, a fontosabb irodalmi említéseket lásd Ilyés Zoltán fenti összefoglalójában.) Lényegesnek tartom megemlíteni a mindennapi etnicitást kolozsvári multietnikus közegben szociológiai és antropológiai módszerekkel vizsgáló team munkáját: Brubaker – Feischmidt – Fox – Grancea 2006.

⁵⁹ Horváth 1997; Nemes 2006; Drexler 2010; Radnai 2023. (A tájesztétikai megközelítés irányzatairól a tájépítészetben, lásd: Eplényi 2012: 20–22.)

⁶⁰ Németh L. 1970; Szegedy-Maszák 2001.

⁶¹ Sinkó 1989; Lackner 2002; Albert 2004; Maxwell 2006.

⁶² Ilyés 2014: 78.

⁶³ Szász 2008, az egzotikumról Pusztai 2008; Fejős – Pusztai 2008.

⁶⁴ Érdekes azonban kontrasztélmény esetén az egyszerű mi – ők oppozíció mellett és helyett figyelembe venni Barth megjegyzését: „az elemzés olyankor is üressé válik, amikor a „mi és a többiek” divatos retorikájában formulázzák meg azt. Noha a radikális kulturális másság valóban fontos szerepet játszik a nyugati gondolkodás igen sok vonulatában..., az etnikai kapcsolatok és határok a legtöbb plu-

a születő nemzet hangsúlyozni kívánt, értéként tételezett – lírizált, eticizált és heroizált – tulajdonságait esszenciálisan sűrítette magába. Ezek a szimbolikus, gondolati és érzelmi tájak („mindsapes”) a nemzeti identitás viszonyrendszerében egy újabb kötődési fókusz kezdtek jelenteni az egyén és a csoportok számára – így a 18. században még betegségként diagnosztizált honvág fogalma után – megszületett az otthonosság, a haza kiterjesztett, szimbolikus, nemzetiesített tere.⁶⁵ A táj és a benne élő lakosok – valamint a tájra utaló kiemelt ikonikus objektumok mint attribútumok – egzotizálásának, folklorizálásának, etnicizálásának, nemzetiesítésének konstrukciós folyamata és a ’couleur locale’ misztifikálása nemcsak a romantika korában, hanem a 19. és 20. század folyamán a nemzeti aspirációk felizzásának dinamikus időszakában – valamint a posztmodern poétikus nosztalgia dekoratív embléma használatain keresztül is – számos regionális példán elemezhető.⁶⁶

A híres tájak magyarországi példái mellett érdemes külföldi példát, a svájci és osztrák Alpok toposzának kialakulását is részletesebben idézni.⁶⁷ Utz Jeggle és Gottfried Korff esettanulmányában a tiroli Zillertal völgyének évszázadok óta rugalmasan alkalmazkodó

rális társadalomban nem idegenek, hanem közel álló és ismerős többiek között alakulnak ki. Általában egymás mellett élő, egyazon társadalmi rendszer által összefogott egyéneket érintenek, és sokkal inkább olyan kérdéseket eredményeznek, hogy miként is különbözünk „mi” „tőlük”, semmint a „mások” valamiféle hegemon és egyoldalú képét” (Barth 1996: 4). (Említésre méltó Ilyés Zoltán esettanulmánya, a gyimesieknek a Magyarország és a Székelyföld felőli megítélésében található diszkrepancia árnyalt elemzésével: Ilyés 2008c.)

⁶⁵ Löfgren 1989b; Dahl 1998; Maxwell 2006; Albert 1997, 2009.

⁶⁶ Blomster 2016; Bunce 1994; Gyimóthy 2005; Larsen 2013, továbbá a Heimat fogalomról és nosztalgikus Heimat turizmusról: Applegate 1990; Ilyés 2008b.

⁶⁷ Az Alpok irodalmi képe már a 18. századtól formálódott Albrecht von Haller svájci orvos, biológus, költő „Die Alpen” című 1729-ben írt 41 versszakos költeményének és Jean Jacques Rousseau szerelmi episztola regénye a „Julie ou La Nouvelle Héloïse” (1761) hallatlan sikerének is köszönhetően, amely az illusztrált kiadásaival (Közte Francis Wheatley 1780-as években készített metszetei) a vadregényes alpesi tájat és lakóit, mint árkádiai idillt mutatták be. Haller költeménye inspirálta a Sturm und Drang nemzedék svájci festőjét Caspar Wolf-ot is, akinek életművét az Alpok fenséges és félelmetes szépségének ábrázolása tette ki. A természetben festette topográfiai hitelességű képeit, a legmegközelíthetlenebb tájakra is felküzdötte magát. Egy berni kiadó (Abraham Wagner) rendelt tőle 200 képet, amely alapján kiadott egy albumot: „Les Vues Remarquables des montagnes de la Suisse” (1776–1777). Az Alpok első jelentős festőjének preromantikus látásmódja azonban akkor még értetlenséget váltott ki, szegényen halt meg. Johann Wolfgang Goethe három utazást tett a Svájci hegyekben (1775, 1779–1780, 1797), többek között egy svájci festő Johann Heinrich Meyer társaságában. Az 1797-es utazása során ezt írta a sziklák és gleccserek lenyűgöző látványáról: „Vad, hatalmas, megközelíthetetlen terek! és mintha sokféle változatosságuk első tisztaságában és frissességében állnának ott a szabad levegőn. Az ember rögtön föladja minden elbizakodottságát a végtelennel szemben, amikor itt rádöbben, hogy még a véges valóságot sem közelítheti meg sem gondolatlaltal, sem víziója által.” (Levelek Svájból, 1797. október 26., Goethe 1881 <https://www.gutenberg.org/cache/epub/53205/pg53205-images.html>, Letöltés 2024. 01. 20.) Rajtuk kívül fáradhatatlan angol utazók voltak azok, akik a Napóleoni háborúk előtt és után a hírét vitték a svájci Alpok kiszámíthatatlan, vadregényes szépségének. A fiatal angol festő, William Turner 1802-es művészi pályáját meghatározó első svájci útja után rendszeresen visszatért festői témáért. Ő általa vonult be végérvényesen az európai köztudatba az Alpok művészi képe. Az 1830-as, 40-es évektől azután beindult az Alpok turisztikai „meghódítása”.

mobilis jövedelemkeresési stratégiáinak az 1820-as évektől felívelő, a biedermeier romantika idején megfigyelhető fordulatát elemzi, amikor a zergebörként kínált – egyébként több forrásból beszerzett kecske- és juhbörből készült – kesztyűkkel nagy távolságokat bejáró kereskedelmi útvonalakon a zillertali árusok rájöttek, hogy védjegyként önmaguk tiroliként prezentálása segít az árújuk vonzózva tételében.⁶⁸ A tiroliság regionális karakterének általuk a korszellem igényei szerint kifelé előadott képéhez hozzátartozott, hogy népies szófordulatokat használó szókimondó tréfás beszédmóddal, nyíltszívű viselkedéssel a nép egyszerű gyermekeként láttassák magukat. Ekkortól válik a „csomag” részévé a hangszerkíséretes jódlí éneklés, amelynek zenei és szöveges repertoárját (tanítók közreműködésével) ekkoriban írják meg olyan szövegekkel, amelyek az alpesi táj szépségét és a bukolikus paraszti életmód toposzait hangsúlyozzák. (Ezt a szerzők „dal iparnak” nevezik, amely a „turizmus ipar” sikeres elemévé is válik egyben.) A zillertaliak a „homo folcloricus” imázsát öltik magukra. A kifelé jól működő sztereotípiákhoz alkalmazkodva mintegy internalizálják azokat, folklorizálják a belső életvilágukat. (Név szerint ismert családi vállalkozások ezek.) Az 1870-es évektől szaporodnak a fogadók a völgyben, ismertségük miatt a többi, hasonló adottságú alpesi vidékkel szemben nagy előnyre szert téve pezsgő turizmust alakítanak ki, s 1902-ben – az alpesi területen az elsőik között – megnyitják a zillertali vasútvonalat. A „hátrányos gazdasági helyzet esztétikai kompenzálását, „a folklorisztikusan kidíszített lokalizmus és tradicionális megteremtését”⁶⁹ gazdasági krízishelyzetekben, nagy változások idején nemcsak paraszti szituációkban figyelik meg a szerzők, hanem (baden-württembergi és bajor) városi példákban is, amikor lokális szervezetek, közösségek egyre gazdagodó formalizált kifejezésekkel teszik ünnepivé, ritualizálják az életüket. A folklorizmus mint esztétikai kompenzáció, ugyanakkor második lépésben gazdasági előnyökkel járhat. A „belső értékek gazdagsága” (sic) pénzértékre váltható és a „cultural engineers” által konstruált standardizált kulturális termék stilizált tartalommal és formával direkt módon beépíthető a turizmus iparba és a szórakoztató iparba.⁷⁰

A fent idézett esettanulmány példája is érzékelteti, hogy a nemzeti táj rangjára emelt vidék imázsa és a hozzá kapcsolt képzetes népkarakter összetett módon függ össze a gazdaság fejlesztésének egy új, modern lehetőségével, a turizmussal, amely maga is komplex belső gazdasági, társadalmi, kulturális folyamatokat indukál.⁷¹ A tirolit mellett szá-

⁶⁸ Jeggle – Korff 1986.

⁶⁹ Jeggle – Korff 1986: 136.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Susanne Stacher a svájci Alpoknak az utóbbi másfél évszázadban turisztikai célból létrejött építészetének elemzése kapcsán áttekinti, hogyan szolgálta a turizmus létrejöttét az alpesi tájhoz kötődő képzetek, a „fenséges hegyek”, a „tisztá levegő”, a „morált tisztelő parasztok”, a „szabadság” mítoszának megerősödése, amely kéz a kézben haladt a vasútvonalak és nagy szállodák építésével. A betörtetlen táj infrastruktúrális meghódítása a félelmet izgalmas kuriozitássá, a megközelíthetetlen fenségest, festőivé szublimálja. „A panoráma ablak bekeretezi a táj látványát, amely által a kinti vad természet a végtelenség iránti nosztalgikus vágyakozás festői tájképévé válik.” (Stacher 2022: 68.) A festői tájról különböző médiumokon hordozott imázsok – panoráma és dioráma képek, műhegyek, mű vízesések, kitömött állatok, svájci falvak – szállodákban, kiállításokon, vidámparkokban megteremtették az építészet és a tájépítészet eszközeivel a „képzeltbeli alpesi paradicsomnak” (Stacher 2022: 62, 63, 65).

mos más összehasonlító példát is idézhetnénk a Habsburg Monarchia területéről. Így például megemlíthetjük Habsburg Johann főherceg (1782–1859) szerepét a biedermeier stájer imázs, a stájer öltözet, és az Alpok, mint a romantikus osztrák nemzeti táj popularizálásában;⁷² a 19. és 20. század fordulóján a Zágráb környéki Sestine és Posavina népi kultúrájának polgári értelmezését;⁷³ a Tátra, a gorálok és a zakopanei folklór helyét a lengyel identitáskonstrukcióban;⁷⁴ az 1895-ös prágai néprajzi kiállítás keltette folklorizált imázsát a trencsényi és zólyomi szlovákoknak, mint a csehek keleti kistestvérének.⁷⁵

Az utazás (és illetve versus) turizmus néprajzi, antropológiai kutatásának bőséges nemzetközi irodalmát részletezni túl nagy kitérő lenne, csak néhány az elméletet megalapozó fontos alpmunkára hivatkozom.⁷⁶ Magyarországon a turizmus néprajztudományi vizsgálata viszonylagos késéssel, az 1990-es évek második felében kezdődött. Elsősorban a Fejős Zoltán kezdeményezte (a Néprajzi Múzeum, valamint a Szege-di és Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékei által szervezett) konferencia- és tanulmánykötetek sorát érdemes megemlíteni, amelyek a téma társadalomtudományi, antropológiai vetületeit szisztematikusan járják körül, a kritikai társadalom- és kultúratudományi értelmezési kontextust meghatározó előszóval és az elméleti keretbe illeszkedő esettanulmányokkal: „A turizmus mint kulturális rendszer”,⁷⁷ „Turizmus és kommunikáció”,⁷⁸ „Egy tér alakváltozatai”,⁷⁹ „Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata”,⁸⁰ „Az eg-

⁷² Fulemile 2021a: 464–465.

⁷³ Fulemile 2020: 571–573.

⁷⁴ Szabó P. 2007; Crowley 2001.

⁷⁵ Ducháček 2019.

⁷⁶ Burns – Palmer – Lester 2010; Cohen 2004; MacCannel 1976, 2003, 2011; Morgan – Pritchard 1998; Rojek – Urry 1997; Selwyn 1996; Smith 1989; Turner – Ash 1975; Urry 1990. Itt említem meg, hogy 1992-ben egy Fulbright kutatói ösztöndíjjal lehetőségem volt a University of California at Berkeley, Department of Anthropology tanszéken egy szemeszteren át posztgraduális kurzusokat hallgatni. Itt végeztem el Nelson Graburn, a turizmus antropológiai kutatása úttörő alakjának „Tourism, Art and Modernity” kurzusát. Nemcsak a téma akkori legfrissebb antropológiai irodalmával való ismerkedés és az órai diszkurziók, hanem Graburn professzor rendkívül színes egyénisége, valamint inuit és japán terepmunkájának tanulságai is emlékeztetése tette számomra a szemináriumán töltött időt. (Legújabb szerkesztett kötetei Graburn – Salazar 2014; Graburn – Gravari-Barbas 2016.)

⁷⁷ Fejős (szerk.) 1998, az Illyefalván 1995-ben megrendezett Fiatal Néprajzkutatók V. Konferenciájának anyaga.

⁷⁸ Fejős – Szíjártó 2000, a Néprajzi Múzeum és a JPTE BTK Kommunikációs Tanszéke által 1999-ben Pécsen közösen rendezett „Turizmus és kommunikáció” című konferenciáról beszámolót lásd: Hamp 1999.

⁷⁹ Fejős – Szíjártó 2002.

⁸⁰ Fejős – Szíjártó 2003.

zotikum”,⁸¹ „Színre vitt helyek”.⁸² A Fejős Zoltán főszerkesztésével megjelenő *Tabula* folyóirat számaiban is rendszeresen közölt a témába vágó tanulmányokat és recenziókat. A hazai néprajztudomány turizmuskutatásában Fejős mellett Pusztai Bertalan nevét kell kiemelni, aki a Szegedi Tudományegyetemen több ország oktatóinak és hallgatóinak bevonásával szervezett kutatási programokat, szemináriumokat, terepmunkát. Pusztai munkásságának fontos tengelye a nemzeti és turisztikai táj kapcsolatának, a tájat övező jelentésmező konstrukciós folyamatainak, ezzel összefüggésben az autenticitás és egzotikum szerepének elemzése a helyi kultúra képének megszerkesztésében, valamint a falusi turizmus, a konstruált „hagyomány”, az identitásalkotás, a kortárs örökségesítési folyamatok kritikai elméleti és konkrét esettanulmányok szintjén megragadott vizsgálata.⁸³ A pécsi és a szegedi tanszékek koprodukciójában készült a „Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái” című fordításgyűjtemény, amely a kritikai turizmuselmélet nemzetközi irodalmából ad válogatást.⁸⁴ Pusztai nagydoktori disszertációja a helyi kultúra szerepét vizsgálja európai periférikus lokalitások önképének megszerkesztésében magyar, finn és skót példákon.⁸⁵ (A turisztikát oktató, a gazdasági szektor e fontos rendszerének szakember igényét ellátó felsőoktatási tanszékek szakmai publikációira, tankönyveire itt nem térünk ki.⁸⁶)

Egy következő aspektusa a „táj nemzetiesítése” problematikának az a konkrét területi konfliktusokat megelőző folyamat, amikor a romantikus, szimbolikus jelentésekkel felruházott, érzelmileg felértékelte táj és nép mitizálásából politikai aspirációk születnek és egymással versengve, egymást átfedően szomszédos etnikai, nemzeti csoportok a sajátjukként kezdenek kizárólagos igényt tartani kontaktzónákban levő régiókra és településekre. A szimbolikus térfoglalásról, az emlékezetpolitikáról, a táj kisajátításának politikumáról, a hatalom térlegitimációs kísérleteiről a kelet-közép-európai térségben

⁸¹ Fejős – Pusztai 2008, a Szegedi Tudományegyetem és a Pécsi Tudományegyetem Kommunikációs és Médiatudományi Tanszéke 2011-ben rendezett konferenciáról beszámolókat lásd: Bódi – Pusztai 2016, melynek anyagát a *Replika* 1–2. (96–97.) sz. (2016.) tematikus száma „Médiaturizmus” címmel közölte.

⁸² Fejős 2011.

⁸³ Pusztai 2007, 2008, 2010; Pusztai (szerk.) 2003, 2023; Pusztai – Martin 2007.

⁸⁴ Bódi – Pusztai 2012.

⁸⁵ Pusztai 2023. A skót Felföld szerepéről Skócia nemzeti imázsában és a turizmusiparban lásd még: Fülemile 1998.

⁸⁶ Csak néhány kiadvánnyal teszünk kivételt, az Akadémiai Kiadónak a téma jelentőségét jelző turisztikai szakkönyvtár sorozatában már több mint harminc tematikus kötet jelent meg. Egyike Michalkó Gábor, a turizmusföldrajz elismert kutatójának, egyetemi oktatónak sajátos névadással „Turizmológia” címen közzétett fontos elméleti alapvetése (Michalkó 2012). Megemlítendő még az örökségturizmus menedzsmentjével (Irimiás 2018), a kulturális turizmussal (Jászberényi 2014) és a fesztiválturizmussal (Jászberényi – Zátori – Ásványi 2016) foglalkozó transzdiszciplináris kötetek vonatkozó fejezetei, mely résztémáknak köze van a népi kultúra képének, a lokális, regionális és nemzeti hagyományreperatóár megszerkesztésének és a kortárs örökségesítési folyamatoknak a megértéséhez.

számos példa idézhető.⁸⁷ (A tájért versengő szimbolikus nemzeti geográfia és térképészet interdiszciplináris kutatása Keményfi Róbert munkásságának jelentős vonulata.)⁸⁸

Galícia példájára, mint esettanulmányra külön is érdemes kitérni. Az 1880-as Kolomyjában rendezett néprajzi kiállítás óta a lengyelek szorgalmazták, hogy Galícia hucul, kárpáti területét (Lemko és Boyko régiót) nemzetiesítsék, ennek a törekvésnek a felerősödése – és versengése az ukrán nemzetépítésben érdekelt elitekkel – egy akcelerálódó folyamat.⁸⁹ A Második Lengyel Köztársaság idején a két világháború között a keleti Kárpátok hucul vidékét – bár soha nem töltötte be oly mértékig a „nemzeti táj” szerepét mint a gorál Tátra –, sikerült „hazai tájjá” alakítani. Ebben a média, a turisztikai kiadványok, fotóalbumok, helytörténeti irodalom szisztematikus és következetes tudósításai fontos szerepet játszottak. *„A hazai táj („domestic landscape”) nem a nemzeti identitás központja; mégis a lokális kulturális mássága ellenére fontos helyet foglal el a nemzeti közösség mentális térképén, amely államisága tagadhatatlan részeként ismeri el.”*⁹⁰ E fenti folyamat összevethető a visszacsatolt Erdély (1940–1944) esetében kiépített állami propaganda és turizmus gépezetének működésével.⁹¹

A nemzeti táj konstrukciós folyamatainak elemzésével szorosan összefügg az emlékezéssel kapcsolatos (az 1980-as, 90-es években nagy lendületet nyert és gondosan kimunkált), a történet-, társadalom- és kultúratudományokban revelatív paradigmátikus fordulatot hozó kutatási terület, amely lényegében a durkheimianus Maurice Halbwachs két világháború között írt, a tudás és a memória szociológiájával foglalkozó munkásságából indul ki.⁹² Meghaladja e bevezetés kereteit, hogy az emlékezet társadalmi meghatározottságára, a kollektív emlékezetre, emlékezetközösségekre, a történelmi emlékezet megkonstruáltságára és pluralitására, az emlékezés médiumaira (írás, kép, hely, táj, test, mítosz, rítus, kultusz, stb.) vonatkozó bőséges irodalmat áttekintsem.⁹³

⁸⁷ A téma történeti és jelenkori aspektusainak kiterjedt irodalma van, többek között a magyar rendszerváltozás körüli időszakról lásd: Gal 1991; Hofer 1992; a versengő román – magyar etnopolitikai szituációkról: Feischmidt – Brubaker 1999; Iordachi – Trencsényi 2003; Iordachi 2004; az emlékéllátás gyakorlatairól kolozsvári közegben: Jakab 2012; a szimbolikus térhasználatról áttekintés Székelyföld kapcsán: Biró – Bodó 2017, székelyföldi esettanulmányokat lásd: Bodó (szerk.) 2000.

⁸⁸ Keményfi 2002, 2011. Lásd még Ilyés 2010.

⁸⁹ Dabrowski 2008; Wierzejska 2019.

⁹⁰ Wierzejska 2019: 38.

⁹¹ Ablonczy 2008, 2009.

⁹² Érdekesség, hogy először angolul Mary Douglas előszavával jelent meg: Halbwachs 1950, a teljesebb angol válogatás: Halbwachs 1992. A Halbwachs előtti és utáni francia emlékezet tanulmányokról: Russel 2006.

⁹³ Néhány fontos nevet említek csak: Nora 1989 (magyarul 1999, 2010); Assmann 1992 (magyarul 1999; említésre méltó recenzióját adja: N. Kovács 2000); Assman – Czaplicka 1995; Assman A. 2008; Confino 1997; Gillis 1994; Gedi – Elam 1996. Mellettük még egy itthon kevésbé ismert és idézett irodalmat emelek ki, a francia filozófus Etienne Balibar fontos elméleti megközelítését, amely a nemzeti emlékezet, a nemzeti identitás megalkotásának retrospektív folyamatát, a múlt felfogásából fakadó nemzeti történetek/történelmek és ideológiák felépítését vizsgálja: Balibar 1991.

A disszertáció szövegében az elemzés során, Kalotaszeg kapcsán is többször fölmerül a Székelyföld példájával történő összehasonlító párhuzamba állítás és a különbségekre való rámutatás: mint például a székely folklór 19. és 20. századi fókuszba állítása, a székelyek művészi reprezentációja, Székelyföld és a székelység mint különös jogállású csoport történeti helyzetéből fakadó szimbólum- és identitáskonstrukciók, a változó rezsimok teremtette szituációkhoz alkalmazkodó, vagy azok ellenében létrehozott reziliens képzetek, toposzok, lokalitás teremtő gyakorlatok,⁹⁴ a tájra, a népiségre és népi kultúrára vonatkozó identitást erősítő autosztereotípiák és ezek szerepe a kortárs turizmusipart segítő brandépítésben.⁹⁵ (Csíksomlyó, a gyimesi csángók, a gyimesi „ezeréves határ” és a moldvai csángók körüli identitás diskurzus csomópontjaira vonatkozó irodalom bemutatása bőven meghaladja jelen bevezetés kereteit.)⁹⁶

A nemzetiesítési folyamatokat tárgyaló művek sorában meg kell említeni az erdélyiségről alkotott képzeteket és reprezentációkat irodalomtudományi szemszögből elemző T. Szabó Levente munkásságát is.⁹⁷

A magyar látószögű Erdély recepciók dekonstruktív, mítosztalanító megközelítése jellemzi Kürti László és Feischmidt Margit írásait.⁹⁸ Ezen kritikai hangvételű munkák esetében relevánsnak tartjuk Ilyés Zoltán tudománytörténeti áttekintésének kérdésfelvetését: *„Az további vizsgálatok tárgya lehet, hogy a fenti „demitizáló”, „dekonstruáló” feltárások és eredmények mennyiben egyeztethetők össze a helyi magyar társadalmak identitásépítő, hagyománytermelő aktivitásával, turizmusmarketingjével, közösségépítési igényeivel és a kortárs magyar etnopolitika műltpolitikai, örökségépítő törekvéseivel”* (Ilyés 2014: 92).

⁹⁴ Például „székelyruha”: Gazda 1998; székelykapu: Balassa M. 2016; Gagy 2004; fejfa, kopjafa: L. Juhász 2005; Novák 2005; kürtöskalács: Hantz – Pozsony – Füreder Balázs 2015.

⁹⁵ A komplex kérdéskör friss szemléletű tematizálásában az 1980-tól működő csíkszeredai KAM (Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport) társadalomkutató műhely – 1990-től formálisan Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – úttörő munkát végez. A bőséges lehetséges irodalomból itt most csak egy kutatásra utalok: Bíró Zoltánnak és Bodó Júliának az 1968-as adminisztratív átszervezéssel létrehozott új megyerendszerhez igazodóan a „hargitaság” fogalmának, nyelvi klisé-rendszerének létrehozását górcső alá vevő tanulmányára, amelyben a megyei média kiadványainak szövegét elemezve bemutatják *„azokat a gyakoribb manővereket, amelyek révén az intézményes tömegkommunikáció síkján a klisé-rendszer elemei kiválasztódtak, majd egységes nyelvvé álltak össze.”* *„A sajtóanyagokban azokat a pragmatikai eljárásokat kerestük, amelyek eredményeként (1) a hargitaiság elemei kiválasztódtak, (2) jelentéssel töltődtek fel, és végül (3) olyan virtuális környezetté álltak össze, amely az ebben a régióban élők számára a mindennapi élet viszonyítási keretként próbált működni.”* – írják a szerzők (Bíró – Bodó 1991: 196).

⁹⁶ Itt csak néhány szerzőre és műre hivatkozom: Dószegi 2009; Ilyés 2004; 2008a; Ilyés S. – Peti – Pozsony 2008; Mohay 2002, 2021, 2023; Pávai 2005; Tánzos 2002, 2011, 2012, 2016; Tánzos – Peti 2012; Vörös 2005.

⁹⁷ T. Szabó hangsúlyozza a turisztikai, néprajzi és helytörténeti irodalom szerepét a magyar Erdély képzetek konstrukciójában a 19. század második felében: T. Szabó 2008a, 2008b, 2011.

⁹⁸ Kürti 2001; Feischmidt 2008; Feischmidt (szerk.) 2005.

fulemile.agnes_192_24

Kalotaszeg mint identitásrégió

*A korai történeti korszak lenyomata a táji struktúra szerveződésében.
Kalotaszeg történeti-földrajzi-etnikai-néprajzi körülhatárolása, kistáji felosztása*

A ma Kalotaszegként számontartott néprajzi táj, Bánffyhunad és Kolozsvár között mintegy 50 km hosszan elnyúló ovális terület,⁹⁹ amelyet hegyvonulatok és völgyek szabdalnak kisebb egységekre. Északnyugaton a Meszes-hegység, délnyugaton a Bihar-hegység részét képező Vlegyásza (vagy Kalota-havasok),¹⁰⁰ délkeleten a Gyalui-havasok (Apuseni) román vidéke von földrajzi és etnikus határt köréje.

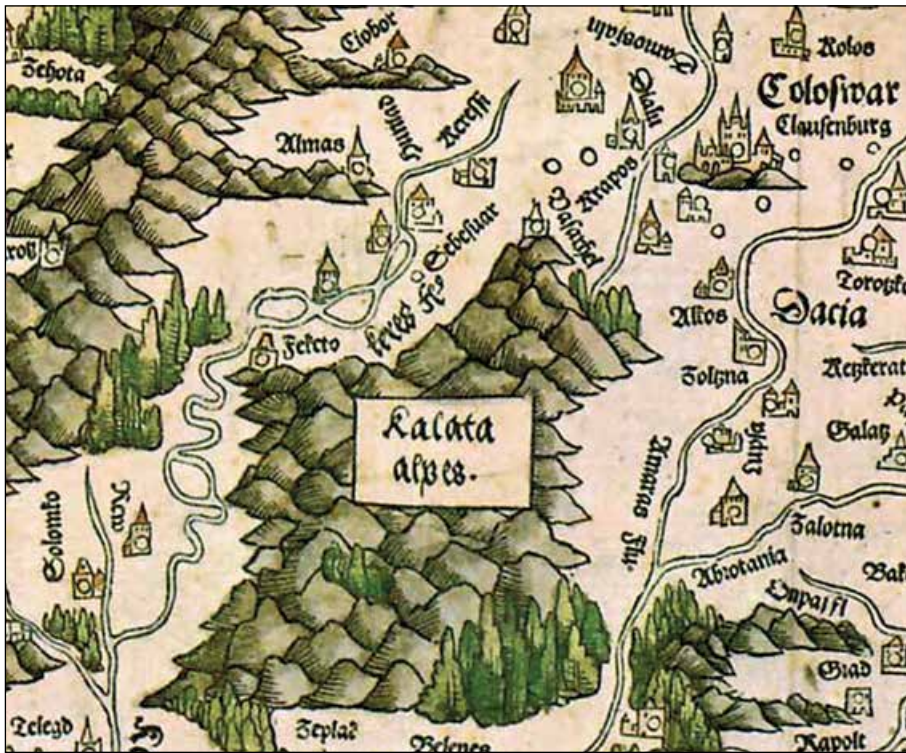
Három fő közlekedési útőér visz át rajta: a nagymúltú egykori római út, amely Napocán át részben a Nádas, majd az Almás völgyében haladt a Meszes-kapuig (Porolissum) a tartomány északi limeséhez, és ez volt a középkorban is a sószállítás útja. A 11. századtól nőtt meg a jelentősége a Váradtól, a Királyhágón át a Sebes-Körös és a Kis-Szamos völgyében Kolozsvárra vivő „nagy útnak”.¹⁰¹ A fenti kettőt kötötte össze észak–dél irányban az Almás völgyében a Sebesvár környékétől a Szilágyság irányába futó út. Létezett még a vasút megépítése előtt, a 18–19. században egy kisebb, belső postaút, amely Csucsától Kökényes, Nyíres, Bábonny, Váralmás, Kispetri, Bogártelke, András háza, Bács érintésével futott be Kolozsvárra a Nádas völgyében. (Lásd a 2–4. képeket.)¹⁰²

⁹⁹ Keresztben legszélesebb átmérője mintegy 30 km.

¹⁰⁰ A Vlegyászt régebbi források Kalota-havasnak nevezik, így szerepel már Lázár deák 1528-as térképén („Kalata alpes”, lásd: <https://lazarterkep.oszk.hu/>. Letöltés: 2020. 12. 28.) Téglási Ercsey József, Kalotaszeg első tájleírója 1842-ben – Merei Gracza György kritikájára írt válaszában (Merei Gracza 2006.) – a „Kalata-hegy” elnevezés 18., 19. századi használatára hoz etimologizáló példákat. (Téglási 2006: 52–53.) A földrajztudós Cholnoky Jenő ezt írja: „Régi térképeink a Kalotaszeg fölött emelkedő hegységet Kalota-hegységnek nevezik, ezt a románok Vlegyászáknak nevezték el és sajnos, az osztrák katonai térképekészek mindig örömmel jegyezték föl az idegen neveket, csakhogy a magyar elnevezéseket háttérbe szorítsák. A Vlegyásza szláv szó, nincs semmi értéke. Turistáink próbálták ezt Vigyázóra magyarosítani, de ezt nem tartom helyesnek, mert ennek az elnevezésnek semmi más létjogosultsága nincs, csak annyi, hogy kiejtése hasonlít a román elnevezéshez. Ezért ez teljesen jogtalanul válik, ha előkerült az ősi, jogos magyar neve, a Kalota-hegység elnevezés.” (Cholnoky 1941: 18.) Tulogdi János is a Kalota-hegység elnevezést használja. (Lásd a térképét: Tulogdi 1946: 5.)

¹⁰¹ A szebeni kereskedők vámmentességét biztosító 15. századi oklevelek közvetett adataiból lehet tudni, hogy „Vár ad felé Gyalu, Körös fő, Hunyad, Sebesváron keresztül közlekedtek.” (Weisz 2012: 79.) Cholnoky Jenő földrajztudós említi és térképeket is közöl róla, hogy a Királyhágón évszázadok óta álló vendéglőtől a régi út Erdélybe Feketepatak felé vitt le, Barátkánál elérve a Sebes-Körös völgyét. A ma használt rövidebb, meredekebb nyomvonalat a Csurgó-völgyben II. József alatt építették ki. (Cholnoky 1941: 9., 10.)

¹⁰² A postaútat említi: Eplényi 2012: 33. A 2–4. képeken látható térképrészletek a Kolozsvári Magyar Földrajzi Intézet Cholnoky Jenő Földrajzi Társaság honlapján található „Cholnoky Jenő kolozsvári hagyatéka” cím alatt. A korszakos jelentőségű földrajztudós 1895-től 1919-ig (elüzettségig) a kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem Földrajzi Intézetének vezetőjeként dolgozott, és az Erdélyi Kárpát Egyesület (EKE) elnöke is volt. Az általa összegyűjtött térképtár, illetve 5000 saját fotográfia, amit kényszerűen Kolozsvárt kellett hagynia, 2001-ig lappangott. <https://hagyatek.cholnoky.ro/terkepar/digitalizalt/torz08/>. Letöltés: 2021. 03. 22.

1. kép: Lázár deák térképe, Tabula Hungariae, 1528, Ingolstadt. (785 x 540 mm, OSZK leltári szám: App. M. 136.) Magyarország első, mintegy 1400 helynevet feltüntető nyomtatott térképének részlete a „Kalata alpes”, Feketetó, Sebesvár, Hunyad, Almás, Körösfő, Gyalu megnevezésével

A földművelésnek nem feltétlenül kedvező, mostoha adottságú környezet egyrészt az állattenyésztés jelentőségét növelte, másrészt a falvak többségének lakóit a gazdálkodás mellett kiegészítő jövedelemszerzésre, fuvarozásra, kézműipari tevékenységre serkentette. A hegyi román települések lakói erdőkieléssel, faiparral, juhtartással foglalkoztak. A kőfejtés és a gyors folyású hegyi patakokra épülő malomipar (lisztelő, fűrész-, ványoló-, köszörű) is, történeti léptékben mérve fontos adottsága a tájnak.¹⁰³

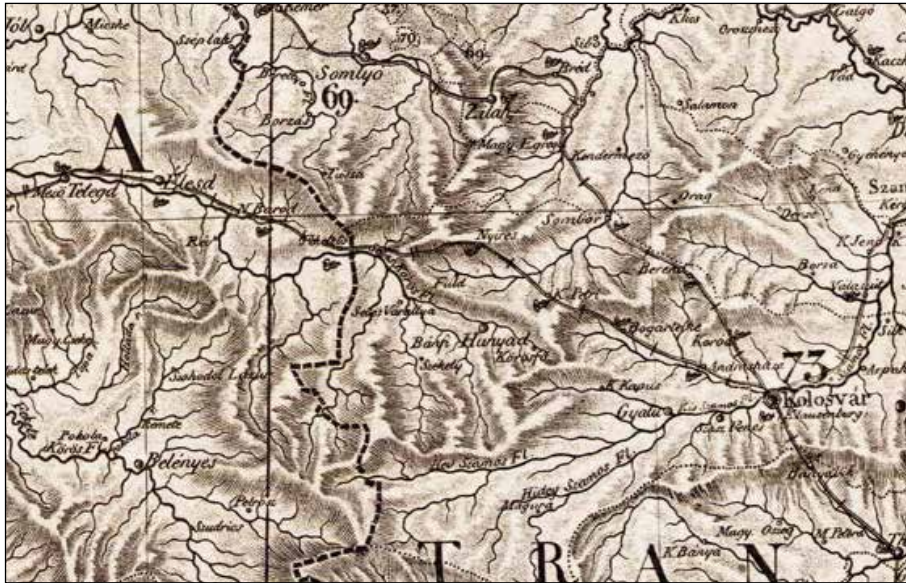
1856-ban egy M. Gy. monogramú szerző így ír Kalotaszeg tágabb térségéről:

„Lakosi Kalotaszegnek vegyesen magyarok, oláhok; utóbbiak, kivált a havasiak mokány név alatt ösméretesek, kik a civilisatio terén nagyon hátul állnak, s kevésbé szorgalmasak [...] A magyarok, kik inkább a rónák és völgyek lakosi, tisztán 17, vegyesen az oláhokkal 23, összesen mintegy 40 helységben laknak: a polgáriasodás terén tovább haladtak, s naponta mind

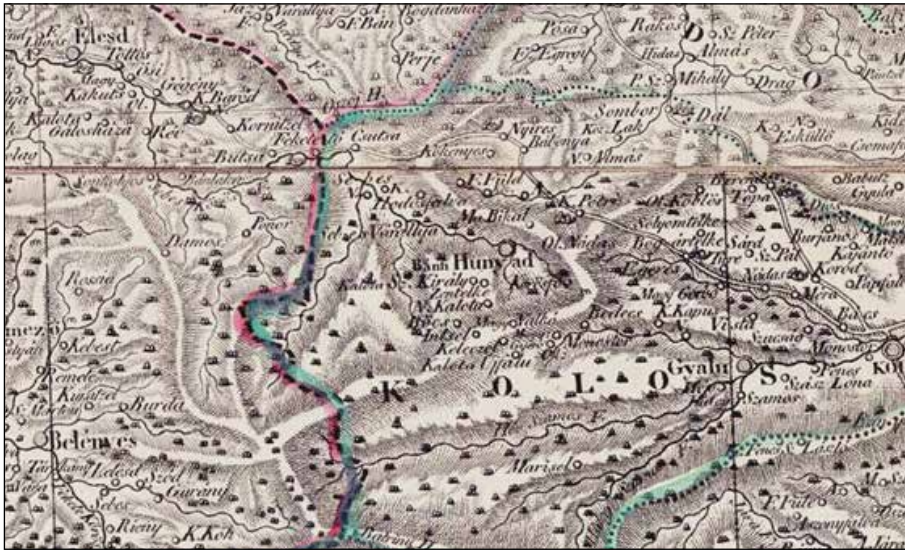
¹⁰³ Lásd még a *Kőbányászat, mészfűtés, gipszgyártás, gabona-, gyümölcs-, zöldség- és komlótermesztő nagyobb gazdaságok, eladásra termelő falvak és szeszgyárak a 20. század első felében* című 8. térképlapot. (Balogh – Fülemile 2004b: 48.)

2. kép: Guillaume de l'Isle (1675–1726) készítette Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) hadmérnök felmérései alapján: Carte particuliere de la Hongrie de la Transylvanie de la Croatie et de Sclavonie (Paris, 1781). Térképe a török utáni állapotokat mutatja, világosan jelöli a Várad és Kolosvár közötti nagy hadi utat Sebesvár, Gyalu, Szászfenes érintésével

3. kép: Joannes Lipszky de Szedlicsna (1766–1826): Tabula Generalis Regni Hungariae, Croatiae et Slavoniae... Transylvaniae... Civitates, Oppida, stationes et vias Postales... exhibens... (Pesth, 1810). A napóleoni háborúkban is részt vett huszártiszt, kiváló kartográfus József nádor mellett alezredesként és a Helytartótanács segítségével végezte nagy országismereti, térképészeti munkáját. A munkája címében is említett postaútvonalon Nyíres, Kispetri, Bogártelke, Andrásbánya állomásokat említi

4. kép: Karacs Ferenc (1770–1838): Magyar országnak és a' hozzá kaptsoltott Horváth, és Tóth országoknak [...] az Erdélyi nagy fejedelemségnek [...] közönséges táblája (rézmetszet, Pest, 1813). A több kiadást megért első magyar nyelvű falitérkép (94 x 64 cm) már meglehetősen akkurátussággal jelöli a térség jelentősebb településeit

*saját szorgalmuk, mind némelly közremunkáló lelkes honfiak segélyével előbbre haladnak. Foglalkozásuk földművelés, marhatenyésztés, faanyagokkai kereskedés. Találkoznak természeti hajlamok által képzett (naturalista) jó kézművesek is. A népesebb helységeken népiskolák kedvező sikerrel alapítvák, mikben mindkét nemű növendékek olvasni, írni, számtanra, vallás elveire oktattnak, mikből a más vallású vagy ajkú növendékek sem rekesztetnek ki.*¹⁰⁴

A térségnek három mezővárosa volt: a hegyvidék és a medence találkozásánál, valamint a fontos főút, a múltban és a jelenben is a tágabb vidék messze híres vásáros központjának számító Bánffyhunyard, az egykori Bocskai-várkastélynak otthont adó Egeres, amely mellett a 19. század végétől nőtt ki fokozatosan az ipartelep és az erdélyi püspökség egykori uradalmi központja, Gyalu. A vásároshelyek hálózata megmutatja a táj gazdasági vérkeringését. A hunyadi vásár a vidék lüktető szíve volt évszázadokon át,¹⁰⁵ s az attól

¹⁰⁴ M. GY.: Kalotaszeg vidéke, és magyar népe. *Vasárnapi Ujság*, 1856. 3. évf. 17. sz. április 27. 143.

¹⁰⁵ Késő középkori, 15–16. századi adatok szerint Bánffyhunyardon kedden tartották a hetivásárt, és négy sokadalma volt: Pál megtérése ünnepén (január 25.), Szent Anna (július 26.), Máté (szep-tember 21.) és Katalin napján (november 25.). Gyaluban szerdán, Nagylalmason hétfőn, Egeresen szombaton tarthattak hetivásárt és Szent Gál napján sokadalmat. Hunyard a négy országos vásárával Erdély legfontosabb vásáros helyei között volt, hozzá hasonlóan például Torda és Dés dicsekedhetett négy sokadalommal. (Szász 2020: 5.)

egynapi járóföldre eső települések körülbelül kirajzolják a táj szegélyét.¹⁰⁶ A 19–20. században országos vásárt tarthatott még Gyalu, Váralmás, Egeres, Magyargyerőmonostor, Kalotaszentkirály és Tordaszentlászló is.¹⁰⁷

A 19–20. század fordulójától az iparosodás, a bányászat, a vasút (lásd még később), Kolozsvár modernizálódása, kiépítése, élelmiszerpiacának megnövekedett igényei jelentettek új jövedelmet a falvak egy részének, míg más falvak a kornak a népművészet iránti megélnkülő turisztikai, piaci érdeklődését kiszolgáló háziiparból és kereskedésből teremtették elő azt a többletjövedelmet, amely a helyi paraszti kultúra expresszív kifejezéseinek hallatlan kivirágzását, illetve részben már felújításszerű megőrzését eredményezte.¹⁰⁸

A térséggel foglalkozó legkülönbözőbb diszciplinák kutatásainak megindulása óta a vizsgálatok megkerülhetetlen problémája magának Kalotaszegnek, és azon belül is a kistájainak körülhatárolása. (A téma kifejtését lásd később.) Azon, hogy a tágabb térség mikrotájainak a körülhatárolásában leginkább a folyóvölgyek elhelyezkedése és elnevezése segít, nem lehet csodálkozni. Axiómának számít a Kárpát-medencei településtörténet korai szakaszában – a különböző etnikai csoportok komplementer gazdasági specializációjával összefüggésben – az a jelenség, hogy míg a nagyállattartó és földművelő magyarok többnyire a folyóvölgyekben, medencékben, síkvidékeken telepedtek meg (hacsak a központi hatalom különleges katonai feladatok ellátása miatt magasabban fekvő területekre nem telepítette át őket), addig a transzhumáló és havasi pásztorkodást űző és feudális uraiknak juhörtvenedet fizető vlach népesség¹⁰⁹ élete elsődlegesen a magashegyi ökológiai környezethez kötődött.

¹⁰⁶ Eplényi 2012: 32. A belső és külső gazdasági kapcsolatok felvázolásánál a 18–19. századra vonatkozóan használja az 1820-ban készült Cziráky-féle összeírás adatait. (Takács Péter: *Kolozs vármegyei parasztvallomások 1820-ból*. [A *Conscriptio Czirakyiana* gépelt átirata.] Debrecen, 2006.) Megrajzolja, hogy mely településről hova jártak Kalotaszegen belül és kívül vásárra. Ugyanő kiemeli, hogy Hunyadot, mint vásároszó helyet már nem látogatta a térséghez laza szállal kapcsolódó Magyarfenes és Kajántó. (Ennek az adatnak a későbbiekben még jelentősége lesz.)

¹⁰⁷ Lásd: *Vásár, piac uradalmak és állattenyésztő nagyobb gazdaságok a 20. század első felében* című 7. térképlapot. (Balogh – Fülemile 2004b: 47.)

¹⁰⁸ Lásd: *Kisipar, háziipar a 20. század első felében* című 9. térképlapot, amely mutatja a járom- és egyéb szekérrészkészítés, a falapát-, favilla-, cseber-, zsindely-, deszka-, kertibútor-készítés, a faragás, a vesszőipar, valamint a kenderfeldolgozás, a gyapjúszövés és varrottaskészítés helyeit. Ezek részben régi hagyományos és részben külön a háziipar 19. század végi felfuttatásával kapcsolatos tevékenységek, melyek részben magyar és részben havasalji román falvakhoz kötődnek. (Balogh – Fülemile 2004b: 49.)

¹⁰⁹ Európa alpkus övezeteiben az antikvitás óta napjainkig meglévő gazdálkodás és életforma a transhumance. A magashegyi legelők és a völgyek, medencék között évszakhoz kötődő kétéltű szállásváltó, vándor juhtartó pásztorkodást a Balkán hegyeiben és a Kárpátokban a vlachok űzték. A „vlach” szó szláv eredetű kifejezés, így nevezték a kora középkorban a Balkán hegyeiben pásztorkodó, latin nyelvű népességet. (A kora középkori balkáni vlach pásztorkodásról szóló 10–12. századi forrásokról lásd Gyóni 1951.) A magyar királyság latin nyelvű írásbelisége is ezt a kifejezést használja. Ebből a szóból származik a régi magyar nyelv oláh és olasz szava. A román pásztorkodás formáinak tipologizálása fontos témája a román néprajzi kutatásnak, amelyet itt nincs lehetőségünk áttekinteni. Tájékozódást ad például Dunăre 1964.

A Kalotaszeg névnek mint terület- és csoportjelölő elnevezésnek a jelentése változott az évszázadok folyamán. A kifejezés alapja a Kalota-folyó, a Sebes-Körös bal oldali mellékvízének a neve,¹¹⁰ amely a Bánffyhunyadtól délre, 500–600 méter magasan fekvő és a havasaljáig húzódó medencének a közepén folyik keresztül, és amely terület a néprajzi Kalotaszeg egyik altájának, a Felszegnnek a szíve. A Kalota (régiesen Kalata) elnevezés a 13. században több okmányban előfordul, legkorábban 1213-ban.¹¹¹ Egy többfelé ágazó úri nemzetség családjai, akik a környékbeli falvak tulajdonosai voltak, használták a „de Kalatha” előnevet.¹¹² A Kalota előtag településnevekben is a Felszegen fordul elő, a medencét délről lezáró havasok lábáig.¹¹³ A Kelecel felett eredő gyors folyású hegyi Kalota-patak a medencében lapályosan szétterül, és Bánffyhunyadtól nyugatra – ahol a völgyszűkület kezdődik – ömlik a körösfői vízválasztótól nyugatra eredő forrásokat összegyűjtő Körösbe, néhány százméternyire a Sebes-patak torkolatától, ahonnan a folyót Sebes-Körösnek hívják.¹¹⁴

¹¹⁰ A kalotaszegi folyónevek etimológiájáról lásd: Balogh – Fülemile 2004b: 162–163. Újabban nyelvészeti doktori disszertáció elemzi a Körös vízgyűjtő területének vízneveit, lásd: Kiss 2014. (A Kalota szó eredetéről egyelőre nem bocsátkozunk fejtegetésekbe. Terveink között szerepel, hogy a későbbiekben egy külön tanulmányban fejtsük ki az erre vonatkozó elképzeléseinket.)

¹¹¹ 1213-ban: *Engues de Kalatha* (Solymosi – Szovák 2004: *Registrum Varadinense* Nr. 18. [388.]); 1220-ban: *Adriano de genere Kalatha de villa Scily* „szili falubeli Adrian porkoláb a Kalatha nemből” (Solymosi – Szovák 2004: *Registrum Varadinense* Nr. 243. [124.]); 1275-ben: *Keminius filius Mykola de Kalatha* „Kalotai Mikula fia Kemény, gyermekek nélkül lévén, a Szamoson egy malmot s az országút mellett két halastavat a gyermónostori apátságnak adományoz” (Wertner 1892: 84.); 1296-ban: *a Johanne filio Mykola de Kalatha* (Csánki 1913: V. 358.)

¹¹² E nemzetség ágairól (gyermónostori Kabos, Radó, Kemény, gyөрvászárhelyi Gyерő, Gyерőfi, Mikola) bővebben: Csánki 1913: V. 269–272. A nemzetség – amely Kemény János (1607–1662) személyében fejedelmet is adott Erdélynek – birtokainak súlypontja Felszeg nyugati, délnyugati, 600–900 m magasan megülő felföldi részén volt, a Körös/Kalota – Szamos/Lonka/Kapus vízválasztó 700 m körüli, széles hátságú magaslatán, Magyargyерmonostor és Gyерvászárhely központtal. A család, amely számos falu névadója volt, nemzetségi templomot is épített Gyерmonostoron. A tágabb térség más jelentős középkori nemesi családjairól és birtokaikról: Csánki 1913: V. 264–269., 272–280. A témáról összefoglalóan lásd: *Várbirtokok és Nemesi birtokok* fejezet Balogh – Fülemile 2004b: 154–158., 158–165. (A 14. században már magva szakadt, nem túl jelentős Szil-Kalath nemzetségre ebben a rövid összefoglalásban nem térünk ki, lásd: Karácsonyi 1901: 71–73.)

¹¹³ Szerepel Kalotaszentkirály nevében (a Szentkirály nevű falvak névadása István mint első szent király patrocíniumára utal, lásd: Kristó 1978: 475–480.; Rácz 2007: 263.), továbbá Kiskalota, Nagykalota, Kalotabikal, Kalotabökény, Kalotadamos, Kalotanádas helynevekben.

¹¹⁴ A Székelyjő és Merejő egyesült vizét az alsó folyásánál Sebes-pataknak hívják. A ’jó’ szó régi jelentése: víz. A fenti nevek egyben ugyanazon nevű havasalji falvak nevei is. (Kalotaszegi nyelvi sajátosság az „l” és „r” betűk cseréje, tehát Merejő elhomályosult jelentése: meleg víz.) A székelyjői szűk völgy a kalotaszegi-medencét körbeölelve, egy hegykaréjjal délnyugatabbra fekszik, elválasztva a Tomoldok-tető – Kőhegy előhegységét, a Vlegyásza/Vigyázó/Kalota-havasok 1600–1800 m magas vonulatától.

5. kép: Sebesvár romjai, a még álló őregtorony, a keleti rondella és egy falszakasz. (Fotó: FÁ, Sebesvár/Bologa, 2000)

6. kép: A bányfőhunyadi református templom gótikus szentélye. (Fotó: FÁ, 2004)

Ezen a stratégiaiul fontos helyen, a Királyhágóról Erdélybe érkező királyi hadi utat felügyelte a tatárjárás után épült királyi, majd főúri kézben lévő Sebesvár, amelyet a források „Hunyad”, vagy „Kalathazeg váraként”¹¹⁵ is említene. A vár tulajdonát az 1435-ben Zsigmond királytól elnyerő Tomaj nembeli losonci Bánffy család – akik az 1920-as évekig Kalotaszeg legjelentősebb világi földbirtokosának számítottak – váruadalmához több mint húsz falu tartozott, ez lényegében a ma számontartott Felszeg egy jó részét (a medencének, továbbá a Sebes-Körös völgyének településeit Csucsáig) magába foglalta.

¹¹⁵ Építését a Geregye nembeli Pál országbírónak tulajdonítják, 1277 előtt, a Geregyék bukása előtt épülhetett. 1319-ben Károly Róbert várnagya, Elefánti Dezső ült benne. 1329-ben az ekkor még Biharhoz tartozó erősség várnagyi tisztjét Losonczy Dezső kapta meg (Engel 1982: 910.), a vár 1361/1362 körül a mindenkor erdélyi vajda fennhatósága alá került (Engel 1982: 903.), 1364-ben várnagya Semjéni Ubul volt (Engel 1982: 895.). Biztonságos erődítésnek számított. Báthory Zsigmond 1598-ban ide menekült a török elől, két évre rá a szászfenesi csatában sebet kapott II. Rákóczi Györgyöt is néhány napig itt ápolták, mielőtt továbbvitték Váradra, ahol meghalt. A Rákóczi-szabadságharc után ez is a magyar várak sorsára jutott, I. Lipót leromboltatta. Sebesvárról lásd még: Kelemen 1977: 206–207.; Balogh – Fülemile 2004b: 154., 155., 159.

7. kép: A magyargyerőmonostori templom késői bencés hatást mutató egykori kéttornyos nyugati homlokzata megmaradt északi tornyának második emeleti ikerablaka. A 13. századi gömbszelvényes kocka osztóoszlop-fejezet a sárkányokkal a tatárjárás utáni újjáépítéssel lehet egykorú. (Fotó: FÁ, 2004)

8. kép: A magyargyerőmonostori templom szószékét a Kemény család szarvasos címérével Kidei Sipos Dávid kőfaragómester készítette 1742-ben. A templom mennyezetének, karzatának, padjainak festése Umling Lőrinc munkája (1758.) (Fotó: FÁ, 2004)

A Kalotaszeg elnevezés feltűnése 15. századi forrásokban is e területhez köthető.¹¹⁶ A szintén a Bánffyak birtokában levő Hunyadot 1437-től emlegetik mezővárosként.¹¹⁷

A Mikola–Gyerő nemzetséghez, valamint a sebesvári várbirtokhoz kötődő történeti névhasználaton túl, van egy még érdekesebb előfordulása a névnek. A középkor évszáza-

¹¹⁶ Például *in comitatu de Kalathazeg* 1443, *in pertinentiis de Kalathazeg* 1475 (Csánki 1913: V. 360., 405.). 1456-ban a bécsi egyetemen a „Natio Hungarica”-ból érkező hallgatók között felsorolt *Stephanus de Kalatha* a főanyakönyvben *Stephanus de Kalothazeg* néven szerepel. (Schrauf 1902: II. 97.)

¹¹⁷ Az 1332–37. évi tizedjegyzék szerint már két pappal rendelkező település vámját 1377-ben, s „azt a nagy utat, mely e városon át Kolozsvárra vezet”, 1391-ben említik. (Csánki 1913: V. 305.) Az 1493-ban 140 családot számláló – akkori viszonylatban igen népes helynek számító – mezőváros fontosságát fejezi ki az 1487-ben monumentális gótikus szentélyt kapott templomának építészeti jelentősége is. (Bunyitay 1884: 415–420.; Kelemen 1977: 201–211.) A 15. század végén említett 140 név (Csánki 1913: V. 305.) többsége ma is a városban élő magyar családok nevei, ami azt bizonyítja, hogy annak ellenére, hogy a vidék a 17. században véres hadi események sorát szenvedte el (melyek közül az egyik legszörnyűbb az 1661. június 28-án Ali pasa török-tatár hadai által rendezett vérfürdő volt), a magyar családok évszázadok óta kontinuuusan élnek itt.

daiban a reformációig létezett egy egyházi igazgatási terület, a *kalotai esperesség*,¹¹⁸ amelynek a kiterjedése nem egyenlő a mai, modern értelemben vett kalotaszegi esperesség¹¹⁹ területével. A középkori Bihar vármegyéhez tartozó kalotai esperesség Váradtól kiindulva a Sebes-Körös völgyében kelet felé nyúlt, egészen az akkori Bihar megye keleti végéig, megközelítőleg a Körösfő fölött emelkedni kezdő vízválasztóig, amely a Sebes-Körös, a Szamos és a Nádas völgyét választja el. Ez az egyházi formáció három főbb részre, a Várad körüli *Kis-Kalotára*, a Királyhágó nyugati oldalán a Sebes-Körös és a Berettyó közét felülygelő *Közép-Kalotára*¹²⁰ és a Királyhágótól keletre, az erdélyi oldalon a régi Bihar megye határáig húzódó *Kalotaszegre*¹²¹ oszlott.¹²² (A bihari püspökség kalotai főesperességének az 1332–37. évi pápai tizedjegyzékben felsorolt 18 helynevéből 9, a későbbi források szerint a főesperesség 35 plébániájából 10 feküdt a tárgyalt kalotaszegi területen.)¹²³

¹¹⁸ Bunyitay 1883: 269.; Bunyitay 1884: 399–444. „Tizenharmadik könyv. A kalotai főesperesi kerület”, Balázs 1939: 18–19.; Jakó 1940: 16., 60–84.; Kristó 1986: 45.

¹¹⁹ A 20. századi Kalotaszegi Református Egyházmegye egyházainak felsorolását lásd: Balogh–Fülemile 2023: 452–453.

¹²⁰ Közép-Kalota vidékén egyébként, Élesdtől és Esküllőtől délre, a Réz-hegységben van egy Kalota (Călătea) nevű település is, ugyan első említése 1475-ből viszonylag kései.

¹²¹ A nyelvészek szerint a 'szeg' utótag jelentése is jól mutatja a rész és az egész viszonyát, a nagyobb tömbhöz való tartozást. (Kiss: 2014: 104.) A földrajztudós magyarázata pedig így hangzik: „A kissebesi vár alatt elhaladva, meglepetéssel tekintünk körül az új látványon. A hegyek szűk szorosából földműveléssel borított hullámos síkságra jutunk s kelet felé nem látunk többé hegyeket. Mintha nagy kapun keresztül léptünk volna be a tágas udvarra. Valóban, ez az Erdélyi-medence egy öble, az úgynevezett Kalotaszeg. A Kalota-hegység »szeg«-e, vagy »zug«-a. Semmi sem bizonyítja jobban a Kalota-hegység elnevezésének jogosultságát, mint éppen a Kalotaszeg szó.” (Cholnoky 1941: 19.)

¹²² A kora középkori településtörténet kutatói úgy tartják, hogy a középkori megyéken belül a megyével azonos nevet viselő esperesség a legrégebbi, és fennhatóságának köre a megye Szent István kori kiterjedésére enged következtetni. Ezen logika alapján Biharban a bihari földvár környékén szerveződött bihari esperesség alapítása korábbi, mint a kalotaié, és valószínűleg a felbomló korai királyi várszervezet, a bihari vár népeit telepítették le a Körös-völgyében, a későbbi alapítású kalotai esperesség fennhatósága alá tartozóan. (Mályusz 1943: 272.) Hasonló logika szerint, mint a középkori sós szállításának útján kialakult Szolnok megye nevében a Külső-, Közép-, Belső-tagolás, a hármas név a kalotai esperesség nevében a kirajzás és a fennhatóság kiterjesztésének fokozatosságát, időben elhúzódó folyamatát mutathatja.

Itt jegyezzük meg, hogy ugyanezen logika alapján, Kolozs megyében a kolozsi esperességnek a kolozsi királyi várhoz közeli területeinek helynévanyaga is a terület egészen korai megülése utalhatnak. Például a kolozsi ispáni várhoz tartozhatott Daróc királyi erdőóvó szolgáló népe, a Kapus vidéke, ahol a várbirtokot védő gyepűn katonailag védett átjáró lehetett. Szintén korai helynévadásra jellemző személy- és nemzetségneves, vagy egyszerű nominativusban álló falunévek: Vista, Méra, Türe, Gorbó, Gyalu, Mákó, Kajántó, vagy a Kolozsvár másik oldalára eső Pata, Ajtony, Ród. A korai benépesülést Kajántó 11. századi és Györgyfalva templom körüli 11–12. századi temetője régészetiileg igazolja is.

¹²³ Ezek: Almásmonostor, Bábonny, Bökény, Derite, Farnas, Gyerőmonostor, Hunyad, Szentkirály-Zentelke, Sárvasár, Valkó, lásd: Bunyitay 1884: 399–444. (Megjegyzendő, hogy a tizedjegyzékben szereplő plébániák száma a név szerint más forrásokból is ismert helységekhez képest Biharban csak 46%, lásd: Kristó 1986: 45–46.) Valójában más középkori forrásokból Kalotaszegnek ezen a bihari területén még 7 további ma is létező, és egy sor elpusztult falu neve is kimutatható, lásd: Balogh – Fülemile 2004b: 144–145. és 11. térkép.

Ezzel együtt tehát kiemelendő, hogy a térségben a középkori megyebeosztás is különbözött a későbbitől. Kalotaszegnek ez a Kalota, Sebes-Körös és Almás völgyében fekvő nyugati része a középkorban Bihar vármegyéhez tartozott, és Kolozs megye csak fokozatosan terjesztette ki fennhatóságát erre a tárgyalt területre.¹²⁴ Az akkori Bihar és Kolozs vármegye határán, a Kolozsvárra futó fontos főút mentén fekszik Gyerővásárhely, amely – mint neve is elárulja – nemcsak a névadó család fészke,¹²⁵ hanem fontos vásáros hely is volt egykoron.¹²⁶ (A valamikori vármegyehatár emlékét az emberi kapcsolathálók nyugati, illetve keleti irányú szerveződése lényegében a 20. századig megőrizte.)¹²⁷

Ennek az egykoron Biharhoz tartozó nyugati területnek az igazi jelentőségét mutatja továbbá két korai – a tatárok által elpusztított – bencés kolostor jelenléte is a térségben, az egyik Gyerőmonostoron,¹²⁸ a másik pedig Almásmonostoron (Váralmás),¹²⁹ ahol az Árpád-korban épült még egy hercegi (ifjabb királyi) fennhatóság alá tartozott vár is. Almás várához¹³⁰ (Sebesvárhoz hasonlóan) szintén egy nagyobb uradalom tartozott, amelynek falvai az Bánffyhunyadtól északra fekvő Almás völgyében a későbbi néprajzi Alszeg településeinek a csokrát adták (köztük számos olyan nyugatabbra és északabbra eső faluval, ahonnan azóta már eltűnt a magyarság.)¹³¹ A nagyalmásai váruradalom a fejedelemség ide-

¹²⁴ A terület „csak a XV-ik században szakasztaték el Biharmegyétől, de egyházilag még azután is Váradhoz tartozott.” (Bunyitay 1884: 415–416.) Bővebben lásd: Csánki 1913: V. 250–251.

¹²⁵ A folklóremlékezet is őrzi a néhai urak nevét, a helyi történeti mondák „Gyöngyös Györöfi” váráról, rejtett kincseről, haláláról regélnek. (Jankó 1892: 37.; Magyar 2004: 197., 336.)

¹²⁶ Gyerővásárhely és környékének sajátos, több irányba kinyúló, átmeneti, Kalotaszeg kistájakait összekötő kapcsolatrendszeréről lásd: Balogh – Fülemile 2004b: 71–74.

¹²⁷ Lásd például: Balogh – Fülemile 2004b: 48. oldalon 8. térkép a részesaratásra járás nyugati és keleti irányjaival. A 20. századig az alszegiek, felszegiek az Alföldre, a vízválasztótól keletre eső területekeről pedig a Mezőségre jártak részes aratni. A felszegi havasalji és havasi falvakból nem jártak Kolozsvár felé, csak nyugatra hajtottak marhát, úsztattak, szállítottak fát, zsindelet nemcsak a Körös völgyében Feketető, Élesd, Várad vásárait, de Abrudbányára és Topánfalvára is, ahonnan gabonával tértek haza. Eplényi 2012: 32. hivatkozik rá, hogy az 1820-as Cziráky-féle összeírás külső vásáros helyek látogatására vonatkozó adatai megmutatják, hogy a Nádas mentiek kelet felé (Kolozsmonostor, Kolozsvár, Borsa, Zsuk, Bonchida, Szamosújvár vásárait jártak el egészen Désig), az Almás mentiek észak felé Magyarzsomboron át szétágazóan Hidalmás, Drág, Zsibó irányában, valamint a Szilágyság irányába Kraszna, Zilah felé építették ki gazdasági kapcsolataikat.

¹²⁸ A mai helyén álló, bencés hatást mutató, késő román és gótikus stílusú gyerőmonostori templom ugyan nem azonos a tatárjárás előtti, elpusztult korai bencés templommal, de építészeti jelentősége kiemelkedő. Az Erdélyben ritka nemzeti monostorok három-négy példájának egyike. (Magyargyerőmonostor, Ákos és Harina álló templomai mellett talán az elpusztult váralmásai is az lehetett egykoron.) Bővebben lásd: Balogh – Fülemile 2004b: 179–185.; Bunyitay 1883: 353–360.

¹²⁹ Kán László comes 1235 előtt kiűzte a bencéseket, és premontreieket hozatott a helyükre. Újabban Hegyi Géza említi, hogy „Almás helyzete ellentmondásos: egy sor, a premontrei rendhez köthető forrás szerint az erdélyi egyházmegyében (tehát a kolozsi főesperességben) feküdt (1235, 1238, 1294, 1320), ellenben a váradi püspökség 1291–1294 között kelt dézsmajegyzéke, a pápai tizedjegyzékek és az 1587–1589. évi fejedelmi dézsmajegyzék a váradi püspökség kalotai főesperességében említi és világi szempontból is Bihar megyei fekvése adatolható (1249).” (Hegyi 2010: 24–25.)

¹³⁰ Erdély történetében először váruradalmat Nagy Lajos adományozott el magánföldesúrnak, mégpedig 1370-ben Almás várát a Bebek családnak. A vár és váruradalom történetéről bővebben: Kelemen 1977: 207–208.; Szász A. 2021.

¹³¹ Lásd: *Várbirtokok a középkorban* című 13. térkép, Balogh – Fülemile 2004b: 156.

jén is fontos birtokközpont maradt, melyhez három vármegye (Kolozs, Belső-Szolnok, Doboka) területén mintegy 70 falu és két mezőváros tartozott.¹³² (Almás az uradalmi központnak köszönheti a mezővárosi rangot, és azt, hogy jobbágysai bizonyos kiváltságokat élveztek, hetivására is volt.) A szétszabdalt birtokért folyamatos volt a versengés, részei gyakran cseréltek gazdát. Elkobzás, kincstárra visszaháramlás, újraadományozás, folyamatos pereskedések, birtokcserék tarkították a történetét.¹³³ A 16. század végén Csáky István országos főkapitánynak, Báthory Zsigmond fontos főemberének sikerült megszereznie. Leszármazói a 19. század elején emelték klasszicista stílusban a vidék legnagyobb udvarházát, amelybe a középkori vár számos faragványát beleépítették. A 20. században teljesen tönkrement épület romjai még most is sejtetik egykori fényét az uradalomnak.

Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a székelység kora középkori bihari szállás-területei is egészen idáig húzódhattak a Sebes-Körös völgyében, Váradtól és Telegden át, körülbelül a Kalotai-medencét nyugat felől körülölelő hegyekig, ahol többek között a Székelyjő-patak és ugyanilyen nevű falu őrzi az emléküket.¹³⁴ Mindenestre ennek a korai kalotai esperességnek a kiterjedése nagyjából egybeesik a korai székely telepek vidékével, akiket, vagy akiknek egy részét a 12. század végén, 13. század elején királyi akaratra, délebbre és keletebbre telepítettek Erdélyben. (A településtörténet kutatói úgy tartják, hogy a főesperességek határai a megyerendszernél is beszédeesebben utalnak a korai településterületekre és a megtelepedés irányaira.)

Kalotaszeg legelső, minden vitán felül álló korai történeti magja tehát ez a felszegi rész, amely földrajzilag is jól körülhatárolhatóan¹³⁵ a Kalota, a Sebes (Székelyjő), Körös

¹³² Ha gazdasági potenciálban nem is, de méretét tekintve összevethető volt a gyulafehérvári kincstári uradalommal. (Szász A. 2021: 29.)

¹³³ A viharos birtoklási viszonyokról lásd: Szász A. 2021. levéltári kutatásokon alapuló tanulmányát.

¹³⁴ Érdekes módon Kalotaszegnek az egykor Biharhoz tartozó területe nem ragadta meg eléggé a székelység történetének kutatóit (jobbára csak a telegdi és Várad környéki korai bihari székely telepek és a *Váradi Regestrum*-ban szereplő *Székelyszáz centurionatus* kérdését tárgyalják). A történeti forrásokra és a helyiek emlékezetére hagyatkozó helynévkutatások (Szabó T. 1942) alapján kimutatható, hogy Kalotaszegnek ebben a nyugati térségében nemcsak a hegyekben, hanem Kalotaszeg mai napig létező falvaiban is számos határbeli helynév utalhat az egykori székelység, vagy valamilyen törökös népesség nyelvi hagyatékára. (A Kalotaszeggel összefüggő korai székely telepek kérdésének bővebb kifejtését irodalmi adatolással együtt lásd: Balogh – Fülemile 2004b: 167–171.)

¹³⁵ Tulogdi János földrajztudós (Tulogdi 1944.) „*Kalotaszegből, jogosan, csak a Felseget tartja egységes földrajzi tájnak (Kalotaszegi medence Bánffy-hunyad központtal) és egyben történelmi tájnak (Bánffy-birtok, Sebesvárral).*” (Idézet: Molnár J. 1991: 207.) Bár Felszeg maga is legalább három zónára oszlik, a jól áttekinthető medencén kívül lényegesen tagoltabb a táj a felszegi „felvidéken” (a kifejezés használatát lásd: Merei Gracza 2006: 34.) és a felszegi „havasalján”. A 100. jegyzetben már szó esett a Kalotaszegi-medencét körbeölelő Vlegyásza/Kalota-hegység erőteljes vonulata és meredeken emelkedő előhegységéről, amelynek „kétrétegű sziluettje” meghatározza a Hunyadi-medence tájképi látványát. (Eplényi 2012: 39–40.) Eplényi Anna tájépítész PhD-disszertációja a terület tájésszéltetik-tájképi szempontok szerint is értékelhető tájkarakter-zónáinak tájmintázatait ragadja meg sokoldalú interdiszciplináris módszerekkel és forrással. Kutatásának egyik alapkérdése, hogy „tájépítésze-ti szempontból vajon igazolható-e a néprajzi-etnográfiai Kalotaszeg, mint Táj?” (Eplényi 2012: 8.)

9. kép: Gótikus minuszkulás feliratú, 1475-ben öntött harang Farnason. (Felirata: „Ad honorem sps sanctus ad mcccclxxv.” / A Szentlélek tiszteletére az 1475. évben.) Farnas egyszerű, egyhajós gótikus templomát a 15. század közepén építette át a korábbi templom helyén Veres Dénes, az 1272-ben a falut István ifjabb királytól elnyerő Mikola ispán leszármazottja, aki Hunyadi János törökellenes harcaiban szerzett érdemeket, és 1453-as végrendeletében megbízta fiát, Benedeket, hogy folytassa a templom építését. 1467-ben a Mátyás király elleni összeesküvésben részt vett testvéreket, Benedeket és Jánost hűtlenségük miatt megfosztották birtokaiktól, és a család csak 1505-ben szerezte vissza Farnast. Farnasi Veres János sírköve 1510-ből a templomban található, a diadalív déli lábuzatába falazva. A Rákóczi-szabadságharc idején feldúlt templom 1750-ben kazettás mennyezetet kapott. A belső berendezést ekkor id. Umling Lőrinc készítette, melyet részben 1790-ben Umling Lőrinc és János festett át. A templom melletti 18. századi szoknyás harangláb jelentős népi építészeti emlék. (Fotó: FÁ, 2005)

völgyében és mellékvizeinél délre, a havasláig húzódó terület falvait jelentette.¹³⁶ Az ottlakó magyarság a mai napig Felszegnek hívja a vidéket, és az elnevezést a Kolozsárig húzódó tágabb vidék lakossága is ismeri és használja, ami mutatja a kifejezés mélyen gyökerező történeti múltját. Ezen járásnyi terület egységét érzékelteti, hogy a késő középkori források Kalotaszegről már mint „districtus”, vagy „comitatus” beszélnek. Az ott megmaradt, a történelem vérzivatarait túlélő magyar lakosság büszkén, öntudattal vallja, hogy ők „az igazi, régi kalotaszegi szokások őrzői”. Ezt mind Jankó János 19. század végi kutatásai, mind a mi mintegy száz évvel későbbi kutatásaink is igazolják. Ha a táji identitás erősségét egy képzeletbeli skálán jelölnénk, akkor a felszegiek kapnák a legmagasabb értéket, főleg Kalotaszentkirály, Bánffyhunad és környéke¹³⁷ magyarságának a legerősebb, legöntudatosabb a kalotaszegi identitása.¹³⁸

Kalotaszeg felszegi magjához „csatlakozott” regionális identitásban, valamikor a késő középkorban a következő kistáji egység, a Bánffyhunadtól északabbra, az Almás völgyében lévő Alszeg, Váralmás központtal. A havasok közelében fekvő, rövid nyarakat látó és kedvezőtlen talajadottságú Felszeghez viszonyítva az Almás-folyó mélyebben fekvő, termékenyebb, jobb talaj- és éghajlati adottságú völgye egykoron a vidék éléskamrájának számított, jelentős gabona-, gyümölcs- és szőlőtermesztése miatt. Az Alszeg Váralmásig terjed, rajta túl, az egykoron kismemesi Középlakon keresztül egy vékony érként magyar falvak sora vezetett át a Szilágyságba, így ez az út a kulturális kapcsolatok útja is volt a szilágysági és kalotaszegi magyarság között.

A 17. századi forrásokban kezdik az Alszeget és Felszeget együttesen Kalotaszegként emlegetni. Az Alszeg-Felszeg összetartozó névpár is mutatja a két táj, a két ’szeg’ viszonylag nagy múltú fogalmi összeízesülését.¹³⁹ (Ennek ellenére a Felszeg és Alszeg különállását nyelvészeti adatok is alátámasztják.) A kistájak és települések „rangsorában” ugyanakkor érzékelhető, hogy Felszeg a jelenkorig megőrizte az elsőbbséget, az alszegiek is úgy tekintenek Felszegre, mint „kistestvér a nagytestvére”.

A későbbiekben kiterjesztett, néprajzi értelemben számontartott Kalotaszeg két, fent említett nyugati részéhez keleten is csatlakoznak további kistájak: a Nádasmente, a Kapus és Kis-Szamos völgye, valamint az arra merőleges, Lónától dél felé forduló, a Fenes- és Hesdát-patak völgyében futó Gyalu–Jára közötti út mentén fekvő települések

¹³⁶ A középkori falvak egy része elpusztult. Némelyekről történeti források is vallanak, mint például Vársza módszeres kiirtásáról Basta zsoldosai által 1605-ben (Balogh – Fülemile 2004b: 196.), de van olyan település is (Csinkó), amelynek lakossága a 18–19. században enyészett el nyomtalanul. (Balogh – Fülemile 2004b: 69–70.)

¹³⁷ Tereptapasztalata alapján Kürti is utal arra, hogy a térségben a Bánffyhunad környékiek „Kalotaszeg-tudata” a legerősebb. (Kürti 2000: 35.)

¹³⁸ Bár ennek a fent ismertetetteken túl is soktényezős társadalomtörténeti okai is lehetnek, többek között Kalotaszentkirály és Magyarbikal egykori népesebb kismemesi társadalma (Balogh – Fülemile 2004b: 98–101.), a vásártartó Bánffyhunad mezőváros prosperitása és különleges Janus-arcú polgárosodása (Balogh – Fülemile 2004b: 108–112.), valamint a Bánffyhunadon lakó és a kalotaszentkirályi birtokos származású Gyarmathy Zsigmond és felesége tevékenysége a 19–20. század fordulóján, akik katalizátorai voltak a helyi népművészet felfedezésének.

¹³⁹ Tulogdi a névadás logikáját a Felszeg és Alszeg közötti 200 m-es szintkülönbséggel (Bánffyhunad 554 m, Alsófüld 354 m) magyarázza. (Tulogdi 1946: 2.)

sora, amelyek a világi igazgatást illetően Kolozs megyéhez tartoztak. Míg a forrásokban a „Kalota” elnevezés a Körös–Szamos vízválasztótól nyugatra eső területekkel kapcsolatosan sokszorosan előfordul, addig attól keletre nem bukkan fel. Ez a keletre eső és Kolozsvárig terjedő vidék bár igen nagy múltú,¹⁴⁰ de történetileg nem tartozott Kalotaszeghez, a betelepülése is más irányból történhetett, és a tájnyelvi sajátosságai is különböznek.

Az azonban mind a nyugati, mind a keleti kistájakra igaz, hogy nemcsak a földrajzi tényezők, hanem a korai, középkori (királyi, egyházi és nemesi) birtoklástörténet, uradalmi birtokok, az egyházi és világi igazgatás intézményei is kirajoltak területi egységeket, amelyek sűrűbben integrálták az emberi kapcsolathálókat, és ennek megfelelően évszázadokon át fennmaradó mikrotáji egységek kialakulásához vezettek.¹⁴¹ Ezen kisebb egységek „emléke”, lenyomata az emberi kapcsolatok szerveződésében nagyon sokáig fennmaradt, évszázadokkal azután is, hogy ezen intézmények felbomlottak.¹⁴²

A fent nevezett keleti részeken, a Nádas mentén és a Gyalui-havasok lábánál a kora középkorban két nagy uradalmi birtok szervezte a telepítési folyamatokat. A kolozsi királyi ispáni vár, majd a belőle lett későbbi kolozsmonostori bencés apátság fennhatósága alá tartozott a Nádas mente és a Kolozsvártól északra, a Borsa völgyébe átvezető völgy egy része, ahova a felbomló királyi várszervezet népei települtek.¹⁴³ A másik nagy uradalom az erdélyi püspökség Gyalu környékén szerveződő uradalma volt,¹⁴⁴ amely a 16–17. században fejedelmi birtokká vált, majd magánföldesúri kézre került.¹⁴⁵

Az erdélyi püspök az 1241–42. évi tatárjárás pusztítása miatt 1246-ban telepítési kiváltságot kapott gyalui uradalmára, mert a tájat addig benépesítő lakosság nagy része a tatárok áldozatává vált. Az 1285. évi újabb tatár invázió is megtizedelte a népességet. Ekkor telepítettek szászokat Szászfenes és Szászlóna falvakba. A románság betelepülésére utaló legkorábbi, 14. századi adatok is a Gyalui-havasok környékére mutatnak.

¹⁴⁰ Ezen falvak egy részének az alapítása semmivel sem későbbi, sőt egyes esetekben elképzelhető, hogy korábbi is, mint a magasabb fennsíki területeken fekvő felszegi részé. A korai államszervezés azon logikája ismeretes a településtörténet kutatóinak, hogy a megyével azonos nevű főesperesség mutatja meg egy megye legkorábbi, alapítás környéki magját. Így a kolozsi ispáni vár és a kolozsi főesperesség hatáskörébe tartozó terület minden kétséget kizáróan a legkorábbi településterülete Kolozs megyének, amely a sóbányái miatt kivételes gazdasági jelentőséggel bírt a központi hatalom számára.

¹⁴¹ A középkori birtokviszonyokról lásd a 12., 13., 14. térképet: Balogh – Fülemile 2004b: 150., 156., 160.

¹⁴² Bár az itt közölt történeti adatok a laikus olvasóknak részletezőnek tűnhetnek, nem tartjuk az arányokat eltúlzottnak. A kultúra regionális tagolódásával számos írásában foglalkozó Paládi-Kovács Attila is sommásan így fogalmaz: „*A regionalizmus középkori gyökereit csak a történettudomány vizsgálhatja meg.*” (Paládi-Kovács 2003: 57.)

¹⁴³ A helyzetet bonyolítja, hogy a közvetlenül az esztergomi érsek alá rendelt kolozsmonostori apátság tulajdonába tartozó falvak (a Nádas mentén) külön egységként, külön dékán felügyelete alá tartozóan ékelődtek be az erdélyi püspökség kolozsi főesperességének területébe. (Hegy 2020: 360.)

¹⁴⁴ Különleges, kiváltságos egyházigazgatási keretbe, dékánátusba tartoztak az erdélyi püspök gyalui váruadalmanak falvai is a Nádas és a Kapus völgyében. A nagykapusi és szászfenesi plébánosok dékáni címet viseltek. (Hegy 2020: 360–361.; Pokoly 1899: 303., 305.)

¹⁴⁵ Lásd az *Egyházi birtokok a középkorban és az örökükbe lépő fejedelmi gyalui váruadalom 1650 körül* című 12. térkép: Balogh – Fülemile 2004b: 150.

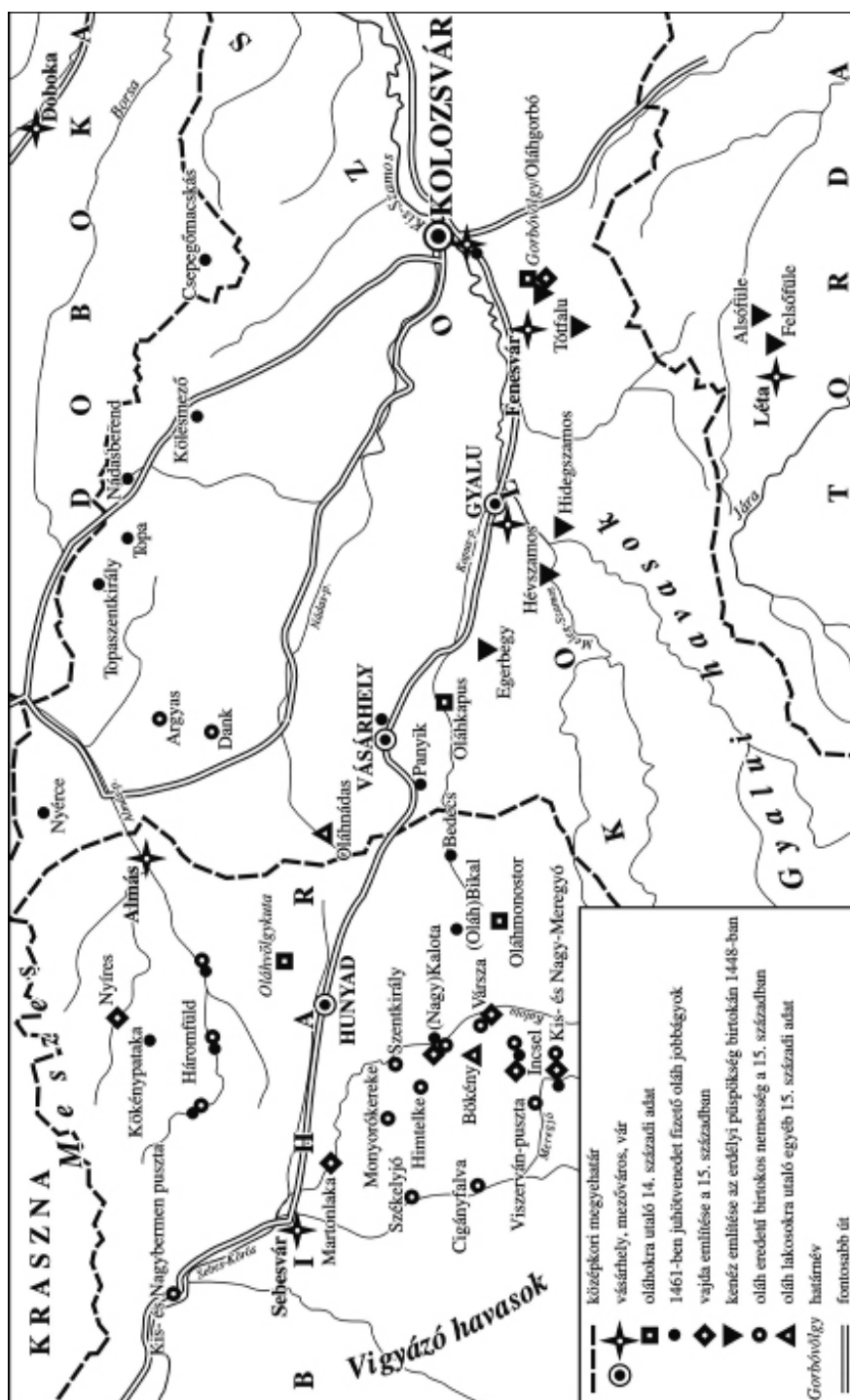

10. kép: Magyarléta várának romjai. A Kalotaszeg délkeleti peremén, a hegyek között, a havasok lábánál, a Jára völgyében a tatárjárás után épített királyi, majd földesúri vár – melyet egy ideig Kolozsvár városa és a Hunyadiak is birtokoltak – uradalmához tartozott Léta és Szentlászló is. Az erdős vidékek benépesítését telepítési kiváltságaik által az egyház mellett a várbirtokok is végezték. (Bővebben lásd: Balogh – Fülemile 2004b: 157–159.) (Fotó: FÁ, 2000)

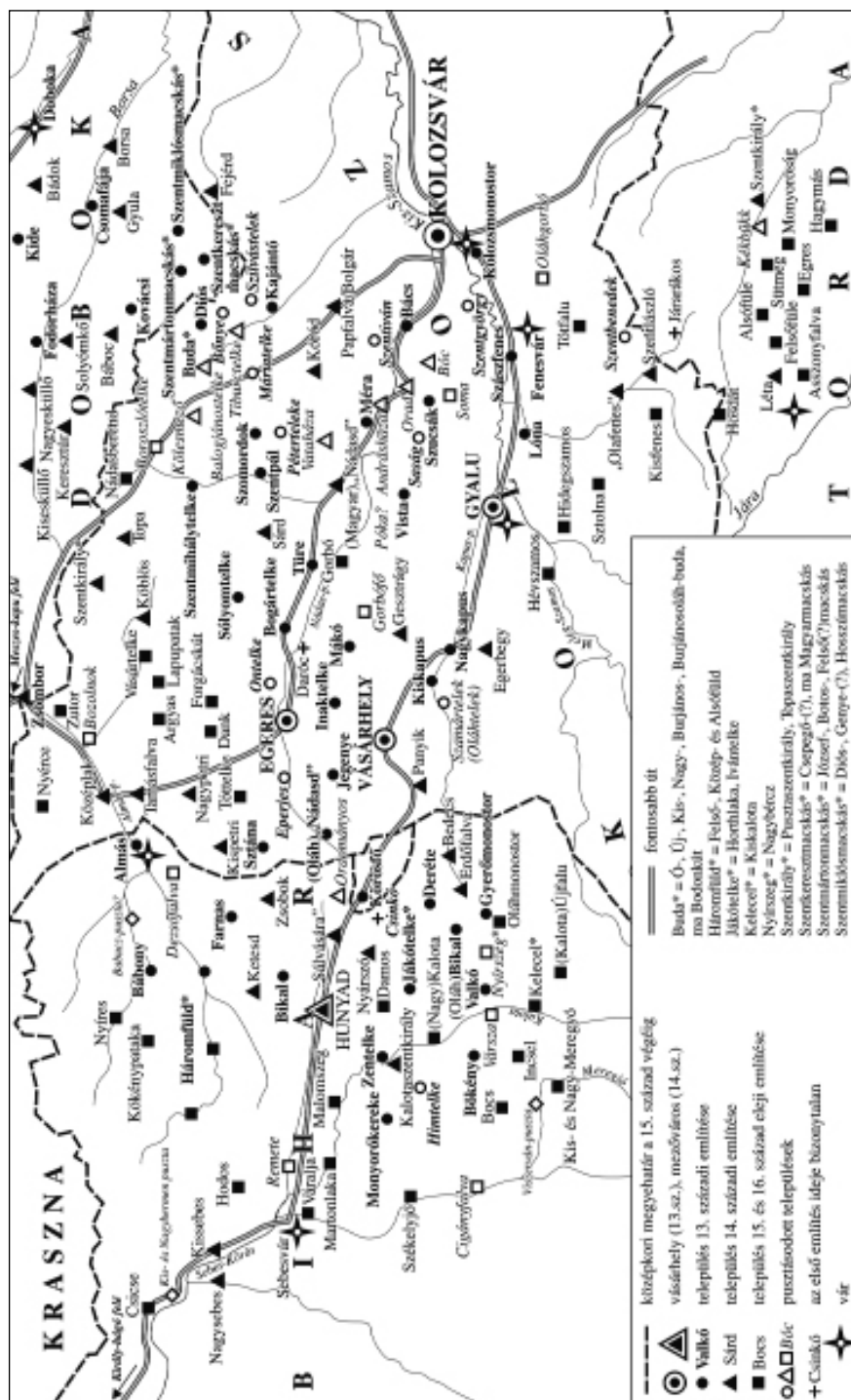
Az etnikai arányok eltolódása, a magyar településterület csökkenése több évszázados folyamat, amely térben és időben változó szövetét rajzolja meg a tájnak. A korai történeti folyamatokat illetően számolni kell azzal, hogy a középkori sűrűbb falurendszer településeinek legalább egyharmada eltűnt a térképről, jobbára csak határbeli helynév, helyi mondák és a földből kiforduló kövek őrzik az emléküket.¹⁴⁶ A folyamat egyrészt a késő középkor gazdasági, társadalmi átalakulásával van összefüggésben. Másrészt ehhez társul még, hogy a tágabb vidék népe a fő hadi út mentén gyakran volt kitéve pusztító hadjáratoknak.¹⁴⁷ A pusztásodott területekre spontán, vagy a földesúri telepítések révén a hegyekből lehúzó román lakosok kerültek. A magyar lakosságnak az a része, amely képes volt túlélni a 16–17. század vérzivatarait, utána megállapodott, és megült bizonyos tereket. Tehát a középkor végén elpusztásodott, illetve megmaradt falvak térképe megadja azt a keretet, amelyben a 18–20. században a magyar és román lakosság közötti etnikai folyamatok dinamikája zajlott.

¹⁴⁶ A teljes középkori településstruktúráról készült összegző térképet lásd: Balogh – Fülemile 2004b: 144. és 145. oldal közötti 11. térkép.

¹⁴⁷ Tatárok, törökök, hajdúk, császári zsoldosok gyakran perzselték fel a falvakat. 1600-ban Vitéz Mihály serege, 1602-ben Basta zsoldosai rendeztek vérfürdőt. 1658-ban, 1660-ban és 1661-ben török-tatár hadak zúdultak Kalotaszegre. Történészek számításai szerint a Nádas völgyében, a Kapus és Kiszamos mentén a települések fele, az Almás völgyében kétharmada, Felszegen egyharmada pusztult el.

1. térkép: A románság megtelepedésére utaló források a 14–15. században. (A szerzők kutatása alapján Nagy Béla térképe, 2004)

2. térkép: A középkori településrendszer. (A szerzők kutatása alapján Nagy Béla térképe, 2004)

11. kép: A Kalotai-medence és a közepén megülő Kalotaszentkirály-Zentelke a Felszeg egyik legjelentősebb települése a Vigyázó-havasokhoz tartozó Kőhegy lábánál. E két ikerfalut a Kalota vize választja el egymástól. Közigazgatásilag a 20. század közepéig külön községet képeztek, viszont egyházszerkezileg összetartoznak, a közösen használt templom a szentkirályi oldalon áll. Egykor a havasokból Bánffyhunyadra vezető út a településen vitt keresztül. Ez is az egyik oka, hogy 1848 novemberében a hegyekből lezúduló mócok az ikerfalvakat megtámadták. A képen a bal oldali templomtorony a magyar református templom késő középkori épületéhez tartozik, a jobb oldali a román templomé. A falu mintegy egyötöde román nemzetiségű, nem elkeveredetten, hanem főleg a település szélén, a templomuk közelében laktak. (Fotó: FÁ, 2003)

Kalotaszeg egyházközségei korán, már a 16. század közepén áttértek a református vallásra. A vidék történelmi lakosságának jó része a jobbágyszabadítás előtt nagy uradalmak jobbágya volt. A térség társadalmi összetételét színesítette néhány kisebb nemesi birtokközpont és kishemesi település is.¹⁴⁸ Nagy általánosságban kijelenthető,

¹⁴⁸ Lásd: *Jelentősebb nemesi családok birtokai és köznemesi falvak a 15. században* című 14. térkép, Balogh – Fülemile 2004b: 160. Egyik jellemző példája Kalotaszentkirály, amelyről 1842-ben így írtak: „Annyi benne a helybeli és bébíró birtokos, mint zsellér.” (Téglási 1842: 88.) 1848. november 7-éről 8-ára virradóan a szomszédos román hegyi településekről összeverődött parasztsereg rohanta meg és égette föl Kalotaszentkirály és Zentelke ikerközséget. Nemes lakosai közül többet „felkoncoltak”. Ekkor Szentkirályon mintegy 20-25 nemes család lakott, itt volt a szolgabírói járás székhelye és adóhivatala is. „Ezen időben tehát Kalotaszegnek a központja nem Bánffyhunyad, hanem Kalotaszentkirály volt úgy társadalmilag, mint közigazgatásilag.” (Vincze F. 1891:156.) Az 1848-as támadás során pusztult el a templom kazettás mennyezete, belső berendezése, levéltára, anyakönyvei. 1851-ben

hogy Kalotaszeg magyar jobbágyparaszti eredetű lakosságának gazdasági helyzete viszonylag kiegyenlített volt, nem húzódott szét túl széles skálán, s ezzel összefüggően a kulturális kifejezések terén sem.¹⁴⁹

a vizitációs jegyzőkönyv a következőket írta: „*oskola nincs, a rabló csorda által az egész Szentkirály elégetvén.*” (Sebestyén 1993: 88.) „*Lakói oly szegények voltak, hogy a magok hajlékait is alig voltak képesek felépíteni, nem hogy még középületeiket is felépíthessék.*” (Vincze 1891: 164.) A Zentelkén állt két kastély közül 1848-as pusztulása után már csak az egyiket újjitották fel. Gyarmathyné a Bánffy-kastély történetét 1895-ben a *Vasárnapi Ujság*ban a bánffyhungyadi hadgyakorlat és királylátogatás kapcsán megjelent cikkében így foglalja össze: „*A kastélyt gróf Bánffy György gubernátor építtette a bonczidai kastélyllyal egy időtájt. Később a Jósika bárók tulajdona lett. A forradalom alatt, mikor a páros falut, Szentkirályt és Zentelkét, hamuvá égette a havasokról lerontó oláh tömeg, a kastélyban is mindent fel-dúlt: a pinczékben patak módjára folyt a régi borok arany nedve, a termekben pedig lándzsákkal fessegették le a falak híres freskóit, s mikor már a vad tömeg dübe mindent össze-rombolt, akkor tüzet adott a kastélynak. Néhány évig fedél nélkül állt a nagy épület, s így összhangban volt az elpusztult kettős faluval. Később a Jósika bárók befedették és az itt lakó Jósikák közül az utolsó, br. Jósika Samu, a jelenlegi miniszter, lakhatóvá tette az alsó részt és rendbe hozta a regényes fekvésű gyönyörű kertet [...] Az utóbbi időkben ismét Bánffy-birtok lett Zentelke. A nagy építőnek egyenes utóda és névrokona, gróf Bánffy György vásárolta vissza ősenek kastélyát, s az összerombolt emelet gyönyörű termeit régi fényökbe helyezte vissza.*” (Gyarmathy 1897b: 671.) (Lásd:13. kép.) Ugyanekkor írja Jankó János az ikerfalvakról: „*A Kalota völgyén találjuk Zentelkét és K.-Sz.-Királyt, melyek 1848-ban földig leégtek, hogy aztán minden újítás nélkül az ősi kalotaszegi modorban épüljenek fel újra.*” (Jankó 1895: 620.)

¹⁴⁹ Kalotaszentkirály és Zentelke ikerfalvak példájánál maradva, míg Szentkirályt nemesek és jobbágyaik, addig Zentelkét főleg jobbágyok lakták. A falvak társadalomszerkezete kevésbé tűnik polarizáltnak a 20. században. A vagyoni tagozódás nem elég kontúros. Földtulajdona a pásztorokon kívül szinte minden gazdának volt, átlagban 7–12 kh. A határt 1882-ben és 1907-ben tagosították. (A föld gyorsan osztódott, egy átlagos birtok, amely a tagosítás után 8–9 tagban volt, a 20. század közepére gyakran 40–50 tagban feküdt.) A legmódosabbak az 1961–63 között zajló kollektivizálásig kb.15–25 kh-on gazdálkodhattak. Nagyzgazdaként 5–6 családot tartottak számon mindkét faluban. (Fülemile 1996: 67.)

Az ikerfalvaknak a 15. század közepétől a legnagyobb birtokosa a Losonci Bánffy család volt, földbirtokuk mindkét település határában kb. egyenlő arányban feküdt. Udvarházuk az uradalmi központtal Zentelke szélén állt. Az egyház és az iskoláztatás ügyét jelentős kegyúri adományokkal támogató református Bánffyak mellett hasonlóan nagy, többszáz holdnyi birtokát a katolikus báró Jósika család az 1730-as években *inscriptio* útján nyerte el a királyi kincstártól. Birtokukat később a Bánffyak megvásárolták. A Bánffy-birtokot az új román állam több lépésben sajátította ki. 1923-ban a romániai földreform során elvették és fölosztották a gróf Bánffyak uradalmi földjeit. (Az 1921. évi agrártörvényről: Venczel 1940.) A falubeli szegénység 1–2 hektárt kapott, románok, magyarok egyformán. Viszont a földek jó részét – márpedig az uradalom szántói a faluhoz közel eső jó adottságú részen helyezkedtek el – a szomszédos Nagykálota román község gazdái között osztották szét, így a cálataiak bebirtokoltak a zentelki határba. Ezt az idős gazdák még az 1990-es években is rendkívül sérelmesnek érezték, annak ellenére is, hogy később a két falu kollektívje földet cserélt, egy távolabbi dűlőt kapva a zentelki határrészt. (A föld megszerzésére irányuló törekvés elsődleges ambíciója a paraszti élettervezésnek.) Később az udvarházat, melynek legutolsó tulajdonosa gróf Bánffy Miklós volt, elbontották. A kastély anyagának nagy hányadása Nagykálota (Cálata) román község állami iskolájának és közművelődési házának építésére fordították (Szabó T. 1942: 144.). Az 1930-as évek második felében a korábban prosperáló és piacra termelő nagybirtok maradvékát is felszámolták, a „bennvalókat”, a kertet kiárúsították. A kastély gazdasági épületeinek egy részét átépítették lakóháznak. Az uradalom helyén, Zentelke szélén főleg román családok telepedtek meg.

12. kép: „A zentelki kastély”, Hány Gyula rajza a *Vasárnapi Ujságban*, 1895-ben. (Gyarmathy 1895b: 671.)

A magyarság térvésztesének és az etnikai fenyegetettség érzésének a gondolati párosítása évszázadokra visszatekintő történelmi tapasztalatokon alapul. Kalotaszeg közvetlen déli szomszédságában húzódik az Erdélyi-középhegység vonulata, amelynek havasi mók lakói időről időre konfliktusba keveredtek a környező magyarsággal. Kalotaszeg tehát az egyik fő színhelye az erdélyi román–magyar összetűzéseknek. A sok évszázados egymás mellett élés, a hétköznapi gazdasági kapcsolatok, a normalizált emberi viszonylatok felszíne alatt ott rejlik a hamu alatti parázs, amely külső tényezők hatására fel-felizzik. A havasi románoknak a magyar falvak elleni támadásai a 18–20. században mintegy hetvenévente fellángolnak, minden egyes alkalommal még jobban megerősítve a fenyegetettség érzését és tovább mélyítve a gyanakvást. A kollektív emlékezet számon tartja, és nemzedékről nemzedékre átörökíti ezt a félelmet. Jó néhány nemzedék számára személyesen átélt trauma igazolta ennek a veszélyérzetnek a megalapozottságát: az Erdélyi-érchegységből indult Horea–Cloșca-féle felkeléstől (1784), az Avram Iancu vezette mozgalmon (1849) keresztül, az első világháború alatti és azt követő időszakon át, az 1940–44-es impériumváltásokig.

Az 1940–44-es, kétszeres impériumváltás mély lelki nyomokat hagyott a két etnikum viszonyában, ami a jelenkorig meghatározó szerepet játszik az egyes falvak kapcsa-

latában, az egymásról kialakított kép negatív vagy pozitív voltában. 1944 őszén a szovjet csapatok nyomában megjelenő román félkatonai alakulatok („fixesek”, „voluntárok”, „Maniu-gárdisták”) és civilek súlyos atrocitásokat követtek el a térségben, és lényegében Kalotaszeg minden magyar faluját kirabolták. Ez az időszak hordozza magában azt a legnagyobb horderejű interetnikus feszültséget, amely máig hatóan meghatározza a románok és magyarok egymásról alkotott képét.¹⁵⁰

A móc vidék kiemelt ikonikus tája a modern román nemzettudatnak. A magyar-ellenes támadások más értelmezésben tükröződnek a román nézőpontból, számukra ez jelenti az elnyomó feudális földesurak elleni jogos szabadságharc fényes történelmi eseményeit, a magyar iga lerázását előidéző hősi küzdelmeket. Természetesen máshogy csapódik le mindez a kalotaszegi falvak tudatában, ahol a felégetett falvak, meggyalázott asszonyok, kirabolt házak, elkötött jószágok és elhordott termények emléke maradt meg. Az is nagy különbség, hogy amíg a mócvidék és Avram Iancu kultusza az állami szintre emelt román emlékezetpolitika nagybetűs része, addig a magyar közösségek traumáinak feldolgozását a hallgatás lelki terhe teszi még nehezebbé. (Amikor az 1990-es években a szerzők elkezdtek kérdezni az 1944-es időszakról, akkor az eseményeket átélt idősök csak suttogva mertek megszólalni, és saját családjuk fiataljai sem tudtak a történekről.) Mindenesetre egyes etnikus peremhelyzetű falvakból a maradék magyar lakosság elhúzóadásában, végleges elköltöztetésében a fenti időszak is szerepet játszik.

Tény, hogy a 19. század végére és a 20. század folyamán a Kalotaszeget körülölelő területeken erős mértékben megnövekedett a román lakosság, ezzel egyidejűleg Kalotaszeg magyar lakosságának folyamatos demográfiai és etnikai térvesztése történeti és megállíthatatlan folyamatnak tűnik. Mind a történeti források, mind az élő emlékezet alapján az a tendencia rajzolódik ki, hogy a térség magyarsága korábban nagyobb területet foglalt el, s ez a terület a késő középkortól folyamatosan zsugorodik. Nemcsak a peremhelyzetű falvak, hanem Kalotaszeg maga is – elsősorban az Alszeg – szórványosodik.¹⁵¹

¹⁵⁰ A téma fontosságára nemcsak az általánosságban megfogalmazott sztereotip jelzők („jó román” falu, „rossz román” falu, „vadrománok”) hívták fel figyelmünket, hanem az is, hogy a román és a magyar falvak közötti mindennapi kapcsolatokat, illetve az elzárkózás okait vizsgálva ebbe a problémába ütköztünk lépten-nyomon. Az 1944. októberi fosztogatások, rablások emléke még ha ki nem beszélten is, de él. A idősebb kalotaszegi magyarok keserű iróniával csak „októberi nagy vásárként” emlegetik azt a két hetet, amikor ellenérték nélkül mindenki vitt annyit, amennyit, és azt, amit akart a magyarok értékeiből. A máig számon tartott mély lelki seb oka – az igazságszolgáltatás által negligált és nem kompenzált jelentős anyagi kár mellett –, hogy szomszédos, jól ismert, a magyar közösségekkel kapcsolatot tartó román falvakból jöttek kirabolni őket. A kettős impériumváltás során, míg a katonák és a polgárok által elkövetett, emberéleteket követelő atrocitásoknál mind a magyarokat (1940-es bevonulás), mind a románokat (1944) felelősség terheli, addig a rablások, fosztogatások tekintetében más a helyzet. A magyar parasztok számára elképzelhetetlen lett volna, hogy egész falvak kerekedjenek fel, és szekerekkel járjanak kirabolni szomszédos vagy távolabbi falvakat, vagy a gyors vagyonszerzés reményében falubeli házakat fosszanak ki. Ugyanakkor a beszélgetések során az is kiderült, a teljesebb képhez az is hozzátartozik, hogy az elszabadult rablás általános légkörében mégis akadtak úgynevezett „jó román” falvak, akik nem tartottak az árral, sőt segítséget nyújtottak a magyaroknak. (A témáról bővebben lásd: Balogh – Fulemile 2004b: 202–239.)

¹⁵¹ Az Alszeghez tartozó kilenc kalotaszegi faluban a magyarok száma együttvéve sem éri el már az 1900 főt.

13. kép: A zentelki egykori Bánffy-kastély udvarán rendezett utolsó szüreti bálók egyike az 1920-as években. A bekeretezett fotó az uradalom helyén kialakított utcában élt román özvegyasszony hagyományosan berendezett tiszta szobájában volt kifüggesztve a „szent sarokban”. *„1927-ben még volt szüreti bál a kastélyban, és már '29-ben hordták is a köveit Bökénybe, Székelyjába, Méregjába. A gróftól egyszerűen elvették.”* – mondta egy adatközlő Zentelkén. (Fotó: FÁ, Zentelke, 1992)

Az etnikai térvesztés történeti folyamatát ahhoz hasonlíthatjuk Kalotaszeg peremterületein, ahogy egy gödör a homokos vízparton a beleöntött vizet első pillantásra megtartani látszik, de utána a víz egyre gyorsuló ütemben szívódik fel. A frissen felszívódott víz helye, mint egy nedves karima, még látszik egy ideig a vízfelszín közelében. Az eltűnő magyarság egykori történeti területei is így érzékelhetőek. Többé-kevésbé kimutatható, hogy ahol 100 évvel ezelőtt a magyar lakosság még kb. 50 főt kitett egy vegyes nemzetiségű településen belül, ott 100 év múltán is van még az adatközlők élő kapcsolatrendszerében egy-egy valódi, létező ismerős, akinek családtörténete a már kiürült terület felé mutat. Ott, ahol 100 éve már csak 10–20 fő képviselte a magyarságot, ugyan még tudnak róluk, de nyomozható, megfogható élő tanú már nem, vagy alig akad. Ahol a lakosság eltűnése ennél korábbi, ott csak ritka, kivételes esetekben jön felszínre egy-egy adattöredék, és a kutatás kizárólag történeti forrásokra támaszkodhat.

A házassági körök által kirajzolt táji struktúra

A házassági körök vizsgálata a néprajzi kutatás egy meglehetősen elhanyagolt területe, pedig a kultúra és identitás térbeli szerveződésének a lokalitások keretein túlmutató fontos alapegységei. Megmutatja azokat a vallási, társadalmi, etnikai és presztízsszemponthoz, területi preferenciákat, amelyek alapján és ahonnan az egyes települések lakói, illetve azok egyes csoportjai, hagyományosan házastársat választottak. A tiszta, lokális endogámia kevésbé, ritkábban jellemző, mint egy jól meghatározott néhány faluból álló kisebb, vagy nagyobb körben történő exogámia. Történeti adatok is arra mutatnak, hogy generációk során át, legalább a 15. századtól a 20. század második feléig igazolható a házassági kapcsolatok hagyományos köreinek a megléte, amelyek értelemszerűen az identitást és a kulturális kifejezéseket is egymáshoz igazították. 2004-ben megjelent monográfiánkban nagy fejezetet szenteltünk annak, hogy feltárjuk Kalotaszeg szűkebb és tágabb területén a házassági kapcsolatok rendszerét. Egyfajta konklúzióként itt most csak az eredményeket összefoglaló térképet közöljük újra, azért, mert Kalotaszeg kistáji szerkezetének és az egyes egységek táji identitásának a kérdéséhez visz közelebb. A térkép a 20. század közepére, második felére jellemző állapotot tükrözi, és a magyar lakosság házassági rendszereit mutatja.¹⁵² (Azt is hangsúlyozni szükséges, hogy a magyar közösségek szórványosodásának folyamata, a román lakosság térnyerése évszázadok óta tartó történeti folyamat, tehát a falvak házassági kapcsolatrendszerébe egykoron, 50–100–150 éve még más, ma már teljesen magyar lakosságukat veszített települések is beletartozhattak.)

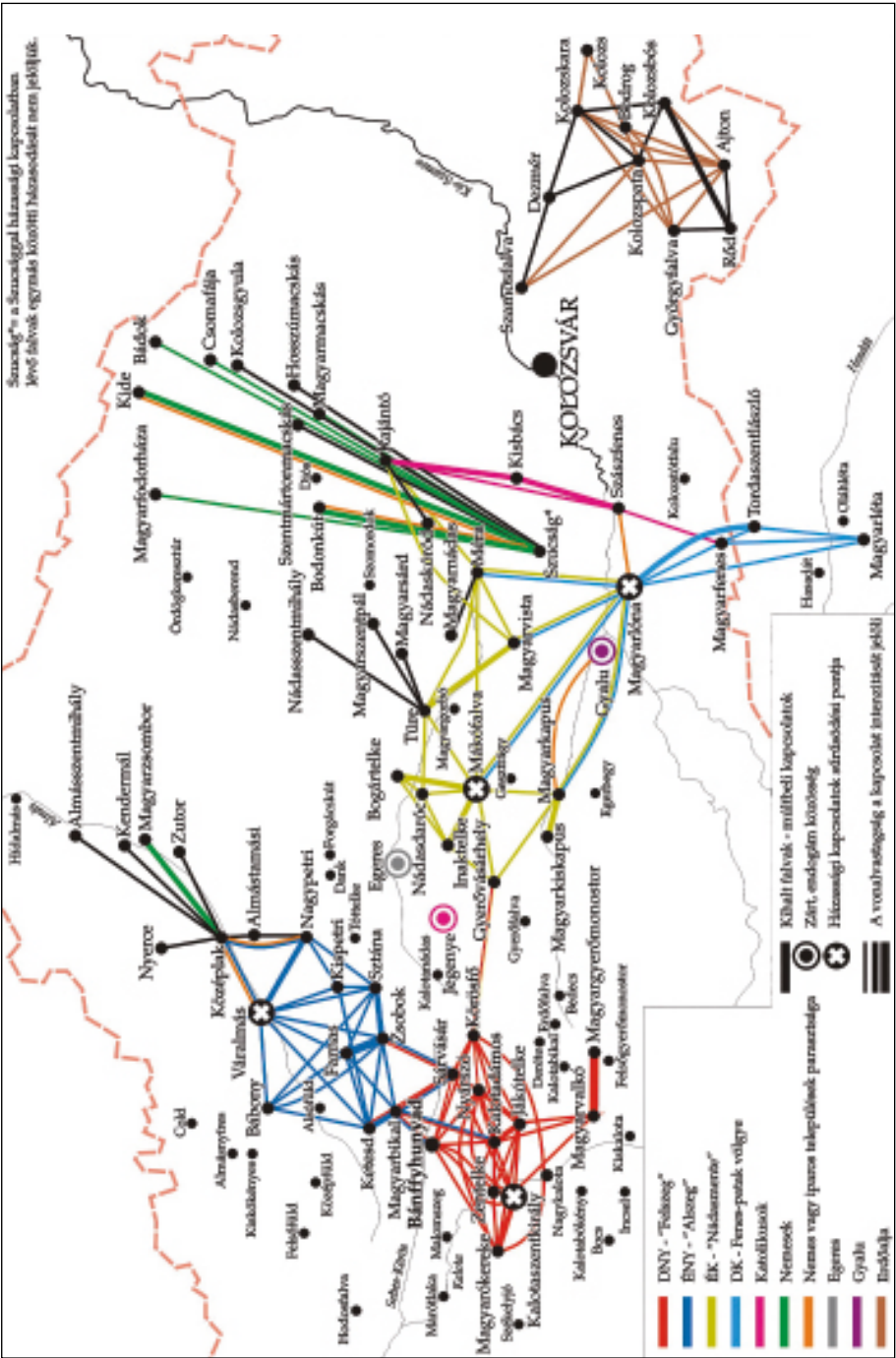
A fenti térképen láttatott adatok alapján – a tágabban, néprajzi szempontok szerint értelmezett – Kalotaszeg területén 4 főbb egység rajzolódik ki: északnyugaton az Alsószeg, délnyugaton a Felsőszeg, északkeleten a Nádasmente, délkeleten a Gyerővásárhely és Szászfenes között húzódó vidék a Kapusokkal és a Magyarlónától délre, a Jára felé futó út mentén lévő négy magyar faluval.¹⁵³

A térkép ugyancsak jól érzékelteti, hogy a házassági kapcsolatok sűrűsödése alapján is a vidék legkompaktabb kistája a Felsőszeg, ahol a kapcsolattartás kiterjedése és gyakorisága egy koherens, erős tájtudatot és regionális identitást tart fenn. Sorban következik az Alsószeg, majd a Nádasmente és legvégül a legdiffúzabb, legmozaikyszerűbb képet a délkeleti kistajak mutatják. Az is látható, hogy vannak a táji struktúrából kifelé mutató rendszerek, és egy teljes mértékben endogám közösség is, a katolikus Jegenye.¹⁵⁴

¹⁵² A románságnak is megvoltak az ugyancsak 3–4 falura kiterjedő házassági körei. Az erre vonatkozó gyűjtéseink alapján készített térkép ugyan tanulságos, de még nem publikáltuk, mert nem éreztük megfelelőképpen adatgazdagnak.

¹⁵³ Bővebben lásd: *A néprajzi Kalotaszeg kistáji körzetei a házassági kapcsolatrendszerek alapján* című fejezetet, Balogh – Fülemile 2004b: 66–84.

¹⁵⁴ Jegenyéről bővebben lásd: Balogh – Fülemile 2004b: 55–56.

3. térkép: A magyarok házassági kapcsolatainak térszerkezete Kalotaszegen és környékén a 20. század közepén. (A szerzők kutatása alapján térkép: Nagy Béla, 2020)

A táji struktúra tudati elemei – kit tekintenek „kalotaszeginek”

Vizsgálataink során érdekelt minket az – az immár 180 éve, a kalotaszegi kutatások megindulása óta – gyakran feltett kérdés, hogy vajon meddig terjed a határa, és milyen a belső kistáji tagolódása Kalotaszegnek. A kérdést nem a hagyományos kultúra-központú, morfológizáló etnográfiai módszerrel – az anyagi és szellemi kultúra egyes elemeinek klasszifikációja, összehasonlítása és térbeli elterjedésének vizsgálata révén – közelítettük meg.¹⁵⁵ Hanem egyrésről az emberi kapcsolatok térbeli szerveződésének hálóját próbáltuk felrajzolni, másrésről tudati tényezők alapján vizsgáltuk az egyes táji egységek egymáshoz való viszonyát, rangsorát, a helyiek mentális térképét, önmeghatározását és önelhelyezését egy nagyobb táji struktúra egészében, amelyben egyes csoportokat belül lévőeknek, másokat kívülállóknak minősítenek.¹⁵⁶ Végső soron azt próbáltuk megérteni, hogy a „kalotaszegiség” koordináta-rendszerében kinek hol van a „helye”, és hogy ebben a lényegében hierarchikus rendben – ahol számít az „érkezési sorrend” – az egyes résztvevőknek mennyire erős, öntudatos vagy alsóbbrendűnek érzett, esetleg bizonytalanabb a Kalotaszeg-tudata.

A fenti házasodási térképpel is kirajzolt hagyományos kapcsolatrendszernek az önmeghatározását, öntudatát az emlékezettel elérhető közelmúltban a következőképpen

¹⁵⁵ Ez a kutatási fókusz és módszer persze nem jelenti azt, hogy teljességgel figyelmen kívül hagy-nánk, elfelejtkeznék a kulturális jelenségek, a gazdasági és társadalmi folyamatok és az identitás sokrétű kérdéskörének bonyolult összefüggéseiről. Saját terepmunkánk során is vannak kifejezetten a kultúra egyes jelenségeit vizsgáló módszeres gyűjtéseink, de a jelenségeket igyekszünk társadalomtörténeti kontextusukban értelmezni. Ezenkívül is – lehetőleg teljességre törekedve – számbavettük a különböző diszciplináknak a térségre vonatkozó nyomtatott és adattári irodalmát. Tehát a társadalom- és kultúrtörténeti adatokon kívül természetesen áttekintettük a néprajzi/kulturális és nyelvi jelenségekre és azok térbeli elterjedésére vonatkozó történeti és recens adatokat is, de ezekre csak ott hivatkozunk, ahol a témánk és megközelítésünk szempontjából releváns új szempontokkal szolgálnak.

¹⁵⁶ Kutatási tapasztalataink alapján valljuk, hogy a néprajzi táj bizonyos nagyságrendű struktúráinak meghatározásában a tudati tényezőknek, a helyiek tájszemléletének, önelhelyezésének és önmeghatározásának, „mi-tudatának” meg kell jelennie. A kulturális jelenségek feltérképezése és a tág, laza interakciós kapcsolatháló vizsgálata mellett és helyett, az egymással közösséget érző, saját öntudattal (és adott esetben a reprodukciós rendszer fenntartásának igényével rendelkező), „kollektívumként” (Parsons 1964: 100.) értelmezett mikrotájak kutatásában látjuk a konzekvensen alkalmazható módszert a táji struktúra kohézív „építő elemeinek” meghatározásakor. (Bővebben lásd: *Elméleti problémák a kalotaszegi néprajzi táji csoport körülhatárolásának módszereiben* című fejezetet, Balogh – Fülemile 2004b: 15–25.)

Itt most nem tartjuk szükségesnek, hogy a népi kultúra táji tagolódására és a „Magyar Néprajzi Atlasz”-ra (Barabás 1987–1992) vonatkozó nagyon kiterjedt irodalmat citáljuk. Az előtünk járt kutatói generáció által európai viszonylatban is kiemelkedő teljességgel elvégzett atlaszmunkálatok lezárulta után – annak vezető elméleti szakembere – Barabás Jenő professzor állt neki tanítványaival a Délnyugat-Dunántúl vizsgálatának. Az atlaszmunka főbb tanulságait levonva egy mikrotájakra lebontott, finomabb belső tagolódás érdekelte a kapcsolatrendszerek feltárása alapján. Ennek kapcsán írja: „A kérdések egy része a kapcsolatok tudati vonulatát, a másik az objektívációit kívánja felderíteni.” „Az alulról történő kapcsolatépítés útjainak a vizsgálata a feladat.” (Barabás 1989: 6–7.) A fenti gondolatokat a saját kutatásainkra vonatkoztatva mi is a magunkénak érezzük.

lehetne sommásan összefoglalni: a térség lakosainak van/volt egy tudatos, vállalt önmeghatározása, kívül vagy belül helyezkedése a kalotaszegi kapcsolatrendszeren. A vélekedések alapján a területiségen kívül három fő kritérium rajzolódik ki. Etnikai, (ezzel összefüggően is) felekezeti, valamint társadalmi megkülönböztetés, amelynek alapján jelentik ki önmagukról és másokról, hogy kik tekinthetők kalotaszeginek. A térség többnemzetiségű, többvallású, rétegzett társadalmú települése in úgy tartják, hogy elsősorban: (1.) a magyar,¹⁵⁷ (2.) a református és (3.) a paraszti származású lakosok számítanak kalotaszeginek. Ezzel korrelál a hagyományos házassági kapcsolatrendszer – a genetikai reprodukció konszenzusos köreinek a – struktúrája, és ezzel összefüggésben az egyes csoportok sajátos kulturális fókusz, amely alatt olyan ismétlődő cselekvésformák, ünnepi kulturális kifejezések és vizuálisan megragadható megkülönböztető jegyek (elsősorban a leginkább dekódolható, identitásérzékeny öltözködés) használata értendő, amelyek tudása és gyakorlása az összetartozás érzését adta a benne élőknek.

Nem ismeretlen néprajzi jelenség, hogy az egy település határain belül élő, elkülönülő vallási csoportok részben egymástól különböző kulturális kifejezésekkel rendelkeznek, aminek legszembeötlőbb eleme az identitást leginkább tükröző öltözködés. „*Kalotaszeg azért van, hogy milyen viseletük van.*” „*A viselet különíti el leginkább Kalotaszeget*” – mondják. A magukat kalotaszeginek tartó falvak lakói a beszélgetésekben leginkább a viselet különbségein keresztül ítélik meg, minősítik, rangsorolják és arra hivatkozva érzékeltetik maguk és mások Kalotaszeghez tartozását. Az összehasonlítás során egyes elemek megléte vagy hiánya (a párta viselése, színhasználat, díszítettség stb.) tovább árnyalja a differenciálást.

(1.) Etnikum:¹⁵⁸ a vegyes falvakban együtt élő románság, valamint a korábban magyar, de a magyar lakosságát veszített és teljes mértékben románná vált falvakban sem tekintik magukat kalotaszeginek, nem is beszélve a havasi román településekről. Ezt a magyar kifejezést nem használják, a magyarokra vonatkoztatják. A *Zona Călata*, *Țara Călăteii*, *Depresiunea Călățele* kifejezés új keletű, hivatalos ízű, nem bevett,¹⁵⁹ nincs mögötte az azt támogató hagyományos, konszenzusos helyi öntudat. Annyi azon-

¹⁵⁷ Konszenzusos a táj minden közösségében: „*ahol magyarok vagynak, az Kalotaszeg*”, „*román falu, tehát nem Kalotaszeg*” – mondják.

¹⁵⁸ A kelet-közép-európai térségben a vallás és etnikum egymást lefedő, premodern monolit tömbjeinek kialakulására (az etnikai határokra mint a felekezeti csoportképzés másodlagos vetületére) és a későbbiekben is a vallással korreláló modern nemzeti tudattartalmak problematikájára itt most nem térünk ki. Az ezzel kapcsolatos elméleti alapvetésünket lásd: Balogh – Fulemile 2004b: 15–17.

¹⁵⁹ Kürti szintén kiemeli, hogy a román etnográfiai kutatásban a fenti elnevezések, (illetve az alternatívaként meg-megjelenő *Zona Huedin* / Hunyad vidéke, *Depresiunea Huedinului* / Hunyadi-medence) kevésbé ismertek. Az általuk jelölt terület a román kutatás szempontjai szerint különbözik a magyarétól, „*illetve az egész terület eltörpül a Mócvidék és a »mókányság« fontossága mellett. A román néprajzi munkák nagytöbbsége a »Munții Apuseni« térségébe olvasztotta be a kisebb régiókat, így köztük Kalotaszeg részeit is.*” (Kürti 2000: 30–31.) Kürti szerint a román *Călățele* kifejezés „nyilvánvalóan a magyar nyelvhasználatból került át a románba”, és mint jellegetes, meghatározó magyar tájegységnek a fontosságát a román kutatás „*nem tudja, vagy nem akarja elfogadni.*” (Kürti 2000: 32.) A nemzeti „hivatalos történelemszemléletnek” alárendelt román néprajzkutatásról lásd: Kósa 2003: 12.

ban megjegyzendő, hogy ez a románok és magyarok közötti távolságtartás Felszegnek a Magyargyerőmonostor–Pányik–Gyerővásárhely között benyúló vízválasztó hágójának területén oldódik és közeledik egymáshoz. Ez, a korábban már említett felföldi terület – az egykori korai Gyerő-, Gyerőfi-, Mikola-birtokok vidéke – a románság legkorábbi, 14. és 15. századi megjelenésének az egyik helyszíne, ahol a sok évszázados együttélés és a felszegi birtokos nemesség történeti Kalotaszeg-tudata miatt mind a kulturális kifejezések, mind az identitás közeledett egymáshoz, és itt tekintik a kalotaszegi identitásstruktúra részének leginkább a románságot.¹⁶⁰ Másutt viszont kölcsönösen kategorikus az elhatárolódás.

Az utóbbi években egyértelműen érzékelhető, hogy hasonlóképpen ahhoz, ahogy a magyar Kalotaszeg nimbusza korábban maga után vonzotta egy tágabb térség magyar falvainak a törekvését, hogy bekapcsolódjanak, részei legyenek Kalotaszeg hírnevének, most az utóbbi években a román Kalotaszeg „etno-folk-biznisz”-ének felívelése figyelhető meg, amely minden bizonnyal át fogja írni a korábbi tradicionális regionális identitásokat.¹⁶¹ Ez egy újabb, a szemünk előtt lejátszódó jelenkori példája annak a jól ismert logikájú folyamatnak, hogy a felülről jövő értelmiségi, középosztálybeli kezdeményezések hogyan hatnak vissza egy-egy vidék önképére, és hogyan emelik be a nemzeti kultúra megkonstruálásának áramába a népi kultúra egyes kiemelt tájait.

¹⁶⁰ Balogh – Fülemlé 2004b: 74–75.

¹⁶¹ Viszonylag új jelenség, hogy – főleg Románia 2007-es EU-csatlakozása óta eltelt időszakban – az erdélyi turizmus fellendítésére nagy figyelmet fordítanak. Így Kalotaszegen és tágabb térségében, egészen a Kis-Sebes/Sebesvár és a Nagy-Sebes/Drăgan-völgyéig nyúlóan, és a havasi területeken is, a környékbeli román népi kultúra professzionális promócióját kiváló fotó, és videóanyagokkal kísért, gazdag, jól felépített webtartalmak képviselik. Jó példa erre a törekvésre a <http://www.taracalatei.ro/> román nyelvű weboldal, amely ugyan a magyar településekkel közösen, de mégis jobban a román falvak, építészeti emlékek, hagyományok, viseletek megismertetésére helyezi a hangsúlyt (egyfajta hiánypótlásként is) szép fotósorozatokon, riportokon keresztül. A web-lapon *Țara Călatei*-nek nevezett régiót a román települések minél szélesebb körű bevonásával, nagyon tágan értelmezi. A „kalotaszegiesnek” nevezhető kultúrelemek területi szóródása alapján tájékoztat, és igen „nagyvonalúan” feltüntet számos olyan települést, amely nem rendelkezik, és soha nem rendelkezett Kalotaszeg-tudattal. (<http://www.taracalatei.ro/tara-calatei-structura-pe-microregiuni-etnografice/>. Letöltés 2020. 12. 28.) (A honlap webgazdája az APDT Asociația pentru Promovarea și Dezvoltarea Transilvaniei, az Erdély promotálását és fejlesztését segítő egyesület.) Olyan új, pár éve bevezetett fesztiválokról, eseményekről is hírt adnak, mint például a 2016-ban elindított Bologai (Sebesvár román neve) várfesztivál. A román Meregjő/Mărgău, vagy Marótlaka/Morlaca bemutatására is külön 10-10 perces videóanyagot szentelnek. Az ilyen és ehhez hasonló, kiváló marketingstratégia mentén, színvonalasan felépített turisztikai, vidékfejlesztési erőfeszítések, amelyek a *Țara Călatei* egy „napsugarasan” idilli, színes képét mutatják be, minden bizonnyal identitásképző erővel fognak bírni, vagy már bírnak is. (A különleges szögben felvett légi fotók és a gyönyörűen, aranyló késő délutáni fényben fotózott, túlvézérelt színű képek hangulata és a fogyó népességű, fiataljait vesztett, infrastrukturálisan visszamaradott, hulló agrárzónák közelmúltbeli és jelen valósága között persze nagy ellentét feszül.)

Megint más, összetett problematika a Kalotaszeg falvaiban élő cigányság¹⁶² – azon belül is a muzsikások – flexibilis, fluid identitásának a kérdésköre.¹⁶³

(2.) Vallás: a katolikusok (többszörműre magyarok) és az ortodoxok vagy görögkatolikusok (románok) nem rendelkeznek kalotaszegi identitással. A 17. századi telepítésű katolikus Jegénye elszigetelt, zárt, endogám csoport – annak sajnálatos genetikai következményeivel –, és sem az identitásuk, sem a kultúrájuk külsődleges jegyei alapján sem tekintődnek kalotaszegieknek.¹⁶⁴ Egyéb katolikus csoportok (Bácson, Magyarfenesen, Kajántón, Szászfenesen) a távolság ellenére is egymással tartanak házassági kapcsolatokat, nem keverednek a helyi reformátusokkal, és nem tekintik magukat kalotaszegieknek.¹⁶⁵

(3.) Társadalmi réteg: a különbségtétel harmadik szempontja társadalmi, a nemesek és az iparos középosztály szintén külön rétegendogám házassági köröket tartott fön. Eklatáns példa a szucsági kisnemesek kívülrállása, házassága Bodonkút, a Macskások és a Borsa-völgye kisnemesi falvaival (amelyek jelenléte az egykori dobokai és kolozi királyi várbirtok felbomlásának kora középkori folyamataira megy vissza). A szucsági nemesek erősen állítják: „Szucság nem Kalotaszeg”. (Róluk a környezetük is úgy fogalmaz: „a nemes falvak nem tartoznak Kalotaszeghez”). Az, hogy ők miért nem tartják magukat kalotaszegieknek, elég nyilvánvaló, mert történelmi léptékkal nézve a keleti tájakra a 19. század végé-

¹⁶² Itt említjük, hogy egy-két településen, ahol nagyobb számban él cigány lakosság, akiknek vallási, nyelvi és etnikai lojalitása a helyi magyarság irányába fókuszált – például Mérán és Lónán –, a közös (magyar) református anyaegyházhoz tartozás azt is jelenti, hogy konfirmáció alkalmával (a katekizmus kikérdezésekor), a helyi (magyar paraszti) ünnepi viseletet a konfirmandusok mindegyike kivétel nélkül egyaránt viseli. Ha a család nem rendelkezik vele, akkor beszerzik, vagy kölcsönkérlik. A rítus és az öltözet kifejezi, hogy befogadást nyernek, és ők maguk is közösséget vállalnak a magyar református gyülekezettel. A viselet az identitás többes rétegét (lokális, etnicizált vallási és etnicizált regionális) is jelzi egyszerre. (Egy 2004-es konfirmáció elemzését lásd: Fosztó: 2007: 112–116.)

¹⁶³ Könczei a Kalotaszeg térségében működő cigányzenészekről írja, hogy „regionális identitásuk eset- és helyzetfüggő”. „Ezért a 'kalotaszegiség' vállalása valószínűleg egy újabb és külső hatásokat feltételező jelenség, amelyik még így is inkább csak magáról a muzsikáról való beszédmódokról nyilvánul meg”. (Könczei 2007: 127.) „Természetesen gyakran előfordul, hogy Kalotaszeget, mint tájegységet, nem tudják nevesíteni, hanem másképpen írják körül a szóban forgó vidéket, vagy csak egy bizonyos falu zenészeként határozzák meg magukat.” (Könczei 2007: 73.)

¹⁶⁴ Jankó János (1892: 4.), s az ő nyomán mások is hiába sorolták bizonyos nagytáji kulturális jegyek megléte alapján a jegényeket Kalotaszeghez, ha a helyiek öntudata ezzel ellenkezik, s a környezetük sem tekinti azoknak őket. A kalotaszegiség legszembeszökőbb jelében, a viseletben is különböznek. (Ezzel összhangban, nem véletlen, hogy az utóbbi években Bánffyhunyon rendezett Kalotaszegi Magyar Napok népviseleti felvonulásán a települések képviselői közül a jegényiek és a gyaluiak nem kalotaszegi öltözetben, hanem az úgynevezett „magyar ruhában” jelennek meg.)

¹⁶⁵ Könczei Csongornak a fenti szempontot megkérdőjelező kérdésfelvetése a következő: „hogya a Kalotaszeg tájnév már a reformáció előtti időkben ismert volt, miért »mindenekelőtt református vallásúak« a kalotaszegiek, s miért nem tekinthetők annak a római-katolikus vallásúak? Vagy ha csak az utóbbi évszázad Kalotaszegét kutatjuk, akkor hova sorolhatók a tárgyalta terület falvaiban nagyszámban élő (magyar) neoprotestáns közösségek?” (Könczei 2007: 67.) Mint az előbbiekben vázoltuk, a reformáció előtt a földrajzi-történelmi tájfogalom kisebb területet takart, a 'Kalata' kifejezés pedig ekkor a helyi nemesség identitásformálásában jelent meg. A Kalotaszeg elnevezést is erre a szűkebb területre, épphogy egy évszázaddal a reformáció előtt kezdték használni. A reformáció idején az egész tágabb vidék magyar lakosságának többsége református vallásra tért.

ig, 20. század elejéig nem terjedt ki a Kalotaszeg elnevezés. (Ennek tudománytörténeti vonatkozásait majd később említjük.) Tehát míg a szucsági nemesek történeti-társadalmi identitása nem, addig a nyugati részeken az egykori „de Kalatha” nemesség jelenléte (Magyargyerőmonostoron, Gyerővásárhelyen, Gyerőfalva környékén, Monyorókerekén, Kalotaszentkirályon, Magyarbikalon) kifejezetten erősítette, öntudatosabbá tette a régi történeti-táji identitást, példájuk megerősítette a parasztságot is a premodern regionális identitás öntudatos vállalásában.

Hasonlóan írható le az iparosság identitásának két táji példája is. Gyalu (az egykori erdélyi püspökségi, később fejedelmi, majd főúri birtokközpont) iparosai – ahová a Gyalui-havasokból, a püspökség által telepített román falvakból jártak le vásárolni – sosem tartották magukat Kalotaszeghez tartozóknak. Sőt, Gyalu református parasztjai sem osztoztak abban a kalotaszegies kultúrában, amely a főúton keletről és nyugatról mellette fekvő Nagy- és Kiskapus, valamint Magyarlóna (korábban Szászlóna) sajátja volt.¹⁶⁶ Ezzel szemben Bánffyhunad nem paraszti, úri és középosztálybeli rétegei, beleértve az értelmiséget, vállalkozókat, kereskedőket, iparosokat, mind részeivé, aktív fogaskerekeivé váltak annak a „királycsináló” folyamatnak, amely a kalotaszegi „népművészet” ismertségét, a régió „hírnevét” alakította, és ők Kalotaszeg reprezentativitásának teljesen a tudatában voltak és vannak.

A soá előtt a térségben élő, és bizonyos gazdaságilag kiemelt jelentőségű településeken nagyobb számban koncentrálódó egykori zsidó középosztály és értelmiség identitásának kérdése komplex problematika.¹⁶⁷ Sokkal inkább társadalmi, semmint vallási és vagy etnikai kisebbségi kategorizálás mentén érdemes megközelíteni a regionális identitáshoz való viszonyukat. Gazdaságsszervezői, tulajdonosi, kereskedői érdekeltységük, tevékenységük révén hozzájárultak a kalotaszegi háziipar termékeinek forgalmazásához, a térségbe irányuló turizmus és a média működtetéséhez.

(A kolozsvári zsinaton 1557-ben az erdélyi *dioecesis* kibővül a kalotai főesperességgel, és ekkortól az erdélyi magyar protestáns superintendencia részét képezi, s idővel a kolozsival együtt, mint kolozskalotai református főesperesség említetik. Pokoly 1899: 304–305.) Katolikusok jobbára egyes birtokosok (például a Jósikák), vagy a katolikus restaurációval újonnan betelepítettek (mint Jegenye lakossága), vagy a beköltöző iparosok és a középosztály tagjai voltak. S egyébként is, ha a katolikusok saját identitásuk szerint hagyományosan nem tekintik magukat kalotaszeginek, akkor kívülről a kutató önkényesen jár el, ha ezt megcáfolja. A neoprotestáns egyházak pedig a 19. század végétől és a 20. században a magyar reformátusok közül toborozták a híveiket. A frissen áttértek esetében nem, vagy nem mindig érzékelhető kultúraváltás, de már egy többgenerációs áttérés esetén a vallási előírások és a csoport zártsága miatt is idővel divergáló kulturális kifejezések alakulhatnak ki, amennyiben a modernizáció nem mossa el a tradicionális megnyilvánulásokat.

¹⁶⁶ Kelemen Lajos 1944-ben így fogalmaz: „Közül Gyalu és Egeres mint uradalmi központok, Szucság mint túlnyomólag kisenemesi falu csak földrajzilag maradtak a mai köztudat kalotaszegi területén, de történetükkel, lakosságukkal és néprajzi jellegzetességeikben elkülönültek környezetüktől.” (Újraközlés: Kelemen 1977: 206.)

¹⁶⁷ Az 1910-es népszámlálás alkalmával Bánffyhunad nagyközség 5194 lakosából 4699 magyar és 451 román identitású volt. A vallási arányokat nézve viszont a magyar ajkú lakosok több mint egyötöde, 1073 fő vallotta magát izraelitának. (Klinghammer 2000: 94.) Bánffyhunad polgárosodásáról bővebben lásd: Balogh – Fülemile 2004b: 108–112. Hidalmás és Magyarzsombor magyar lakosságának fele volt ekkor zsidó származású, bővebben lásd: Balogh–Fülemile 2023: 506.

Régi, új és legújabb Kalotaszeg – a táji identitás változásai

Kalotaszeg kistájakait a Kalotaszeg-fogalom és a Kalotaszeg-tudat kiterjedésének kronológiai változásait érzékeltetendő, három kategóriába soroltuk, és elneveztük *régi, új és legújabb Kalotaszegnek*.¹⁶⁸ Ezzel egyben tudatosan utaltunk a népművészet stíluskorszakainak a néprajzi irodalomban kifejtett régi/új/legújabb felosztására, amelyet az 1950–80-as években aktív kutatói generáció¹⁶⁹ nemzetközileg is kimagasló eredményeket felmutató, elmélyült történeti, stilisztikai, összehasonlító kutatásai alapoztak meg.

Régi Kalotaszegnek a nyugati tájakat, a Felszeg és Alszeg kohezív, sűrű kapcsolathálójával, erős öntudattal és biztos tájszemlélettel rendelkező együttesét nevezzük. *Új Kalotaszegnek* a keleti részeket, a Gyerővásárhelytől Kolozsvár felé eső kistájakat hívjuk, a Nádasmentét, a Kapus-vidéket és Lónát. (Közöttük Gyerővásárhely – mint korábban is említettük – sajátos átmeneti, összekötő szerepet töltött be.) *Legújabb Kalotaszeghez* pedig a Gyalu–Jára közötti út mentén a Fenes és a Hesdát völgyében fekvő magyar falvakat¹⁷⁰ és a Nádasmentétől északkeletre egy másik völgybe eső Kajántót soroljuk,¹⁷¹ melyeknek Kalotaszeg-tudata viszonylag új keletű és bizonytalan. A Kalotaszeg-fogalom kiterjesztésében és a kistajak identitásmódosulásában a néprajzkutatásnak, az „írásstudók” generálta folyamatoknak komoly szerepe van.

A nádasmenti öregek, akik mozgékonyan, jó áttekintő képességgel tájékozódtak a tagabb vidéken, és még a bánffyhungyadi vásárookra is eljártak, mondták, hogy ők és a régi öregek elsősorban *nádasmentinek* tartják magukat. Csak a 20. század második felében – többek között a táncházmozgalom hozta felfedezéssel – izmosodott meg újabb keletű Kalotaszeg-tudatuk, s ezzel együtt halványult el, vált másodrendűvé a régebbi, hagyományos nádasmenti identitásuk.¹⁷² A tudati hangsúlyeltolódást egyértelműen a kívülről jövő hatások formálták. (A Cifravidék elnevezést nem szeretik.) Mákón egyenesen úgy fogalmaztak: „*Kalotaszeg az ott fent volt Kalotaszentkirálynál. Körösfő, Zsobok után kez-*

¹⁶⁸ Bővebben lásd: *A Kalotaszeg-identitás rétegei a lokális önazonosság-tudat és a tájszemlélet tükrében* című fejezet, Balogh–Fülemile: 2004b: 86–95.

¹⁶⁹ Gondoljunk a bartóki és kodályi alapokra építő magyar etnomuzikológia eredményeire, Martin György korszakalkotó néptánc kutatására, a Bátty Zsigmond – Viski Károly – Györffy István-hagyatékot továbbvivő Csilléry Klára, Fél Edit, Hofer Tamás és Kresz Mária nevével fémjelzett tárgyi népművészeti kutatásokra, amelynek irodalmára itt nem tartjuk szükségesnek a hivatkozást.

¹⁷⁰ Magyarlónától délre Magyarfenes, Tordaszentlászló és Magyarléta. A Fenes völgye összekapcsolódik a Jára völgyével, ami továbbhaladva az Aranyos völgye, Torda és Torockó felé jelent fizikailag és kulturálisan átmenetet.

¹⁷¹ Bővebben lásd Balogh–Fülemile 2023: 515–520.

¹⁷² Beszédes a bogártelki primásnak, Czilika Gyuszinak egy interjújában az a két helyütt is szereplő „elszólása”, amikor ő is a nádasmenti identitás kifejezését preferálja a kalotaszegivel szemben: „*Én evvel születtem így a itt a nádasmenti’ evvel a zenével nőtem fel.*” (Könczei 2007: 127.) A kántálás és névnapköszöntés szokása kapcsán pedig el is harapja a Kalotaszeg szót és így helyesbít: „*Hát most már... ez más le, kiháló félbe van Kalo, a Nádasmentén, de régen mentem.*” (Könczei 2007: 164.) A szóhasználat bizonyára nem véletlen. Czilika Gyuszi (1958–2021) jól ismertük, szám-

dődött Kalotaszeg. *Mi a Nádas menti részhez tartunk.*¹⁷³ Míg a nádasmentiek az „igazi Kalotaszegre” figyelő szándékukban fel tudják sorolni a Felszeg és az Alszeg falvait sőt, arról sincs vita, hogy mely falvak tartoznak a Nádasmentéhez (s ezek közül melyeknek és miért nagy a presztízse), a Fenes völgyének falvairól úgy tartják „*nem olyanok, mint mi*”.

A Kolozsvár közeli, a Szamos völgyében a főútról nyíló Magyarlóna lakói magukat Kalotaszeghez sorolják – úgy tartják, „*mi vagyunk a pereme*” –, de a tőlük délre, a Fenes- és Hesdát-patak völgyében fekvő Magyarfenes és Tordaszentlászló hovatartozását már nem tudják biztosan eldönteni: „*ők mások*”, „*kékre alapoztak, Tordához húztak*”. A legdélibb végvárat, az egykor Torda-Aranyos vármegyébe eső Magyarlétát illetően végképp nagy a bizonytalanság, szomszédai, sőt saját maga sem tud egyértelműen nyilatkozni. (A létaiak új keletű integrációját olyan történelmi élmények is segíthették, mint az, hogy 1940–44-ben a dél-erdélyi román oldalon maradt létaiak a II. világháború idején a nádasmenti Magyarvistán húzták meg magukat. Erre mindkét faluban jó szívvel emlékeznek.) A tájszemléletükben, önbesorolásukban és a mások elhelyezésében tapasztalható ellentmondás, bizonytalankodás is kifejezi, hogy e mikrotáj falvai esetében egy viszonylag újabb, kívülről és felülről érkező, tanult Kalotaszeg-tudatról van szó. Magyarfenes, Tordaszentlászló és Magyarléta újabb keletű Kalotaszeg-identitására is egyrészt a két világháború közötti szakirodalom szemlélete¹⁷⁴ és a háziipar promotálásának fórumai, valamint hasonlóképpen a Nádasmentéhez, az 1970–80-as években a táncmuzsika korszak felfutása hatott.

talanszor beszélgettünk vele, egeresi lakásán is nem egyszer felkerestük. Nálunk is lakott egy hétig a pomázi otthonunkban egy magyarországi vendégszereplésekor 2005-ben. Kiváló áttekinthető képességgel és memóriával megáldva, nagyon pontosan fogalmazott számos kérdést illetően. Ennek adta tanújelét akkor is, amikor az éjszakai muzsikálások után, három egymást követő hajnalon segített megrajzolni az egymással kiterjedt rokonságban lévő cigánymuzsikuskok családfáit. Felidézte és név szerint diktálta le a családok tagjait feleségestől, gyerekestől négy generációra visszamenőleg, több száz főt, közöttük mintegy 80 muzsikust megnevezve, jó részüket születési évszámmal.

¹⁷³ A nem társadalom-, hanem kultúráközpontú, klasszikus néprajzi kutatás Jankó János (Jankó 1892) táji monográfiája óta eltelt időszakban bevezetett egy ugyan vitatott, mégis széles körben ismert terminológiát Kalotaszeg kistáji felosztását illetően (Felszeg, Alszeg, Nádasmente, olykor ezekhez társulva a Kapus-vidék, Átmeneti-vidék, Peremvidék többnyire kifejtetlen fogalma), mely felosztás gyakran váltja ki a szakma aggályait (Kürti 2000). Mindenesetre a 19. és 20. század fordulójára óta a néprajzkutatás egyértelműen Kalotaszeg részének tekinti a Nádasmentét, annak ellenére, hogy a helyieknek a közelmúltig más volt a hagyományos önképe.

Az Észak-Erdély „visszatérésének” évében, 1940-ben kiadott, *A mi Erdélyünk* című tudományos ismeretterjesztő könyvecskében Rónai András erdélyi származású földrajztudós, Teleki Pál közvetlen munkatársa egyértelműen nem sorolja Kalotaszeghez a Nádas mentét: „*Kolozsvártól nyugatra terül el a Nádas-menti magyar falvaknak egy csoportja s ezeken át jutunk el a Sebes-Körös és Kalota patakok völgyébe, Kalotaszegre.*” (Rónai 1940: 85.) Kelemen Lajos művészettörténész 1944-ben leírt distinkciója így fogalmaz: „*A Nádas völgye és vízvidéke tulajdonképp csak néprajzi külsőségei alapján tartozik Kalotaszeghez.*” (Kelemen 1977: 206.)

¹⁷⁴ Viski 1938: 20–21.; Kós 1937: 5.

Hasonló mondható el a Kolozsvártól délkeletre fekvő Györgyfalváról is. Mindhárom fenti tényező, a szakirodalmi felvetések,¹⁷⁵ a háziipari törekvések,¹⁷⁶ valamint a tánczázi felfedezés egyaránt kitermelte helyben is az értelmiségi válaszokat, útkereséseket. A jelen kötet *Elzárkózás és kapcsolatkeresés...* című fejezetében részletesen bemutatjuk Kajántó és az erdőalji Györgyfalva példáján azon újabb keletű kísérleteket, hogy bizonyos kulturális elemek hasonlósága révén Kalotaszeghez sorolva magukat, hogyan törekedtek arra, hogy részeseivé váljanak a Kalotaszeg népművészete felé megnyilvánuló külső érdeklődésnek. De míg Kajántó valóságos kapcsolatokat tartott fenn a közeli Mérával, Vistával, addig a Kolozsvár–Torda közti útvonal keleti, mezőségi oldalára eső Györgyfalvának nincsenek élő kapcsolatai a vidékkel.

Érdekes módon Kolozsvár környékéről, keletről visszafelé, a Felszeg irányába nézve az „igazi Kalotaszeg” kezdetét mindig nyugatabbra helyezik, egyre közelítve Felszeghez. Az öreg györgyfalviaknak Lónánál, a kajántóiaknak Méránál kezdődik Kalotaszeg. A lónaiak Kapusra és Gyerővásárhelyre mutatnak, a gyerővásárhelyiek Körösfőre. S ha a vistai öregeket kérdezzük, hol kezdődik Kalotaszeg, akkor azt mondják, Sztánánál, Zsoboknál, Körösfőnél, de tudnak arról, hogy a Felszeg az „igazi Kalotaszeg”.¹⁷⁷

A kultúraalapú vizsgálattal kapcsolatos kérdésfelvetések

A kultúra vizsgálata – ami a paraszti kultúra egyes elemeinek összehasonlító formai vizsgálatát illeti – persze más elterjedési mintázatokat adhat, mint a helyi összetartozás-tudat vizsgálata. Míg az ünnepi szféra reprezentatív kifejezéseinek az egymáshoz igazításában a házassági körök meghatározóak, addig a mindennapi érintkezés, a közigazgatás egységei, a táji ökológiai „*niche*” (a hegyvidéki és medencei nagy ökológiai különbségekkel rendelkező tájak találkozásánál kialakuló „komplementer etnicitás”),¹⁷⁸ a kooperációk és „versengések” különféle formái, a gazdasági kapcsolatok, az árú- és munkamigráció, a vásárcörzetek, az iparosok termékeinek terjesztési köre, a cigánymuzsikások kulturális „szolgáltatása”¹⁷⁹ stb. a vallási és etnikai csoportokon átívelően és azokat összekötő-

¹⁷⁵ Györgyfalva Kalotaszeghez való tartozásának ötletét Viski Károlyon (Viski 1938: 21.) kívül Kelemen Lajos középkori birtoklási és telepítési adatok alapján (miszerint egyes nemesi birtokos családoknak mind Kalotaszegen, és attól északra, Magyarzsombor környékén, mind Kolozsvártól nyugatra, délnyugatra voltak birtokrészei) vetette fel. (Kelemen 1977: 206., 265–66., eredeti megjelenés: *Kolozsvári Szemle* 1944: 97–112.) Az ő nyomukban és rájuk hivatkozva az 1940-es években már más olvasott szerzők is átveszik ezt a véleményt, sőt az egész Kolozsvártól keletre és délkeletre eső vidék Kalotaszeghez tartozását felvetették. (Például a földrajztudós Tulogy 1946: 3.)

¹⁷⁶ Jól példázza ezt a törekvést a *Pásztortűz* folyóirat (XV. évf. 6. sz. 1929. márc. 24.) címlapfotója, (Éjszaky Ödön Dr. felvétele), amelyen egy bubifrizurás úrihölgy látható györgyfalvi pártás viseletben. A kép aláírása: „Kalotaszegi leány a Kolozsvári Népművészeti Kiállításon”.

¹⁷⁷ Bővebben lásd: Balogh – Fülemile 2004b: 95.

¹⁷⁸ Barth 1969.

¹⁷⁹ Lásd: Balogh – Fülemile: 2004b: 43., 6. térkép „*Lakodalmi zenészek felfogadása a 20. század közepén*”, valamint Könczei 2007: 130–166. a kalotaszegi cigányzenészek működési területéről, regionális identitásáról, társadalmi kapcsolathálójáról és a zenészfogadásról.

en, nagyobb térségek anyagi és szellemi kultúrájára voltak alakító, kiegyenlítő hatással. Azonban hangsúlyozni kell, hogy az „ökológiai komplexum” tág, laza hálózatában egyes kulturális jelenségek formális hasonlósága nem utal feltétlenül közvetlen kapcsolattartásra, „rokonságra”.

Az is jól ismert jelenség a néprajzkutatásban, hogy bizonyos régiesebb kultúrelemek fel-feltűnése egy nagyobb körzetben vagy annak peremén – olykor csak bizonyos „zárvány” helyzetű (földrajzi, társadalmi, etnikai értelemben egyaránt) csoportoknál megőrzött archaikumok – egy korábbi, nagyobb körben általánosabban elterjedt divat, vagy egy egykori központ kisugárzásának megmaradt reliktumjelenségei lehetnek.

Mind tudományos, mind ismeretterjesztő munkákban előszeretettel hivatkoznak a „*Kalotaszeg addig terjed, ameddig a muszuly tart*” mondásra.¹⁸⁰ A *muszuj* vagy *bagazia*¹⁸¹ (az elől az övbe tűrt, felhajtott széles, színes szegélyű ráncolt szoknya jelentésben) elterjedése alapján vetette föl több szerző is Györgyfalva Kalotaszeghez tartozását,¹⁸² sőt vele együtt a közelében levő más településeket, amelyek keleti, délkeleti irányban körülveszik Kolozsvárt, s amelyek egy része már elvesztette magyar lakosságát, vagy be is olvadt Kolozsvárba.¹⁸³ Ezt a vidéket mi (a jelen könyv szerzői) a külső és belső kapcsolatokra, házassági körökre kiterjedő vizsgálatunk által, mint egy egykori önálló kistájt határoltunk körbe, és Erdőalja név alatt több helyen tárgyaltunk, tisztázva a Kalotaszegtől kapcsolatrendszerében történő különállását.¹⁸⁴ Ebből a részben kisnemesi, részben jobbágyparaszti lakosságú vidékből utolsó, a hagyományait legtovább őrző végvárként, hírmondóként Györgyfalva maradt csak meg, mint viszonylag kompakt, életerős közösség a 21. század elejére.

Azonban itt érdemes hangsúlyozni, hogy az úgynevezett elől felemelt és övbe kötött, „felszúrt szoknya” viselés mód minden látszat ellenére közel sem kalotaszegi specifikum, egy általános európai divatjelenség volt a 16–17. században, amelyről számos viseletábrázolás tanúskodik, például a német nyelvű területeken. A szoknyának ezen dekoratív és/vagy bizonyos alkalmakhoz kötődő viselés módja Európa peremterületein többfelé megmaradt a 20. századig. Archaikumként az 1930-as években még ugyanúgy megfigyelhető volt több spanyolországi tartomány népviseletében is (például Navarra), mint mondjuk a palócoknál (ott az 1980-as évekig van rá példa) és a Kolozsvár környéki viseleteknél, így Létán és Györgyfalván is.

Egészében van egy olyan sejtelmünk, hogy Kalotaszeg tágabb vidékén, beleértve a román peremterületeket és a kajántói, illetve az erdőalji területeket is (Szamosfalva, Györgyfalva és Ajton környékét), a ma kalotaszegiesnek „elnevezett” kultúrelemek –

¹⁸⁰ Sokan Gyarmathynénak tulajdonítják, pedig nem tőle származik, hanem az almási uradalmat már három évszázada birtokló család sarjától, gróf körösszegi és adorjáni Csáky Györgytől (1817–1890).

¹⁸¹ Eredetileg régi, általánosan használt textilelnevezések, amelyek átmentek az azzal szegélyezett szoknyára. Nyelvtörténeti adatokat lásd: *bagazia* (és a belőle képzett összetett szavak): Szabó T. 1975: I. 543–544., *muszuj* (és a belőle képzett összetett szavak): Vámszer 1997: IX. 438.

¹⁸² Ifj. Kós 1964: 166.; Faragó – Nagy – Vámszer 1977: 65., 202., 383.; Vasas – Salamon 1986: 38.; Balassa 2003: 208.

¹⁸³ Tulogdy 1946: 3.; Ifj. Kós 1964: 166.; Faragó – Nagy – Vámszer 1977: 65., 200., 218., 351., 353., 383.

¹⁸⁴ Balogh – Fülemlé 2004a; 2004b: 122–132.; 2006; 2007.

14. kép: Magyar asszony Magyarlétán megmutatja a templomozáshoz használt viseletét. (Fotó: FÁ, 2000)

15. kép: Magyar asszony Györgyfalván megmutatja a templomozáshoz használt viseletét. (Fotó: FÁ, 2000)

az egykori önálló Erdélyi fejedelemség, majd Habsburg kézen lévő nagyfejedelemség központjának – Kolozsvárnak mint kisugárzó központnak, kulturális előképnek az emléket őrzik egy nagy sugarú hatókörzetben. Ez a gyűrű – az innovációk terjedésének és az archaikumok őrzésének különböző faktorokon múló eltérő üteme miatt – felszakadozott különböző kulturális mintázatokra. Legtöbb helyen teljesen eltörölte a modernizáció a tradicionális kultúra nyomait; van ahol egészen régies rétegek lenyomata maradt meg; máshol pedig a helyi közösségek alkotó kreativitásának ereje továbbformálta, a saját képére igazította az eredeti előképet. Ahhoz, hogy biztosan kimondhassuk, hogy Kalotaszeg maga mennyire egy egykori kolozsvári központ történeti kultúrájának a letéteményese, nagyon alapos, finom adatolásra, bizonyításra lenne szükség. Ezért a magunk részéről nagy valószínűséggel érvényesnek, de még több részletében bizonyítandó kutatási hipotézisnek tartjuk a fenti sorokat.

A „Magyar Néprajzi Atlasz” nagy, az egész Kárpát-medencére kiterjedő vizsgálata a kulturális jelenségek elterjedése alapján tárja fel – a maga szempontrendszere szerint – a táji struktúra különböző szintjeinek szerveződését. A „Magyar Néprajzi Atlasz” monumentális adatbázisának modern számítógépes klaszteranalízissel történő elemzését Borsos Balázs végezte el. Ő is kiemeli, hogy Kalotaszeg táji struktúrájának a belső finomabb feltárásához az atlaszgyűjtés nem rendelkezett elég kutatóponttal. Ezek Váralmás, Magyarvalkó, Magyarvista, Magyarléta voltak. A györgyfalvi terepmunka befejezetlen maradt, nem kérdezték végig az összes kérdőívet; viszont az összehasonlításba bevonták a Torda melletti Kövend gyűjtésanyagát is.

Az atlaszadatok sporadikussága mellett a jelen könyv szerzőit támasztja alá az, hogy a klaszteranalízis a Fenes–Hesdát völgyében legdélebbre eső Magyarlétának a legközelebbi rokonságát a Torda melletti Kövenddel mutatta ki. Vista a 4., a felszegi Valkó csak a 22. és az alszegi Váralmás a 35. helyen szerepelt¹⁸⁵ a kulturális hasonlóság „genetikai távolságában”. A vitatott és általunk határozottan nem kalotaszegi közösségként számontartott erdőalji Györgyfalvát¹⁸⁶ Martin György és Pávai István tánc- és zenekutatása is a Mezőségi középtájhoz sorolja, és ezt az atlaszgyűjtés klaszteranalízise is igazolja: Györgyfalva kulturális „genetikai távolságában” Magyarléta a 8., Váralmás a 17., Magyarvista a 23., Magyarvalkó a 38. helyen szerepel.¹⁸⁷

Györgyfalva és Magyarléta viseletét, textilkultúráját közelebbről ismerőknek is feltűnnek hasonlóságok, amelyeket nem a két falu „kapcsolattartása” magyaráz (amely a valóságban nem létezett), hanem pontosan a fent leírt reliktumlogika. Nem meglepő, hogy mindkettő esetében, főleg az igazán régies Magyarlétánál Kövend tűnik fel formális kapcsolódási pontnak. Léta régies kultúrája déli irányban az Aranyos-vidék, Torda és Torockó irányába mutat rokonságot.

Azzal viszont nem tudunk egyetérteni, hogy formális jegyek alapján, egy megfordított logika mentén a Torda melletti Kövendet a klaszteranalízis Kalotaszeg peremterületének tünteti föl. Hangsúlyozzuk, hogy a helyzet éppen fordított: Léta a reliktumterülete Tordának.

A korai leírások tájfogalma

A regionális identitás előzőekben ismertetett rétegeivel szorosan összefügg és egyben a paraszti népművészet „felfedezése” főbb korszakainak a (továbbiakban következő) tárgyalásához vezet át már közvetlenül az a kérdés, hogy a térség korai kutatói számára

¹⁸⁵ Borsos 2011: 453.

¹⁸⁶ Lásd e kötet *Elzárkózás és kapcsolatkeresés...* című fejezetének *A Kolozsvártól kelet–délkeletre eső Erdőalja falvai* című alfejezetét. 520–529.

¹⁸⁷ Borsos 2011: 454.

hogyan változott Kalotaszeg fogalma.¹⁸⁸ A korai országleíró,¹⁸⁹ „népismeí” munkáktól kezdve napjainkig, szinte megkerülhetetlen kérdés Kalotaszeg körülhatárolása, amely jóformán szerzőről szerzőre változik.

Téglási Ercsey József, Kalotaszeg első tájleírója 1842-ben a Felszeg magyar községein túl, a tiszta román településeket is számba vette a havasokban és a Körös völgyében Csucsáig.¹⁹⁰ Összesen 45 falut sorolt fel a történeti Kalotaszeg (Felszeg és Alszeg) területéről. Ekkor még a vízválasztótól keletre eső tájak kimaradtak vizsgálódásaiból. (Lásd a 4. térképen kék színnel jelölve.) Szemlélete mutatja, hogy a 19. század közepén még szervesen élt a „Kalotaszeg” kifejezés azon jelentése, amely a korábbi, évszázadokon át használt történeti táj fogalma szerint egy adott közigazgatási és gazdaságirányítási egység teljességét jelölte ki, és etnikai, valamint kulturális szempontok még nem játszottak szerepet a körülhatárolásban. Lényegében ez megfelelt a korabeli történeti Magyarországhagyományos, a nacionalizmus eszmerendszerének felerősödése előtti „hungarus” eszményének (mely szerint a térségben a királyság feudális alattvalóit nemzetiségre való tekintet nélkül az országhoz, a magyar Szent Koronához egyfajta premodern lojalitás, identitás fűzte). 1856-ban a *Vasárnapi Ujság*ban egy M. Gy. monogramú szerző Kalotaszeg 80 falváról tesz említést, de a falvak megnevezése nélkül.¹⁹¹

Fél évszázaddal később ez a szemlélet differenciálódott, egyelőre még nem az ott lakók tudatában, hanem egy korszakalkotó néprajztudós meglátásának köszönhetően. Jankó János, Kalotaszeg első monográfusa 1892-ben összesen 34 falura fókuszált. (Lásd a 4. térképen piros színnel jelölve.) Jankó a román falvakat a helyi magyar lakosság szemléletével egybehangzóan, már kihagyta a kutatásából, annak ellenére, hogy ismerte Téglási Ercsey munkáját.¹⁹² Jankó elsősorban a Felszeget és az Alszeget kutatott, de már átlátogatott a Nádas mentére és a Kapus vidékére is. Így nemcsak azokat a magyar falvakat vizsgálta, melyeket a serényen buzgólkodó felszegi Gyarmathy Zsigmond és felesége igyekezett a Monarchia nagyközönsége elé tárni, s ahol szívós munkával építették ki

¹⁸⁸ Tudománytörténeti áttekintést még vázlatosan sincs lehetőségünk adni. (Lásd: Keszeg – Pozsony 2001.) Annyi nagy vonalakban megállítható, hogy az adott kor szemlélete, a kutatási koncepciók és a diszciplínák sajátosságai egyaránt meghatározták a vizsgált terület határainak kiterjesztését.

¹⁸⁹ Az országleírások említik a településneveket, a népesség összetételére és a birtokosokra vonatkozó adatokat. Közzetani elemzések is korán a rendelkezésre álltak, a korai német földtani irodalom már a 18. század végén, 19. század elején érdeklődött a geológiai formációk, ásványnyerő helyek, természeti erőforrások iránt. (Irodalmi utalásokat lásd: Eplényi 2012: 12.) Általában a pragmatikus, állami és gazdasági megbízatásokat is végző tudósok topografikus munkái alapos helyszíni bejárásokon, méréseken alapszanak. Eredményeikre Kalotaszeg legkorábbi helytörténeti, néprajzi leírói is hivatkoznak.

¹⁹⁰ Téglási Ercsey 1842. Téglási tordai erdőmérnök volt, aki helyszíni terepbejárásokkal szerzett földrajzi, helytörténeti és néprajzi ismereteit viszonylag olvasmányos stílusban vetette papírra. Merei Graza György bánffyhungyadi adóíró vehemens, de nehézkes nyelvezetű *„Kijavítás és pótlék...”* című vitatiratában is van néhány néprajzilag értékes adat, de szisztematikus ismeretanyagban nem mérhető Téglási tanulmányához.

¹⁹¹ M. Gy. 1856: 143.

¹⁹² Sőt a peremterületek vegyes falvainak magyarságát sem vizsgálta, amely *„az oláhság zömébe szigetenként szétszórva terjeszkedett el”*. A 34 faluban összesen 18 000 főnyi magyar lakosságot kutatótt *„melyek minden nagyobb megszakítás nélkül csatlakoznak egymáshoz s egységes népszívetet képeznek”* és akik *„Kalotaszeg magyar népének magvát képezik”*. (Jankó 1892: 5.)

a háziipari mozgalom szálait. Gyarmathyék elsősorban szülő- és lakóhelyük környezetét, a Felszeg és Alszeg néhány falvát, Magyargyerőmonostort, Kalotaszentkirályt, Bánffyhunyadi, Magyarvalkót, Magyarókerekét, Körösfőt, Sárvásárt, Magyarbikát és – az akkoriban kezdeményezett alabástromfaragás miatt – Zsobokot tüntették ki figyelmükkel. Érthető módon, hiszen mint felszegi származású úri családokból származóknak, mi egyéb is jelentette volna akkoriban, az 1870–80-as években Kalotaszeg, mint a nagy múltú, megalapozott nevű történeti-földrajzi táj.¹⁹³

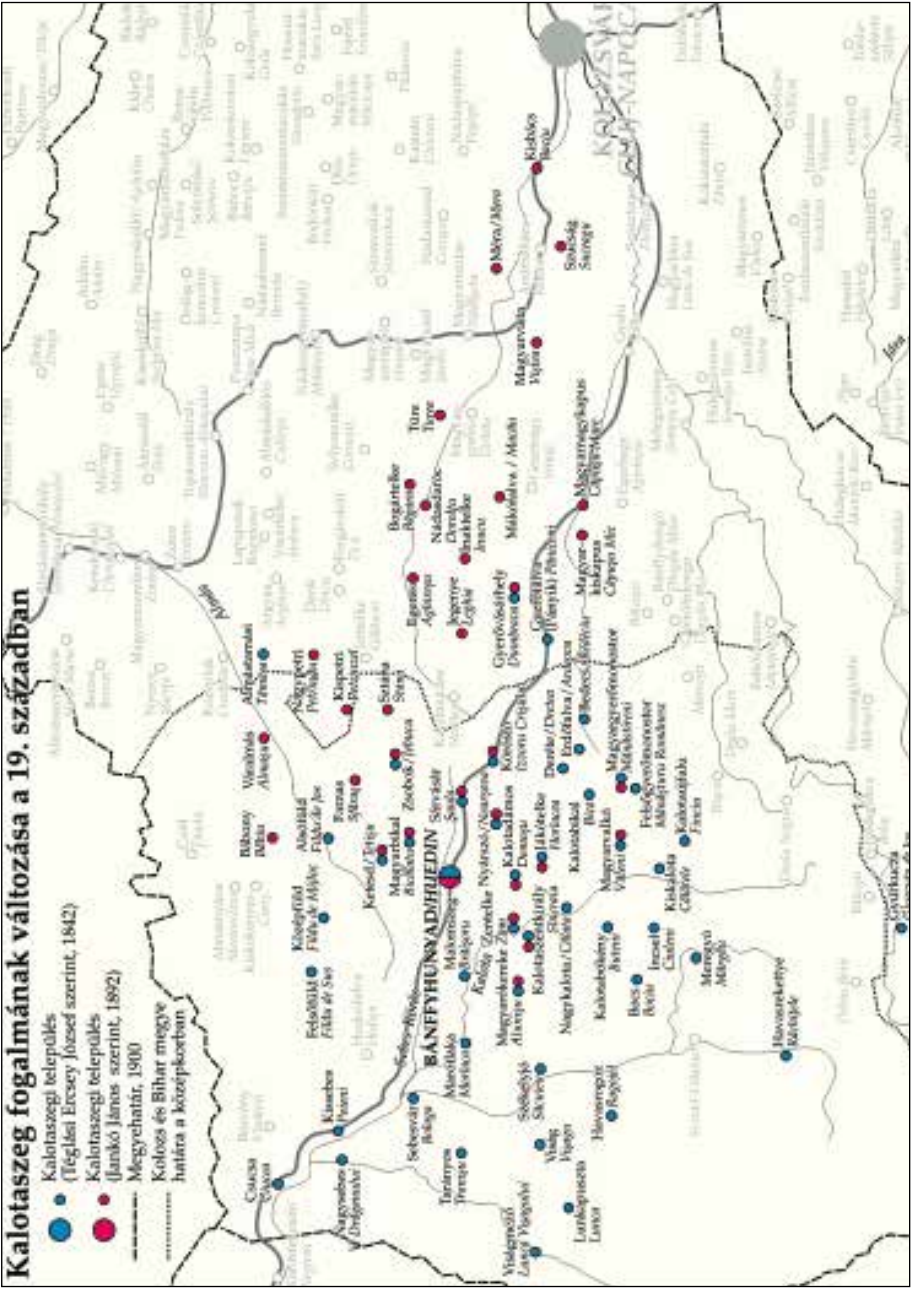
Jankót Herrmann Antal csábította át a Felszegről egy másik völgybe, az akkoriban felfedezett kies Jegenyefürdőre, ahol Herrmann – már elismert, nagy hírű kutatóként, budapesti egyetemi tanárként – 1890-ben megalapította az „ethnographus telepet”¹⁹⁴ és innen már csak egy lépés volt, hogy Jankó felfedezze a Nádas mentét és a Kapus völgyét, amely területeket egyértelműen a néprajzi, kulturális szempontok szerint formálódó „Kalotaszeg” új, kiterjesztett fogalmi körébe vont be. A Fenes–Hesdát völgyének falvai viszont ekkor nem kerültek még föl a térképére, pedig azon a területen is tájékozódott.¹⁹⁵ Jankó János *Kalotaszeg magyar népe* című műfajteremtő műve, egyben az első néprajzi

¹⁹³ Gyarmathyék egyébként nemcsak vendégszeretettelükkel és tudásukkal, hanem anyagilag is támogatták Jankó 1890-es és 1891-es, összesen négy hónapos tanulmányútját. Gyarmathyné Jankó rendelkezésére bocsátotta a varrottasokról írt dolgozatát, amelyet Jankó le is közölt egy külön fejezetként a *Kalotaszeg magyar népe* monográfiában. (Jankó 1892: 100–103.) Jankó köszönetnyilvánításában ki is emeli, hogy „az anyag összegyűjtésében az intelligencia és parasztság vállvetve segített”. Gyarmathyékon kívül Czuczka János kalotaszentkirályi tanító, Mihálc Elek magyarvalkói és Barabás Árpád magyarókereki református lelkészek is adatokat gyűjtöttek, kéziratokat bocsátottak a rendelkezésére, de rajtuk kívül is még számos lelkész, tanító és földbirtokos nevét sorolja fel a kötet előszavában. (Jankó 1892: VI.) A Gyarmathy házaspár tevékenységét a későbbiekben részletesen tárgyaljuk.

¹⁹⁴ Herrmann Antal az Erdélyi Római Katolikus Tanulmányalapról bérbe vette a már ismert gyógyfürdő telepét, és ott próbált egy olyan fizikai és szellemi bázist, értelmiségi találkozóhelyet kiépíteni, ahonnan Kalotaszeg kutatása kényelmesen véghezvihető volt. Az 1890–91-ben Jegenyefürdőn megfordult történészek, nyelvészek, folkloristák, etnográfusok illusztris névsorából csak néhány nevet említünk Jankó Jánoson kívül, például Balassa József, Csánki Dezső, Kármán Mór, Munkácsi Bernát, Kúnos Ignác, Pápay Károly, Réthy László, a Wlilocki házaspár. (Hála 1998: 31.) A kétségtelen eredmények mellett a rövid életű vállalkozásba Hermann anyagilag majdnem belebukott. Hermann tevékenységéről, a jegenyefürdői ethnographus telepről, Jankó és Herrmann kapcsolatáról bővebben lásd: Hála 1993; 1998.

A jegenyefürdői korszakhoz köthető, hogy Herrmann megjelentette a *Jegenyefürdő Értesítője* néhány számát („A Kalotaszeg melléklapja, kiadja a jegenyi gyógyfürdő igazgatósága, megjelenik a fürdőévadban júl.-aug. hónapban naponta”, 1891) és Gyarmathy Zsigánéval „földolgozó társal” együtt, valamint Bölöni László szerkesztésében 1890-ben elindította az akkor egy bő évet (1890. aug. 10. – 1891. okt. 11.), 56 számot megélt *Kalotaszeg* folyóiratot („Bánffy-hunyad és vidéke közművelődési, közgazdasági és társadalmi érdekeit képviselő heti lap”), amelyet 1912-ben Kós Károly *Kalotaszeg. Képes hetilap* címen folytatott, majd 1990-ben a *Kalotaszeg Új sorozat*-át Vasas Samu, bánffyhunyadi tanár, folklórgyűjtő alapította újra, amely a mai napig megjelenik, laponként 12 oldal terjedelemben.

¹⁹⁵ Monográfiája bevezetőjében így ír Jankó: „A Kalotaszeg tehát, mint földrajzi fogalom, könnyen meghatározható [...] nem tartozik belé sem a Nádas, sem az Almás völgye [...] Ethnographiailag a Kalotaszeg határainak megvonása már sokkal nehezebb [...] a földrajzilag értelmezett Kalotaszeg a néprajzi Kalotaszegnek ma is magvát képezi, de ide tartozik még a Nádas völgye Kolozsvárig, az Almási Nagy-Almásig [...] de hogy a keleti határok hol vonhatók meg, ma még nem tudom, csak valószínűnek tartom azt, hogy a Kolozsvár körül elterjedő magyar nyelvusziget, mely minden felől oláhsággal és szásszal van

4. térkép: Kalotaszeg fogalmának változása a 19. században. Két szerző, Tégglási Ercsey József (1842-es) és Jankó János (1892-es) táji behatárolásának összehasonlítása. (Térkép: Nagy Béla, 2020)

táji monográfia is, mérföldkő a magyar néprajz tudománytörténetében, amely a mai napig meglepi olvasóit modern és komplex szemléletével.

Jankó János tudományos kutatásával egy időben zajlott a kalotaszegi népművészet „felfedezésének” az az intenzív korszaka, amely a Monarchia legelőkelőbb köreinek és a művészvilágnak a hathatós közreműködésével addig soha nem látott hírnevet szerzett a vidéknek, ahol a háziipari termelés kialakuló hálózata alig tudta tartani a lépést a növekvő érdeklődéssel.

Egy jó évtizeddel később Malonyay Dezső fiatal művészekből és rajztanárokból álló csapatával¹⁹⁶ már a Jankó által kitaposott úton haladt, annyi különbséggel, hogy Jankó 34 magyar falva mellett még feltüntették a Vista melletti román többségű Magyarnádas is, ahol a csendőrség és a posta központja volt, tehát egyébként is megfordultak benne.¹⁹⁷ Malonyayék döntésében, hogy a Nádas mente felé tájékozódjanak, részben személyes okok, éleződő ellentétek és személyes becsvágy is szerepet játszott. (Lásd később.)

Kós Károly az 1937-ben írt *Kalotaszeg* című könyvében Felszeget, Alszeget és a Nádasmentét emelte ki, mint a három fő tájat, de Jankóhoz hasonlóan megemlékezett a délkeleti területről is.¹⁹⁸

A Malonyay-féle népművészetkötet és Kós Károly tevékenysége elválaszthatatlanul összeforrt a vidék hírnevével. Ezek a tágabb közönségnek írt művek formálták a saját korukban és később is – minden kétséget kizáróan a legerőteljesebben – a köztudatban élő Kalotaszeg-képet. Az az interakció, amely innentől kezdve a tudomány, az irodalom és a művészeti élet, valamint a köztudat és a helyi tudat között végbemegy, egy folyamatos egymásrahatás, alakulás története.

körülvéve s melyet csak vékony fonalak, kicsiny falvak által jelzett sorok fűznek össze egyrészt a tordai, másrészt a szilágysági magyarsággal, e körülzárt helyzetében ethnográfiájában is teljesen egységes.” (Jankó 1892: 1–2.) Jankó három évvel később, amikor már javában benne volt a milleniumi kiállítás néprajzi falujának előkészítésében, már egy lépéssel tovább haladva fogalmaz: *„Kétségtelen, hogy Kalotaszegnek néprajzilag szíve máig is a Körös-Kalota völgye, de ma már sokkal messzebb terjed, átnyomul a vízválasztón [...] a Nádas és az Almás völgyébe, tehát a Szamos vízmedencéjébe, körülöleli Kolozsvárt, s délnek benyomul a havasaljba. Ennek a területnek a falvai mind magyarok, s női mind muszuji viselnek...”* (Jankó 1895: 619.) *„A Kalotaszegnek ethnographiailag sajátos területe Szent-László vidéke, Torda és Kolozsvár között; Szent-László csaknem jobban megőrizte a kalotaszegi ősi jellemet, mint Bánffy-Hunyad; jó módú, vagyonos népe megbecsüli a régi szokást és gondozza is. Innen délre következik még Magyar-Léta igazán remekbe faragott kapufélfáival.”* (Jankó 1895: 621.)

¹⁹⁶ Malonyay 1907. *A magyar nép művészete* öt kötetéből (1907–1922) az első, a legismertebb és legnagyobb nyilvánosságot kapó kötet Kalotaszeggel foglalkozik. Lásd: Kósa 1987.; Jurecskó 1989.

¹⁹⁷ Bár maguk is megjegyzik: *„Magyarnádas, ahol már egy szem magyar sincsen”*. (Malonyay 1907: 33.) Összesen 35 nevet adnak meg, miközben azt írják, hogy Kalotaszeg 34 faluból áll, melyek neveit a kutatás sorrendjében közlik, közte Magyarnádas is. További megtévesztő hiba, hogy míg a Kalotaszeghez sorolt Magyarnádas és Méra nevét nem írják ki a térképen, csak ponttal jelölik, addig szintén név nélkül, ponttal jelölik be Gyalu, Magyarlóna és Szászfenes helyét, miközben azt nem számítják Kalotaszeghez.

¹⁹⁸ *„...dél felé vékony nyúlványban csatlakozik még néhány falu a Gyalu-Jára-i út mentén egészen Alsó-Járáig, melyeket néprajzilag szintén Kalotaszeghez kell számítanunk.”* (Kós 1937: 5.)

16. kép: Párnavég Kalotaszegről. „Egy szél kendervászon, piros pamutfonallal szálánvarrott és keresztszemes technikával hímzett, szarvasos mintával.” Felirat: 1846. A tárgyat a régi stílusú hímzésanyag iránt érdeklődő Bátky Zsigmond és Györffy István 1927-ben gyűjtötte. (Néprajzi Múzeum Textil- és viseletgyűjtemény, leltári szám: NM 126899.)

fulemile.agnes_192_24

Reprezentáció és reprezentativitás – A kalotaszegi népművészet „felfedezésének” főbb korszakai

Bevezető gondolatok

A következőkben a regionális identitás idő- és térbeli alakulásával szorosan összefüggő kérdéskörként, a kalotaszegi táj és „népélet” iránt megnyilvánuló külső érdeklődés főbb korszakait, társadalmi kontextusát, az aktív, alakító szereplők indíttatását és retorikáját idézzük fel. Érdekel minket, hogy a „felfedezés” eredményeként milyen folklorizmusjelenségek jöttek létre, milyen képet konstruáltak a vidékről, ez a kép milyen kommunikációs csatornákon át, kikhez jutott el – régiós, nemzeti és kontinentális léptékben –, és ennek milyen visszahatása volt a modernizáció okozta belső akkulturációs folyamatokra, illetve az azokra adott „válaszokra” és a helyiek identitásképzésére.

Nem vállalkozunk egy teljességre törekvő koherens „történetfolyam” megírására. Egyrészt azért nem, mert a mintegy 170 éves időintervallumot tekintve ez túlméretezett feladat lenne. Másrészt azért sem, mert nem kevesen foglalkoztak a kérdéskörrel, legalábbis a „népművészet felfedezésének” korai, a 19. század végére, 20. század elejére eső időszakának különböző vetületeivel.¹⁹⁹ Az itt nagyvonalakban vázolt kép egyenetlen. Egy-egy kiragadott téma esetében a részletesebb leíró adatokra fókuszálunk, egyébként inkább csak a főbb tendenciákra utalunk, illetve igyekszünk felhívni a figyelmet eddig még nem tárgyalt, új nézőpontú összefüggésekre. Úgy gondoljuk, hogy a felvillantott mozzanatok így is érzékeltetni tudják Kalotaszeg kiemelkedő reprezentativitását, és illusztrálják, hogy milyen tényezők játszottak szerepet a vidék „hírnevének” formálódásában, melyek nélkül nem lehetett volna e kiemelt táj reprezentációja, esztétizálása ilyen nagy hatású.

Többek között annak az eszmetörténeti folyamatnak a modellszerűségét próbáljuk megragadni – amely kontextusát és logikáját illetően párhuzamba állítható más kiemelkedő jelentőségű európai példákkal –, ahogyan a 19. század második felében és a 20. század elején a „nemzetépítés” során egyes rurális vidékek a tényleges etnográfiai jelentőségükön túlmenően is többletjelentést, kiemelt szimbolikus értelmezést kaptak, a „nemzeti táj” rangjára emelkedtek, és beemelődtek a nemzeti kultúra akkor formálódó tárházának rekvizitumai közé.²⁰⁰

¹⁹⁹ Például a Néprajzi Múzeum „Kalotaszeg – a népművészet felfedezése” című kiállításához kapcsolódó konferencia publikált előadásai is számos aspektusát tárgyalják a kérdéskörnek. *Néprajzi Értesítő* LXXX. 1998.

²⁰⁰ Gondoljunk például Dalarna a svéd, Hardangen a norvég, Andalucia a spanyol, Posavina a horvát, Mazowsze és a gorál Tatra a lengyel, Tirol és Steiermark felfedezésének és szimbolizációjának a jelentőségére az osztrák nemzeti identitás számára. A párhuzamba állítható nemzetközi példák sorát még folytatni lehetne. (Az idevágó kiterjedt irodalmat helyszűke miatt még szemelvényesen sem idézhetjük.) Kalotaszeg mellett két másik kiemelt jelentőségű reprezentatív magyar példa, a Mezőkövesd és Kalocsa esetében megfigyelhető hasonló folyamatok és tényezők elemzése idézhető párhuzamként, lásd: Fügedi 1997.; 2000.; 2001.; Romsics 2001. A Hofer Tamás vezette „A népi kultúra képének alakulása a 19–20. században. A népi kultúra szerepe a magyar nemzettudatban” című kutatási program kérdésfelvetéseiről és kiadványairól rövid áttekintést lásd: Hofer 1991b.

A folyamat nemzetköziségét érzékeltetendő, Kalotaszeg korai felfedezésének azokat a vonatkozásait is tömören összefoglaljuk, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia legfelsőbb társadalmi köreivel kapcsolatosak. Hiszen szem előtt kell tartani, hogy a Monarchiának a kiegyezés utáni dinamikus fejlődése, gazdasági erőforrásai és a korabeli Európában betöltött nagyhatalmi súlya minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy egy erdélyi magyar táj felfedezése nem maradt csupán belső magyar nemzeti ügy. Az eszmék, művészeti áramlatok, divatok terjedésében geopolitikai egyenlőtlenségek, nagyhatalmi pozíciók, centrum-periféria viszonyok, társadalmi hierarchiák mindenkor fontos szerepet játszottak. Az uralkodóház és az arisztokrácia nemzetközi kapcsolatrendszere, valamint azoknak a hazai és nemzetközi nagy kiállításoknak a nyilvánossága nélkül, ahol bemutatták más etnográfiai és háziipari tárgyak között a kalotaszegieket is, nem lett volna a „sikertörténet” olyan erőteljes.

Általános tendenciák – A tradicionális tárgyi világ esztétikumának felmagasztalása
Európában a 19. század utolsó évtizedeiben

Az 1851-es londoni Nagy Kiállítás sikere után gombamód szaporodtak a nemzeti és nemzetközi kiállítások és az azokat megkoronázó világkiállítások.²⁰¹ Az expókon a gazdaság különféle ágainak és a technikai vívmányoknak a felvonultatásával diadalittasan ünnepelték a kapitalizmus korszakának dinamikus fejlődését, az „utolsó” monarchiák és kolonialis nagyhatalmak reprezentációs eszközeinek teljes arzenáljával. A hatásos „triumfális” üzenet nemcsak a gazdasági, hanem a kormányzó társadalmi elit számára is fontos, politi-

²⁰¹ A londoni Crystal Palace-ben megrendezett híres Great Exhibition előtt is voltak a 18. század végétől már kiemeltebb termék- és terménybemutatók. 1791-ben Prágában a Clementinumban II. (Habsburg) Lipót cseh királyá koronázása alkalmából rendezték meg az egyik első ipari termékkiállítást. A koronázási alkalomhoz kötődése aláhúzza a program alapvetően triumfális jellegét, és felidézi a királyi reprezentációhoz kötődően azt a nagy múltú 'cornucopia', bőségszaru szimbólumot, amelyet a koronázási menetben a király elé járuló alattvalók ajándékai, és a triumfális díszítés (gyümölcs, virág, termény, állat, ötvösművű tárgyak stb.) jelképeztek, és amely a királyság régióinak gazdagságára, valamint a hatalom, a „jó kormányzás” jólétet hozó jellegére utalt.

1798–1827 között Párizsban hét iparkiállítást rendeztek, 1829-ben az USA, utána az iparilag fejlett északolasz Piemont folytatta a sort, majd 1849-től az angolok következtek. Az 1851-es „The Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations” az első világkiállításnak számított. Innentől kezdve se szeri, se száma nem volt az ipari kiállításoknak Európa különböző országaiban, sőt az Ottomán Birodalomban is (1863). Európán kívül Ausztráliától, Japánon át Dél-Amerikáig és Dél-Afrikáig is egymást követték a belföldi és nemzetközi expók.

1851-ben Londonban Magyarország még nem szerepelt nemzetként, csak 20 magyar gyártó volt jelen (köztük a herendi Fischer gyár, Viktória királynő rendelt is tőlük egy készletet, amely pillangós mintának azóta is Viktória a márkanéve a gyár kínálatában). Viszont az 1862-es londoni világkiállítástól kezdve Ausztriával együtt a magyar királyság is megjelent a világkiállításokon, és a magyar résztvevők számos érmet hoztak haza. 1867-ben az igen rangos párizsi L'Exposition Universelle következett, majd 1873-ban Bécsben rendezték meg a „világtárlatot”, ahol a magyarok már 1683 érmet és oklevelet kaptak. (Erről a kiállításról később még szót ejtünk.) 1878-ban és 1889-ben Párizsban, 1893-ban Chicagóban, 1900-ban megint Párizsban tartottak világkiállítást,

zált kérdés volt. A bányászat, az ipar, a közlekedés, a mezőgazdaság eredményeinek a bemutatása mellett a kiállításokon megjelent a hivatalos akadémiai képzőművészet és az általános tárgykultúrát formáló iparművészet is (mind tervezői, mind gyártói szinten), sőt az oktatás, az egészségügy fejlődése és a népjóléti reformok bemutatása is teret kapott.

Mai szemmel meglepő, hogy ezek a nagy kiállítások már az akkori viszonyok mellett is több százezer, sőt többmillió látogatót vonzottak, tehát a „kommunikációs” hatásuk óriási volt.²⁰² A kiállítási területek megaépítkezései élénkítették az infrastrukturális beruházásokat, hozzájárultak a korszakban popularizálódó turizmus erősödéséhez, valamint az egymást túlcitáló szennzációkkal a tömegszórakoztatás egy sajátos műfajává, „nagyüzemi” üzletgárává is váltak.

Az 1851-es londoni kiállítás óta új mediális szintre emelkedett a nagyvilág és a saját társadalmak kulturális-etnográfiai sokszínűségének a bemutatása. Az 1867-es párizsi világkiállításon már hangsúlyos volt a főleg a tradicionális építkezés, a viseletek és a tánc iránt megnyilvánuló érdeklődés.²⁰³

A néprajzi, etnikai, faji csoportokat – jellemzően egyfajta „Mi” és „Ti” hierarchikus, paternalista nézőpontból – hol tudományosabb, hol népszerűbb eszközöket használva,

amelyen Magyarország először vett részt önálló nemzeti kiállítóként saját pavilonnal, nagy sikerrel. (Az 1798 és 1900 között rendezett párizsi ipar- és világkiállítások katalógusainak annotált adatait lásd: Daniels 2013.) Magyarország 1904-ben St. Louisban (Missouri, USA), 1906-ban Milánóban is emlékezetesen szerepelt. (Milánóban az eredeti 2800 m²-es magyar iparművészeti kiállítás pavilonja tűzvész áldozata lett, számos kiállított tárgygal együtt. Még a nyitva tartás ideje alatt, ugyan kisebb léptékben, de a pavilon újjáépült.) 1911-ben Torinóban az iparművészeti és háziipari expó különösen sikeres volt, a világkiállítást az olasz király a magyar pavilon eozi nos Zsolnay-burkolatú palotájában nyitotta meg. (A világkiállításokon történt magyar szereplésekről lásd: Gajdos [1995] rövid áttekintését és Székely [2012] nagy összefoglalását.)

²⁰² Az 1867-es párizsi világkiállításnak például a nyitvatartás hét hónapja alatt 10 millió fölötti látogatója volt, és több mint 50 ezer kiállító vett részt rajta. (Daniels 2013: 10.) Az 1878-as párizsi világkiállítást 16 millióan (Daniels 2013: 20.), míg az 1889-es, a francia forradalom centenáriumiát ünneplő expót már 32 millióan látták, és a majd 62 ezer kiállítóból 25 ezer tengerentúli volt. (Daniels 2013: 29.)

²⁰³ A világkiállítás színhelyén, a Champ de Mars-on pazar parkokba helyezett, történeti-etnikus jegyeket hordozó pavilonok, utcák, negyedek sora nyugtázta le a látogatókat. A távoli egzotikus helyszínek hangulatát idéző épített környezetek mellett (például török, egyiptomi, marokkói, mexikói, kínai, japán) az európai nemzeti, etnikai, regionális stílusokat képviselő pavilonok is készültek (például portugál, spanyol, angol, elzászi, svájci, bajor, tiroli, svéd, norvég, holland, orosz, román ortodox). A Habsburg Birodalom (osztrák falu néven, M. Weber építész tervei alapján) egy egész épületcsoporttal mutatkozott be. A vernakuláris faépítézet regionális változatai, különös tekintettel az orosz és svájci stílusra, sőt a primitív hajlékok, sátrak iránt megnyilvánuló szisztematikusabb néprajzi érdeklődés is nyilvánvaló volt. A fenti népek viseletei mellett még olyan érdekességek is szerepeltek, mint például a bretonok, a japán samurájok, a szibériai és kaukázusi népek. A soknemzetiségű osztrák birodalom öltözetei (horvát férfi, szerb nő, magyar férfi, magyar nő, morva nő, tiroli férfi, szlovák férfi, moldáv nő címen) csak mellékesen, egy sűrű falat díszítve, életnagyságú festményeken jelentek meg, mégis figyelmet keltettek, és az éles szemű tárcáiró az illusztrált cikében csipős megjegyzéseket tett az osztrák uralomra a magyarok ügyével szimpatizálón. (Cosse 1867a: 326–330.) Ugyanez a Habsburg-uralom által elnyomottakkal együtt érző hang nyilvánult meg egy a lengyel történelmet bemutató fotóalbum kapcsán is. (Ducuing 1867: II. 314.)

nem egyszer színpadias látványosságként, kuriózumként prezentálták. A kiállítások komplex eszköztárából nem hiányzott az eredeti hangulatokat idéző külső és belső épített környezet impresszív megteremtése, az első „skanzenek”²⁰⁴ felállítása, amelyekben élő szereplős zsánerszituációkat, „valóságshow-szerű” szokásbemutatókat is rendeztek, a lokális kultúra született, őshonos képviselőinek részvételével, akiket a rendezők – a hangsúlyozandó tartalom függvényében – különböző szempontok szerint válogattak ki.²⁰⁵ E kiállítások a társadalmi-kulturális „találkozások”, interakciók különleges színtereivé váltak, egy minden korábbinál jobban mobilizálódott világban.

Az 1870-es évektől a modern ipari vívmányok felsorakoztatása mellett egyre inkább felvetődött a gyárilpar által veszélyeztetett hagyományos kézműipar és az akkoriban kezdeményezett „új keletű” – de a helyben meglévő tradicionális gyakorlatokra többé-kevésbé építő – háziipari tevékenységek bemutatásának az igénye. Az 1873-as bécsi világkiállításon Jacob Falke kezdeményezésére külön néprajzi, népművészeti érdekességeket kiállító „háziipari” csoport szerepelt.²⁰⁶ Maga a „háziipar” kifejezés is ekkortájt született.²⁰⁷

²⁰⁴ A skanzen elnevezés a világ első szabadtéri néprajzi múzeuma nyomán terjedt el. Az Artur Hazelius által 1891-ben alapított svéd Skanzen a stockholmi Djurgården szigetén (amely eredetileg királyi vadspark volt) egy állatkert társaságában működik a megalapítása óta. Közéleben Svédország legrégibb vidámparkja, a Gröna Lund (1883), valamint a szintén Hazelius alapította Nordiska Museet (1873) áll. Azonban a svéd Skanzen felállítását megelőzte, arra ösztönzőleg hatott, a skandináv néprajzi kutatás megindulását is beleértve, az 1873-as bécsi világkiállítás néprajzi faluja. (Bővebben lásd: Lackner 2004.)

²⁰⁵ E kategóriába tartoznak az Európán kívüli gyarmatok bennszülött lakosaiból szervezett csoportokat a nagyvárosokba utaztató impresszáriók üzleti vállalkozásai is. A valóságos életszituációkat imitáló, illetve körött dramaturgia szerint folyó bemutatók, bekerített bennszülött falvak kiállításokon, állatkertekben, vidámparkokban, cirkuszokban is megjelentek népszerű attrakcióként. A „staged human zoo” kérdéskörének posztkoloniális kritikája manapság kurrens, nemzetközi kutatási téma. Kelet-közép-európai vonatkozásairól lásd: a lengyel akadémia néprajzi intézete által kezdeményezett és az MTA BTK Néprajztudományi Intézettel is kooperációban megvalósult konferenciákat (2017. október 25–27. Varsó: „Staged Otherness. Human Oddities in Central and Eastern Europe, c. 1850–1939” <https://stagedotherness.wordpress.com/about/>, 2019. január 16–18. Budapest: „Staged Otherness, c. 1850–1939. East-Central European Responses and Contexts” <https://stagedotherness.wordpress.com/>). A tanulmányokból válogatást többek között az *Acta Ethnographica Hungarica* 2019/1. tematikus száma is közölt, <https://akjournals.com/view/journals/022/64/1/022.64.issue-1.xml>. (Letöltés: 2021. 04. 18.)

²⁰⁶ Falke az 1864-ben megalakult bécsi Museum für Kunst und Industrie kurátora, majd 1885-től 1897-ben bekövetkezett haláláig igazgatója volt. A bécsi világkiállításról szóló könyvének XLI. fejezete „Die nationale Hausindustrie” címen mutatja be a háziipari részleget. (Falke 1873: 410–419.) Az 1873-as világkiállítás tapasztalatait összegző Jacob Falke (Falke 1878.) számára a háziipar kifejezés kezdetben a későbbiekben használt népművészet fogalmának felelt meg (miszerint nem piacra, hanem a parasztság által saját használatra készített tárgyakat értett alatta) és csak a későbbiekben különült el – a gazdasági, népjóléti, vidékfejlesztési szempontokat szem előtt tartó háziipari mozgalom termékeinek piacosításával – az újabb értelme. (Kresz 1968: 3–4.)

²⁰⁷ Bernward Deneke egy 1962-es tanulmányában – *Die Entdeckung der Volkunst für das Kunstgewerbe* (Zeitschrift für Volkskunde 60 (2): 168–201., magyar fordításban: Deneke 1980.) – részletesen áttekinti az 1870–1890-es évek német és osztrák szakíróinak munkásságában a háziipar fogalmának jelentésváltozásait. A témáról lásd még: Kresz 1968.; Sinkó 2004.; Fejős 2006.

A bécsi világkiállításra küldendő magyarországi anyagot Xántus János (1825–1894) és Rómer Flóris²⁰⁸ (1815–1889), a Nemzeti Múzeum régiségtárának őre gyűjtötte össze.²⁰⁹ A gyűjtést az Országos Magyar Iparegyesület felhívására számosan segítették a helyi úri középosztály és az intelligencia tagjai közül is, mint hazafias ügyet.²¹⁰ A Nemzeti Múzeumon belül a Néprajzi Tár 1871-ben különült el. Xántust 1872-ben nevezték ki a Természettudományi és Néprajzi Tár első főnökévé, amely a néprajzi múzeumügy hazai intézményesülésének fontos első lépése volt. Xántus ugyanakkor, 1872-ben dolgozta ki annak a tárggyűjtési programnak az elveit, amelynek alapján összegyűjtötték a Bécsbe szánt „népismeit” anyagot. Beadványában a „népies és háziipar” kifejezést használja: *„Meg kell jegyezni, hogy ily népismeit kiállítás ma már napról-napra ritkább és érdekesebb, mert a közlekedés könnyűségével a gyártmányok olcsósága kiszorítja a népies és háziipart, mely az egész világon már is enyésző- és kihaló-félben van. Annál inkább kellene tehát nekünk megragadni a tán utolsó alkalmat háziiparunk összegyűjtésére s bemutatására a világ előtt, mely kétségkívül igen méltányolná s köszönettel fogadná e téren való föllépésünket. De másrészt saját magunknak is szükséges, hogy az utókor számára egy ily teljes háziipari gyűjtemény fennmaradjon. A Bécsben kiállítandó tárgyakat tehát mindenesetre vissza kellene hozni s alkalmas helyen fölláttatni, hogy azok együtt egy kézműipari múzeum alapját képezzék.”*²¹¹

Bécsre megelőzően Pesten a maga teljességében állították ki a gyűjtött anyagot, amelyről a sajtó lelkesen és részletesen számolt be.²¹² A bécsi világkiállítás után és annak hatására jelentette meg a Nemzeti Múzeum a gyűjteményébe kerülő anyagról Rómer összefoglalását „Nationale Hausindustrie”/ „nemzeti háziipar” elnevezéssel,²¹³ és Pulszky Károlyét „A magyar háziipar díszítményei”²¹⁴ címen. Ez a kiállítás textiljeiből válogatást bemutató album lényegében az első népművészeti kiadvány volt, amely egyben a hazai ornamentikakutatás elindulását is jelentette. (A magyar részvételről a későbbiekben még szó lesz.)

A „háziipar” a „művészi ipar” (vagy „iparművészet”), valamint a szintén új kifejezéssel jelölt „népművészet” ekkoriban felvetett – a korabeli sajtó által a köznyelvben

²⁰⁸ A magyar régészet atyjaként számontartott bencés szerzetes, egyetemi tanár Rómer Flóris a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának őre és az *Archeológiai Közlemények* szerkesztője a hazai kézműipar fejlesztésének elkötelezett híve volt. Az 1867-es párizsi világkiállításra is ő állította össze a magyar anyagot, mely után családottságának adott hangot a magyar ipar versenyképtelensége miatt. Ezt követően több írásában is foglalkozott az ipariskolák felkarolásának és egy iparmúzeum létrehozásának gondolatával. (Gyarmati J. 2020: 40., 219., 225.)

²⁰⁹ Rómer gyűjtőterülete a Felvidék, Nyugat-Magyarország, Dunántúl és Kalocsa vidéke volt, Xántus Somogyban, a Tisza mentén és attól keletre, Szegeden, Makón, Debrecenben, Máramaroszigeten, a Bánságban és Erdélyben gyűjtött. (Gráfik 1997: 22., 23., 35.) A Xántus által gyűjtött közel 2000 tárgy között 38 Kalotaszegről származó tárgy volt, lásd: Xántus gyűjtési naplóját a Néprajzi Múzeum Ethnológia Adattárában (EAD 162, 1351–1389. tételek, közli Gráfik 1997: 25.) Megjegyzendő, hogy a céhrendszert ugyanebben az évben törölték el Magyarországon. (1872: VIII. törvény.)

²¹⁰ Kresz 1968: 3–7.; Lackner 2004: 101–107.

²¹¹ Xántus 1872: 267., idézi Gráfik 1997: 21.; Gyarmati 2020: 220.

²¹² Például *Fővárosi Lapok*, 1873. január 12. X. évf. 9. sz. 37. Cs. J.: „A háziipargyűjtemény”, 1873. március 11. X. évf. 58. sz. 250–251. Csukási József: „Még egyszer a Köztelken”. A kiállítást Erzsébet királyné, József Károly főherceg és Klotild főhercegné is meglátogatta.

²¹³ Rómer 1875.

²¹⁴ Pulszky K. 1878.

is meghonosított –,²¹⁵ és kéz a kézben járó fogalmainak tisztázását, ezek egymáshoz való viszonyának taglalását a 19. század utolsó negyedének német, osztrák, magyar tudósai, művészettörténikusi, múzeumi szakemberei fontos elméleti és gyakorlati kérdésnek tartották.²¹⁶

²¹⁵ A „háziipar” kifejezés jelentősen megelőzte a „népművészet” szóösszetétel használatát a magyar köznyelvi környezetben is. Ez utóbbi csak a 19–20. század fordulóján kezdett gyökeret eresztetni. A *Vasárnapi Ujság* például a „háziipar” szót először 1861-ben használta a Damjanich Jánosné elnöklésével Pesten a Beleznay-kertben nagy honleányi lelkesedéssel megvalósult „A gazdasszonykodás és háziipar első kiállítása” kapcsán, amelyet később évről évre több követett. A háziipar jelentése ekkor még „minden, mi a nő gazdasszonykodási iparához tartozhatik”. A háziasszonyi tudományok seregszemléjén a textilmunka első helyen szerepelt („varrások, himzések, minden néven nevezendő mű-munkák, – azontúl kender, len, selyem, ezekből készült fonál, czérna, szövetek...”), s kitűzött cél volt az is, hogy „vidékenként eltérő szokásokat és hasznosoknak reménylhető újságokat kell” bemutatni. (*Vasárnapi Ujság*, 1861. 29. sz. 345–346.) Ezután a kezdet után a háziipar kifejezés az újságban 1870-es évek közepétől egyre rendszeresebben tűnt fel. Fontos mérföldkő volt a lapban Herman Ottó „A háziipar és az iparművészet viszonya az anyagi gyarapodáshoz és a mivelődéshez” című írása (Herman 1878.), amely gyaníthatóan nem lehetett független Falkétól (Falke 1878) és egyenesen kapcsolódott a korabeli múzeumügy törekvéseihez és Rómer személyéhez is. (Herman jegyzetben említi, hogy a cikke megírására az indítást az adta, hogy „Dr. Pulszky Károly társaságában a dr. Rómer Flóris által kitűnően rendezett biharmegyei régészeti és ipartörténelmi kiállítást meglátogatván” jutott eszébe egy „pár gondolat, mely talán eszmecseréhez vezethet”.) 1885-ben az Országos Háziipari Kiállítás évében a háziipar kifejezés használata általánossá vált. Ezzel szemben a „népművészet” szó a *Vasárnapi Ujság*ban csak 1899-ben tűnt fel először, és aztán 1907-től a Malonyay-vállalkozás kalotaszegi kötetének megjelenésétől kezdve (Malonyay 1907.) egyre gyakrabban fordult elő, majd 1909–1911 táján szaporodott meg jelentős mértékben a használata. A *Magyar Iparművészet* folyóiratban 1902-től kezdődően használták a népművészet szót, az 1890-ben induló *Ethnographiának* viszont már az 1. évfolyamában is szerepelt a kifejezés. Fejős kiemeli, hogy ismeretei szerint Magyarországon a népművészet kifejezést Pulszky Ferenc, a Nemzeti Múzeum igazgatója használja először 1880-ban. (Fejős 2000: 122–123.)

²¹⁶ Mintegy 15 évvel Falke alapvetése után a Museum für Kunst und Industrie textilgyűjteményének művészettörténész kurátora, Alois Riegl – részben az 1890-es bécsi háziipari kiállítás tanulságai alapján – jelentősen járult hozzá a háziipar és a népművészet fogalmának művészetelméleti tárgyalásához. Riegl a bécsi művészettörténeti iskola nagy hatású teoretikusa, a „Kunstwollen” fogalmának kidolgozója, akinek a mellőzött stíluskorszakok, műfajok és a kisművészetek esztétikuma, az ornamentika eredetkérdései és az interetnikus kapcsolatok iránti érdeklődése az anyag és technikai kötöttségű „praktischer Ästhetik” dogmájával szemben (Semper 1860., 1863.) az ornamentikakutatást a „Stilfragen”, a stílustörténeti módszer körébe vonta. (Riegl 1893.) A kialakult művészettörténeti kánon kritikájaként mind az alábecsült és nem kutatott iparművészetnek, mind a népművészetnek a kutatására és gyűjtésére hívta fel a figyelmet, és helyük újragondolását sürgette a műfajok hierarchiájában. *Völkunst, Hausfleiss und Hausindustrie* című tanulmányában az Osztrák–Magyar Monarchiában tapasztaltak alapján társadalomtörténeti kontextusba helyezve tisztázta a címben megadott fogalmakat, és prognosztizálta a „nyugati modernizmus” (*Westliche Neuerungssinn*) és „keleti tradicionalizmus” és konzervativizmus (*östliche Beharrlichkeit*) találkozásából, összeütközéséből eredő lehetőségeket. (Riegl 1894: 44.) Úgy látta, hogy lehetséges a modern nemzetközi művészetek és a népművészet tradicionális esztétikumának harmonikus összesimulása. A 19. század közepe Arts and Crafts mozgalmának hatásával és a korabeli nemzetközi művészeti jelenségekkel kapcsolatos kiábrándultsággal is összefüggésbe hozta a momentumot, hogy a népművészet felfedezése úgy hat gyógyírként („künstlerische Panacee”), mint a „pezsgőtől” megcsömörlött szomjúhozónak

A háziipar a korszak nagy kiállításain hol etnográfiai érdekességgént jelent meg; hol az építészet és iparművészet megújításának forrásaként, az akkor programként deklarált, megalkotandó nemzeti stílus lehetséges kútforrájaként; hol a kapitalista nemzeti piac védelme és a hazai ipar fejlesztésének gondolkörében; hol a filantrópia, a nőnevelés és a családvédelem szándékával összekapcsoltan. A háziipar felkarolása mögött – a kedvezőtlenebb adottságú, szegényebb, gazdaságilag elmaradottabb vidékeken – pedig sok esetben egy olyan, nem átpolitizált szociális reformgondolat is állt, amely óvakodott attól, hogy radikálisan megbolygassa a korabeli társadalmi és tulajdonviszonyokat, de lehetőséget adott úri kezdeményezőinek és közvetítőinek, hogy „atyai” gondoskodással jótékonykodjanak a „nép” gazdasági felemelésén. (Lényegében mindegyik motivációnak helye volt az új polgári nemzeteszményben!)

A háziipar alapításának több komponensű „képlete” természetesen nem működhetett volna a szerencsés belső összetevők megléte nélkül. Hiszen mindehhez egyrészt kellett egy olyan tájegység, amely a tárgyi és szellemi kultúráját illetően egyedinek tekintett regionális stílussal rendelkezett a népművészet virágzásának zenitjén, de még érzékelhetően a maga „érintetlen” teljességében. Továbbá szükség volt a magasabb körökben is jó kapcsolatokkal rendelkező, helyi úri elit és értelmiségi középosztály néhány felelősséget érző tagjának buzgólkodására, akik féltve szűkebb pátriájukat a kapitalizálódás, a modernizáció keltette gazdasági és társadalmi változásoktól, aggódva vizionálták a saját tárgyi és szellemi kultúráját önállóan létrehozni képes paraszti lét alkotó kreativitásának végóráját. Az „aktivisták” gondolatvilágának és értékmentő tevékenységének része volt egy-egy archaikus korszak és állapot kimerevített pannójának felmagasztalása és a kulturális teaurálás.

a „friss forrásvíz”. (Riegl 1894: 57.) Ami nem jelenti azt, hogy a következő napon ne vágyna a városi közönség, a mindig újat vágyó „Kulturmensch” megint valami „szofisztikáltabb”, „fűszerebb” újdonságra. A megoldás a nyersanyagoktól a kereskedelemig ívelő, jól szervezett háziipari rendszer adaptív készsége lehet, amely által az absztrakt, modernizált forma, motívum és ipari technikák révén „nemzetköziesített” produktum szélesebb befogadói körhöz jut el, és ez megemeli a tárgyak státuszát. Ugyanakkor a nemzetközi trendekhez való igazodással a háziipar már csak a „népművészet illúzióját” adja, s ez egyben eredeti formájának végóráját is elhossa. („mit der Illusion von der Volkskunst in der Hausindustrie schließlich und gründlich zu Ende”. Riegl 1894: 69.) (Riegl esszéjéről lásd: Rahman 2010: 5–14.) Riegl véleményének osztrák környezetben is voltak bírálói. Egy újabb évtized elteltével a bécsi szecesszió művészeinek megváltozott felfogását képviseli a híres irodalmi szalont tartó művészetkritikus író, Berta Zuckerkandl (1864–1945), aki több írásában is foglalkozik a népművészet és az autenticitás kérdésével. (Rahman 2010: 15–25.) Konklúziója Riegllel szembehelyezkedik: „a paraszti otthonok művészetének nem szabad olyanná válnia, mint a nagyvárosoknak a divatot gyorsan követő ipari művészete, nem válhat a kozmopolita ingerek kifejezőjeként nemzetközivé, büszke erővel kell ragaszkodnia a gyökereihez, meg kell őriznie az anyagszerűség korlátait, az örökölt technikákat, a formai ideáljait.” (Zuckerkandl 1904: 40.) Riegllel szemben elutasítja, hogy a népművészet formái és motívumai a nemzetközi művészet esztétikumának, a városi ízlésnek megfelelően ártértelemeződjenek. A soknemzetiségű Monarchia sajátja a sokszínű népművészet, amely értő és odafigyelő gyűjtést és megőrzést kíván. „A képzőművészetek népdalait” „romlatlan, tiszta” formájában kell megőrizni, mint a „tápláló, friss vért”, a „szépség szubtanciáját”, mint minden ipari művészet forrását. A modern művészet eszménye az, hogy hagyja, hogy a helyi népművészeti stílus tisztán, erős hangon szólaljon meg. (Zuckerkandl 1904: 42–43.)

A fentiek mellett, vagy előzményeként számos egyéb – Európában másutt is ható –, általános tényező is hozzájárult még a tradicionális művészi kifejezések iránt megnyilvánuló növekvő érdeklődéshez, és ezzel összefüggésben a háziipari tevékenységek biztatásához, szervezésének felfutásához. (Ezek a korabeli művészet belső fejlődésének a szerves részét is alkották, melyek kimerítő elemzése bőven meghaladná e fejezet kereteit.)²¹⁷ Mindazonáltal megemlítendő, hogy a fentiekben vázolt folyamatokkal és a korszak nagy kiállításával összefüggésben a 19. század második fele művészi életének fontos területe volt az iparművészet térnyerése, rangjának emelkedése. A 19. század közepétől, lényegében a londoni Nagy Kiállítástól datálódóan elkezdődött az iparművészeti gyűjtemények és a művészképzés intézményesülése Európa számos országában. 1862-ben a bécsi egyetem művészettörténész-professzora, Rudolf Eitelberger von Edelberg meglátogatta Londonban a Nagy Kiállítás hozadékaként alapított, összetett gyűjtőkörű és a reformtörekvések központjaként ismert South Kensington Museumot, és ambíciózus tervekkel tért haza.²¹⁸ Egy évre rá 1863-ban Ferenc József megalapította Eitelberger²¹⁹ igazgatásával a kontinens első iparművészeti múzeumát, és az ezzel szoros szimbiozisban együttműködő művészképzést. (Az 1864-ben megnyitott Museum für Kunst und Industrie²²⁰ filiájaként a Kunstgewerbeschule, a mai Universität für Angewandte Kunst elődje 1867-ben jött létre.) A rákövetkező mintegy másfél évtizedben Monarchia-szerte alakultak iparművészeti múzeumok, valamint közép- és felsőszintű oktatási intézmények, Bécsen és Budapesten kívül Zágrábban, Prágában, Brünmben, Krakóban, Lembergben, Csernovicban, ahol a tanmenet részeként népművészeti motívumok alapján ornamentikatervezést és kézműves technikákat is oktattak.

²¹⁷ Például a kontextust alkotó számos tényező egyike a népi témák iránti kereslet a német–osztrák képzőművészetben – és regionális közép-európai vonzáskörzetében –, amely rezonált a német „népnemzeti” ébredés ideológiai sajátosságaira, valamint az azzal összhangban és egy időben feltámadó – a népdalok, mesék, mondák, sagák, mitológiák iránti – (európai) folklórérdeklődésre és az abból merítkező népies irodalomra. A német–osztrák biedermeier romantika festőinek szentimentalizmusa és kuriózumigénye az 1830–40-es évektől a népies zsánertémákban megtalálta a maga népszerű tárgyát, még ha ez – a kispolgári közönségnek szánt ábrázolások piacán – el is ment a giccsnek nevezhető, vulgáris klisék használatáig. Ez a vizuális környezet mindenesetre megágyazott a megalapozottabb tudományos irányultságú Volkskunst iránti élenkebb polgári viszonyulásnak is.

²¹⁸ Rahman 2010: X.

²¹⁹ A múzeumalapító Eitelberger sokrétű művészettörténészi érdeklődésétől nem állt távol az sem, hogy az osztrák fafaragó háziipar színvonalának emelésére legyenek javaslati, és már az 1860-as évek végén a tiroli Grödner Thal, vagy Berchtesgaden fafaragó háziiparáról értekezzen. (Deneke 1980: 18.)

²²⁰ A Ringstrassén elsőként felépült múzeum új épületében 1871-ben nyílt meg az első osztrák iparművészeti állandó kiállítás. Az 1873-as bécsi világkiállításra a múzeum nemcsak kiállítással készült, hanem egyik programja volt a világ első nemzetközi művészettörténeti kongresszusa, de a világkiállítás a gyűjteménygyarapítás lehetőségét is hozta. A későbbiekben a Wiener Kunstgewerbevereins, a bécsi Arts and Crafts mozgalom szervezetének a múzeumhoz kötődő működése, majd a század legvégén Otto Wagner, Koloman Moser, Josef Hoffman és társaik kurátori és professzori tevékenysége az intézményt a bécsi szecesszió és modernizmus, a Wiener Werkstätte „modern kézművességének” fősodrába helyezte.

A múzeumalapítók szeme előtt a publikum és a tudomány szolgálata mellett a műipar fejlesztésének gyakorlatias szándéka is lebegett. A gyűjteményt azon elvek mentén kezdték gyarapítani, hogy darabjait a tervezésben a művészek, tervezők, gyárilárosok mintaként használják, valamint az iparos oktatás és a művészképzés tudásbázisává is váljon. Az ekkor alakuló gyűjtemények tárgyainak egy jó részét a korszak nagy kiállításain szerezték be. A háziiparról, népművészetről alkotott elképzelésekre a korszak „régiségtan” (régész), művészettörténész kutatói, muzeológusai döntő hatással voltak. Ebben a kezdeti időszakban a korabeli múzeumgyarapítási elveknek megfelelően még nem vált el feltétlenül egymástól a történeti kézműipari, háziipari, néprajzi és kortárs iparművészeti tárgyak gyűjtésének gyakorlata, és a gyűjtemények profilja csak később differenciálódott.

A Magyar Királyi Iparművészeti Múzeum Rómer Flóris²²¹ és Pulszky Ferenc²²² kezdeményezésére 1872-ben alakult, az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda képzése (jellemzően) pedig egy műfaragászati osztállyal indult el 1880-ban. (Az Iparművészeti Múzeum Lechner Ödön és Pártos Gyula tervezte saját épületét 1896. október 25-én avatta fel Ferenc József, amelybe a múzeum és az iskola egy tető alá költözött.)

Az iparművészeti gyűjtemény magját az a jelentős vásárlás adta, amelyet az országgyűlés Pulszky Ferenc kezdeményezésére az Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumon keresztül (gróf Zichy József minisztersége idején) 50 000 Ft értékben biztosított, hogy műipari tárgyakat vegyenek a bécsi világkiállítás anyagából. Az első tárgyak között volt a már fentebb említett Xántus- és Rómer-féle háziipari gyűjtemény is. Az első állandó kiállítás leírása szerint a háziiparból „a szövés-fonás s az agyagipar van, még pedig fölötte gazdagon képviselve”,²²³ amely irány megfelelt a kor tárgygyűjtési érdeklődésének. Pulszky Ferenc és Károly egyébként a korabeli európai elvekkel megegyezően a Xántus–Rómer-féle anyagra úgy tekintett, mint egy gyakorlatban használható modellgyűjteményre, amely a kortárs iparművészet megújulásának szolgálatába állítható, s amelyről már pesti bemutatásakor így nyilatkoztak: „A tarka, finom szövések, hímzések és a változatos formák e halmazából bizonyára a gyárilap is sokat el fog sajátítani a divatvilág számára [...] Megjegyzendő, hogy a Xántus gyűjteménye – kevés kivétellel – mind oly tárgyakból áll, melyeket

²²¹ Rómer már 1868–69 táján felvetette a londoni és bécsi példákhoz hasonló iparművészeti múzeum megalapítását. (Rómer 1869.; Sinkó 2004: 12.; Gyarmati J. 2020: 40–41.)

²²² Pulszky Ferenc (1814–1897) a hazai múzeumügy meghatározó alakja, aki széles körű nemzetközi tapasztalatokkal rendelkezett, 1869-től 25 éven át a Nemzeti Múzeum igazgatója, 1872-től a magyarországi múzeumok és könyvtárak főfelügyelője volt. Londonban már 1852-ben – a londoni kiállítást követő évben – előadást tartott a nemzeti múzeumok küldetéséről. (Pulszky 1852, idézi Sinkó 2004: 10.) Pulszkyt, még a független kormány tagjaként Kossuth 1849-ben küldte Londonba, ahol fontos szerepet játszott az emigráció segítésében. Kossuthot elkísérte európai és amerikai körútjaira. 1866-ban térhetett haza az emigrációból. Londonban Pulszky Gottfried Semper követőjévé vált. Muzeológiai programjában az iparművészet hangsúlyos szerepet játszott. Igazgatói működése idején alakult meg az Iparművészeti Múzeum (amely 1877-ig a Nemzeti Múzeum épületében működött, és amelynek első őre fia, a bécsi egyetemi évei alatt Eitelberger óráit látogató Pulszky Károly volt) és vált ki 1898-ban a Nemzeti Múzeumból a Néprajzi Osztály önálló Néprajzi Múzeumként (s amelynek felavatását a kor jelentős művészettörténésze, Lyka Károly ünnepelte meg egy publicisztikájában, lásd: Lyka 1898., idézi Sinkó 2004: 7.)

²²³ *Vasárnapi Ujság*, 1874. ápr. 26. XXI. évf. 17. sz. 266.

a nép maga csinál”.²²⁴ Az Iparművészeti Múzeum első állandó kiállítása kapcsán 1874-ben pedig ezt írták a *Vasárnapi Ujság*-ban:

„Iparunk pang, iparosaink általában csak mesteremberek. Első dolog tehát, hogy a kézi ipart fejlesszük, mely ha virágzik, megalkothatja a gyáripart. De hogyan versenyezhetne a mi iparunk a nyugat e nemű czikkeivel! A vasutak egész könnyűséggel szállítják hozzánk, s boltjaink kirakatai mind a külföld nagyfejlettségű iparából pompáznak. És mégis a versenyképességet kell előteremteni. Ugy képezni az iparost, hogy ne csak a százados formák szerint dolgozzék, hanem igyekezzék kielégíteni az ízlést is, a csinos és találmány előállítás által. Ez az iparos szakoktatás főadata, melynek az első ösztönt kell kifejleszteni. Az iparmúzeum főadata pedig az, hogy a fogékony ösztönnek kiváló mintadarabokat mutasson be, hogy minden iparos, ki ennek gyűjteményeit végig tekinti, azok közt a saját szakmájába tartozó tárgyak legszebb példányaival találja föl. Az iparmúzeum másik főadata bizonyos nemzeties eredetiség által is hatni az iparczikkék készítésére [...] hogy az ipar stíljébe eredetiséget vegyítsen, mert az ily eredetiség teszi versenyképessé más, hasonló czikkék fölött [...] Az iparmúzeumban együtt lesznek a minták, tanulmányozza azokat az értelmes iparos [...] Ezek az általános eszmék, melyek az iparmúzeumokat létesítették. Nem oly régi eszmék, de máris több nagy város állított iparmúzeumot, mióta a londoni első kiállítás kitüntette az ipar hatalmát. Már van Bécsnek is, s pár év előtt felbuzgott nálunk szintén az akarat, hogy létesítsünk ilyet Budapesten. Maga a bécsi közkiállítás közeledte gyors tevékenységre intett, mert kiváló tárgyak vásárlására nem várhattunk jobb alkalmat, mint ezt. Az eszme az országos iparegyesületben pendült meg, ha nem csalódunk, 1871-ben...”²²⁵

A néprajzi, háziipari tárgyak a fenti szemlélet miatt sokáig megoszlottak az iparművészeti és az etnográfiai gyűjtemény között. Valójában a Bécsbe kiküldendő „népismeji” gyűjtemény sorsáról 1872-ben Xántusnak tett eredeti ígérek ellenére a „műipari beccsel bíró tárgyak”²²⁶ nem „kebeleztek be” a néprajzi tárba, hanem azt a Vallás- és Közoktatási Minisztérium átengedte a Kereskedelmi Minisztériumnak az alakulófélben lévő Iparművészeti Múzeum számára,²²⁷ s csak jóval később, több lépésben adta át az Iparművészeti Múzeum az általa kiaknázatlan és azonosítatlan anyagot a Néprajzi Múzeumnak.²²⁸ (Ez is mutatja a fogalmi bizonytalanságot és átjárhatóságot e területek között, illetve azt a korabeli elképzelést, hogy az iparművészeti múzeumokat a műipar fejlesztésének

²²⁴ *Fővárosi Lapok*, 1873. január. 8. 21.

²²⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1874. ápr. 26. XXI. évf. 17. sz. 266.

²²⁶ Gyarmati J. 2020: 18.

²²⁷ Sőt Pulszky Károly Xántus értékes kelet-ázsiai gyűjtéseit is kiválogatta és „örökletétként” átvitte egyéb etnológiai anyag kíséretében az iparművészeti gyűjteménybe. Ezzel Xántus szavai szerint bekövetkezett a „tespedés és tengődés érája”. (Xántus 1892: 300.) Megjegyzendő, hogy Xántus legnagyobb fájdalmára a néprajzi tárgyak az Iparművészeti Múzeum alagsorában kicsomagolatlan ládákban heverték, a bundákat és szűrőket pusztította a moly. (Xántus: 1892: 302., a témáról lásd még: Kresz 1968: 4.; Gráfik 1997: 22.; 29–30.; Lackner 2004: 102.; Fejős 2020: 47.; Gyarmati J. 2020: 247.)

²²⁸ A gyűjtemény egy részét csak az 1898-as önállósulás alkalmával kapta vissza a Néprajzi Múzeum, illetve az anyag többi része több lépcsőben, 1916-ban, 1951-ben és 1962-ben került át az Iparművészeti Múzeumba, összekeverten más, későbbi szerzeményekkel. (Gráfik 1997: 29.; Gyarmati J. 2020: 18–19., 248.)

gyakorlati szolgálatába állítsák.) A 19. század utolsó évtizedeiben a néprajzi gyűjtemény további gyarapodását hozta az 1885-ös Országos Általános Kiállítás háziipari anyaga és az 1896-os millenniumi kiállítás néprajzi falujának tárgyai. (Ezekről a kiállításokról később még szó lesz.)

A 19. század közepétől Európában bizonyos újra felfedezett, új megvilágításba került történeti stíluskorszakok, valamint a tradicionális művészetek ornamentális rendszerei iránti érdeklődés megerősödésével az ornamentikakutatás és -tervezés fellendülése kéz a kézben járt, s ez kihatott a historizmus, eklektika és szecesszió építészeti, belsőépítészeti, iparművészeti törekvéseire. A 19. század második felében megerősödő, elméleti alapokra helyezett ornamentika rendszertanának tudásanyaga,²²⁹ a következetesen végigvitt analitikus formaképzés és síkornamentika-tervezés a professzionizálódó és intézményesülő művészetoktatás mérföldkövévé vált, főleg a francia, angol és német építészeti munkásságának, és a nyomukban megjelent díszítőművészeti tankönyveknek köszönhetően.²³⁰

Az első világháború előtt az Osztrák–Magyar Monarchiában a módszeres iparművészeti képzés tanmenetének integráns része volt az ornamentikatervezés oktatása, s ennek részeként a népművészeti motívumok és kézműves technikák ismerete, a kézműipar iránti elkötelezettség.²³¹ A mintarajz tanodai „éktményes rajz” tehát egyaránt fontos részét képezte a középfokú rajzoktatásnak és a felsőfokú művészképzésben megjelenő tervezésméletnek.²³² A magyar művészi életben az ornamentika történeti és néprajzi anyagának értelmezése, centrális kérdése volt mind a historizmus és eklektika akadémikus alkotóinak, mind az azon túllépni akaró, és a nemzeti stílus megalkotásához az ősi forrást a népművészetben és a keleti kultúrákban kereső – Huszka József,²³³ Lechner Ödön, Zsolnay Vilmos nevével fémjelzett – törekvések követőinek,²³⁴ majd az utánuk jövő, illetve velük polemizáló fiatalabb művésznemzedéknek is.²³⁵

²²⁹ Például Jones 1856.; Bourgoin: 1880.

²³⁰ Katona 2005: 12.; Katona 2013a; 2013b.

²³¹ A népművészet szerepéről a művészetoktatás reformjában lásd: Németh A. 2002.; Németh R. 2010.

²³² Sinkó 2002.

²³³ Huszka József: *Magyar díszítő stíl* című műve által kavart vitában többen, köztük Pulszky Károly, Hampel József, Pastéiner Gyula, Szendrei János, Réthy László is megszólalt. Huszkáról legújabban lásd: „Huszka József a rajzoló gyűjtő” (Fejős 2020: 181–194.) és „Huszka József és a néprajz, az alakuló néprajzi gyűjtemények” (Fejős 2020: 195–206.)

²³⁴ Lásd a nemzeti identitás és kultúra konstruálása mögötti kettős, kelet és nyugat közötti orientálódásról és az ezekhez kötődő szimbolizmusról: Hofer 1991. A Kelet-kép hatásáról a 19. század vég magyar építészeti és iparművészeti törekvéseiben lásd például: Keserü 1996.; Kovács O. 1996.

²³⁵ Az 1885-től, az Országos Magyar Iparművészeti Társulat megalakulásától kezdve (az Iparművészeti Múzeummal közös) szakfolyóirata, a *Művészi Ipar* (1897-től Magyar Iparművészet) tág teret adott az iparművészetről, nemzeti stílusú ornamentikáról folyó vitáknak. Itt most nem tekintjük feladatunknak, hogy kimerítően áttekintsük a 19. század vége és 20. század eleje ornamentikával és a „magyar styl” megteremtésével kapcsolatos szerteágazó törekvéseket és azok irodalmát.

Nem becsülhető le a szerepe annak sem, hogy a gyors ütemű kapitalizálódás e klaszszikus korszakában az ipartelepek és növekvő nagyvárosok *nosztalgikus, moralizáló és esztétizált ellentpontjává vált* a vidék és népének – a kívülről érkezők számára bukolikusnak látszó és annak láttatott – idillje.

A század második fele művészeti mozgalmainak reformideológusai és alkotói (mint John Ruskin és William Morris, a preraffaeliták, az Arts and Crafts Movement és a példáját követő, a szecesszió különböző nemzeti csoportosulásaihoz tartozó művészek, köztük a gödöllői művésztelep tagjai) – a középkor kultuszával is összefüggően – a paraszti életforma természetközelségét, a kézművesség anyagközelségét és megismételhetetlen egyediségét, a népművészet „ősformáiban” a szerves művészet letisztultságát, az alkotó őserőt ünnepték.

A részben a nagy kiállítások mediális csatornáján keresztül bemutatott tradicionális európai paraszti díszítőművészet ekkor „felkapott” régióinak ornamentális nyelvezte mellett az Európán kívüli törzsi és etnikus csoportok, valamint magas civilizációk tárgyalkotásának eltérő esztétikai konvenciója, erőteljes, expresszív forma- és színvilága is a meglepetés erejével hatott a 19. század utolsó évtizedeinek és a 20. század első másfél évtizedének művészeti irányzataira.

A kalotaszegi háziipar indulásának hőskora

A Gyarmathy házaspár és kortársi közegük

A kalotaszegi népművészet felsőbb osztályok általi „felfedezésének” korai korszaka Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka (1843–1910) irodalmi tevékenységének köszönhetően „első kézből”, viszonylag jól dokumentálható. Ő és férje a Kalotaszegről kialakult, nagy hatású és máig ható kép megformálásának egyik legfontosabb, aktív szereplői voltak.²³⁶ A korabeli publicisztika is élénk, színes képet festett az időszakról, és azzal összefüggésben a Gyarmathy házaspár tevékenységéről,²³⁷ amely azt az indító impulzust adta, melynek nyomán Kalotaszeg a magyarság kiemelt, ikonikus néprajzi tájává emelkedhetett.²³⁸

²³⁶ Gyarmathyné személyének és életpályájának néprajzi szemszögből történő bemutatását lásd: Hála 1998.; Sebestyén 1998a. Gyarmathy Zsigmondnak a kalotaszegi háziiparral kapcsolatos tevékenységéről lásd: Sebestyén 1998b.

²³⁷ A tájékozódásban Hála József korabeli publicisztikagyűjteménye nagy segítségére van a téma iránt érdeklődőknek: Hála 2006.

²³⁸ Kresz Mária Gyarmathyék működését értékelve írja, hogy nekik köszönhetően „Az elkövetkező évtizedekben Kalotaszeg valóságos jelképpé válik a nép művészete felé fordulók számára.” (Kresz 1968: 8.) Olosz Katalin pedig egyenesen úgy fogalmaz: „Gyarmathyné munkája meghatározó jelentőségűnek bizonyult mind Kalotaszeg életében, néprajzi feltárásában, mind pedig a magyar néprajztudomány fejlődésében. Mert tulajdonképpen a kalotaszegi varrottas megismertetése és diadalútja nyomán kezdődött a magyar népművészet felfedezése és tanulmányozása.” (Olosz 1994: 34.) Gyarmathyné jelentőségéről lásd még: Kósa 2001: 10–11.

Etelka a Kalotaszeg déli, havasalji peremén meghúzódó Magyargyerőmonostoron született, a szépírással is foglalkozó református lelkész, Hory Farkas leányaként. Kisgyermekkorától természetes módon nevelődött bele az akkori virágzó paraszti kultúra közegébe, és fogta meg annak egyedi szépsége. A kézimunkázás alapjait gyermekkorában sajátította el tanítónő nagynénjétől, akitől a népi hímzések iránti érdeklődéséhez az ösztönzést kapta.²³⁹ 18 évesen már népdalszövegeket gyűjtött az ismert irodalmár, Gyulai Pál számára.²⁴⁰ 1862-ben, 19 évesen ment férjhez Gyarmathy Zsigmondhoz (1832–1908), a helyi társadalmi elit jeles személyiségéhez, aki Kalotaszentkirályon született „ős nemes családból, s már elődei is előkelő hivatalokat töltöttek be Kolozsmegye tisztikarában”.²⁴¹ Férjes, gyermekes asszonyként,²⁴² harmincéves kora fölött lépett a nyilvánosság elé írásaival, haláláig húsz könyvet és mintegy kétszáz újságcikket, tanulmányt jelentetett meg. A 19. század végi romantikus, népies tájirodalomnak megbecsült, első női szépírója volt, aki Kalotaszeg nevét ismertté tette a művelt olvasóközönség előtt.²⁴³ Ő maga egyik írásában így vall: „A nép nyelvét, szokásait, jellemét tanulgatom serdülő korom óta. Regényeimben, népies elbeszéléseimben fel is használtam az oda találókat mindég...”²⁴⁴ Írói és közéleti sikereit mi sem jellemzi jobban, minthogy „A havasok alján. Elbeszélések a kalotaszegi népeletről”

²³⁹ Anyai nagynénje, Nyilas Miksáné (1827–1887), egy másik monostori úri családba beházasodván, szintén a faluban lakott, és ott tanítónőként működött. Nemcsak gyűjtötte a varrottasokat, hanem az elemi népoktatás keretében tanította is a falubeli kislányokat varrni-hímezni, a helyi hímzés motívumainak a felhasználásával. Példája nagy hatást gyakorolt az unokahúgára. (Sebestyén 1993: 26.)

²⁴⁰ Gyulai Pál a kolozsvári református kollégium tanáraként a diákjaival végeztetett folklórszöveggyűjtést. Tanítványa volt Hory Béla, Etelka öccse is, aki eljuttatta nővére gyűjtését Gyulainak. Fennmaradt egy Hory Etelkának címzett levél Gyulaitól 1861. december 13-ai keltezéssel, amelyben azt írja: „Fogadja hálás köszönetemet azon becses népdalokért, melyeket nekem küldeni méltóztatott [...] Ha sokan volnának olyanok, mint Kegyed, bizonyára már eddig sajtó alatt volna egy kötet.” Az MTA Kézirattárában megtalálható Hory Etelka gyűjtése 26 dallal „Nép száján forgó táj Dalok” címmel, melyekből Gyulai a Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötetében megjelentetett 6 szöveget. Részleteket lásd: Domokos 2012: 287–288.; 2015: 229–231. (Hory Béla Kolozs vármegye árvaszéki elnöke volt, de íróként is tevékenykedett. Tagja és szervezője volt az Erdélyi Irodalmi Társaságnak. Szinnyei 1896: 1312.)

²⁴¹ Y. D. 1895: 623.

²⁴² Hét gyermeke közül három nem érte meg a felnőttkort.

²⁴³ „Legelső munkáját Az erő gyengesége cz.-t Katinka névvel küldte be a Fővárosi Lapoknak (1874), mely tetszésben részesült; ezóta folyton ír elbeszéléseket, néprajzi cikkeket sat., különösen Kalotaszeg népéről a szépírodalmi s ismeretterjesztő lapokba.” (Szinnyei 1896: 26.) „...már ez első munkája is föltűnt magyaros zamatú nyelvvel, meleg előadásával, melyek azóta nyilvánosságra jutott munkáit is oly előnyösen jellemzik. Mindig legközelebbi környezetéből meríti tárgyait, azoknak lelkére tett eleven benyomásait veti papírra; életet fest, még pedig eredeti, tősgyökeres magyar életet” (Y. D. 1895: 624.) – írták róla a kortársak.

Gyarmathyné irodalmi tevékenységének áttekintését lásd: Baranyai 1989., valamint újabban a református „nagyasszony” küldetéses szerepét betöltő, népies-magyaros életművet alkotó író női életpályájának elemzését a 19. századi nemzetépítés kontextusában: Török 2016a. A csak nemrégiben hozzáférhetővé tett, kolozsvári közgyűjteményekben szétosztva található Gyarmathy hagyatékról szintén tájékozott: Török 2016b. Mint a kivételesen sikeres 19. századi női életpályák példájának egyikét lásd: Landgraf 2019.

²⁴⁴ Gyarmathy 1899: 40.

című kötetét²⁴⁵ Habsburg József főherceg²⁴⁶ látta el előszóval. József főherceg felesége, Klotild főhercegasszony²⁴⁷ megrendelte Gyarmathyné összes regényét, a „Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából” című könyve²⁴⁸ pedig Izabella főhercegasszonynak²⁴⁹ szóló dedikációval és fényképével jelent meg.²⁵⁰ Sőt az 1895 szeptemberében Bánffyhunynadon megrendezett hadgyakorlat és királylátogatás alkalmával,²⁵¹ József főherceg Gyarmathyék házáat tervezte megtisztelni a tartózkodásával, s amelyben fiának pár héttel előtte bekövetkezett tragikus halála akadályozta csak meg.²⁵² Az akkorra elismert író nő nemcsak háziasszonyi szerepben készült a nagy eseményre, hanem nagy megtiszteltetést jelentett számára az, hogy a *Vasárnapi Ujság* a Kalotaszeget bemutató írásainak is jelentős teret adott.²⁵³ A lap portréfotókkal illusztrált hosszú cikkben mutatta be a vidék notabilitásait:²⁵⁴ a főispán Bély Ákos és az egykor Erdélynek fejedelmet is adó családból származó Barcsay Domokos, országgyűlési képviselő mellett, az újság meleg szavakkal méltatta a királylátogatás előkészítésében nagy szerepet játszó Gyarmathy fivéreket, Miklóst és Zsigmondot és Gyarmathy Zsigánét „a kit már ismer az egész ország, úgy is mint kedves tollú írónőt, úgy is mint a kalotaszegi varrottas apostolnőjét...”²⁵⁵ „ez a hölgy, kit Kolozsmegye legmagyarabb vidékének, a Kalotaszegnek «védő angyala» cím-mel tiszteltek meg, úgy irodalmi, valamint társadalmi téren kifejtett működéséért igen méltó erre a bemutatásra” – írja.²⁵⁶

²⁴⁵ Gyarmathy 1891.

²⁴⁶ Személyes adatokat lásd később a 362. jegyzetben.

²⁴⁷ Személyes adatokat lásd később a 363. jegyzetben.

²⁴⁸ Gyarmathy 1896.

²⁴⁹ Személyes adatokat lásd később a 360. jegyzetben.

²⁵⁰ Gyarmathyné közismertségére és jó sajtókapcsolataira jellemző, hogy a *Vasárnapi Ujság* kellő reprezentativitással, rögtön a milleniumi ünnepségek részeként megrendezett június 8-ai, a szent koronát körbehordozó „fényes díszmenet” a megyék díszbandériumainak felvonulásáról tudósító cikk után közölte Gyarmathyné írását, belekeverve a bandériumok képeit („KALOTASZEGRŐL. Gyarmathy Zsigánétól. I. A varrottas. II. Hogy készült a királykisasszony kelengyéje?”, *Vasárnapi Ujság*, 1896. június 28. 43. évf. 26. sz. 426–428.), valamint egy hosszú méltatást a könyvről 6 fotó kíséretében. („Gyarmathy Zsigáné új könyvéből”, *Vasárnapi Ujság*, 1896. június 28. 43. évf. 26. sz. 433–435.)

²⁵¹ A *Vasárnapi Ujság* több száma is hosszan tudósít (szeptember 22. és október 27. között) számos képpel illusztrálva, a király és a tábornok bánffyhunyadi és kolozsvári látogatásáról. 1895. 42. évf. 38. sz.: 618–630.; 39. sz.: 649.; 40. sz.: 659–660.; 41. sz.: 672–673.; 43. sz.: 709.

²⁵² „Ugy volt, hogy József főherceg a hadgyakorlatok alkalmával Gyarmathy Zsigáné házában lesz szállva. A főherceg lekötözött nyájas sorokban maga tudatta ezt Gyarmathy Zsigánéval. De hát jött az a borzasztó csapás; így a gyász miatt elmarad a várva várt kedves vendég, a ki fenséges nevével együtt mindig érdeklődött nemcsak a kalotaszegi háziipar, hanem Gyarmathy Zsigáné irodalmi működése iránt is. József főherceg Gyarmathyné egy könyvéhez előszót írt, a főhercegasszony pedig megrendelte munkáit. A fenségek el is küldték neki elismerésül páros arcképeiket.” (Y. D. 1895: 624.)

²⁵³ Gyarmathy 1895a, 1895b, 1895c.

²⁵⁴ Y. D.: „Arcképek Kolozs megyéből.” *Vasárnapi Ujság*, 1895. október 13. 42. évf. 38. sz. 622–624.

²⁵⁵ Y. D. 1895: 623.

²⁵⁶ Y. D. 1895: 622. Azt is hozzáteszi, hogy: „Az egyik lap azt sajnálta, hogy miért csökkentik az írónő iránti elismerést azzal, hogy lépten – nyomon összevegyítik nála az írói sikert a háziipar terén felmutatott nagy eredménnyel, holott ez egészen külön álló két dolog, és ha Gyarmathy Zsigáné soha nem látott volna is varrottast, akkor is csak olyan kitűnő és eredeti írónő lenne, mint tgy.” (Y. D. 1895: 624.)

Érsekújvári Gyarmathy Zsigmond méltó társa volt kivételes tehetségű feleségének. 1848-ban, már 16 évesen „kötelességnek tartotta a honvédek sorába állást, s később mint hadnagy szolgált és rendkívüli bátorsága által tűnt ki”²⁵⁷ Bem seregében.²⁵⁸ A fegyverletétel utáni bujdosásából hazatérve birtokán gazdálkodott. Testvérével együtt 1860-ban találta fel „azt a kitűnő váltó-ekét, melyet [...] Gyarmathy-eké név alatt ismer a gazdaközönség”.²⁵⁹ Rövid ideig a bánffyhungyadi járás főszolgabírája, majd 1867-től jó negyven éven át a Bánffy család uradalmainak jószágigazgatója volt. Igazgatója a bánffyhungyadi Takarékpénztárnak, alapítója és elnöke a bánffyhungyadi Kaszinónak (1860), a Kalotaszeg-vidéki birtokosok társulatának, főgondnoka a kalotaszegi református egyházmegyének, elnöke a bánffyhungyadi iskolák felügyelőbizottságának. Elnökként irányította az EMKE (Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület) Kalotaszegi Körét, emellett a Kolozs megyei Honvédegyelet tagja volt, és vármegyei tisztségeket is betöltött.²⁶⁰

A korszak birtokos családjainak morálját, a közjóért való tenni akarását és közéletének hangulatát nem csak Gyarmathy Zsigmond alakja példázza. Érdemes testvéréről, Miklósról (1830–1898) is megemlékeznünk, azonkívül, hogy „mint hadnagy a Bem tábornok főparancsnoksága alatti erdélyi hadseregben, az 55-ik honvédszászlóaljban végig küzdött a szabadságharcot [...] A szabadságharc leveretése után mint menekült bujdosott az alföldön, különösen Szatmármegyében, hol az erdélyi menekülteket tárt karokkal fogadták; míg később a Tisza-szabályozás beregi osztályánál működött”²⁶¹ ártérfejlesztő mérnök-ként. 1853-tól, az üldözés enyhülésekor hazatért „falusi magányába”, családot alapított, gazdálkodott, érdekelt a mezőgazdaság fejlesztése, gazdasági cikkeket is írt, mellette jogot tanult.²⁶² Gyarmathy Miklós mint kiváló hangú énekes dalokat is szerzett „melyeknek dallama átment a nép ajkára és ma is él. Ezek közül két dalt 1851-ben szerzett és azokat Hollósy Kornéliának”²⁶³ ajánlotta, a ki azokat a nagyenyedi kárvallottak javára rendezett koncerten elénekelte.”²⁶⁴ Miklós is a Deák-párt (majd a fúzió után a Szabadelvű Párt) híve volt, az 1860–70-es években több vármegyei tisztséget töltött be (az alkotmány első visszaállítása után 1861-től főjegyző volt, de a *provisorium* beálltával lemondott, majd

²⁵⁷ Y. D. 1895: 623.

²⁵⁸ Bátyja és apja is harcolt a szabadságharcban, lásd: Bona 1999: „érsekújvári Gyarmathy Miklós” címszó. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy Kolozsvár feladása után az erdélyi hadművelet végjátéka Kiskapus, Sárvasár, Bánffyhungyad térségéhez köthető. 1849. augusztus 16-án, Bánffyhungyadon okozott fejtelten zűrzavart egy dzsidásszázad. A másnap hajnalban, Hunyad és Csucsá között történt összecsapás mintegy 50 életet követelt. A visszavonuló honvédsereg jó része a világosi fegyverletétel hírére felbomlott, hazaszökött. (Lásd: Gyalokay 1938: 157–162.)

²⁵⁹ Y. D. 1895: 623.

²⁶⁰ Életrajzi adatokat bővebben lásd: Y. D. 1895: 623–624.; Bona 1999: „érsekújvári Gyarmathy Zsigmond” címszó; valamint Hála 2006: 660. Magyar díszöltözetes képét lásd: *Vasárnapi Ujság*, Y. D. 1895: 623.

²⁶¹ Y. D. 1895: 623.

²⁶² Életrajzi adatokat bővebben lásd: Y. D. 1895: 623.; Bona 1999: „érsekújvári Gyarmathy Miklós” címszó. Magyar díszöltözetes képét lásd: *Vasárnapi Ujság*, Y. D. 1895: 624.

²⁶³ A bánsági örmény származású Hollósy Kornélia, a „magyar csalogány”, Erkel Ferenc kedves operaelőadónője, a nemzet ünnepelt primadonnája volt, aki sokat és bátran jótékonykodott.

²⁶⁴ Szinnyei 1896: 23.

1867-től alispán lett). Alispánként „szervező tehetségének mindannyiszor fényes tanújelét adta. Kolozsvár város társadalmi és politikai életében is tekintélyes állást foglal el.”²⁶⁵

A felelős közéleti szerepvállalás részeként a szülőföldje iránt elkötelezett Gyarmathy házaspár mindkét tagja vállalva, odaadón szorgoskodott Kalotaszeg földműves népének gazdasági és szellemi felemelésén. Felismerték, hogy rövid időn belül feledésbe merülhetnek a hagyományos díszítő technikák és motívumok, amelyek fellelése, újratanítása nemcsak önmagában való esztétikai és morális, hanem gazdasági értéket is képvisel. Társadalmi befolyásukat, kapcsolatrendszerüket, irodalmi és társadalmi tevékenységüket hathatósan állították annak szolgálatába, hogy pátriájuk hírét-nevét eljuttassák a legfelsőbb társadalmi körökig és a szélesebb nagyközönséghez, s ily módon piacot szerezzenek az általuk kezdeményezett háziiparnak, munkalehetőséget, jövedelmet biztosítsanak a falvak népének, ezáltal is elősegítve a kalotaszegi emberek otthoni boldogulását.

A Gyarmathy házaspár jellegzetes képviselője volt – méghozzá a legjavából – annak a kiegyezés körüli erdélyi magyar úri rétegnek, amelynek gazdaság- és társadalompolitikai iránymutatást gróf Mikó Imre (1805–1876), az erdélyi liberális reformnemzedék vezéralakja és tanárokból, közírókból álló kolozsvári értelmiségi köre adott. Közéjük tartozott például a korszak nagy hatású köz- és történetírója, Kossuth statisztikusa, 1854-től a kolozsvári „régiségek” „konzervátora”, Kövály László (1819–1907)²⁶⁶ is, aki 1853-ban jelentette meg „A kalotaszegi magyar nép Erdélyben” című tanulmányát.²⁶⁷

A Mikó gróf körül csoportosuló értelmiségiek progresszív nemzeti publicisztikája az 1852-ben alapított *Hetilap*²⁶⁸ és az 1856-tól kiadott *Kolozsvári Közlöny* hasábjain jelent meg. Az 1848–49-es véres erdélyi polgárháború, a magyar függetlenségi kísérlet kudarca utáni megtorlás közepette is a „honmaradás”, a nemzetiség megőrzése, az „élet

²⁶⁵ Szinnyei 1896: 24.

²⁶⁶ Kövályról lásd: Hála 2006: 658–660.

²⁶⁷ Az eredeti megjelenést lásd: Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: *Magyarország és Erdély képekben*. II. kötet, 1853. Pest, 135–137. (Újabb közlése a szövegnek: Hála 2006: 61–66.) Kövály László ebben a tanulmányában így ír: „*Három kiváló pontja van Erdélynek, hol a magyar nép az ősmagyar szokásokat, mint ugyanazon drágakő különböző oldalai ugyan, de mégis lehet egy színben visszatükrözi. E három pont: a Szilágyság, Kalotaszeg és Torockó. A többi magyarság inkább föl lévén az oláhság közt oszolva, sokat feledett, sok idegen szokást fölvet.*” „*E nép jelleme, öltözete, ünnepélye, még mind visszasugározza a régiek emlékét [...] Annyi szép, annyi festészeti van ez öltözetben [...] A divat utáni vágyódás még itt nem metyelözte meg a kebleket...*” (Hála 2006: 61–62.) A kalotaszegi népviseletet ábrázoló első illusztráció, egy színezett acélmetszet is, az írása mellékleteként jelent meg. A rajzot „eredeti élő után” Klimkovics Ferenc rajzolta, metszette Fuchthaler.

²⁶⁸ A *Hetilap* című gazdasági közlőnyt 1852-ben Kolozsvárt a közgazdász, jog- és természettudós Berde Áron (1819–1892) egyetemi professzor, akadémikus alapította. A székhely Berde Áron a – nőágon a Fileki felmenői révén sokszáz évre visszamenőleg őshonos – szucsági, előkelő nemesi családból származó, botházi Szarvadi Karolinát vette feleségül. A szép hozományhoz a férj Szucságon további birtokrészeket is vásárolt. A kedvező gyümölcstermő vidék kedvéért Berde még a pomológiát is kitanulta, megszerette a települést, elkezdte a falu múltjára vonatkozó adatokat gyűjteni. (Halála után Béla fia az apja jegyzetei alapján írta meg a község történetét: Berde 1914.) Berde Áron vitette véghez Szucságon a földek tagosítását 1862-ben, járt közbe az állami iskola megnyitásáért 1881-ben, és neki köszönhető, hogy Kolozsvár első köjárdáit szucsági termésköből építették meg 1870-ben. (Gaal 1993: 17.; Antal 2016: 60.)

lehető kényelmei” megteremtésének a szándéka lebegett előttük.²⁶⁹ A családi gazdaságok okszerű fejlesztésében sokan látták az erdélyi magyarság túlélésének, megmaradásának zálogát. Az újraalapított Erdélyi Gazdasági Egyesület (EGE, 1854) kiállítások, tanfolyamok révén, szakirodalmi ismeretek terjesztésével és számos egyéb módon járult hozzá a gazdasági közélet élénkítéséhez.

Az „Erdély Széchenyijeként” emlegetett Mikó Imrének a köz javára végzett munkálkodását találóan fejezte ki választott jelmondata: *„Mit erőszakkal nem, csöndben és halkan munkálva végbevihetni.”* Programja a magyarság önszerveződését, az anyanyelv védelmét, a magyar tudomány, kultúra, színház- és iskolaügy fejlesztését – valamint a történeti múlt feltárása és a magyar hagyományok őrzése révén –, a nemzettudat erősítését célozta meg.²⁷⁰ Mikó gróf fontos szerepet játszott a kiegyezés részeként Erdély és Magyarország unióját kimondó 1868./ XLVIII. törvényhez vezető út kikövezésében. Az Andrássy-kormányban a közmunka- és közlekedésügyi miniszter posztját töltötte be (1867–1870), mely tisztségben elvülhetetlen érdemeket szerzett a vasútfejlesztésben, peremterületeket kapcsolva be a királyság vérkeringésébe. Neki köszönhető a Magyarországot Erdéllyel összekötő vasút kiépítése is, melynek Nagyvárad–Kolozsvár közötti szárnyát 1870. szeptember 7-én adták át.

Veress Ferenc (1832–1916) a 19. század magyar fotográfia történetének egyik legnagyobb, fáradhatatlanul kísérletező alakja. Alig húszévesen, 1853-ban nyitotta meg Erdély első állandó műtermét Kolozsvárott. Az 1850-es években Mikó Imre gróf támogatása révén kezdte el az erdélyi arisztokráciát fényképezni, majd az Erdélyi Múzeum Egyesület megbízásából, amelynek első fényképésze is lett, Erdély tájait, városait, műemlékeit fotózni. Fontos közéleti szerepet játszott. Műteremháza Kolozsvár és vidéke jeles személyiségeinek találkozóhelye volt. Nála lakott Brassai Sámuel, Barabás Miklós, Jókai Mór, Munkácsy Mihály, Malonyay Dezső és mások. (A párizsi és a bécsi világkiállításokon bemutatott fotóalbumainak nyoma veszett.)²⁷¹

²⁶⁹ Egyed 2004: 76.

²⁷⁰ Mikó ugyan kitartott a Monarchia egysége mellett, de ostromozta a Habsburgok magyarellenes állami politikáját. Esméit az 1861-es, „Írányeszmék” című tanulmányában egységes gondolati rendszerbe foglalta. Az erdélyi közművelődés és tudomány felélesztését – intézményteremtő gyakorlati lépésekkel – saját jövedelméből is támogatta. Újranyitatta és támogatta az 1849-ben elpusztított nagyenyedi kollégiumot, Sepsiszentgyörgyön az ő donációjával nyílt református kollégium (1859), a Kolozsvári Tudományegyetem (1872) létrehozásában is tevékeny része volt, a kolozsvári magyar színházat az összeomlás széléről mentette meg. Fontos szerepe volt az Erdélyi Múzeum Egyesület (EME, 1859) létrehozásában, amelynek elnöke volt, és ő indította el az egyesület folyóiratát is. Az EME számára Mikó gróf a kolozsvári nyári kastélyát ajándékozta a hozzá tartozó 12 holdas kerttel. Szervezésében, szerkesztésében látott napvilágot a háromkötetes „Erdélyi történelmi adatok” forrásgyűjtemény (1855, 1856, 1858, Kolozsvár: Stein János) és anyagi áldozatvállalásával jelenhetett meg Kriza János, unitárius püspök nagy jelentőségű folklórgyűjtése („Vadrózsák Székely népköltési gyűjtemény” I. kötet, 1863, Kolozsvár.)

²⁷¹ Életről és munkásságáról bővebben lásd: Miklósi-Sikes 2001: 50–64.

17. kép: „Kalotaszegi magyar népviselet”, Veress Ferenc fotója után készített metszetes újságillusztráció. „Erdély bányavidéke. (Reclus uti jegyzeteiből.) I.” című cikk illusztrációja, *Vasárnapi Ujság*, 1874. július 19. XXI. évf. 29. sz. 452.²⁷²

²⁷² Elysée Reclus (1830–1905) francia geográfus Erdély nyugati bányavidékein tett utazásáról írt és a *Le Tour du Monde* lapban megjelent útleírásának terjedelmes ismertetését a *Vasárnapi Ujság* több részletben közölte, és a Reclus útleírását díszítő rajzokból is többet bemutatott. A fenti képet „a francia tudós, Veress Ferencz kolozsvári fotograf fényképei után készítetté. Az egyik kép a kalotaszegi magyar népviseletet tünteti föl oly élethíven, hogy az ember azonnal ráismer a tisztán magyar jellegű, szokású és nyelvű Kalotaszeg derék lakóira.” (* Ugyané rajzot a »Magyarország és Nagyvilág« – megfoghatatlan tévedésből vagy félreértésből – mint oláh népviseletet közlöt.) Kalotaszegnek, mint tudjuk, Kolozsmegye nyugati felének egy részét nevezik. Városait és falvait (Gyalu, Nagy- és Kis-Kapus, Bánffy-Hunyad, Mákö, Gyerőmonostor és Gyerő-Vásárhely stb.) majdnem kivétel nélkül törzgyökeres magyar emberek lakják, kiknél igen sok sajátos ősi szokás tartotta fenn magát.” (*Vasárnapi Ujság*, 1874. július 19. XXI. évf. 29. sz. 455.)

18. kép: Tisza Jolán kalotaszegi viseletben. Borosjenői Tisza Jolán (1860–1948) gróf Tisza István unokatestvére volt, 1885-ben ment feleségül gróf Bethlen Pálhoz (1851–1935). Színezett fotó Veress Ferenc kolozsvári fényképész népviseleti albumából, készült 1880 k. (©MNM Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, leltári szám: 1459/1963 fl.)

19. kép: Abrosz Bánffyhunyadról. Készítője felirata szerint: „varta Kiraj Erzsók magának Cuca Szücsné írta 1889be”. Három szél fodorvászomból, fekete kötéses öltéssel összeállított abrosz, fekete gyapjúval írásos öltéssel varrva. Mintája tányérmintás szerkezetben, három nagy között nyolc közepes és négy kis rozetta. A középső rész centrális rozettája körül hímzett felirat. Szacs vay Éva gyűjtötte 2003-ban. (Néprajzi Múzeum Textil- és Viseletgyűjtemény, leltári szám: NM 2004. 127. 110.)

A Kalotaszeget keresztülszelő vasút számos változást hozott a táj életébe. Egyrészt „kihúzza a talajt” a kalotaszegiek régi jövedelmező tevékenysége, a szekerezés alól.²⁷³ (A mezőgazdaságnak a talajminőség, a klíma és a birtokviszonyok mindig korlátokat szabtak, ezért a kézműves tevékenységeknek, szekerezésnek, kereskedésnek, a mozgékony, „magát forgató” gazdasági mentalitásnak hagyományosan mély gyökerei vannak a vidéken.) Másrészt a vasút új lehetőségeket, új piacokat, kapcsolatokat, társadalmi érintkezéseket nyitott meg. Nemcsak messzi földről érkező látogatókat hozott Bánffyhunyadra, de felgyorsította a helyiek mobilitását is, közel hozta a nagyvárosokat, s ezzel hozzájárult a divatok és innovációk gyorsabb terjedéséhez is.²⁷⁴

A szekerezés háttérbe szorulásával járó jövedelemkiesést pótolhatta részben az előzményekre építő háziipari tevékenység, melynek ösztönzésében, hálózatának kiépítésében, piacának megteremtésében Gyarmathyék a gazdasági felemelkedés lehetőségét látták meg: a „*mi szép hazánknak égető szüksége van a háziiparra; különösen a hegyvidékeknek, hol a vadvirág pompásan virít, de a búza gyér, a tél pedig nagyon hosszú.*”²⁷⁵ Gyarmathyné a kalotaszegi

²⁷³ Sebestyén 1998: 100.

²⁷⁴ A vasút a korábbi szilágysági kapcsolatrendszert a háttérbe szorította és a Budapest–Nagyvárad–Bánffyhunyad–Kolozsvár közti összeköttetéssel erősítette a Körös-völgy infrastrukturális jelentőségét. (A közlekedés 19–20. századi átalakulásáról lásd: Eplényi 2012: 33–34.) Gyarmathy Zsigmond sokat lobbizott azért, hogy egy Bánffyhunyad–Váralmás–Magyarzsombor–Hidalmás–Zsibó-vonal is megépüljön, terve azonban sajnos nem valósult meg. (Sebestyén 1998: 97.) Kalotaszeg kistájai közötti kapcsolattartást is átírta a vasút azzal, hogy a zsobok–sztánai alagúttal a szintkülönbséget legyőzve gyorsfolyosót nyitott az Alszeg, a Felszeg és a Nádasmente között. A környékbeli falvakból a vasútnál dolgozók a szabadjegyüket ki is használták. Ez Hunyad vásáros szerepét nemhogy gyengítette, hanem inkább erősítette. A sztánai vasútállomás környéke pedig ezért tudott turisztikai ponttá és üdülőteleppé fejlődni a 20. század elejére. (Erről Kós Károly kapcsán később még szó lesz.)

²⁷⁵ Gyarmathyné 1896: 26.

– unikalitásnak számító – fodorvászón és az utolsó utáni pillanatban „megmentett”, majdnem feledésbe merült varrottas készítésére biztatta, taníttatta a lányokat, fiatal asszonyokat. Fáradtságot, időt, pénzt nem kímélve munkálkodott. Megvette az anyagot, kiadta a munkát, visszavásárolta az elkészült darabokat, kiállításokat, termékbemutatókat szervezett, folyamatosan levelezett, hogy piacot teremtsen, s ezzel munkát és jövedelmet tudjon biztosítani a szorgos, törekvő asszonyoknak. A már korábban említett, 1895-ös bánffyahunyadi királylátogatás kapcsán írják róla a *Vasárnapi Ujság*ban a következő sorokat, amelyek egyben a varrottas háziipar indulásának történetét is összefoglalják. (Ennek egyes részleteire a későbbiekben még visszatérünk.)

„Most, midőn a király és fényes kísérete azt a vidéket tiszteli meg látogatásával, melynek népe Gyarmathy Zsigáné buzgólkodásából annyit köszönhet a varrottasnak, épen helyén való, habár futólag is elmondani egyet-mást arról, mint támasztotta fel halottaiból Gyarmathy Zsigáné a varrottast, mint emelte világhírré és mint adott ezáltal keresetet a nép kezébe. Maga mondja el igen érdekesen az egyik cikkében, hogy épen tíz éve mint állította össze az országos kiállításra a kalotaszegi szobát. Mennyi nehézséggel járt azt a holmit összeszedni, mikor a mai nép már nem is foglalkozott a varrottassal. Ott, abban a kiállítási szobában tűnt fel előbb herceg Eszterházy Pálnénak,²⁷⁶ azután a mi felséges királynénknak a kalotaszegi varrottas, s kívántak egy s más tárgyat megvenni, holott abból semmi sem volt eladó. A magas helyről jött kívánságnak azonban eleget kellett tenni, s kárpótolni azokat, a kiké a kiállításra átengedett holmi volt. így kezdte aztán Gyarmathyné olyan asszonyok által, a kik még értettek a varrottashoz, taníttatni a népet s szoktatni a ma már oly jelentékeny hasznót hajtó munkára. Megismerték aztán a külföldiek is a kalotaszegi varrottast, s most onnét is van vevő elég. Tenger is a dolga Gyarmathy Zsigánénak, s a munkaszeretet láza úgy hajtja, hogy tíznek is sok lenne, a mit végez. Most épen rendezi a megye által kiállítandó kalotaszegi háznak a három szobáját a kancsóktól az alakokig, melyeken ott fog virítani a festői tájviselet. E mellett az ezredéves kiállításra épülő és Klotild főhercegasszony védnöksége alatt álló gyermek-pavillonba a paraszt gyermek-szobára valókat is ő szedi össze.”²⁷⁷

Szinnyei irodalmi lexikonja a kortárs szemével a következő szavakkal méltatta 1896-ban, a millenium évében, az akkorra már országosan közismert írónőt: *„Kalotaszeg vidékének és népének valódi jóltevő nemtője; rajongó szeretettel viseltetik szülőföldre iránt, a mi irodalmi működésén is meglátszik. Megismerkedvén a népnek vele született természetes ügyességével, látta, hogy a nők mily gyönyörűen himeznek, milyen vásznat szőnek. Föltűnt neki péld. a fodorvászón, melyhez hasonló sehol másutt nem található. Föltárta ezt a világ előtt, megismertette nem csupán a hazában, de annak határain túl is, így a többi közt Párisban, s ennek köszönhető, hogy Kalotaszeg népe két év alatt 10 ezer forintnál többet vett be szőtes és varrottas iparából. Ezeket bemutatta az országos kiállításon és ő állította ki 1887-ben az iparcsarnok erdélyi bazárjában tíz magyar falu keze munkáját.”²⁷⁸*

²⁷⁶ Herceg Esterházy Pálné, Eugénia von Croy-Dülmen (1854–1889). Itt említjük, hogy bár a családnév ortográfiája „Esterházy”, mégis a korabeli szövegekben gyakran 'sz' betűvel, „Eszterházy” néven említik a hercegnőt. Ezért a könyvben az idézetek esetében nem változtatunk a közlési módon, viszont a főszövegben az „Esterházy” változatot használjuk.

²⁷⁷ Y. D. 1895: 624.

²⁷⁸ Szinnyei 1896: 26.

Gyarmathyné maga ugyanebben az évben így fogalmazta meg életcéljának tekintett törekvését: „boldogulnia kell ennek a népnek az ő ősi, szép varrottása révén: boldogulni minden áron. Ezt így álmodtam [...] de aztán ebben törekedtem ébren is!”²⁷⁹

Háziipar, faipar, játék- és bútorgyártás

Míg Gyarmathyné az asszonyi munkákat szervezte, addig férje a férfiak mesterségét, a díszítő faragást, esztergálást,²⁸⁰ játék-, dísz tárgy- és bútorkészítés meghonosítását ösztönözte. Elképzelése Kalotaszegen nem volt „tájjidegen”, hiszen a famunka korábban is fontos kiegészítő jövedelmet jelentett egyes falvak gazdasági kiútkeresésében.²⁸¹ Gyarmathy Zsiga a kapcsolatait, tekintélyét latba vetve állami támogatással és az „erdélyrészi háziipar- és iparfejlesztő-egylet” segítségével, 1879-ben felállította Bánffyhunyadi a „gyermekjátékkészítő tanműhelyt”, amelynek tevékenységét maga felügyelte. A műhelybe Schönhut Vilmos szakoktatót, egy korábbi osztály játékszergyár tulajdonosát hívták el, aki családjával Bánffyhunyadi költözött. Kollégája, Hithig Ferenc pedig a faesztergályozást oktatta. A „tanfolyam három évi; reggeltől estig tart a munka s az ügyesebbek némi fizetést kapnak. Vannak helybeli tanulók s más vidékiek is, kik a tanidő tartama alatt a városba telepednek...”²⁸² Nemcsak a tanműhely inasai kaptak képzést, mert – a magyarul egyébként nem tudó – Schönhut az elemi iskolában a rajzoktatás keretében is tanította a fiúknak a faragást.²⁸³

Érdemes röviden kitekinteni az iparoktatás országos helyzetére, hogy érzékelhető legyen, Gyarmathyék törekvései milyen folyamatokba illeszkedtek. Az 1850-es évek végén indult a mozgalom, amely 1867-re az iparegyesület újjáalakulásához vezetett. A mozga-

²⁷⁹ Gyarmathyné 1896: 37.; valamint „Gyarmathy Zsigáné új könyvéből”, *Vasárnapi Ujság*, 1896. június 28. 43. évf. 26. sz. 428.

²⁸⁰ A famegmunkálás felkarolása mellett még egyik kezdeményezője volt (Szepessy Lajossal együtt) az akkoriban talált, szép erezetű zsoboki alabástrom („márvány”) fejtésének és egy alabástromfaragó műesztalgályozó üzem felállításának, amely dísz tárgyaival ideig-óráig sikeresen szerepelt a hazai és nemzetközi kiállításokon. (Eplényi 2012: 110.; Sebestyén 1998: 97.)

²⁸¹ Az egyéb régebbi, nagy múltú hagyományos, az erdőkiéléssel, fűrészmalmokkal, fafuvarozással, faépítkezéssel, famunkával kapcsolatos tevékenységekről, a zsinde-, faedény- és szerszámkészítő falvakról, a faragott kapukról, fejfákról, kályhacsempe-nyomódúcokról, a szerelmi ajándékként adományozott, díszesen faragott, festett tárgyakról, a monumentálisabb ács munkákról, templomi művészetről és bútorművészetről szóló kiterjedt történeti, kultúrtörténeti és néprajzi irodalmat itt nem idézzük. A famegmunkálás területeinek pusztai felsorolása is érzékelteti a famunka kiemelt jelentőségét a vidék falvainak életében, a 19. század utolsó negyedében életre hívott és felülről kezdeményezett háziipar korszakát megelőzően is.

A maga kedvére faragó kalotaszegi parasztember által készített díszített tárgyak sokféleségét érzékelteti Malonyay leírása: „Csinál díszes osztovátát bükkfából, hímest guzsalyszéket s fonókereket; gereblyét, kaszanyelet, kaszakötöket iharfából, karosszéket, számolyt, ostornyelet, sulykot, vetélőt, gyertyatartót, pakulár poharat, mind hímest s mind másmit; tud a járomhoz, amin a rüdfő, a belfák, még a járomszög is gazdagon hímest és füstve van.” Készít „zsótárszorítót”, kapatisztítót, „orsónehézítő karikót”, vászonfeszítőt, tükörrámát, „kincses szuszéket” stb. (Malonyay 1907: 36–37.)

²⁸² *Vasárnapi Ujság*, 1882. április 30. XXIX. évf. 18. sz. 279.

²⁸³ A szakiskolából kikerült ismert növendékek névsorát közli: Sebestyén 1998b: 102.

lom szellemi vezetője, majd az iparegyesület elnöke haláláig báró Eötvös József (1803–1871), a Batthyány- és Andrássy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere volt. (Az ipar fejlesztésének szükségessége az 1863-as rossz aratást követő éhínség után még inkább fölvetődött. Az iparszabadságot bevezető 1872. évi ipartörvény utáni évek az ipar válságát elmélyítették, a céhes ipar megszűnése nem volt zökkenőmentes. Ugyanezen időre esett az 1872–73. évi kolerajárvány is.) Eötvös polgári eszményének részeként a köznevelés és iparfejlesztés kérdését egyaránt szívügyének tartotta. Az 1868: XXXVIII. népoktatási törvénnyel az iparoktatás, tanoncképzés és leányiskolák – ahol a rajz és kézimunka kötelező tárgy lett –, ösztönzése is lendületet vett. Eötvösnek „*becsvágya, hogy necsak szakértelem és technikai gondosság, hanem művészi szépség is legyen az iparban.*”²⁸⁴ Alapvetők a külföldi művészi és ipari intézetek, közte a „faragászati” iskolák tanulmányoztatására tett intézkedései.²⁸⁵ A felső népiskolák 1872. évi első tantervében a kézügyesség fejlesztésére az ipari irányú oktatás is helyet kapott, mint például a vessző- és szalmafonatok készítése, egyszerűbb fafaragás. 1875-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter elkezdte szervezni a háziipari oktatást. Elrendelték, hogy minden tanító- és tanítónőképzőben a növendékek gyakorolják a vidékükön meghonosodott háziipart, hogy majdani „tanítványaik, sőt magukat a felnőtteket is, a háziipar némely ágaiban oktathassák és utasíthassák.”²⁸⁶ A tanítóképzők számára 1877-ben kiadott tantervben a háziipar már helyet foglalt, amit a közvélemény is támogatott. Az 1880-as években a háziipart támogató mozgalom még nagyobb erőre kapott, országos, megyei és helyi egyesületek alakultak, tanműhelyek és iskolák sorát állítottak fel a honi ipar fejlesztésének gondolatkörében.²⁸⁷ Emellett az Országos Iparegyesület tanoncoktatási mozgalmának hatására (1869) sorra alakultak a városokban a tanonciskolák. A nőipariskolák és tanműhelyek alakításának e hullámával összefüggésben állt a budapesti Országos Nőipari Kiállítás megrendezése 1881-ben.

²⁸⁴ Vig 1932: 189.

²⁸⁵ Eötvös például műgyetemi tanárt küldött „Bajorhonba”, hogy megismerjék az ottani alsóbb szakiskolák, ipartanodák szervezésének tapasztalatait, „különös tekintettel honi viszonyainkra”. (Vig 1932: 199.) „*Szívéhez nőtt eszméje oly iparágakat honosítani meg, vagy fejleszteni, amelyek csirája országunk népében megvan, vagy amelyek felvirágoztatására a hazai viszonyok kedvezőknek látszanak. Ilyen például a fafaragás.*” Bár maga is tervezte a látogatást, miniszteri elfoglaltsága miatt 1869 nyarán egy művész barátját küldte, hogy „*elmenve Berchtesgadenbe, magának ott a faragászati iskoláról kimerítő tudomást szerezzen*” és jelentést tegyen. (Vig 1932: 200.)

²⁸⁶ Vig 1932: 205–206.

²⁸⁷ Az országos és megyei háziipari egyesületek által alapított intézmények: 1873: budapesti nőipariskola; 1875: zayugróci mûmetsző-tanműhely; 1876: homonnai mûfaragó-tanműhely; 1877: pozsonyi ipartanítóképző, váci kosárfonó-tanműhely, miskolci nőipar-tanműhely, kassai kötővő-tanműhely, rimaszombati fametsző-tanműhely, dobsinai kőcsiszoló-tanműhely; 1878: ceglédi szövőműhely, beregszászi kosárfonó, beregszászi nőipar, soproni háziipariskola; 1879: újbányai agyagipariskola, bánffyhungyadi gyermekjáték-tanműhely, székelykeresztúri és sepsiszentgyörgyi szövő-tanműhely; 1880: budaújlaki, iglói, sátoraljaújhelyi, sepsiszentgyörgyi nőipari tanműhely, 1881: gnézdi kosárfonó-műhely 1882: békéscsabai szövő-tanműhely, pelsőci sétatobtkészítő-tanműhely, munkácsi faipari tanműhely, kolozsvári nőipari tanműhely, sepsiszentgyörgyi mechanikai szövőde. A háziipari tanfolyamokat az állam és az egyletek együttesen évenként mintegy 100 ezer forinttal segélyezték. (Vig 1932: 206–207.) A korszak háziiparáról áttekintést lásd még: Paládi-Kovács 1991: 19–30.; Verebélyi 2019: 209–219.

Eötvös József mellett gróf Zichy Jenő nevét érdemes megemlíteni, aki elévülhetetlen személyes érdemeket szerzett a honi háziipar és iparoktatás ösztönzésében.²⁸⁸ (A közügyek iránti érdeklődés családi örökség volt, apja, Zichy Ödön (1811–1894) például bécsi világkiállítási biztos volt.) Zichy Jenő gróf volt az 1879-ben Székesfehérvárott megrendezett nagy léptékű, háromezer kiállítót felvonultató országos iparmű-kiállítás főszervezője, amellyel országos ismertséget szerzett, és többek között e sikernek is köszönhetette az Országos Iparegyesület elnöki tisztjét. A székesfehérvári kiállítást ismertető *Vasárnapi Ujság* összességében így értékelte a honi háziipar bemutatkozását:

*„A háziipar is bőven van itt képviselve a székely daróctól kezdve az árvai fafaragványokig minden részről az országnak. Igaza volt Apponyi Albertnek, midőn főlemlíté az országgyűlésen, hogy Magyarország néprétegei oly bő s még nem eléggé ismert forrásait rejtgetik a munkaképességnek, mely fölkarolva és kifejlesztve hatalmas tényezőjévé válhatnak épen a legszegényebb osztályok vagyoni gyarapodásának. Anyagok vannak itt fölhasználva, melyekről első pillanatban eszünkbe se jut, hogy értéket képviselhessenek s oly alakok fölhalálva, melyek meglepnek eredetiségük és czélszerűségük által, s azt az óhajást keltik, vajha a háziipar terjesztésére megindult mozgalom kellő méltánylatra találna mindenfelé az országban.”*²⁸⁹

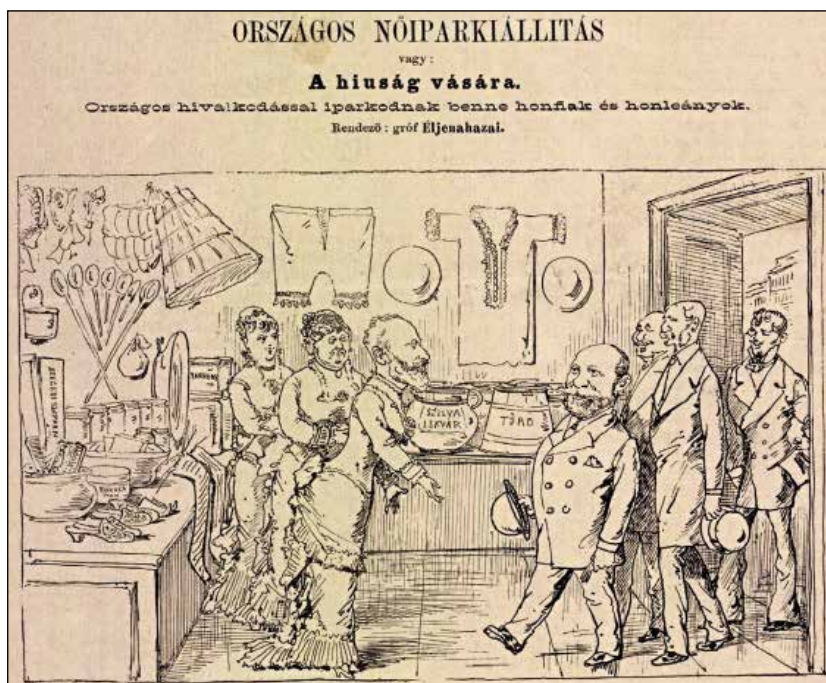
Zichy 1879-ben személyesen járt Bánffyhunyadi, így az az év tavaszán felállított játékkészítő műhely nyáron már szerepelt is a székesfehérvári kiállításon, ahonnan rögtön ezüstérmét is hozott.²⁹⁰ Zichy grófnak a Bánffyhunyadi tett látogatását viszont az is indokolhatta, hogy „szomszéd” birtokosként jól ismerte a környéket. Ugyanis a Zichyek a Körös-völgyében, Élesd környékén a sólyomkői uradalom egy részének urai voltak, apjuk 1883-ban ruházta ifj. gróf Zichy Ödönre (1834–1910) a révi, míg gróf Zichy Jenőre a lugosi uradalmat.²⁹¹ Zichy Jenő Élesdnek több cikluson át parlamenti képviselője is volt. Többezer hektáros erdejében korszerű erdő- és vadgazdálkodást folytatott. A grófok szerették a vidéket, főleg a vadászdínyben tartózkodtak itt, híres nagy vadászatokat tartottak, amin az arisztokrácia jeles tagjai, köztük Jenő személyes barátja, Milán szerb

²⁸⁸ Gróf Zichy Jenő (1837–1906) politikus, az iparfejlesztés lelkes aktív híve, országgyűlési képviselő, gyűjtő, a magyarság eredetét kutató utazó, a Magyar Földrajzi Társaság (1898) és az MTA tiszteleti tagja (1899) volt. Az „ipargróf” az Országos Iparegyesület elnöki tisztjét 1881-től haláláig, 1906-ig töltötte be. Személyes erőfeszítéseinek köszönhetően az 1884. évi ipartörvény megalkotásáig 76 városban megindult az alsófokú iparoktatás. (Elszántságát jellemzi, hogy kilencvennapos körútján egy bérelt vasúti kocsiban lakott, és pihenés nélkül járta az ország főbb városait egy miniszteri biztos társaságában, hogy az Iparegyesület tanoncoktatási mozgalmát képviselje. Vig 1932: 197.) Az 1885. évi Országos Kiállítás szervezésében szerzett érdemeiért a Vaskorona-rend első osztályának lovagja lett. Köziróként az iparfejlesztés, iparoktatás kérdése mellett az oroszországi, kaukázusi, közép- és kelet-ázsiai expedícióiról jelentek meg írásai több nyelven. Magánmúzeumát a fővárosra hagyományozta. (Zichy expedícióiról lásd: Rusvai 2013., iparpártoló tevékenységéről lásd még: Szojka 1998: 55–58.)

²⁸⁹ „A székesfehérvári kiállítás” 330. old. Lásd: *Vasárnapi Ujság*, 1879. május 25. 26. évf. 21. sz. 329–331., 333., 336.

²⁹⁰ Sebestyén 1994: 55.

²⁹¹ Bányai 2013: 145.

20. kép: Karikatúra a *Borsszem Jankó*ban az 1881. évi Országos Nőiipari Kiállítás megnyitójáról. A bal oldali szakállas, szoknyába bújtatott férfialak Zichy Jenő gróf, aki a nagyszámú előkelőség körében megjelenő báró Kemény Gábor kereskedelmi és iparügyi minisztert fogadja. A *Borsszem Jankó* csípősen hozzáteszi: „Örvendetes jelenség a nőiparkkiállítás. Meggyőződhetünk általa, hogy iparunk nő.” (*Borsszem Jankó*, 1881. augusztus 14. 6.) Az 1885-ös Országos Kiállítás kapcsán pedig a lap élcelődve „Éljenahazichy Jenő” névvel illeti a személyét. (1885. július 12. 5.)

király is részt vett.²⁹² Felsőlugoson, a Réz-hegységben, 707 méter magasan 1891–93-ban vadászkastélyt is építtetett (egy leégett vadászház helyébe), amelyet Magaslaknak nevezett el.²⁹³

²⁹² Zichy magaslaki vadászkastélyáról, az erdőgazdaságról, valamint az ott zajlott vadászatokról részletesen lásd: Bányai 2013: 144–157.

²⁹³ A névadást Zichy így magyarázza: „Őseink kijöveteléről tett tanulmányaimban egy régi vár romjait leltem, mely a hunnok korszakában »Magaslak«-nak nevezetett és mely néven a Kaukázus lakói ma is ösmerik! Általam a Pojánán emelt e vadászkastélyt őseink emlékére »Magaslak«-nak neveztem el!” (*Vadász-Lap*, 1893. december 15. 470., idézi Bányai 2013: 148.) Nyilván Zichy látványos közéleti szereplésének és közismert vadászszenvendélyének is volt köszönhető, hogy Magaslak a korszak egyik legismertebb vadászkastélya volt, amelyről az újságok rendszeresen hírt adtak. A kastélyt kívül és belül a Divald műintézet és Klösz György fotósorozata örökítette meg.

21. kép: Zichy Jenő gróf vadászkastélyának magyar szalonja. Magaslak, Felsőlugos, Bihar megye. A felvétel 1895–1899 között készült. (Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.11.200.)²⁹⁴

A kastély földszintjén volt egy falívvvel két térre osztott, nagyúri grandiozitással, igényes belsőépítészeti megoldásokkal kísért, magyaros virágmotívumokkal díszített falú, tágas terem. Ezt a részben historizáló középkorias hangulatú, részben népies jellegű „magyar termet” Zichy a közéleti szerepével összhangban, a magyar iparügy és háziipar felkarolásának gondolatkörében, hazai mesterekkel, többek között kalotaszegi fafaragók bútoraival, varrottasokkal, révi kerámiával rendeztette be.²⁹⁵ „*Finom ízlésű iparosokkal dolgoztat mindent, ez által irányt mutat hazai arisztokráciánknak, hogy ne kutatva külföldi iparosok után, kastélyaikat hazai munkásokkal rendeztessék be.*”²⁹⁶

A Zichy Jenő gróf által is méltányolt bánffy-hunyadi tanműhely játéakai a kor romantikus zsánerszemléletének és növekvő népművészeti érdeklődésének megfelelően a népeleket idéző faragott-festett karakterfigurák és népviseletes babák voltak. Az itt gyártott tárgyak típusairól, valamint a termékek sikeres piaci terítéséről a következő reklámszöveg, egy sepsiszentgyörgyi díszműáru-kereskedő újévi hirdetése beszédesen tudósít: „*Honi ipar! Bánffy-hunyadi gyermekjátékok rendkívüli dús választékban [...] Dobozba rakott játékok leánykák és fiúgyermek számára, doboza 15 krtól 5 frtig. Felöltözött babák 12 krtól*

²⁹⁴ http://www.fortepan.hu/_photo/download/fortepan_83292.jpg. (Letöltés: 2021. 03. 27.)

²⁹⁵ Szojka 1998: 63–64.; Sisa 2004: 262–263.; Bányai 2013: 147., 148., 153.

²⁹⁶ „A magaslaki vadászatok.” *Szalon Újság*, IX. 1904. 1. sz. 6. Idézi: Sisa 2004: 263.

10 frtig; öltözetlen babák 5 krtól 5 frtig. Lovak, szekerek, ökrök, bivalok, tehenek, bárányok, kutyák stb. játékszerek olcsón.”²⁹⁷ A *Vasárnapi Ujság* 1882-ben így adott hírt a tanműhelyről: „Az iskolában kizárólag gyermekjátékok készíttetnek; legnagyobb sikernek örvendenek a bivaly-fogatok, melyeket Csehországban is próbáltak utánozni, de nem elég ügyesen arra, hogy e verseny képes legyen csökkenteni a Bánffy-Hunyadon faragottak kelendőségét...”²⁹⁸

A bánffyhunyadi játékszerkészítő műhelyben gyártott, kb. 36–40 cm magas körfaragású, kispasztikának is beillő viseletes zsánerfigurák átmeneti funkciójú tárgyak voltak, nemcsak játékként, hanem dísz tárgyként is szolgáltak, sőt a néprajzi gyűjtők is előszeretettel vásárolták azokat, mint etnográfiai érdeklődésre számot tartó tárgyakat. Több ilyen faragott festett kalotaszegi figura került a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályára – a későbbi Néprajzi Múzeum gyűjteményébe –, például Zichy Jenő ajándékaént,²⁹⁹ a néprajzos-muzeológus Bátky Zsigmond által,³⁰⁰ aki az 1900-as évek elején járt Kalotaszegen (Jankó János instrukciói alapján), vagy Györffy István gyűjtéseként³⁰¹ 1911-ben.³⁰²

²⁹⁷ Bernstein Márk sepsiszentgyörgyi díszműáru-kereskedő újévi ajándék reklámja, lásd: *Nemere. Hattárszéli Közlöny*, Seps-Szentgyörgy, XIV. évf. 144. sz. 1884. december 27. 576.

²⁹⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1882. április 30. XXIX. évf. 18. sz. 279.

²⁹⁹ Zichy 1904-ben, két évvel a halála előtt adományozta a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának a szobrokat: leltári szám 51722–51731. Említi: Szojka 1998: 58., megköszönve G. Szabó Zoltánnak az információt.

³⁰⁰ Például Néprajzi Múzeum, leltári szám: NM 31931 – 31935, néhány szép példáját lásd: 31933–35.: <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&as=86818&kv=815991> (asszony) <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&as=86819&kv=815991> (pártás leány) <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&as=86820&kv=815991> (dulandls menyecske). (Letöltés: 2021. 03. 28.).

³⁰¹ Lásd például egy magyar pártás lány és egy román asszony szobrát NM 2008.15.1.–2. <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&as=96843&kv=815991>, <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&as=96844&kv=815991>. (Letöltés: 2021. 03. 28.)

³⁰² A fenti faszobrokon kívül is a Néprajzi Múzeum gazdag kalotaszegi tárgyalományából a legkorábban a gyűjteménybe került darabok az 1873-as bécsi világkiállításra szánt, Xantus-féle gyűjtésből (lásd korábban a 209. jegyzetet), majd az 1890-es évekből és az 1900-as évek első éveiből származnak. Ezek egyrészt Jankó János már korábban említett két kalotaszegi gyűjtőútjával és a millenniumi kiállítás néprajzi falujával vannak összefüggésben. Jankó kérésére és útmutatásával indult kalotaszegi gyűjtőútra Bátky Zsigmond is, aki Jankó váratlan, korai halála után követte őt a múzeumőri pozícióban. Bátky 1899-ben, 1900-ban és 1901-ben tett útjairól Jankóhoz hasonlóan már fotókkal és tárggyűjtéssel érkezett vissza. (Bátky kalotaszegi gyűjtőútjairól lásd: Fejős 2000.; valamint „Tárgyközpontú terepmunka – Bátky Zsigmond Kalotaszegen”. Fejős 2020: 269–304.) Gyűjtésének tárgyi hozadéka, valamint kisebb közleményei is tükrözik, hogy Kalotaszeg jó „tanulóterepe” volt a számára. („Útmutatója” korszakos jelentőségű a magyar néprajzi múzeumügy számára, Bátky: 1906.) Bátky a két világháború között is visszatért Kalotaszegre és az 1926-ban és 1927-ben Györffy Istvánnal együtt végzett gyűjtőútjairól jelentős régi stílusú hírműanyag is került a múzeum gyűjteményébe (lásd 17. kép). A Kalotaszegre járó gödöllői művészek is gyűjtöttek tárgyakat. (A 27–29. képeken Undi Mariska által gyűjtött tárgyak láthatók.) A Malonyay-vállalkozás rajzai, valamint tárgyai oktatási segédanyagként előbb az Iparművészeti Főiskolára, majd onnan 1960-ban, ami megmaradt belőlük, átkerült a Néprajzi Múzeumba. (Jurecskó 1989: 256.) Ugyancsak e korszakból származik a 20. képen látható tárgy, amely jóval később, 2003-ban, Szacsay Éva gyűjtéseként került a múzeumba. (Leltári szám: NM 2004. 127. 110.)

22. kép: Kalotaszegi legény, faszobor, Schönhut Vilmos bánffyhungyadi faragó tanműhelyéből. Gyűjtötte Bátky Zsigmond az 1900-as évek elején. (Néprajzi Múzeum Egyházi gyűjtemény, leltári szám: NM 31931.)

akvarell is látható egy kalotaszegi házról és egy szénaszedésre igyekvő kalotaszegi menyecske „szobra”, a bánffyhungyadi tanműhely tipikus alkotása is helyet kapott, egyfajta kompozíciós ellenpontjaként a művésznő álló alakjának. Undi Mariska jelentős játék-

Ennek ellenére Malonyayék meglehetősen elítélően szóltak a fenti irányról: „Faragó szobrász Magyar-Gyerő-Monostoron, Bertha, apró, színesre füstött kalotaszegi leánys legényszobrai, e siralmasan gyári munkák, el vannak terjedve országszerte; kár, hogy a külföldben tehetséges ember teljesen e tucatmunkára adta magát.”³⁰³

Ezt a véleményt úgy tűnik, hogy nem osztotta a gödöllői csapat mindegyik művésze. Undi Mariska (1877–1959) a Malonyay-vállalkozás megindulása előtt is bejárta már Kalotaszeget, és nemcsak rajzokat készített, hanem tárgyakat is hozott onnan. Tanulságos az a teljes alakos álló portréfotó, amelyen a festőnő a műtermében látható, egy artisztikus, saját tervezésű, népi hímzéseket is inkorporáló estélyi ruhában. Az „ars poetica”-ként felfogható portrén nemcsak az öltözet, hanem a környezet attribútumszerű tárgyai is deklarációként hatnak és a művésznő kötődéseiről vallanak. Míg a ruha testet nyújtó, hosszanti dekoratív betétjén a kiragadott és mozaik-szerűen egymás mellé helyezett stilizált népi hímzésmotívumok boglárszerű sík foltjai a Wiener Werkstätte és Klimt világát idézik, addig a konzolasztalka dísz tárgyai között – amin Undi Mariska a kezét nyugtatja –, egy

A fekete pamuttal varrott rozettás, feliratos, évszámos, varrottas terítő a „tökéletes néprajzi tárgynak” aposztrofálható. Mintáját az a híres bánffyhungyadi „íróasszony” rajzolta, aki még Gyarmathynénak dolgozott, Bátky Zsigmond is gyűjtött tőle 1901-ben, és akinek fotóját Malonyayék kötete közölte („Cuca Szűcs Istvánné, íróasszony”, Malonyay 1907: 42.) Egyébként Gyarmathynét gyűjtőként nevezve 1898-ból négy vőfélykendő található a Néprajzi Múzeum Textilgyűjtemények online katalógusában (leltári szám 23939, 23968, 23970, 23947) <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&as=3987&kv=901549>, <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&as=38357&kv=901549>, <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&as=38358&kv=901549>, <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&as=39016&kv=901549>. (Letöltés 2021. 04. 18.)

³⁰³ Az idézett szöveg helye: Malonyay 1907: 156. Barta János a bánffyhungyadi tanműhelyben végzett, és utána évtizedekig tevékenykedett Magyargyerőmonostoron, lásd: Sebestyén 1998b: 102.

23. és 24. kép: Kalotaszegi fejkendő leány csipkés mellrevalóban, faszobor Schönhut Vilmos bánffyhungyadi faragó tanműhelyéből. Gyűjtötte Bátky Zsigmond az 1900-as évek elején. (Néprajzi Múzeum Egyházi gyűjtemény, leltári szám: NM 31933.)

gyűjteményének a része lehetett a bánffyhungyadi szobrocska. (A gyűjteményből látható még két másik játék is a konzolasztalkán.) (26. kép.)

A bánffyhungyadi tanműhely kezdeti sikerei ellenére már nagyon hamar kiderült, hogy a fenntartásának anyagi áldozatát az erdélyrészi iparegylet nem tudta vállalni. Az alapítás után öt évvel az erdélyi háziipar kérdéséről a következő híradás olvasható:

„Az erdélyrészi háziipari érdekek előmozdítása céljából 1879-ben Kolozsváron alakult egyesület 1879. áprilisban Bánfi-Hunyadon gyermekjáték készítő tanműhelyt, 1881-ben Maros Ludason kákafonó tanműhelyt, 1882-ben Kolozsváron nőipariskolát állított. A bánfi-hunyadi tanműhelyt 1881. év végén, anyagi ereje annak fentartását tovább meg nem bírván, az ipar- és kereskedelemügyi minisztériumnak adta át végleges átvételre, a maros-ludasi kákafonó tanműhelyt pedig ugyanezen oknál fogva beszüntette. A lefolyt évben már csak a kolozsvári nőipariskolát tartotta fenn a kereskedelmi minisztériumtól [...] 2000 forint állami segéllyel.”
„Az erdélyrészi háziipar egyesülettől 1881. év végével állami kezelésbe átvett bánffy-hunyadi gyermekjátékszer-készítő tanműhelyt illetőleg már az átvételkor meg lett állapítva és ki volt mondva annak szüksége, hogy ipariügyi hivatásának teljes sikerű megoldhatása érdekében időfolytán vállalatá alakíttassék. Most a tanműhely ötödéves fennállása után elérkezettnek

25. kép: Undi Mariska maga készítette estélyi ruhában a műtermében, 1912. A Gödöllői Városi Múzeum Fotótárgya. (30 cm x 23 cm-es eredeti fotó pozitív 40 cm x 30 cm-es kartonra rögzítve)³⁰⁴

26. kép: Undi Mariskának a gyermekvilág iránti érdeklődését mutatja ez az általa a nádasmenti Mákón, 1904-ben gyűjtött gyermekfőkötő is. (Néprajzi Múzeum Textil- és viseletgyűjtemény, leltári szám: NM 52693.)

*látzatván az idő annak vállalattá való átalakítására, az el is határozottatott [...] hogy [...] a tanműhely átvételére minden kíváncsiaknak megfelelni képes, a tanműhely további sikeres működése iránt biztosítékot nyújtó és az alapos szakoktatásról is kellőleg gondoskodó alkalmas vállalkozót keressen. A vállalattá alakulás foganatosultáig a tanműhely folyó költségei fedezendőek lévén, ezek fejében az országos bizottság 1884. január és február havára 947 forint államsegély megadását javasolja.*³⁰⁵

A fenntartás nehézségei miatt tehát Gyarmathy Zsigmond minden tiltakozása ellenére a tanműhelyt 1884-ben iparvállalattá alakították, s ezzel agóniára ítélték a szépen beindult kezdeményezést, amely 1886-ban tönkrement az értékesítés gondjai miatt.³⁰⁶

³⁰⁴ Közölve még: Gellér – G. Merva – Öriné Nagy 2003: 217., katalógus 54. szám.

³⁰⁵ *Nemere. Határszéli Közlöny*, Seps-Szentgyörgy, XIV. évf. 14. sz. 1884. február 2. 56.

³⁰⁶ A vállalati működés forgandó szerencséről lásd: Sebestyén 1998b: 102–103.

Nem Bánffyhunyard volt az egyetlen, ám kétségtelenül az első ipariskola, ahol a játékszergyártás osztrák, bajor, szászországi német példára,³⁰⁷ de hazai inspirációra elkezdődött. A játékszergyártás Ausztriában, Németországban és Franciaországban komoly iparág volt. A Magyarországra akkoriban külföldről beáramló játékok jórésze háziipari módszerekkel készült fajták voltak. Ennek visszaszorítására szerepelt a támogatandó iparágak között a „hazai ipar” fejlesztésében a játékkészítés, és ezzel összefüggésben a faipari szakképzés, valamint az iparoktatás legalsó szintjét képviselő tanműhelyek fölállítása. A szaklapok már az 1880-as évek elején arról cikkeztek, hogy pozitív külföldi példák mutatják, hogy a „Heimarbeit” modellje, a „háziiparra épülő gyáripar és az ezt kiszolgáló kereskedelem” hogyan segíthet egy-egy vidéket kiemelni a szegénységből és megakadályozni a kivándorlást.³⁰⁸ A háziipari játékkészítő műhelyek meghonosítását elsősorban a faragó-hagyománnyal rendelkező, szegényebb, de fában gazdag vidékeken kezdeményezték.³⁰⁹ Az iskolák felállításához és a piacképes termelő üzemek működtetésének fenntartásához állami és helyi támogatás egyaránt szükséges volt. Számos sikeresnek induló vállalkozás vallott kudarcot a bánffyhunyadi példához hasonlóan, néhány év után a tőkehiány, a helyi támogatás hiánya, az állami támogatás megvonása miatt. Ugyanakkor a tönkremenetelben szerepet játszott a kereskedők külföld felé fordulása, a rendelések megcsappanása, és részben ezzel összefüggésben, a termékekre ráunó piac érdektelensége, valamint a rugalmatlan termékszerkezet.

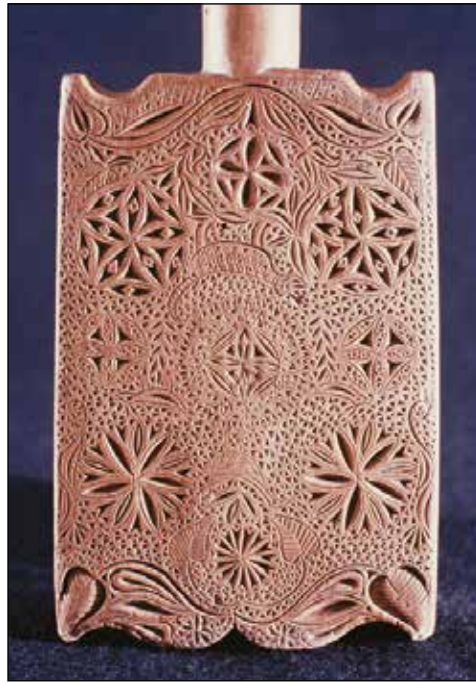
Feltehető a kérdés, hogy a háziipar felállításának kezdeteikor miért éppen a játékkészítést ösztönözték? Hiszen a fafaragó vidékeken elsősorban a használati tárgyak készítésének volt hagyománya, és ugyan egy-egy díszes faragású szerelmi ajándéknak is – amely megmutatta készítője ügyességét – jelentősége volt az emberi élet fordulóival kapcsolatos szokásokban, de a paraszti élet tárgyai között az egyszerű, ad hoc gyerekjátékoknak alárendelt szerep jutott.³¹⁰ Másrészt a plasztikus faragásnak, körplasztikának, szobrászkodásnak sem voltak számottevő gyökerei a magyar paraszti műveltségben.

³⁰⁷ Az osztrák és magyar iparegyletek közötti élénk kapcsolatok egyik kovácsa szintén Zichy Jenő volt. Meg kell említeni az iparfejlesztés másik kortárs nagy alakjának, az Iparegyesület titkárának, majd aligazgatójának, Gelléri Mórnak (1854–1915) a nevét is. Személyesen tanulmányozta a szászországi fafaragó szakoktatást, játékipart, valamint számos európai ipari és világkiállítást. Sokrétű szakírói, lapszerkesztői, szervezői tevékenységet fejtett ki. Részt vett a Kereskedelmi Múzeum létrehozásában és számtalan iparkiállítás szervezésében. Szívélye volt a háziipar, az iparoktatás, a nőipar. Az 1881-es első Országos Nőiipari Kiállításnak kezdeményezője és titkára, a millenniumi kiállítás titkáráként királyi tanácsosi címet kapott. Művei megkerülhetetlen forrásai a korabeli ipartörténetnek.

³⁰⁸ Tészbó 1999: 347.

³⁰⁹ 1885-ben például Selmezbánya mellett a Hegybánya – Szélaknai Áll. Gyermek-Játékszer-Készítő Tanműhely a helyi plébános kezdeményezésére alakult. (Kalmár 2018: 6.) Besztercebányán Maugsch Nándor 1881-ben alapított játékgyárának is volt tanműhelye. Bártfán Werther Hugó játékszergyára 1884-től működött (Maugsch Róza és fiai vették át), majd Werther Békéscsabán is alapított 1904–1909 között egy rövid életű, de a hazai és nemzetközi kiállításokról sorra díjakat hozó gyárat, amelynek magyaros, népies figuráit iparművészek terveztek. (A bártfai és békéscsabai játékszergyártásról lásd: Tészbó 1999.) Nyitrafenyvesen (Chvojnicairtvány, Fenyves-Chvojnicza), Gyergyószentmiklóson és Marosvásárhelyt is működött gyermekjáték-tanműhely.

³¹⁰ Azt, hogy a meginduló néprajztudomány is figyelmet fordított a paraszti gyerekjátékok gyűjtésére, mutatja Xántus János 1892-ben írt tervezete, amelyben javasolja, hogy a közelgő ezredévi kiállításra

27. és 28. kép: Undi Mariska által Mákón, 1904 szeptemberében gyűjtött mosósulyok elő- és hátlapja. Egyik keskeny oldalán a felirat: „ZSIGA JÁNOS 63 SZ.P. ŐR 1895 FEBRUVÉR 27.” (Néprajzi Múzeum, Mesterséggyűjtemény, leltári szám: NM 52694.)

Tehát az ötlet mögött alapvetően egy a paraszti léttől idegen, polgári gondolat munkált. A játék mint piacképes termék ötletének felvetődésében az osztrák, német példák mellett szerepet játszhatott, hogy a 19. század közepétől és a 20. század elején egyre nagyobb figyelemmel fordultak a kisgyermekkor, és általában a gyermeki lét (felnőtttektől különböző) lelki és fizikális sajátosságainak és szükségleteinek felismerése felé.³¹¹

milyen etnográfiai tárgytipusokat lenne érdemes összegyűjteni, felhívással fordulva a vármegyékhez. A pontokba szedett listájában két helyen is szerepel gyermekjáték: „5. Mindenféle népies játékszerek, ha még oly kezdetlegesek is, mint: babák, kereplyék, bútorkák, edénykék, kerti-eszközök stb.” (Xántus 1892: 306.); „23. Népies játékszerek, mint gyökérkarikák és csapók, lapdák, csigák, bűgök, bodzafapuskák, kukoricza (tengeri) szárból készített hegedűk, bűrök sípok s több efféle helyhez kötött játékszerek.” (Xántus 1892: 308.)

³¹¹ Itt érdemes megemlíteni, hogy Magyarország sem volt elmaradva a nemzetközi folyamatoktól, sőt a kisdédóvó intézetek reformkori felállításában Európa élmezőnyében járt. A magyar óvodaügy sikerének mondható, hogy Brunszvik Teréz (1828, Krisztinaváros, Viziváros, budai Vár), Bezerédy Amália (1836, Hidja-pusztá, Tolna megye) és Wargha István (1837, első óvóképző felállítása, szakkönyve 1843-ban jelent meg: „Terv a kisdédóvóintézetek terjesztése iránt a két magyar hazában”) személyes erőfeszítéseinek köszönhetően, valamint az 1836-ban felállított „Kisdédóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület” kezdeményezéseire 1848-ig már 89 intézmény működött Magyarországon, s ezzel megelőzte a német, angol és amerikai „gyermekkertek” létesítését.

Nyugat-Európában és Amerikában a polgári réteg megerősödésével nőtt a játékok iránti kereslet. A 19. század utolsó évtizedeitől a honi és nemzetközi ipari, iparművészeti, karácsonyi kiállításoknak sikeres része volt a játékszer és a gyermeki léptékre szabott esztétikus és funkcionális tárgyak kínálata. (Nem véletlen az időzítés, hogy mint korábban említettük, az 1896-os millenniumi kiállításon már külön gyermekpavilon is szerepelt főhercegnői védnökséggel.) A gyermekjáték-készítésen belül a figurális gyerekjátékok, babák, zsánerszituációkat megjelenítő tárgye gyűttesek a korszak népművészet iránti érdeklődésének, zsánerszemléletének is tág teret adtak.³¹²

A Bánffy-hunyadon felállított tanműhely ugyan hét év után megszűnt, de bizonyos fokig mégis elérte a célját: az itt végzett fiatal legények megtanulták a fafaragás, esztergálás, asztalosmesterség fortélyait. A játéközem bezárása után a háziipari tevékenység nem szűnt meg, dísz tárgyakat, bútorokat kezdtek készíteni, sőt ekkortól kezdve nemcsak az előállítás, hanem a termékekkel történő kereskedés is számottevő kiegészítő jövedelmet jelentett egyes falvak gazdasági kiútkeresésében. Többszörművészeti, a famunkában jártas mester került ki a környékről, főleg Magyarbikál és Körösfő váltak fontos központjaivá a faművésznek.³¹³ Az apróbb, könnyebben szállítható és értékesíthető tárgyak mellett a komolyabb mesteremberek úri, polgári otthonokba illő a paraszti használatban korábban nem ismert asztalosbútorokat készítettek (kétajtós szekrényeket, ebédlőberendezéseket, előszobabútor stb.),³¹⁴ amelyekre ugyancsak vésett, karcolt technikával rótták – a lényegében a tárgytípustól és anyagtól idegen – virágos ornamentikát (a varrottasok, festett mennyezetkaszetták és ládák, faragott kapuk motívumai után). Tevékenységükre a kolozsvári műbútorasztalosok példája is serkentően hatott.³¹⁵

A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése így számolt be a kalotaszegi bútorkészítésről 1898-ban: „A bánffy-hunyadi fa-faragászati iskola sarju-hajtásának tekinthető az a háziipar, a melyet az említett iskola néhány talentumosabb növendéke a népies stílus szoba-bútorok előállításával űz; ezek díszítése legtöbbször rovatos. Az 1895-iki nagy katonai hadgyakorlat alkalmával még a külföldi vendégek előtt is feltűntek e népies munkák s több megrendelés is történt.”³¹⁶ 1895-től Gyarmathy Zsigmond biztatására Bánffyhu-

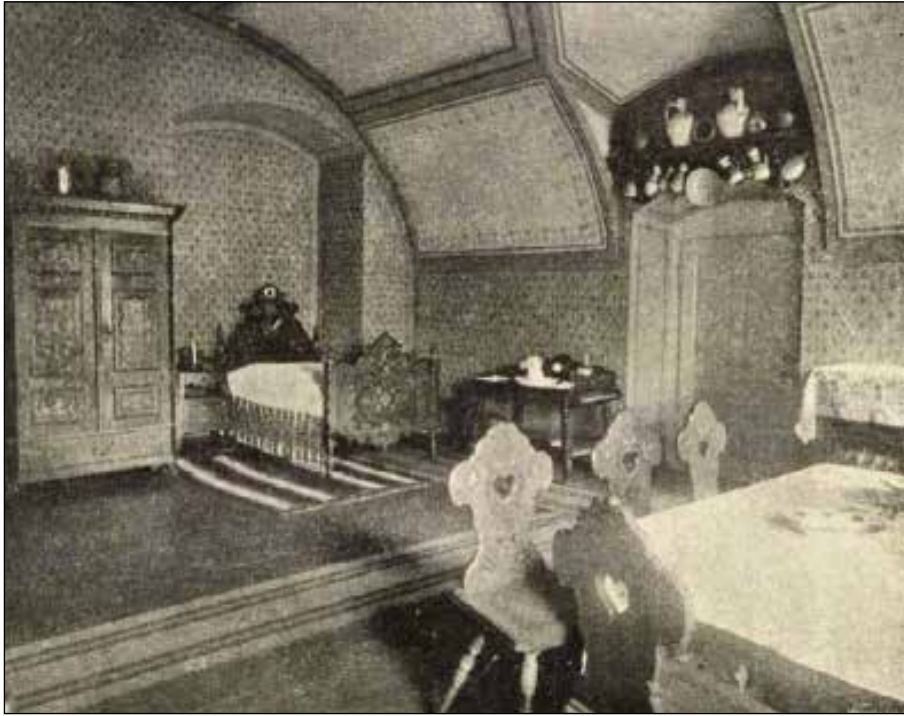
³¹² A 20. század elejének hazai iparművészei a sajátos magyar formanyelv megalkotását célul tűzve, jelentősen támaszkodtak a falusi életet idéző zsánertémákra és a népművészet szín- és motívumkincsére. A gödöllői művésztelep alkotói – Juhász Árpád, Inotay László – is készítettek játékokat, de a gyerekvilág iránti mély érdeklődés leginkább Nagy Sándorné Kriesch Laura és Undi Mariska alkotásaiban a legnyilvánvalóbb. Undi Mariska a képző- és iparművészet több ágában is alkotott, a kisgrafikától a monumentális freskókig, a textilektől a bútorokig és teljes enteriőrökig. Munkáiból kiemelkednek a gyerekeknek, leányoknak tervezett bútorok, enteriőrtervek és könyvvillusztrációk.

³¹³ A magyarbikaliak a hagyományosabb mélyfaragást művelték, a körösfőiek sötét felületre világos rajzú karcollással díszítettek. Körösfőn a századfordulón már 15 család foglalkozott bútorkészítéssel. (Sebestyén 1998b: 104.)

³¹⁴ Szacsavay 2021: 81.

³¹⁵ Bak Lajos kolozsvári épület- és bútorgyára a saját korában a megye legmodernebb faipari üzemé volt, amely a „kalotaszegi”, „azonban saját szerkesztésű finomított magyar-székely stílus” díszbútoraival jelentős piaci sikereket ért el. (KKIK 1898: 208.) Habsburg József főherceg tátrafüredi nyaralójába is ő készítette az előszoba és az ebédlő bútorzatát. (Szojka 1998: 59., 61.)

³¹⁶ KKKI 1898: 208–209.

29. kép: „Szoba a zentelki kastélyban kalotaszegi berendezéssel”. A Dunky fivérek fotója, megjelent a *Vasárnapi Ujság*ban. (Gyarmathy 1897b: 671.) Gróf Bánffy György kastélya a „királylátogatás alatt úri kényelemmel, magyaros vendégszeretettel fogadta vendégeit. A gróf vendége volt Pápay, a kabinetiroda főnöke és a külföldi attachek.” (Gyarmathy 1897b: 671.)

nyadon egy kereskedő mintaüzletet nyitott. „Supka László b.-hunyadi kereskedő érdeme, hogy kereskedelmileg felkarolta”³¹⁷ az ügyet a kalotaszegi bútorok „rendszeres forgalomba hozásával”.³¹⁸ Az 1887-es brüsszeli világkiállításon – Gyarmathyné varrottasai mellett – már Supka is érmet kapott a rovátkolt bútorokért,³¹⁹ melyek „hasonlag méltó feltűnésben részesültek az ezredéves kiállítás alkalmával”,³²⁰ valamint 1897-ben a Kereskedelmi Múzeum háziipari kiállításán, amely után Supka a „muzeum háziipari osztályában állandó mintagyűjteményt”³²¹ is tartott.

³¹⁷ KIK 1898: 209.

³¹⁸ KIK 1898: 250.

³¹⁹ KIK 1898: 149.

³²⁰ KIK 1898: 209.

³²¹ KIK 1898: 250.

A közvélekedéssel szemben a jelenségről Malonyaynak megvolt a maga kritikai hangú véleménye, 1907-ben ezt írta: „*az esztergapad is ellensége a népművészetnek s hogy a városi hatás általában mennyit ront a népies bútoron, annak elijesztő példájával találkozunk – ilyen korcs a ketesdi ezermester kasztenje.*”³²² „*Egy-egy faluban találunk olyan földművesre, aki az esztendő felében, szinte mesterségszerűen, butorkészítéssel foglalkozik s bizonyos stílust ad a vidék egész holmijának. Ilyenek, például Nyárszón, az öreg molnár, Barta Sámuel tanítványa, a fiatal Viskán Laci, ilyen, Körösfőn, Péntek Gyugyi György; Viskán a füstölt butor mestere,*”³²³ „*Péntek hímestalkákat és székeket készít, tálcákat sötétre politírozott alapba vésett, kissé kemény, tiroliai ornamentációval, amelyen meglátszik az állami fafaragó iskola sablonos, tucatotkutatásának hatása. Hogy milyen keveset törődtek azokban az iskolákban a magyar elemekkel.*”³²⁴

Azonban ez esetben is azt látjuk, hogy a fenti véleményt a művészvilágban sem osztotta mindenki egyöntetűen. A polgári otthonokba szánt kalotaszegies vésett-rovátkolt nagybútorok „műfajában” az egyik legteljesebben megmaradt bútorregyüttes Bartók Béláé, amely a Bartók Emlékházban 1981-ben megnyitott kiállítási enteriőr részét képezve a közelmúltig látható volt a nagyközönség számára is.³²⁵ Az akkor 26. évében járó és már néhány éves népzene gyűjtői tapasztalattal rendelkezett fiatal zeneszerző 1907 nyarán Körösfőn járva Péntek Gyugyi Györgytől rendelt bútorokat.³²⁶ Bartók Péntek Gyugyiék házában szállt meg, és a család tagjaitól dalokat is gyűjtött.³²⁷ 1912-ben a Kodály ház-

³²² A szövegrészletet lásd: Malonyay 1907: 151. A fotót „Kis Lőrinc ezermester pohárszéke Ketesden” lásd: 161. old., 244. kép.

³²³ A felszegi bútorfestésre meghatározó hatással lévő nyárszai román származású bútorfestő, Viskán László ismertségét mutatja, hogy Malonyay az iparművészképzés segítésére bútorokat rendelt tőle, melyek 1960-ban kerültek át az Iparművészeti Főiskolából a Néprajzi Múzeumba. (Szojka 1998: 73.) Ugyancsak Szojka hívja föl rá a figyelmet Kresz Mária 1960-as évekbeli gyűjtése alapján, hogy Jakab Dezső építész a saját lakásába – amely a Komor Marcellal együtt tervezett, 1909–1910-ben a Budapest II. kerület Keleti Károly u. 29–31. szám alatt épült házban található – Viskántól is rendelt festett mennyeztekazettákat, amelyen olvasható a felirat: „*Festette Viskán László Nyárszóról 1911 be Jakab Dezső és hitvese Taussig Irén házában...*” (Szojka 1998: 73.)

³²⁴ Malonyay 1907: 155. A kötetben egy „*modern faragású ládikó és tálcá*” képét is közlik Péntek Gyugyi György *faragása Körösfőről* címmel. (Malonyay 1907: 167. old. 257. kép fotóját.) Ilyen típusú tárgyak a mai napig készülnek.

³²⁵ A Bartók Emlékház helye a Budapest II., Csalán utca 29. szám alatti villa, amely az Egyesült Államokba emigráló zeneszerző utolsó budapesti otthona volt 1932 és 1940 között. Az emlékmúzeum megnyitása előtt a Zenetudományi Intézet Bartók Archívuma 1968-ban is rendezett kiállítást a hagyatéki tárgyaiból. Lásd: <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-ak04eDVUYU9oZDhFaTVJVGfVNWZPZz09>. (Letöltés: 2021. 01. 16.) (Jelenleg az Emlékház csak rendezvényhelyszíneként működik, a Bartók-örökös, Vásárhelyi Gábor 2021-ben elvitte a hagyatéki tárgyait.)

³²⁶ 1954-ben, Nyárszón az akkor 60 éves Péntek Gyugyi Ferenc így emlékezett apja és Bartók kapcsolatára Gurka László gyűjtőnek: „*Bartók Béla zenemű tanárnak [...] nagyon sok szép bútorokat készített. Úgy összes háló, ebédlőszoba berendezéseket készített neki [...] Neki nem volt szabad két szék, hogy egyforma legyen a mintája. A székekre felakasztotta a körösfői melyrevalót. Olyan galambforma székhátak voltak. Az ízlésit nagyon jól tudom.*” (Szegő 1955: 327–330., idézi Pávai 2008a: 22.)

³²⁷ Bartók a 40 év körüli házigazdától, 6 évvel fiatalabb feleségétől és annak 18 év körüli Kisó húgától 1907-ben, 1908-ban és 1913-ban dalokat és lakodalmi csujogtatásokat gyűjtött. (BTK

párral együtt is járt Péntek Gyugyiéknál, és ekkor Bartók további bútorokat is készíttetett, sőt Kodály maga is rendelt egy íróasztalt a házigazdától.³²⁸ (32. kép.) Bartók sok más néprajzi tárgy mellett teljes kalotaszegi öltözetet is beszerezett, az egyik fotóján így örököltette meg magát 1908-ban kedves körösfői bútorai között.³²⁹ Bartók otthona abban különbözött a szokásos korabeli értelmiségi lakásoktól, hogy nemcsak „mutatóba” tett ki egy-két „magyaros” bútort az előszobába, vagy ebédlőbe, hanem művészi hitvallásának megfelelően teljes lakókörnyezetét körösfői bútorokkal, kalotaszegi varrottas textilekkel és más, paraszti eredetű tárgyakkal rendezte be.³³⁰

A képzőművészek és a zenekutatók Kalotaszeg csodálata közötti párhuzam időben és eszmei indíttatásban egyértelmű. Az 1907-es évszám is szinte jelképi erejű. Akkortól datálódott Bartók körösfői élménye, amikor a Malonyay-művészcsapat kötete Kalotaszeg népművészetéről megjelent. Ugyanaz év májusában adták át az új Giergl Kálmán és Korb Flóris tervezte Zeneakadémia szecessziós épületét Körösfői Kriesch Aladár freskóival, mely intézménynek Bartók nemcsak korábbi növendéke, de 1907 januárjától tanára is volt. Mindenesetre megindító arra gondolni, hogy életének és munkásságának termékeny részét Bartók olyan otthonban töltötte, ahol kalotaszegi tárgyakkal vette körül magát. A 20. századi magyar zene gényusai, Bartók Béla és Kodály Zoltán mindketten olyan íróasztalnál komponálták halhatatlan műveiket és írták a magyar zenetudományt megalapozó tanulmányaikat, amelyet e név szerint ismert körösfői mester, Péntek Gyugyi György öntött formába és virágozott ki.³³¹

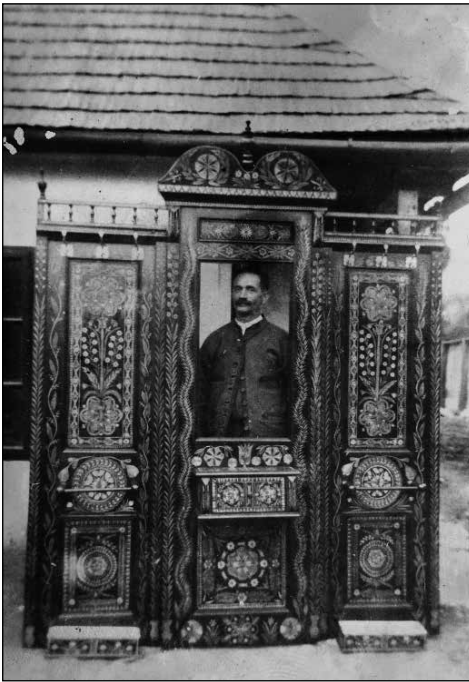
Zenetudományi Intézet, Bartók-rendi szám: A1483h, A1488a, A1549a, A1554bb, B220, B278a(6), B960, B1463a(2), C1034, C1163a(1), F650, F655. <http://systems.zti.hu/br/hu/search?per=1756>, <http://systems.zti.hu/br/hu/search?per=1545>, <http://systems.zti.hu/br/hu/search?per=1778>. (Letöltés: 2021. 01. 15.) „Vót egy felvevő dalosgépje – én csak így tudom a nevét –, s amit beledanolunk, a géppel mind visszadanolta nekünk” – emlékezett Bartókra Péntek Gyugyi György fia, Ferenc. (Lampert – Ujfalussy 1974: 595.; Strackné Mohos 1981: 5.) (Bartók még 1910-ben és 1913-ban gyűjtött Körösfőn, és az 1930-as években körösfőiektől Budapesten.)

³²⁸ A Kodály házaspár és Bartók körösfői látogatásának fotóiból, amelyek a ZTI Bartók és Kodály Archívumában találhatók, közöl hármat: Pávai 2008a: 21., 22.; 2008b: 21.

³²⁹ A kép a Budapest Teréz krt. 17. alatti lakásában készült. BTK Zenetudományi Intézet Bartók Archívum fotó, ltsz 35., lásd: <http://www.zti.hu/bartok/exhibition/pics/6/Ft035.jpg>. (Letöltés: 2021. 01. 15.)

³³⁰ Bartók otthonában a körösfői Péntek Gyugyi féle bútorok kiegészültek még néhány festett kalotaszegi és marosvásárhelyi bútorral is. Egy 1929-ben Pásztor Ditta által a Kavics utcai lakásukban készített képen Bartók az egyajtós nyárszai festett ruhásszekrénye előtt üldögél felhúzott térdekekkel a földön. (Bartók Archívum, Pávai 2008a: 23.) Bartók körösfői bútorairól részletesen lásd: Szojka 1998: 73–80.

³³¹ Az íróasztal (és Bartók kottatartó szekrénye) mind között a leginkább polgári, értelmiségi létre utaló tárgytípus. Egy Bartóknak írt levélben maga a készítő így számolt be a megrendelőjének: „a ki csak látta azt monta hogy ijent sóha nem látót. igazán mondom, hogy én sem látam ijent de nem is csináltam pedig 19 Évtől fogva sokat készítettem [...] ki van dúsan faragva [...] úgy is van a hogy parancsolta...”

30. kép: Péntek Gyugyi György körösfői asztalos, fafaragó 1908 körül. A fotó Péntek Gyugyi György Nyárszón élő leszármazójának a tulajdonában van. Péntek Gyugyi Balázs családi emlékezete úgy tartja számon, hogy a képen a dédapa a Bartók Bélának készített előszobaszekrénnel látható³³²

31. kép: Kodály Zoltán az íróasztalánál, amelyet a körösfői Péntek Gyugyi György készített Kodály számára 1912-ben. (Bartóknak egy ehhez nagyon hasonló, de nem ugyanilyen asztala volt.)³³³ A fénykép 1955. szeptember 30-án készült a Bartókról szóló dokumentumfilm első jelenetének forgatásán, Kodály Zoltán lakásában, amely ma emlékmúzeum. (Budapest VI., Andrásy út 87–89.) (Készítő Magyar Fotó: Munk Tamás, MTI Zrt. Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-785173.)

(Lapert – Ujfalussy 1974: 108–109., idézi Szojka 1989: 76–77.) Bartók ragaszkodását a gyűjtő-útjait idéző tárgyakhoz kifejezi elragadtatása: „Micsoda öröm: végig minden kapufán szekrényem rózsái – Hunyadtól Körösfőig”. (Demény 1955: 92., idézi: Aradi 1981: 185.; Szojka 1998: 74.)

³³² Ugyanez a fotó megtalálható a Bartók Archívumban is, közli Pávai: 2008a: 24. Így az is feltételezhető, hogy a család a fotót esetleg Bartóktól magától kapta.

³³³ Lásd Bartók Béla íróasztalát, táskáját és írógépét a Bartók emlékház kiállításán, Budapest, 1981. március 12-én. Az emlékház a zeneszerző születésének 100. évfordulója alkalmából, március 18-án került átadásra. A fotó a sajtóbejáráson készült. MTI Fotó: Wéber Lajos, MTI Rt. Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-885923, fájlnev: F_LAK19810312064.jpg, <https://archivum.mtv.hu/photobank/item/MTI-FOTO-VFdPVDJrNThNeTRjS0JSQXdrYTJGQT09>. (Letöltés: 2021. 01. 18.)

32. kép: Körösfői fafaragó házal az áruival karácsony táján Kolozsváron az 1940-es években. (Fotó: Péntek László, magántulajdon, Körösfő)

1908-ban Erdélyt is elérte a szövetkezeti mozgalom, az Erdélyi Háziipari Szövetség megalakulásával. A Körösfői Háziipari Szövetkezet létrehozásában 1908-ban Gyarmathy Zsiga még bábáskodott, de létrejöttét már nem érthette meg. 1908-tól az I. világháború kitöréséig ez a hatékonyan működő értékesítő szövetkezet gondoskodott a fa- és textiltárgyak forgalmazásáról.³³⁴ A szövetkezet felállításával összhangban, a kolozsvári iparkamara segítségével faragótanfolyamok is indultak Körösfőn. A szövetkezet igazgató-telepvezetője a Zaboláról Körösfőre került tanító, György Károly volt, aki negyedszázadon át (1901–1926) tanított Körösfőn. 1909-ben egy pesti ügyvéd, Bokor Imre, elnök-vezérigazgatóként adott új lendületet az üzletnek, ekkor változtatták a nevet Kalotaszegi Háziipari Szövetkezetre. A körösfői székhely mellett a szövetkezet központi irodája és bemutatóterme Budapesten működött. Hatékonyságukra, kiváló szervező és kommunikációs készségükre jellemző, hogy ez idő alatt az Osztrák–Magyar Monarchia területén 72, vásárlással egybekötött vándorkiállítást rendeztek, jelentős

pénzügyi forgalommal. Kínálatukban ebédlőbe, hálóba, nappaliba, irodába, előszobába illő nagybútorok is szerepeltek, és a vevők igényei szerint rendelésre is készítették a bútorokat. Az értékesítő cég termékskálája jellegzetesen mutatja be a háziipari tárgyak iránt megnyilvánuló korabeli érdeklődést. A kalotaszegi faragott bútorok és varrottasok mellett matyó hímzéseket, selmeci vert csipkét, krassószörényi aranyhímzéseket, torontáli szőnyeget, hímzett blúzokat és vászonneműt is árusítottak. A szövetkezet jelentős, rendszeres jövedelmet biztosított az iparosok családjainak. A siker záloga többek között a pártolótagok illusztris névsora is volt, amelyen az etnográfus Bátky Zsigmond is szerepelt. A szövetkezet tevékenységének az I. világháború vetett véget.³³⁵

A profi kereskedői értékesítő hálózat mellett a kalotaszegi férfiak (főleg a főút menti Körösfőről és Sárvasárról) maguk is útra keltek és élelmesen házaltak a termékeikkel.

³³⁴ A szövetkezet történetét részletesen lásd: Sebestyén 1998b: 105–114.

³³⁵ Valószínű, hogy egy idő után a piac is kifáradt, telítődött volna. Az ízlésváltozás szelét jelzi, hogy 1913-ban a *Magyar Iparművészet* szerkesztője, Györgyi Kálmán (1860–1930) egy kiállítás kapcsán sarkos ítéletet fogalmazott meg, kifejezve az új iparművészeti irányzatok vezető alkotóinak véleményét:

33. kép: Gyalupadnál álló körösfői férfiak az eladásra készülő faragott asztalkák lapját mutatják a fotografusnak. (Fotó: Szabó Dénes, 1941 körül. Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény, leltári szám: NM F 332607.)

A házi kisüzemekben kisebb léptékű tárgyak készültek-készülnek (például sakk-készletek, titkos ládikák, asztalkák, gyalogszékek).³³⁶

„...csak a leghatározottabb visszautasítás hangján nyilatkozhatunk [...] a Kalotaszegi Házipari Szövetkezet által kiállított fabútorokról. Ezeket a bútorokat állítólag kalotaszegi földművesek faragták, de már nem a saját invenciójuk alapján [...] Nos, ez a kalotaszegi szoba a helytelenül fejlesztett népművészet szimbóluma lehetne! [...] a népi művészet egész üdesége, friss lendülete elvész abban a pillanatban, amint olyan útra erőszakolják, amely töle idegen. Azok a bútorok pedig, amelyekkel a kalotaszegi emberek házalni szoktak, ezen az úton termettek [...] a meg nem értő vezetés és a helytelen spekuláció gyártmányai [...] Ilyen bútorokat a magyar nép sohasem csinált és nem is csinálna, ha nem mondanák neki [...] Ezek a bútorok nem képviselik a magyarságot, nem jelentenek művészetet, ízléstelenek, használhatatlanok, csúnyák. Ezeket kár volt kiállítani.” (Györgyi 1913: 378.) A lap 1916-ban cikksorozatba kezdett „népművészetünk aggasztó süllyedése” miatt, s elsőként Bokor Imrét szólaltatta meg, aki a „rég” népművészet szóvirágos elsratása mellett önkritikát is gyakorolt: „...amikor még nem volt vasút, nem volt pusztító beavatkozás. Úgy festett akkor Kalotaszeg, mint egy aranykeretbe foglalt csillogó színes ékkő. Szép volt...” „Ennek a hímes bútornak nagyarányú terjesztésében én is bűnös vagyok. Nagy szeretettel, idealizmussal vittem mindenfelé, de csak azért, hogy az elődeim által elkövetett hibákat kikorrigáljam...” Kimondja, hogy a tanfolyam károkat okozott. A fa helyes kiszárítását nem tanították meg. A motívumok elveszítették népies karakterüket. A „hímes bútor” vésővel karcolását a németek „Kerbschnittnek nevezik”, ez nem a régi faragás technikája. Megtanították a nagyobb, bútorfélék készítését, „amelyek abszolúte nem váltak be a használatban.” Az oktatás megfelelhet jó szakiparosok képzésére, de a „népművészet szabad fejlődését nem lehet és nem szabad az iskolapadok korlátai közé szorítani” (Bokor 1916: 106–108.).

³³⁶ Sebestyén Kálmán számos interjú alapján részletesen rajzolja meg a körösfőieknek a gazdasági és politikai változások által átalakult változó kereskedelmi útvonalait, mintegy százéves időintervallumban (Sebestyén 1994; 1998b; 2007). Tőkés Irén a kalotaszegi háziiparnak a fenti kezdetek-

Kalotaszeg megjelenése a korszak nagy kiállításain

A főúri támogatók köre és a varrottas promóciója

Kalotaszeg nevét a Monarchia úri közönsége Budapesten először az 1885-ös Országos Általános Kiállításon ismerte meg.³³⁷ A kiállítás nagy sajtófigyelem között zajlott, látogatottságára jellemző, hogy a nyitvatartás negyedik hónapjában már az egymilliomodik látogatót üdvözölték.³³⁸ A kiállítás háziipari részének sikere ösztönzőleg hatott a háziiparról szóló közbeszéd felélénkülésére.³³⁹ Sőt a magyaros stílus megjelenése elvárt és üdvözölt jelenség volt mind a kiállítás építészeti kivitelezésben, mind az iparművészeti részleg kínálatában.³⁴⁰

nek köszönhető, s attól fogva a jelenkorig tartó történetívét rajzolta meg. (Tőkés 1989.) A szerző már az 1930-as években gyűjtött Kalotaszegen. Felidézi, hogy beszélt akkoriban olyan nyugalmazott tanítóval, aki végzős diákként még a századelőn Gyarmathynének segített a levelezésben, csomagolásban, nyilvántartásban, mert a forgalom akkoriban úgy megnövekedett, hogy még az USA-ba is mentek szállítmányok. (Tőkés 1989: 220.) Visszaemlékezését így kezdi: „*En Kalotaszegre akkor ismer-tem meg, amikor egész falvak népe élvezte a Gyarmathyné által megszervezett háziipar előnyeit, ti. minden fiatal és öreg varrhatta a kézimunkát eladásra. A varrottasnak piaca mindig volt, az országhatár-változások még szinte kedveztek a varrottas értékesítésének, a varrással foglalkozó falvakban a nyomor ismeretlen volt.*” (Tőkés 1989: 218.) Leírja a textil- és famunkába való beletanulás folyamatát, a bedolgozói és értékesítői hálózat működését, a különböző funkciókat ellátók szerepét, az árusítás módját, a piacokat a két világháború közötti időszakban, majd a szocializmus idején, többek között a Fekete-tenger fürdőhelyein történő árusításokat.

³³⁷ A Városligetben a kiállításra felépült, Ulrich Keresztély (1836–1909) bécsi építész által tervezett Iparcsarnok neoreneszánsz épülete a II. világháborúban pusztult el.

³³⁸ 1885. aug 17-én a szerencsés látogató egy katonai pék volt. (*Vasárnapi Ujság*, 1896. június 28. XLIII. évf. 26. sz. 435.)

³³⁹ A *Vasárnapi Ujság* szerzője „*Magyarország igazi kincsének*” nevezi a háziipart. Kiemeli, hogy a „*külföld felébredt figyelmére volt szükség*”, hogy itthon „*mi is megtudjuk, mivel bírnunk.*”, „*a mi előtt addig közönyösen haladtunk el.*” Viszont már nem szükséges magyarázni „*hogy mi az a háziipar? [...] Annyit írtak és beszéltek már e kifogyhatatlan témáról, a kiállítás előtt és a kiállítás alatt a lelkesedés, a bámolat és a büszkeség minden hangfokozatán*”, „*s valódi rajongás támadt a háziipari cikkek iránt.*” („A háziipar a kiállításon”, *Vasárnapi Ujság*, 1885. július 5. XXXII. évf. 27. sz. 435–436., 435.)

³⁴⁰ A „*háziipar formagazdagsága [...] Nincs csupán egy pavillonra szorítkozva, de kísérni lehet nyomait minden kiállítási csoporton át. Az iparcsarnokban a majolika- és porcellán, az agyag-, és üveg-, arany- és ezüst-tárgyaknál, [...] látjuk alkalmazva a legváltozatosabb háziipari díszítéseket; [...] butorzott szobákban magyar stíliú bútorokat, ugyanolyan bőr-, szövet-, len- és szőnyeg-munkákat, hímzéseket, csipkéket és zsinorzatokat találunk, [...] az iparrajziskola tárgyai tüntetnek föl motívumokat a háziipar köréből, míg a közoktatásiügyi kiállításban a háziipari stílok szakszerű oktatásáról szerezhetünk meggyőződést [...] a mintaszálloda erdélyi szobájában, a mezőgazdasági és erdészeti pavillonokban, a különböző uradalmi pavillonokban, a székhely házban és kiállítási vendéglőkben is gazdag anyagai táru-
nak élénk a magyaros idomoknak; [...] és semmi sem mutatja e nemes láztól való áthatottságot annyira, mint az a tény, hogy maga a kiállítási bizottság is, [...] különös figyelembe ajánlotta a díszítésnél a háziipari formák alkalmazását, a minnek lehetőleg igyekeztek is építőink megfelelni.*” („A háziipar a kiállításon”, *Vasárnapi Ujság*, 1885. július 5. XXXII. évf. 27. sz. 435–436., 435.) „*A hatalmas pezsdüléssel éledező új irányt, mely minden téren és minden szakban a nemzeti idomok legmesszebb menő érvényesítésével igyekszik új formát adni műiparunknak*” példázta a Mintarajztanoda tanárai által alapított Honi Iparművészeti Vállalat három üzletének kínálata, amit a cikkíró részletesen eleméz. („A honi iparművészeti vállalat Andrassy-úti csarnoka és kiállítása”, *Vasárnapi Ujság*, 1885. augusztus 16. XXXII. évf. 33. sz. 535.)

34. kép: Kiállítási enteriőr. A Néprajzi Múzeum állandó kiállításának részlete a városligeti Iparcsarnokban, Budapesten. (Ismeretlen fényképész fotója 1910–1921 között. Hordozó: ff., üvegnegatív, 13 x 18 cm. Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény, leltári szám: F 342774.)

(A kiállítás háziipari anyagának a Néprajzi Múzeum intézménytörténetében is szerepe van.)³⁴¹

Azt, hogy az 1885-ös kiállításnak a Kalotaszeg iránt feltámadó közérdeklődés folyamatának időbeliségében valóban mennyire nagy a jelentősége, beszédesen érzékelteti, hogy míg a *Vasárnapi Ujság* 1870-es évekbeli és 1880-as évek eleji évfolyamaiban nem találunk rá a Kalotaszeg és Gyarmathy címszavakra, és csak nagyon elvétve és más összefüggésben Bánffyhunyadra, addig 1885 után számottevően megszorodnak a keresési eredmények.

1884-ben Herich Károly, a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium osztálytanácsosa, az Ipar és Kereskedelmi Osztály vezetője, az 1885. évi Országos Kiállítás Háziiparcsarnokának biztosa és rendezője felkérte a bánffyhunyadi úrhölgyet, Gyarmathy Zsigánét, hogy a kiállítási csarnokban egy kalotaszegi szobát

³⁴¹ A kiállítás bezárta után már arról írtak, hogy „A néprajzi muzeumot a kiállítás területén levő képzőművészeti műcsarnokban rendezik be. Itt rendezik el a kiállítás egyik érdekes gyűjteményét, a házi-iparcsarnok szoba berendezéseit is, továbbá a székely szobát, a székely házban volt kályhát, valamint a kalotaszegi és csángó szobákat, melyeket tulajdonosaik ingyen engedtek át a muzeumnak. Trefort miniszter érintkezésbe lépett a többi szoba-berendezések tulajdonosaival is, hogy tárgyaikat ingyen, vagy lehető olcsó áron bocsássák az intézet tulajdonába.” (*Vasárnapi Ujság*, 1885. november 22. XXXII. évf. 47. sz. 761.)

és udvart rendezzen be.³⁴² Ez egyike volt a kiállításon megjelenő hat magyar és kilenc nemzetiségi szobának.³⁴³

A berendezést kalotaszegi mesterek közreműködésével a bánffyhungyadi fafaragó és játékkészítő tanműhely vezetője, Schönhut Vilmos és a magyargyerőmonostori Bányai Albert asztalos készítette. (Schönhut az életnagyságú, „tájviseletbe” öltöztetett alakok fejének szobrászati munkáját, Bányai a festetlen gyalult parasztbútorokat készítette.) A kalotaszegi kiállítási anyag része volt még a Háziparcsarnokban a szobával szemben felállított, szintén Schönhut műhelyének köszönhető ház- és telekmakettje, „tökéletes kalotaszegi stílusban”, négyméteres nagyságú, szobányi helyet elfoglaló faragott paraszttudvar, amelyen ház, gazdasági épületek, tulipános festett leveles kapu, kút, miniatűr állatkák mutatták be egy felszegi parasztgazdaság és udvar állapotát. Mindemellett „a kalotaszegi szoba, melynek ezalkalommal pompás bemutatása kiválóan Gyarmathy Zsigáné jeles írónőnk érdeme”³⁴⁴ volt, aki „kiváló buzgalommal és tárgyismerettel”³⁴⁵ tervezte, gyűjtötte és rendezte be a kiállítást. Az eredeti tárgyakkal összeállított szoba hat alakkal egy lakodalmi készülődés jelenetét mutatta be:

„A kalotaszegi szoba berendezéséhez, kerámia díszedények (tálak, 'győri edénynek' nevezett és nagy becsben tartott régi későhabán bokályok),³⁴⁶ vaslábakon álló cserepes kályhakemence, kilenc-vánkosos vetett ág, tulipános ládákba helyezett és rúdra aggatott textilek, aszalt szilvából

³⁴² Gyarmathyné 1885a: 74.; Hála 2006: 664.

³⁴³ A „kiállítás házi-ipari csoport-biztosa, dr. Herich Károly, mellé rendelt társai, Báth Károly és dr. Grubern Ferenc segítségével, s az ország minden részéből felkért szakértő egyének közreműködése mellett 15 parasztszobát rendezett be, az illető vidékek viseletébe öltöztetett viasz báb-alakokkal, körülöttük a felhalmozott háziipari cikkekkel, s az eredeti lakberendezéssel, úgy, hogy az egész néprajzi tekintetben is becses gyűjteményt képez, s méltó arra, hogy a létesítendő háziiparmúzeumnak is magvaul szolgáljon.” „A berendezett tizenöt szoba a következő: erdélyi hétfalusi csángó-magyar szoba, székelys szoba, alduinai csángó szoba, kalotaszegi, toroczkói, bolgár, hunyadmegyei román, békés-csabai, gömöri, szepesi, erdélyi szász, borsódmegyei, tót, szerb és alföldi román-szobák.” (Vasárnapi Ujság, 1885. július 5. XXXII. évf. 27. sz. 435.)

³⁴⁴ Herich 1885: 753.

³⁴⁵ „Kalotaszegi szoba a háziipar csarnokban (Illusztrációinkhoz)”, *Kiállítási lapok*, 1885. II. évf. 43. sz. 453. 443. kép.

³⁴⁶ Gyarmathyéknak gazdag gyűjteménye volt Kalotaszegen gyűjtött késő habán bokályokból, így a jeles magángyűjtők között is számontartották őket. 1887-ben Herman Ottó a magyar népi fazekasság kérdéseiről írt fontos cikkében többször is meleg hangon emlékezik meg Gyarmathyék gyűjteményéről, és több kalotaszegi bokály és tál képét is közli. A saját gyűjtőszenvédélyéről is ironizálva írja: „Nem átalom bevallani, hogy magam is szent Rusticus híve vagyok s országos sorba tartozó barangolásaimon erősen megbolygattam a Székelység és a Kalotaszeg csókolni való magyarságának kendőszegét, találatát; a Kalotaszegen valódi összeesküvéssel is, a melyben Gyarmathy Zsigáné asszonyt bűntársul tiszteltem.” „az a gyűjtemény, a melyet Gyarmathy Zsigáné összezehezott, – s mint e nép valódi jötevője, egyedül ő bírt összetereíteni – pénzért nem adják, szép szóért is nehezen – a maga nemében valóban páratlan.” (Herman 1887: 311., 314.) Bátty Zsigmond 1899-ben készített fotót Bánffyhungyadon Gyarmathyék ebédlőjének győri kancsókkal gazdagon megrakott talasáról. Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény, leltári szám: F 1762, említi: Fejős 2000: 208.) Az 1891-ben, a Kereskedelmi Múzeum rendezte (Wartha Vince neve által fémjelzett) Országos Agyagipari Kiállítás kapcsán is kiemelten említették Gyarmathyék kerámiagyűjteményét. „A kereskedelmi múzeum igazgatósága a tárlat rendezésekor a magyarországi agyagipar régi készítmények kiállítását is tervezte [...]

fűzött rombuszalakú falidisz is tartozott. Az alakok egy fátyol tekerőző kendős menyecske, egy pártás leány és egy középkorú férfi ünneplőbe öltözve éppen a lakodalomba indultak a belépő vőfély hívogatására. A menyecske ajándékokkal feldíszített termő ágat (fejkötő, nyakkendő, pánkó, pattogatott kukorica), a férfi lakodalmi perecet és bokályt, a pártás leány kézrevaló keszkenőt, tányért vitt ajándéku. Otthon egy hétköznapi ruhába öltözött, elmúlt fiatalságán merengő öregasszony és egy játéklovacskát faragó duzzogó suhanc legényke, a bánffybhunyadi faragó iskola növendéke maradt.”³⁴⁷

A zsánerjelenet megkapó életszerűsége, a gazdag tárgyi környezet és különösen az öltözetek, valamint textilmunka egyedisége megfogta a kortárs látogatókat és a kritikusokat, akik a viselet fejedelmi szépségéről írtak. Nem egy író kiemelte, hogy az erdélyi fejedelemiség korszakának úri kultúráját, az egykori legendás nagyasszonyok, így Lórántffy Zsuzsanna fonóházának textilkultúráját, a régi nemeskisasszonyok kelengyjének gazdag motívumvilágát idézi a kiállított viseletek és textilmű szépsége. A fűzős váll, az arany-szálás gyöngyös párta, az elől felszúrt sárgaposztó szélű muszuj, a piros csizma, de leginkább a piros gyapjúcsipkés, fekete prémes zöldposztó mellénye a menyecskének, osztatlan sikert aratott.³⁴⁸ Gyarmathyné erre a kiállításra ugyan még, saját bevallása szerint:

Habár a régi készítmények kiállítása hiányos volt, mégis igen sok érdekes darabbal dicsekedhetett. A legértékesebb anyagot az országos magyar iparművészeti múzeum szolgáltatta, [...] Gazdag anyag volt továbbá kiállítva a m. kir. József-műegyetem technológiai gyűjteményéből. A magán gyűjteményekben is láttunk technikailag sok érdekes és művészi becsű munkát, így például Buzinkay Gyula, özu. gr. Károlyi Alajosné és Gyarmathy Zsigáné gyűjteményében. Herman Ottó gyűjteményében pedig különösen a magyar fazekas árúk voltak képviselve. Saját gyűjteményemből azokat a tárgyakat állítottam ki, melyeket a Művészi Ipar régibb számaiban már ismerttettem.” (Petrik 1891: 183.) Az 1885-ös kiállítást követő években a paraszti eredetű díszített tárgyak felértékelődését mutatja, hogy egyre inkább megindult a privát műgyűjtés is. Elsősorban a népies „agyagipar” tárgyai, főleg a felvidéki és erdélyi, Székelyföldön, Szászföldön és Kalotaszegen fellelhető késő habán és annak hatására készült mázas díszedények iránt volt nagy érdeklődés, melyet az 1891-es „Honi agyagipari tárlat” sikere is táplált. Hogy a privát gyűjtők elharapozó gyűjtési szenvedélye milyen konkurenciát jelentett a még gyerekcipőben járó múzeumügynek, azt jól mutatja Xántus János múzeumőri aggodalma: „A mostani dotáció mellett, mint már említettük, a gyarapodás nem mehet gyorsan, mert vele lépésben halad a háziipar-czikkek árának emelkedése is évről-évre, sőt néhány év múlva sok helyütt az már kiveszőfélben lesz, a viczinális vasutak folytonos terjeszkedése következtében, melyek az olcsó gyáripart és vele járó luxust mindenhová beviszik, azt megkedveltetik és meghonosítják s kiszorítják a kéziipart. Hozzájárul még az amateur-gyűjtők sokasága és ily háziiparral üzérkedők folytonos szaporodása, az olcsóvá vált utazás következtében. Például: legújabbán a korsó, kanta és bokágyűjtési mánia annyira divatba jött, hogy csaknem minden harmadik lakás egy fazekasraktárhoz hasonló, s ez okozza, hogy most már igen nehéz régibb – népies alakú és dessainú korsókat s egyéb edényeket beszerezni s azok ára nevetésesen felszökött, a folytonosan emelkedő kereslet s vele lépést tartva folytonosan fogyó készlet miatt.” (Xántus 1892: 303.) (A néprajzi tárgyak műgyűjtéséről a tárgyalta korszakban összefoglalóan lásd: „A néprajzi műgyűjtés kezdetei”. Fejős 2020: 111–152.)

³⁴⁷ *Kiállítási lapok*, 1885. II. évf. 43. sz. 453.

³⁴⁸ „Erre a ruhadarabra mondta két jeles festőnk – Telepi Károly és Bruck Lajos, midőn múlt nyáron ott időztek –, hogy ennek a kivitele magasabb műizlésre mutat, és szabása a régi királyi ruhadarabok

„a néptől kéregette össze a régi varrottasokat, és a szép ősi munka nagy érdeklődést keltett, s különösen a külföldiek minden áron meg akarták venni. Ámde semmi sem volt eladó. Csak épen boldog emlékü Erzsébet királynénk nem kapott tagadó választ; Gödöllőre küldték neki, a mit meg kedvelt: egy fehér pamuttal varrt fodorváson menyasszonyi lepedőt.³⁴⁹ Ugyanakkor a már elhunyt herceg Esterházy Pálné³⁵⁰ is meg akart vásárolni egy abroszt, melyet nagyon eredetinek talált. De a nagyrózsás terítő sem volt eladó. Talán varrhatnának még egyet illet? kérdezte a hercegnő. Úgyde ezt a fajtáját a varrottasnak már akkor nem varrta a vidéken senki. Csak Magyar-Gyerő-Monostoron volt egy koros asszony, a ki még tudta a varrottas készítése módját. E sorok írója ehhez fordult és megtanítatott vele néhány kalotaszegi leányt az ősi munkára. Így a herceg Eszterházyknak varrt új abrosz volt az alapvető; abból fejlődött a ma már virágzó varrottas háziipar.”³⁵¹

Ezek voltak tulajdonképpen az első, Kalotaszegről elvitt textilek, amelyek elindították a „lavinát”. Gyarmathyné leírja a történetét annak a sánta leánynak is, aki az első rózsás abroszt hímezte 10 Ft-ért Esterházy hercegnének.³⁵² „Esterházy hercegné, mikor megkapta a rózsás abroszt, meleg sorokban mondott köszönetet és ígérte, hogy terjeszteni fogja ezt a magyar háziipart.”³⁵³ „Ha akkor a hercegnének fel nem tűnt volna a rózsás abrosz, a mit úgy megdicsért, s a mit én nem tartottam titokban, és később nem terjeszti olyan nagylelkűséggel, kérdés, hogy vajjon a varrottasból lett volna-e a mi éltünkben kalotaszegi háziipar?”³⁵⁴

A királyi család több tagja is személyesen látogatta meg a kiállítást. Köztük volt Rudolf trónörökös is, aki hosszabban időzött a kalotaszegi szobában. Gyarmathyné is elismerően jegyzi meg, hogy a trónörökös figyelmét és jó ízlését dicséri, hogy neki is leginkább azok a régi, szabadrajzú, a nép által „írás után” valónak nevezett hímezések, „varrottasok” tűntek fel, amelyeket Gyarmathyné is a textilmunka legértékesebb részének tartott, s amelyek felélesztésén a későbbiekben annyit tevékenykedett. A trónörökös kitüntető figyelmét a kiállításról tudósító lapok hírül vitték, azzal együtt, hogy a jeles látogató maga is tervezte, hogy kalotaszegi tárgyakat rendeljen Gyarmathynén keresztül.

mintájára vall.” (Gyarmathy 1885b: 290.) A *Vasárnapi Ujság* közli Telepy már említett képe mellett Bruck Lajos egy festményének képét is a „Gyarmathy Zsigáné” című, szerző nélküli cikk (*Vasárnapi Ujság*, 1887, XXXIV. évf. 25. sz. 411–413.) illusztrációjaként a 412. oldalon.

³⁴⁹ Gyarmathyné megírja egy novellájában, hogyan ígért aranyos főkötőt annak a leánynak, akinek a kiállításra elkért menyasszonyi lepedőjét Erzsébet királyné megkívánta, s akitől nehéz volt kikönyörögnie a kérdéses lepedőt. Lásd: „A királyné lepedője és az aranyos fejkötő”. (Gyarmathy 1896: 8–11.) A lepedő fotóját lásd: Gyarmathy 1896: 9. „Erzsébet királyné Gödöllőre vitette a menyasszony-lepedőt és Ferenczy Ida alapítványi hölgy azt sürgönyözte nekem, hogy ez a munka remek.” (Gyarmathy 1896: 13.)

³⁵⁰ Haláláról így írtak: „Herceg ESZTERHÁZY PÁLNÉ, szül. Croy-Dülmen Eugénie hercegnő, a sopro-ni főispán neje, Izabella főhercegnő nővére, csillagkeresztes udvarhölgy, 34 éves korában Bécsben, hol az udvari és főrangú körökben nagy részvétet keltett elhunyt a s király is részvétét fejezte ki a mélyen sújtott férjnek.” (*Vasárnapi Ujság*, 1889. június 16. XXXVI. évf. 24. sz. 389.)

³⁵¹ Gyarmathy 1901: 181.

³⁵² Gyarmathy 1896: 26.

³⁵³ Gyarmathy 1896: 14.

³⁵⁴ Gyarmathy 1896: 26.

Az Országos Kiállításon tett jelentékenyebb vásárlásokról a sajtó is mérleget vont:

„a kiállításnak nem csak erkölcsi sikere volt, de volt anyagi eredménye is meglehetősen derék iparosainkra nézve.” „Legújabbban Erzsébet királyné is Ferenczy Ida kisasszony által, kit a csarnok felügyelőnöje, Kériné kalauzolt, jelentékeny bevásárlást tetetett. Továbbá Stefánia trónörökösné és udvarhölgyei is mintegy negyedfélszáz forinttal gyarapították a házi-iparcsarnok bevételeit, a walesi herceg pedig 400 frttal. Legnagyobb keresletnek a szerb szőnyegek és a kalotaszegi házi-ipar tárgyai örvendnek. Lajos Viktor főherceg is szép gyűjteményt szerzett innen, főleg a toroczkói háziipar tárgyaiból.” „A zsoboki márvány szép dísz tárgyainál is előkelő nevek lajstromát találjuk, mint vevőket, így József főherceget, Klotild főherceg-asszonyt, Thurn-Taxis herceget stb.”³⁵⁵

A gödöllői nyári királyi rezidenciában megjelentek a kalotaszegi varrottasok.³⁵⁶ Erzsébet királyné példáját számosan követték a legmagasabb udvari körökben, főhercegnők, arisztokraták, így például Henrietta belga királyné,³⁵⁷ Lajos Viktor főherceg,³⁵⁸ aki Salzburgban a klessheimi kastélyát, Mária Terézia főhercegnő³⁵⁹ saybuschi kastélyát kalotaszegi varrottasokkal díszítette. Izabella főhercegnő³⁶⁰ környezetében is meg-

³⁵⁵ V – r.: „A kiállítás vásárlói”, *Vasárnapi Ujság*, 1885. október 18. XXXII. évf. 42. sz. 677–678.

³⁵⁶ A kiegyezés új alapokra helyezte a Habsburg-császárság és a Magyar Királyság viszonyát és politikai intézményrendszerét. A megbékélés szimbolikus gesztusa volt, hogy a szabadságharcot leverő Ferencz József császárt és feleségét, Erzsébetet 1867-ben magyar királlyá és királynévá koronázták Budán, a Mátyás-templomban. A magyar nemzet koronázási ajándékként kapta meg az uralkodópár a Gödöllőn található egykori Grassalkovich-kastélyt. A magyarokkal szimpatizáló, és a bécsi udvar fojtogató formalitásaitól „menekülő” Erzsébet királyné sokat időzött az általa kedvelt magyar környezetben, a gödöllői kastélyban, ahonnan szívesen lovagolt ki, vett részt vadászaton a közeli erdőségekben.

³⁵⁷ Habsburg–Lotaringiai Mária Henrietta (1836–1902) osztrák főhercegnő, magyar királyi hercegnő, József nádor (1776–1847) és Mária Dorottya württembergi hercegnő legkisebb leánya, a fent említett József Károly főherceg húga, aki II. Lipót belga királyhoz ment feleségül. Lányuk, Stefánia (1864–1945), a tragikusan fiatalon, 1889-ben Mayerlingben öngyilkosságot elkövető Rudolf koronaherceg osztrák–magyar trónörökösné (1858–1889), Ferenc József és Erzsébet fiának a felesége volt. (Az özvegy Stefánia második férjéhez, Lónyay Elemér magyar grófhhoz [1863–1946] 1900-ban ment feleségül.)

³⁵⁸ Ludvig Viktor főherceg (1842–1919) I. Ferenc József császár öccse, akit botrányos életvezetése miatt bátyja Bécsből Salzburgba száműzött. A művészetkedvelő főherceg a klessheimi kastélyban rendezkedett be, és Salzburg jótevőjeként szerzett népszerűséget.

³⁵⁹ Habsburg–Toscanai Mária Terézia Antonietta osztrák főhercegnő, toszkániai hercegnő (1862–1933), Mária Valéria királylány férjének, a Habsburg–Lotharingiai-ház toszkán ágából származó Habsburg–Toscanai Ferenc Szalvátor főhercegnek a nővére, aki Károly István osztrák főherceghez (1860–1933), József nádor unokájához ment feleségül. Kastélyuk a sziléziai lengyel Saybuschban (Żywiec) található.

³⁶⁰ Isabella von Croÿ-Dülmen (1856–1931) a Habsburg–Lotaringiai-ház tescheni ágából származó Frigyes osztrák főhercegnek, tábornagynak, a cs. és kir. haderő főparancsnokának felesége (és húga herceg Esterházy Pálnénak). Az erélyes, a közélet és szociális kérdések iránt elkötelezett főhercegnő aktívan jótékonykodott, a nőoktatás és nőegyletek támogatója volt. Különös érdeklődést mutatott a népművészet ügye és a háziipar fejlesztése iránt. E tevékenységét elismerve az 1896-os Millenniumi Kiállítás háziipari csarnokának védnöke volt. Nyugat-magyarországi birtokukon (Féltorny/Halbturn,

jelentek kalotaszegi tárgyak, gyermekeit is szívesen öltöztette paraszti, így kalotaszegi viseletbe is.³⁶¹

Az 1885-ös Országos Kiállításon való kalotaszegi szereplés olyan nagy sikert aratott, hogy a Habsburgok magyarországi, úgynevezett nádori ága fejének, a minden magyar ügyet lelkesen felkaroló, jótékonykodó, a gazdaság fejlesztésének, a kultúrának és a tudománynak ügyét támogató József Károly főhercegnek³⁶² a figyelmét is felkeltette. József főherceg és Klotild főhercegnő³⁶³ a tátrafüredi villájába is Kalotaszegről hozatott tárgyakat. A korabeli arisztokrácia üdülési szokásaira jellemző, hogy a főhercegi család az alcsúti (Fejér megyei) állandó rezidenciája és az Adriai-tengernél, Fiúmében lévő palotája mellett Tátrafüreden tartott fenn egy svájci típusú alpesi villát. A „Villa Erzherzog Josef” 1887-ben épült, a főherceg a felesége számára építtette nyaralóul. Klotild főhercegnő már 1886 nyarán királyi küldött révén kerestette fel a Margitszigeten nyaraló Gyarmathyékat, hogy varrottast és kancsókat szereztesse be a készülő tátrafüredi

Magyaróvár) parasztasszonyok számára felállított majorsági iskolájában számosan tanultak és foglalkoztak hímzéssel és csipkekészítéssel. A környékükön Pozsony, Nyitra és Trencsén megyékben működő hímző háziipari telepeket, iskolákat összefogva, védnökségével alakult meg a nevét viselő Izabella Háziipari Egyesület 1897-ben. Az egyesület szándéka volt, hogy a vidék régi, elfelejtett népi és úri hímzés-mintáit és technikáit felelevenítsék és betaníttassák, ezáltal nők százainak kenyérkereseti lehetőséget adjanak, munkáiknak piacot keressenek, az értékesítés teljes folyamatát a készítőtől a megrendelőhöz, vásárlóhöz, a közvetítőkön át megszervezzék. Az első sorban úri, polgári otthonokba szánt textilfeladások és népies ruhadarabok mellett (az úgynevezett Izabella-blúzról lásd: Lackner 2020.), egyházi megrendelésre műhímzőmunkákat is készítettek. Hasonlóképpen a kalotaszegi varrottast sikertörténetéhez, amelynek hajtómotorja Gyarmathyné volt, az Izabella Háziipari Egyesület termékeinek népszerűsítésében is a korszak hazai és külföldi kiállításainak, jótékonyági és karácsonyi bazárjainak, valamint a főhercegnő személyes kapcsolatrendszerének nagy szerepe volt. Izabella emellett szenvedélyes fotós volt, kiváló, néprajzi értékű fotóiból is kitűnik a népelet iránti érdeklődése.

³⁶¹ Izabella főhercegnő kislányainak viseletes portréfotóját lásd: Gyarmathy 1896: 27.; *Vasárnapi Ujság*, 1896. XLIII. évf. 20. sz. 433.

³⁶² Habsburg–Lotharingiai József Károly Lajos főherceg (1833–1905), császári–királyi lovassági tábornok, 1869-től a Magyar Királyi Honvédség főparancsnoka. Ő volt az, aki a cigányság iránti nyelvészeti és néprajzi kutatásai folytán az 1893-as nagy cigány összeírásnak védnöke és az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben című könyvsorozat cigányokról szóló fejezetének írója is volt. („A cigányok, József főherceg Ő cs. és kir. Fenségetől”. *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország VII. köteté*. 568–578.) A grandiózus sorozat 21 kötetben jelent meg 1886–1902 között, amelyből az Erdélyt bemutató kötet (Magyarország VII. köteté) 1901-ben jött ki, dedikációja szerint „Előbb néhai Rudolf Trónörökös Főherceg Ő Császári és Királyi Fensége kezdeményezéséből és közreműködésével, most Gróf Lónyayné, Stefánia belga Királyi Hercegnő, szász-koburg Hercegnő védnöksége alatt”. Az emblemikus összegző vállalkozás a kor jelentős tudósait, művészeit, közéleti embereit megszólaltatva mutatta be a Monarchia tartományait, és amelybe a Kalotaszegről szóló fejezetet Gyarmathyné maga írta, a tudós férfiak között az egyetlen nőként. (Gyarmathy 1901.)

³⁶³ Clotilde von Sachsen-Coburg und Koháry német hercegnő (1846–1927), aki a fent említett Habsburg–Lotharingiai József Károly főherceggel kötött házassága révén osztrák főhercegné lett, ismert nevén Klotild főhercegné. Klotild főhercegné az 1896-os ezredévi kiállításon a gyermekpavilon védnöke volt.

villájuk feldíszítésére. (A főhercegi pártól Telepy Károly festőművész kapott megbízatást, hogy a tárgyakat kiválogassa a villa berendezéséhez.)³⁶⁴

Hallatlan hazai és nemzetközi nyilvánosságot kapott, amikor Ferencz József császár és király³⁶⁵ felesége, Erzsébet királyné, Sissi³⁶⁶ egy egész kelengyét rendelt Kalotaszegről Gyarmathy Zsigánén keresztül a legkisebb lányának, a Magyarországon született és ezért a magyarok körében csak a magyar királyleányként emlegetett Mária Valéria főhercegnő 1890-ben tartott esküvőjére.³⁶⁷ A közvetítők szerepe is beszédes példája annak, hogy hogyan is működött a kapcsolatrendszer. Gróf Csáky Albin miniszter felesége közben járt, hogy az erdélyi özvegy gróf Kornis Miklósné (szül. báró Vécsey Mária, a Kalotaszegen birtokos gróf Bánffy Miklós menyje), aki a királyné udvarhölgye volt, eszközölje ki, hogy a királyleány kelengyében legyen kalotaszegi varrottas.

„Erzsébet királynénk nagy megrendelést tett a Mária Valéria főhercegnő kelengyéjéhez. Régi varrottas mintákat kértek, és sajátságos, hogy királyunk leánya egyik szobája részére épen azt a mintát óhajtotta, melyről úgy tartja a néphit, hogy az viszi a házhoz a menyasszony boldogságát. E minta neve »körtvés«. Hajdan e nép a mintát vörös, vagy sötétkék fejtővel varrta. A fiatal főhercegnő világos kékkel kívánta. És a világos mogyorószínű fodorvászonon nagyon szép lett a halványkék dús varrottas. Ugyancsak fodorvásznú volt a másik két szobára való varrottas is: az egyik hófehér »tányéros«, a másik égővörös »bogláros« és »medvés«. És a nép most is boldog büszkeséggel beszéli az idegennek, hogy a királykisasszony menyasszonyi »hummi«-ját [értsd: holmiját] ő varrta.»³⁶⁸

A „bogláros” függönyt és a „medvés”, vagy „vizilús” falborítót a férje pipázótermébe, a „körtvés” mintáját a saját öltözőszobájába, a fehér „tányéros” szettet egy kis nappaliba választotta a királyleány.³⁶⁹ A sajtókapcsolatok ügyes megmozgatását jelzi, hogy a párizsi divatlap, a *La Mode de style: Revue illustrée des élégances Parisiennes* a Mária Valéria és Ferencz Salvator főherceg 1890. július 31-én Ischlben tartott esküvője kapcsán a főhercegnő ruhájának leírása mellett ugyanannyi helyet szentelt annak, hogy részletezze a főhercegi pár lakosztálya három termének kalotaszegi varrottasait, „amelyek elkészítése tíz falu asszo-

³⁶⁴ A történetet lásd: „József főhercegné” 14. old., Gyarmathy 1896: 13–16. Gyarmathyné írja, hogy Telepy Károly (1828–1906) a vadregényes tájak romantikus festője 1884-ben személyesen is járt és festett Kalotaszegen. „És innen a gy.-monostori regényes határról való az a kép, melyet a magyar király vett meg a képtárlaton: a Telepi Károly: 'Szamosél'-je.” Gyarmathy 1885b: 290. A *Vasárnapi Ujság* közli Telepynek Gyarmathyné gyermekmonostori szülőházáról készült festményét „Kalotaszegi udvarház. (Hóry Farkas háza.)” címmel a „Gyarmathy Zsigáné” című, szerző nélküli cikk (*Vasárnapi Ujság*, 1887. XXXIV. évf. 25. sz. 411–413.) illusztrációjaként a 412. oldalon.

³⁶⁵ Élt 1830–1916, osztrák császár és cseh király 1848–1916, magyar király 1867–1916.

³⁶⁶ Wittelsbach Elisabeth (1837–1898), férjhez ment I. Ferenc József császárhoz 1854-ben.

³⁶⁷ Gyarmathyné elbeszélésében megjelent a „Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából” című könyvében (Gyarmathy 1896: 34–36., „Hogy készült a királyasszony kelengyéje”). A szerző a könyvet „*Izabella Főhercegasszony Ó cs. és kir. Fenségeinek mint az ezredéves kiállítás háziipari védnökének mély hódolattal*” ajánlotta. (Izabelláról, Habsburg Frigyes főherceg feleségéről lásd a 360. jegyzetet.)

³⁶⁸ Gyarmathy 1901: 181., 182.

³⁶⁹ Gyarmathy 1896: 31.

nyait foglalta le hosszú hónapokig Mme Gyarmatthey (sic!), e szorgalmas méhek királynőjének irányítása alatt.”³⁷⁰

A reklám, a pártoló segítség tehát a legmagasabb társadalmi körökből érkezett. Az első varratott abrosz megrendelője, herceg Esterházy Pálné is nagy támogatójává vált Gyarmathynén keresztül a varrottasoknak. A hercegné ki is emelte egy levelében a fontosságát annak, hogy mit jelent egy-egy úri család segítsége a háziipar felvirágoztatásában.

Gyarmathyné valóban kiterjedt levelezést folytatott, írásaiból jól körvonalazható az az igen magas társadalmi rangú kör, ahonnan előkelő úrhölgyek nagy buzgalommal siettek a segítségére, hogy megrendelőket találjon.³⁷¹ Tehát a terjesztés eleinte a személyes szívességek rendszerén keresztül működött. Az 1885-ös háziipari kiállítást rendező Herich Károly felesége maga is a varrottas ügyének egyik jeles gyámolítója volt, aki „különösen nagy sikert ért el Bécsben, midőn az osztrák múzeumban először mutatta be a kalotaszegi varrottast”, és ezzel nagy „kelendőseget szerzett a szép munkának...”³⁷² Kállayné gróf Bethlen Vilma a bécsi palotájában árulta a varrottast, gróf Károlyi Tiborné Budapesten tette ugyanezt és az 1887. évi Erdélyi Bazárban kiállított daraboknak magasabb körökben híveket toborzott. Beniczky Gáborné, gróf Batthyány Ilona a vendégszobái ágyneműjeként és terjesztésre küldetett magának ládányi varrottast. Bárány Jósika Samuné, herceg Odeschalchiné Zeyk Ila, Barcsay Domokosné az erdélyi főúri körök, míg gróf Teleki Sándorné az angol arisztokrácia kastélyait nyitotta meg a varrottas előtt. A *Magyar Bazár* szerkesztőnője, Wohl Janka is sokat tett azért, hogy nemcsak a hazai, hanem külföldi befolyásos körökben és társasági lapokban is híre menjen a kalotaszegi háziipari termékeknek.³⁷³

³⁷⁰ „Deatils curieux sur le Mariage de l’archiduchesse Valérié” („Chronique Mondaine” rovat) *La Mode de style: Revue illustrée des élégances Parisiennes*, 1890. 15. évf. 32. sz. 250.

³⁷¹ A főúri, nemesi és polgári úrhölgyek névsorát lásd: „Azok a jó magyar úrnők”, Gyarmathy 1896: 32–34.

³⁷² „Özv. Dr. Herich Károlyné” (Gyarmathy 1896: 20–22.)

³⁷³ Több szempontból is tanulságos Wohl Janka Gyarmathynéhez 1890 és 1892 között írt leveleinek tartalma és hangvétele, közlése: Török 2019. Egyrészt rávilágít arra, hogy személyes találkozások nélkül is a korban milyen szívélyes levelezés folyt az úriasszonyok között másrészt milyen „női” kapcsolati hálókön keresztül működött a varrottas piacra kerülése (a minták kiküldése, rendelések felvétele személyes igények és ízléspreferenciák szerint, árulerakatok képzése, a bevétel visszajuttatása, s mindezt a postai szállítás igénybe vételével). Harmadrészt hogyan sikerült befolyásos nyugati lapokban és körökben elhelyezni a varrottas hírért. Wohl Janka mindebben, a levelei alapján kulcsfigurának tűnik. Ő és húga, Stephanie 1873-tól a *Magyar Bazár* divatlap szerkesztői voltak mintegy három évtizeden keresztül. Gyarmathyné neve először egy novellaközlése alapján, 1886-ban tűnt fel a *Magyar Bazár*-ban (Török 2019: 617.), majd a lap szerkesztője „A kalotaszegi »vagdalásos«” címen 1887-ben mutatta be olvasóinak Gyarmathyné háziipari törekvéseit, aki két számmal később már maga instruálja a hölgyeket, hogy hogyan adjanak le rendeléseket, mert nehezen bírják a megnövekvő érdeklődést kiszolgálni. (Gyarmathy 1887.) Wohl Janka leveleinek külön érdekessége, ahogyan kibontakozik belőle az angol „piac” megcélzásának folyamata, amely a többi ország esetében is hasonló lehetett. Wohl Janka írja 1890. május 22-én: „– Kedvesem! Nekem egy luminózus ideám támadt. Most van az angol évad – az angol udvari lap [The Queen] hasábjai nyitva állanak előttem [...] – ha akarod, egy cikket írok a varrottassodról kiemelem a M. Valéria szobáit – az angolok szenvedélyesen majmolták az udvart, és áldozz egy különösen szép kis takarót, mit »mutatványúl« küldj el a szerkesztőnek. – Ki tudja, tán nagy sikere volna a dolognak. Anglia igen gazdag és 2–300 frt egy szoba butorszővetre nekik tréfa...” (Török 2019: 620. 2.) Május 31-én arról ír: „Édesem! Már Anglia

A királyi és főúri vásárlók köre kiszélesedett, a megrendelők között nemcsak főrendűek voltak (például Lord Fitzwilliam, vagy a cumberlandi nagyhercegné), hanem koronás fők is, maga Viktória királynő,³⁷⁴ valamint V. György angol uralkodó³⁷⁵ felesége, a „queen consort” Mary Teck hercegnő is.³⁷⁶ Nemcsak az angol lapok, hanem még a párizsi *La Liberté* napilap is hírül vitte a társasági rovatában 1893-ban, hogy „*Fiatal parasztasszonyok a magyarországi Bausi d'Hunyad (sic!) melletti Kalotaszegről, akik hímzőmunkájukról ismertek, a Yorki hercegnőnek ebédli és teázó asztalra való hat abrosz és szalvéta készletet hímeztek. A Yorki hercegnő elfogadta ezt az ajándékot.*”³⁷⁷

A személyes kapcsolatok hálózata révén valóságos „lerakatai” alakultak ki a kalotaszegi háziipari cikkeknek, London mellett más jelentős nagyvárosokban is, köztük volt például Párizs, Berlin, Róma, Madrid, Barcelona, Salzburg, Bern, New York, Rio de Janiero. A kínálatot viszont a piac szükségleteinek megfelelően a kereslethez kellett igazítani. Olyan, a paraszti környezetben nem használt tárgytipusokon jelent meg az írásos hímzés, mint függönyök, portier-ek (azaz bejáratot keretező függönyszettek), bútortakarók, öltözőasztalra, zsúrasztalra való terítők, teaszettek, szalvéták, kisebb méretű díszpárnák, amelynek öltéstechnikája, motívumai hagyományosak voltak, de a mintákat hozzáigazították a kitöltendő felület formájához. Valamint a hagyományos vörös, fekete, sötétkék mellett elkezdtek olyan világosabb árnyalatokkal varrni, mint a törtfehér, világoskék, rózsaszín, sárga, amelyek jobban illettek a főúri szalonokba.

felé pályázik czikk és küldemény. Rendkívül köszönöm a valóban gyönyörű selyem varrottast melyből ősszel díszes párnát készítek...” (Török 2019: 620. 3.) Június 17-én, még a társasági évad javában pedig már így szól a levél: „Örömmel tudatom, hogy mához egy hétre Anglia legnagyobb női lapjában a cikk a Te munkáidról megjelen és maga a szerkesztő kínálta, hogy ágenst keres a munka számára...” (Török 2019: 621. 4.) A *The Queen* június 21-ei számában valóban megjelent a cikk, és Wohl Janka június 29-én örömmel számol be Gyarmathynénak: „S mire hazajöttem itthon már 21 angol levél várt. Ezekre mind felelnem kell. Még bútorkereskedő is ír. – Mintákat kérnek és árjegyzéket – különösen „függönyök” árát, asztal készlet és ruha dísz árát. – A selymes varrottast is látni szeretnék. Az „ég-kék” nagyon megkapta őket. – Nem lehetne a selyem varrottast valamivel sárgább, mondjuk szalma-sárga selyemmel varrni? Sokkal jobban kiemelne a rajz szépségét a fehér alapon. – Mondd csak, meg fogsz felelhetni egy igazán nagy forgalomnak. A függönyök árát a régi rőf szerint határozd. Angliában rőf járja. Tehát kérek mihamarabb mintákat, de csak kicsiket hogy levélbe lehessen zárni [...] Kimerítő árjegyzéket hogy legyen mihez tartani magam [...] Mindenesetre ágenst szerzek neked Londonban. Szívvel ölel Híved Janka.” (Török 2019: 622. 5.) Wohl Janka a Mária Valéria szobáiról szóló cikket a német *Der Bazar* divatlap 1890. szeptember 22-ei számában is elhelyezte.

³⁷⁴ Született: 1819, uralkodott: 1837–1901.

³⁷⁵ Született: 1865, uralkodott: 1910–1936.

³⁷⁶ Mary of Teck (1867–1953) apai nagyanyja az erdélyi magyar nemesi családból származó, fiatalon elhunyt Countess Claudine Rhédey von Kis-Rhéde volt. Amikor híre ment, hogy Mary of Teck a trónörökös felesége lesz, akkor Erdély-szerte felhívással éltek, hogy küldjenek nászajándékot a Yorki hercegnőnek. Így küldte Gyarmathyné „Kalotaszeg nevében” a fent említett ajándékot. (Lásd még: „A Teck Mary hercegnő varrottasai”, Gyarmathy 1896: 88–89.) Mary of Teck 1904-ben az akkor már Prince of Wales férjével az Osztrák–Magyar Monarchiában is látogatást tett. Közfeladatai között szerepelt többek között az is, hogy a London Needlework Guild jótékonsági egyesületnek is patrónusa volt. Múzeumi gyűjteményekben saját kézimunkái is fennmaradtak (például <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/488288>). (Letöltés: 2019. 09. 14.)

³⁷⁷ *La Liberté*, 1893. július 16. 2.

A különleges technikával készült, kalotaszegi specialitásnak számító fodorvásznat, mint Kalotaszeg egyik legpiacképesebb exportcikkét sokat dicsérték a kortársak: „A varrottas mellett fodorvásznában van e vidéknek jövője, mert fodorvásznat ez ideig nem tudnak szőni sehol a világon, csak Kalotaszegen és ez a fodorvászon úgy eredeti szépségére, mint rendkívüli tartósságára nézve ritkítja párját.” Londonban el is nevezték „magyar gyolcs-nak és vitetik tekeasztal-takaróknak, faldísznek és nyári férfiruháknak.”³⁷⁸

Nagy sikere volt a korabeli divat szerint fodorvászonból varrt női ruháknak, amelyeket írás után való varrottassal, vagdalásos hímzéssel, csipkebetéttel díszítettek. A fodorvászonból varrt ruha ötletgazdája ez esetben nem Esterházy hercegnő volt. Az 1885-ös kiállításon, mint azt a *Vasárnapi Ujság* megírta:

„Másoknak is feltűntek e háziipari czikkek s Gegenbauer Józsefné urnő a kalotaszegi »hajtásos lepedő«-ből s egy vánkoshéjból eredetien szép ruhát készítettett, miről Gyarmathyné urnő rögtön tudósítá a kalotaszegi népipar iránt nagy érdeklődéssel viseltető hercegnőt, a ki erre táviratilag és levélben is válaszolt. Valahányszor – írja a hercegnő – a kalotaszegi valóban remek hímzéseket szemléltem, mindig arra gondoltam, hogy ezek igen szépek és eredetiek lennének valami ruhára alkalmazva, csak az összeállításával nem voltam tisztában. Most már a nagyságod pontos és praktikus leírása után egészen magam elé tudom varázsolni az így kiállított ruhát és a legnagyobb érdeklődéssel várom a kért hímzéseket, melyekért előre is fogadja hálás köszönetemet. Ha külföldön rokonaim és ismerőseim megszeretik e kitűnő hímzéseket (a mi pedig nem is lehet másként, annyira szépek), akkor újra a nagyságod szívességéhez fogok folyamodni, hogy még néhány darabot kaphassak. A terjesztés által a nép, a nagyságod vidéke, téli munkához juthat s nagyságod fűradozása jutalmazva lesz az ottani háziipar föllendülésében. Ha a vidék érdeke kívánja és nagyságod óhajtja, hogy az eredeti szép ruhák a nyilvánosság elé kerüljenek, nekem nem lenne ellene semmi kifogásom, sőt óhajtanám, ha a példa követőkre találna hazánkban is.”³⁷⁹

³⁷⁸ Gyarmathy 1901: 182. Az erősen sodrott, pödörődő fonálból szőtt és kivarrása után a patakvízben a mosópadhoz veregetett, így fodros felületre képzett, majd kisulykolt házivászon készítésének fáradságos folyamatáról Gyarmathyné több más írásában is beszámol. Lásd: például Gyarmathy 1896: 13., 36.

Mintegy 10 évvel később nemcsak a fodorvászon készítésének különleges fogásait, de a teljes kendertermesztés és textilmunka folyamatát, beleértve a különböző hímzéstechikákat és motívumokat, kiváló néprajzi alapossggal dokumentálta és gazdagon illusztrálta a Malonyay-féle kötet (Malonyay, I. kötet: 218–252., valamint I–XVIII. tábla a 252–255. oldalak közé esően). Ezzel túlhaladta a nagy ambíciókkal indult, államilag támogatott, a Gyarmathyné által gyűjtött anyagot is felhasználni tervező, bánffyhungyadi tanítók szerkesztése alatt folyóiratszerűen 20 füzetre tervezett, de torzóban maradt *Kalotaszegi Varottas Album* (Pentsy – Szentgyörgyi 1888.) eredményét, amelyből végül így kimaradt az írás után való motívumok zöme. Az album így is „Mindennemű leányiskolának taneszközüül ajánlatott”, és szerepel a „Rendeletek 100. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministeriumtól. 15.826. szám. Az állami, községi, társulati és magánjellegű népoktatási tanintézetek, kereskedelmi és ipariskolák használatára engedélyezett tankönyvek III.”, jegyzékében, a 937. oldalon. (Magyar Királyi Belügyminisztérium: *Magyarországi rendeletek tára. Huszonegyedik folyam 1890.* Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.) Balló Ede: *Stilszerű rajzminták gyűjteménye* (Budapest, Posner K. L. és úz.) című könyvének társaságában.

³⁷⁹ *Vasárnapi Ujság*, 1885. július 26. XXXII. évf. 30. sz. 488.

35. kép: Gyarmathy Zsigáné kalotaszegi fodorvászon ruhában a kisfiaival. Veress Ferenc kolozsvári fényképész üvegnegatívja, 1886. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj, leltári szám: 10.427. Gyarmathyné a korabeli divat szerint varrott, kalotaszegi vagdalásos lepedőből készült „varrottas” ruhában és főkötőben látható, amelynek részletei jól kivehetők a fotón. (Az üvegnegatív feltételezhetően a Veress-hagyaték részeként, az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum tulajdonából került a jelenlegi Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum kezelésébe. A negatív szélére a fotós ráírta a nevet és az évszámot.)³⁸²

biztosítani, de arra várni kell. A cikkben részletesen el is magyarázza, hogyan néz ki egy ilyen ruha, „amely áll egy fodor vászonalból, mely 30-40 cm szélességben kerekén ki van varrva: kék, égőpiros, vagy cerise, leforrázott pamuttal, az ilyen aljra jön tetszés szerinti tunika és derék: bársony, selyem, szatin, stb.-ből; a derékhoz és az ujjakra szintén varrottas a dísz, és asszonyoknak aranycsipkés varrottas, kis magyar fejfedő.”³⁸⁴

Három hét elteltével a *Magyar Bazár* augusztus 16-iki száma már képes beszámolóban tudósított herceg Esterházy Pálné fodorvászonból, de korabeli divat szerint varrt két új ruhájáról. „József főhercegné pártolására [...] országszerte a legelőkelőbb úrnők ohajtottak ilyen ruhát...”³⁸⁰ „Telepy Károlyné a művészkörökkel ismertette meg a varrottast, s az ő varrottas ruhája után készítettett egy gyönyörűen hímzett ruhát Munkácsyné is.”³⁸¹

Két évvel később a *Magyar Bazár* főszerkesztője arról ír, hogy „B.-Hunyadon, Gyarmathy Zsigáné úrnőnél rendelhető azon szép színes »varrottas« és »vagdalásos« is, mellyel Bécsben és nálunk már annyi elegáns és eredeti estélyi és pongyolaruhát ékítették.” Sőt megemlíti, hogy a „kolozsvári második kultúregyleti estélyen [...] Varrottással ékített öltözetben megjelentek: Gyarmathy Zsigáné úrnő Anna leányával, Gyarmathy Miklósné, Szepessy Lajosné, Incze József úrnők, Gerő Lina, Hierschfeld Eliz kisasszonyok.”³⁸³

Két számmal később pedig szintén a Magyar Bazárban Gyarmathyné arról ír, hogy „akkora mérveket kezd ölteni” a mintákat kérők levele, hogy alig teljesíthető a kérés, a „lepedőruhá”-hoz való „hajtásos lepedők”, „melyekből e ruhák készültek, teljesen ki is fogytak.” régi varrású lepedőt már nem, csak újat lehet

³⁸⁰ Gyarmathy 1887: 42.

³⁸¹ Gyarmathy 1896: 33.

³⁸² Ezúton köszönjük Mitu Melinda és Tötszegi Tekla szíves szakmai segítségét és a múzeum közlési engedélyét.

³⁸³ Wohl 1887: 30.

³⁸⁴ Gyarmathy 1887: 42.

A fodorvászon ruhák párizsi sikeréről is hírt hozott az országos sajtó:

„Igy ír a varrottasról az a jó ízlésű híres franczia asszony”, „Madame Adam az ő lapjában, a »Le Moniteur de la Mode«-ban: »A pompás kalotaszegi varrottas valami remek krepp-szerű vásznon van, szebbnél-szebb fehér, kék, vagy vörös kivarrással. A kivarrás finom, alig hihető, hogy a nép varrja. Használni lehet toalettkekre. (Párisban Matild hercegnő, Munkácsy Mihályné és még többen hordtak varrottas ruhákat), továbbá szobák berendezésére, ágyterítőkre, asztalfutókra, teaterítékekre, [...] de nem lehet azt mind előszámítani, hogy mi mindenre alkalmasak ezek a remek magyar hímzések. De aztán meglepő hatású is azon a halványárgás eredeti vásznon, különösen a fehér hímzés. E mellett áruk rendkívül olcsó nagy eleganciájuk daczára.“³⁸⁵

A korabeli arisztokrata kastélyokba nemcsak textilnemű, hanem – mint azt már korábban említettük – bútor is került Kalotaszegről,³⁸⁶ mindkettő hozzáigazítva a megrendelők ízléséhez, igényeihez. Az úri környezetbe szánt bútorok, mind formájukat és funkciójukat, mind díszítésüket illetően eltértek a paraszti tárgyi világtól, leginkább a kerti bútoroknak és ebédlőnek használt becsapolt lant- és szívtámlájú székek és tálasok idézték a paraszti bútorokat. De a nemesebb alapanyag, a politúrozás, az esztergált részletek, az asztalostudás sajátos átmenetet képviselt a falusi mesterek és a műbútor-asztaloság között.

A fenti adaptációs eljárással kapcsolatban – akár textilről, akár bútorról, akár kerámiáról volt szó – megoszlottak a vélemények. Lényegében az iparoktatás intézményesülése, a háziipar fogalmának keletkezése és a mozgalom kibontakozása óta felvetődött a paraszti környezetből érkező háziipari/népművészeti tárgyak hitelességének és értékének a kérdése, az, hogy egy tárgy maradjon-e minden tekintetben (forma, díszítés, technika, funkció) hagyományos, vagy alkalmazkodjon a vásárlók kívánalmai szerint a kor divatjához, és kövesse a technikai újításokat, váljon piacképes áruvá. Ez a kérdés különösen a 19. és 20. század fordulóján kezdett igazán a viták keresztútjába kerülni. Ennek több oka is volt. A kezdeti lelkesedés után a kérdésben érdekelték több táborra oszlottak. Egyrészt az iparfejlesztés szolgálatába álló és a külföldi példák nyomán intézményesülő iparoktatásnak megvoltak a maga szempontjai. Az oktatás általi felső állami elképzeléseknek és a művészi ipar körüli törekvéseknek a falusi mesterek hagyományos tudására gyakorolt pozitív vagy negatív voltárról, a „beavatkozás” módjáról és irányairól számos vita követhető a korabeli szakírók publicisztikájában.³⁸⁷ Másrészt az új művésznemzedék az Arts and Crafts mozgalom puristább

³⁸⁵ „Gyarmathy Zsigáné új könyvéből”, *Vasárnapi Ujság*, 1896. június 28. XLIII. évf. 26. sz. 426–427.

³⁸⁶ Gróf Zichy Jenő magaslaki vadászkastélyának magyar szalonjáról (98. oldal, 21. kép), a zentelki Bánffy-kastélyról (106. oldal, 29. kép) és a Habsburgok ágainak egy-egy kastélyáról (117–119. oldal) már szó esett. (A főúri kastélyok és művészlakások kalotaszegies berendezésének néhány további példájáról a 19. és 20. század fordulóján és a bútortipar kérdéseiről lásd: Szojka 1993.)

³⁸⁷ Erre jó példa Petrik Lajosnak, az agyagipar megújulásához jelentősen hozzájáruló, nemzetközileg elismert kiváló kísérletező vegyésznek, a Magyar Királyi Állami Felső Ipariskola igazgatójának a véleménye és polémiaja Diner Józseffel, aki (Petriket idézve) „sajnálattal konstatálja, hogy bár keramikai iparunk az utolsó években technikailag tetemesen haladt, művészi szempontból a gyári termelésre való áttérése miatt hanyatlak és végre iparunk emelését és boldogulását csakis a népies hagyományokra való visszatéréstől várja.” (Petrik 1891: 181.) Petrik hangsúlyozza, hogy nem feladatunk „minden fazekasból művészi iparost nevelni. Sajnos, hogy az ország minden részében akadnak a művészetnek olyan barátai, kik szegény iparosainkat az iparművészi irányra buzdítyák és a kiknek azt köszönhetjük, hogy fazekasaink

és integratívabb népikultúra-értelmezését a zászlajára tűzve éles kritikával közelítette meg a jelenséget.³⁸⁸ Harmadrészt a néprajzi muzeológia – leválva a régiségtanról és az iparművészeti törekvésekről – kezdte a népművészet fogalmát, jelenségeit a saját finomodó eszköztárával vizsgálni. Ugyanakkor maguk a háziipar jóhiszemű kezdeményezői is azt tapasztalták, hogy egy idő után már nem tudják kézben tartani a folyamatot. Nem tudják megakadályozni, hiába is küzdenek ellene, hogy az általuk nagy fáradsággal és lelkesedéssel elindított ügy sikere önálló életre kelve magával ne hozza, hogy mások is el ne kezdjenek vállalkozni, s a tisztán piaci hasznot néző gátlástalanság ne hozzon silány utánzást, felhígulást, minőségromlást. S így végső soron a kritika ne a saját fejükre szálljon vissza.

Gyarmathyné az 1885-ös háziipari kiállítást rendező Herich Károly írásának szavait idézi a kritikákra válaszolva egyfajta mentegetőzésként: *„A régi tradíciókat gondosan fenn kell tartani és óvatosan tovább fejleszteni [...] el nem vitázható azonban, [...] a háziiparra vonatkozólag, miszerint feladata abban áll, hogy czikkei számára a közgazdaságilag kívánatos kelendőseget eszközölje ki és hogy ezt nevezetesen abban keresse, hogy a fogyasztási célokhoz simuljon”*. Herich gondolatait továbbfűzve magyarázza, hogy ily módon érhet-e el *„csak azt a sikert, hogy a nép között a régi alapon az ősi minták után modern céloknak megfelelő munkák készülnek és immár hódítanak az oceánon túl is.”*³⁸⁹

Látogatók „Kalotaszeg fővárosában” – Kalotaszeg a fővárosba „látogat”

Visszakanyarodva a Gyarmathy házaspár tevékenységére, vendégszerető házuk Bánffyhunyadi nyitva állt minden, Kalotaszeg iránt érdeklődő utazó előtt. Nemcsak kosztal-kvartállyal és jó szóval látták el vendégeiket, de körbekalauzolták őket a vidéken,

a modern igényeknek megfelelő főző edény helyett mindenféle porcellán- és fayence tárgynak utánzatát állították ki, melyeknek előállításához nincsen sem képzettségük, sem kellő anyaguk és berendezésük [...] Mindenféle iskolák fölállításánál, nevezzük azt tanműhely vagy tanfolyamnak, első sorban azt a kérdést kell megfontolnunk, hogy van-e az illető vidéken oly nyersanyag, a melyből jobb minőségű áru készíthető. A második kérdés pedig az, hogy mire tanítsuk az iparosokat és mi legyen a célja az iskolázásnak. A felelet véleményem szerint csak az lehet, hogy a fazekas technikai tudását fejlesszük s hogy tanítsuk őt jó, használható árunak készítésére, de különösen olyanra, melyet külföldről még nagy mennyiségben hoznak be [...] Ezzel különben nem akarnám azt mondani, hogy a magyar népiparban nyilvánuló művészi elemet és eredeti technikát egészen elhanyagoljuk, mert tény, hogy fazekas árúink között van olyan is, melyet művészileg fejleszteni lehetne, de mindig csak bizonyos korlátok között, mert a mint az ily áru készítésekor a fazekas technikájától eltérünk, az áru népies zamatja is elvész. Ilyen fejleszthető technikák különösen Erdélyben vannak [...] Mindezekkel a technikákkal lehetne eredeti népies ízlésű árut készíteni, mely mint ilyen a külföldön is vevőt találhatna. De ezt a célt egyszerű tanműhelyek fölállításával nem érhetjük el. Ha ezeket a régi technikákat fejleszteni akarjuk, véleményem szerint mindenekelőtt ügyes művészekkel jó alakokat és díszítéseket kellene tervezetni, de a meglevő motívumokhoz és a már rendelkezésre álló palettához ragaszkodva. Hogy ez a helyes út, azt mutatja a svájci majolikának fejlődése is. Keller-Lentzinger, a stuttgarti műipari iskolának volt igazgatója, tervezte a thuni fazekasok palettájához és technikájához mérve azokat az edényeket, melyeket svájci majolika név alatt ismerünk.” (Petrik 1891: 181–182.)

³⁸⁸ Lásd Riegl fogalmait az elsőleges és másodlagos háziiparról és a vele polemizáló Bertha Zuckerberg véleményét megemlítve korábban a 216. jegyzetben.

³⁸⁹ „Özv. Dr. Herich Károlyné”, Gyarmathy 1896: 22.

házról házra vitték őket, megszervezték a programjukat, kinek-kinek az érdeklődése, óhaja szerint. Ahogyan Gyarmathyné írja egyik novellájában, tavaszonta az első fecskékkel mindig megérkeztek az első utazók. Nem volt híja a bel- és külhoni notabilitásoknak, tudósoknak, íróknak, festőknek, újságíróknak, akiknek kíváncsiskodó jelenléte már alig-alig jelentett újdonságot a helyi parasztoknak.

Jellemző a történet, amit például Károly Lajos főherceg és felesége, Mária Terézia főhercegnő 1888-ban történt bánffy-hunyadi villámlátogatásáról ír Gyarmathyné, akik gróf Károlyi Gyula és gróf Zichy Ludovika társaságában utaztak. Értesítést küldtek, hogy „*óhajtának a vasúti állomáson a kalotaszegi tájviseletet látni.*” Úgyhogy „*nyomban indítottam a cselédséget néprajzi kirándulásokra. Ez már megszokott dolog nálunk.*” – írja Gyarmathyné. „*Nyaranta annyi etnográfus, fotográfus érdeklődik a festői tájviselet iránt, hogy a nép ezt már egészen közömbösen veszi. Nekem kell mindig újabb és újabb dolgokat kitalálni, hogy szívesen jöjjenek, mikor begyűjtöm őket, mindig akad a számukra egy-egy darab puha kalács, vagy ropogós rétes. – Nosza gyűljön a fiatalság ünneplő ruhában: pártásan a lányok, bokrétásan a legények. – Hát ismét képet csinálnak belőlük, vagy mi a csodát? – kérdik a szülők, akik éppen nincsenek elragadtatva attól, hogy csemetéiket lépten-nyomon kiszedegetem a munkából.*” Az előkelő vendégeknek idejük nem sok lévén, csak várakoztatták a vonat az állomáson, amíg a főhercegnő lencsevégre kapta a csoportot, de azért Kolozsvárról még aznap jött a sürgöny, hogy estére menjenek még néhányan, mert „*a fenség nyugodtabban óhajtana néhány felvételt csinálni erről az érdekes népről; aztán szeretne a háziipari munkából, a varrottasból is látni valamit.*”³⁹⁰

Az illusztris vendégek neveit hosszan sorolhatnánk. Közülük itt most csak az erdélyi útiélményeiket könyvben és rajzokban megörökítő angol turista hölgyek alakját idézzük, akik Szádeczky Gyula geológusprofesszor tudós kíséretében, Gyarmathyné kalauzolásával járták be Kalotaszeget, és akiről mindketten megemlékeztek írásaikban.³⁹¹ Ez alkalommal Jankó János is ott volt. Gyarmathyné évődő iróniával ír a programkészítés bonyodalmainak a színes társaság számára:

„*A benszülöttek nemcsak mint vendéglátó háziak, de máskülönben is szokva vannak ahhoz, hogy nekik egész nyáron keresztül érdeklődniük kell minden olyan dolog iránt, melyet különböző ízlésű vendégeik szeretnek. Ennek okán egy nap etnográfusok, fotográfusok, másnap festők, szobrászok, régiséggyűjtők vagyunk. Nekünk ez már könnyű. Csak akkor nehéz mikor történetesen a különböző szépművészetekért vagy tudományokért rajongó vendégek összetalálkoznak, mint például most is: két festő, egy etnográfus és egy geológus. Különösen a két utóbbi nem érdeklődik a másik tudományáért és ebből az is látszik, hogy ők ketten nem bánffy-hunyadi lakosok, s így nincsenek belegyakorlódva, hogy mindig az iránt kell érdeklődniük, a mi iránt teljesen közömbösek. Aztán voltak a vendégek között olyanok is, akik egyszerűen csak vendégek minden más cél nélkül, de a kiknek azért mégis volt külön saját véleményük, s így igazán csodálni lehet, hogy a végén elindulhattunk három kocsin.*”³⁹²

³⁹⁰ Gyarmathy 1896: 39–40., 42.

³⁹¹ Szádeczky Gyula: „Angol könyv Magyarországról”, *Vasárnapi Ujság*, 1893. XI. évf. 6. sz. 93–94., Gyarmathy Zsigáné: „Két angol írónő nálunk” és „Két angol írónő rólunk”, Gyarmathy 1896: 45–48. és 49–52.

³⁹² Gyarmathy 1896: 47.

A vendéglátó Gyarmathy-ház hangulatát (és persze a kor műzenés, magyaros zenei ízlését és a népdalról alkotott bizonytalan elképzelését) jellemzi az este képe:

„Vacsora alatt az etnográfus vendég, dr. Jankó János angolul mondott pohárköszöntője nagyon megtetszett az angol leányoknak s viszonzásul a barna elkezdett énekelni, még pedig magyar népdalokat [...] olyan magyaros vágással dalolt, hogy az egész társaságot felvillamosította [...] Mikor a magyar nótától csengett a ház, dr. Szádeczky elővette a hegedűjét, s minden geológussága mellett olyan szépen, olyan magyarosan húzta, hogy ezt már bátran megirigyelhette tőle az etnográfus doktor. Mikor a missek megtudták, hogy a fölszengő magyar népdalok között volt három, melyet éppen az egyik vendég – az öszülő alispán³⁹³ – szerzett, rendkívül érdeklődtek: mert hát ők még soha nem láttak olyan embert, a ki magyar népdalt szerzett volna. Másnap ismétlődött a kóborlás, a festés, a nóta és a hegedű.”³⁹⁴

Sok híresség volt tájékozatlan. Munkácsy Mihályról jegyezte fel Gyarmathyné – némi ironiával, de azért meg is adva a tiszteletet – azt az igen jellemző történetet, hogy:

„A mi szeretett nagy festőművészünk is azok közé tartozott, a kik azt hiszik, hogy Kalotaszeg egy külön helység. És az ezt hívők száma nagyon nagy. A most lefolyt [1895] hadgyakorlatok alatt több főtiszt különböző helyeken mondta, hogy szép a vidék, szép a tájviselet, csak azt az egyet sajnálja, mert nagy szándéka volt rá, hogy Kalotaszegre nem futhatott el. Munkácsy 1891 őszén Kolozsvárra érkezett, a honnan kirándulásokat tervezett a vidékre. Akkor gyűjtötte a típusokat a honfoglalást ábrázoló nagy képéhez. Természetesen első sorban Bánffy-Hunyadot ajánlották. – Bánffy-Hunyad? Oda nem megyek; inkább szeretnék Kalotaszegre menni. – Mester! Hiszen Bánffy-Hunyad Kalotaszegnek a főhelye, mint Kolozsvár Erdélynek.”³⁹⁵

Kalotaszeg sikerének csillaga az 1890-es években még tovább emelkedett. A sikersorozat része volt az 1890. évi bécsi Általános Gazdasági és Erdészeti Kiállításon való szereplés,³⁹⁶ majd az 1895. évi bánffy-hunyadi királylátogatás és hadgyakorlat és annak bőséges sajtóvisszhangja, amelyről már e fejezet elején szó esett. Az újságok ekkor már nemcsak rajzokat, hanem fotókat is közöltek, így az új médium segítségével a táj vizuális képe is egyre konkrétabb formát kezdett öltetni az érdeklődők számára. A királylátogatás alkalmával a fotókat a sikeres kolozsvári fényképész vállalkozó Dunky fivérek készítették.

Erre az alkalomra készítette el Gyarmathyné a Dunky fivérekkel egy valóságos bánffy-hunyadi lakodalom eseménysorozatának fotóit. A Pócs István és Kudor Kata esküvőjén, 1895 májusában készített fotósorozatot nemcsak a *Vasárnapi Ujság* közölte Gyarmathyné írásának az illusztrációjaként, hanem egy évvel később újra felhasználta azokat a „Tarka

³⁹³ Gyarmathy Zsigmond bátyjáról, Miklósról van szó.

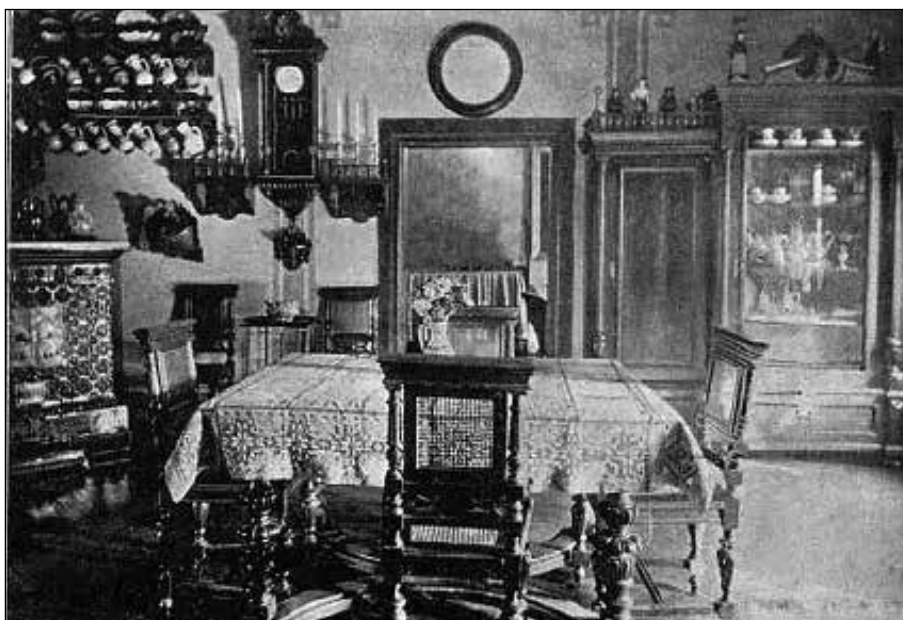
³⁹⁴ Gyarmathy 1896: 48.

³⁹⁵ Gyarmathy 1896: 43.

³⁹⁶ Az 1885-ös budapesti és az 1890. évi bécsi kiállítással kapcsolatos levelezés, terméklisták, eladásokkal kapcsolatos számlák és számos más, a kézimunkák varratásával, promóciójával és értékesítésével összefüggő iratok, mintarajzok, fotók, névjegyek, valamint Gyarmathyné kiterjedt levelezése a hagyaték részeként a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán található a Gyarmathy család fondjában (no. 350.), mindössze néhány éve hozzáférhetővé téve. Részleteket lásd: Török 2016b: 294–296.

36. kép: „A király és kísérete Bánffy-hunyad mellett egy magaslaton.” Jantyk Máttyás rajza megjelent az 1895. évi bánffyhunyadi királylátogatás és hadművelet kapcsán (*Vasárnapi Ujság*, 1895. XLII. évf. 41. sz. 673.)

37. kép: Gyarmathy Zsigmondék bánffyhunyadi házának polgári bútorokkal, varrottassal és népi kerámiával berendezett ebédlője. A Dunky fivérek fotója megjelent az 1895. évi bánffyhunyadi királylátogatás és hadművelet kapcsán „A József Főherceg számára berendezett ebédlő” címen. (*Vasárnapi Ujság*, 1895. XLII. évf. 38. sz. 621.)

38. kép: Bánffyhunyadi menyasszony és vőlegény, Kudor Kata és Pócs István. 1895. május, fotó: Dunky fivérek. (Megjelent: a *Vasárnapi Ujságban*, lásd: Gyarmathy 1895c: 626. és Gyarmathy 1896: 79., valamint Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény F 1770, pozitív, 17 x 23 cm)

nek gyönyörű vánkosait maga varrta ki azzal a tömött óriási munkával. Künn az utcán a nárszép várja a vőlegényt, a kiadó gazda pedig őt áll, nehogy ideje korán elröpítsék a menyasszonyt is.”³⁹⁸

A *Vasárnapi Ujságban* megjelent sajtófotók mellett a legelső kalotaszegi képeslapok is Bánffyhunyaddal és Gyarmathyék körével voltak összefüggésben. A Dunky fivérek a fenti lakodalom eseményfotói mellett szépen komponált, beállított csoportképeket is készítettek bánffyhunyadi családokról, melyeket a millenniumi kiállításon képeslapként árusítottak. Erdélyi Mór, udvari fényképész, az ezredévi kiállítás hivatalos fotográfusa is készített fotókat, amelyeket képeslapként, még 1916-ban is sokszorosítottak, és színes vasúti levelezőlapként árusítottak.³⁹⁹

képek a kalotaszegi varrottas világából” című könyvében is.³⁹⁷ A fényképsorozatnak nemcsak fotótörténeti, hanem néprajztudomány-történeti jelentősége is van. Lényegében ez az első dokumentatív fotósorozat, amely nem műtermi körülmények között, hanem szabad térben készített, nem (vagy csak részben) beállított eseményfotói egy valóságos, nem „etnográfiai-turisztikai kirakatként” megrendezett eseménynek. Ikonikus képei mélyen beleivódtak a Kalotaszeg és a magyar népművészet iránt érdeklődők tudatába.

A fenti képen látható jelenetről – amelyről még az avatott kutató sem mondaná azt, hogy ne lenne minden ízében hagyományos – mégis kiderül, hogy a beállítottsága részben a megrendelő kérésén múlt, korai bizonyítékként annak, hogy milyen kritikai körültekintést igényel a „dokumentatív” fotók használata és elemzése. „Az ötödik kép, mikor a templomból kijövet, szokás ellenére beszállítottam az új férjet a Kudor Katáék udvarára, hogy ott együtt is levétessem őket. A szelíd szép menyasszony ott ül az ágy előtt, mely-

³⁹⁷ Gyarmathy 1895b. Valamint a házasulandók családját bemutatja, a lakodalmat részletesen leírja és a fotókat magyarázza a „Bánffy-hunyadi lakodalom” című írásában: Gyarmathy 1896: 63–69.

³⁹⁸ Gyarmathy 1896: 66.

³⁹⁹ Tasnádi 2012: 150.

Nagy mérföldkö volt Kalotaszeg hazai népszerűsítésében a millenniumi kiállítás néprajzi faluja, amelynek szakmai előkészítése annak a Jankó Jánosnak köszönhető, akinek úttörő néprajzi tájmonográfiája Kalotaszegről készült, és akinek Gyarmathyékhöz fűződő szívélyes kapcsolatáról már korábban szót ejtettünk.⁴⁰⁰ (Lásd a 68. oldalon.) A történeti Magyarország tájait 24 – a királyság nemzetiségi arányainak megfelelően 12 magyar és 12 nem magyar – porta képviselte.⁴⁰¹ A néprajzi faluban kiállítandó tájak közé Jankó természetszerűleg beválogatta az általa oly elmélyülten tanulmányozott Kalotaszeget is. A régiót nemcsak a bánffyhungyadi ház képviselte⁴⁰² – amelynek berendezésére magától értetődően Gyarmathynét kérték fel a szervezők –, hanem a néprajzi falu középpontjában a magyarvalkói kerített templom mása magasodott, négy fiatornyos tornyával mesziről csalogatva a látogatókat.⁴⁰³

A kalotaszegi házat egy korabeli leírásban így ismertették:

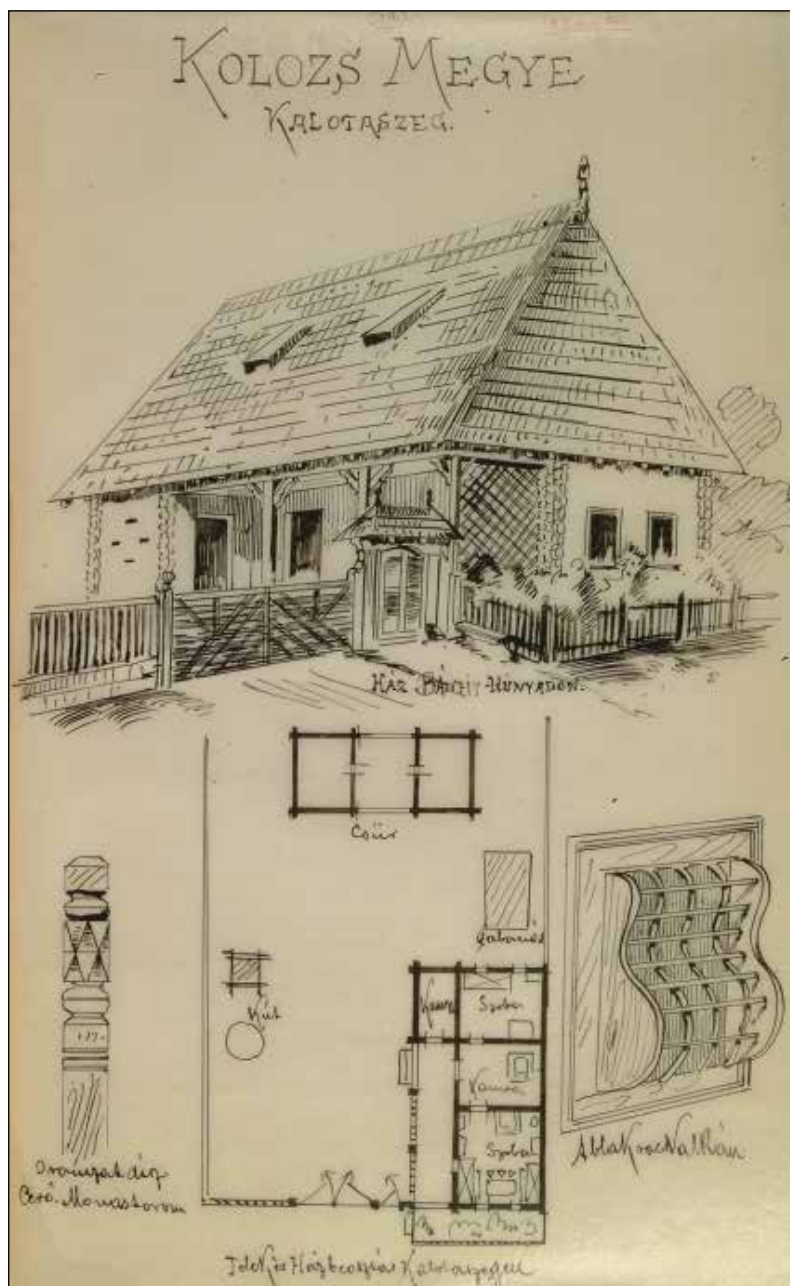
„boronás faház épült, kontyos födéllel, kéménye a háznak nincsen, ezt helyettesítik a füstlyukak, a tornác eleje fa-ráccsal van eltakarva, a kis és nagy kapu bálványfái kalotaszegi ízléssel kifaragva. A ház berendezése egyike az ország legszebbikének és leggazdagabbikának; magyarosan festett asztal, lócdák, egyes és karos székek, tulipános és monostori ládák, tornyos és úgynevezett kis ágy képezik a szoba bútortatát, az ágyon kalotaszegi varrottassal, gazdagon

⁴⁰⁰ Értékes fényképfelvételeket őriz a Néprajzi Múzeum Jankó Jánostól, aki kalotaszegi terepmunkája során, majd az Ezredévi Kiállítás előkészítő munkálatai kapcsán fotózott országszerte. A múzeumban őrzött 457 felvétélből 29 készült kalotaszegi falvakban.

⁴⁰¹ A házakat a vármegyék a saját költségükön építették és rendezték be. Minden házba küldtek egy jó beszédű, jó kiállású férfi felügyelőt, aki a látogatókkal beszédbe elegyedhetett, „mind, csaknem kivétel nélkül, szép sugár, markáns, tipikus alakok, barátságosak és tiszták.” „Hogy a néprajzi kiállítás teljes egészet adjon, gondoskodni kellett a népről, eleven emberekről, a kik a kiállítás tartama alatt állandóan, avagy csak egyszer-mászor bemutatassák az egyes vidékek szebbnél-szebb viseletét; csoportokról, a melyekkel való társalgásban megismerjük az az egyes nyelvjárások szépségeit.” (Kovács Gy. 1896: 271.)

⁴⁰² A kalotaszegi ház a néprajzi falu utcáján az 5-ös számot viselte, a csongrádi és tordaaranyosi házak közé esett.

⁴⁰³ A templom építését viták előzték meg, kérdés volt, hogy milyen felekezetű legyen, és melyik vidékről származzon. Az első gondolatot, hogy rutén fatemplomot emeljenek, elvetették, és végül a kalotaszegi református kerített templomra esett a választás. Emellett az is szólt, hogy miután a háziiparcsarnokban árusítani nem lehetett, a templom piacterén, a védőfala mellett erdélyi mód szerint vásári bódékat építhetnek. „A templomot a kolozsmegyei, magyar-alkói templom mintájára a kiállítási alap építtette, mintegy 8000 forint költségen az építkezést a Neuschloss Marcell és Odön czég végezte.” A védőfalba belemélyítve „24 árúbódé lett elhelyezést, melyet igen mérsékelt bér mellett igen szívesen vettek ki a különböző vidékekről jelentkezett és magukat kizárólag háziipari cikkek árusítására kötelező vállalkozók. A kalotaszegi varrottassal, a hunyadmegyei szőteseknek, a szerb aranyhímzéseknek, a debreczeni különlegességeknek, a szegedi paprikának, a felvidéki faragványoknak, a futtaki fonalmunkának, a marosvásárhelyi szőtesének, a torontáli szőnyegeknek, a bártfai játékszereknek, a csángó cikkeknek mind külön-külön bódé jutott. Ezek mellett képviselve van a sorban a pozsonymegyei háziiparegylet, a fővárosi Lujza-egylet is.” (Kovács 1896: 259.) A kiállítás kalotaszegi anyaga kapcsán még érdemes megemlíteni, hogy a Kolozs megyei iparkamarai kerület beszámolója szerint a kiállítás háziipari csoportjában az általuk bemutatott anyagból „mindazon által jelentősebb forgalmi cikket csak a 'kalotaszegi varrottas' képez, mely a kiállításon Ő Felsége Erzsébet királynénk legmagasabb tetszését is kiérdemelte a mint egy nagyobb megrendelése tanúsítja.” (KKIK 1989: 250.)

39. kép: Jankó János tervrajza az Ezredéves kiállítás néprajzi falujának kalotaszegi házához. Jankó János kézirajza a millenniumi falu kalotaszegi házához. Jankó Jánosnak a millenniumi falu tervét tartalmazó kézirat albumának 39. lapja. (Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár, leltári szám: NM EA 940.)

40. kép: A „Kolozs megyei kalotaszegi” (bánffyhungyadi) ház a millenniumi kiállítás néprajzi falujában. Klösz György felvétele, 1896. (Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.188.)⁴⁰⁴

*hímzett párnacsúpok, lepedők, a szoba hátsó sarkában ugyanolyan hímzésű rúdra valók és figyelemre méltó technikájú szobakemencze látható. A bábakok jelenete eljegyzést mutat. A kérő ül és elégytlen mosolyog, bevégezte és jól végezte be küldetését, a vőlegény és menyasszony jegyajándékot cserélnek. A nászasszony is jelen van, süteménnyel kedveskedik a boldog fiataloknak. Az udvaron álló épület a híres kalotaszegi csűr. A teteje valójában még vagy két méterrel magasabb szokott lenni. Ezen magasságtól e helyütt a fák kímélése szempontjából el kellett tekinteni.*⁴⁰⁵

A néprajzi falu tervei fennmaradtak, a kiállítás fotói is jól dokumentálják a végeredményt. Az udvarra faragott kiskapu vitt, olyan típusú, amilyeneket Nyárszón, Sárvasárt, Zsobokon, Sztánán, Valkón a mai napig is nem egyet látni, és amit egyrészt a Malonyay-vállalkozás,⁴⁰⁶ másrészt Csete Baláznak a nyárszai kiskapukról, az 1940-es években készített rajzai tesznek

⁴⁰⁴ <https://xn--fotk-sqa.hu/picture.php?/45968/search/154005>. (Letöltés: 2021. 04. 03.)

⁴⁰⁵ Kovács 1896: 260–261.

⁴⁰⁶ Malonyay 1907: 129., 138–147., és a XIV. színes tábla a 128–129. oldal között.

oly emlékezetessé.⁴⁰⁷ A ház egy olyan boronafalú, faszindelyes tetejű, „négy vízbe rakott”, „mind a négy oldalra egyaránt hajló” faablakrácsos szoba-kamra-szoba-tornácvégi kamra elrendezésű hunyadi ház volt, amilyenekből a Nagy utcán még az 1970-es évek elején, a szocialista lakótelep-építkezés okozta házbontások előtt is jó néhány állt Bánffyhunyadon.⁴⁰⁸

Azt, hogy miért éppen Bánffyhunyadra esett akkor a választás, magyarázni a fenti előzmények tükrében nem szükséges. Egy-egy elem ugyan máshonnan másolódott – Valkóról, Győrmonostorról –, de mindenképpen elsőbbséget élvezett Felszeg és „fővárosa”, Bánffyhunyad. Akkor, az 1890-es években ez adta Kalotaszeg „kvintesszenciáját”. Ma már valószínűleg más településre esne a választás, ha a legjellemzőbben „kalotaszeginék” nevezhető épületet szeretnék valahol kiállítani. (Mint ahogy a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum épülő Erdély tájegységébe is már Inaktelkéről érkezik a Kalotaszeget megjelenítő épület. A híres táncos, Kalló Ferenc sok mulatságot megért háza nemcsak külsejével, de a hozzá tartozó családtörténettel is rátereli a figyelmet a kalotaszegiségek kétsős figyelmet kapott más kulturális jellemzőire, elsősorban a zenére és a táncra.)

A „svájci villa” típusú építkezés divatjának hatása⁴⁰⁹

Az 1896-os ezredévi kiállítás óta egy nagyon lényeges változás történt Kalotaszeg paraszti építkezésében, amit olyan természetességgel nyugtázunk, hogy szinte gond nélkül elmegyünk mellette és nem firtatjuk az eredetét, olyannyira a helyi népművészet „szerves” részének érezzük. Ez a változás az oromfalas, nyeregteretű épületek megjelenése és

⁴⁰⁷ Csete Balázs (1893–1958) rajztanár, néprajzi gyűjtő Észak-Erdély visszacsatolása után, 1942 és 44 között Nyárszóról kiindulón rendszeres kalotaszegi gyűjtést végzett. Rajzolt és feljegyzéseket készített, úgy, ahogyan az őrá ifjúkorában meghatározó élményt gyakorló Malonyay-csapat festői, rajztanárjai, vagy Szinte Gábor és később Debreczeni László tette. (Csete diákkorában, az 1910-es években a képző- és iparművészeti, valamint iparrajziskolák diákjait nyári tanulmányutakra, terepre vitték tanáraik, ahol feladatuk volt az építészeti és népművészeti emlékek megörökítése. A tanulók rajzaiból kiállításokat rendeztek, és folyóiratokban is közöltek belőlük.) A rajzolásra, módszeres gyűjtésre Csetét Györfly István is biztatta, nyárszói gyűjtéséből az *Ethnographia* közölt tanulmányt. (Csete 1942: 200–215.) A fafaragványokról készített tusrajzait Gunda Béla 1944-ben a Minerva kiadónál tervezte megjelentetni, de a háború közbeszólt. A háború előtt a Kolozsvári Néprajzi Intézet a Dunántúlra menekült, ahol az intézet pótolhatatlan anyaga Csete előkészített kötetével együtt elpusztult. A letisztázott tusrajzokat a megmaradt helyszíni gyűjtései alapján Csete a háború után két példányban újrarajzolta, amelyből egy sorozatot a Néprajzi Múzeumnak adott 1947-ben. (Selmeczi Kovács Attila 1990: 7–8.) A múzeumban mintegy 150, Kalotaszegen készült lapot őriznek tőle, melyekből a legtöbbit, 64 darabot Nyárszón készített. A Csete-hagyatékból Selmeczi Kovács Attila által sajtó alá rendezett anyagot a múzeum 1990-ben jelentette meg. A könyv a kapufaragásokra és sírjelekre fókuszál.

⁴⁰⁸ Itt köszönjük meg Buzás Fekete Máriának, hogy az édesapja, Fekete Károly tanár, tanfelügyelő által az 1970-es években Bánffyhunyadon készített színes diapozitívok digitalizált kópiáit a rendelkezésünkre bocsátotta.

⁴⁰⁹ Az itt következők alfejezet bővített változata önálló tanulmányként megjelent: Balogh – Fulemile 2021. A cikk 40 fotóból álló, gazdag képanyaga a polgári előzmények mellett kronológiai fejlődési sorba rendezve mutat be jellemző példákat Kalotaszeg falvaiból, az 1890-es évektől napjainkig. Ezekből az illusztrációkból itt helyszűke miatt csak néhányat közlünk, lásd a 42–52. képeket.

az ezeken a polgári minták nyomán kialakuló, úgynevezett „svájci villa” hatást mutató, fa épületdekoráció változatainak elterjedése.⁴¹⁰ Érdekes módon a népi építészeti irodalom keveset foglalkozik vele, Kalotaszeg esetében nem is nagyon nevesítik.⁴¹¹ Pedig ez az a stílus, amely kb. az 1890-es évektől kezdődően terjedt, 1906 táján a Malonyay-vállalkozás művészei már jól dokumentálták a megjelenését, és onnantól kezdve egyre jellegadóbban meghatározza Kalotaszeg népi építészetének képét. Legcifrább példái a két világháború között, az 1920–30-as években készültek. Kalotaszeg mindegyik kistáján rá lehet bukanni még a napjainkban is ezekre a hol jobb, hol rosszabb állapotban megőrzött, karbantartott, vagy pusztuló épületekre: például Inaktelkén, Zsobokon, Valkón, Nagypetriben és sokfelé másutt Kalotaszeg falvaiban és tágabb térségében, a magyar vidéket körbeölelő, színromán településeken is. Az 1950–60-as években terjedő háztípusokon is érezhető még – ugyan kisebb léptékben, rengeteg stílusbizonytalansággal és egyszerűsödő ornamentikával – az utóélete. A rendszerváltozás óta eltelt legutóbbi mintegy két-három évtizedben pedig a kalotaszegi regionális identitás revivaljének részeként egy-egy településen, egy-egy fafaragómester működésének köszönhetően újabb példái születtek privát és közösségi használatra egyaránt. A mai alkotók és a megrendelők, valamint a kalotaszegi népművészet szerelmesei is, mint a vidék saját, elidegeníthetetlen hagyományos örökségére tekintenek a cifrán faragott deszkaoromzatokra.

Ez a nyeregretős, cserepes, deszkaoromfalas háztípus módos újjáépítésként már megjelent Gyarmathyék idejében, az 1890-es években, de Jankó János nem ezt találta jellemzőnek, nem is a még régebbi, taposott zsupszalmatetőset,⁴¹² hanem az időben a kettő közé esőt, az akkoriban legelterjedtebbnek számító boronafalú, faszindelyes, négyoldalról ferde tetősíki házat választotta, hogy az Ezredéves Országos Kiállításon reprezentáns épületpusként szerepeltesse.

Már szó esett róla, hogy Kalotaszeg meginduló sikertörténetének kiemelkedő állomása volt az 1895-ös királylátogatás. Ferenc József 5 napot töltött Bánffyhunyadi a teljes vezérkarával a „nagy hadgyakorlat” alkalmával, amelynek helyszíne az Erdélyben fontos stratégiai jelentőséggel bíró Körös–Almás–Nádas–Szamos vízvázlatozója volt. A királylátogatás alkalmával megpezdült az egész vidék, kicsinosították Bánffyhunyadi, a házak előtti kiskertek kisajátításával széles, kövezett utat alakítottak ki a vasútállomás és a városka központja között, a „Király” utcát.⁴¹³ Ferenc József Bar-

⁴¹⁰ Nem tartjuk feladatunknak a faragott és fűrészelt deszkaoromfalak, fedéldíszek, tornácok funkcionális és dekoratív elemeinek, formai változatainak és ornamentikájának a morfológiai leírását és lajstromozó feltérképezését, ezt a munkát a népi építészeti mérnök kutatóinak alapos felmérései végzik. Az oromfalas, nyeregretős háztípusról bővebben lásd: Miklósi-Sikes 1999: 79–84. Az Egerezen született, műemléki ügyekkel foglalkozó építész otthonosan mozog Kalotaszeg tágabb vidékén. Adattárral kiegészített tanulmánya a házfejlődés árnyalt elemzését adja a szocialista típusutervekig.

⁴¹¹ Furu Árpád „Kalotaszeg népi építésze” című könyve (Furu 2020.) figyelemre méltó terepmunka alapján aprólékosan leírja az ilyen típusú épületdíszítés előfordulását, formai változatait, de nem jár utána a történetének, nem is említi a „svájci villa” kifejezést, nem nevesíti, csak általánosan különböző összefüggésekben polgári hatásról beszél.

⁴¹² „Hogy a legrégebbi rendű tetőt se hagyjuk el, [...] Zsuppos a teteje, mind a négy oldalra egyaránt hajlik s kemény sincsen rajta, ott megyen ki a füst, ahol nyílást talál.” (Malonyay 1907: 108–109.)

⁴¹³ 1896-ra készült el Erzsébet királyné tiszteletére az állami iskola új kétszintes reprezentatív épülete is.

41. kép: A bánffyújvári Barcsay-kastély tornya, amelyet az 1895-ös királylátogatás és hadgyakorlat alkalmából tildottak hozzá az épülethez. Ferenc József a hadgyakorlat idején ebben a kastélyban szállt meg. (Vasárnapi Ujság, 1895. 42. évf. 38. sz. 627.)

seéget választottak, gazdag kelengyével, olyat, aki „odaillik a kögrádicsos nagy házba”.⁴¹⁶ A nyeregtetős, cseréppel fedett új ház, amely Gyarmathyékkel átellenben az út túloldalán állt, jól látható azon a fotón, amelyen a vőlegényes háztól indulnak a legények vendég- és ajándékgyűjtőbe. (43. kép.) A magas, nagy tömegű, utcára kétablakos ház homlokzata már a „svájci villa” hatását mutatja. A többi utcaképről is kitűnik,⁴¹⁷ hogy alig van még két-három ilyen új divatú „modizós” ház, és a lakóépületek többsége még az a négy oldalra hajló zsindeletetejű típus – a Pócsék telkén álló másik régebbi házzal együtt –, amely szakasztott olyan, mint amit a millenniumi faluban Jankó János kiállítatott. (42. kép.)

Majd egy évtizeddel később Malonyayék gödöllői művészcsapatából Medgyaszay István építész gyűjtötte az építkezésre vonatkozó adatokat, imponáló részletességgel. A leírásból és a rajzokból jól adatolható a folyamat. Érdemes egy-két megállapítást kiemelni:

csay Domokos kastélyában kapott lakrészt. A kastély parkjában (a Rákóczi-fa közelében, mely egy „óriási százados fenyő, mely alatt Rákóczy György, miután Gyalunál megsebesült, utoljára ebédelt”),⁴¹⁴ egy nagy, 150 személyes sátorban, a király részvételével zajlottak a többórás közös díszebédek. A kastély az alkalomra megújult, bejárat homlokzatához egy teraszos főtornyot építettek, a korabeli svájcias stílusban, amelyet a népnyelv úgy kommentált, „hogy Barcsay azért építtetett egy tornyot a házára, hogy a király arra felmegy és onnan fog lenézni a népeire, már mint az itt lakókra, mert a kit magával hoz, azt úgy is ismeri.”⁴¹⁵

A Vasárnapi Ujságban Gyarmathyné a „Kalotaszegi lakodalom” című cikke fotóillusztrációjához fűzött magyarázatában olvasható, hogy „Bánffyújvádon, a bíró kívül legmódosabb gazda” a fiait kiházasító Pócs Márton udvarán „szemben egymással két csinos ház van, a szebbik új épület, s arra van szánva, hogy a két fiú abba vigye a feleségét”.

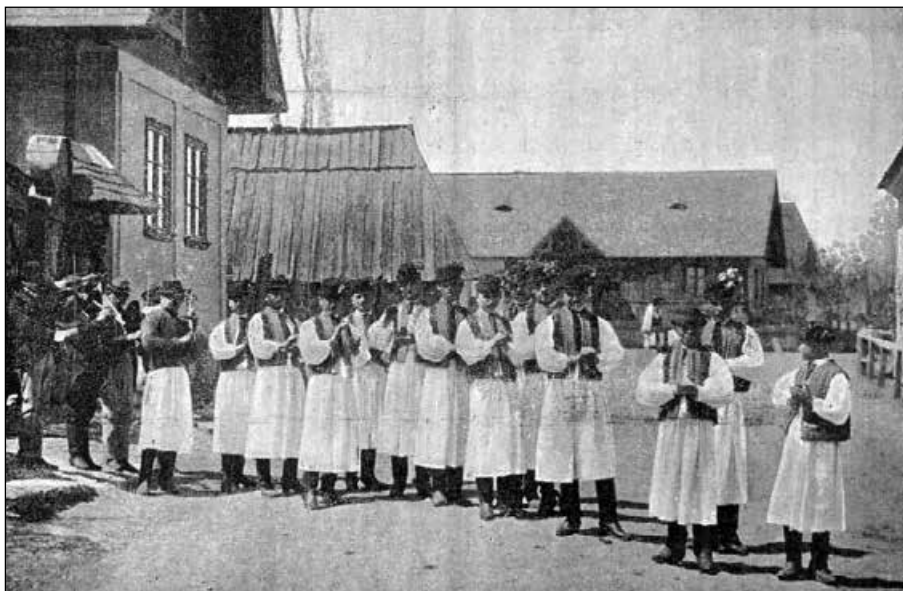
A gazdafiúknak szép és módos feleséget választottak, gazdag kelengyével, olyat, aki „odaillik a kögrádicsos nagy házba”.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Vasárnapi Ujság, 1895. 42. évf. 38. sz. 630.

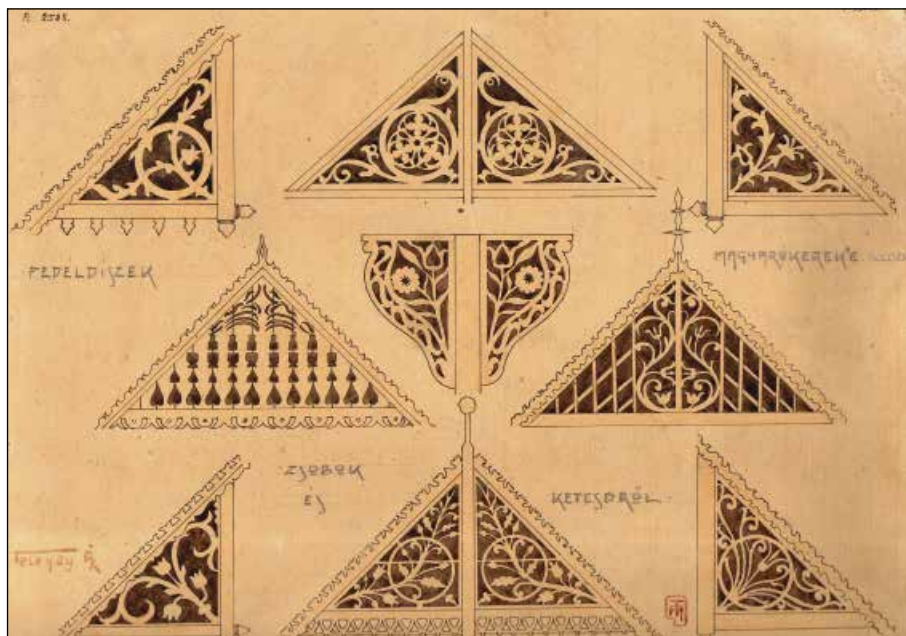
⁴¹⁵ Gyarmathy 1895a: 622.

⁴¹⁶ Gyarmathy 1896: 63., 64.

⁴¹⁷ Gyarmathy 1896: 73., 75., 77., 81., 82.

42. és 43. kép: Bánffyhunyadi lakodalom jelenetei. A Dunky fivérek fotói a *Vasárnapi Ujság* királylátogatást ünneplő számában jelentek meg. („A vendégekkel és ajándékokkal zeneszó mellett a lakodalmas házhoz vonuló legények”; „A legénység indulása vendég- és ajándékgyűjtőbe”; Gyarmathy 1895c: 625., 628.) A két fotón a vőlegényes ház udvara, melyen két ház állt. A 42. képen a régi ház, a 43. képen az új nyeregtetős, deszkaoromzatos, „kőgrádicsos” ház látható

44. kép: Telegdy Árpádnak a Malonyay-vállalkozás keretében készített eredeti rajza kalotaszegi fedéldíszekről. Színezett tollrajz, 28 x 40 cm. (Néprajzi Múzeum Rajz- és Festménygyűjteménye, leltári szám: NM R 2585, megjelent Malonyay 1907: 132. old. 174. kép.)

„Általában a kalotaszegi magyar pazarul díszíti háza külsejét s a legszegényebbnél is ritkán marad parasztja a tetőnek, az oromfalnak, illetve a ház homlokának, az ablaknak, a tornácnak...”
 „Az alapjában fából készült kalotaszegi ház oromfala, az úgynevezett tűzfal is fából van, deszkából. A deszkázásba formás kivágásokat fűrészelnék, részint, hogy a konyha nyílt tűzhelyéről a hiuba tóduló füst ott kijuthasson (mert kémény nincs), részint, hogy világosság szűrődhessék be a padlásra. E kettős szükség révén termett azután az oromfal díszítés [...] Jut azonban még egyéb díszítés is a ház homlokára. A tető csúcsvégződésén egy vízszintes, két alsó részén pedig függélyes osztással háromszögű mezőket szerkesztenek, ezeket bedeszkázzák s a deszkázást formás kifűrészeléssel díszítik. Jellemzi harmónia érzésüket, hogy míg az oromfalon negatív formákat alkalmaznak, e mezőkre rendszeren pozitív formák kerülnek.”⁴¹⁸ „A háromszögű mezők díszítésének népies jellege nem megbízható, számos idegen svejcies forma akad közöttük; az elterjedt lombfűrészelési minták, a nép kezén forgó árjegyzékek sok idegen motívumot csempésznek a faluba.”⁴¹⁹ Néha az udvar felé, közepén kiszélesedik a tornác s a fölibe eresztett fióktető éppen olyan függőleges oromban végződik, mint a ház teteje...”⁴²⁰

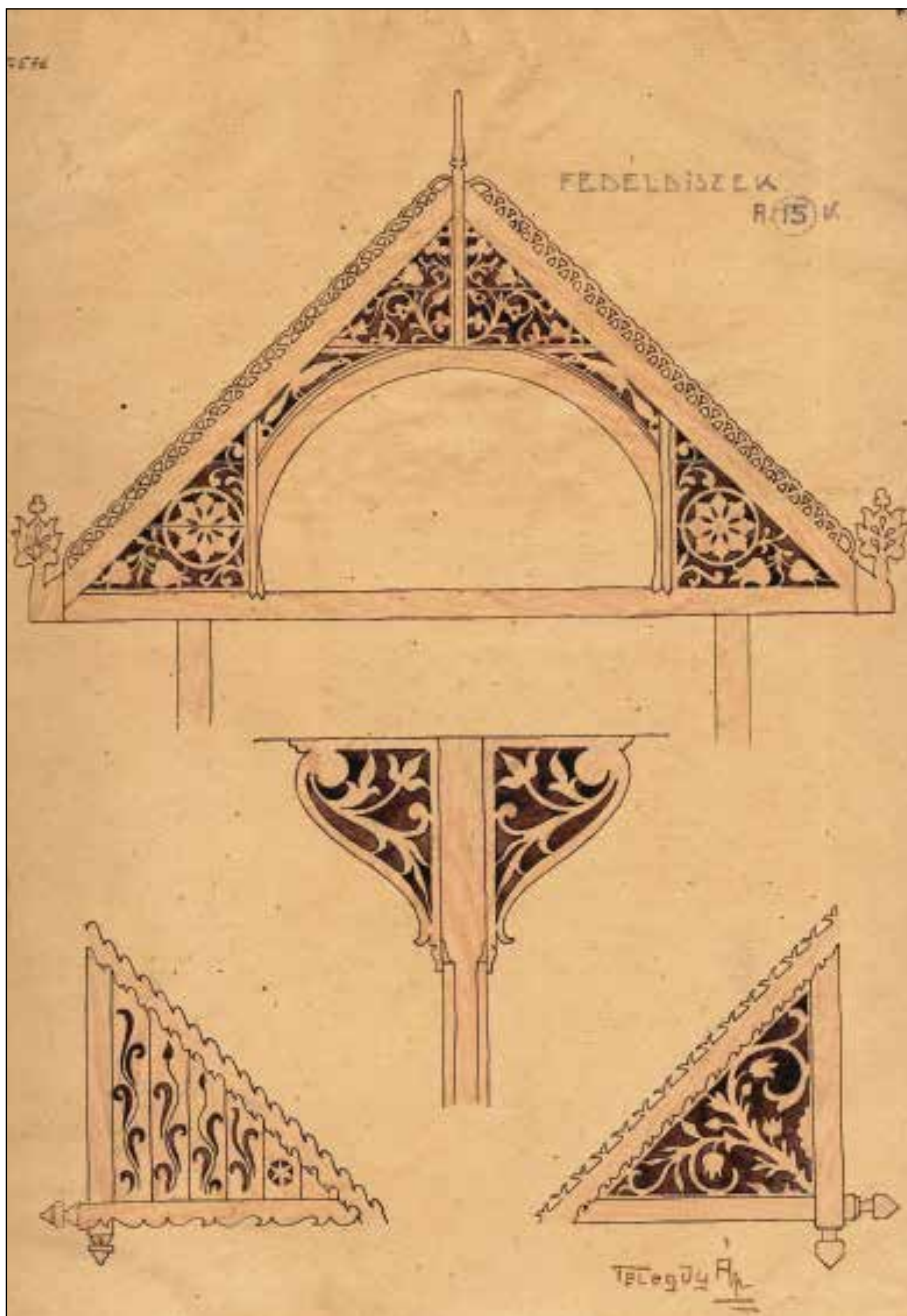
Malonyayék az ilyen új típusú cifra házak közül többet is megörökítettek,⁴²¹ például Bogártelkén, Jákótelkén, Darócon, Nagymálason, Körösfőn (a művészek házigazdájának,

⁴¹⁸ Malonyay 1907: 119.

⁴¹⁹ Malonyay 1907: 120.

⁴²⁰ Malonyay 1907: 108.

⁴²¹ Malonyay 1907: 117–119. old. 141–147. képek.

45. kép: Telegdy Árpádnak a Malonyay-vállalkozás keretében készített eredeti rajza fűrészelt fedél- és oromzatszíszekről. Színezett tollrajz, 28 x 40 cm. (Néprajzi Múzeum Rajzgyűjteménye, leltári szám: NM R 2576.)

46. kép: Ernst Gladbach: *Der Schweizer Holzstyl...* 1868-ban megjelent munkájának egy lapja. (Chromolithographia, Gladbach, Ernst és F. Wirtz. Lith. Anstalt Darmstadt: “Stuetz-Constructionen der Lauben und Vordächer,” Schola Graphidis Art Collection)⁴²²

⁴²² <https://scholagraphidis.omeka.net/items/show/7587>. (Letöltés: 2021. 03. 18.)

Korpos Györgynek a lakóházát).⁴²³ S mind közül a legszembeötlőbben svájci-as hatásról árulkodó ház akkoriban Kis Lőrinc ezermester háza volt Ketesden.⁴²⁴ Szemléltetésként a polgári hatás illusztrálására a deszkaoromzatok sablon után készült fűrészelt fedéldíseiből két rajzot mutatunk be. (45., 46. kép.)

Egy pár szót érdemes tehát arra vesztegetni, hogy mi is ez az úgynevezett „svájci villa” hatás. A „Schweizer Holzstyl” terjedése is alapvetően a népi építészeti faemlékek iránt meginduló korabeli európai romantikus érdeklődésből fakadt. A 19. század 40-es éveitől jelentek meg építészeti szakmunkák, ipariskolai oktató tankönyvek, amelyek a svájci, fekete-erdei, tiroli faépítészeti megoldásait terjesztették.⁴²⁵ Ezek közül kiemelkedik Ernst Gladbach (1812–1896) építész, a Zürichi Polytechnikum professzorának a svájci kantonok faépítkezésének történelmi-néprajzi nevezetességeit bemutató alpmunkája, amely gyakorló építési, oktatói, művészi és kutatói szempontokat egyaránt érvényesítő, kiterjedt terepmunkára támaszkodott.⁴²⁶ Gladbach „Der Schweizer Holzstyl...” munkáját a magyar képzésben is használták.⁴²⁷

Ugyanebben az időben sikeres svájci vállalatok is alakultak, amelyek (a kétszobástól a sokszobás hotel méretig) készítettek faépületet, méghozzá úgy, hogy minden darabját előre legyártották, összeállították, majd szétszedték, és a kívánt helyre szállították.⁴²⁸ A korabeli nagy kiállítások segítettek a népszerűsítésben. Az 1867-es párizsi világkiállításon, ahol több svájci épületet is felállítottak, cikkeznek arról, hogy Svájc, amely a „chalet” hazája, „nem tartotta meg magának a monopóliumát. A divatot az összes olyan arisztokratikus üdülőhelyen elterjesztette, mint Saint-Germain, Ville-d’Avray, és mások és az út Enghien-les-Bains és Montmorency között hosszán nem más, mint a svájci építészeti bemutatója. A Champ de Mars [a világkiállítás helyszíne] is kínál néhány nagyon sikeres modellt.”⁴²⁹

A svájci ház ideálisan ötvözte a történeti gyökereket, a néprajzi-népművészeti kuriózumot, az ornamentális és a kézművesség dicséretét, mondhatni a kor háziipari érdeklődésének optimális megtestesüléseként. Hatása elsöprő volt. Egy 1913-ban Amerikában megjelent könyv már a svájci villa univerzális elterjedtségéről beszél, és konkrét példáit elemzi Staten Islandtól San Franciscóig.⁴³⁰ Ha teljesen nem is követték szerkezetében, tömegében, építéstechnikájában az alpesi „chalet”-hagyomány minden részletét, de a formai

⁴²³ Malonyay 1907: 118. old. 144. kép. A gödöllőiek körösfői tevékenységéről és a Korpos családról és házáról lásd: G. Szabó 1998. Lásd még a 38. képet.

⁴²⁴ Malonyay 1907: 119. old. 146. kép. <https://mek.oszk.hu/01600/01671/html/img/nagy/1-146.jpg>. (Letöltés: 2020. 11. 18.)

⁴²⁵ Graffenried-Stürler 1844.; Eisenlohr 1853.; Hochstetter 1857.; Varin 1861.; Holz 1876.; Gottgetreu 1882.

⁴²⁶ Gladbach 1868. A műről elemzést lásd: Stegmann 2012.

⁴²⁷ Egy példánya a „Fő és székvárosi iparrajziskola” pecsétjével ellátva a Magyar Képzőművészeti Egyetem és a Képző- és Iparművészeti Szakgimnázium Könyvtára és a Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény rajzoktatás-módszertani könyveinek digitális gyűjteményében található. (<https://scholagraphidis.omeka.net/collections/show/36>). (Letöltés: 2021. 03. 18.)

⁴²⁸ Híres cégek a genfi székhelyű 1855-ben alapított Fabrique de chalets suisses J. & L. Ody, vagy a Fabrique de chalets Suisses Spring Frères. Lásd bővebben: Dana 1913: 21–28.

⁴²⁹ Cosset 1867b.

⁴³⁰ Dana 1913. A könyv képanyaga felerésztt Gladbach (1868) illusztrációinak újraközléséből áll.

47. kép: Svájci villa az 1867-es párizsi világkiállításon, „Le chalet mobile de M. Kaeffer”. (Ducuing 1867: II. 416.)

48. kép: A svájci kaszinó faépülete az 1873-as bécsi világkiállításon. (Sonzogno 1873: 459.)

díszítőelemek, a fűrészelt mintás deszkaoromzatok, korlátok, faragott oszlopok és gerendavégek könnyen átvehetők voltak, és megjelentek más építési hagyományhoz tartozó vidékek faépületein is.

Tanulságos áttekinteni a 19. század második felének iparkiadításairól és világkiállításairól szóló tudósítások képanyagát, különös figyelemmel a pavilonok építészetére. Leszámítva a vas- és üvegcsarnokok csodaszámba menő technikai bravúrait, a kiállítási pavilonok többnyire fából készült ács- és asztalosremek voltak – a műfaj ideiglenességéből következően –, könnyen felépíthetőek és szétbonthatóak. A külső és belső térben megjelenő oszlop- és gerendavégi díszítések, az erkélyek, tornácok, lépcsők korlátai, a homlokzatok, timpanonok, áttört deszkaoromzatainak geometrikus és növényi ornamentikája – a kor eklektikus építészetének díszítettség igénye szerint – gazdagon tobzódott a faragott részletekben. Ez a stílus végigsöpört Európán. Megtalálható a francia és német ajkú területeken, Skandináviában, az orosz cári birodalomban, az angliai és újvilági viktoriánus tengerparti fürdőhelyek pavilon- és villaépítészetében, legyen az Brighton, vagy Cape May. De nem kell ilyen messzire menni. Az Osztrák–Magyar Monarchia fénykorának fürdőépületei, a parkok zenepavilonjai, a vadászházak, hegyvidéki és tóparti villák, csónakházak, városszéli nyaralók, szanatóriumok, de még a középületek és vasútállomások teraszai, erkélyei, félig fedett peronjai és városi passzázsai is tükrözték ezt a „napfényes” dekorativitást: mindazon épületek tehát, amelyek valamely módon az utazás, pihenés, nyaralás, fürdőzés, szórakozás – egyre popularizálódó, de még mindig elitpresztízszt kifejező, státuszszimbólumnak számító – fogalmának körébe tartoztak.

A stílus kialakulása tehát jól nyomon követhető azokon a kiállításokon, ahol a magyar kiállítók, s velük a háziipar és Kalotaszeg is megjelent.⁴³¹ Ezek közül is hazai hatását tekintve kiemelkedik az Ezredéves Országos Kiállítás. Külföldi és belföldi előkelőségek sora tette látogatását, az uralkodó maga tizenhárom alkalommal tisztelte meg jelenlétével az eseményt. De a kiállítás valójában a társadalom minden rétegét megmozgatta. A vendégek elhelyezésére szolgáló, jól átgondolt infrastruktúra, szolgáltatások és a kiállítás szórakoztatónegyede nemcsak a székesfőváros közönségét vonzotta, hanem vidékről érkező látogatók tömegeit hozta Budapestre. A Gizella úton a kiállításra kíváncsiak elszállásolására felépített barakktelep sokágyas hálóbarakkjait, konyháját és egészségügyi szolgálatát látva nem csodálkozhatunk azon, hogy a hat hónapos nyitva tartás alatt a kiállításnak közel hatmillió látogatója volt. Tehát vidékről nemcsak azok jutottak el, akik felépítették a pavilonokat, kiszolgáló személyzetként ott dolgoztak, vagy például a néprajzi falu programjának voltak szereplői és saját vidékük ünneplő viseletébe öltözve teljesítettek szolgálatot, hanem ennél jóval nagyobb tömegek látogattak a fővárosba, hogy az ország-világra szóló látványosság élményével gazdagodjanak.⁴³² Itt most

⁴³¹ A 48. képen az 1873-as bécsi világkiállítás svájci kaszinójának faépülete látható, de jellemző példaként lehetett volna hozni a tiroli, vorarlbergi ház képét is. (Sonzogno 1873: 189.) A bécsi világkiállításon jelentős számban szerepeltek regionális karakterű faépületek, ami felerősítette a vernakuláris faépítészet iránti tudományos és közérdeklődést.

⁴³² A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentésében „Az ezredéves országos kiállítás” című fejezetben például ez olvasható: „Nagy súlyt helyezett a kerületi bizottság arra is, hogy a kiállítást minél több iparos és ipar-szakiskolai növendék látogassa és tanulmányozhassa. Ez okból többnyire szakértők vezetése

49. kép: Sörköstoló pavilon az Ezredéves Országos Kiállításon a Városligetben 1896-ban. Klösz György felvétele. (Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL. XV.19.d.1.09.080.)⁴³³

nincsen helye, hogy a kiállítás építészetében (520 ezer négyzetméternyi területen 240 pavilon) részletezően rámutassunk azokra az elemekre, amelyek a fent leírt villaépítési stílusnak megfelelnek, néhány jellegzetes példát említünk csak, ilyen volt Frigyes főherceg uradalmának pavilonja, a tejgazdaság, a borászati pavilon,⁴³⁴ a sörköstoló (lásd 49. képen).

mellett csoportos felrándulásokat rendezett, a melyben 1500 érdeklődőnél többen vettek részt. E feladat teljesítését nagyban megkönnyítette a kamarának egyfelől Nagyméltóságod által engedményezett vasúti kedvezményes szállítási díj és olcsó élelmezés, másfelől az e célra történt hazafias adakozások, így például Kolozsvár városa 2000 frttal...járult e szép cél előmozdításához.” (KKIK 1898: 148.)

⁴³³ <https://xn--fotk-sqa.hu/picture.php?/45872/search/154005>. (Letöltés: 2021. 04. 11.)

⁴³⁴ Lásd: „Millenniumi kiállítás: Frigyes főherceg öfenségének pavilonja (főhercegi uradalom). A felvétel 1896-ban készült.” Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL. XV.19.d.1.10.052, <https://xn--fotk-sqa.hu/picture.php?/46025/search/154005>; „Millenniumi kiállítás: A Tejgazdaság pavilonja. A felvétel 1896-ban készült.” Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.141, <https://xn--fotk-sqa.hu/picture.php?/45931/search/154005>; „Millenniumi kiállítás: Borászati pavilon. A felvétel 1896-ban készült.” Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.046. <https://xn--fotk-sqa.hu/picture.php?/45853/search/154005>. (Letöltés: 2021. 04. 11.)

50. kép: Az előpataki fürdő kávéháza. „Kávéház, cukrázda és táncsterem”. Képeslap 1912-ből⁴³⁵

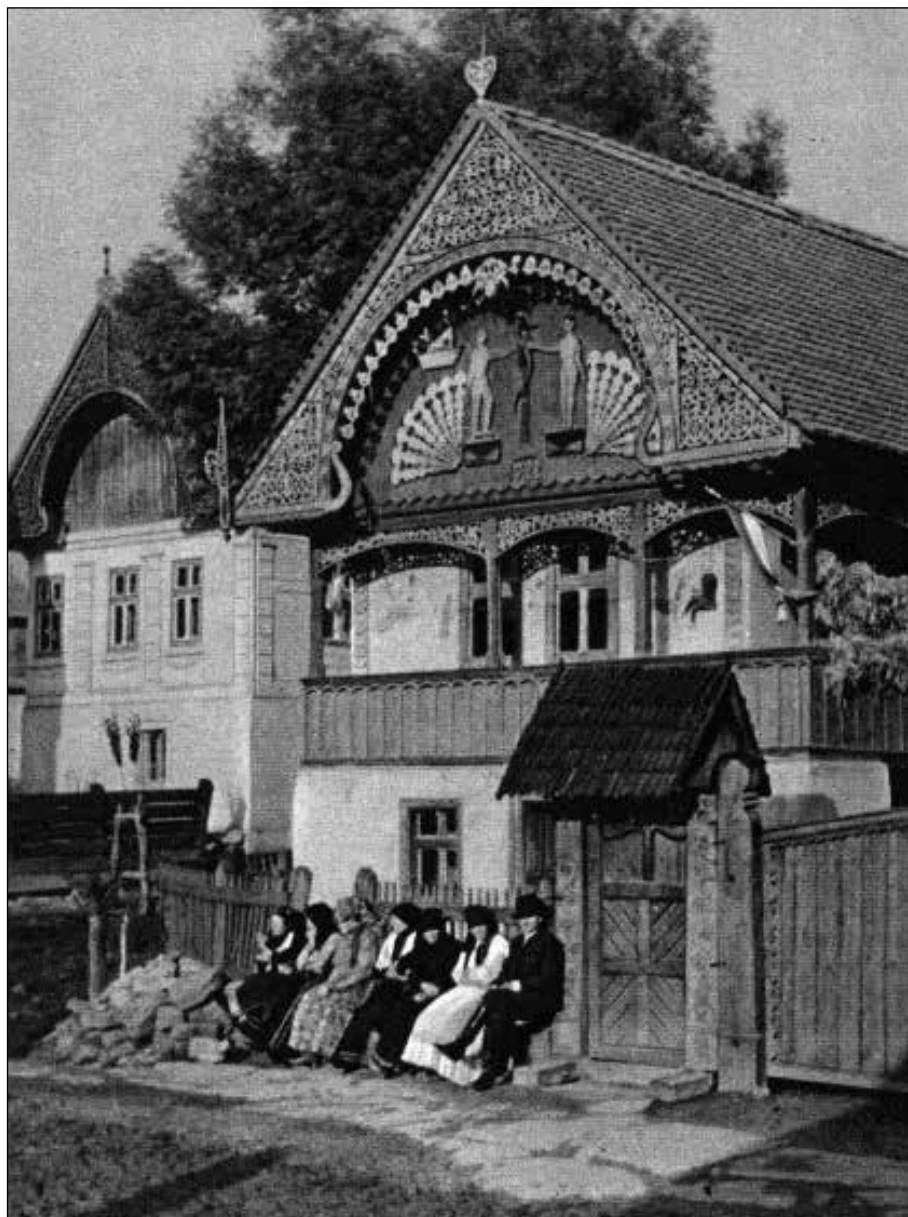
Kétségtelen, hogy a millenniumi kiállítás után és a 19. század utolsó évtizedeiben Monarchia-szerte kiépülő fürdőhelyek építészete nyomán – amely Tátralomnictól, a Margitszigeten át a szabadkai palicsfürdői,⁴³⁶ homoródi, vagy háromszéki előpataki fürdőig⁴³⁷ országszerte – ugyan hol jobban, hol kevésbé provinciálisabb léptékben, de egységesen – megszaporodtak a hasonló épületdíszek. Bizonyos vidékeken – a homlokzati stukkódíszekhez hasonlóan polgári hatásra – a „svájcias” faragott oromzat feltűnt paraszti közegeben is,⁴³⁸

⁴³⁵ Erdélyi képeslapok a múltból, Pethő Csongor gyűjteménye, <https://kepeslapok.wordpress.com/2013/11/05/elopatak/elopatak9/>. (Letöltés: 2021. 04. 08.)

⁴³⁶ Hartmann Raffael gyáros 1890-ben épült villája ma a fürdőhely postájának szerepét tölti be. Vajdasági Magyar Digitális Adattár <http://adattar.vmmi.org/?ShowObject=telepules&id=138>. (Letöltés 2021. 02. 26.) A svájci típusú polgári villák mellett nagyszabású középületek is épültek Palicson (Komor Marcell és Jakab Dezső tervezésében), melyek a magyar szecessziós építészet élvonalába tartoznak.

⁴³⁷ Jellemző példaként lásd: Hány Gyula rajzát a kisebb homoródi és Nagy Lázár rajzát a nagyobb jelentőségű előpataki fürdőről. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VII. 1901: 341. és 363. Előpatak leírása szerint a kies völgykatlanban, 624 m magasan fekvő fürdő parkjában „vannak a József főherceg- és Diana-források. Mellette vannak a gróf Nemes-féle meleg fürdők. A felső részben hasonló gonddal ápolt parkban buzog föl a svájci-forrás. E két parkot majdnem egy kilométernyi, hárs- és gesztenyefákkal beültetett, s két oldalról szép villákkal, csinos lakóházakkal, vendéglőkkel, s árucsarnokokkal szegélyezett széles sétaút köti össze egymással [...] A villákban, bérházakban és vendéglőkben mintegy 600 jól felszerelt kényelmes szoba van a vendégek számára.” (Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VII. 1901: 365.)

⁴³⁸ Barabás – Gilyén könyvében a következő mondat utal a jelenségre: „...a harmincas évekig elég gyakori az eklektikus svájci villák stílusát követő, faragott, sokszor íves, díszítő elemként használt gerendákból, lécrácsokból és csipkeszerűen áttört mintázati deszkákból készülő orom és tornác”.

51. kép: Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal fotókkal illusztrált kiadványa 1941-ben, Észak-Erdély „visszatérte” után jelent meg az erdélyi utazások népszerűsítésére. Egyik fotóján egy 1928-ban épült, kivételesen gazdag díszítésű előtornácos ház, amelynek homlokzatán Ádám és Éva megkísértésének jelenete látható a felezett pávafarok díszítés között. (OMIH 1941: 11. számozatlan oldalon lévő fotó.) Egy ehhez megszólalásig hasonló Ádám–Éva-jelenetes ház a mai napig áll Magyarvalkón

amelynek a legdíszeesebb, legkarakteresebb variánsa a tágabb Kalotaszeg magyar és román falvaiban teljesedett ki.

Azt a tévedést viszont el kívánjuk oszlatni, amely mind laikus, mind szakmai körökben fel-felbukkan, hogy a „svájci villa” típusú építkezést a szecesszió stíluskorszakához sorolják, és általában szecessziós hatásként értékelik a faragott épületdíszek használatát. Miközben maga a „svájci villa” típusú épületdekoráció jóval a szecessziót megelőzően, a 19. század közepétől alakul ki és terjed Európában és az Európán kívüli nyugati típusú kultúrákban a 19. század második felében és a századfordulón. Részévé válik a korabeli monarchiák hivatalos reprezentatív és főúri, valamint nagypolgári privát építészetének, és a szecesszió művészei részben ezzel szemben is foglalnak állást, és keresik a maguk útját a más jellegű – nem egyszer középkori gyökerű – vernakuláris faépítészet ács- és asztalosmunkáinak felfedezésével és újraértelmezésével.

Biztosan kijelenthető, hogy a „svájci villa” típusú építkezés hatása a Kárpát-medencében sehol másutt nem csapódott le a parasztság körében annyira erőteljesen, meghatározóan és egyedien, mint Kalotaszegen. A csipkeszerűen faragott deszkaoromzatok és tornácok indás-virágos díszítőbetétei, a cifrabokor-szarufák, a homlokzatra applikált figurális díszítőelemek (pávafarok, pávatest, emberalak, Ádám–Éva) mind-mind a díszítőkedv játékos tobzódását és a kalotaszegi férfiak faragótudását dicsérik. Az, hogy a lakóház reprezentativitása ennyire előtérbe kerül, az az általános tradicionális értékrend logikája ellen is vall, mert nagy általánosságban elmondható, hogy egy működő parasztgazdaságban a gazdasági épületekre több figyelem és pénz jutott, előbbre való volt, mint a lakóház és általában a személyes komfort megteremtése. A lakóház nagysága, díszítettsége, mint presztízsszempont, tehát ennek a kései, egyre tobzódóbb korszaknak a velejárója, hasonlóképpen ahhoz, ami az öltözködésről megállapítható.⁴³⁹

Az, hogy ez a „svájci villa típusú” faépítészeti itt virágzott ki paraszti közegben ilyen erőteljesen a stílus európai megjelenése után több évtizedes késéssel, abban bizonyára nem csak a vidék nagy múltú famegmunkálási hagyományai játszottak szerepet. A bánffyhuynyadi fafaragó tanműhely öröksége,⁴⁴⁰ általában a Gyarmathyék kezdeményezte házi-

Példaként egy bagi (Pest megye) parasztház képét közlik, aláírása: „városi nyaralót („svájci villát”) utánzó oromdíz”. (Barabás – Gillyén 1987: 301.) Az oromzat a tetőcsúcsdísz latin keresztje kivételével akár Kalotaszegen is lehetne.

⁴³⁹ Ezzel kapcsolatban Gyarmathyné így fogalmaz: „Festői öltözéküket, szépségüket annyiszor hallják dicsérni, hogy már egészen meg is szokták. Kalotaszeg magyar népe nagyon ruhás, egykissé pompakévelő, és a szegény is csak úgy öltözködik, mint a vagyonos. Nagy szorgalmával megszerzi magának a dús »ünneplő«-t és tulipános ládájában is csaknem annyi a varrottas fehérmű, mint az első gazdánál. Tiszta szobája falát kancsók, tálak ékesítik. Általában ha megmíveli kevés földjét, elhagyja otthonát és pár óra dúsabb termő vidékre megy aratni, kapálni, télre valót szerezni.” (Gyarmathy 1901: 180.)

⁴⁴⁰ Miklósi-Sikes a 19–20. század fordulójától elterjedő oromfalas, nyeregteretű háztípus fejlődésének bemutatásakor teret szentel a díszítések tárgyalására is. Az 1900 és 1930 közötti időszakot a kalotaszegi ház „leglátványosabb” formai átalakulásának tartja és szintén kapcsolatot lát „a vidék fáfáragó gyakorlatát egyengető osztrák-tiroli mesterek [...] és a különböző kereskedelmi kapcsolatok útján »importált» motívumok, valamint az építkezéseken megjelenő ornamentika között.” (Miklósi-Sikes 1999: 84.) Azt is megemlíti, hogy „bevett szokás volt, hogy az egyes fálvak saját mintakönyvből dolgoztak, a házat építő legények ezeket a mintakönyveket egymásnak adva, egyazon motívumgyűjteményt használtak.” (Miklósi-Sikes 1999: 82.)

ipari tevékenység nem-paraszti piacának visszahatása a helyi ízlésre; a kalotaszegieknek (a vasút révén) megnövekedett mobilitása, „világlátottsága” és az arra épülő rugalmas jövedelemszerzési stratégiái – az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia fürdőhelyeire történő üzleti körútjai;⁴⁴¹ a híressé vált vidék kiemelt megjelenése a korszak nagy kiállításain; s mindezen tényezők összessége nyomán a kalotaszegi embereknek a szétszóródó erőteljes polgári hatások befogadására és adaptációjára való kulturális nyitottsága, mind egy-egy tényezője az összetett képletnek. A svájci villa jegyeket mutató lakóépület tehát voltaképpen egy újabb polgári hatás, amelyet a táj hatalmas alkotókedvvel a maga képére formált, a „magáévá lényegített”. Hasonlóképpen ahhoz, mint ahogyan az Alföld felől (a részes aratni járókkal) érkező új stílusú daloknak is megteremtette a vidék a molharmóniás kísérettű, sajátos díszítésű kalotaszegi változatát, amit összetéveszthetetlenül egyedien kalotaszeginek érzünk.

A toronymotívum mint ikonikus jelkép

A millenniumi ünnepségek évében járva elmondható, hogy már mintegy másfél évtizede elindult a hazai háziipari mozgalom szárnybontogatása, amellyel időben egybeesett a Gyarmathy házaspár működése. Ekkorra már megalakult a Néprajzi Társaság (1889),⁴⁴² megjelent folyóirata az *Ethnographia* is (1890), amelynek az első elnöke, illetve szerkesztője a (korábban már említett) jegenyefürdői etnográfus telep (1890) is létrehozó Herrmann Antal volt.⁴⁴³ Nem mellesleg és a folyamatok logikáját tekintve nem véletlenül, 1889-től jelent meg az első természetjáró folyóirat, a *Turisták lapja*. Sorra alakultak a turistamozgalom egyesületei.⁴⁴⁴ Az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület (EKE) 1891-ben

⁴⁴¹ Az ekkor 4600 főnyi járásszékhely Bánffyhunrad, amely „kereskedelmi és forgalmi piacza a Kolozsvártól nyugatra eső részeknek” magyar népéről azt írja Gyarmathyné, hogy „modizóbb”, „rátartósabb a vidék többi népénél; s míg a vidéki mezei munkával, fahordással foglalkozik, a bánffy-hunyadi kifejtett kereskedői hajlammal nagy földet bejár: Brassó felé be Oláhországig, Nagy-Várad felé ki az ország minden részébe jön-megy, vásárol, elad. A gyermek a piros csizma helyett már harisnyát, füzös cipőt kap...” (Gyarmathy 1901: 179.) Malonyay így summázta a bánffy-hunyadiak mozgékonytársaságát: „A kapzsi kereskedői szellem, sajnos szintén elég fogékony talajra talált, e különben is szívesen piacos természetű népnél, bár menti őket a szűkség, a megélhetés nehézsége. Kivált az asszonyok – ha leánya nincs, akire testálja – könnyen válik meg ős szőlő holmijától, néhány garas haszonért, alkuszik ügyesen, de a ládafenekéről is elékeresi a régi varrottast, mihelyt vevő jelentkezik; van olyan „kereskedőasszony”, kivált Körösfőn, aki a Balaton vidékére, sőt Pozsonyig, sőt német földre is eljár házalni kalotaszegi varrottassal, nem is szólva azokról, akik esztendőnkint kétszer megfordulnak a falu fehér népének modernebb munkájával Budapesten.” (Malonyay 1907: 42.)

⁴⁴² Gyarmathynének a néprajzi szakma általi elismertségét mutatja, hogy a Néprajzi Társaság nagy választmányának tagja és a gróf Zichy Jenő elnöklete alatt működő „A népelet használati tárgyai” szakosztálynak az előadója volt Herman Ottó és Xantus János mellett. (Lásd az 1889. jan. 29-ei alakuló közgyűlés jegyzőkönyvét, *Ethnographia*, I. évf. 1890: 44., 59.)

⁴⁴³ Herrmann Antal jegenyefürdői etnográfus telepéről lásd e munka 68. oldalát és 194. jegyzetét. A brassói születésű tudós jelentőségéről a néprajz szaktudománnyá válásában és intézményesülésében lásd: ifj. Kós 1989.

⁴⁴⁴ Az első a Magyarországi Kárpát-Egyesület (MKE) 1873-ban alakult, ebből vált ki Eötvös Loránd vezetésével az MTE, a Magyar Turista Egyesület 1891-ben.

alakult az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) javaslatára.⁴⁴⁵ Erdélyben is megindult a hegyvidékek és barlangok feltárása, feltérképezése, épültek ki a jelzett útvonalak,⁴⁴⁶ menedékházak,⁴⁴⁷ fürdőtelepek. Az EKE már megalakulásának évében kongresszust szervezett, melyen Hermann Antal is előadott az erdélyrészi fürdők fejlesztéséről. A rá következő évben, 1892-ben indították el az *Erdély* című folyóiratot, az „EKE turistai, fürdőügyi és néprajzi értesítőjét”, amelynek munkatársa Hermann Antal volt, és Jankó Jánostól, valamint Gyarmathynétól is közöltek írásokat. A lap „Erdély Népei” címen megjelent néprajzi mellékletéből természetesen nem maradhatott ki Kalotaszeg sem. A kiadványok, kalauzok írói között jelentős tudósokat találni. Az EKE kolozsvári irodája a turizmust szolgálva útikalauzokat, térképeket, emléktárgyakat, képeslapokat, háziipari cikket is forgalmazott. Az EKE küldetéséről az „Osztrák–Magyar–Monarchia írásban és képben” kötetben így írnak: „arra törekszik, hogy ez országrész népét és természeti szépségeit tüzetesen és minél tágabb körben megismertesse [...] A Mátyás király szülőházában elhelyezendő erdélyi nép- és tájrajzi múzeumot, melynek berendezéséhez már szorgalmasan gyűjtik az anyagot, szintén ez az egyesület szervezi.”⁴⁴⁸ A múzeum néprajzi anyagának gyűjtésében Hermann Antal, Vikár Béla és Jankó János is részt vett.⁴⁴⁹ Jankó 1902 nyarán egy gyűjtőút alkalmával szívelégtelenségben hunyt el.⁴⁵⁰ A néprajzi gyűjteményt végül Jankó utódja, Semayer Vilibáld vette kézbe. Az Erdélyi Kárpát-Egyesület Táj- és Néprajzi Múzeumát 1902. október 12-én nyitották meg – a Mátyás-szobor leleplezésével együtt tartott ünnepségek részeként –, az EKE védnöke József Ágost főherceg

⁴⁴⁵ Az EKE osztályai közé tartozott a kolozsvári, a gyalui, a kalotaszegi és a révi „Zichy” osztály is.

⁴⁴⁶ Kiemelkedik Seprősi Czárán Gyula földbirtokos, aki 1897-ben elkészítette munkásaival a Méregjő és a havasrekettyei vízesés körútjait, a Meleg-Szamos forrásvidékének és a Révi-szorosnak útjait, feltárta a Zichy Ödönről elnevezett cseppkőbarlangot, és saját erőből számos más utat készített 664 km hosszan. Seprősi több írásában mutatta be a Bihar–Öreghavas–Vigyázó–Révi-szoros természeti csodáit és a mőcvidéket.

⁴⁴⁷ A havasrekettyei/rekiczei menedékházat például 1899-ben avatták fel.

⁴⁴⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország VII. 166.

⁴⁴⁹ A múzeum létrehozására az EKE 1898-ban létesített néprajzi osztályt. (Herrmann Antal ez időben lett a kolozsvári egyetem néprajz magántanára.) 1901-ben az osztály igazgatásával Jankó Jánost bízták meg. Jankó Sztripszky Hiador tanárjelöltet asszisztensként maga mellé vette, hogy együtt végezzék a gyűjtést. „Az első kalotaszegi gyűjtésen asszisztense megtanulván a gyűjtést, később önállóan folytatta a Székelyföldön s az a közel 7000 tárgy, mely a múzeum mai állagát teszi, az ő fáradozásának és szakértelmének gyümölcse. Ekkor, folyó évi július hó 28-án érte ezt a zsenge alkotást az utolsó nagy csapás, Jankó János dr. hirtelen elhunyt. Borszéken is, hol a halál utólérte, a múzeum asszisztense kíséretében az E. K. E. múzeuma számára gyűjtött.” (Semayer 1902c: 144.)

⁴⁵⁰ Jankó halálát hírül adja, méltatást és szakmai életrajzot ír: Semayer 1902a, 1902b. A *Magyar Iparművészet* szerkesztője így emlékezik meg róla: „A magyar néprajzi múzeum igazgatója, a magyar néprajzi tudomány kiváló művelője hunyt el a múlt hónapban, még alig 34 éves korában. Ő volt az, a ki tehetségével és szorgalmával új lendületet adott az ethnografiának hazánkban. Pályájának megszakadtával egy sokat ígérő jövő záródott le [...] Évtizedekre való munkát végezett vasszorgalmával az ifjú tudós pár év alatt. Nagy utazásai és a sok munka megtörték idegeit. Munkás pályája derekban tört ketté a tudomány fárasztó szolgálatának terhe alatt.” („Külömfélék”, „Jankó János Dr. †”, *Magyar Iparművészet*, 1902c, 5. évf., 4. sz. 176., 185.)

és a kultuszminiszter jelenlétében.⁴⁵¹ Tiszteletbeli igazgatója Herrmann Antal, ügyvezető igazgatója Roska Márton régészprofesszor lett.⁴⁵² A jelentős közadakozással létrehozott⁴⁵³ múzeumban külön termekben kaptak elhelyezést a textilmunkák, a fonás-szövés szerszámai, a fazekasság, az ősfoglalkozások (halászat, pásztorkodás, vadászat), a gazdálkodás és „népies ipar”, egy kalotaszegi szoba és egy kalotaszegi konyha,⁴⁵⁴ továbbá a történelmi emlékek és a fürdőügy, valamint az 1900-as párizsi világiállításra készített tájképfestmény-sorozat és más egyéb fotók, rajzok, akvarellek, metszetek.⁴⁵⁵ (Jankó érdeklődéséről vallott a múzeum lőportartó- és pásztorkürt-gyűjteménye.)

Ekkor írta Gyarmathyné e sorokat: „*Kalotaszeg vidékét nyaranta sokan keresik fel. A turisták nem rándulhatnak fenségesebb helyre, mint az itteni havasok [...] Az etnográfusoknak itt van a gyönyörű tájviselet, a sajátos és érdekes házberendezés [...] És a festőművészek is nagyon érdeklődnek a táj változatos szépsége iránt...*”⁴⁵⁶ Arisztokraták, úri turisták, külföldi utazók, etnográfusok, zenekutatók, festőművészek, ők Kalotaszeg első lelkes csodálói és megörökítői.

Tehát az 1880-as, 90-es években intézményesülni kezdett a néprajztudomány, amelynek egyik első nagy kutatási „projektje” éppen Kalotaszeg volt.⁴⁵⁷ A szemléletben az áttó-

⁴⁵¹ „E napon falazta be az ország közoktatásiügyi minisztere a Ferencz-József tudományos egyetem palotájának, az ország igazságügyi minisztere pedig az új törvénykezési palota záróköveit.” (Semayer 1902c: 141.)

⁴⁵² Merza 1930: 28., 30.

⁴⁵³ Már az EKE első alapszabályában benne volt a múzeum szervezésének szándéka. 1896-ban a vezetőség a „*Kolozsvárott néprajzi bált rendezett, mely a létesítendő múzeum céljaira egyetlen csapással 3000 koronát jövedelmezett.*” Az összköltség százezer korona volt, melyből a város négyezer, a múzeumok főfelügyelősége hétezer koronával járult hozzá. A többit a vezetőség teremtetten elő. „*Hogyan? ... Annak csak ők a megmondhatói. Bálla, sorsjáték rendezésével, koldulással stb. stb.*” (Semayer 1902c: 142, 144.)

⁴⁵⁴ A konyháról forót lásd: Semayer 1902: I. tábla a 148–149. oldal között. A két enteriőrön kívül más termekben is számos kalotaszegi vonatkozású tárgy volt kiállítva.

⁴⁵⁵ Merza 1930: 31.; Semayer 1902c: 146–149.

⁴⁵⁶ Gyarmathy 1896: 34.

⁴⁵⁷ Beszédés adat Kalotaszeg korabeli néprajzi felfedezettségére a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya gyarapodási statisztikája, amelyet a gyűjtemény fennállásának 30. évfordulóján az 1899. december 31-ei leltár alapján tett közé Jankó János múzeumőr (Jankó 1900a). Ekkor a 29 497 darabot számláló gyűjtemény mintegy fele, 14 151 tárgy származott Magyarországról. A megyék szerinti kimutatás jól láttatja a korabeli néprajzi és háziipari érdeklődés súlypontjait. A gyűjteményben Kolozs megye messze magasan kiemelkedik, s az onnan érkezett 875 db tárgy kétharmada, 593 kalotaszegi. (Ez a szám még többet mond, ha tudjuk, hogy van tizenhat olyan vármegye, ahonnan harmincnál kevesebb tárgyat gyűjtöttek.) Kolozs után a második helyen Torontál megye áll (675), harmadik helyen Somogy (560), negyedik helyen Borsod (466, ebből Mezőkövesd 55), ötödik Nyitra (455), hatodik Szeged (415). Háromszáz és négyszáz közötti tárggyal volt képviseltetve Torda-Aranyos (381, ebből Torockó 67), Zala, Nógrád, Vas, Veszprém, Csongrád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog, Csík és Krassó-Szörény. A beszámolóból az is kiderül, hogy a kalotaszegi tárgyak között van Bátky Zsigmond kalotaszegi gyűjtésének 299 darabja. (Jankó 1900a: 37.) Már a következő évben, 1900-ban az egyik legnagyobb vétel pedig megint „*dr. Bátky Zsigmond idei kalotaszegi tárgyi gyűjtésének eredménye, 72 darab tárgy, úgymint 23 darab ruházati cikk (hímzések és hímzési mustrák), 44 darab különféle gazdasági és lakásberendezési eszköz és 5 darab fejfa.*” (Jankó 1900c: 159.) Ezenfelül Bátky Magyarvalkóról még egy faekét is hozott. (Jankó 1900b: 58–59.) Tehát Bátky Zsigmond 1899-ben és 1900-ban végzett kalotaszegi néprajzi tárggyűjtésének eredménye igen jelentős. (Bővebben: Fejős 2000.)

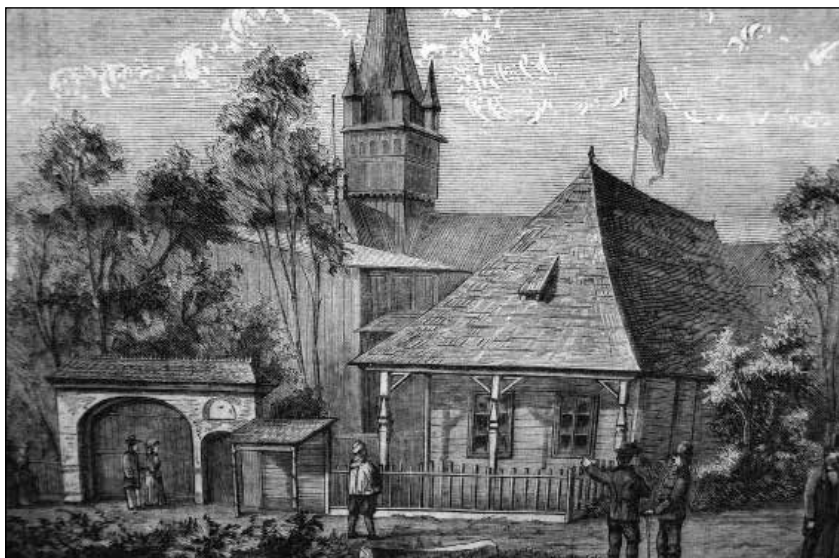
rés jól érzékelhető. Összehasonlításként el kell mondani, hogy a korábbi országismereti és „népisme” érdeklődés elsősorban a magyar királyság nagyobb történeti-földrajzi adminisztratív területi egységeinek különböző jogállású és etnikai hátterű népcsoportjai felé fordult megkülönböztetett figyelemmel, és csak a következő lépés volt egy differenciáltabb, kistáji jellegzetességekben gondolkodó néprajzi érdeklődés, amely a kezdeti romantikus szövegcentrikus folklórgyűjtések után a tárgyi kultúra jellegzetességei iránt is nagyobb figyelmet tanúsított. Ilyen értelemben például a székelység, vagy a szászság számontartása megelőzi Kalotaszeg ismertté válását.

Jó példa erre az 1873-as bécsi világkiállítás magyar faluja, amelynek négy megépített parasztportájából kettő, egy székely és egy szász ház az erdélyi részeket reprezentálta (a horvát és nyitrai német ház mellett), de a magyarokról alkotott romantikus sztereotípiának megfelelően nagy sikerrel működött az alföldi magyar csárda,⁴⁵⁸ s a programban szerepelt szerb, sokác és román népviselet és szokás-, valamint magyar pásztor- és állatbemutató is. (A Bécsbe küldött, Xántus és Rómer gyűjtötte háziipari kiállítás anyagáról már korábban szót ejtettünk, lásd a 77. és 81. oldalakat.) A hangsúly ekkor a soknemzetiségű magyar állam megjelenítésén volt. Bécsben a magyar kiállításterület falujának középpontjában egy nagy, az agrártermékek bemutatására szolgáló, fából készült kiállítási csarnok, egy templomszerű épület állt, amelynek közepén egy négy fiatornyos, körerkélyes torony magasodott – mint cikkeztek is róla, „erdélyi ácsok remeke” –, amely pontosan olyan volt, mintha egy kalotaszegi templom tornya lett volna (53. és 54. kép). Azonban ezt még ekkor senki nem nevezte kalotaszeginak. „*A torony, amely a falu és a fatemplom fölé emelkedik, szembeötlően mutatja be az erdélyiek által használt nagyszerű épületek szokatlan festői módját*”⁴⁵⁹ – írták a kiállítási lapok. Ez a figyelemre méltó építészeti elem 1873-ban összerdélyi szimbólumként utalt az erdélyi református magyar templomok, a szász erődtemplomok és román fatemplomok közös formai jellegzetességére.⁴⁶⁰ A *Fővárosi Lapok* a világkiállításra utaztatás előtti pesti kiállítás megnyitása kapcsán meg is jegyzi, hogy mint mindenkit, Trefort Ágost közoktatási „*minisztert is meglepte a gyűjtemény gazdagsága, mely nagy tanúbizonyságot fog*

⁴⁵⁸ Lásd: Sinkó 1989.; Lackner 2004: 106.

⁴⁵⁹ Sonzogno 1873: 236.

⁴⁶⁰ Ekkor, az 1870-es évekre a vernakuláris faépítéset iránti érdeklődés mondhatni „benne volt a levegőben”. A romantika idején kezdték felfedezni először a norvégok, Skandinávia, majd Közép- és Kelet-Európa egyes régióinak népies egyházi faépítészetét. Az európai trendnek megfelelően a bécsi központi műemléki bizottság is felfigyelt a témára, és a Central-Commission közlönyében jelent meg először cikk az egyházi faépítésetről 1858-ban, majd 1866-ban (M. Haas – Fr. Schulz: Die Holzkirchen im Bisthume Szathmár. *Mittheilungen der K. K. Central-Commission*. Bd. XI. Wien, 1866: 1–14.) A magyar kutatásban Henszlmann Imre és Rómer Flóris indította el az MTA megbízásából a faemlékek felmérését Schulz Ferenc építész közreműködésével. Az első magyar nyelvű közleményeik az *Archeológiai Értesítő*-ben 1864-ben és 1870-ben láttak napvilágot. (Bővebben lásd: Balogh I. 1944: 491., 492.) A kutatás kezdettől fogva kellő figyelmet szentelt a rutén, román és szlovák emlékeknek is. Ennek a figyelemnek volt köszönhető, hogy az 1873-as bécsi világkiállításon az akkor neves bécsi építész, a Polytechnische Institut professzora, Julius Koch (1843–1921) tervezte a magyar érdészeti pavilon központi, tornyos faépületét (Lackner 2004: 106), melynek formaképzéséhez láthatóan Haas – Schulz 1866-os munkáját használta forrásként (Fulemile 2023: 54., 26. kép). Itt kell megemlíteni, hogy az etnikus, nemzeti stílusú építészet és azon belül is, a faépítészet iránt megnyilvánuló korabeli érdeklődés látványos

52. kép: Az 1873-as bécsi világkiállítás magyar „falujának” erdélyrészi épületei, előtérben a székely ház, a háttérben álló tornyos épület az erdészeti és agrártermékek csarnoka. („La casa di uno Szekler [Transilvano – Ungherese] nel parco dell Esposizione”. Sognozo 1873: 237.)

53. kép: Az 1873-as bécsi világkiállítás magyar kiállításterületének központi pavilonja, az erdészeti és agrártermékek csarnoka erdélyi ácsok munkája. („Il Padiglione Ungherese della Direzione demaniale e forestale dello Stato”. Sognozo 1873: 49.)

tenni a székelyek, románok és szászok nagy kézügyességéről, ízlésükről és leleményeikről.”⁴⁶¹ Ne felejtsük, 1873-ban, a bécsi világkiállítás idején még csak néhány év telt el a kiegyezés, valamint Magyarország és Erdély uniója után. Az erdélyi anyag súlya is érzékelteti, hogy az unió ténye fontos hirdetni való politikai „üzenet” volt a Magyar Királyság reprezentatív megmutatkozásában.

A bécsi világkiállításhoz képest 23 évvel később viszont, 1896-ban, a Városligetben felépített milleniumi kiállítás néprajzi falujának középpontjában egy hasonló torony emelkedett a magasba, mint korábban Bécsben, de már néven nevezve Kalotaszegről származóan: a magyarvalkói kerített templom másaként. (55. kép.)

Innentől kezdve, Kalotaszeg egyik legfőbb vizuális szimbóluma, emblémája – legyen szó építészetről, freskóról, plakátról, grafikai illusztrációról, képeslapról, fotóról – a jellegzetes négy fiatornyos templom sziluettje lett.⁴⁶² Érdemes szó szerint idézni Balogh Ilona művészettörténész minden lényeges szempontot kiemelő, 1944-ben írt összefoglalását:

„A kalotaszegi magyar faépítéset legismertebb emlékei a szép árkádos, négyfiatornyos toronyfedelek, a középkori kerített templom legfeltűnőbb díszai. Legrégibb lehet közülük a magyarvalkói, mely a XVIII. század elején készülhetett, midőn a kuruc háborúkban megrongált templomot utoljára kijavították. Régi eredetre vallanak a fatorony szélesebb, súlyosabb arányai, meg a cinterem-kerítés bástyáinak ötletes, egyszerű, tornácos sisakjai is. A magyarvalkói templom egész elrendezésével legszebb példája a kalotaszegi magyar templomtípusnak. A többi árkádos négyfiatornyos toronyfedelek mind könnyedebb, karcsúbb jellegűek, későbbben is,

megtestesítését hozta a bécsi világkiállítás. A japán, kínai, török stb. egzotikus pavilonok mellett a regionális népi faépítéset szép példáit építették föl, ilyen volt például az orosz étterem, a svéd halász- és vadászház, a voralbergi ház, a svájci ház. Az erdélyi kiállításrészt dicsőítő cikkben külön is megemlékeznek a székely kapuról: „Az ipar a tudomány és művészetek ezer és ezer látnivalói közepette megállunk egy zsindegyházzal borított ház előtt, amely jelenleg a voralbergi, svájci és orosz pavilonok mellett található, s mely előtt egy csodálatosan megmunkált fakapu áll...” (Sonzogno 1873: 236.)

Ezután a kezdetek után a 20. század elején a Malonyay-vállalkozás hatására élnékvált meg újra a tudományos és művészi figyelem az erdélyi faépítéset iránt. Kós Károly és Thoroczka Wigand Ede is több ízben értekeztek a témáról (részletes bibliográfiai adatokat lásd: Balogh I. 1944: 494–495.), de mindketten iskolapéldái is annak, hogy az erdélyi faemlékek (ácsszerkezetek, tornyok, tetők, kapuk, tornácok, kopjafák) mennyire alapvetően meghatározták építési elgondolásaikat, stílusukat. Szinte Gábor az 1913-as tanulmányában többségében a román emlékeket tárgyalja Kolozs megyében. (Szinte 1913.) Bár későbbi generáció szülöttei, de ki kell emelni Debreczeni László munkásságát, aki Kelemen Lajos biztatására és Makkay Sándor püspök megbízásából végzte műemléki felméréseit (lásd például: Debreczeni: 1929., 50 darab művészi értékű fametszetes műemlékkel) és Balogh Ilona művészettörténész (1933) szerepét abban, hogy a két világháború közötti időszakban, majd 1940–44 között újabb lendületet kapott a szakrális faemlékek kutatása. (Teljesebb könyvészeti adatokat itt nem áll módunkban adni.)

⁴⁶¹ *Fővárosi Lapok*, 1873. január 8., 10. évf. 5. sz. 21. Itt említendő még, hogy a kiállításra kiküldött magyarországi textileket bemutató Pulszky–Fischbach-féle, színes kromolitográf illusztrációkkal gazdagon illusztrált album (Pulszky K. 1878) Kolozs megyei válogatásában ugyan szerepel bánffyuhyadi (sic!) szálvonasos hímzés, de Kalotaszeg neve ’expressis verbis’ nem fordul elő az album szövegében, és emellett a Kolozs megyei válogatásban is dominál a színgazdag román anyag, mint ahogyan a kiállításra gyűjtött textilek egy jó része is torontáli szerb és román anyag volt.

⁴⁶² Lásd például az 56., 59., 69., 71., 72., 81., 87., 99., 118–122. képeket.

54. kép: A millenniumi kiállítás néprajzi falujának templomtere, a magyarvalkói református templom másolata, Klösz György felvétele, 1896-ban. (Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.004)⁴⁶³ A templomot szakrális célra nem szentelték fel, kiállítótérként használták. A szakértők eredetileg népi munkaeszközök kiállítását szánták ide. Végül Zichy Jenő grófnak az 1895. évi kaukázusi és közép-ázsiai expedíciójáról hozott, a magyar őshazák kutatásával kapcsolatos gyűjteményét mutatták be benne „Ősmagyar emlékek” címmel. (Ez egy újabb jellemző példája az őstörténeti és népművészeti érdeklődés korabeli összefonódásának)

a XVIII. század folyamán készültek. A motívum, amit felhasználnak, mindig ugyanaz, mégis mindegyik egymástól eltérő, egyéni megjelenésű. Bánffyhunyadi, Magyargyerőmonostor, Körösfő, Damos tornyai igen szép és változatos sorozatot alkotnak. A kalotaszegi magyar faépítészet legjellemzőbb motívuma a négyfiatorony, legismertebb sajátága az árka-dos, négyfiatornyos fatoronysisak. Ezeket a közfelfogás rendesen egész Erdély faépítészetével azonosítja, pedig éppen csak a Kalotaszeg vidékére jellemzőek. Ez a típus Kalotaszegen alakult ki, valószínűleg a közeli kolozsvári Szent Mihály templom tornyának hatására, amelyen – ha nem is a nyitott tornác, de – a négyfiatorony megvolt. Erdély egyéb vidékein csak elszórtan találjuk (Marosszék). A rendkívül tetszetős új forma innen széles körben elterjedt nemcsak a szomszédos vidékeken, a Szilágyságban, Biharban, hanem az egész Partiumban, különösen

⁴⁶³ <https://fotok.hu/picture.php?/45813/search/154005>. (Letöltés: 2021. 04. 05.)

*a Tisza felső vidékén. A tiszántúli magyar faépítészetnek éppen legkedveltebb sajátja az újabb eredetű négyfiatornyos harangláb, legtöbbször árkádokkal. De átvették a magas, négyfiatornyos toronyformákat a kalotaszegvidéki és felsőtiszai nemzetiségek, a románok és a rutének is.*⁴⁶⁴

Szimbolikus, hogy egy újabb „örségváltással”, nyolc évvel a millennium után, 1904-ben, a Saint Louis-i világkiállítás magyar iparművészeti és háziipari csoportja installációjának készítését már egy új művésznemzedék vállalta magára.⁴⁶⁵ A magyar kiállítótér Horti Pál (1865–1907) tervei szerint és irányításával készült.⁴⁶⁶ Horti maga szűkszavúan így írt saját munkájáról: *„A magyar iparművészeti társulat a »Manufactures Buildungben» kapott 600 négyszögméter helyet. Ezen terveztem és építettem meg azt a négy tornyos magyar udvarházat, melynek udvara és helyiségei kiállított iparművészeti tárgyainkat ölelik fel.*”⁴⁶⁷ Horti installációjában többszörösen visszatérő elem a kalotaszegi négy fiatornyos körerkélyes árkados torony. (56., 57. kép.) A kerített udvarban kaptak helyet a háziipari termékek, *„melyek nagyrésze vevőre is talált.”*⁴⁶⁸ A Vasárnapi Ujság cikkírója a főbejárat galambbúgos kapuja alapján *„székely udvarháznak”* titulálja a pavilont, és kiemeli a háziipari rész jelentőségét.⁴⁶⁹ A mindössze húszezer dolláros költségvetésből épített, *„köröskörül bekerített,*

⁴⁶⁴ Balogh I. 1944: 508. Az eredetet és formai változatokat tárgyaló distinkció mellett az újabb kutatás változatlanul Erdélyt mint kulturális régió egészét jellemző jelenségek között sorolja föl: *„Kell-e említeni a fiatornyos erdélyi fatornyot vagy a régebben »székelykapu»-nak hitt galambbúgos nagykaput? Ez utóbbi erdélyi regionális jelenségeként való értelmezését Szabó T. Attila kitűnően dokumentált dolgozatban végezte el.*” (Paládi-Kovács 2003: 59.)

⁴⁶⁵ A Saint Louisban (Missouri, USA) rendezett világkiállítás és olimpiai játékok eseményeinek részeként szervezett interparlamentáris kongresszusra ugyan népes küldöttség utazott ki az USA-ba, New York érintésével Apponyi Albert gróf vezetésével, de Magyarország akkor külön pavilont nem épített, mert *„egész közéletünk a legáldatlanabb politikai harcok színtere volt,”* és csak az Iparművészeti Társulat kapott megbízást egy művészeti és háziipari csoport bemutatójára. (Sz. N. 1904: 208.)

⁴⁶⁶ A sokoldalú művész a modern magyar szecessziós iparművészet hőskorának egyik vezéralakja volt. A képző- és iparművészet szinte minden ágában kísérletezően alkotott (festészet, grafika, könyvművészet, kerámia, bútor, kovácsoltvas, ötvösség, zománctechnika, üveg, mozaik, textil, tapéta, szőnyeg). A Mintarajziskola (1881–86) után Münchenben, Párizsban, Londonban tanult, majd az Iparrajziskola tanára lett. Az angol Arts and Crafts belsőépítészeti törekvések nagy hatással voltak rá. 1900-ban a párizsi világkiállításon Grand Prix-t, nyert és ezt két évvel később, a szecesszió diadalát hozó 1902. évi torinói iparművészeti kiállításon (Prima Esposizione Internazionale d’Arte Decorativa Moderna) is megismételte, ahol a magyar csoportot szervezte. Az 1904-es Saint Louis-i világkiállítás tervezésében kapott kiemelt szerepe miatt egy időre emiatt New Yorkba is költözött. (Lásd részletesebben: Horti 1904., ezen belül is a magyar szereplésről 300–303.) Az 1897-ben alapított Magyar Iparművészet folyóirat rendszeresen beszámolt a munkásságáról. Egy mexikói tanulmányútja során szerzett sárgaláza távol-keleti útja során kiújult, emiatt fiatalon, Bombayben hunyt el.

⁴⁶⁷ Horti 1904: 302.

⁴⁶⁸ Horti 1904: 302.

⁴⁶⁹ *„Az ipar és műipar különböző termékei közt nagy hatást kelt gazdag háziipari kiállításunk, melyet a Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság háziipari osztályának nagybuzgalmú vezetője, Kopperly Döme állított össze, kiváló műízléssel. Hazánk minden vidékének háziipara, hímzések, szőnyegek, agyag-árúk – a javával szerepelnek ebben a gyűjteményben, melynek párját, változatosság dolgában,*

kifelé falakkal, tornyokkal és ablakokkal elzárt csoportja, széles előterével, tágas csarnokával és 4-5 lakosztállyával, sajátos magyar ház benyomását teszi,” melynek „hatását még fokozza Kriesch Aladárnak,⁴⁷⁰ festőien tarka nemzeti viseletbe öltözött, templomba menő kalotaszegi népet ábrázoló nagy falfestménye.”⁴⁷¹ A udvarház bejáratí homlokzatát megkoronázó, és a szecessziós kalligráfiájú „Hungary” felirattal egységbe kapcsolt, impozáns festmény „gazdag színhatású kalotaszegi alakjai nagy érdeklődést keltettek.”⁴⁷² A kép háromszögű kompozíciójának tengelye és csúcsa a körösfői templom árkádos, négy fiatornyos karcsú tornya. (57., 58. kép.)

Körösfői pannóját még később is kiállították. 1906-ban, a milánói világkiállítás idején, amikor a Fischer József, Maróti Géza és Faragó Ödön tervezte szecessziós magyar iparművészeti pavilon leégett, és kiállítási anyaga (a gödöllői művésztelep tagjainak, köztük Körösfői Kriesch Aladár, Nagy Sándor, Thoroczkai Wigand Ede és Undi Mariska teljes enteriőrjeivel, valamint a háziipari teremmel⁴⁷³ együtt) „teljesen elhamvadt”, a helyére

egy nemzet kiállításában sem találjuk. A pozsonyi háziipari egyesület művei, az egyszerű tót-hímzések, a kalotaszegi varrottások, a magyarói, köhalmi, ipolysági, gyoroki, tur-terebesi, stb. hímzések és szövetek, becskereki, máramarosszigeti szőnyegek, bártfai játékaruk, erdélyi, szentesi, huszti és hollóházi cseréparuk – mind nagy tetszést keltenek, eredetiségüknel és pompás, kifogástalan művészeti érzékről tanúskodó kivitelüknel fogva.” (Zerkowitz, *Vasárnapi Ujság*, 1904. LI. évf. 39. sz. 662–663.)

⁴⁷⁰ Választott művésznevének Körösfői Kriesch Aladár (1863–1920), aki az 1900-as évek elején megkezdett kalotaszegi útjainak hatására vette föl a Körösfői nevet 1904-ben. (Munkásságáról a későbbiekben még szó lesz.)

⁴⁷¹ „A külső fakerítés, a középtűt álló tekintélyes, nagy székelő kapu és a négy torony a budapesti Gregersen és fiaik cég munkája.” A belső bejárat kovácsolt vaskapuját Forreider és Schiller budapesti vasművesek készítették. „A magyar királynak életnagyságú, igen szépen kidolgozott bronz mellszobra, Zala Györgytől, díszíti a magyar csoport bejáratát.” Az épületben „két, inkább népies stílusban tartott bútorzaton kívül több, fényűzően díszes berendezés van, amelyek mind arra mutatnak, hogy első sorban a magyar iparművészet legkülönbözőbb ágainak, amennyire a kapott terület engedi, lehetőleg a maguk teljességében való bemutatásáról volt szó.” (Sz. N. 1904: 213., 214.) Az egyik népies modorú szoba Undi Mariska gyerekszobája, amelyet Lindner készített. „A világoskék falburkolat, a hasonló színű fenyőfabútorok, csinos gobelin-szőnyegek, játékszerek, gyermekágy stb. igen kedvesen hatnak.” (Sz. N. 1904: 215.)

⁴⁷² Horti 1904: 302. Horti még megemlíti, hogy Kriesch két faliszőnyegét is kiállította, Horti 1904: 303.

⁴⁷³ A háziipari tárgyakra a kritikák külön kitértek, részletesebben lásd: „Külföldi lapok véleményei a milánói világkiállítás magyar iparművészeti osztályáról” című szerző nélküli cikk *Magyar Iparművészet*, 1906. IX. évf. 6. sz. 220–225. A *La Donna* (Torino, 1906. június 5.) szerzője írja: „A háziipar, mely Magyarországon a legvirágzóbb, sok csipkét és hímzést nyújt; parasztlapok művei, tartások, eredetiek [...] érdekes sorozatot közöl belőlük. Értékes halasi csipkéket valamint kalotaszegi hímzéseket, melyek a háziipar előmozdítására alakult Izabella-Egyesület tulajdonai [...] Magyarországon legtöbb helyén még mai napság is maga művészkedik a nép és készít eféle termékeket. Parasztlapok maguk készítik kötényük csipkéit, a gazda maga faragja háza, kapuja ékítményeit. Kalotaszeg vidéke, a székelység, Somogy mindmégannyi központjai a házi művészetnek. És ez a velük született, mindig virágzó, soha ki nem fáradó művészet képezi alapját háziiparunknak, melyet széles körben gyakorolnak.” (i. m. 221.) A *La Perseveranza* (Milánó, 1906. június 23.) említi: „Az anyakirálynő megjelenésén az olasz iparművészeti pavillon megnyitását, meg akarta tisztelni látogatásával a magyar iparművészeti kiállítást is, mely az olaszal együtt van [...] Ő Felsője nagyon értékesnek találta és magasztalta a kiállított keramikát, az ékszereket, csipkéket és hímzéseket...” (i. m. 222.)

55. kép: A magyar iparművészeti és háziipari kiállítás az 1904-es Saint Louis-i világkiállítás Manufactures épületében. Az installáció Horti Pál tervei szerint épült. (*Magyar Iparművészet*, 1904. VII. évf. 5. sz. 209.)⁴⁷⁴

gyorsan felépítettek egy új, szerényebb pavilont.⁴⁷⁵ A kényszerűség hozta, hogy ebben az új pavilonban állították ki újra Körösfői Kriesch Saint Louis-i képét.⁴⁷⁶ Ugyanakkor a döntés indokolt volt, mert az európai közönség még nem ismerte a festményt. A milánói második pavilonban kisebb tér állt rendelkezésre, az „Ungheria” felirat a pannó alsó szegmensívé alá került, de Körösfői Kriesch műve itt is kétségtelenül kiemelt szerepet kapott. (Ugyanez az alkotás később a Magyar Királyi Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium fogadótermét díszítette.)⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ Ugyanezt a képet lásd még: *Vasárnapi Ujság*, LI. évf. 39. sz. 660.

⁴⁷⁵ Az augusztus 3-án leégett pavilonról fotókat lásd: Györgyi 1906: 210–211. Az eredeti kiállítás fotóit lásd: Györgyi 1906: 180–210., melyek közül témánk szempontjából tanulságos Körösfői Kriesch ebédlője szecessziós átfogalmazású népies bútorokkal és kalotaszegi csempés cserépkályhával (198.); Nagy Sándor „művészember otthona” (202–203.), amely „egy komoly tolstói gondolkodású szellem műve, akinek művészetét a néplélek legisztább forrásai ihletik” (írta róla egy olasz kritikus, *Magyar Iparművészet*, 1906. IX. évf. 6. sz. 223.); Wigand Ede ebédlője (203.); a kolozsvári állami fa- és fémipari szakiskolában Veszely Vilmos terve után készült gyerekszoba (199–200.) és a háziipari csarnok (182., 210.) képei. Az újjáépített és szeptember 29-én megnyitott, Maróti Géza tervezte második csarnokról ír „A milánói magyar iparművészeti csoportnak újjászületése” című, szerző nélküli cikk, a Fittler Kamil szerkesztette és Györgyi Kálmán főmunkatársi hozzájárulásával készülő *Magyar Iparművészet* folyóiratban (1906. IX. évf. 6. sz. 282–297., képek 285–293.)

⁴⁷⁶ Fotón lásd: *Magyar Iparművészet*, 1906. IX. évf. 6. sz. 292.

⁴⁷⁷ A kép további sorsáról nem lehet tudni, ismeretlen helyen lappang. Lásd: KKA katalógus 238. 319. tétel.

56. kép: A magyar kiállítási tér bejárata és főépületének homlokzata Körösfői Kriesch Aladár: „Kalotaszegiek templomba menetele” című pannója, amelyet a Saint Louis-i kiállítás magyar csoportja számára festett. (*Magyar Iparművészet*, 1904. VII. évf. 5. sz. 210.)⁴⁷⁸

A 20. század első évtizedében e jelentős alkalmak, terek, reprezentatív külföldi bemutatkozások, a képnek és megfestett tárgyának szimbolizmusát erősítették. A középpontban a – leginkább magyarnak tartott építészeti hagyományú és „magyarvallású”, református – kalotaszegi fiatornyos, kerített templom felmagasodó sziluettje és a hozzá vezető út zsol-táros áhítattal idézi a sorokat: „Az Úr az én kösziklám, váram és szabadítóm.” (Zsoltárok könyve 18: 3.) Kalotaszeg magyar népének monumentális ábrázolása ekkor az egész magyar nemzetet, annak spirituális, etikai és művészi alkotóerejét jelképezte.

A kalotaszegi toronymotívum jelképi erejű megjelenésének másik fontos állomása az 1907-ben Pécsen rendezett nagyszabású országos kiállítás, amelynek fővédnökei Frigyes főherceg és Izabella főhercegné voltak. A 35 hektáros vásárterületen 56 pavilont építettek fel. (A kiállítások remek épületei nehezen érthető módon a korabeli kiállítások sorsára jutottak, a pavilonokat a program után sajnos lebontották.) A tervezőbizottság elnöke, Sikorski Tádé (1852–1940), lengyel származású építész, iparművész, Zsolnay Júlia férje volt. A szecessziós pavilonok legtöbbjét Pilch Andor (1877–1936), pécsi építész tervezte.⁴⁷⁹ Az építők a kalotaszegi négy fiatornyos, faszindelyes templomtornyok formai megoldását továbbgondolva egy hangsúlyos, fából ácsolt kapuzatot, egyben fogadó épületet hoztak létre. Nemcsak a kiállítás főbejárata, hanem

⁴⁷⁸ Ugyanezt a képet lásd még: *Vasárnapi Ujság*, 1904. LI. évf. 39. sz. 661.

⁴⁷⁹ A fent említett építészekon kívül Ullman Gyula, Kármán Aladár, Tátray Lajos, Jánszky Béla, Fischer József és Maróti Géza vett részt a kiállítás pavilonjainak tervezésében. Fischer, Jánszky és Maróti a művészeti csarnok belsejében megismételték az általuk tervezett 1906-os milánói Nemzetközi Iparművészeti Kiállítás központi csarnokát, melynek homlokzati elemeit Maróti felhasználta későbbi munkáján, a Velencei Biennálé 1909-ben megnyílt magyar pavilonján is.

a Jánszky Béla (1884–1945)⁴⁸⁰ és Tátray Lajos (1885–1909)⁴⁸¹ tervezte háziipari csarnok egyik épületszárnya is Kalotaszeget idézte. Jánszkyék a pavilonnal aranyérmet nyertek. A három parasztházból „összerakott” épülettömb egyik szárnya a kiskapuvallal együtt a körösfői Korpos család portájának hasonmása volt. (60. kép.) (Ennek a háznak – mint utaltunk rá – fontos szerepe jutott a Malonyay-vállalkozás történetében.

⁴⁸⁰ Jánszky Béla egy évvel később, 1908–1909-ben Kós Károllyal és Györgyi Dénessel együtt tervezte a magyar szecessziós építészeti egyik kiemelkedő opusát, a zebegényi római katolikus templomot, amelynek freskóit Körösfői Kriesch Aladár festette. (A zebegényi templom kalotaszegies utalásaira itt nem térünk ki.) Jánszky Béla Bálint Zoltánnal, Jámor Lajossal és Fischer Józseffel együtt vett részt a sok ellentmondással terhelt 1908-as londoni Earl's Courtban rendezett „Hungarian Exhibition” építészeti installációjának megalkotásában is. A kiállítási terület vigalmi negyedének ezúttal Magyar utcának nevezett bódésora historizáló és népies jegyeket elegyítő Potyemkin-falszerű díszítést kapott. A katalógusból kiderül, hogy a látogatók egy Körösfőről származó hármaskapuzaton keresztül jutottak a Magyar utcába, amelynek házaiban kapott helyet a háziipari gyűjtemény. (Anghelyi 2012: 50.) A kiállításon a gróf Batthyány Lajosné és gróf Andrássy Tivadarné által patronált részleg az Izabella Háziipari Egyesület, a Tulipán-szövetség és a Kereskedelmi Múzeum „népári” tárgyai – köztük kalotaszegi tárgyak – voltak láthatók, Kopperly Dömének, a múzeum igazgatójának rendezésében, „amelyeknek változatos formájában, színeiben, rajzában népünk lelke látszik visszatükröződni.” „A kiállításnak ez a része igaz hatást tett és sokszor voltam tanúja, hogy elragadtatás felkiáltásait hallhatták egyik-másik paraszthímzés, csipke, szőnyeg és egyéb applikált munka előtt előkelő izlésű angol hölgyek és urak. Azt hiszem, ennek a résznek meg is lesz a morálison kívül az anyagi sikere is. Egy bizonyos már is, az, hogy igen hazafias és szociális szempontból értékes munkát végeztek azok a hölgyek, akik gróf Batthyány Lajosné és gróf Andrássy Tivadarné vezetésével a háziipari munka újra fellendítését, művészi irányítását tűzték feladatuk maguk elé, és hogy ha az a lelkesedés, a mellyel munkájukat eddig végezték, nem fog lankadni, minden arra mutat, hogy népi tárgyaikkal biztos piacot fog lefedni külföldön teremteniök.” (Bálint 1908: 84.) A háziipari rész mellett sikeres volt még a képző- és a Radisich Jenő rendezte iparművészeti kiállítás, melyen a Zsolnay-manufaktúra is jelen volt. „A gödöllői művészek kiállítását Undi Mariska rendezte igen szépen.” (Bálint 1908: 83.) (A kiállításról bővebben lásd még: Radisich 1908.) A magyar kiállítás helyszínéről érdemes megemlíteni még a következő érdekességet. A Magyarországról elszármazott híres táncos fivérek, Királyfy Balázs és Imre Nyugat-Európában, majd Amerikában a *vaudeville* szórakoztató iparban hatalmas sikereket és gigantikus utazó produkcióikkal csillagászati összegű bevételeket értek el. Imre (1845–1919) vállalkozóként 1894-ben, London délnyugati részén, Earl's Courtban átvett és továbbfejlesztett egy kiállítási területet és szórakoztató negyedet, amelyen évente változó tematikus kiállításokat rendeztek. (A magyar táncokat a világgal megismertető testvérek karrierjéről lásd: Hézsó 2012.)

⁴⁸¹ A tragikusan fiatalon, 24 évesen elhunyt építész, iparművész, festő Tátray Lajos hallgatótársaival együtt (Kós Károly, Györgyi Dénes, Jánszky Béla, Kozma Lajos) az új utakat kereső építésznemzedék, a „Fiatalok” csoportjához tartozott. Halálakor a Berlinben volt diáktárs, Bárdos Artur író, színházi rendező, meghatóan emlékezett a *Nyugat* lapjain Tátray művészetének lényegére és csendes, szelíd, kontemplatív alakjára, aki „az áruházak és bérpaloták forró levegőjében tornyos, bohókás magyar falukról szötte álmait... Hittem, mindig is hittem az ő nem e világra való világában, piros tetejű falusi házaiban, emberkézzel faragott sokszínű mestergerendáiban, apró, mégis tömör magyar bútoraiban, derült, napsütötte csendéleteiben, színes színeiben, búbos, ékes, lelkes formáiban. És a magyar népi stílus erejében, művészi fogalmazhatóságában is, a politika és egyéb üzletek kürtjével hirdetett magyar stílusában, csakis, kizárólag, a Tátray Lajos hitén keresztül tudtam hinni magam is.” (Bárdos Artur: Tátray Lajos, *Nyugat*, 1909. 15. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00037/00919.htm>) (Letöltés: 2021. 01. 08.)

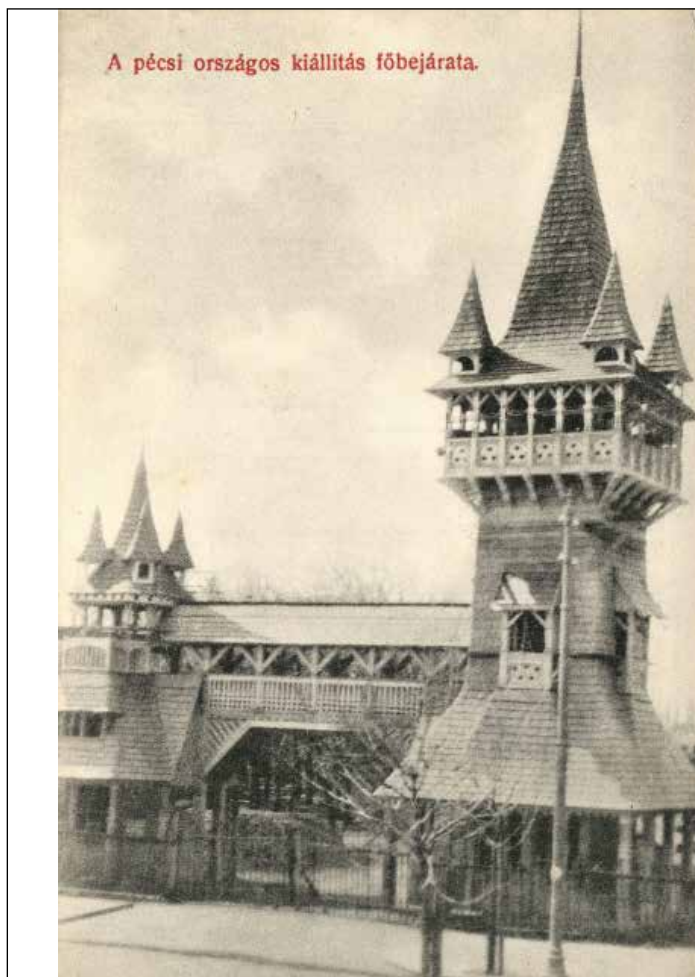

57. kép: Körösfői Kriesch Aladárnak a Saint Louis-i kiállításra festett képe Czákó Elemér és Györgyi Kálmán „A magyaros ízlés” című, 220 oldalas albumának címlapján. (1930, Budapest, Könyvbarátok Szövetsége, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.) A színes könyvillusztráción látható változat nem egyezik teljesen a falfestménnyel, a háttéri staffázsalakok hiányoznak

A művészek itt szálltak meg, a család vendégszeretét sokan élvezték. A ház és kapujának képe a csoport tagjainak rajzain, akvarelljein nemegyszer megjelenik.)⁴⁸²

Még egy figyelemre méltó historizáló épületet érdemes említeni, amely mutatja a milleniumi időszak nyitottságát az erdélyi építészet romantikus formavilága iránt. Alpár Ignác 1902-ben egy törökbálinti gyárosnak, Walla Józsefnek tervezett kastélyt. A kor középkor kultuszából eredően középkori lakótoronyra emlékeztető kastély neoromán nyílásokat, mészaköb burkolatot kapott, erdélyies leköntölt tetőformái a kor villaépítészetét tükrözik. A kastély középrizalitja egy a száz erődtemplomok és kalotaszegi templomtornyok jegyeit idéző kilátótorony, amelynek deszkamellvédes erkélye felett négy fiatornyos toronysisak látható, s amely mutatja azoknak az erdélyi történelmi tanulmányoknak a hatását, amelyek Alpárt a Vajdahunyad vára gótikus szárnya tornyainak változatos sisakformái megalkotásában ösztönözték. A Walla kastély toronysisakja letisztult formaképzésével kiemelkedő korai példája a toronymotívum megjelenésének a kor világi építészetében. Egyben mutatja azt is, hogy a forma nemcsak a Lechner „köpönyegéből” előbújt, a nemzeti építészet megújításának útjait kereső fiatal építész-nemzedéket izgatta, hanem a nemzeti építészet, historizáló, eklektikus irányvonalának nagymesterében is rezonált.

⁴⁸² A Korpos-házról készült ábrázolásokról bővebben: G. Szabó 1998. A pécsi hasonmás épület egykori létezésére szintén G. Szabó Zoltán hívta fel a figyelmünket, amit ezúton is köszönünk. (Lásd még a 423. jegyzetet.) A Korpos-házat 1972-ben bontották el.

58. kép: Képeslap az 1907. május 15-től szeptember 15-ig Pécsen tartott Országos Ipar- és Mezőgazdasági Kiállítás főbejáratairól. (Dél-dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpont, Csorba Győző Könyvtár, Pécs) https://mandadb.hu/tetel/508155/A_peci_orzagos_kiallitas_fobejarata. (Letöltés: 2021. 04. 11.)

Bátran kimondható, hogy a fent részletezett összefüggéseknek, folyamatoknak köszönhetően Kalotaszeg a dualizmus idején a magyar királyság leghíresebb, jelképerejű, ikonikus néprajzi tájává, a népművészet fogalmának kvintesszenciális megtestesítőjévé vált. Kalotaszeg ismertté válásának, promotálásának, kiemelkedésének folyamata párhuzamba állítható és nagymértékben részese a 'népművészet' pozitív, értéktöltetű társadalmi képzetének korabeli megalkotásával. A Gyarmathy házaspár tevékenysége fontos és jellegzetes része annak az országos, monarchiabeli és európai folyamatnak – regionális szinten pedig min-

59. kép: Képeslap az 1907. május 15-től szeptember 15-ig Pécsen tartott Országos Ipar- és Mezőgazdasági Kiállítás háziipari pavilonjáról.⁴⁸³ (Dél-dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpont, Csorba Győző Könyvtár)⁴⁸⁴

den kétséget kizáróan az övék az indító impulzus érdeme –, amelynek nyomán elindult Kalotaszeg felfedezése, és amely nélkül a vidék, a jelenig tartó elmúlt 150 évben, nem azt az utat futotta volna be, mint amelynek szemtanúi lehetünk.

Gyarmathy Zsigáné két évvel férje halála után, 1910-ben, 67 évesen betegségben hunyt el. Mindketten a bánffyhungyadi református temetőben nyugszanak, közös sírban. A Gyarmathy Zsigánéről, „Kalotaszeg nagyasszonyáról” készült első biográfia már a halálát követő évben megjelent és állandósította a szófordulatot,⁴⁸⁵ így írtak róla 1922-ben,⁴⁸⁶ 1930-ban,⁴⁸⁷ és azóta is sokszor. Halála után Herrmann Antal kérte az örökösöket, hogy a hagyatékokat, kéziratokat engedjék át az Erdélyi Kárpát-Egyesület Múzeumának és Levéltárának.⁴⁸⁸ Gyarmathyné néprajzi hagyatékát az Erdélyi Múzeum-Egyesület néprajzi gyűjteménye szerezte meg.⁴⁸⁹ Az EME 1914. évi évkönyve beszámolt róla, hogy

⁴⁸³ Jánuszky Béla írja: „három tipikus magyar házat építettem fel. Az egyik Korpos György kalotaszegi házának pontos mása volt, a másik egy tipikus járszági ház, a középső pedig egy ősrégi, ormánsági, diósvizslói ú. n. talpas ház lelkiismeretes hasonmása.” (Jánuszky 1939: 283.)

⁴⁸⁴ <https://en.mandadb.hu/tart/mcitem/508159>. (Letöltés: 2021. 04. 11.)

⁴⁸⁵ Persián 1911.

⁴⁸⁶ Gyarmathyné hagyatékára az utókor úgy tekint, mint „egy nagystílű munkásságban eltöltött magyar nagyasszonyi élet ereklénye” – írja Berde Mária a *Pásztortűz* hasábjain mintegy egy évtized múltán. (Berde M. 1922: 381.)

⁴⁸⁷ Debreczeni 1930.

⁴⁸⁸ Török 2016b: 295. A hagyatékok 1920 utáni sorsáról és jelenlegi elérhetőségéről: Török 2016b: 292.

⁴⁸⁹ A hagyatékról Posta Béla (az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának őre) tárgyalt az örökösökkel, akiktől a múzeum számára 1911-ben 159 tárgyat vettek meg 1603 korona értékben.

megindították a gyűjtést egy szoborra, mely illő kifejezése lett volna hálájuknak „és az egész magyarság elismerésének, mely Gyarmathynét, az író és néprajzi kutatót, életében köriülvette”, de a háború útját állta a tervnek.⁴⁹⁰ A később elkészült egész alakos ülő szobor, Kolozsvári Szeszák Ferenc (1881–1919) szobra a kolozsvári Botanikus Kertben található,⁴⁹¹ kompozíciójában emlékeztetve a Gyarmathyné által is tisztelt másik „nagyasszonynak” a nőnevelés nagy alakjának, Veres Pálné Beniczky Herminnek (1815–1895) 1906-ban elkészült budapesti szobrához, aki a szobor talapzaton olvasható felirat szerint: „küzdött, hogy a nő műveltségével és szívével a nemzeti jólét tényezője lehessen.”

60. kép: 20. század eleji kisírásos vőfélykendő hímzett vége, Érchevy Irén (1899–1993) festőművész, az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola művésztanárának magánkézben levő textil-mintagyűjteményében, melyet az oktatásban használt a két világháború között. (Fotó: FÁ, Pomáz, 2019)

Ezek 84 darab ónmázás bokály (úgynevezett „győri kancsó”), 52 ónmázás tál, valamint 5 kötény, 1 pruszlik és 17 varrottas textil. (Tötszegi 2009b: 334–335.)

⁴⁹⁰ *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve 1914 évre*, szerkesztette Erdélyi Pál főtáitkár. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület 1915: 9.

⁴⁹¹ Sebestyén 2015.

„Egy kis ruskini terület: Kalotaszeg” – A gödöllőiek és a „Fiatalok” művésznemzedékének Kalotaszeg-képe⁴⁹³

A 20. század első évtizedére Magyarországon beérni látszott a művészeti oktatásba és az iparművészet felvirágoztatásába fektetett energia. 1906-ban Milánóban már egy öntudatában és alkotói elképzelésében megerősödött, az iparművészeti törekvések iránt nyitott és összművészetben gondolkodó művészgeneráció mutatkozott be. Közöttük voltak az 1904-től alapított gödöllői művésztelep tagjai is, akiknek neve Kalotaszeg vonatkozásában már többször is fölmerült.⁴⁹⁴

Az 1906-os milánói világkiállításig vezető siker állomásai nemzetközi díjakban is mérhetőek voltak, amelyek közül csak néhányat említünk: 1900-ban a párizsi világkiállításon Wigand Ede ezüstérmét, Kriesch Aladár és Nagy Sándor bronzérmét kaptak iparművészeti tervezésért. (A készülődésről írja Nagy Sándor, hogy az iparművészet teoretikusai egymásra eresztették az iparosmestereket és művészeket, hogy próbálják egymással megtalálni a közös hangot.⁴⁹⁵ Fel sem tudja idézni, hogy mit is vittek ki Párizsba, sokféleképpen kísérleteztek, nem lett egységes a kiállított anyag. Párizsban merészségükkel, újszerűségükkel a „finnek” vitték el a pálmát. A barátság ekkortól kezdődött a „finnek” és a gödöllőiek között.)⁴⁹⁶ 1902-ben Torinóból Nagy Sándor és Wigand aranyérmét, Kriesch ezüstérmét hozott el.⁴⁹⁷ 1904-ben Saint Louisban Kriesch aranyérmét, Nagy Sándor és Wigand ezüstér-

⁴⁹³ Az „Egy kis ruskini terület: Kalotaszeg” kifejezést lásd: Dömötör 1904: 34.

⁴⁹⁴ Az egymással kapcsolatban lévő erdélyi, diódi és gödöllői telepről Körösfői Kriesch Aladár kapcsán lásd a 532. jegyzetet. Bővebben: Gellér-Keserü 1987.

⁴⁹⁵ „Keményen ipar-művészkedünk a párizsi világkiállításra [...] ez a kiállítás volt az Iparművészeti Társulat első nagyszabású erőpróbája. Ráth György korát meghaladó elevénységgel fáradozott azon, hogy két, eddig egymásnak ismeretlen elemet kovácsoljon össze: a művészeket és iparosokat. Azon mulott a siker, mint értik meg ezek ketten egymást. Minő fokán vannak az iparosok az ő mesterségüknek és mint tudnak a művészek alkalmazkodni az anyag természetéhez...” (Nagy S. 2005: 94.) Nagy Sándor is hét év párizsi tartózkodás után, Ráth György hívására tért végleg haza, aki őt bízta meg a párizsi világkiállítás magyar iparművészeti anyagának előkészítésével.

⁴⁹⁶ „Úgy tudom, ez a párizsi kiállítás nem hozta meg a várt sikert. Ezúttal a finn testvéreink pavilonja lett a kiállítás clou-ja. Saarinen és Gallén-Kallela együttműködéséből született meg az új irányzat beteljesülése [...] Nemcsak Párizsban, idehaza is lázban égtek a finn testvéreikért. Ebből indult ki később a nagy művészbártság Saarinen és Gallén-Kallelékkal [...] Mi, magyarok, úgy látszott akkor, túlléptünk a célon, túl sok holmit vittünk ki és ezt nem tudtuk egyöntetű egészé rendezni.” (Nagy S. 2005: 94.) (A párizsi szereplésről lásd még: Györgyi 1900.) A „karélianizmus” vonalába tartozó fiatal építészek, Herman Gesellius, Armas Lindgren és Eliel Saarinen tervezte Suomi pavilon szecessziós összművészeti alkotásában sikeresen fogalmazták meg a cári elnyomás alól függetlenedni vágyó finnek, önálló nemzeti létük művészi apoteózisát a világ számára. A kupola csegelyeire Akseli Gallén-Kallela Kalevala-jelenetek freskóit festette, és ő készítette a finn háziipart bemutató Iris-szoba belsőépítészeti tervét, bútorait. II. Miklós cár 1899 februárjában kiadott manifestuma, amely csorbította a Finn Nagyhercegség autonómiáját, megrázta nemcsak a finneket, hanem az európai közvéleményt is. A pavilon nemcsak a művészek tiltakozása volt, hanem a szimpátiademonstrációk színhelye is lett, és komoly nemzetközi hírnevet szerzett a finn művészeknek. (Pusa 1983: 318–319.)

⁴⁹⁷ A torinói iparművészeti kiállításról (Prima Esposizione Internazionale d'Arte Decorativa Moderna) részletes beszámolót lásd: Czákó 1902.

met, Undi Mariska gyerekszoba-berendezése bronzérmét nyert. 1906-ban Milánóban a magyarok teljesítménye a meglepetés erejével hatott, Medgyaszay István és Undi aranyérmeket kaptak, a (leégett) magyar pavilont az egekbe dicsérték, a katasztrófából való rendíthetetlen újra felállás nagy szimpátiát keltett. Nagy Sándor így emlékszik Milánóra: „a bécsi-cseh iparművészet itt teljesen lemaradt. Ebben, tagadhatatlan, volt egy kis politikum is, meg a mi nagy sikerünkben is [...] az új mozgalomnak mintegy csúcsteljesítménye volt. Itt érte a legnagyobb siker úgy a Társulatot,⁴⁹⁸ mint az iparosokat és művészeket is.”⁴⁹⁹ (Az új mozgalmon Nagy Sándor az iparművészeti törekvéseket érti.)⁵⁰⁰

Az erős olasz és nemzetközi rokonszenvet a magyar bemutatkozás iránt viszont nemcsak a tragédia indokolta (a tűz az olasz pavilonról terjedt át a magyarra). A korabeli kritika szuperlatívuszokban írt a magyar iparművészet eredetiségéről.⁵⁰¹ Amennyire hat évvel korábban Párizsban a finnek teljesítményét magasztalta a külföldi sajtó, Milánóban a magyarokat állította követendő példaként mások elé. Kiemelték, hogy az 1902-es torinói, figyelemre méltó bemutatkozás óta az ország gazdag népművészetének és a fiatal művészgeneráció művészi kreativitásának találkozásából sikerült módon született meg egy sajátos nemzeti stílusú és egyben modern művészi nyelvezet. Ugo Monneret de

⁴⁹⁸ Az 1885-ben alapított Országos Magyar Iparművészeti Társulatról van szó. (Lásd még: a 235. jegyzetet.)

⁴⁹⁹ Nagy Sándor még hozzát teszi: „Azért ment el aztán a híre, mikor ez a kiállítás pár hét múlva a földig leégett, hogy az osztrákok gyűjtötták föl. Maróti hallatlan energiával visszaállított valamit, de mivel a magánkiállítók holmiját az állam nem biztosította, csak a magdét, így nagyon soknak veszteséggel zárult a dicsőség. Jömagunk is ezek között szerepeltünk...” (Nagy S. 2005: 104.)

⁵⁰⁰ Erről Nagy Sándor így ír: „A British Art in Industry, rossz fordítással iparművészet tehát belekapaszkodott Aladárunk [értsd Kriesch Aladár] mentéjébe és leszállította gyalogsorba a grand art lovasát. Hogy néztek reá a nyeregben maradt hetyke grand art lovasok, azt bajos elképzelni, ha nem látta az ember. Fittler Kamill és Györgyi Kálmán, meg a kedves emlékü Ráth György is nagy örömmel tartogatták és iparkodtak ellátni megbízásokkal. Aladár pedig próbálkozott új magyar szőnyeg-mintákkal Torontálba öv. Kovalszkyénak, meg Pozsonyba a Haas-gyárnak. Ezek voltak az első kísérletek, amikor még nem is volt eszébe, hogy majdan ő is alapít szőnyegintézetet. Ez a mozgalom annyira benne volt és kísértett a művészet levegőjében, hogy beleszüremkedett a legelzártabb grand art műtermekbe is, ahol nem is szívesen várták [...] még a XX. század első éveit írtuk.” (Nagy S. 2005: 91–92.)

⁵⁰¹ Az általános lelkesedést érzékelteti a nemzetközi sajtóvisszhang, amelyből néhány sort idézünk. („Külföldi lapok véleményei a milánói világkiállítás magyar iparművészeti osztályáról” című, szerző nélküli cikk, *Magyar Iparművészet*, 1906. IX. évf. 6. sz. 220–225.) *Il Secolo* (Milánó, 1906. május 4.): „Az iparművészeti rész magyar kiállítása kétségkívül a legerősebbek közül való, mint nemzeti megnyilvánulás és a legvonzóbbak közé tartozik eredetiségénél fogva.” (220.) *Gazzetta di Torino*, (1906. május 31.–június 1.): „Oh, ez a Magyarország elcsavarta a fejemet! íme végre egy eredeti, érdekes kiállítás! méltó a legaprólékosabb figyelemre és a tartózkodás nélküli dicséretre.” (221.) *L'esposizione illustrata di Milano del 1906*. (1906. június 20.): „A milánói nagy világversenyre jött nemzetek között a legnagyobb lelkesedést, föltett szándékának kivitelében a legtöbb erélyt, az előkészületekben a legnagyobb komolyságot tanúsító nemzetek közé tartozik a magyar; fiatal és merész nemzet, melynek pályája most van emelkedőben a gazdasági és művészeti újjászületés felé [...] Most, hogy teljesen elkészült ama nagy gonddal és minden ízében magyar erővel és ízléssel teljes magyar kiállítás az Iparművészetek épületében, most tűnik csak az fel teljes fényében s méltán csodálják, mert valódi példakép úgy összhang, mint a díszítésnek ésszerűsége tekintetében [...] Mindez merőben újnak látszott, magához vont, föllelkesített, legyőzött mindenkit.” (222.)

Villart, a *La Perseveranza all Esposizione del 1906*. (Milánó, 1906. június 24.) kritikusanak szavait érdemes hosszabban is idézni, hogy lássuk, melyek azok az erények, amit értékelték a magyar művészek bemutatkozásában:

„Újra felszabadulván az 1867-iki kiegyezés által, Magyarország a széperzék feltámasztásának két tényezőjét fejlesztette ki: az állam által támogatott művészeti intézményeket s a népi művészet ügyes felhasználását. Ezt az elsőt jó lesz eltanulni tőlök [...] [Milánóban a hazai művészkepzés iskolái is bemutatkoztak.] Tekintettel vannak a népi művészetre. És ez a célja, a kútfeje, a forrása minden megújulásnak [...] amelyet jó lesz alaposan tanulmányoznunk, nem hogy a kész eredményeket utánozzuk, hanem az eljárást [...] Minden tárgy a kiállításon egyszerű és őszinte. Őszinte mindenekfölött. A modernizmusnak [...] semmi pose-a, [...] semmi mulatságos erőlködés. Ehelyett a legnagyobb egyensúly, a lélek őszinte egyszerűsége a természettel szemben, mély és megindult megfigyelés, melyben a művész művével a lehető legteljesebben egyesül, hogy az minden részletében a legteljesebb közvetlenség nyomait viseli magán [...] Pillanatig se gondolnak arra, hogy modern művészetet akarván teremteni, a múlttal szakítsanak, a nemzeti hagyományokat félrevessék és művészetüknek a formákkal játszó akrobatáivá legyenek [...] Korántsem! Ők tudják, hogy a nemzeti lélek századok hosszú során át a díszítő formák gazdag örökségét alkotta meg és hagyta fenn, amelyeket nem szabad elhagyniok [...] e minden idegen befolyástól féltékenyen megőrzött örökséghez, melyet napról-napra táplál a népi ihlet romlatlan tiszta forrása, ehhez kapcsolják ők is a maguk ihletét. És a hagyományos formákat jól tudják a mai szükségletekhez alkalmazni és nem esnek bizonyos bálványimádásba a régi iránt, [...] hanem fölhasználják azt, mint értékes törzset, melynek új ágakat kell majd hajtania, új leveleket, új virágokat. Így szép példáját adják a köteles és tiszteletteljes meghajtásnak a régi formák előtt s egyensúlyozzák azt szabad alkalmazkodásukkal a mi szükségleteinkhez. Valóban ez az egyetlen törvény, amelyet minden iparművészetnek követnie kell, ha meg akar újulni.”⁵⁰²

Amit tehát a magyar művészek erényeként és a modern nemzeti stílusú iparművészet megszületésének zálogaként emeltek ki, az a múlt iránti tisztelet – de nem a romantikus elmerülés benne –, a népi ihletés, a természetközelség, az ornamentális, ⁵⁰³ ugyanakkor a manírok kerülése, őszinte és alázatos alkotói folyamat, a forma és a szerkezet megértése és kreatív összeegyeztetése a funkcióval.

⁵⁰² Magyar Iparművészet, 1906. IX. évf. 6. sz. 223.

⁵⁰³ Kriesch Aladár művészetében 1903-tól a szönyegtervezésben gondolkodás felerősítette a sikkornamentika iránti érdeklődést. A dekoratív ornamentális, személyes változatait Nagy Sándor eképpen jellemzi: „Már Vaszary János belenyúlt a bápos sátorok túl élénk motívumaiba, a viganók anilines pirosai közé. Aladárunk egészen elvont, keresztmetszetes, hogy úgy mondjam teoretikus motívumokat talált ki. Hogy magamról is szóljak, én szöröstől-böröstől, bundástól-lovastól csináltam ornamentet az egész magyar emberből és asszonyból, cigányból, csikósból, ekéből, ökörből, az egész magyar zsánerből. Ezekkel ejtettem meg boldogult emlékü Ráth Györgyöt az új ízlésnek. Szóval elég változatos volt a magyar iparművészet réteje, egzotikus virágoktól tarkállott.” (Nagy S. 2005: 105.)

Lássuk, mit is jelent – a milánói kritikus szavaival élve – ez a rátalálás a „népi művészetre [...] [amely] a célja, a kútfeje, a forrása minden megújulásnak.”⁵⁰⁴ S mi a szerepe ebben a ráeszmélésben Kalotaszegnek mint kiemelt helyszínek? Milyen szint hoz a 20. század elejének magyar művészeti életébe a képző- és iparművészek, építészek és zenészek zarándoklása a Kalotaszegen meglelt „népi ihlet romlatlan tiszta forrásához”?⁵⁰⁵ A vidékhez kötődő képzeteket hogyan gazdagítja, milyen szimbolizációs folyamatokat indít el a társadalmi-politikai elit révén történt (arisztokratikus), a szellemi elit végezte (szaktudományos), valamint a polgári vállalkozói réteg általi (üzleti) felfedezés után az, ahogyan a művészi elit találja meg Kalotaszegben csodálatának tárgyát, veszi szellemileg, lelkileg „birtokba” a tájat és érzi ott-hon magát benne, azonosul vele? Mi az az eszmény, amit keresnek, amelynek ideálképét Kalotaszegben vélük megtestesülni, s mi az, amit meglátnak, kiemelnek, fölmutatnak belőle? Mik azok a jól megragadható motívumok, jellegzetes formai és szerkezeti elemek, amelyek eszköztárul szolgálhatnak, alkalmasak az átvételre, továbbgondolásra, szimbólumképzésre, esszencializálásra, ikonizációra, s melyek azok a kompozíciós és esztétikai elvek, amelyek inspirációul szolgálhatnak egy művész számára a kreatív alkotói folyamatban, amelyek elvezethetnek a saját stílus megtalálásához?

A magyar nemzeti művészet létrehozásának szándékát, a szecesszió ornamentika és iparművészet iránti fogékonyságát és az angol Arts and Crafts mozgalom törekvéseit egyaránt felkaroló, saját küldetéses útját kereső művésznemzedék egyes képviselői 1902–1903 táján kezdtek Kalotaszegre járni.

(Thoroczkai) Wigand Ede (1869–1945) az iparművészeti iskola elvégzése után már 1902 nyarán járta az országot, és elkalandozott Kalotaszegre és a Székelyföldre is. Míg a névadójaként Torockót, addig otthonául Marosvásárhelyt választotta, ahol 1907 és 1914 között élt és alkotott.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Részlet Ugo Monneret de Villart fent hosszabban idézett szövegéből: *Magyar Iparművészet*, 1906. IX. évf. 6. sz. 223.

⁵⁰⁵ Részlet Ugo Monneret de Villart fent hosszabban idézett szövegéből: *Magyar Iparművészet*, 1906. IX. évf. 6. sz. 223.

⁵⁰⁶ A neve többféle írásmóddal szokott előfordulni, itt azt a névváltozatot használjuk, amelyet Wigand maga használt ez időben. A sokoldalú, mindig megújulni képes, kísérletező kedvű művész életművének témáinkat érintő állomásait még csak utalás szintjén sem tudjuk itt tárgyalni, annyira szétvetné a fejezet kereteit. (Bővebben lásd: Keserü 2007, 2008. Itt szintén nem tesszük meg, de Wigand saját könyvművészetének alkotásait, illusztrált publikációit is érdemes lenne sorra venni: 1916-ban „Hímes udvar”, „Cserényös házak”, „Öreg csillagok”, 1917-ben „Hajdonába régös-régön...”, „Régi kert s mészai”, mindegyik Budapesten a Táltos kiadónál jelent meg.) Egy korai munkájára utalunk csak, amelyen az országjárása során őt erő népi ihletés már teljesen nyilvánvaló, s ez a Nagy Sándorral közösen készített ebédlő- és gyerekszoba-berendezése, amelyet az 1903. évi karácsonyi kiállításon, az Iparművészeti Múzeumban mutattak be. (A bútorok kivitelezése: Mócsay József, a kakasos és geometrikus mintájú lakástextilek és falfestés Nagy Sándor és felesége, Kriesch Laura munkája.) Lyka Károly írja a kiállításról: „A legtöbb [...] bútor az új idők értelmében készült s nem szedte formáit a műtörténet temetőjéből. Tanúskodik a tervelők anyagszerű és céltudatos fejlődéséről és a kivittel megbízottaknak derekasságáról. Van azonban a kiállításban néhány interieur, a melyek ezeken a jellemvonásokon kívül még érdekes kapcsolatot is mutatnak a magyar népies művészkedéssel.” Wigand ebédlőjénél „Három elemben érvényesül itt a népies művészet: a kopjafának tartó oszlopul való felhasználásában, a fakötésben és a kivágásban. A kopjafa egyike a legmagyarabb dolgoknak [...]”

Edvi Illés Aladár (1870–1958), a kiváló akvarellista Erdélyben festői témák után kutatva, 1902 augusztusában három hetet töltött Bánffyhunyardon. Ekkor írta egy levelében K. Lippich Eleknek:⁵⁰⁷ „Kalotaszegen – szegre akasztottam a tájképfestést és figuralista lett belőlem. De hiszen nem csoda, mert olyan artisztikus, olyan festői ott a viselet, hogy az még engem, a megátalkodott tájképfestőt is kihozott a sodromból [...] Egy dúsgazdag kincsbánya az a Kalotaszeg, amely nem egy nyárra, hanem egy emberéletre nyújt kimeríthetetlen anyagot a művésznek; ahol a legváltozatosabb dolgokat festheti – egyénisége szerint – vagy a szabad természetben, kedves idillikus tájképi háttérrel, vagy a komor csaknem Rembrandt világítású kis interieure-ökben.”⁵⁰⁸ Edvi Illés első kalotaszegi útján készült tanulmányrajzait nemcsak a baráti köre értékelte, hanem ezek szakmai elismerést, díjat és állami vásárlást is hoztak neki.⁵⁰⁹

K. Lippich Elek, kultuszminiszteri tanácsos felismerve a lehetőséget, a következő nyáron, 1903-ban már konkrét megbízással küldte vissza Edvi Illést Kalotaszegre, aki ekkor nemcsak rajzolt és festett, de fényképeket is készített. Júliusban K. Lippich maga is felkerekedett, és Kriesch Aladárral együtt, hármasban eltöltöttek néhány napot Kalotaszegen, elsősorban Körösfőn. Edvi Illés 1903. augusztus közepén azt írta K. Lippichnek: „Vázlataim sokasodnak. Még soha se mentem haza olyan aratással, mint az idén. Úgy látszik Kalotaszeg embert csinál belőlem.”⁵¹⁰ Szeptemberben már hatvanöt akvarell, harmincnál több rajz, százötvennél több fénykép készítéséről számolt be megbízójának: „Van néhány jó képtémám; a körösfői temetőt azóta még kétszer festettem; a templomba menetelhez csináltam stúdiomokat. Lefestettem az egész falut is, hosszan keskeny szalagban.

Minden formája a fának késsel való megmunkálásból ered, és [...] E mellett a leggazdagabb fantáziának is kellő teret adnak. Ily kopjafákat állított Vigand a mennyezet támasztékául a padjai fölé. E padokon, valamint az asztalon s pohárszéken a fakötés egyszerű, népies formáival találkozunk. A léceket átlathúzzák a deszkán s csapot vernek a végébe. Világosabban nem is lehetne a kötés konstrukciójáról beszélni. Végre pedig a bútorok felső végződése, például a pad támlája, karfája, a pohárszék oldalvédje [...] a kivágásnak vonala kiválóan figyelemreméltó és zamatos. Hogy az élek mindenütt tompítottak, az bizonyos masszivitást ad...” (Lyka 1904b: 14–15., fotók: 12., 17.) Ugyanezen a kiállításon Kriesch Aladár már szőnyeggel szerepelt. A szőttesek mellett hímzéseket is kiállítottak, a felsorolt nevek között Gyarmathné is ott van. Lyka hozzáteszi: „kívánjuk, hogy jó, eredeti, zamatos mintákkal végre megüzenjék a hadat annak a sok banális és lelketlen hímző-mintának, a melyeket a külföldi divatlapok oly kellemetlen bőkezűséggel juttatnak a magyar nők munkaasztalára is. Ideje volna e külföldi és rossz mintáknak ajtót mutatni.” (Lyka 1904b: 16.)

⁵⁰⁷ Koronghy Lippich Eleknek az OSZK Kézirattárában őrzött levelezéséből a Malonyay-vállalkozás idején keletkezett, neki címzett levelekből közöl válogatást Jurecskó László. (Jurecskó 1989.)

⁵⁰⁸ Kelt: 1902. augusztus 28. (Jurecskó 1989: 260.)

⁵⁰⁹ „1904, Eszterházy-féle 600 koronás vízfestménydíj, Kalotaszegi varróasszony.” (OMKT 1906: 8.) „...a Műcsarnokban az Eszterházy-díjat... még egyszer juttatták neki 1904-ben »Kalotaszegi varróasszony« című vízfestményére. S ezzel talán Edvi Illés Aladárnak legtipikusabb művét jutalmazták. Mert ő is a magyar mesterek ama kis csoportjából való, akik hő szeretettel kutatták át a Kalotaszeg népies művészetét. Mi több, Edvi Illés szorgalmasan részt vett Malonyay »A magyar nép művészete« című nagy művének illusztrálásában, pompás akvarelljei e műnek csakugyan díszére válnak.” („Hazai Krónika”, Művészet, 1909. 8. évf. 2. sz. 134.) Lásd még: Jurecskó 1989: 250.

⁵¹⁰ 1903. augusztus 15., Jurecskó 1989: 262.

61. kép: Edvi Illés Aladár: Templomba menet, Körösfő, 1903, vízfestmény, papíron, mérete: 24 cm x 39 cm. Gróf Zichy Jenő hagyatékából került a múzeum tulajdonába. (Néprajzi Múzeum Rajzgyűjtemény, leltári szám: NM R 6699.)⁵¹¹

*Jó lesz fejlécnék a körösfői cikkhez. Hogy mi mindent festettem le nem is írom meg, hadd legyen meglepetés is [...] A tavaszon kalotaszegi kiállítást csinállok magam.*⁵¹²

Ennek az útnak volt köszönhető, hogy még az év végén a *Magyar Iparművészetben* megjelent K. Lippich Elek „Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg”⁵¹³ és Kriesch Aladár „Mit jelent hát a kalotaszegi művészet?”⁵¹⁴ című cikke, melynek mintegy hatvan illusztrációjából⁵¹⁵ tizenhárom Kriesch Aladár,⁵¹⁶ huszonhárom rajz, illetve vízfestmény Edvi Illés kezét dicséri.⁵¹⁷ (Erre a két kiemelten fontos, „programadó” cikkre még vizs-
szatérünk.) A rajzok Körösfőn, Magyargyerőmonostoron, Magyarvalkón és a színromán Meregyón készültek: templomok, mennyezetkazetták, házak, utcaajtók, faragott kapu-

⁵¹¹ Hasonló szögből Kriesch Aladár is megfestette akvarellen a templomba vonuló körösfőieket, amely színes táblán bekerült a Malonyay-féle népművészet kötetbe (Malonyay 1907: XII. tábla a 80. és 81. oldal között). Jellemző Malonyay kötet szerkesztési módszerére, hogy sem a közvetlen képaláírástól, sem a kötetvégi képek jegyzékéből nem derül ki, hogy az egyes illusztrációkat ki is készítette, csak egyéb információk alapján lehet következtetni.

⁵¹² Jurecskó 1989: 263.

⁵¹³ K. Lippich 1903.

⁵¹⁴ Kriesch 1903.

⁵¹⁵ *Magyar Iparművészet*, 1903. IX. évf. 6. sz. 244–284. oldal között.

⁵¹⁶ Köztük van Hory Farkas magyargyerőmonostori házát (264.) és a művészek körösfői házigazdájának, a Korpos családnak a házát (268.) ábrázoló rajzok.

⁵¹⁷ Köztük van az dulándlás menyasszonyt ábrázoló akvarell is (színes autotypia Weinwurm A. műintézetéből, *Magyar Iparművészet*, 1903. VI. évf. 4. sz. 244. és 245. között II. műmelléklet), amely később a Malonyay-kötet borítójára került rá.

62. kép: Edvi Illés Aladár: Körösfő. (Illusztrációként megjelent: Lyka 1904a: 88.)

félfák, sírjelek, házbelsőök, bútorok, varrottasok, viseletes asszonyok képei, legtöbb esetben kifejezetten etnográfiai, dokumentatív szándékú megörökítések.

Edvinek Illésnek 1904-ben, a *Művészet* folyóiratban – Lyka Károly⁵¹⁸ „A falucska temploma” című esszéisztikus írásának illusztrációi között – hét művészibb értékű kalotaszegi rajza is szerepel, amelyen nemcsak a dokumentatív szándék dominál. A cikk nyitóképére⁵¹⁹ ráillik Edvi Illés fenti leírása: „Lefestettem az egész falut is, hosszan keskeny szalagban. Jó lesz fejlécnek a körösfői cikkhez.” (63. kép.)

Lyka Károly cikke arról értekezik, hogy jól tennék az építészek, ha csak egy nyárra is, falura mennének, s jól megnéznék, „hogy minő díszszel ékesíti a falu magyarja azt, amire súlyt vet.” „Vasárnapi patyolat legyen a templom testén, de vasárnapi bokréta a fején. Nem ám gyárban készült művirág, hanem a mezőről való: ne a városok cifra toronyformái kerüljenek rá sovány és elszegényedett kiadásban, hanem szólaljon meg a genius loci a maga naiv nyelvén.” A magyar embernek van egy szólásformája: „toronyirányban”, amellyel „sokat mond az építésznek. A templom nemcsak az ég felé mutatja az utat, hanem a falu felé is [...] A torony ennek az artistikus kifejezője, következésképpen jó igen nagy súlyt helyezni rá. Megérdemli, hogy az építész felruházza a jelentőségét kiemelő formával, díszszel.” A magyar falu magyar templomot érdemel, olyat, amelynek tornyát nem „sovány és jellemtelen” bádogba bugyolálják, hanem a torony sisakja parasztember kezén engedelmes anyagból, fából készül, „művésziesen, a magyar ember kezejárása szerint” kötve és faragva.⁵²⁰ Lyka ezt a gondolatmenetét elsősorban Edvi Illés fiatornyos kalotaszegi templomokat ábrázoló képeivel támasztja alá.⁵²¹

⁵¹⁸ Lyka Károly (1869–1965) festő, művészettörténész, kritikus, 1902 és 1918 között a *Művészet* folyóirat szerkesztője, a magyar művészettörténet-írás jeles alakja.

⁵¹⁹ Lyka 1904: 88.

⁵²⁰ Lyka 1904: 90.

⁵²¹ Lyka cikkének fekete-fehér illusztrációi között Edvi Illéstől szerepel még a körösfői templom havas képe hátulról (Lyka 1904: 90.), körösfői utcakép, háttérben a templom (Lyka 1904: 91.), egy őszi vízfestmény a valkói templomdombról (Lyka 1904: 96., ugyanez színes illusztrációként bekerült még Malonyay 1907: X. tábla, a 64. és 65. oldal között), egy távlati kép a templomról a temetődombról (Lyka 1904: 100.) és egy rajz a magyargyerőmonostori templomról (Lyka 1904: 101.), a körösfői templomdomb (Lyka 1904: 97.) hasonló alulnézetből, csak alakok nélkül, mint a 61. képen látható akvarellen.

Nem volna meglepő, ha Lyka Károly gondolatait Kriesch Aladárnak a fent említett 1903-as cikke ihlette volna, amelyben Kriesch így elmélkedik: *„A kalotaszegi művészet nagyszabású voltát leginkább az jellemzi, hogy [...] rátette a kezét az emberi lélek legmagasabb szárnyalású műveire: a templomra is [...] egyes motívumokban s kiváltkép a torony kiképzésében, teljesen eredeti [...] Konstruktívjának egyszerűsége és ötletessége méltán érdekelheti a szakembert, bár az egyszerű parasztács emberek munkája.”*⁵²²

1905-ben a *Művészetben* Lyka Károly közölte az ekkor még Benkó István néven publikáló fiatal építész – későbbi nevén Medgyaszay István – remek cikkét a körösfői templom tornyáról,⁵²³ amelyben építési szemmel elemzi és rajzolja le a torony részeinek arányait, harangházának ácsszerkezetét. Mindezt olyan, a helyi nyelvi fordulatokat használó ízzel (például „kukra menő hegyes fedél”, „üljön le a nyámság karikóba” stb.), megértő és csodáló szeretettel, hogy nem lehet az olvasónak kétsége afelől, hogy írója nemcsak avatott építész, de Kalotaszeget belülről jól ismerő kiváló megfigyelő is. (Medgyaszay szerepéről a Malonyay-vállalkozásban lásd: 135., 183., 207., 210. oldalon.) Összegzése összecseng Lykaéval: hogy a falusi ácsmester keze munkáján meglátszik az a „szerető gond”, amellyel *„Istenének, de meg önmagának is tetsző dolgot akart véle cselekedni,” „művészetében [...] becsületos és természetos volt”, „nem hazudott gótikus dóm vagy olasz palota külsőt a falusi magyar templomra, és józan volt, mert nem másolta fára, vakolatra az ókor köbe alkotott idomait úgy, mint mi, hanem csinált a maga érzéke szerint valókat, olyanokat, melyek annak az anyagnak, annak a környéknek, az ő derék magyar híveinek szánt volt. És ki hinné, hogy emellett az egyszerűség és őszinteség mellett mennyi finomság van ebben a kis műben.”*⁵²⁴ (76. kép.)

Mintha csak Lyka Károly tanácsát akarták volna megfogadni a fiatal építészek, 1906 júniusában Maróti Géznak, a milánói világkiállítás első pavilonjának munkálatai után jutott ideje arra, hogy Kalotaszegre kiránduljon, amit Telegdy Ádám – a Malonyay-vállalkozásban részt vett rajztanár – magyarókereki portájáról, K. Lippichnek küldött üdvözlőkártya bizonyít.⁵²⁵ (Marótiról már nemcsak Milánó, hanem az 1907-es pécsi kiállítás kapcsán is szót ejtettünk, amelynek impozáns kalotaszegi tornyos főbejáratának fotóját lásd a 58. képen.) Társaságukban volt Lajta Béla építész is, aki ekkoriban dolgozott Malonyay Dezső pesti házában, ezen a kortárs művészekre gyakorolt hatását tekintve igen fontos opuson. (Lásd: később a 209–212. oldalon és a 78–79. képen.) K. Lippich ott áll a háttérben a szálak mozgatójában, például ez időben ismerte meg Györgyi Dénesen keresztül a Műegyetem végzős fiatal növendékét, Kós Károlyt, akit egy ösztöndíjhoz juttatott erdélyi tanulmányútra. Kós Károly meg is emlékezik róla, hogy K. Lippich révén ismerkedett meg a gödöllői telep művészeivel és lehetett Kriesch Aladár „kedvelt

⁵²² S még jegyzetben hozzáfűzi: *„Ezen torony magyaros voltát sokan vitatják (Németországban ugyan az ilyenféle toronymegoldást »magyar torony«-nak hívják) [...] Vegyük tekintetbe továbbá azt, hogy régebben – nemzetiségi kérdés nem lévén – ugyanazon emberek dolgoztak nyugodtan magyar és oláh templomon egyaránt...”* (Kriesch 1903: 253.)

⁵²³ Benkó 1905.

⁵²⁴ Benkó 1905: 252.

⁵²⁵ Jurecskó 1898: 273.

63. kép: Körösfői Kriesch Aladár: „a mi mindennapi kenyérünket add meg nekünk – ma –”, július havának kalendáriumi ábrázolása a Miatyánk egy sorával.⁴³⁵ A parasztruhás kéveköltő Krisztus előtt a munka mozdulatával meghajló marokszedő kalotaszegi parasztság viszonyvallásában és muszujában van. A parasztság és királynő duális alakja már 1896-ban föltűnt Kriesch legelső kalotaszegi motívumot tartalmazó képén (lásd a 533. jegyzetet), s úgy látszik e téma szimbolizmusa mintegy 10 év múltán is foglalkoztatta.

fiatal barátja”.⁵²⁷ Kós Károlynak 1906-ban – még németesen Kosch néven közölve, de már az ő szögletesen rótt betűivel aláírva – a *Magyar Iparművészet*-ben jelent meg a műépítész hallgatók kiállításáról a lapba kiválasztott képe a „Türeli oláh templomról” és egy a körösfői templomot középpontba állító üvegmozaik tryptichon tervéről.⁵²⁸ Nem telik el sok idő és a szakma, mint a jövő ifjú reménységeiről számolt be a csak „fiatalokként” emlegetett végzős építészekről.⁵²⁹ Czákó Elemér így mutatta be őket: „Mindannyian járták az országot s mindannyian vissza-vissza tértek a kalotaszegi Körösfőre. Rajzolgattak házakat, szobákat, kapukat, fejfákat és hímzéseket, de legtöbbször mégis a körösfői templom tornyát. Bele is vésődött lelkükbe annak érzékeny vonala a négy fiatornyával együtt, hogy azóta úgy tekintenek rá, mint a japán művészek az ő szent Fuzsijama hegyükre. Itt találkoztak és értették meg egymást a körösfői templom körül mind a hatan: Janszky és Tátray, Kozma és Kós, Györgyi és Mende. Szövetségi jegyül is használhatnák a torony képét, ha ugyan minden szervezkedésnél is nem szorosabban fűzi őket össze a körösfői elvek – nevezzük úgy – közössége.” Hogy „mit képvisel hát tulajdonképpen a körösfői torony?” – kérdezi a szerző. „Röviden: olyan eredeti alkotásokra vezető elveket és módszereket, melyeknél a súlypont nem

⁵²⁶ Megjelent Lyka Károly: „Szimbolikus rajzok” című írásának (*Művészet*, 1905. IV. évf. 1. sz. 1–10.) illusztrációjaként a 11. oldalon.

⁵²⁷ Kós Károly levele Kubinszky Mihálynak. Kolozsvár, 1967. VI. 2. (Sas 2003: 624–629., idézi: Murádin 2016: 40.)

⁵²⁸ *Magyar Iparművészet*, 1906. IX. évf. 6. sz. 312. (Lásd a következő fejezet 84. képét.)

⁵²⁹ K. Lippich különösen meleg sorokban méltatja Kóst és egy tanulmányában hosszan idéz tőle és számos rajzát közli, közte a „kis udvarház” művészház és a zebegényi templom szép grafikájú látványrajzait a *Magyar Iparművészet*-ben. (Koronghi Lippich 1908a: 106–112.; 114.)

az utánozható formanyelven van, hanem az adott körülményekkel számoló találékonyságon.” –, amit Medgyaszay is megcsodált. Czakó kiemeli a nemcsak a rendeltetéssel, hanem a természettel és környezettel való organikus kapcsolatot is, ahogyan Kalotaszeg templomait belekomponálták a tájképbe, hiszen nem mindegy, hogy valami síkságra, vagy hegyvidékre épül. A „helyhez kötött építési gondolat” és a hagyomány továbbvitele mellett fontos a konstrukciók megértése, „melyek talán a középkor óta élnek a népies architektúrában, a sima falak, a kívülről leolvasható belső tagozás, főleg pedig a szerkezeti vonalak és tömegek érvényesülése, amely mellett minden dísz csak alárendelt jelentőségű...” Mindezen tanulság a kánonokba „vetett hitet ugyan megbontja, de viszont biztos fejlődési utat jelöl. Íme ezt látták meg a mi fiataljaink is a körösfői toronyból.”⁵³⁰

Edvi Illéstől indulva és Koronghi Lippichhel folytatva előreszaladtunk az időben, de térjünk vissza a gödöllőiek vezéralakjához, (Körösfői) Kriesch Aladárhoz, akinek a tájhoz való kötődéséről és munkásságáról kiemelten óhajtunk megemlékezni. Kriesch Aladár számára nem volt ismeretlen Erdély, anyai rokonsága élt Kolozsvár városában.⁵³¹ Az Alsó-Fehér vármegyei Diód⁵³² festői felfedezése után, 1903 óta egyre többet rándult át Kalotaszegre.⁵³³ A vidék varázsa annyira megfogta, hogy amint tehetette, rohant

⁵³⁰ Czakó 1908: 120, 125.

⁵³¹ Az 1890-es évek elején Kriesch a kolozsvári tudományegyetem számára készített portrékat, a városban műtermet tartott fenn, 1895-ben az esküvéje is itt kötöttet. (A kolozsvári rokonságról lásd: Murádin 2016: 33–40.)

⁵³² A Nagyenyed és Gyulafehérvár között mintegy félúton fekvő Tövisen Boér Jenő orvos családjához Kriesch 1893-tól járt. 1893 nyarán Kriesch kiköltözhetett Boérék közeli diódi birtokára festeni. (Ez időben Torda városától is kapott megbízást, valamint 1898-ban és 1902-ben a tövisi templom oltárképein dolgozott. A fenti időszakra vonatkozóan lásd: Nagy S. 2005: 56–58., 62–63., 67–68.) Diódon Kriesch és barátja, Nagy Sándor körül 1895 nyarán művésztelepféle alakult, a gödöllői telep előzményeként. 1900-tól Tom von Dreger házat épített Diódon, és a művésztelep vezetője lett. Edvi Illés Aladárnak és Nagy Sándornak a párizsi Julian akadémián megismert barátai is, Percyval Tudor Hart és Leo Belmonte is a telep művészei között voltak. (Nagy S. 2005: 74.) (Tudor Hart az angol iparművészeti mozgalomra is ráterelte a figyelmüket.) Kriesch Aladárék 1901-ben Gödöllőre költöztek, 1903-ban szövőiskola szervezésébe fogtak. A gödöllői művésztelep megalakulása évének 1904 tekintethető, de a diódi telep továbbra is működött, nyaranta a gödöllőiek is jártak még ide. Viszont a Boér lányok is Gödöllőre költöztek, és a szövőműhelyben dolgoztak. A gobelinkészítés művészetét kitanult Leo Belmonte is fontos szerepet vállalt a műhely technikai tudásának megszilárdításában. A műhelyt, amelynek vezetésére a Torontál megyei németeleméri szövőiskola vezetőjét, Guilleone Margitot hívták el, 1906-ban az Iparművészeti Iskola tanműhelyévé nyilvánították. A gödöllőiekhez „külsősként” társuló Undi Mariska testvérei, Karla és Jolán (Gellér 1982.), s a Frey nővérek, Rózsa és Vilma is a szövőműhelyben dolgoztak. A szövőműhely az 1907-es pécsi országos kiállításon már nagydíjat nyert. 1904–1906-ban az Otto Wagner-tanítvány, Medgyaszay István műteremházakat tervezett Gödöllőre Belmonte-éknek és a Nagy Sándor – Kriesch Laura házaspárnak, akik 1907-ben költöztek Veszprémből Gödöllőre. 1905-ben költözött ki Gödöllőre „István gróf”, Zichy István s a Malonyay-vállalkozásban részt vett zentai Juhász Árpád, „Juhibá” is a feleségével. (Az ezt követő években csatlakozott még Freckay Endre, Charles de Fontenay, Mihály Rezső, Moiret Ödön, Raáb Ervin, Ramsey Jenő, Rózsaffy Dezső, Sidló Ferenc és Vas Béla.) A szövőműhely számára szinte mindegyikük készített terveket (Vaszary Jánossal együtt, aki nem volt tagja a telepnek, csak lazán kapcsolódott hozzájuk.) Bár a szövőiskola volt a fő keret, a telep művészei számos képzőművészeti, grafikai és iparművészeti műfajban alkottak otthonosan, az ösztönművészetre törekvés, a népművészeti ihletés és a kézművesség megbecsülésének jegyében. Egy alkalommal, 1909-ben, a Nemzeti Szalon keretében állítottak ki együtt csoportként. (Katalógust lásd: Nemzeti

oda, főleg Körösfőre, „Korpos-gazdáékhoz”.⁵³⁴ Nagy Sándor (1868–1950), a pályatárs és barát, az 1935 körül írt visszaemlékezésében, amelyben Körösfői Kriesch Aladárnak állított emléket, így fogalmazta meg Kalotaszeg varázsát: *„Oh, azok a drága, finom csontú, kedves beszédű kalotaszegiek még ősi gazdálkodásban, sarlóval arattak és hadaróval csépeltek. A női ruháikat Hunor és Magyarék tündérei viselhették. Minden használati tárgyuk egy-egy műremek volt, az utolsó darab kapatisztogatóig mindent behímeztek és minden maguk szőtte vászondarabjuk, mint a dombos vidékeik, virágoktól tarkállottak. Ilyen volt a kedves beszédük is [...] Koldusszegénynek érezném magam, ha nem láttam volna őket! Aladár úgy tudott lelkesedni rajtuk és olyan otthon érezte magát közöttük, mint sehol, azért is választotta művésznévül a Körösfőit, mert ez volt az összes Szögek között a legeredetibb és legszebben fekvő község. Boldogtalannak érezte magát, amelyik évben nem mehetett köztük. Hogy mennyi magyarságot szívott így magába, meglátszanak képein.”*⁵³⁵ Nagy Sándor tolla által megmaradt a kedves története, hogy hogyan végződött a művészek egy hortobágyi kirándulása is,

Szalón 1909.) A magyar szecesszió egyetlen művésztelepének reforméletmódot követő, a nagyvárosból kivonuló „kommunája” egy baráti társaságból és vendégeiből szabadon szerveződött eszmei és alkotói közösség volt, amely elsősorban Körösfői Kriesch és Nagy Sándor személye körül, az ő művészi elveik, világlátásuk és szellemi irányításuk hatása alatt formálódott. A háború idején a gödöllői kolónia szétesett, a telep lényegében Körösfői Kriesch halálával megszűnt. Nagy Sándor és felesége átvették a szövötműhely vezetését, amely az 1940-es évekig működött, még jelentős megrendelésekkel. Nagy Sándorék életük végéig Gödöllőn, a Medgyaszay tervezte házban laktak. (Őriné Nagy 2015: 10–12.)

⁵³³ Azt, hogy Kolozsvárra járván már korábban sem volt ismeretlen Kriesch előtt Kalotaszeg, egy 1896-ban festett képe is elárulja. A „Mária királynőnek a kiszabadítók levelét hozzák” című, kétalakos olajképen – bár a középkori történet Horvátországban játszódott – a hírt hozó parasztleány sárga muszujos kalotaszegi viselete a kert zöld háttére előtt, festői párját alkotja a királynő öltözetének. Modellje könnyen lehet, hogy a kolozsvári rokonságnál szolgált. (A kép mérete: 150 x 200 cm, magántulajdonban, lásd: KKA katalógus 219. 158. tétel.) 1899-ben pedig már megfestette a „Templomozók Körösfőn” című olajképét. (KKA katalógus 225. 210. tétel, ismeretlen helyen.)

⁵³⁴ Korpos György Pali családjára és házára már korábban kitértünk. Kriesch Aladár 1903-ban már rajzot közölt a házról. (Kriesch 1903: 259.) A Malonyay-kötet is megörökítette a gödöllői művészek körösfői házigazdájának házát. (Malonyay 1907: 118. old. 144. kép.)

⁵³⁵ Nagy S. 2005: 91. Nagy Sándor szép irállyal megírt szövegéből kiérződik, hogy rá is milyen mély hatást gyakorolt Kalotaszeg. Munkásságában ennek ellenére sokkal áttételesebben jelentkezik az élmény hatása. Csupán egy kifejezetten kalotaszegi témájú rézkarca ismert „Valkói temető” címen. (Említve: Nemzeti Szalon 1909: 20. 222. tétel, képét lásd: Őriné Nagy 2015: 29. és 73., 20. tétel.) Ezt valószínűleg 1908-ban Aladár barátjával együtt rajzolgatva készíthette a valkói temetőben. Ugyanebből az évből származik Körösfői Kriesch egy akvarellje (megjelent: *Élet* 1909: 505., KKA 259., 484. tétel) és egy vászonra festett temperaképe (63 x 93 cm, KKA 258., 476. tétel), amely a valkói temetőnek ugyanazon a részén készült, közel a cinterem déli kapujához. 1922-ben Nagy Sándornak Körösfői Krieschről az Iparművészeti Társulatban mondott emlékbeszédét a *Magyar Iparművészet* közölte, amelyben egy rajza „In memoriam Körösfői Kriesch Aladár” címmel szerepel. (Nagy S. 1922: 42.) Az előtérben allegorikus ábrázolás, rózsával benőtt antikizáló „castrum doloris” sirató nőalakkal, a hármasszlopon a feliratszalog „facies animae” a lélek arca. Mögötte a háttérben egy fejfás temető és a valkói templom felhőkbe vesző finom rajza bontakozik ki, mint egy mennyei mező, ahol a szeretett barát lelke pihenhet.

64. kép: Körösfői Kriesch Aladár: Varró asszony. Akvarell, papír, 1908, mérete passzpartun belül: 37,5 x 17,5 cm (magántulajdon).⁵³⁶ A szignált (j.j.l.), datált képen Kriesch körösfői házigazdájának, a Korpos családnak egy női tagja látható varrogatás közben

⁵³⁶ Feltételezhetően erre a képre utal a KKA katalógusban a 260. oldalon a 492. tétel, amely fotó és leírás nélkül szerepel.

65. kép: Körösfői Kriesch Aladár: „Kovács Bancsi Kati, Mákó, 911”. Ceruza, tus, papír, 28 x 41 cm, 1911 (magántulajdon).⁵³⁷ A rajzra ráílik Körösfői barátjának, Nagy Sándornak a visszaemlékezése „...*Kalotaszegen és Torockón nem egy parasztleánykát láttunk, aki grófkisasszony lehetett volna gyönyörű arcocskájával és finom-finom csontozatával.*”⁵³⁸

⁵³⁷ Felbukkant a Koller Galéria 2022. évi 2. művészeti aukciójának (2022. 04. 22. – 2022. 05. 08.) 11. tételeként. Köszönjük Győr László szíves közlési engedélyét.

⁵³⁸ Nagy S. 2005: 78.

előre nem tervezett módon Kalotaszegen. „Innét persze, 'ha már olyan közel vagyunk' el kellett menni Kalotaszegre is. Nem állta Aladár, hogy ilyen közvetlen ki ne élvezze az összehasonlítást az ő kalotaszegi népeivel”,⁵³⁹ akiket Kriesch a saját szavaival úgy jellemzett, mint „vendégszerető, őszinte, értelmes, nyílt és barátságos emberek”.⁵⁴⁰

K. Lippichnek a Körösfőn Kriesch Aladárral töltött néhány nap is elég volt ahhoz, hogy megállapítsa ő is: „A kalotaszegi magyarsággal örömet érintkezhettek a legfinnyásabb kultúremler is. Bennök nem talál magánál alsóbb rendű lényre. Ellenben meglepődve fogja csakhamar észrevenni, hogy ugyancsak össze kell szednie magát, ha a kalotaszegi magyar nyílt beszédű, természetes nagy bölcsességének és érzébeli nagy finomságának társaságában helyt akar állani.”⁵⁴¹ A Korpos család vendégszeretetről Edvi Illés is megemlékezik egy levelében: „...újából Körösfőn vagyok. Olyan érzésem volt, mintha hazajöttem volna ezek közé a kedves emberek közé.”⁵⁴²

1907-ben a körösfői Korpos családnál vendégeskedett Akseli Gallén-Kallela (1865–1931) finn festő is Körösfőn Kriesch, Thoroczkai Wigand, Edvi Illés, Telegdy, Yrjö Liipola finn szobrász,⁵⁴³ Majovszky Pál⁵⁴⁴ és mások társaságában.⁵⁴⁵ (Bánffyhunadról márciusi keltezéssel képes levelezőlapot is küldött a társaság K. Lippichnek.)⁵⁴⁶

Nagy Sándor és Yrjö Liipola is leírja a történetét, hogyan ismerkedtek meg a gödöllőiek Akseli Gallén-Kallelával, és hogyan látogattak el Körösfőre. Gallén-Kallela először 1907 februárjában jött Magyarországra Koronghi Lippich miniszteri osztálytanácsos meghívására⁵⁴⁷ – aki többek között a hivatalos meghívásokat és állami vá-

⁵³⁹ Nagy S. 2005: 134.

⁵⁴⁰ Kriesch 1903: 256.

⁵⁴¹ K. Lippich 1903: 249.

⁵⁴² 1903. augusztus 10., közli: Jurecskó 1989: 262.

⁵⁴³ Yrjö Liipola (1881–1971) finn szobrász 1905-ben egy teljes nyarat töltött Körösfőn. 1904 táján politikai okok miatt hagyta el a hazáját, Magyarországon telepedett le. (Lásd Vikár Béla levelét K. Lippich Eleknek 1904 szeptemberében, amelyben beajánlja, „Liipola György finn szobrász urat, aki tavaly Stroblnál volt” segéd, „magyarul már elég jól beszél.” (Varga P. 2017: 162.) K. Lippich egy 1908-ban írt levelében pedig már ezt írja róla: „Liipola már egészen jó magyar, de azért hű fia az ő északi hazájának. Itt nálunk szépen fejlődik szobrászatban.” (Koós 1967: 61.) Liipola 1910-ben meg is nősült, rövid időre tervezett itt tartózkodásából három évtized lett. 1925-től Finnország tiszteletbeli konzuljaként is működött Magyarországon – 1934-ig, hazaköltözéséig –, sokat téve a finn–magyar művészeti, irodalmi kapcsolatokért. (Varga P. 2017: 547.) Műfordítással is foglalkozott, Gárdonyi Géza „Egri csillagok”, Móricz Zsigmond „Légy jó mindhalálig”, Szabó Dezső „Az elsodort falu” című regényét ő fordította le finnre.

⁵⁴⁴ Majovszky Pál (1871–1935) híres műgyűjtő, művészetpártoló, művészeti író, a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium Művészeti Ügyosztályának tanácsosa, majd 1913–1917-ben vezetője, 1925-től a *Magyar Művészet* folyóirat szerkesztője. Felbecsülhetetlenül gazdag grafikai gyűjteményét 1935-ben a Szépművészeti Múzeumnak ajándékozta. (Farkas 1936: 83.)

⁵⁴⁵ Liipola 1979: 49. Liipola hangulatos anekdotákban számol be Gallén-Kallela magyarországi kalandjairól. Liipola 1956-ban megjelent emlékirataiból (Liipola 1956) a Gallén-Kallela magyarországi látogatására vonatkozó részleteket Kriesch Tamás közölte fordításban a *Művészettörténeti Értesítőben* (Liipola 1979).

⁵⁴⁶ A lap szövegét és képét lásd: Koós 1967: 54. Koós Judit K. Lippich és Gallén-Kallela OSZK-ban őrzött levelezéséből közöl.

⁵⁴⁷ Gallén-Kallela első útja előtt e sorokat írta K. Lippichnek: „Innen holnap elindulok a meseszerű Magyarországra és nagy érdeklődéssel várom azt a pillanatot, amikor megismerkedhetek a rokon néppel és annak nagy műveltségével, amire eddig sokat vágytam...” (Koós 1967: 52.) K. Lippichet egyébként

sárlásokat intézte –, és aki remélte, hogy a finn művész példája ösztönzőleg fog hatni a népművészetre alapuló magyar formanyelv keresését zászlajukra tűző gödöllőiekre.⁵⁴⁸ A finn festő programját Majovszky Pál, Nagy Sándor és Körösfői Kriesch készítették elő.⁵⁴⁹ Gallén-Kallala ajándékként hét pár sífelszerelést küldött Körösfőiéknek Gödöllőre. A Gallén-Kallalával közös tél végi kalotaszegi kirándulásra Kriesch meglepetésként el is vitt magával két pár sílécet, amelynek a finn művészek, Gallén-Kallala és Liipola igencsak megörültek, és a helyiek legnagyobb csodálkozására sílécen barangolták be a környező dombokat. Liipola így emlékszik vissza:

„Körösfőt már a múlt évből ismertem, és most nagyon örültem, hogy alkalmam volt megmutatni a szépségeit Kallalának is. Hozzám hasonlóan ő is határtalanul lelkesedett, amikor meglátta, és megjegyezte, csak itt érzi magát igazán Magyarországon, mert Budapest csak egy

annyira lenyűgözte Gallén-Kallala, hogy 1908-ban 150 példányban megjelentetett egy kiadványt „A finnek és a finn művészet” címmel, amelyben azt írja: „...Gallén és köre, valamint Saarinnenék élére állottak egy modern és nemzeti szellemű áramlatnak...” Gallén-Kallalának a művészetét „az a dacos, monumentális eredetiség, azok a mithikus, mély hangulatok, az az ősnépi zamat, s az a heroikus vonalfantázia jellemzik, melyek az ő művészetének egészét. Olyan ez az ember, mint egy viharzó génius; kitördeli és elsöpri a korhadó természetet s szágulduva hinti el új és friss vegetációk magvát.” (Idézi: Koós 1967: 61.)

⁵⁴⁸ 1906 végén, egy Budapesten rendezett kiállításra már meghívták a finn művészeket is. Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Múcsarnokban rendezett Téli Nemzetközi Tárlatán Skandinávia és főleg a finnek voltak a főszereplők. A finn részvétel szervezője Gallén-Kallala volt, akinek előzőleg Bécsben, 1902-ben és 1904-ben már sikeres kiállítása volt, és 1904 nyarát Bécsben töltötte. Itt jegyezzük meg, hogy Vikár Bélának az 1905. évi finn útján Gallén-Kallalával való találkozása is szerepet játszott abban, hogy a finn művész 1907-ben Magyarországra jött, hogy előkészítsék Vikár „Kalevala”-fordításának illusztrálását. (Varga P. 2017: 20.) Ez ügyben nem volt teljes a siker (ugyan 1908-ban megjelent „Kullervo énekei” címmel a „Kalevala”-részlete Vikár fordításában Hornyánszky Viktornál, Budapesten Gallén-Kallala illusztrációival), de megszületett a finn művész következő évi kiállításának a terve. Gallén-Kallala 473 műből álló nagy tárlatát elsőként Magyarországra hozta el. (Koós 1967: 54.) A Szépművészeti Múzeumban 1908 januárjában nyitott kiállítását mintegy százezren látták, óriási ünneplésben volt része, a kultuszminisztérium magyar állami nagy aranyérmével tüntették ki. 1908 tavaszán családjával együtt több hónapot töltött Magyarországon. Ittléte alatt több arcképet is készített, többek között a festő Zichy István gróf és Koronghi Lippich Elek olajfestésű arcképét. (Pusa 1983: 321–322.) Nemcsak a szűkebb művésztelepi tagokkal, hanem a tágabban Gödöllőhöz kötődő – a népművészetet a nemzeti formanyelv kialakításának forrásaként felfedező – művészek, építészek körével is baráti kapcsolatokat alakított ki Gallén. Thoroczkai Wigand és Maróti Géza például még finnországi otthonában, Tarvaspääban is meglátogatták őt, sőt Wigand Gallén műteremházának tervezésében is részt vett. (Maróti pedig ez alkalommal magyarországi látogatásra invitálta Saarinent, aki el is fogadta a meghívást.)

⁵⁴⁹ Gallén-Kallala, a budapesti hivatalos programja részeként, Apponyi Albert kultuszminiszter társaságában tekintette meg Körösfői Krieschnek a készülő Zeneakadémia épületében megfestett freskóját. Apponyinak nem tetszett a falkép középpontjában álló női akt és kijelentette, hogy el fogja távolíttatni. A már komoly nemzetközi hírnévre szert tett és Magyarországon is ünnepeelt Gallén-Kallala, aki „a művészetek és művészek korlátlan szabadságának hangos hirdetője és harcosa volt, mérgesen kifakadt: Hogyan? Önöknél egy miniszternek művészi dolgokban ilyen beleszólása van? Jegyezze meg, nálunk Finnországban egy beérkezett művésznek annyi hatalma van, mint egy miniszternek, azzal a különbséggel, hogy a miniszter hatalma csak a mandátuma lejártáig tart, a művészé azonban egész élete folyamán!” Gallén-Kallala Apponyit ugyan végig sértette, de megmentette a freskót a gróf prüdségétől, s ekkortól mély barátságot kötött Körösfői Kriesch Aladárral. (Kriesch Tamás bevezetője, Liipola 1979: 48.)

*a nagy városok közül. Itt viszont megcsodálta a piciny, kis házakat és egyre bizonygatta, hogy a dombon emelkedő karcsú tornyú fatemplomnál szebbet még sehol a világon nem látott. Talvalyi házigazdánk, Korpos Pali meghívta az egész társaságot ebédre, és a ház asszonya pompás nyencfalatokat készített számunkra. Vasárnap lévén, mindenütt sok emberrel találkoztunk, és Kallela megcsodálta, milyen szívélyesen, régi barátként fogadtak az emberek. Délutánig maradtunk a faluban.*⁵⁵⁰

Visszakanyarodva Körösfői Kriesch Aladárnak Kalotaszeghez fűződő kötődéséhez, a művész az évek során rendszeresen vissza-visszatért. Kós Károly, a 20 évvel fiatalabb pályatárs nekrológjának szavait idézve:

„...el-eljárógatott hozzánk hűségesen. »Egy kis hazai levegőért, színekért, vonalakért, új erő-kért«, mondogatta.»⁵⁵¹ „Évtizedeken keresztül esztendőről-esztendőre nyáron, avagy ősszel, de havas télen is néha, csak megérkezett a szürke, bozontos fejű ember Körösfőn, avagy Mákón. Ösmerték már az emberek, a régi, ismerős házak készen várták a vendéget: »megjött Kriesch úr!!« Aztán néhány hétig hol itt, hol ott bukkant fel: benn a falukon, kinn a földeken, a köves hegyoldalakon, a ritkuló erdők mélyén. Kaputos embert nem keresett meg, a papok, tanítók, birtokos urak nem is tudtak róla; de a pendelyes parasztyerekek ösmerték mind Kriesch Aladárt. Így volt ez 1914-ig. Hogy a háború kitört, nem látták azóta. Azóta csak készült ide, várta az idők változását és készült.»⁵⁵²

A háború legvégén mégis újra megjelent Kalotaszegen, ahonnan 1918. október 19-én ezt írta: „Meglátogattam itt az én régi jó barátaimat a falvakban, a kalotaszegi népet...”⁵⁵³ Legutolsó munkái között van egy 1919-ben készített akvarell a bánffyhungyadi vásárról.⁵⁵⁴

Kalotaszeg élménye Körösfői Kriesch Aladár képzőművészeti (festmények, grafikák, muráliák) munkái mellett sokoldalú iparművészeti munkásságán, bútorain, szönyegein, enteriőrökbe tervezett tárgyegyüttesein is visszaköszön. Sőt nemcsak ceruzát és ecsetet, hanem tollat is ragadott, hogy Kalotaszegről írjon, vagy ismeretterjesztő előadást tartson.⁵⁵⁵

Míg az előző évtizedekben, az úri otthonokban, főleg az előszoba és az ebédlő bútorzata volt jellemzően népies, a gödöllőiek munkáival a gyerekszoba, a női és férfidolgozószoba, illetve -műterem belsőépítészete, berendezése is népies jelleget öltött. 1905-ben „A műbárátok köre által rendezett interieurkiállítás április 5-ikén nyílt meg, mely egy teljes, modern ízlés szerint készült, előkelő úri lakást akar feltüntetni. Az egyes szobákat Wiegand Ede, Kriesch Aladár, Undi S. Mariska tervezték s több művész működött közre az interieur díszítésében, képek-

⁵⁵⁰ Liipola 1979: 49.

⁵⁵¹ Kós 1920: 277.

⁵⁵² Kós 1920: 274.

⁵⁵³ Jurecskó 1989: 274.

⁵⁵⁴ KKA katalógus 299., 841. tétel.

⁵⁵⁵ 1904. március 4-én az Iparművészeti Múzeum pénteki ismeretterjesztő programjai sorában Kriesch Aladár tartott előadást „Kalotaszeg művészete” címmel. (*Magyar Iparművészet*, 1904. VII. évf. 1. sz. 49.)

66. kép: Kriesch Aladár tervezte „férfi-dolgozó” berendezésének részlete mennyezetes dobogóval. (Készült Gödöllőn, asztalosmester Mócsay József.) Kriesch a kazetták alakjait (menyasszony, cigány, nácsnag, menyecske, legény) temperával fára festette. Kiállításfotó a Műbarátok 1905. évi kiállításáról

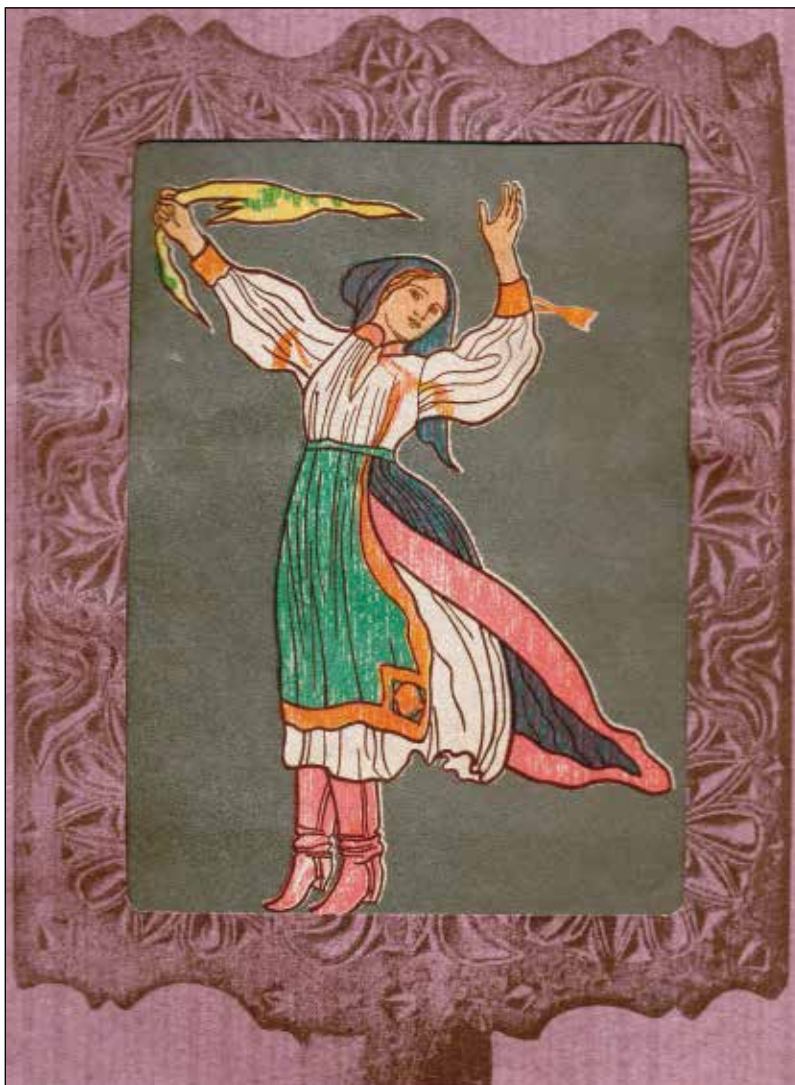
kel, szoborművekkel. A kiállítás május elsejéig lesz nyitva.”⁵⁵⁶ A Magyar Iparművészet folyóirat kritikusa így írt a kiállításról: „... itt valami új, valami különös dolog történt. Művész, asztalos, építész és szobafestő teljes lélekkel egymás kezére jártak [...] az életből merített, még pedig nemzeti érzéséről vezetve a népművészeti élő kincstárból [...] Kalotaszeg művészete [...] emlékei rajzolták körül a művészt a tervezésnél [...] nemcsak a faragott gerendák és kopjafák motívumainak ornamentális részleteit használta fel, hanem a magyaros érzést új bútortípus megalkotásával, szerkezeti elemekben és festői térhatásokkal is törekedett kifejezni [...] A barátságos gerendázat alatt magyaros fríz övezi a falat [...] Az ablak mentén dobogóra – mint egy kis fészek – pihenő-sarok van rakva, rajta egy díván húzódik meg, fölötte mennyezet kalotaszegi lakodalmas alakokkal [...] Kriesch dolgozójában bizonyára mindenkit az az érzés

fogott el, hogy ott minden magyarul van mondva.”⁵⁵⁷ A műterem, mint a művelt műértő, a *connoisseur* kifinomult ízlésének és a művészlétnek kifejezője, egy új tértípus az otthon művészetében. A kiállítás katalógusa így fogalmaz: „Férfi dolgozó (műterem) [...] Nappali tartózkodásra szánt szoba, amelyben művészkedni szerető ember foglalatzkodhatik. Tervezésénél a művészt kalotaszegi emlékek vezették: a mennyezet gerendás, az oszlopok dísz kopjafák után van faragva stb. Általán pedig az a törekvés nyilvánul meg, hogy a magyaros érzés ne csak ornamentális részletekben, hanem a szerkezeti elemekben is kifejeződjék.”⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ Vasárnapi Ujság, 1905. április 9. LII. évf. 15. sz. 236.

⁵⁵⁷ Szentiványi 1905: 198–199.

⁵⁵⁸ Czákó 1905 szövegrészletét közli: KKA 239.

67. kép: A Magyar Királyi Posta dísztavirata: „Erdélyi üdvözlét”, Körösfői Kriesch Aladár rajza. Színes linometszet. Kiadó: Magyar Földrajzi Intézet Rt., Budapest, 1940. A kendőt lengető nőalak rajza egyezik az előző képen látható, 1905-ös műterem-berendezés sarkában kiképzett, faragott oszlop támogatta ülőfülke fölötti mellvéd deszkapaneljén látható dekoráció „lakodalmas” alakjával. Ugyanez a rajz került rá a fenti interieurkiállítás katalógusának borítójára is.⁵⁵⁹ Az 1920-ban elhunyt művész rajzát még 20 év múltán, Észak-Erdély visszacsatolása idején is használták

⁵⁵⁹ Czakó 1905 könyvborítójának fotóját közli: KKA 239, 331. tétel.

Számos biztos kézzel rajzolt finom tanulmány és akvarell mellett (például a 65. és 66. képen az 1908-ban és 1911-ben készült vízfestmény és krétarajz), amelyben megmutatkozott Körösfői Kriesch lírai alkata és kitűnt a vonal és szín iránti érzékenysége, megalkotta a templomba vonuló körösfőiek apoteózisát az 1904-es Saint Louis-i világkiállításra (amelyet már korábban bemutattunk). Megfestette 1905-ben a „Templomozás Kalotaszegen” című nagy méretű vásznát (amelyet az állam vásárolt meg tőle),⁵⁶⁰ és más művein is fel-feltűntek kalotaszegi muszujos női és szürkabátos férfialakok. Így például az első gyermekük elvesztése fölötti gyász ihlette, 1903-ban készített „Ego sum via” szimbolista festményén,⁵⁶¹ egy 1905 körül Gödöllőn készült dekoratív faliszőnyegén,⁵⁶² vagy a marosvásárhelyi kultúrpalota homlokzati mozaikjának allegóriáján.⁵⁶³ Mint annyi más

⁵⁶⁰ Mérete: 93,5 x 144 cm, tempera vászon (KKA katalógus 241. 347. tétel). A kép nem azonos a Saint Louis-i pannóval. A fekvő téglalap alakú képen hat teljes alakos, ünnepölőbe öltözött vonuló nő látható oldalnézetből, közelről, virágos zöld fűvön, kistávlátú fás-keretes háttér előtt. Murádin Jenőnek köszönhetően nemrégiben került elő a kolozsvári Művészeti Múzeum Bánffy-palotabeli raktárából. A képet 1912-ben a Szépművészeti Múzeum adta letétbe az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak. A két világháború között és az 1950-es évektől elzárva tartották, feltételezhetően 1940–1944 között ki volt állítva. (Murádin 2016: 38–39.) A templomozó kalotaszegieket egy évre rá, 1906-ban újra megfestette vászonra. (KKA 249. 400. tétel, magántulajdonban.)

⁵⁶¹ Tempera, vászon, mérete: 158,5 x 286,5 cm. Magyar Nemzeti Galéria, leltári szám: 2485. (KKA katalógus 232. 259. tétel.)

⁵⁶² A szőnyegképen három asszony geometrikus motívumokból „összerakott”, stilizált alakja oldalnézetből látszik. 'Scherebek'-technikával szőve (színén és fonákján egyforma, a láncfonalat rojtként meghagyják, a népi szőtesekre emlékeztetően). Mérete: 193 x 111 cm, Gödöllői Városi Múzeum, leltári szám: 90.40. (KKA katalógus 271. 607. tétel.) A nőalakok öltözete részben kalotaszegies, részben középkort idéző formai elemekből építkezik. (A szőnyeg „Kalotaszegi asszonyok” címét Keszérü Katalin művészettörténész adta, bővebben az alkotásról: Keszérü 1977: 125–127.)

⁵⁶³ A Jakab Dezső és Komor Marcell tervezte Kultúrpalota 1911 és 1913 között épült. A székelő mondákat, balladákat megjelenítő üvegablakai, belső és külső muráliái egyben a gödöllőiek összművészetének csúcspontját jelentik. (Az épületről bővebben lásd: Gellér 1999.; Kovács 1999.; Várallyay 2013.) A külső főhomlokzat harmadik emeletén Körösfői Kriesch allegóriája, „Hódolat Hungáriának”, avagy „A magyar kultúra apoteózisa” című mozaik látható egy fekvő téglalap alakú, ívsoros mezőben, amelyet Róth Miksa műhelye kivitelezett. Az aranymozaik háttér előtt vonuló allegorikus figurák egyike, a jobb oldali kalotaszegi muszujos viseletbe öltözött nőalak, hegedűvel a kezében, a bal oldali legszélső férfialakon kalotaszegi szűr. A mozaik két oldalát keretező keskeny, függőleges mozaikmező a cserépből kinövő, kígyózó száron ülő, hulló fejű virágokkal, a kalotaszegi kiskapuk kapufélfájának vésett motívumait dolgozza föl síkornamentikaként, a középkori előképekkel is párbeszédben. (Például hasonló motívum látható Edvi Illés magyargyerőmonostori rajzain, Kriesch 1903: 266., 267.) Külön tanulmány tárgyát képezhetné az egyéb kalotaszegi népművészeti utalások számbavétele a kultúrpalota ornamentális és figurális díszítésén. Például a Tükörteremben Thoroczkai Wigand – Muhits Sándor üvegablakán „Réka asszon deckás ablaka” faragott ablakrácsa, amely egy az egyben másolata annak a kalotaszegi ablakrácsnak, melynek fotója a *Magyar Iparművészetben* jelent meg (Kriesch 1903: 272.) Nagy Sándor üvegablakain, a „Júlia szép leány” középső ablaktábláján kalotaszegi a templomtorony harangházas sisakja, valamint Szép Salamon Sára öltözete. Itt szeretnénk megemlíteni Gellér egyébként kiváló cikkének néprajzi bizonytalanságait. Szép Salamon Sára triptichonjának első képén a lovas nem férfialak, hanem az maga a hősnő, kalotaszegi muszujba és köténybe öltözve (i. m. 369.); Körösfői Kriesch „Székely népmese” falképének bal oldali alakjai nem kalotaszegi viseletben vannak (Gellér 1999: 367.), a kalotaszegi ruhák nem „legtöbbször sujtásosak”. (Gellér 1999: 368.)

kortársát, Körösfői Kriescht is megihlették a kalotaszegi fafaragók és ácsok jellegzetes munkái, a fejfák, kiskapuk és a fiatornyos, harangházas templomok. Számára azonban ezek nemcsak tetszetős ornamensek, dekoratív formák vagy kelendő zsánertémák forrásai, hanem mélyebb szimbolikus jelentést hordoznak. Az 1913-ban készült „Szarvasok” faliszőnyegén⁵⁶⁴ a csillagos, holdas, havas alkonyatban az eget és a földet összekötő páros fejfa előtt az égre néző két agancsos „csodaszarvas” a mondák és mesék világát idézi. Az 1918-ban készült, a nagy háború drámáját érzékeltető „Sasok a hős sírja felett” gobelin⁵⁶⁵ keskeny, magas, álló képmezőjének középpontjában egy faragott fejfa áll, a gombfa csúcsába díszként „háromág” szúrva, mint az Kalotaszegen a fiatal halottnak szokás.⁵⁶⁶ A fejfa felett, a haragos ég viharfelhői előtt két sas köröz. Az alacsony horizontú táj középmézejében egyvonalban temetői fejfák sorakoznak, mint vezér mögött a katonák. A háttérben a valkói kerített templom tömege bontakozik ki harangházas, fiatornyos toronysisakjával és a cinterem erődítésének zömök bástyájával. A képmezőt keretező szövött képkeret geometrikus mintái egyaránt idézik a fafaragás és a népi szőnyegszövés motívumait. Amennyire a szarvasos szőnyeg nemes tartású koronás gím bikái és világos színei méltóságos nyugalmat árasztanak, a vitéz sírja sötét színeivel, dekoratív, de zaklatott vonalaival fenyegető nyugtalanságot, drámaiságot kelt.

A kerepesi temető árkádsorának négy kupolája közül az egyikbe Körösfői Kriesch tervezett 1909-ben mozaikot. A Krisztus feltámadásának és második eljövételének ikonográfiai elemeit vegyítő kompozíción a két életfa között álló négyszögű, négy fiatornyos palota a mennyei Jeruzsálemet jelképezi. A Jelenések könyvében⁵⁶⁷ megírt, mennyből

⁵⁶⁴ Körösfői Kriesch Aladár terve után 'Scherrebek'-technikával Frey Rózsa szötte Gödöllőn. Mérete: 191 x 110 cm. (KKA katalógus 286., 725. tétel.)

⁵⁶⁵ Körösfői Kriesch Aladár terve után gobelinteknikával szötte Frey Rózsa Gödöllőn. Mérete: 234 x 90 cm. (KKA katalógus 298., 828. tétel.)

⁵⁶⁶ „A fejfákra három ágú »engem ne felejtis«-nek is nevezett bokrétát illesztenek, télen pedig fehérr tollbokrétát libegő szalagdíszel; [...] Eredeti a koszorút helyettesítő három ágú fa, a villa, amelyet a sírlábához szúrtnak le vagy a gomb fa hegyébe tűznek...” (Malonyay 1907: 280.) Kriesch ekkoriban nem egy ilyen feldíszített fejfát látott Kalotaszegen. Egy háromággal díszített gyermek fejfa fotóját közli a *Magyar Iparművészet*, 1903. VI. évf. 6. sz. 284. K. Lippich és Kriesch kalotaszegi tanulmányának illusztrációjaként (ugyanannak a fejfának a rajzát közli: Bátty 1904: 108.) A Malonyay-kötetben is több fotó szerepel háromágas fejfáról (Malonyay 1907: 255., 259., 267., 276.), de mind közül a legfontosabb a kötet „Temető” fejezetének első színes képmelléklete (Malonyay 1907: XIX. tábla, a 254. és 255. oldal között), amely Körösfői Kriesch akvarellje. Rajta ugyanazt a háromágas gombfát örökítette meg, amely a valóságos előképe a szőnyegen látható stilizált sírjelnek. Továbbá az 1908-ban, a valkói temetőben készített, már említett akvarelljén három fejfa is látható egymás közelében, háromággal. A kalotaszegi háromágfás, zászlós temetkezési szokásokról többen is írtak. (Csete Balázs 1944.; Kresz Mária 1949.; Nagy Jenő 1942.; K. Kovács 1944.) A háromág készítése kalotaszegi specialitás, (csak az Abaúj megyei Pusztafalun fordul még elő: Novák 2005: 69.) „...a megkonfirmált lányok kötelessége [...] ha leány, legény vagy kisgyerek halt meg, ők kötik a fejfára való virágdíszes háromágúfát.” (Kresz 1949: 13.) Itt említjük, hogy Kalotaszegen a 'fejfa', 'gombfa', 'gombos fejfa' elnevezéseket használják (Csete 1942: 201.), s a közkeletű 'kopjafa' elnevezés újabb keletű, az utóbbi évtizedekben általánosan terjedő, és a református sírjel hagyományon túlmutató, nemzeti emlékállítás jelenséghöz kapcsolódik. (Lásd például: Novák 2005: 119–120., 2017.)

⁵⁶⁷ Jelenések könyve 21,2–27.

68. kép: Kőrösfői Kriesch Aladár: „A feltámadás” mozaikkép részlete, 1909. A kerepesi temető (ma Fiumei úti sírkert) Gerle Lajos és Hegedűs Ármin építészek tervezte Árkádsora (1904–1908) déli oldali nyugati kupolacsarnokának mozaikja, Róth Miksa kivitelezésében. A részlet a kalotaszegies építészeti elemekkel megálmodott mennyei Jeruzsálemet ábrázolja

alászállt „szent város” „falának rakása jáspisból”, „kapui be nem záratnak”, „Isten dicsősége megvilágosította azt”, „és nem megy abba be semmi tisztátalan [...] hanem csak a kik beírat-
tak az élet könyvébe...” Kőrösfői Kriesch számára az „Isten sátora”, az igazak lakóhelye, ahol Isten az ő népe között marad, a megígért hazatalálás és paradicsomi béke földje nem más, mint Kalotaszeg.

1903-ban már Undi (Springholz) Mariska is ott volt Kőrösfőn, Mákón, Jegenyén. A Kalotaszegen készült munkáiból ő is publikálta kályhacsempék és utcaajtók rajzát a *Magyar Iparművészet*-ben, 1904-ben.⁵⁶⁸ Néhány évvel később emlékezik meg arról, hogy fiatal mintarajziskolai növendékként osztálytársa, Kriesch Laura „jóvoltából fivérének, Kriesch Aladárnak a műtermébe tekinthettem be és ez szerencsés és elhatározó esemény lett a fejlődésemben [...] Kinyilatkoztatás volt ez a számomra!” – írja.⁵⁶⁹ Első erdélyi élményét is neki köszönhetette, „Kriesch Aladár házánál, egy kies erdélyi falucskában, ahol vendége voltam, kaptam azután mind több és maradandóbb irányítást művészetemben.”⁵⁷⁰

1904 nyarán és az év második felében már a Malonyay-kötet terepmunkálatai folytak Kalotaszegen. A munka dandárját Edvi Illés Aladár, Telegdy Árpád (bánffyhungyadi rajz-
tanár), a zentai Juhász Árpád és Medgyaszay István építész végezte, Malonyay Dezső által

⁵⁶⁸ Undi 1904. Az általa gyűjtött és a Néprajzi Múzeum gyűjteményében található tárgyak közül ket-
tőnek a képét lásd a 27–29. képeken.

⁵⁶⁹ Undi 1912: 48.

⁵⁷⁰ Undi 1912: 57.

irányítottan, igencsak megfeszített tempóban. A nyár vége felé csatlakozott hozzájuk a főleg kerámiára szakosodott Gróh István is.

Tőlük függetlenül Undi Mariska is ott volt a terepen abban az évben is.⁵⁷¹ „Undi Mariska is etnografál – úgy hallom Valkón. Holnap bejön a vásárra.” – írja Edvi Illés.⁵⁷² Egy hónappal később össze is futottak a Nádas menti Mákon: „Mesés hely, egy új világ! Ott van a legdíszebb kalotaszegi viselet, tombolás a színekben. Gyönyörű faj, s micsoda tűzzel táncolják az „ötöst”! Ott volt ugyanakkor Springholz (Undi) Mariska is s ő is rajongott. Ugyanott vannak házak festett tornáccal (kék alapon tulipánok). Ott még a férfi viselet is pazar színes; ott festettem egy legényt farmatringgal, roppant érdekes!” – lelkesedett Edvi Illés.⁵⁷³

A Műbarátok köre már említett, 1905. évi interieurkiállításán Kriesch Aladár férfigdolgozójához egy palánkkal elválasztott női dolgozó ízesült,⁵⁷⁴ amelyet Undi Mariska tervezett. Érdemes felidézni, hogyan tekintett vissza a feladatra:

„Alapformái a magyar kalotaszegi parasztszoba faragott ablakai[ból], bútoraiból indultak ki. Dekoratív ötletük az volt, hogy a katángos mező színhatásában megfestett fal előtt az arany-sárga tündöklő szantálfabútor az érett kalászos hangulatát adja és egyúttal több stilizált mezei virág magán a bútoron, a szoba takaróin, párnáin, falvédőin a rétre vigye képzeletünket és egy hívogató, otthonos, minden női munkára célszerűen berendezett interiőt adjon.”⁵⁷⁵

Undi Mariska kalotaszegi élményeinek nagyívű művészi összegzése két 1911–1912-ben megfestett freskó. Egy festőnőnek szokatlanul férfias, embert próbáló feladat és nagy megtiszteltetés volt Budapest székesfővárosának megbízása, hogy a díszítőfestészetben is kipróbálhatta képességeit. Az Aréna-úti Népszálló⁵⁷⁶ földszinti nagy ebédlőtermének, előcsarnokának és dohányzójának dekoratív festését, és az oldalfalakon az ablakok és ajtók fölötti bemélyesztett, trapéz alakú falsíkokon a figurális freskókat Undi Mariska tervezte és festette. Undi a Népszálló falképeinek a magyar tájak népeletéből vett zásnerjelenetei között két kalotaszegi témát is megörökített, egy aratásjelenetet (70. kép) és egy kútnál enyelgő párt, „Vízfordás Kalotaszegen” címmel. (Ezekén kívül a „Szegedi paprika”, „Palotai paradicsom”, „Agárdi mézeskalács”, „Kukoricapattogatás”, „Almavásár Mezőkövesden”, „Zalai juhászok” és a „Dunai halászhajók” című képeket készítette el.) A feladatot imponáló magabiztossággal, kiváló rajzkészséggel oldotta meg, elkerülve a zásnertéma narrativitásának buktatóit. Az eleve adott nagy tér embernagyságú alako-

⁵⁷¹ A Malonyay-kötetbe Undinak a már publikált rajzaiból került be néhány. Az Undi 1904: 2019–220., 224–225. oldalon közölt kályhacsempék rajzát újraközli Malonyay 1907: 213–216.

⁵⁷² 1904. július 25. Jurecskó 1989: 267.

⁵⁷³ 1904. augusztus 24. Jurecskó 1989: 271.

⁵⁷⁴ A palánk fűrészelt, áttört deszkamellvédje és a faragott oszlopok a kalotaszegi házak tornácát idézték. Az „interieur” egyes darabjainak előállításában az asztalos, ács, festő, bőrműves, fazekas iparosokon kívül a gödöllői telep tagjai (Nagy Sándor, Nagy Sándorné Kriesch Laura, Belmonte Leo, Undi Jolán és mások) is részt vettek.

⁵⁷⁵ Undi 1912: 58.

⁵⁷⁶ Az épületet Schodits Lajos és Éberling Béla tervezte. Az ebédlő dekoratív sablonozott festését Undi tervei után Beszédes Ottó és Zsille Kálmán kivitelezte.

kat kívánt, a meglévő lila és kék csempéhez is alkalmazkodni kellett színhangulatban, és elérni, hogy a mélytűzű színnel ragyogó csempe mellett ne tűnjön bágyadtnak a meszes falon a festés. A trapéz alakú képtér magasságát teljesen kitöltő, lényegre törő, összefogott előtéri síkban tartott, kontúros alakok viseletének árnyalás nélküli színes foltjai és stilizált ornamensei dekoratív monumentalitás hatását keltik. A *Magyar Iparművészet* folyóirat 1912. évi 2. száma gazdagon illusztrált, hosszú cikket szentelt Undi munkásságának, és azon belül is a Népszálló freskóinak bemutatására,⁵⁷⁷ és felkéri a művésznőt is, hogy tekintsen vissza a pályájára.⁵⁷⁸ Ahogyan Körösfői Kriesch Kalotaszeg-víziójának a betetőzése a Saint Louis-i pannó volt, hasonlóan kiemelt jelentőségű összefoglalás Undi munkásságában a Népszálló murális díszítése.⁵⁷⁹

Az aratás jelenet trapéz alakú képterének magas horizontját a dombos táj hullámai töltik ki, a kép bal oldali felső szögletében egy templomtornyos falu távoli sziluettje.⁵⁸⁰ A kép átlós tengelye mentén négy asszony meghajló, rajzos kontúrú, oldalnézetes, ritmikus ismétlődő alakja és a bal oldali előtérben kévét kötő férfi figurája síkrelief hatást kelt.⁵⁸¹ A nők kötényén az ornamentika geometrikus stilizálása emlékeztet a gödöllői

⁵⁷⁷ Elek 1912.; Undi 1912.

⁵⁷⁸ Ennek kapcsán mondja el, hogy a Kalotaszegen és Sárközből tett ösztöndíjas tanulmányútjai után Londonba vitt az útja. *„Azért kíváncsi voltam oda akkor, mert legjobban hatott reám addig az angol népnek nagy, fejlett és bensőséggel teli képes-könyvirodalma, szerettem a poézisüket, a képeskönyveikből kiáradó bálványozását az otthonnak.”* Ruskin gondolatai órá is nagy hatással voltak, a preraffaeliták, Walter Crane, *„Rosetti, Burne Jones és Morris műveit csodálva”* szerette meg Angliát, *„ahol az egyszerűség, bensőség és szorgalomban annyi megerősítést”* kapott. Ekkor készített itthon enteriőrterveket, iskolás olvasókönyvet. Majd Tardon gyűjtött, ezt követően a Fehérkereszt gyermekkórház betegszobáinak kifestése – első freskókísérlete – után három évre Párizsba ment, hogy a freskótechnikában tökéletesítse magát. Percyval Tudor Hart magániskolájában nagy méretű akttanulmányokon az életnagyságú embercsoportok térbe helyezését tanulta, színkeverés- és *valeur* tanulmányokat folytatva képezte magát. (Undi 1912: 58–59.)

⁵⁷⁹ Undi Mariska a későbbiekben sem lett „hűtlen” Kalotaszeg-élményéhez. A népművészet, a textil-munka és a művészoktatás iránti töretlen elkötelezettségét mutatja a *„Magyar kincsesláda”* című magánkiadású albumsorozata. A *„művészi, eredeti rajz- és hímzésminták”* mintalapjait tartalmazó kilenc füzetet *„tekintettel nemcsak a hazai, hanem a külföldre szakadt magyarságra is”*, angol és német nyelvű összefoglalókkal, évszám nélkül, de 1943-ban jelentette meg Budapesten, a Stephaneum nyomdában. A sorozat III. füzet a *„Kalotaszegi írásos hímzés”* (20 minta, 110 magyarító ábra és szöveg) címet viseli. A „II. Vonaldíszítés, rátétes síkformák, zsinórzás összes példány” előszavában a munka keletkezéséről többet is feltár a szerző. A Vallás- és Közoktatásügyi miniszter által iskolai segédkönyvvül engedélyezett mű célja az, hogy a magyar fonalas-művészetet és ornamentikát *„az iskolai és az iskolán kívüli oktatás útján a gyakorlatba átvinni segítsen.”* *„Eszközzül a legrégebb, töretlenül eredeti és művészi minták állanak rendelkezésemre, melyeket a Magyar Állami Műgyűjteményekből, továbbá néhai Izabella királyi főhercegnő öfensége, Wolfner Gyula úr és Balassa Istvánné úrnő magángyűjteményéből s főleg a virágzó népművészeti gócpontokon a helyszínen vettem fel az utóbbi évtizedben.”* (A többi füzet tematikája: I. „Sárközi fejkötőhímzések”, IV. „Torockói rámánvarrott hímzés”, V. „Mezőségi írásos hímzés”, VI–VII. „Drávaszegi fejkötőhímzés”, VIII. „Dunántúli lyukacsos- és telehímzés”, IX. „Rábaközi csipkéskendők, pókos bekötés”.)

⁵⁸⁰ A freskóciklusból ez és a dunai halászhajókat ábrázoló freskó az, ahol az átlós kompozíció a távlatra utal, de a perspektívát inkább csak jelzi az egymás mögé sorakoztatott dekoratív formákkal, képsíkokkal.

⁵⁸¹ Az ekkoriban Kalotaszegen még általános sarlós aratást a nők végezték, míg a férfiak a kévét kötötték.

69. kép: Undi Mariska: Kalotaszegi aratás. Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, leltári szám: GRO_FK975 (© Szépművészeti Múzeum, 2021). Akvarell, papír. Freskóterv a Népszálló étkezdéjének faldíszítéséhez. Budapest 1911⁴⁹¹

szőnyegműhelyben készült munkák játékos motívumismétlődésére, (például Körösfői Kriesch már említett, 1905 körül készült, három asszonyt oldalnézetből, geometrikus mustrákból álló, stilizált öltözetben mutató faliszőnyegének elvont dekorativitására.) Az előtéri és háttéri alakokon a színes posztócsíkos fekete muszujok foltjai, valamint az ingvállak varrásának szerkezetet hangsúlyozó rajza erősíti a kép dekorativitását.

Összegezve tapasztalatait, Undi Mariska ír arról, hogy milyen nehézséget jelent a festőnek a meglévő térhez, gipszornamensekhez, csempedíszhez való utólagos alkalmazkodás.

„Mindez egy jelentős dologra tanított: annak a beláthatatlan értékére, ha a faldekoráció az épületen nem csupán egy később ráapplikált dísz, hanem ha a gondolata együtt érik meg és együtt alakul ki az építőművész agyában és a festőében! Így szerveesebben, sőt elválaszthatatlanul hatna a szemlélőre [...] Egy nagy, egységes és tökéletes összehangolása az építész, a festő és a szobrász törekvéseinek, ezt kellene és lehetne új épületeinknél kivinni, az volna eredmény és érték!”⁵⁸³

Ez a munkatapasztalata által is megérlelt meglátás Undi kortársainak, a gödöllőieknek és a fiatal építészeknek az összművészetre törekvő felfogására is jellemző.

⁵⁸² A Népszálló kalotaszegi freskójának mintegy előtanulmánya a már említett, a Műbarátok köre által rendezett enteriörkiállításra készült 1905-ben. A kiállításon a Kriesch kapcsán már említett magyaros férfi dolgozó párvaként Undi Mariska által tervezett női dolgozóban, a szárnyas ajtó feletti betéten megfestett egy hasonló, de lényegesen kevésbé kiérlelt, kevésbé összefogott kalotaszegi aratási jelenetet. (A panel képe színes műmellékletként megjelent: Szentiványi 1905: 200. és 201. oldal között, a teljes enteriőr fotóját lásd: 201.) A textilek kivitelezésében Mariska húgai, Karla és Jolán is segédkeztek.

⁵⁸³ Undi 1912: 60.

A gödöllőiekhez baráti szálakkal kötődő Zichy István⁵⁸⁴ is kedvet kapott Kalotaszeg meglátogatására 1905 nyarán. Az ő visszaemlékezéséből is érdemes idézni a hely hangulatának megragadásához. Zichy azt írja, hogy „Kriesch akkortájt járt Kalotaszegen, és mind viselettanulmányaitól, mind attól, amit az ottani nép jelleméről mondott, nagy kedvem kerekedett arra, hogy azt a vidéket megismerjem”.⁵⁸⁵ Zichy júniusban útra is kelt, és októberig Körösfőn maradt, ugyancsak a már emlegetett Korpos György Pali családjánál tartózkodott.⁵⁸⁶ Addigra Bánffyhunyard az utazó művészek számára már a varázsát tűnt veszíteni.

*„Bánffy-Hunyadon kiszálltam a vonatból és fiákerost szereztem. Hunyad, dacára festői templomának, dacára a piacon forgolódo színes viseletű népek, épp oly stílustalan és kietlen volt, mint a legtöbb akkori vidéki város, vagy nagyobb helység Magyarországon. Ezért ott nem is időztem, hanem mindjárt kihajtottam Körösfő felé.”*⁵⁸⁷

Zichy lelkesen vetette bele magát Körösfő közösségébe:

*„miután a magyar parasztember gondolkodásmódját gyermekkoromtól fogva ismertem, nem sok időmbe tellett, míg a körösfőiek teljes bizalommal bevettek maguk közé.”*⁵⁸⁸ *„Házigazdáim nagyon jó mestereim voltak, és tőlük az illemszabályokat, valamint a kalotaszegi tájszólást is hamar megtanultam. De még egy lépést kellett megtennem, azt, hogy ruhában is hozzájuk hasonlóvá váljak. Ez is megtörtént. Szereztem néhány rend inget-gatyát, szép melyrevalót, egy bujbelét, pár csizmát és kalapot, de a kalapra való gyöngyösbokrétát és a kivarrott fekete nyakravalót, már leánytól kaptam, mert ezeket venni szégyen lett volna. Most már bátran részt vehettem a vasárnapi táncban.”*⁵⁸⁹

⁵⁸⁴ Az elszegényedett Zichy-ágból származó gróf Zichy István (1879–1951) Budapesten, Münchenben, Párizsban és Nagybányán festőnek tanult, 1904-től a gödöllői művésztelepre járt, velük együtt több kiállításon szerepelt. 1926-ban doktorátust szerzett, egyetemi magántanár, az MTA levelező tagja, 1934 és 1944 között a Nemzeti Múzeum igazgatója, a Néprajzi Társaság elnöke volt. Tudósként az őstörténet, művelődéstörténet, viselettörténet érdekelte. (Bővebben lásd: G. Szabó: 2007.)

⁵⁸⁵ Zichy 1993: 146.; G. Szabó 2007: 87.

⁵⁸⁶ Zichyt a házigazdája után Pali Pistának nevezték el a falubeliek. Körösfőn, 1905-ben Zichyhez hasonlóan Yrjö Liipola is ott töltötte a nyarat, akivel ekkor Zichy életre szóló barátságot kötött. A szobrász, „mert agyaggal dolgozott”, a Sáros Gyurka ragadványnevet kapta. (Zichy 1993: 150.; G. Szabó 2007: 94.)

⁵⁸⁷ Zichy 1993: 146.; G. Szabó 2007: 87.

⁵⁸⁸ Zichy 1993: 148.; G. Szabó 2007: 90. Zichyt a vidéken (Kisjenőn, Nagykörösfőn, Csóron és Ónodon) eltöltött gyerekkorának élményei fogékonnyá tették, utazásai során mindenütt megtalálta a hangot a helyi parasztsággal.

⁵⁸⁹ Zichy 1993: 148.; G. Szabó 2007: 90. A viseletbe öltözés általi azonosulás nemcsak Zichy és Liipola sajátja volt. Undi Mariskáról és Körösfői Kriesch Aladár családjáról is készültek kalotaszegi viseletes fényképek. („Undi Mariska Korposék kapuja előtt”, Gödöllői Városi Múzeum tulajdona, Gellér – G. Merva – Öriné 2003: 214., 43. kép; „Körösfői Kriesch családja kalotaszegi viseletben”, ismeretlen helyen, Gödöllői Városi Múzeum Archívum negatív száma: 2786, Gellér – G. Merva – Öriné 2003: 216., 49. kép.) Bartók Béla körösfői útjáról és kalotaszegi viseletes fotójáról a későbbiekben még szó lesz.

Zichynek a látvány iránti képzőművészeti fogékonyságát kortársaihoz hasonlóan megragadták a látottak. „*A muszujus nők vörös-fehér-fekete színben tartott ruhájának szigorúan zárt, stilizált alakja volt [...] A falu képét lakóinak ruhái élénké, de azért mégsem tarkává tették, mert ezekben a fehér és fekete mellett, a vörös néhány árnyalatán kívül, más szín alig jutott szóhoz. A falu képe színben is stilizált volt. Ezt a nemes stílust akkor is láttam és éreztem...*”⁵⁹⁰

Kriesch Aladár is hosszan értekezett a kalotaszegi viselet szépségéről és hasonló tulajdonságokat emelt ki, mint Zichy: a viselet architektonikusságát és a színhasználatot.

„...különösen a női viselet, nemcsak a közönséges értelemben vett festői, – hanem, hogy úgy mondjam architektonikus. Az ország sok egyéb táján van még népviselet, mely úgy rajzbeli karakterénél, valamint színeinek eleven akkordjainál fogva erőteljes, épp stílt mutat. De a kalotaszegin kívül egy sincsen [...] amelynek alapprincípiumát az képeznék, hogy vonalaiban, szabásában az emberi test tagolásához, annak vonalaihoz alkalmazkodnék [...] Figyeljük meg, hogy mint simul az ing a törzs idomaihoz, s miképpen vannak az ujjak beillesztve, jelezve a karok különállását a testtől! Mily gyönyörű lesz ennek következtében a karnak minden mozdulata. Az elöl felhajtott szoknya, a »muszuj«, lendületes vonalában miképpen adja meg a medence rajzát, a szoknyák sokasága nem csinál fordított tölcserít a nőből, hanem a lábak mentén leomolva, harmonikusan zárja be a silhouettest, míg a piros csizma megadja a keleties nuance-ot az egész viseletnek.”⁵⁹¹

Az architektonikusság, a szerkezet más vonatkozásban, a háznál és a bútornál is megragadja Kriescht és művésztársait, (mint ezt a már fent bemutatott, 1905-ös férfidolgozó, vagy Körösfői Kriesch fotókon látható egész gödöllői lakókörnyezete is tanúsítja):

„...szépségük szerkezetükben rejlik. Nincs rajtuk semmi fölösleges, de feladatukat, kötelességüket híven betöltik. S mindamelletten mennyi leleményesség, s a vonalaknak milyen gazdag harmoniája!”⁵⁹² A színekről pedig így ír: „A teli viruló színekbe való belemerülés jellemzi általánosságban is Kalotaszeg művészetét. Diadalmas zászlóként lobogó ismertetőjele ez különben minden élő, igaz művészetnek.”⁵⁹³

Zichy István gróf „pápista” létére nemcsak festegetett és nemcsak mulatni, meg dolgozni tartott a falubeliekkel, de a „magyarvallású” falu templomába is eljárt házigazdáival.

„Kívülről mindjárt megszerettem ezt a falu feletti emelkedésen álló szép kis templomot, jellegzetes kalotaszegi tornyával, körülvevő cinteremfalával. Belül is kedves volt fehér falaival és festett fámennyezetével; de igazán széppé akkor lett, ha megtelt a hívek színes gyülekezetével. A karzatról, ahol a legényekkel ültem, ez a kép elragadó volt [...] De a körösfői templom apoteozisa az úrvacsoravétel volt [...] mert igazán hatalmas virágkoszorúnak látszott, mikor

⁵⁹⁰ Zichy 1993: 147.; G. Szabó 2007: 88.

⁵⁹¹ Kriesch 1903: 255.

⁵⁹² Kriesch 1903: 254.

⁵⁹³ Kriesch 1903: 254.

*a lányok az úrasztalát, díszes ruháikban körülállták. Volt még egy – nem éppen különlegesen kalotaszegi – okom, amiért mind szívesebben jártam ebbe a templomba, a zsoltárok régzamattá, erőteljes magyar nyelvéért.*⁵⁹⁴

Zichy nemcsak Körösfő festőisége ragadta meg, hanem a kalotaszegi emberek józan mértékletessége, fesztelen okossága, illemtudása. „Körösfőt és népét nagyon megszerettem.” – írja naplójában.⁵⁹⁵ „Körösfő népének stílusérzéke nemcsak építkezésében és viseletében, de életformáiban is megnyilatkozott. Társadalmi szabályaik nagyon szigorúak, érintkezési formáik simák és kellemesek voltak. A durvaságot és több más vidék népénél, valamint akkor még a középosztálynál is gyakori duhajkodást, nemcsak lenézték, hanem meg sem tűrték.”⁵⁹⁶ (Zichy a naplójában erre még egyszer visszatér, amikor az egy évvel későbbi, 1906 nyarán tett mezőkövesdi útja kapcsán hasonlítja össze a két vidék lakóinak mentalitását.)⁵⁹⁷

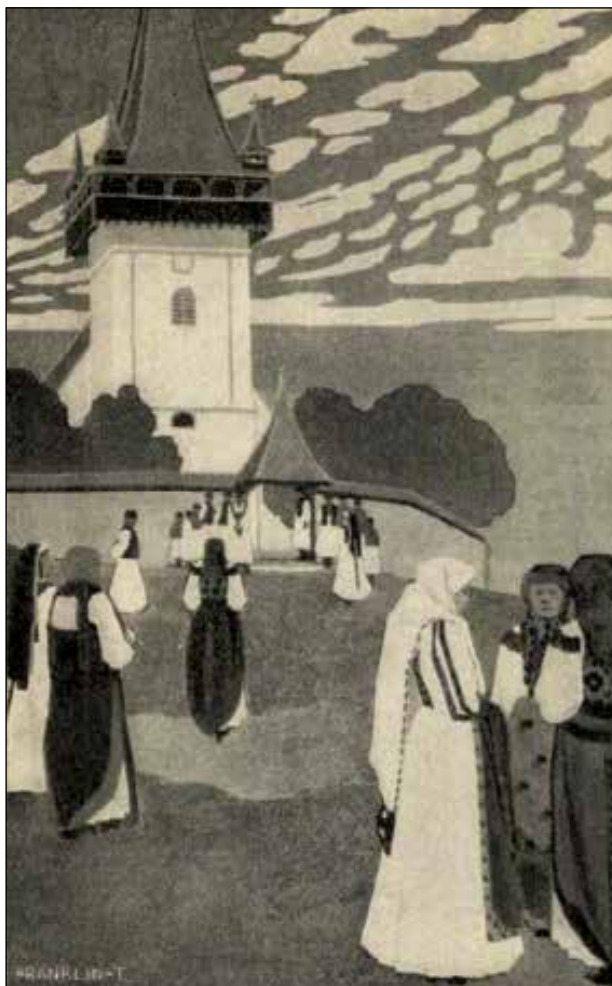
Zichy munkáiból, közte a körösfői korszakából alig maradt fenn mutatóba néhány. Egy 1906-ban kiállított szőnyegtervén a templomba vonuló körösfőiek láthatók. A szőnyeg nem készült el, sajnos a terv sem maradt fenn, csak a *Vasárnapi Ujság* egy illusztrációja közli. (71. kép.) Pedig méltán párja Körösfői Kriesch két évvel korábban a Saint Louis-i világiállításra készített pannójának. Míg a kalotaszegi nép apoteózisát Kriesch egy, a valós méretében is monumentális horizontális kompozícióba rendezte el, addig Zichy függőleges kartonjának mérete lényegtelen, és csupán művészi eszközeivel éri el a belső monumentalitást. A fekete-fehér illusztráció ugyan nem ad lehetőséget a színek ismeretére, mégis kivehető, hogy a sík formákat néhány erős szín homogén foltjával tölti ki. Nem vesz el a részletekben, határozott kontúrú alakjain az az összefogott és dekoratív stilizáltság érezhető, amely naplójának tanúsága szerint annyira megragadta őt a helyi viselet esztétikumában. Az arany metszéses szerkesztésű és sugárvonalak mentén építkező kompozíció monumentalitását fokozza a képtér bal felső harmadában felmagasodó templomtorony, és

⁵⁹⁴ Zichy 1993: 149.; G. Szabó 2007: 93.

⁵⁹⁵ Zichy 1993: 149.; G. Szabó 2007: 93.

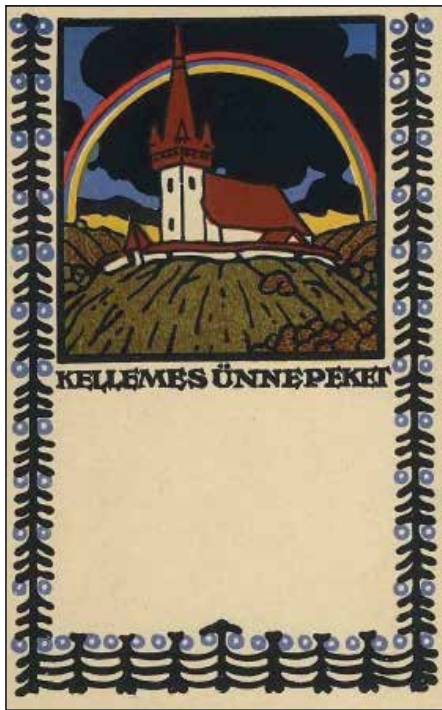
⁵⁹⁶ Zichy 1993: 149.; G. Szabó 2007: 93.

⁵⁹⁷ „A kövesdiekkel soha sem tudtam olyan közvetlen baráti viszonyba jutni, mint a körösfőiekkel. Hiába, azért én is csak nadrágos voltam. Aztán a kövesdi legények illemszabályai a körösfőieknek épp ellenkezői voltak. Kövesden az olyan legényt, aki nem verekedett, semmibe sem vették [...] Különben a legények szinte nőiesen agyoncomomált viselete sem csábított arra, hogy közéjük beöltözzem. A női viselet – bár a kalotaszegihez képest az is tarka volt – mégis sokkal nemesebb stílusosabb volt a férfiakénál [...] raffinált izlésről és stílusérzéről tanuskodott”. A helyi középosztály tagjai „kellemetlen, goromba és főképpen »úrgyűlölő« népek irták le őket”. Mindazonáltal Zichy hangsúlyozza: „Sok derék, egyenes férfitárs gazdát és sok kedves, finomérzésű asszonyt találtam köztük. Velem mindegyikük barátságos volt és azt hiszem, hogy a matyók akkori úrgyűlöletét, a köztük élő nadrágosok rovására kell írunk.” (Zichy 1993: 152.; G. Szabó 2007: 100.) Körösfői Krieschnek hasonló véleménye volt Mezőkövesd és Kalotaszeg összehasonlításáról. Nagy Sándor írja: „Aladár azonban el volt már jegyezve Kalotaszeggel, ide, [értsd Mezőkövesdre] ha el is jött évenként, szerette is a bundás-szőrös öregeket, de a túl cifra kargalegényeket, meg a még cifrább asszonyféléket nem találta elég stílusosnak.” (Nagy S. 2005: 132.) Ez meg is látszik munkásságában is, mezőkövesdi témát alig két-három munkáján örökölt meg Körösfői Kriesch. (A gödöllőieknek Mezőkövesdhez kapcsolódó munkásságáról lásd: Fügedi 1994.)

70. kép: Zichy István egy elveszett faliszőnyegterve a templomba vonuló körösfőiek képével, amely az 1905. évi több hónapos körösfői tartózkodásának élményéből keletkezett. (*Vasárnapi Ujság*, 1906. LIII. évf. 15. sz. 238.)⁵⁹⁸

⁵⁹⁸ Az itt közölt kép a „kiváló tehetségű fiatal művész” első budapesti bemutatkozó kiállításáról a *Műbarátok Körében* tudósító cikk illusztrációjaként jelent meg. A *Vasárnapi Ujság* kritikusa szerint „üde fiatalos erő, komoly törekvés s mind annak, mit ábrázolni akar, átgondolt s átértett mivolta, jellemzik művészetét...” „Menten minden művészkedő »póz«-tól, olcsó technikai fogásoktól, banális hatásvadásztól [...] a stílus keresése jellemzi műveit”, s „az ábrázolt dolgok szerkezeti (strukturális) megjelenését igyekszik rögzíteni.” „Határozott és erős stíl-érzéke egy »fali szőnyeg« tervénél s a bejáratnál látható »plakát« -jánál megkapóan nyilvánul. Mindkettő a kalotaszegi népeletből merítve, bizonyos monumentális megjelenését tolmácsolja a természetnek.” (Kriterion: Gróf Zichy István bemutatkozó kiállítása. *Vasárnapi Ujság*, 1906. LIII. évf. 15. sz. 238.)

71. és 72. kép: Képeslapok az 1910-es évekből. Helbing Ferenc (1870–1958) grafikus művész-tanár irányításával a budapesti Iparművészeti Iskola növendékei által, az 1910-es években tervezett és forgalomba került képeslapok (Rigler József Ede Papírgyár Rt.), amelyek a magyar szecesszió sajátos népművészeti fókuszát elegyítik a William Morris nevével fémjelezhető textil- és faltapéták ornamentalitásának és a Wiener Werkstätte lineáris síkkompozícióinak hatásával. Az itt közölt egyik képeslapon a magyaralkói templom távlati képének dekoratív stilizálása,⁵⁹⁹ a másikon egy kalotaszegi kapufélfá síkfaragásának átfogalmazott ornamentikája látható⁶⁰⁰

annak ellensúlyaként a jobb előteret uraló asszonycsoport fátyolkendős újasszonyának hófehér alakja.⁶⁰¹

(Zichyn kívül később a művésztelep más tagjai is dolgoztak Kalotaszegen – például az 1910-es évek elején Hende Vince, Mihály Rezső, Ortnér Ferenc is –, azonban nem kívánunk a gödöllőiekről ennél részletesebb képet adni.)

⁵⁹⁹ Iparművészeti Múzeum, leltári szám: MLT 5692., <https://gyujtemeny.imm.hu/pdfexport/11939-kepes-levelezolap>. (Letöltés: 2021. 03. 19.) közli: F. Dózsa 2004. katalógus: 5.6.20., 108. és 110. old.

⁶⁰⁰ Iparművészeti Múzeum, leltári szám: MLT 5696, <https://gyujtemeny.imm.hu/pdfexport/11943-kepes-levelezolap>. (Letöltés: 2021. 03. 19.)

⁶⁰¹ Késérü Katalin szerint a kép „a gödöllői előzmények folytatójának, egyúttal megújítójának látszik [...] mely egészen szakít az akadémikus hagyományokkal, s csak dekoratív, határozott, sík színfoltokat használ a formátumában is franciás, függőleges képen [...] Ekkoriban Vaszary János tervei nyomán szöttek hasonló felfogásban paraszti témájú gobelineket Gödöllőn, de Zichy hozzájuk képet is újszerű...”. (Zichy 1993: 140.)

73. kép: Egy faragott kiskapu Nyárszón. (Fotó: FÁ, 2005.) (Csete Balázs rajztanár az 1940-es években készített rajzain a fenti kaput is megörökítette. Bővebben lásd még a 407. jegyzetet)

A *Magyar Iparművészet* folyóirat hasábjain 1903-ban, mint említettük, K. Lippich Elek és Kriesch Aladár tollából,⁶⁰² nem sokkal közös körösfői útjuk után egy-egy fontos

⁶⁰² A művész nevét a saját írásmódja szerint az előnév felvétele előtt Kriesch néven, utána Körösfői Kriesch változatban használjuk. Itt jegyezzük meg, hogy 1904, 1905 körül számos művész magya-

esszé jelent meg Kalotaszegről. Kriesch publicisztikájában az elsők között tűnik fel az a gondolat, amely a vidék adaptív formáló erővel rendelkező, élő tárgyalkotó művészetének stílusát az anyanyelvhez hasonlítja. Az anyanyelv-metaphora az elkövetkezendő egy évszázadban olyan sokszor – Bartók és Kodály országában főleg a népzenevel kapcsolatban – fel-fel fog majd tűnni a közgondolkodásban. Kriesch így fogalmaz:

*„Itt áll előttünk a tény, a kalotaszegi művészet ragyogó ténye. Egy minden ízében kiforrott, harmonikus művészet, amely mégis lényegében határozott különbségeket mutat fel az őt körülvevő népfajokéval szemben. Hogy ezek voltak-e őredja hatással – valamint ő amazokra? Valószínű, sőt bizonyos. De hát egy nép nyelve is, nem táplálkozik-e az őt körülvevő népek nyelveiből? S azért mégis mindent saját törvényei szerint átformál. S vajjon a nép művészete nem azonos-e a nép nyelvével, csak hogy éppen más anyagon keresztül beszél és közvetíti fogalmait és érzéseit? S vajjon nem az-e egy nép művészetében a stílus, ami a nyelvben az élő szó és mondatkonstruáló törvény? Vagyis az eleven erő, a mely által minden kívülről jövő megnyilatkozást a maga képére, felfogására alakít át? Lényeges-e ilyen körülmények között egy adott művészi stílusban az idegen elemeket keresni, midőn maga a stílus mindent beolvasztó erejével önmagában bizonyítja saját létezését? Miért nem kételkedünk a magyar nyelv létezésében? Mert ezt mindnyájan értjük és érezzük. De a magyar nép másik, alaki beszédjétől, paraszti művészetének stílusától bizony messze estünk. Ezt kevesen értjük, kevesen érezzük.”*⁶⁰³

Kriesch az elmélkedése címében feltett kérdésre: „Mit jelent hát a kalotaszegi művészet?”, rögtön a második bekezdésben határozott tézissel válaszol, amit a cikkben kifejti: „azt jelenti: hogy az élet minden formai megnyilatkozásának kell, hogy művészi tartalma is legyen, – ha nincsen, úgy erkölcstelen.” Kriesch és K. Lippich kiindulópontja az, hogy a természettudomány vívmányaival „visszaélő modern élet” és a gyáripár, a tömeges termelés, az embert géppé süllyesztő, a végletekig vitt munkafelosztás elve „elsöpörte magával a művészetet”. A „nem örömök, de kínok közt, céltalanul létrehozott temérdek” gyarló és művészietlen portéka, amely könnyen lecserélhető és gyors utántermelést kíván, hozzá szoktat a „produktumok kevésre becsléséhez”, a pazarláshoz. A vásárlási kényszer úgy okoz többlettermelést, hogy a forrásokat is fecsérli. „Elpazarlunk tehát négyszer-öttször annyi földet, ugyanannyi anyagot és 8–10-szer annyi munkát, hogy silányabb portékához jussunk és ennek beszerzése is újabb és újabb fölösleges kiadást igényel.”⁶⁰⁴ Ezzel szemben, ennek antitéziseként „Kalotaszegen még más világ van.” – írja Kriesch. A kalotaszegi ember „haszontalan dolgot nem csinál, de mibe fog, annak van célja, rendeltetése [...] munkájának úgy látja hasznát, amint csinálta. Tehát egész lélekkel dolgozik s így öröme is telik benne.” „Nem bényél, de nem is siet.” „Az a szót »művészet« talán egyszer sem ejti ki életében s íme mégis

rosította a nevét. (Thoroczkai Wigand, Medgyaszay, Undi stb.) Ebben a művészi élet közegének hangulata, szellemi hatása is szerepet játszott. A művészetkritikusok is sürgették és üdvözölték a névváltoztatást. Czákó Elemér írja például az 1902-es torinói iparművészeti kiállítás tanulságairól a *Magyar Iparművészetben*: „Még egy sajnálatos körülményre kell felhívni a figyelmet, t. i. magyar iparművészeink magyartalan neveire. Épp Olaszországban (a velencei műkiállításán) egyszer már megjártuk evvel,

⁶⁰³ Kriesch 1903: 253.

⁶⁰⁴ Kriesch 1903: 251.

minden fűrése-faragása, varrása és szövése az igazi, istenadta művészet bélyegét viseli magán.”⁶⁰⁵ A saját szükségletre, gondos szeretettel, a maguk munkája által készített tárgyak több generáción át kitartanak.

A gondolatkör egyébként szinte összevág a mai öko- és slow-mozgalmak érvelésével. A Kriesch által mottóul választott William Morris-idézet – „a művészet a produktum előállítására szánt munka közben érzett gyönyörnek a kifejezése” – pedig, meglepő módon a modern pszichológia ’flow-élmény’-fogalmával mutat rokonságot.

K. Lippich egyenesen „ideális életnek” nevezi a kalotaszegiek életmódját.

„A kalotaszegi magyar nép szegény, földje sovány, köves, de piciny jövedelméből oly tisztességesen él, hogy élete bátran nevezhető ideális életnek. Szegénysége nem alacsonyítja le, sőt a gazdagság színét viseli magán, mert életét szépen éli. Kevéssel beéri, józan, nem iszik, haszontalanságokra pénzt nem ad, így aztán ebből a picinyből is jut a lelke szükségleteinek a kielégítésére. Minden, amit egy kalotaszegi magyar házban látsz, amit ott a kezzedbe fogsz, magán viseli a művészi szépség becsét. Amit férfi, nő a testére ölt, minden részében csupa intim szépség [...] Megcsinálja maga-magának az ízlése szerint való legszebbet, [...] nincs anyag, amit ő a tökéletes megmunkálás mellett díszítés nélkül hagyna [...] Semmi sem kopár, mindenben művészet van. A tornácos, négy sarok-tornyocskával díszes sudár torony-végződés, a templomi felszerelések, festett díszek, a temetői fejfák és sírkövek, egyszóval a kalotaszegi magyarság egész környezete, mellyel magát bölcsőtől a sírig körülveszi, csupa stílusos, vérbe átmert, öntudatlan, becses művészet!”⁶⁰⁶

K. Lippich esszéjében a kalotaszegi egykori jobbágyparaszti népesség életvitelében, értékrendjében megnyilvánuló értékközpontúság poétikus leírása, eticizálása és szembeállítás a korabeli kapitalista modern élet akvizitív, piacorientált habitusával egy olyan fogalmi oppozíciót ragad meg, amely egyrészt a 20. század utolsó negyedében a társadalomtudományok, szociológia, szociálpszichológia és a néprajz⁶⁰⁷ értékrend-, habitus- és életminőség-vizsgálataiban kap majd szabatos tudományos megközelítést, másrészt megint csak jelen van a mai modern ökomozgalmak „kivonulás”-ideológiáiban.

K. Lippich a cikkben művészettudományként és kultúrpolitikusként hirdeti meg a gödöllőiekkel egybehangozóan vallott programot, hogy:

„a művészet műveltségével akarjuk megváltani a világot.” mert *„ami az életet boldoggá teszi: a jóság és szépség.”*⁶⁰⁸ *„Meg akarjuk oldani, [...] hogy miképpen töltsük meg az emberi életet a művészet szépséges tartalmával. El akarjuk érni, [...] hogy az ember keresse és szeresse a teremtő szellemnek, a művészetnek apró csodáit; hogy ne kíváncsian meg mászt, csak olyat, amit a munkáló emberi lélek az ő ihletével megismerített; hogy házunk, otthonunk, annak berendezése és felszerelése, minden, ami mindenütt körülvesz, magán hordja az Isten képét, vagyis az emberi képességeknek Istennel közös mesterjegyét.”*⁶⁰⁹ A cél

⁶⁰⁵ Kriesch 1903: 252.

⁶⁰⁶ K. Lippich 1903: 249–250.

⁶⁰⁷ Ennek igen szép példája a baranyai Hegyhát sváb és magyar parasztsága értékrendjének, mentalitásának összehasonlító vizsgálata Andrásfalvy Bertalan által. (Andrásfalvy 1973.)

⁶⁰⁸ K. Lippich 1903: 245.

⁶⁰⁹ K. Lippich 1903: 246.

az, hogy „a művészeti teremtő ösztön” érvényesüljön „az ember minden munkájában”, ahogyan „az már rég megvagyon a magyar nép egyes ősi közösségeiben [...] oly jellemző fajbeliséggel, oly ragyogó üdeségben, oly gazdag formakincsrel [...] De talán egyik népi közösség sem olyan tömör, érdekességekben oly dús, testben-lélekben olyan szép, s a művészet dekoratív összehatásában oly fejlett, mint a kalotaszegi.”⁶¹⁰

K. Lippich Kalotaszeg kapcsán az oktatás és a művészeti élet reformjának képét vázolja föl (többek között hangsúlyozza, hogy mennyire elengedhetetlen a rajzoktatás a kreatív emberfők nevelésében). Bízunk abban, hogy az „ösztönös lelkű művészek [...] akik ráismernek a meritumra, sejtelemszerűleg ki fogják érezni azt a gyönyörű színes és gazdag világot, mely a magyar művészet számára a termékenyítő hatások végtelenségét foglalja magában.”⁶¹¹ S bár tisztában van vele, hogy „az élet egyre fokozódó terhei, s a velük járó szegényedés, összekötve a teljes magárahagyatottsággal, nagy pusztításokat visz véghez a nép jó kedvében, alkotási készségében, s a hitvány, de olcsón kínáló gyárilpar egyre szűkebb területekre szorítja össze a népi művészetet. Azért, ha már ezt a bájos és gazdag népi művészetet konzerválni nem tudjuk, használjuk fel idejekorán magasabb törekvéseink erőforrásaiként.”⁶¹² „... hogy ha oda járunk hatásokért, példákért, elemekért, a világ legbámulatosabb művészetének feltételeit hozhatjuk onnan magunkkal.”⁶¹³

Eszmefuttatásuk lényegében az akkoriban Kriescht és nemzedékét lenyűgöző ruskinimorrisi⁶¹⁴ művészet- és életszemlélet elveinek összefoglalása volt Kalotaszeg példáján. Ahogyan 1904-ben Dömötör István, a *Magyar Iparművészet* szakírója néhány számmal később – minden bizonnyal ismerve K. Lippich és Kriesch cikkeit – sommásan összegezte: a ruskinizmus lényege „az élet megszépítése, az művészet által, az élet minél több területén, [...] célja az eleven élet, s az ember úgy, ahogy hétköznapija él: a műhelyben, otthon, az utcán”. S ez a ruskini tanítás „nem is új, mert hisz így élünk már emberemlékezés óta, – mondhatná egy kis ruskini terület: Kalotaszeg”.⁶¹⁵ Kalotaszeg idillinek látott, művészettel telített, esztétikus világa tehát ikonikus megtestesülésévé, metaforájává vált mindazon értékeknek, amelyeket a gödöllői művészek lenyűgözőnek találtak, ebben a Magyarországot mintegy fél évszázados késéssel elért gondolkodatkörben.

Az angol Preraffaelita Testvériség és az Arts and Crafts mozgalom gondolatiságának „sok idő kellett, majdnem ötven év, míg a csatornán egész teljében áthullámozott ez a mozgalom a kontinensre.”⁶¹⁶ 1900-tól aztán mintegy varázsütésre, annál gyorsabban peregtek az események. (Az 1900. évi párizsi világkiállítás finn szereplésének hatásáról már szó esett.) Itthon az angol iparművészeti mozgalom vezető művészeinek, az Arts and Crafts Society elnökének, Walter Crane-nek a Budapesten megrendezett kiállítása hatott

⁶¹⁰ K. Lippich 1903: 247–248.

⁶¹¹ K. Lippich 1903: 250

⁶¹² K. Lippich 1903: 248.

⁶¹³ K. Lippich 1903: 247–248.

⁶¹⁴ John Ruskin (1809–1900) író, kritikus, filozófus és William Morris (1834–1896) képző- és iparművész, költő, az angol Preraffaelita Testvériség és Arts and Crafts mozgalom vezető alakjai, művészetelméletiek.

⁶¹⁵ Dömötör 1904: 34.

⁶¹⁶ Nagy S. 2005: 89.

revelatív erővel.⁶¹⁷ Ennek kapcsán az angol művész személyesen is járt nemcsak a fővárosban, hanem Erdélyben is. Crane Kolozsvárra, Torockóra és Kalotaszegre Kovács János kolozsvári unitárius kollégiumi professzor meghívására, és baráti kalauzolásával jutott el.⁶¹⁸ Erdélyi látogatása utolsó napján Bánffyhunyon a híres angol festő Gyarmathyék vendégszeretét élvezve,⁶¹⁹ házuk udvarán több rajzot is készített az odahívott ünnepi viseletű „modellekről”, amit az *Új idők* 1900. november 11-i száma közölt, (név szerint megnevezve az ábrázoltakat).⁶²⁰ Kós Károly mintegy negyedszázaddal később így emlékezik Crane kolozsvári látogatására: „*Akkor tudtuk sokan [...], hogy ez a látogatás megpecsételése volt annak a diadalmas örömnél, mellyel a mi lelkünk a háború előtti kultúrmozgalmak leghatalmasabbikát, a modern angol művészi világszemléletnek igazságát, reménységét, hitét magába fogadta.*”⁶²¹

A Crane-nel együtt berobbant művészi látásmód és a ruszini tanok érzékeny befogadó talajra hullottak itthon. Geőcze Sarolta 1903-ban több mint 400 oldalas könyvet jelentetett meg Ruskintól és Ruskinról.⁶²² Kriescht, aki 1901-ben költözött ki Gödöllőre, különösen megfogták a ruszini tanok. „*Aladár is, mint az északiak több reprezentánsa, nagy érdeklődéssel, szinte lángolással és benső meggyőződéssel vetette magát e mozgalomba [...] Vérgigtanulmányozta a róluk szóló irodalmat, elolvasta Ruskin súlyos munkáit, fordította Morris, Rossetti és Swinburne költeményeit*”⁶²³ előadásokat tartott, tanulmányt, könyvet írt Morrisről és Ruskinról.⁶²⁴ „*Ezzel a meggyőződéssel és hittel lelkében, a legnagyobb tervszerűséggel állt neki a munkának. Nem csúfnév volt, hogy Lippich Elek Ruskinnek nevezte el. [mármint Kriescht] Ahogy W. Morris áthajózott Izlandba az ősgermán kultúra motívumaiért, úgy ment ő is és eljárta Erdély népművészeti szigeteit, a mi Izlandunkat.*”⁶²⁵

Ahogy a jó barát és sógor Nagy Sándor látta Kriesch fejlődését, a szülői házból hozott, a természetprofesszor édesapa példája által ható fegyelmezett és állandó munkálkodás polgári etikája mellett, művészi pályájának és világlátásának addig a pontig még nem volt spirituális iránya, küldetéses elmélyültsége. Ekkor viszont rátalált az ő útjára.

⁶¹⁷ Az Iparművészeti Társulat által 1900 októberében az Iparművészeti Múzeumban Walter Crane (1845–1915) több mint hatszáz alkotásából rendeztek gyűjteményes kiállítást. A századforduló brit–magyar művészi kapcsolatairól, a preraffaeliták hatásáról, az 1893-tól megjelent angol *The Studio: An Illustrated Magazine of Fine and Applied Arts* magazin nemzetközi hatásáról az iparművészet, grafika, építészet új irányainak terjesztésében és magyarországi recepciójáról lásd: Sármany Parson 1988.; Keszler 1990.; Erney 1999. vonatkozó tanulmányai.

⁶¹⁸ Walter Crane kolozsvári házigazdáját, köszönősorok kíséretében, egy kedélyes karikatúrán, torockói viseletben örökítette meg. A rajzot és Crane levelét magyar fordításban közli: Kós 1924: 53., 54.

⁶¹⁹ Walter Crane Rozsnyay Kálmán színész és Kovács János professzor társaságában utazott Bánffyhunyadra. A látogatásról beszámol „Walter Crane Bánffy-Hunyadon” című cikk, *Magyar Polgár* (Kolozsvár), 1900. november 5. XXIII. évf. 253. sz. 7.

⁶²⁰ Lásd: Carton [alias Rozsnyay Kálmán] 1900. Lásd a 88. képet a 223. oldalon.

⁶²¹ Kós 1924: 52.

⁶²² Geőcze 1903.

⁶²³ Nagy S. 2005: 89.

⁶²⁴ Kriesch 1905b.

⁶²⁵ Nagy S. 2005: 91.

74. kép: 1981-ben készült református fejfa a nyárszai öreg temetőben, jól kiolvasható felirattal. A mögötte levő sírjelek is mutatják a formai sokféleségét a fejfákon előforduló motívumoknak, szimbólumoknak. (Fotó: FÁ, 2005)

Mindez akkor ért be nála, amikor a ruskinizmus mellett rátalált Kalotaszegre, amellyel nevében és identitásában is azonosult.

Kriesch művészi hitvallásának lényegét 1905-ben így fogalmazta meg: „...az ember csak akkor művész, mikor istene felé fordul s ez őt saját jobbjá mellé ülteti, megmutatván

neki, hogy milyen fenséges a lét, szép a világ.”⁶²⁶ Művészi programjukat kiáltványszerűen 1909-ben pedig mindössze hat mondatban foglalta össze, amelynek kulcsszavai: élet-öröm, szeretet, munkálkodás:

„...Magunkat szeretjük akkor, ha tisztán élünk; ha hallgatunk a bennünk élő mennyei szózatra. Másokat akkor szeretünk, ha a nagy, közös életfa kis hajtásainak, leveleinek, virágainak tekintjük magunkat, kik nagy, közös életgyökérből táplálkozunk [...]. Ami azután, eme ujjongóéleti öröm nyomán – mindennapi munkálkodásunk eredményeképpen – kezeink alól kikerül, – ez a mi művészetünk...”⁶²⁷

A gödöllőiek művészetértelmezése, küldetéses világlátása nem pragmatikus, hanem ideológiai, teoretikus alapokon állt, karizmatikus vezetőik, Körösfői Kriesch és Nagy Sándor megkerülhetetlen hatásától nem függetlenül. Komplex népművészet-felfogásukra jellemző volt, hogy nemcsak részt vettek a néprajzi gyűjtőmunkában, s nemcsak feldolgozták és alkalmazták a megismert díszítőmotívumokat a műveiken, hanem a paraszti eredetű tárgyak (valamint az azok hatására általuk készített alkotások) jelen voltak mindennapi lakó- és tárgykörnyezetükben, a paraszti világ élménye és esztétikuma áthatotta életszemléletüket, szociális és nevelési elveiket.⁶²⁸ A mindennapi élet megszépítése a tárgyi környezet igényessége, funkcionalitása és esztétikuma által, mint a művészet megújításának lehetséges iránya, szociális és morális tartalmakat is hordozott. A szépségben való hit nem volt öncélú. Körösfői Kriesch „Tagadta a »l'art pour l'art« üres hazugságát és élete minden munkájával bizonyította, hogy a művészet nem önmagáért van, de anyag, szerkezet, cél és rendeltetés nélkül művészet nincsen.”⁶²⁹ A gödöllőiek esztétizmusának, szépségkultuszának felmagasztalt szent helye, a művészettel telített „teljes” és etikus élet szimbóluma lett Kalotaszeg, ahol a művészet és az élet nem vált el egymástól, ahol „a népművészet az őt körülvevő élettel azonos.”⁶³⁰ S ahol ráleltek az alapokra, „melyeken felépülhet nemzeti művészetünk épülete.”⁶³¹

Kós Károly, a húsz évvel fiatalabb tanítvány, aki meghitt barátságot ápolt Körösfői Kriesch Aladárral,⁶³² így látta mestere küldetéses életformálását: „Egész élete annak bizonyítéka, hogy ő komolyan hitte, amit vallott és soha hitét meg nem tagadta. Nem verekedett

⁶²⁶ Kriesch 1905a: 7.

⁶²⁷ Körösfői Kriesch 1909: 3.

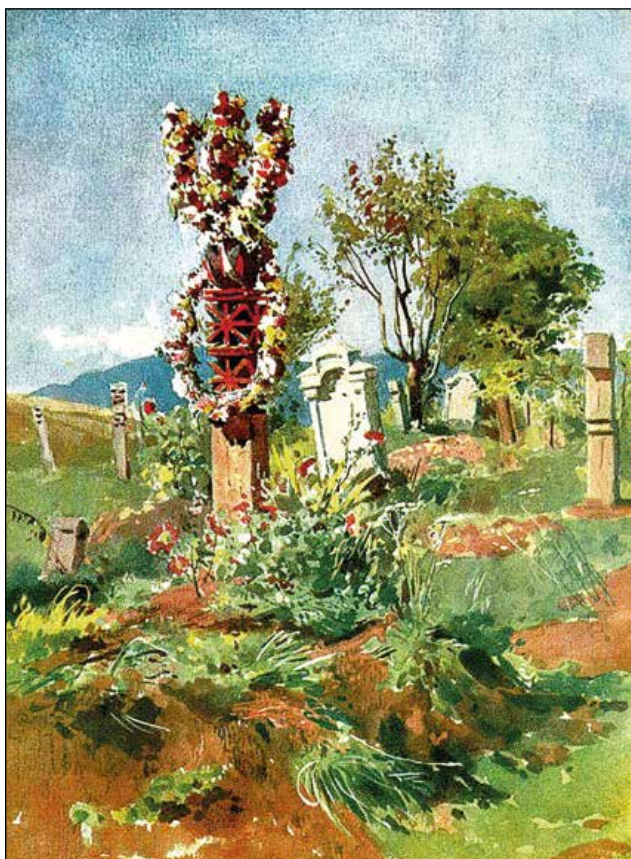
⁶²⁸ Bővebben: Gellér – Keserű 1987.; Gellér – G. Merva – Óriné 2003.

⁶²⁹ Kós 1920: 277.

⁶³⁰ Kriesch 1903: 252.

⁶³¹ Kós 1920: 277.

⁶³² Körösfői Kriesch nem sokkal a Varjúvár felépülése után járt is Sztánán. „Kriesch bácsi itt volt” – írja Kós Károly egy levelében Györgyi Dénesnek (Sztána, 1911. nov. 1., Murádin 2016: 40.). A Kós Károly által 1912-ben újraindított, lényegében saját kezűleg írt, illusztrált és szerkesztett *Kalotaszeg* hetilap (1912. január 7. és március 26. között 12 lapszám jelent meg, lásd még 194. jegyzetet) első száma Körösfői Kriesch, egy a körösfői templomról készített rajzával és írásával indul (Körösfői Kriesch 1912: 1–2., KKA 283. 702. rétel.) A beköszöntőben a festő egy 1911. december 24-én, Szent Karácsony napján, Gödöllőn keltezett levélben üzent arról, hogy mit is mondhat a Vlegyásza oldalán termett sudár szál fenyőfa „a másik, előttünk oly szent és drága, oly idegenszerű, s mégis oly meghitt, meséből szőtt világról” a „pesti sáros, szürke utcán” „rohanó, tülekedő” embereknek.

75. kép: Kalotaszegi temető háromágas fejfával, Körösfői Kriesch Aladár akvarellje. Megjelent „A kalotaszegi magyar nép művészete” kötet „Temető” fejezetének színes képmellékleteként. (Malonyay 1907: XIX. tábla, a 254. és 255. oldal között, említi KKA katalógus 256. old. 461. tétel.) Lásd még e fejezet 566. jegyzetét

*bibliás beszédű, az élettel tusakodó népünk között találja meg azt, amit keres: az itt felejtett, ide begyökeresedett faji művészetet.*⁶³⁴ „Az ő számára Kalotaszeg és Torockó nem exotikumok; ő nem pusztán színekért, vonalakért, nem pikturái külsőségeikért járt közénk, de azokért az értékekért, melyeket faji művészetünk kiépítéséhez nélkülözhetetleneknek tudott [...] A nemzeti karaktert kereste és találta meg nálunk színben, vonalban, struktúrában [...] amit akart, amiben hitt, amit vallott és tanított, abban a miénk ő és ezért a mi halottunk Kriesch Aladár. Ezért kell leszűrünk nekünk a csillagos fejfát halotti dombjára.”⁶³⁵

*senkivel, az állandó munka volt gyönyörűsége és minden munkája a mi gyönyörűségünk.*⁶³³

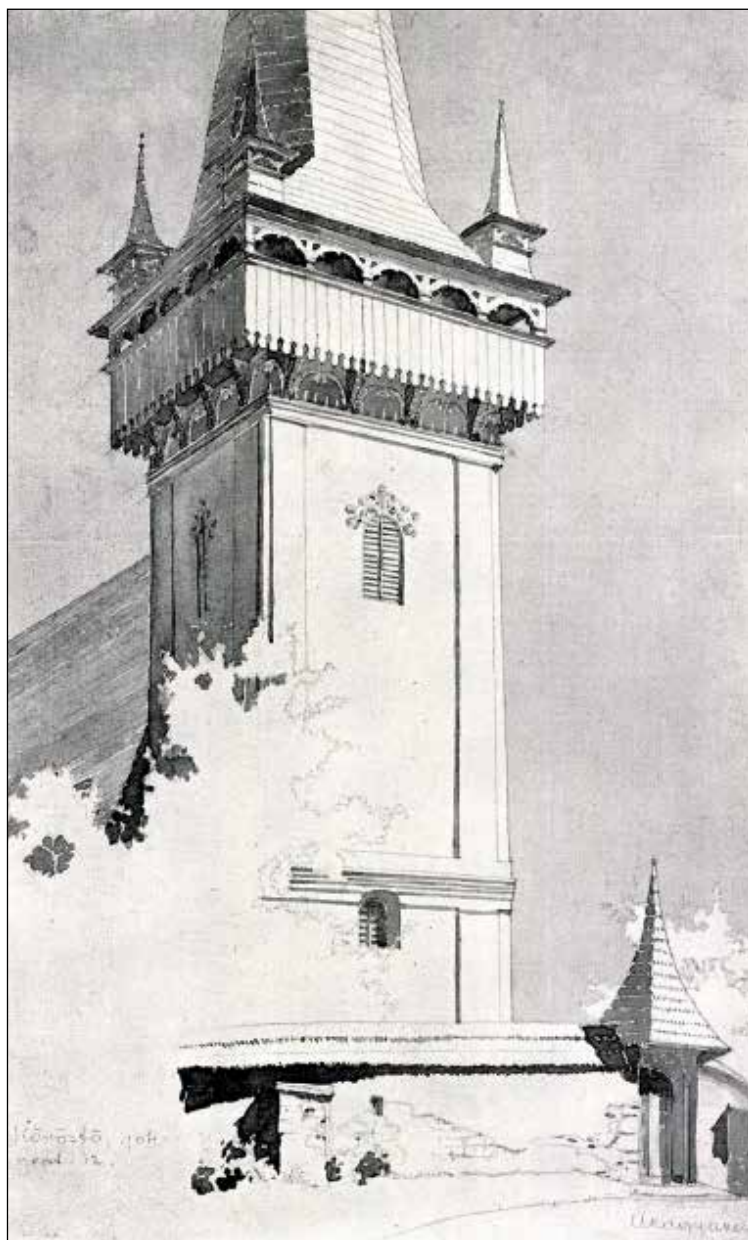
Amennyire Kós Károlyt és Kalotaszeg sorsát összefonódni látjuk, és a köztudatban összekötjük, ugyanannyira ki kellene emelni Körösfői Kriesch azonosulását Kalotaszeggel, csak erről ritkábban esik szó, kevésbé része a köztudatnak. Azonban Körösfőinek sajnos kevesebb ideje volt, ő 1920. június 16-án, a trianoni békediktátum után mintegy két héttel, 57 évesen meghalt, akkor, amikor és amelynek hatására Kós Károly maga mögött hagyva budapesti „sztárepítés” életét, végleg kiköltözött a kalotaszegi Sztánára.

Kós Károly írja a mesetről: „Beútatza úgyszólván egész Európát: hogy mesterségét megtanulja. De művészi tartalomért, levegőért, lélekért hazajön mindig: Erdélybe. Torockó és különösképpen Kalotaszeg az a föld, ahol gazdag és sokoldalú művészetének kincseit gyűjti. Itt, ami veres, köves, nehéz földünkben, a mi nehézjárású,

⁶³³ Kós 1920b: 276.

⁶³⁴ Kós 1920: 274.

⁶³⁵ Kós 1920: 277.

76. kép: „Templom – Körösfő. Rajzolta Medgyaszay István.” A rajz felirata szerint 1904. szeptember 12-én. Először megjelent még a művész névváltoztatása előtt Benkó néven a *Művészet* folyóiratban, 1905-ben (Benkó 1905: 249.), majd 1907-ben (Malonyay 1907: 83.) és 1919-ben a *Magyar Építőművészet*ben (Medgyaszay 1909: 9.) (Lásd még az értekezés 170. oldalát)

A Malonyay-vállalkozás

„Most azután megjelenik egy könyv. Hogy mi a tartalma? Minden, mert maga az élet. Az az élet, amelyet Ruskín álmódott végig a pízai temető árkdjai alatt sétálva, amelyért a fanatikus Morris élete végéig küzdött. Az az élet, amely ideálja a kultúra minden harcosának. Csupa szín, vonalak finom játéka, harmónia és lélek. Csodálatos mesevilág, amely eldugott völgyhajlásokban, csörgedező patakok, kicsiny folyók partján, emberi hajlékokban oltárát emeli a nemzeti szépnak [...] kincset érő föld Kalotaszeg. Évszázadokon keresztül organikusan fejlődő művészet fészke, nekem olyasmi, mint a magyar nép lelkiismerete. Váddal teli lelkiismeret, amely arról beszél, hogy hosszú időn által alig akadt magyar ember, aki megértette, aki megérezte [...] Tapogatózva, dadogva gyötrődniünk s lábunk alatt aranyból volt a fövény. Emlékezem arra, hogy Walter Crane ujjongva élt ezen a vidéken néhány boldog órát [...] Ahogy olvasgatom a kalotaszegi nép művészetének dicséretét, sorban megelevenednek előttem Korpos György Pál uram körösfői háza, dombtetőn épült templomok cifra tornya, templomozók színes, hímes, festői tömege, írott varrottások időtől fakult tökéletessége s a naiv fantázia tenger-sok megnyilvánulása, amely arról beszél, hogy szép itt az élet, művészettel átitatott a gyalui havasok, Vlegyásza meg a Meszes környékén. Temetők süppedt talajában, ázsiai puszták levegőjében született virág-bokrétás fejfák állanak.”⁶³⁶ – lelkendezett Margitay Ernő, a Magyar Iparművészet szakírója, a művészvilág nevében, a kultuskormány támogatásával 1907-ben megjelent, öt kötetre tervezett „A Magyar Nép Művészete” első, „A Kalotaszegi magyar nép művészete” könyv megjelenése kapcsán. A kortársak „a nemzeti elemekből táplálkozó iskolai rajztanítás”⁶³⁷ nagy hozadékának érezték a kötetet.⁶³⁸

Vegyük szemügyre közelebből is ennek a sokat emlegetett és megkerülhetetlen munkának nemcsak az eredményeit, hanem a keletkezésének körülményeit is.⁶³⁹ Nézzük meg, hogy a mű létrejötté hogyan kapcsolódott a korábban felvázolt kontextushoz, illetve készítői hogyan határolódtak el a korszak egyes kulcsszereplőitől.

⁶³⁶ Margitay 1907: 218.

⁶³⁷ Téglás 1907: 566.

⁶³⁸ Magyarországon az iparművészet megerősítésére tett erőfeszítéseknek, a gödöllői telep művészetszemléletének és a Malonyay Dezső-féle népművészet-kutatásnak és -köteteknek is köszönhetően, a 20. század elején megerősödött a magyar rajz- és iparművészet oktatásban – annak reformjaként is – a népművészet tanulmányozásának elméleti alapokra helyezett gyakorlata. A Magyar Iparművészet, a Művészet, a Művészi Ipar, valamint a Népművelés című folyóiratok írsaiból is kiderül, hogy nemcsak a művészeket és művészetteoretikusokat, de – Koronghi Lippich Elek nevével fémjelvezhetően – a korabeli oktatást irányító minisztériumi tisztviselőket is foglalkoztatta a rajztanításnak és az iparoktatásnak a népművészet által történő megreformálása. (Kriesch 1906: 164–165.; Molnár V. 1907: 289–307. Bővebben lásd: Németh: 2010.) (Tegyük hozzá, hogy mint azt az eddigi idézetekből is láttuk, K. Lippich maga is képzett művészetteoretikus író volt.)

⁶³⁹ A mű elkészültének részleteit tárja fel Kósa 1984. és Jurecskó 1989., azonban a korszak koherens képének megrajzolásához a magunk részéről is elengedhetetlennek tartjuk a téma vázlatos áttekintését.

A vállalkozás értelmi szerzőinek a korabeli néprajzkutatással való viszonya közel sem tűnik konfliktusmentesnek. Mindössze néhány évvel azután, hogy meghalt fiatalon a zseniális és nagy munkabírású Jankó János múzeumőr, vetette papírra az öt bíráló sorokat Malonyay Dezső. Az addig meglehetősen kozmopolita életet élő, nem tehetségtelen és szintén nagy munkabírású, de karrierista, és életművészpályáját sikerrel építő író, esztéta, művészettörténész – Munkácsy Mihály volt párizsi személyi titkára –, bár Kolozsvárt otthonosan mozgott,⁶⁴⁰ falut addig jóformán csak látásból ismert.⁶⁴¹ Malonyayék Jankó Jánost olvasták, tanultak tőle, valamennyire hivatkoznak is rá, megfutják a tiszteletkört. *„Néhai Jankó János dr., – a magyar néprajzi tudomány első mestere, akinek alapvető becses munkája (Kalotaszeg magyar népe) nyomán igazodtunk e vidéken...”* – írja Malonyay.⁶⁴² Ennek ellenére értetlenkedve, lekicsinylően fogalmaz Jankó tudományos szempontjait illetően, lelketlennek és művésztetlennek tartja hangnemét. Malonyay a népművészeti kötet helyszíni gyűjtő munkálatai közben, 1904. augusztus 2-án Bánffyhunadról ezt írja megbízójának K. Lippichnek: *„Esténként olvasok és olvastatok az embereimmel. Most Jankó alapos, hasznos, de minden művészi érzék nélkül készült könyvét olvassuk. Mennyi kincs mellett haladt el közönyösen!...”*⁶⁴³ Pár héttel később, augusztus 19-én pedig malíciával nyilatkozik a kor vezető tudósai által létrehozott kolozsvári múzeumi gyűjteményről: *„az EKE néprajzi gyűjteménye valóságos humbug, nehogy megvásárlását megengedd...”*, eközben levelében a saját gyűjtésüket dicséri: *„Varrottasunk van vagy 300 drb, a valkói temetőből a pap segítségével szereztünk 3 gombfát, egyet 1700-ból, – van eddig 265 drb fotográfiánk, ugyanennyi rajzunk, – vagy 300 drb egyéb holmink, olyan is sok, aminek semmi nyoma se Pesten, se Kolozsvárt a múzeumban...”*⁶⁴⁴ (Ne felejtjük el, hogy amikor a Malonyay csapat tagjai elkezdték Erdély-járásukat, addigra sajnos Jankó János nagy közéleti művét, a millenniumi falut már lebontották, amely mind a tudomány, mind az érdeklődő nagyközönség számára nehezen felfogható veszteség volt.)

A művészek és tudósok eltérő nézőpontja között feszülő ellentét a munka kezdete előtt, már 1903-ban is megfogalmazódott. Edvi Illés tesz említést K. Lippichnek egy pengeváltásról Györgyi Kálmán, a *Magyar Iparművészet* szerkesztője és Jankó János örökének folytatója, Semayer Vilibáld múzeumőr között, aki maga is jelentős embertani méréseket végzett a Felszegen:⁶⁴⁵ *„Hallottad mit mondott Semayer Györgyinek? Hogy nagy baj lesz még abból, ha mi ezekről a kalotaszegi dolgokról írunk s tévtanokat hirdetünk, ha az mondjuk, hogy azok ott eredeti magyar dolgok?”*⁶⁴⁶ Valószínű e vita is ihlette

⁶⁴⁰ Malonyay Dezső (1866–1916) számára az erdélyi szituáció nem volt ismeretlen, hiszen a kolozsvári egyetemen szerzett magyar–francia szakos diplomát és doktorátust, és ezután egy évig itt is tanított, mielőtt Párizsban folytatta a tanulmányait.

⁶⁴¹ Malonyay vidékélményeiről lásd: Kósa 1984: 9., 15. Irodalmi „parasztábrázolása messze elmarad a kor színvonalától”, „mereven mozog a parasztközött, édeskés és mesterkelt a modora” – írja róla Kósa 1984: 15.

⁶⁴² Malonyay 1907: 33.

⁶⁴³ Jurecskó 1989: 267.

⁶⁴⁴ Jurecskó 1989: 268.

⁶⁴⁵ Semayer 1901.

⁶⁴⁶ Budapest, 1903. október 4. (Jurecskó 1989: 264.) A szövegrészlet utal arra a nézetkülönbségre, hogy a szaktudomány az összehasonlító vizsgálatok módszerével élve Kalotaszeg díszítőművészetében

K. Lippichnek a tudósok felé odabökött csípős megjegyzéseit a Kalotaszegről írott, már idézett 1903-as, a *Magyar Iparművészet*ben megjelent cikkében

„a tipikus honi tudós elme talán összerántja szemöldökét [...] Cáfolatai már ab invisis ugrásra készen merednek rám, ki ily vakmerően állapítom meg az én kedves, szép fajomnak a különálló jellegét.” „Kalotaszeg megnezték már tudósok, átkotorták fosztogató kereskedők, másféle utas is érintette egy-egy csücskét, csak épen melegvérű emberek, poéták, művészek jártak keveset benne. Innen van, hogy bár könyvben megtaláljuk Kalotaszeg földrajzi meghatározását, népessége statisztikáját, emberek, asszonyok haja színét, szeme vágását, koponyaméreteit, ősi zamatú szép nyelvének szótárát, foglalkozásának, szokásainak ismertetését, itt-ott láthatunk keze munkája ősből jellegű termékeiből is egyet-mást (elrontott hímzéseiből sokat), – és Kalotaszeg még is felfedezésre vár!”⁶⁴⁷

A két nézőpont, a néprajzi-tudományos és a művészi-esztétikai a későbbiekben, a Malonyay Dezső jegyezte „A magyar nép művészete” első, Kalotaszeg kötetének megjelenése után sem közeledett. A *Magyar Iparművészet* folyóirat nem állja meg, hogy oda ne szúrjon újból a tudomány felé. A kritikus a kötet szövegét dicsérve megjegyzi:

„az írástudásnak olyan meleg közvetlensége ad hangulatot [...] Látszik, hogy művészemberek rajongása hordta össze az anyagot, nagyképszerűség, fontoskodás, tudákosság nélkül [...] ennek a munkának összehordásához rajongás kellett s az akadémiai tagok teljes abszenciája. Ez a rajongás nem kereste az ó-frank házrendszer jellegzetességét, az oláh díszítő elemek keveredését, még arra se volt kíváncsi, hogy mit szól mindezekhez a tudomány. Jól tette. Mert én úgy tudom, hogy tudományos tételek megdőlnék, igazságok hazugsággá válnak, egy azonban örök: a művészet, amely virágos szőnyeggel borítja be az élet, a rideg tudás szűrkeségét. Nekünk melege, napfényre van szükségünk és ezt illúziók adják, álmok, a képzelet játéka és szeretet.”⁶⁴⁸

A múzeológusszakma méltán érzett sértettséget a mellőzöttség miatt. Koronghi Lippich Elek művészetpolitikus, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Képzőművészeti Ügyosztályának nagy befolyású osztályvezetője ugyanis – aki a művészvilághoz

kimutatja az európai stíluskorszakokkal való kapcsolatot. Lásd például a néprajzkutató Bátty Zsigmond mértéktartó megfogalmazását: „Ha egy csomó, különböző helyről származott magyar hímzést végig nézünk, melyek között a párnahuzatok a legszámosabbak, azt látjuk, hogy azok stílusa más, mint nemzetiségeinké. Rajtuk, mint a leírásban is kiemeljük, a történeti stílusok s azok változásai tisztán felismerhetők; e mellett elárulják az úri, a nyugoti hatást, de összehatásukban mégis magyaros benyomást tesznek reánk [...] Nem állítjuk, hogy mustráik önállóak, de a nemzeti ízléshez vannak alkalmazva, nemzeti ideákkal megtöltve.” (Bátty 1906: 256.) Ezzel szemben a közkeletű, még a művészeti íróktól sem idegen vélekedés a népművészet minden megnyilvánulását mint ősi, keleti hagyatékot értelmezte. „Csak gyenge népnek vakítja meg szemét a kelő nap fénye. Forduljunk felé.” „Ennek a földnek a románcát Napkelet adja s annak a kései ragyogása ihlette meg a Magyar Nép Művészete gárdáját.” – írta a *Magyar Iparművészet* a Malonyay-féle Kalotaszeg-kötet kapcsán. (Margitay 1907: 219.)

⁶⁴⁷ K. Lippich 1903: 248.

⁶⁴⁸ Margitay 1907: 219.

közelebb állt, és Malonyay művészeti írói képességeit becsülte –⁶⁴⁹ őt, mint kívülről jövő, de saját emberét bízta meg a pénzügyileg is nagy támogatottságú állami megbízás menedzselésével.⁶⁵⁰ A néprajzi szakma talán ezért is meglehetősen hűvösen és kritikusan fogadta a végeredményt. Az *Ethnographia* egy kistílú, sértett hangú közleményben ismertette a néprajzos körök véleményét. Az elismerésben szűkszavúan tartózkodó, egyébként „a kákán is csomót kereső” szerző láthatóan nem fogta föl a művészi vállalkozás jelentőségét. A kötet „vegyesen tele kitűnő és hasznavehetetlen képekkel”, amelynek jó része „kiválóan tanulmányozhatatlan” – írja. „Általában a könyvben, közölt képek nagy tömege azt a benyomást kelti, hogy ez a könyv csak egy bazár katalógusa”. „Mire valók az ilyen képek? Ez nem tudomány, ez még nem is műkedvelés; ez csak könyvvastagítás, papírfogyasztás”, „állami támogatás mellett így nagyzolhatunk”, „azokkal az eszközökkel s azzal a költséggel, a mibe előállításuk került, nem-e lehetett volna többet elérni”? Így csak „magánvállalkozásnak” tekinthető. „Költséges és finom kiállításuk karácsonyi és egyéb alkalmi ajándéknak a felnőtt ifjúság és a szép képeskönyveket kedvelő közönség számára ajánlatossá teszi. Sok művészi aquarellje a magyar könyvek között első helyre állítja. Vastagsága és bőbeszédűsége pedig, azon el nem olvasott munkák sorsára kárhóztatja, melyeket szép köntösük miatt az asztalra tesznek ki. Kár érte...”⁶⁵¹ Tegyük hozzá, hogy a kritika igazságtalan volt, hiszen a Malonyay-kötetnek nemcsak a kivételes minőségű képi megőrzése a nagy eredménye. Ezt egy jó évszázad elteltével még biztosabban állíthatjuk. A részt vevő megfigyelésre, módszeres kikérdezésre és interjúkra egyaránt alapozó, az alkotói egyéniségekre,⁶⁵² régi és újabb stílusú kézművestechnikákra és -termékekre figyelő, kiterjedt kutatás szöveges lejegyzése is nagy értékkel bír, ha az olvasónak van türelme belemélyedni az itt-ott modoros és dagályos szövegbe.

A könyvsorozat koncepciójának megalkotásában fontos szerepet betöltő Koronghi Lippich Elek és az író-szerkesztő Malonyay Dezső Kalotaszeg „felfedezésének” a dicsőségét maguknak akarták learatni. Becsvágy, emberi hiúságok is szerepet játszottak a dönté-

⁶⁴⁹ Ezt bizonyítja, hogy például K. Lippich az általa szerkesztett *Művészeti Könyvtár* sorozatban 1905-ben Malonyaynak egy Mednyánszky Lászlóról szóló, 1906-ban öt fiatal festőt, köztük Ferenczy Károlyt, Iványi Grünwald Bélát és Rippl-Rónai Józsefet bemutató, 1907-ben egy Munkácsy Mihályról írt, kétkötetes munkáját jelentette meg. (Emellett 1905-ben Malonyaynak a 18–19. század jeles magyar festői közül kilencet bemutató reprezentatív kiállítású könyvét a gödöllőiek közül Nagy Sándor illusztrálta: „A magyar képírás úttörői.” Budapest: Franklin Társulat.) Malonyay és Lippich kapcsolatáról bővebben lásd: Jurecskó 1989: 248–249.

⁶⁵⁰ Jurecskó kiemeli, hogy „Lippichnek nem egy, a témában már hírnevet szerzett, előzetes ismereteit, nézeteit felhasználó emberre volt szüksége, hanem olyanra, aki az ő elképzeléseit veszi át.” (Jurecskó 1989: 249.) Lényegében a sorozat programjának kidolgozása is Lippich munkája volt, semmint a feldolgozandó vidékeket távolról sem ismerő Malonyayé.

⁶⁵¹ Szabó K. 1907: 361., 362., 364., 365.

⁶⁵² Az *Ethnographia* kritikája (Szabó K. 1907) nem ismeri fel a jelentőségét annak a módszernek sem, hogy a kötet készítői a jelesebb alkotóktól hosszabb szövegrészleteket idéznek, s ezzel koruk szak tudományosságát jóval megelőzték. „Az öreg molnárnak négy oldalon való szereplése úgy hat ebben a fejezetben, mintha a kalotaszegi nép művészetét csak ő képviselné.” – állapítja meg a szerző értetlenkedve. (Szabó K. 1907: 371.) A később méltán világhírűvé vált magyar egyéniségkutató folklórisztikai iskola csak az 1930-as évektől kezdett érdeklődni a név szerint ismert, kiemelkedő egyéniségek személye, társadalmi közege, tudása és alkotói gyakorlata iránt. (Kósa 1984: 14–15.)

sek sorozatában. Koronghi és Malonyay nemcsak a tudósokat hagyták ki a jól finanszírozott, nagy vállalkozásból, hanem a Kalotaszeg hírnevét évtizedes szervező és publicisztikai munkával megteremtő Gyarmathy házaspártól is távol tartották magukat. (Malonyayék elképzeléséből, hogy az Alszeg és a Nádas mente felé is alaposabban tájékozódjanak, talán az a szándék is kiolvasható, hogy elhatárolódjanak, az addig a Kalotaszeg hírnevét megalapozók jobbára felszegi körétől.) Jankó János, Hermann Antal, Vikár Béla és sok más kortársuk, előkelőségek, közéleti személyiségek, tudósok és művészek együtt – addig lényegében mindenki – csak az elismerés hangján szóltak Gyarmathyék tevékenységéről. Közéjük tartozott a Malonyayék csapatából Kalotaszegen voltaképpen először tevékenykedő és másokat is odacsábító Edvi Illés Aladár is. Edvi Illés leveleiből kiderül, hogy amikor K. Lippichet és Malonyayt először vitte el Kalotaszegre, többször is próbálta egyengetni az útját annak, hogy az általa minden tiszteletre érdemesnek tartott nyájas, vendégszerető, nagy tudású Gyarmathy házaspárhoz elvigye őket. Lippich és Malonyay azonban nem álltak kötélnek, kihagyták a „kötelező tiszteletkört”. Edvi Illés írja is K. Lippichnek 1903 szeptemberében: *„Most is sajnálom, hogy Gyarmathyékhoz nem mentünk el. Nagyon kedves emberek, s aki Kalotaszeget ismerni akarja meg kell, hogy ismerje őket is.”*⁶⁵³ majd négy hónap múlva újra elejti Lippichnek: *„Gyarmathyné írt azóta válaszképp az én levelemre – egy rövid, nagyon szíves levelet. Milyen jó embereim s barátaim is vannak nekem! Hálát adhatok s adok is érte az Istennek.”*⁶⁵⁴ Ennek ellenére a vállalkozás munkálatai alatt Malonyay úgy „tanyázott” hónapokon át „főhadiszállásán”, a bánffyhungyadi Tigris szállóban, hogy nem volt hajlandó megtenni azt a pár száz lépést a Gyarmathy-házig.

K. Lippich és Malonyay nemcsak látványosan kerültek, negligálták Gyarmathyék köreit, hanem nyilvánosan is, meglehetősen bántó hangnemben adtak hangot annak, hogy helytelenítik a kalotaszegi varrottas kommercializálódását,⁶⁵⁵ továbbá nem értenek egyet Gyarmathynénak a népművészeti motívumok felülről lefelé történő terjedéséről vallott nézeteivel, mely a korszak nagy vitája volt.⁶⁵⁶ Gyarmathyné érthető módon sértve

⁶⁵³ 1903. szeptember 21. (Jurecskó 1989: 263.)

⁶⁵⁴ 1904. február 6. (Jurecskó 1989: 264.)

⁶⁵⁵ „A »kalotaszegi hímzés« kereskedelmi czikké lett, s mint ilyen ős szépségeiben (pártfogói téves irányítása miatt) pusztulásnak indult. Ez a jellegben degenerálódó háziiparcikk buzgó kolportázs tárgya”. (K. Lippich 1903: 248.) „A fiatalok már pénzért, megrendelésre, sietve dolgoznak minták után az urak gusztyusára holt színű selyemfonalakkal.” (K. Lippich 1903: 249.) Kriesch Aladár így fogalmaz: „Beszéljek a kalotaszegi varrottasról is? Arról a szegény varrottasról, a mely a legelevenebb intő példája annak, hogy mint tűnik el a semmiségbe a művészet géniusza, amint valami dolog tisztán pénzért, kereskedelmi célokra készül! Mi ez a mai, világoskék vagy rózsaszín selyembe hímzett, idegenbe olcsó pénzért készülő terítő ahhoz az öserejű, régi varrottashoz képest, melyet pusztán csak a maguk öröme, ünnepjeik és köznapjaik szebbé tételére készítettek! Emitt a technikák alkalmazkodása az élet szükségletehez, a feladathoz s a virágként mindenfelé fakadó motívumok tengernyi sokasága. Amott egyetlenegy technikának az unalomig való ismétlése két-három elsorvadt motívummal.” (Kriesch 1903: 254–255.)

⁶⁵⁶ Erről a kérdésről Gyarmathyné így nyilatkozik: „Többen azt állítják, hogy hajdan a nép kezdte a varrottast s úgy szállt az fel a palotákba. Én ellenkezően azt tartom, hogy a palotákból terjedt lefelé, mint minden divat és szokás. Mint a hajdani nagyúri magyar lakodalmak teljesen felalálhatóak a mostani kalotaszegi lakodalmakban, az aranyhímes, skófumós díszmunkák benne vannak a fejtevel varrt varrottasokban. A ki annyi régi minta után kutatott, mint én és annyi nevezetesebb darabnak tudja az eredetét, az már tisztán látja, hogy a fejedelemszonyok »nemes leányai« mint varrták például

érezte magát, s ennek a lenyomata publicisztikájában is nem egy helyütt megtalálható.⁶⁵⁷ Malonyay végül is a megjelent műben, a tisztesség kedvéért, a kritikus szavak mellett, azért csak kiszorított magából egy ímmel-ámmal hangzó laudációt is. (Nyilván rutinosan felmérte, hogyha nem teszi meg, akkor azt sokan számon kérnék rajta a közismert, népszerű nagyszony magas rangú tisztelőinek táborából.)

Egy másik nagy nevet is sikerült távol tartania Malonyaynak a vállalkozástól, aki szintén túl sok elismerést vitt volna el, ha valamilyen módon részese lett volna a munkának. Az ugyan sok vitát kiváltó, és munkásságával elsősorban egy előző generáció népművészet-értelmezéséhez kötődő, de az ornamentikatörténetben elvülhetetlen nevet szerzett rajztanár, gyűjtőnek, Huszka Józsefnek⁶⁵⁸ vállalhatatlanul megalázó összegű honoráriumot ajánlott a szerkesztő úr, amelyre csak visszautasítás lehetett a válasz. Huszka írja is K. Lippichnek: „Édes Elek! Malonyay oly neveléses honoráriumot ajánlott, hogy több mint az összeköttetés felmondása. A levele nagyon előkelően udvarias, és ajánlata arrogáns. Az egész vállalkozásról fogalma sincs. Én azt hiszem csak az útszélről tud szedni, mert az arrogancia száját, ládát bezár előtte ha a nép közé megy. Még fel is ültetik, mert a magyart büntetlenül egy »jöttment« nem nézheti le.”⁶⁵⁹

K. Lippichéknek nem csak Gyarmathynét és Huszkát sikerült mélyen megsértenie. Erről ritkábban esik szó, de meglepő módon a gödöllőiek vezéralakja – akinek a neve óhatatlanul is mindenkinek először ötlük az eszébe a Malonyay-vállalkozás kapcsán –, Körösfői Kriesch Aladár is a megbántottak között volt, és végül ki is vonta magát a kötet munkálataiból. Kriesch elméletileg (addig) közeli baráti viszonyban állt K. Lippich Elekkel. Nemcsak a kalotaszegi tájékozódásában volt a főtanácsos kalauza – emlékezzünk, hogy

a »szarufás«-t, arannyal, selyemmel, s azután vagy ötven évre került a parasztkunyhókba, mint »ágyfűtől való« kék fejtővel varrva. És több mint arról be tudnám bizonyítani, hogy sokkal előbb megvolt finom, fátýolszerű alapon, mint később a fodor-vászonon. Legtöbb minta Lorántffy Zsuzsannától ered, neki volt legtöbb »nemes leánya«, a kikkel varrottott. Nemcsak a varrottas, de más munka is úgy szívérgott lefelé az úrnőktől. Például élt a múlt század elején Magyar-Gyerő-Monostoron két Gyerőfy leány. Nagy szorgalommal készítették a reczét; a század végén már minden paraszt leány »reczés lepedőt« készített a kelengyéjébe. És azóta is köti a legkisebb leány is a reczét abban a faluban, míg Kalotaszeg többi falvában nem tudja a nép. Általában ott van több régi varrottas is, a hol hajdan úri családok laktak. Tagadhatatlan, hogy idők folytán a nép izlése ráütötte bélyegét a régi mintákra és egy-egy sajátos ág, vagy a rózsza átkerült a hímes sulykokról, faragásos utcaajtó-felekről a varrottasra, különösen az »írás utáni«-ra.” („Gyarmathy Zsigáné új könyvéből”, *Vasárnapi Ujság* 1896. június 28. XLIII. évf. 26. sz. 427.) Ugyanakkor a népművészet alakulásában közrejátszó történeti társadalmi és etnikai hatások kérdésében Kriesch Aladár már óvatosabban fogalmaz: „Hogy Kalotaszeg művészete mennyire magyar őseredetűre nézve, s mennyire táplálkozott idegen elemekből, az a művészt, aki annak csak jelen organikus és spontán megnyilatkozásait látja és érzi, csak másodsorban érdekelheti. Ez, úgy hiszem, soha teljesen tisztázható kérdés nem lesz, s így az etnográfusoknak még sok örömteli vitát és küzdelmet ígér [...] a melybe mi járatlan művészek világért sem akarnánk beleszólani.” (Kriesch 1903: 253.)

⁶⁵⁷ Erről lásd még korábban a 124–125. oldalon.

⁶⁵⁸ Huszka József (1854–1934) nagy nyilvánosságot kapó, máig közismert munkáinak és a személyével foglalkozó szakirodalomnak a bibliográfiai adatait itt szükségtelennek tartjuk idézni, csak a Néprajzi Múzeum 2005-ben rendezett kiállítására és annak katalógusára utalunk. (Fejős 2006.) (https://neprajz.hu/kiallitasok/idoszaki/2005/huszka_jozsef_a_rajzolo_gyujto.html#). (Letöltés: 2021. 02. 22.)

⁶⁵⁹ Budapest, 1904. július 1. (Jurecskó 1989: 266.)

1903 nyarán K. Lippich, Kriesch és Edvi Illés együtt barangolták be a Felszeget –, de a nagy népművészeti vállalkozás formálódó terveinek is az egyik lelkes szülőatyjaként tartható számon. Folyamatos szellemi kapcsolatban állt – és társadalmi rangját tekintve ugyan valamivel alárendeltebb pozícióban, valamint a művészeti élet finanszírozási rendszere miatt mindenképpen függő helyzetben volt –,⁶⁶⁰ de jóvialis viszonyt ápolt a főtanácsossal.⁶⁶¹ Ezért nem meglepő, hogy hidegzuhanyként érte, amikor az nem őt, hanem a kívülről jött Malonyay Dezsőt bízta meg a vállalkozás levezénylésével. Írta is K. Lippichnek: „*kissé meglepetésszerűen ért tegnap az a fait accompli, mellyel szemben állottam [...] Csak futólag bocsátom előre, hogy talán a szöveg megírására nem Malonyayt kellett volna választanunk. Ő a legrafináltabb dekadens, ki sokkal szerelmesebb saját – különben elég ügyes talentumába – sem hogy meg tudjon alázkodni egy nemzet elementáris, személyes kultuszt nem ismerő megnyilatkozásai előtt. Pedig erre föltétlenül szükség van...*”⁶⁶² Ez a helyzet olyan mélyen megbántotta Kriesch Aladárt, hogy távol tartotta magát az első kötet munkálataitól, helyette inkább Mezőkövesden és Gödöllő környékén, Turán, Boldogon kalandozott, augusztusban Diódon járt, majd onnan Torockóra ment. Hiába unszolták őt, hiába vártak rá reménykedve a művészcsapat tagjai, nem állt kötélnek. (Malonyay egy Lippichnek írt levélben így fogalmaz: „*Kriesch nagyon oda van s nincs emberünk a helyébe.*”)⁶⁶³ Kriesch a végén csak a kötet borítójára került grafikáját – amely Edvi Illés dulándlás menyecske képét keretezi – és még egy-két korábban megjelent rajzát küldte el Malonyaynak.⁶⁶⁴

Továbbá Körösfői Kriesch sajátos módon láthatta még viszont magát a megjelent kötetben, úgy, hogy a szerkesztő felhasználta ugyan a gondolatait, de többnyire a neve említése nélkül. Malonyay a közös szellemi munka ellenére a címlapon csak a saját nevét szerepelteti – munkatársai szöveges és képi hozzájárulása nem, vagy nehezen beazonosítható –, s elérte, hogy az egész vállalkozás végül valóban az ő nevéhez tapadt. Az emiatt éleződő ellentétek adok-kapok oldalvágásainak nemcsak a privát levelezésekben vannak meg az írásos nyomai, hanem a közéleti publicisztikában is. Malonyay a kutatást végzők későbbi publikációs tevékenységét is korlátozni látszik, „*személyes érdekből és azért, hogy a szerzőség ki ne derüljön*” – írja például Medgyaszay.⁶⁶⁵

⁶⁶⁰ Például a gödöllői szőnyegszövő műhely állami támogatása múltott K. Lippich jóindulatán.

⁶⁶¹ Az előzményeknek az is része, hogy K. Lippich például a gödöllőiek vezető művészeivel, Kriesch Aladárral és Nagy Sándorral illusztráltatta a gyűjteményes verseskötetét is. (*Koronghi Lippich Elek versei 1880–1902*. 1903, Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.) Tegyük hozzá, hogy K. Lippich nagy szerencséjére, mert versei banálisan közepszerűek, azonban ami miatt az utókor emlékezhet a műre, az a két művész grafikai munkássága, amellyel könyvművészeti csemegét varázsoltak a kötetből.

⁶⁶² Kriesch Aladár Gödöllőn kelt levele, 1904. június 18. (Jurecskó 1989: 264.)

⁶⁶³ Budapest, 1904. augusztus 30. (Jurecskó 1989: 270.)

⁶⁶⁴ A címlap grafikáját Kriesch 1906 októberében készítette el, a borító belső belésének rajzát pedig ugyanakkor Nagy Sándor tervezte. (Jurecskó 1989: 256.)

⁶⁶⁵ Szintén egy K. Lippichnek írt levélből derül ki, hogy Medgyaszay István panaszkodik arra, hogy a kötet megjelenése után Malonyay akadályozza, hogy az építész cikkeket jelentessen meg arról az anyagról, ami a kötetbe bekerült, annak ellenére, hogy az saját szellemi terméke. „*Nem az anyagi okok fojtották el bennem a lelkesedést, hanem az erkölcsiek. Hiszen kalotaszegi utunkban szóba se kerültek az anyagiak. Hogy befejeztük a felvételeket, utolsó filléreimből újra leutaztam, nehogy a pusztuló kincsekből*

77. kép: Malonyay Dezső „Eb ura fakó” című írásának címlapja *A HÁZ* című folyóirat 1908. I. évf. 1. sz. 27. oldalán. A keretdísz Lajta Béla rajza. A cikkben a szerző a Lajta Béla tervezte Malonyay-villa keletkezésének történetét írja meg

Tehát K. Lippich és Malonyay hozzáállását, hogy a maguk „vadászterepét” riválisok nélkül találják meg Kalotaszegben, és azt maguknak tartásuk fenn, a fent vázolt esetek érzékeltetik. A megkérdőjelezhető személyes motivációk ellenére is azonban el kell ismerni, hogy Malonyay önmagát sem kímélve, fáradhatatlanul és következetesen hajszolta végig csapatát a feladaton. Mivel az eredetileg adott néhány hónap 1904 nyarán a megfeszített tempóban, fegyelmezetten folyó munka ellenére sem volt elegendő a gyűjtőmunka kielégítő elvégzésére, ezért kijárta, hogy a munkában résztvevők még egy félévig felmentést kapjanak egyéb tanítási kötelezettségeik alól. A vidék varázsa Malonyayt magát is egyre értőbb és elkötelezettebb hívévé avatta a népművészeti kutatás ügyének.

Arra, hogy a Malonyay-csapatban, valamint a környezetükben dolgozó sokoldalú, polihisztor művészek összművészeti munkásságának különböző műfajaiban milyen jelentős, hosszú évekre ható nyomot hagyott Kalotaszeg ihlető élménye, álljon itt példaként egy szövegidezet Malonyay Dezsőtől, aki 1908-ban arról vall, hogy hogyan terelte

egy is elmaradjon. De igazságérzetemet felháborítja az, hogy az általános cél el van fojtva, hogy a könyvbeli szöveggel és rajzaikkal összefüggésben levő cikkeimet más művekben, mint például a »Művészetben« évek óta és évekre visszatartják: személyes érdekből és azért, hogy a szerzőség ki ne derüljön. Itt nem az én dolgozataimról van szó, hanem a népművészet tolmácsolásának megghiúsítása által annak általános, égetően sürgős életető és életre keltő hatásának elfojtásáról.” 1908. március 21. (Jurecskó 1989: 273.)

78. kép: A Malonyay-villa főhomlokzati bejáratának részlete. A fotó megjelent *A HÁZ* című folyóirat 1908. I. évf. 1. sz. 41. oldalán

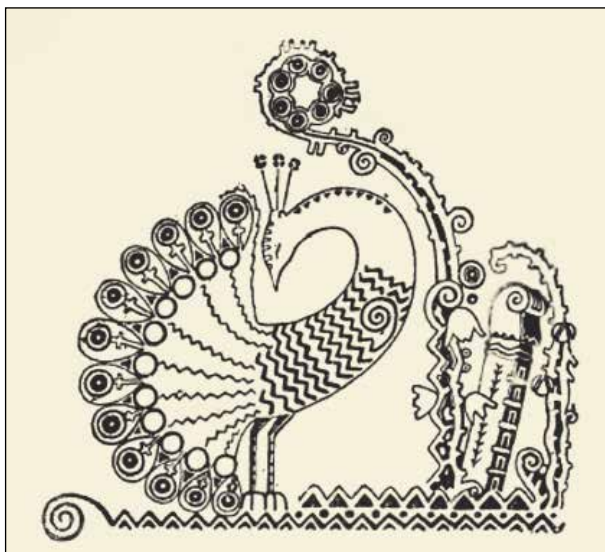
a neki tetsző irányba a villáját tervező Lajta Béla építész. A Malonyay-villa⁶⁶⁶ tervezése 1904-ben indult, akkor, amikor a népművészetkötet munkálataihoz a művészcsapat módszeres kalotaszegi gyűjtése is kezdődött. 1905-ben Lajta nyilván Malonyayval egyetértésben jelentősen módosította a már jóváhagyott terveket. Ekkorra Malonyayra már erőteljesen hatott Kalotaszeg élménye. A villa 1906 augusztusára készült el, a „Magyar nép művészete I.” Kalotaszegről szóló kötete pedig 1907-ben jelent meg. Malonyay idézett cikkében olvasható, hogy mily mértékig folyt bele a villa tervezésébe, amelynek hatására Lajta az első, még Lechner hatását mutató tervét lényegesen megváltoztatta:

„Eközben sok szép holmit találtam Kalotaszegen. Lajta kiszemelt egy fejfát: ilyen lesz a lépcsőoszlop; ilyen dongás gyertyatartó-formára csináljuk a csillárokat; egy kaszanyél, néhány kapatisztító, az

„írásutáni” varrottások, egy zsótárszorító, egy damosi hímes járom, a bikali házak kontyos tetői – valamennyinek módját leltem a házon. – Nagyon csiricsaré lesz! – vettem én. – Csak nem képzelem, hogy ilyen nyersen beleépítjük! Mindez csak arra való, hogy gondolatot adjon. Jó magyarosat. Bízsa csak rám! – Igen ám, de én olyan házat akarok, amelyik magyar legyen formáiban, de benne teljes angol kényelem, egészség, világosság, nyugalom. Egy kicsi, csendes házat, káposztaszag, gyerekírás nélkül [...] Alapelvek különben is kimondtuk: semmi hazugság, a malter az malter, a vas vas, a fa az fa, – a malter ne hazudjék márványt, a vasat nem mázoljuk zöldre s a fából se csinálunk csokoládét...”⁶⁶⁷

⁶⁶⁶ A Budapest XIV., Izsó u. 5. alatt ma is álló épület, némileg átalakítva jelenleg a Román Kulturális Intézetnek ad otthont. Malonyay, miután a teljes építkezést bankkölcsönből fizette, az épület befizetése után már két évvel el is adta azt. A villa építése így is hírnevet szerzett mind a megrendelő Malonyaynak, mind a fiatal építésznek, amelyhez *A HÁZ* folyóirat részletes cikke is hozzájárult. Bővebb részletek lásd: a villa történetére vonatkozó dokumentációt és fotókat, valamint Gábor Eszter elemzését lásd: Lajta Béla Virtuális Archívum <http://lajtaarchiv.hu/muvek/malonyay-dezso-villaja-1905-1906-xiv-izso-utca-5/>. (Letöltés: 2021. 03. 05.)

⁶⁶⁷ Malonyay 1908: 30. Kathy Imre művészettörténész szerint a Lajta-életműben rangos helyet elfoglaló épületen a finn (E. Saarinen) és angol (Scott) hatások mellett a népi hatás mind a tömegalakításon, mind „a részleteken – különösen pedig a faszervezeteken – egyértelműen jelentkezik, és

79. kép: Lajta Béla által a Malonyay-villába tervezett vésett székátladisz rajza. Megjelent *A HÁZ* című folyóirat 1908. I. évf. 1. sz. 50. oldalán

Lajta nem volt a kalotaszegi gyűjtőcsapat tagja,⁶⁶⁸ csak a gyűjtőút hozadékaként keletkezett rajzokat, fotókat használt, amelyek ötletadó forrásként szolgáltak a számára. Illetve Lajta maga, mint korábban említettük, 1906 nyarán járt Telegdy Ádám és Maróti Géza társaságában Kalotaszegen, sőt még az ő hagyatékából is több tárgy került a Néprajzi Múzeumba.⁶⁶⁹

A *HÁZ* című, frissen indult építőművészeti folyóirat első számában igen tekintélyes helyet adott a villa ismertetésének.⁶⁷⁰ A „lap művészi rendezését” végző Málnai Béla, Lajta munkatársa és tisztelője volt.⁶⁷¹ Méltatásában kiemeli a megrendelő és az építész közötti összhangot:

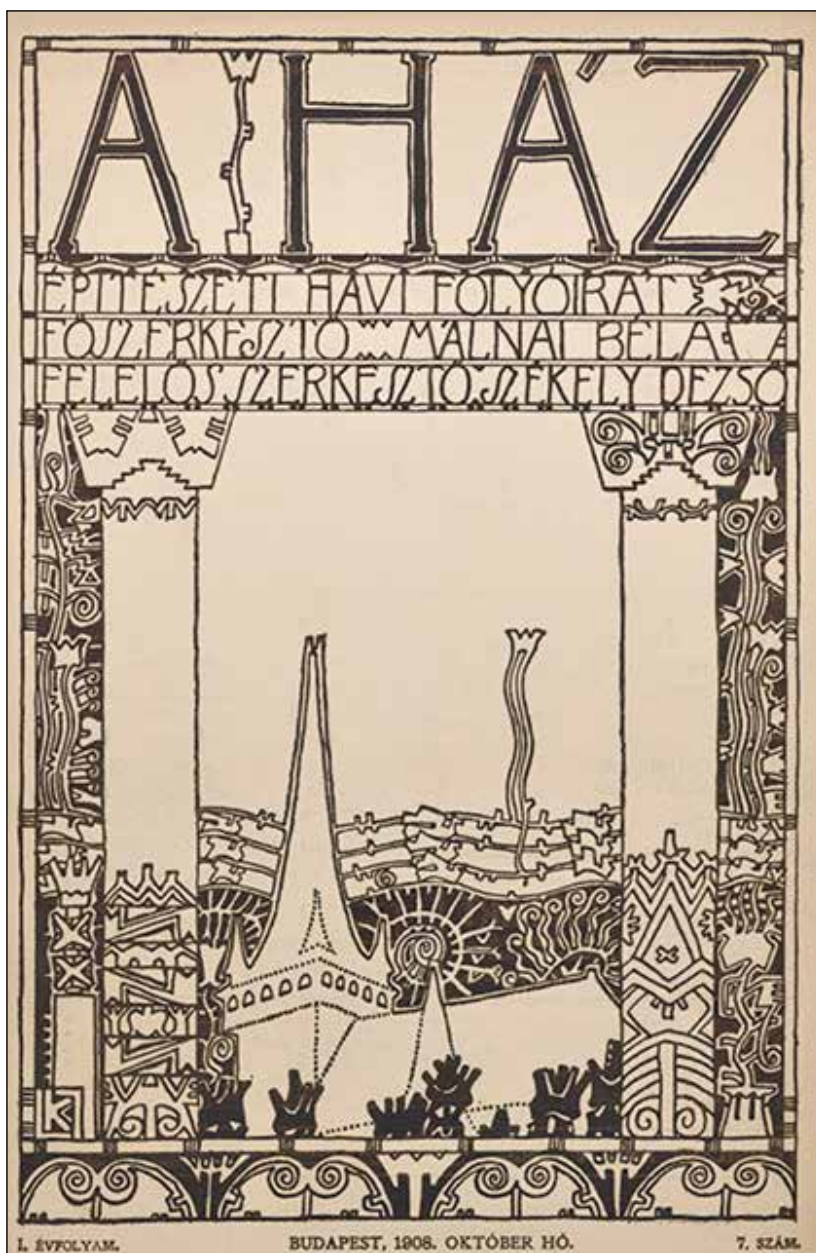
elválaszthatatlan a Kalotaszeget járt gyűjtők rajzainak, terveinek hatásától.” (Kathy 1981: 349.) A kalotaszegies elemek megjelenése Lajta ez időben keletkezett egyéb jelentős épületein, az Izraelita Vakok Intézete (Bp., XIV., Mexikói út 60.), az Izraelita Szeretetház (Bp., XIV., Amerikai út 57.), sőt egy lényegesen érettebb, átlényegített megfogalmazásban, a formalisztikus manírokat levető, letisztult, a modern építészet előfutárának tekinthető főművén, a Székesfővárosi Kereskedelmi Iskola (Bp., VIII., Vas u. 9–11., terv 1909, épült 1911–12) épületdíszé síkreliefjének kőmustráin és a bútorzatán is tetten érhető. Lajta síremlékei esetében is hasonló fordulat figyelhető meg, a kezdeti szecessziós formaalakítást 1910 körül a faragott népi ornamentika váltja föl, amely rokonítható az épületein megjelenő kőmustrákkal. (Kathy 1981: 356.)

⁶⁶⁸ A helyzet érdekessége, hogy Malonyay vajon miért nem a kalotaszegi gyűjtőcsapattal együtt az építkezés témán dolgozó Medgyaszay Istvánt kérte föl, aki ugyane tájt a gödöllői művésztelep műteremházain dolgozott. Valószínű Malonyay világias, a fényűzést szerető természetének a gödöllőiek felfogása mégis – minden elvi tisztelete mellett – túl puritán lehetett, nem volt számára elég ’grand’, másrészt a vállalkozás irányítójaként nem tudhatjuk, milyen tényleges kapcsolat volt közöttük.

⁶⁶⁹ Lásd a <http://lajtaarchiv.hu/muvek/malonyay-dezso-villaja-1905-1906-xiv-izso-utca-5/> honlapon Gábor Eszter dokumentumválogatását: *A Malonyay-villa: Lajta Béla tárgyai és Lajta levelezése képgalériát.* (Letöltés: 2021. 03. 05.)

⁶⁷⁰ *A HÁZ – építészeti havi folyóirat.* I. (1908) 1. sz. május–június 27–48. Malonyay írásán kívül feltételezhetően a főszerkesztő tollából egy laudáció is olvasható. A bemutatást számos fotó kíséri.

⁶⁷¹ Főszerkesztő: Málnai Béla, felelős szerkesztő: Székely Dezső, „a füzetek címlapját és az iniciálékát Kozma Lajos rajzolta”, nyomtatott Budapesten az Athenaeum Irod. és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdájában.

80. kép: *A HÁZ* művészeti és építészeti folyóirat borítója, Kozma Lajos grafikája, 1908. I. évf. 7. sz. Budapest, Athenaeum Irod. és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdája

81. kép: Ex libris Sipo Henrik számára. Kozma Lajos pályaműve, amellyel I. díjat nyert *A HÁZ* folyóirat 1908. évi pályázatán. Megjelent *A HÁZ* 1908. I. évf. 151. oldalán

82. kép: *A HÁZ* folyóirat 1908. évi magyaros fakerítés pályázatának I. díjat nyert pályaműve: „Kis kapu”, Hofinger Ernő munkája. Megjelent *A HÁZ* 1908. I. évf. 147. oldalán

„Bizonyos, hogy csakis a ház lakója és a tervező művész együttműködése képes csak ilyen harmóniát alkotni, megértve egymást és közösen kutatva a kifejezés módjait. Az építőművész a lakó lelkületének szükséges kifejezését kereste, az íróét, ki a magyar népművészetet gyűjti kalászbba, természetes, hogy mást mint magyart alkotnia nem is volt lehetséges. Amit látunk, az minden a magyar nép művészetének alkotó elemein épül, gondos kutatások és fárasztó keresések alapján. A magyar nép ornamentikájának harmonikus együttthatását leljük itt fel.” Úgy látja „ez a ház az első [...] mely testté vált és a vezető eszme életrekelését megvalósította.”⁶⁷²

A HÁZ, ez a mindössze négy évfolyamot megért havilap (1908–1911) a Lechner Ödönt követő, illetve részben vele polemizáló, a magyar stílus megteremtését elmélyültebb, konstruktívabb szellemiségében célul tűző építészgeneráció progresszív törekvéseinek adott hangot, és a kor „magyarul modern” módon gondolkodó fiatal építészeinek színe-javát fogta egybe. (Szerzői között Kós Károly, Kozma Lajos, Thoroczkai Wigand Ede is megtalálható.) A szaklap a fiatal művészek és a kalotaszegi gyűjtőcsapat másik szellemi mentorának – az író, szervező Malonyay mellett – és fő támogatójának, K. Lippich Eleknek a „Hogyan lesz magyar architektúra?” című programadó előszavával indul, amelyből érdemes néhány gondolatot fölidézn. Hangsúlyozza, hogy: „nem a gatyá és szűrvínág másolásától lesz magyarrá a művészet, hanem annál fogva, hogy magyar művészek csinálják”, akik fölismerték „fajuknak ideáljait, s azok szellemi és lelki életéből táplálkoznak.”

⁶⁷² Málnai 1908: 36.

83. kép Turistaház a MÉS Z Wellisch-pályázatán második díjat nyert mű Kaszab Miklós tervrajza. (Forrás: Művészet, 1904. 3. évf. 3. sz. 185.)

„Keressük tehát a nemzeti eszme legfőbb feltételét: az önmegismerést. Keressük meg a faj lelkét, melyben együtt van erkölcsi belső ereje és kifejező formai nyelve. Ahol ezt megtalálhatjuk, az – a nép, fajbeli erőnk, összes tulajdonságaink ez utolsó, hű letéteményese. A nép őrizte meg nyelvünket, mellyel ma európai jelentőségű irodalmunkat írjuk, ez őrizte meg művészetünk törvényeit is, melyeknek ismerete híján bajos lenne nemzeti stílusról, mint elérhető eredményről, ebben a sokféle országban álmodoznunk. Ne csupán másoljuk a népet, ne csupán az ornamentumait bántsuk le az ő kezének műveiről, de ismerjük meg a gondolkodása módját, fogjuk meg a lelkét s hozzuk fel ide a mi tétova-kultúrás munkánk világába. Ha tanulmányozzuk a legtöbb kincsünket rejtő Erdély népének művészetét, tapasztalni fogjuk, hogy konstruktív erejét az is a középkor nagy stílusával megtalált kapcsolatból meríti [...] Rendelkezésünkre áll az utolsó legnagyobb stílusnak, a középkor stílusának egész világa s rendelkezésünkre áll népünk fajbeli stílusa. És népünk stílusában középkor és jelen, a szerves fejlődés egységes eredményeképp. Ha ezt megértettük, hatalmas rendező szempontok jutottak a tulajdonunkba. Ki a nép falvaiba! és vissza a műemlékek beszédes kövei közé!”⁶⁷³

⁶⁷³ Koronghi Lippich 1908b: 1–2.

A magyar nemzeti stílusú építészet polémiájához a számban mások is csatlakoztak. Gerő Ödön a kor szellemének megértését, az igazi modernitást látta a népies irányban:

„Hogy a magyarul modern építészetünknek miért sok az ellensége, azt mindenki tudja. Azért, mert modernsége és magyarsága az építészeket kizavarja a hagyományok alkalmazásának kényelméből [...] A kor demokratikus, s minden művésztől a népiesnek megértését és kialakítását követeli. A magyar modern építészet tehát az egyéni tudást és fantáziát az új szükségességek és lehetőségek érvényesítésére szorítja. Közéjük tartozik a kor szelleme is.”⁶⁷⁴

A Malonyay-villáról nem csak a megrendelő tulajdonos személye okán érdemes megemlékezni. A fenti idézetek is mutatják, hogy ez az épület a saját korában sokkal nagyobb szellemi jelentőséggel bírt, mint amit mai szemmel gondolnánk róla, s emögött minden bizonnyal a Malonyay-vállalkozás kortársakra gyakorolt revelatív ereje állt. A másik ok, amiért ilyen hosszan időzünk a villa példájánál, az, hogy Kalotaszeg szellemóriásának indulását is ennek az épületnek az élménye határozta meg. Kós Károlynak, budapesti mérnökhallgató korában – saját bevallása szerint – e ház látványának az ismerős erdélyi otthonossága adta meg azt az első lökést, amelynek hatására elhatározta, hogy építész lesz:

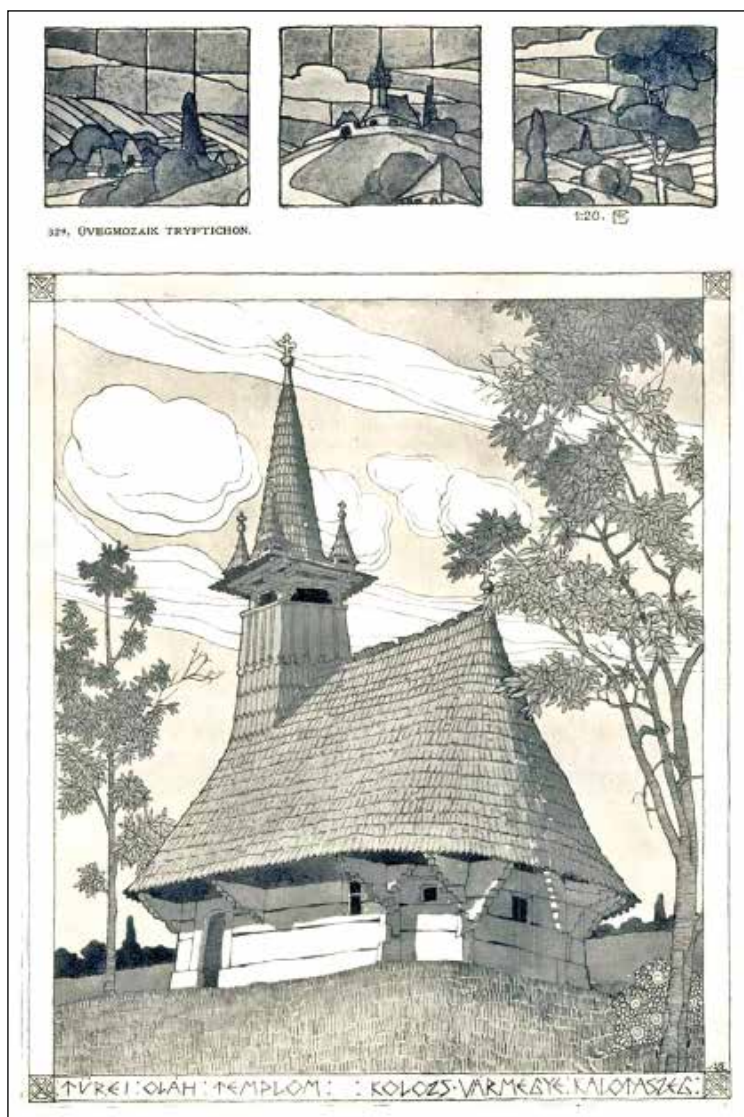
„Egyszerű, sima, fehér falú, nagy piros fedelű épület, s olyan meghitten, ismerős-vidáman mosolygott reám a kertből, mintha réges-régi, kedves, vérbeli atyámfia volna [...] Lajta Béla tervezte, s ez a lényeges. Nem Lechner Ödön. Lechner mester ezt nem tudja [...] nemcsak a nemzeti irodalom nyelve a nemzeti nyelv, hanem a nemzeti művészeté is. Brabante olaszul épített, Dürer németül festett, Rodin plasztikája francia [...] De a miénkek? Ybl, Hauszmann épületei németül beszélnek. Az új Országház annyit tud magyarul, mint Ferenc József...”⁶⁷⁵

Kós Károly visszaemlékezése idősén, hosszú évtizedek távolából is kiemeli, hogy az erdélyi építészet hatása Budapesten Lajta Béla Malonyay-villája által hitelesen és meghatározóan jelent meg, s ezzel aláhúzza építészettörténeti jelentőségét.⁶⁷⁶ A Kós Károlyt érő élmény után két évvel *A HÁZ* folyóirat indulásakor Kós már az „alapítókkal” egy szellemi platformon áll, munkatársként jelenik meg. Ugyanabban az 1908. évi első (május-júniusi) induló számban a Malonyay-villáról szóló írások mellett olvasható Kós Károly kiváló irányú esszéje a türei román fatemplomról, saját grafikáival illusztrálva, melynek kapcsán az erdélyi faépítészetéről mondja el gondolatait:

⁶⁷⁴ Gerő 1908: 50.

⁶⁷⁵ Kós 1991: 216.

⁶⁷⁶ Kós a visszaemlékezésében számba veszi, hogy az épületnek mely tulajdonságai fogták meg őt, mint például a stukkódísz nélküli fehér, csak ablakokkal tagolt falfelületek, a kőlabazat, a magas, kontyolt tető, a gerendák faragása. *„Összefoglalva: a népi hagyományok helyén történő, értő alkalmazása. Lajta ugyanis építészeti elemeket, esetleg díszítőelemeket alkalmazott, és nem a hímezések és szűrretétek motívumait transzponálta épületdíszé, amely megoldás Kósnak és társainak, az u. n. fiataloknak már visszatetsző volt.”* (Gábor 2011: 3.)

84. kép: Kosch Károly rajzai a *Magyar Iparművészet*, 1906. IX. évf. 6. sz. 312. oldalán, az építészhallgatók az évi kiállításának a bemutatott munkái között.⁶⁷⁷ A felső képsor egy üvegmozaik triptichon terve a körösfői templom stilizált képével, az alsó rajz a türei román templomról készült. Ez utóbbi megjelent még *A HÁZ*, 1908. I. évf. 1. sz. 60. oldalán, már Kós Károly néven publikálva, „Egy kalotaszegi fatemplomról” című írásának illusztrációjaként. (Kós 1908.)

⁶⁷⁷ A műegyetem 1906-ban és 1907-ben a kiadott feladatok között szerepelt „kalotaszegi típusú” templomok, udvarházak, lakóházak tervezése. (Keserü 2010: 151–152. jegyzet közötti szövegrészlet.)

85. kép: Kő, tégl, faragott csillagos faoszlop, zsindelyes tetősíkok – A „Varjúvár” domboldal felőli hátsó oldalának részlete. Kós Károly a sztánai vasútállomás közelében álló házát 1909-ben tervezte, 1910-ben építette meg, majd 1925-ben bővítette. (Fotó: FÁ, 2003)

„Itt benn, a félhomályban a régi Bizánc levegője leng. De ami e fölél borul, ami ezt magában foglalja, az már más művészet, más hangulat születte; az már mind, de mind a miénk. A csúcsfaboltozatot rovott bordák támasztják alá és a rovásból felénk virít a sötétségből a csattanó piros és pávakék. A szemöldökgerendán, köröskörül az egész templomon vidám tulipántos friz fut. Itt meg egy fagyertyatartó; mintha már láttam volna ezt máshol is, amikor még zörgős guzsaly volt a neve. És amerre csak nézek, ajtókon és a falon, székeken és rácsozaton, mindenütt rajzok és színek, amiket nem ismert sem a régi, sem az új Bizánc, amik itt termettek, amiket ami népünk ősi erejű művészete alkotott meg. Kívül meg, ott éppen miénk ez a templom: mint a pusztát járó ősök sátora. Hatalmas és meredek a cifraszindelyes teteje, melyből, mint buzogányos kopja, ugrik az ég felé a karcsú torony.”⁶⁷⁸

Hálás téma lehetne, ha a 20. század első másfél évtizedének termékeny építészeti, épületdíszítési, belsőépítészeti termésében végigkövetnénk a kalotaszegies témák, díszítőelemek, motívumok, ornamens kompozíciók, technikák megjelenését téglában, fában, kőben, vasban, üvegben, murálián, vagy akárcsak tervrajzon, grafikán. De ez bőven

⁶⁷⁸ Kós 1908: 62. Kós erőfeszítéséről, hogy megakadályozza az 1910-ben lebontott türei görögkatolikus fatemplom bukaresti múzeumba kerülését, lásd: Bardoly 2017.

meghaladja e munka kereteit és önálló feldolgozást kívánna. (Azt is szükségtelennek tartjuk, hogy Kós Károly, vagy más vezető építészek a művészettörténetírás által már feldolgozott életművének akár felületes áttekintésére vállalkozzunk.) Annnyit azért talán érdemes zárógondolatként megjegyezni, hogy a magyar szecesszió és a gödöllőiek csúcskorszaka nemcsak a népművészet iránti érzékenységekben volt példaadó, hanem az összművészeti produktumban való gondolkodásban is. A századelő osztrák–magyar–német művészetoktatásában érvényesülő szemlélet a ‘Gesamtkunstswerk’ iránti igényt erősítette legjobb alkotóiban. Nem fogadták el a műfajok hierarchiáját, több műfajban otthonosan mozogtak, figyelmük kiterjedt a legapróbb részletekre, s polihisztori tudással és a kézművestechnikák ismeretében, egy alkotó elme gondolatiságának egységében, a teljes külső és belső épített és tárgyi környezet harmonikus egészében gondolkodtak. Festők, akik szívesen rajzolnak könyvborítót, fali tapétát, textilmintát és csomagolópapírt, építészek, akik megtervezik a kandalló frízének ornamentikáját, a lépcsőkorlátot, a kerítésrácsot és a bútort is. Ez az univerzalitás jellemezte az 1910-es években a „Fiatalokat”, a Thoroczkai Wigand Ede, Kós Károly, Medgyaszay István, Haász Gyula, Málnai Béla, Lajta Béla, Kozma Lajos nevével fémjelezhető, már premodernnek nevezhető építész-, belsőépítész-generáció munkásságát. Az öncélú dekorativitás helyett az anyagszerűség, funkcionalitás és letisztultabb geometrikus formavilág jellemző rájuk. (S mindehhez járult még a magyar iparművészképzés kapcsolata a legfrissebb bécsi és német modern áramlatokkal, a Wiener Werkstätte művészi elveivel.)

Mit keres a romantika kora óta az európai művész a tájban? Pantetisztikus érzéseket, egzotikumot, az elveszett aranykor idilljének zárványait, archetípusokat, a „néplélek” megnyilvánulásait, közösségideálokat, morális és esztétikai elveket. Ősiség, érintetlenség, kultúraalkotó őserő, tisztaság, szépség, öntudat... – toposzok, amelyeket az hoz létre, aki kívülről közelít, aki keres valamit, amire önnönmagának van szüksége ahhoz, hogy új korszakot nyisson, kiteljesedjen.

A középosztály nemcsak a polgári nemzeti kultúrát alkotja meg, hanem ezzel párhuzamosan és ugyanennek a folyamatnak a részeként a „nép” fogalmát és a „népi kultúra” idealizált, esztétizált képét. Az értelmiség, a tudós, a művész kiemel, szelektál, teaurál, kodifikál, újrakot, értelmez, közvetít, kommunikál, megmondja, mit lát szépnek, a csodált csoporttól különböző, saját normái szerint, klasszikus esztétikán pallérozódva. Miközben a tradicionális kultúra hordozói nem olyan módon és nem azért látják szépnek magukat, ahogyan a külső szem esztétizálja őket. Egy „mi”-„ők” összehasonlításban a csoport tagjai („ép” önbecsülés esetén) másokhoz képest szépnek, helyénvalónak, illőnek látják a megjelenésüket, környezetüket, viselkedésüket. Azonban a helyi esztétikum szentesítését és követését más rendező elvek, szükségletek, társadalmi tartalmak, értékek vezérik, mint amit a kívülről jövők feltételeznek és elvárának, s ami miatt az értelmiség időről időre úgy érzi, hogy meg kell húznia a vészharangot a változások jellege és dinamikája miatt.

A parasztságról alkotott képzetek legalább 150 éve a gyújtó pontjai generációk, eszmei táborok ütközésének, amelynek két véglete a giccsbe hajló, népszínműves talmi műmagyarkodás zenében, színpadon, képzőművészetben, *versus* mindennek elutasítása és kigúnyolása, ami paraszti. A két végleten belül a viszonyulásnak számos árnyalata létezik, melyet ugyan jóindulat vezérel, mégis nehezen összehétközthetők. Ilyen annak

az idealizáló szemléletnek – amely a paraszti életet, mint valami őstől fogva létező, eredeti szépség hordozóit látja és láttatja – az ütközése avval a keményebben realistább, tényfeltáró hanggal, amelynek (irodalmi, publicisztikai, szociográfiai) társadalomkritikáját nemcsak a politikának, hanem még annak a középosztálynak is kényelmetlen volt meghallania, amely nemzetszeretében – ugyan tisztos távolságról, de – látványos gesztusokban magához ölelné a népet.

Kalotaszeg azért is tudott kiemelkedő példává válni, mert a fenti logika több szempontból is nem, vagy nem egészen úgy működött az esetében, mint más magyar tájaknál. Markáns, egyedi vizuális megjelenési formáját, saját esztétikumát nem lehet a műmagyar skatulya Prokrusztész-ágyába beleszorítani. Ha festővászonra vagy színpadra kerül, a pár-

86. kép: A Kós Károly és Zrumeckzy Dezső tervezte „Madarak háza” látványterve. (Megjelent *Magyar Építőművészet*, 1909. 7. évf. 6. sz. 1. színes mellékleteként.) A Madárház (1909–1912) a budapesti Állatkert egyik legszebb épülete lett, a kalotaszegi népi építészetet és a református templomok harangházát idéző tornyával, faragott részleteivel, tömegalakításával. Zrumeckzy Dezső (1883–1917) szintén a „Fiatalok” csoport tagja, Kós Károly műegyetemi társa, barátja, és közvetlen munkatársa volt az Állatkert és Wekerle-telep épületeinek megalkotásában. Az erdélyi és kalotaszegi faépítkezés tanulmányozása az ő munkásságára is jelentősen hatott

tás, vállfös, muszujos, dulándlés sziluett akkor is sajátosan kalotaszegi marad. Másrészt Kalotaszeg patriarkális paraszti társadalmának viszonylag kiegyenlítettebb gazdasági és társadalmi helyzete nem ismerte az agrárnyomornak azokat a végleiteit, amely például a nagybirtokrendszerben fulladozó, sokgyerekes katolikus vidékek, vagy a Dunántúl uradalmaira volt jellemző. Így valóban jobban testesítette meg azt az idilli állapotot, amelyet az Arts and Crafts mozgalom szellemiségéből kinövő művészi csoportosulások a vidékre való kivonulásukban és a nemzeti művészet formái után való kutakodásban kerestek. Kiegyenlí-

tettebb, igazságosabb társadalmi modell, magatartási, büszkén öntudatos parasztság (tegyük hozzá, hogy a református gyülekezeti és iskolahagyományok folytán okos szókimondásra nevelődve), valamint a saját kultúrájának lényegében összes szegmensét önállóan létrehozni képes csoport, amelynek minden tagja képes valamely területen magától értetődő természetességgel alkotni. Ez egy olyan minden ízében egyedien és művészien megformált „tündérvilág” volt, amelynek koherens, immanens esztétikuma megfogta az odakerülőket.

Népzene kutatók Kalotaszegen

A Kalotaszeg iránt a 19. és 20. század fordulóján megnyilvánuló érdeklődés összképének felvázolásához elengedhetetlen, hogy ne utaljunk az ugyancsak ekkortól meginduló népzene kutatásra. Nem tervezzük, hogy kimerítő áttekintést adjunk a zenekutatók mintegy százhusz évnyi kalotaszegi gyűjtéseiről, képzettségünk okán nem is vagyunk hivatottak arra, hogy muzikológiai kérdésekben elmélyüljünk.⁶⁷⁹ Mégis elkerülhetetlen, hogy pár mondat erejéig ne térjünk ki a témára.⁶⁸⁰

Ismert tény, hogy Vikár Bélának (1859–1945) a millennium évétől fonográfhangszerrel végzett „hangírógépes” folklórgyűjtése,⁶⁸¹ valamint az 1900-as párizsi világkiállítás-hoz kapcsolódó etnográfiai kongresszuson bemutatott fonográfhangszeres módszerének és eredményeinek nemzetközileg is üdvözölt példája⁶⁸² milyen erővel hatott a fiatal Bartók Bélára (1881–1945) és Kodály Zoltánra (1882–1967).⁶⁸³ Szerencsés csillagzat alatt történt Bartók és Kodály eszmei egymásra találása, amely a tudományos igényű magyar népzene kutatás megindulását is jelenti egyben. Bartók számára az 1904-ben Felvidéken, a Gömör megyei Gerlicpusztán, a Fischer-birtokon eltöltött nyár és ősz, egy kibédi szé-

⁶⁷⁹ Ezúton köszönjük Richter Pálnak a szíves szakmai lektori segítségét és Pávai Istvánnak az értékes konzultációt.

⁶⁸⁰ Tari Lujza egy 2016-os tanulmányában „Kalotaszeg népzenei kutatottságának ismeretlenségére” hívja fel a figyelmet (Tari 2016: 2.). Az 1920 utáni időszak romániai népzene kutatásának bibliográfiáját, benne a meglepő módon viszonylag szerény kalotaszegi vonatkozásokról lásd: Pávai – Sófalvi 2019.

⁶⁸¹ Vikár a Néprajzi Társaság főtitkáraként és Herrmann Antal a titkáraként már 1892-től kezdeményezte, hogy a Társaság kérvényezze a minisztertől, hogy küldessen „képzett zenészeket a magyar lakta vidékekre s gyűjtse fel a nép ajkán még élő régi és újabb dalokat, melódiákkal együtt”. Az eredménytelen kérés után egy szerényebb beadvánnyal, egy fonográf megvásárlását kérték a társaság számára, amit 1896 októberében kaptak meg. Vikár maga nem volt képzett zenész, de gyorsírótudása segítette a folklórszövegek, szövegváltozatok lejegyzésében. Vikárról és munkásságáról kimerítően, valamint a gyűjtésre vonatkozó levelezésből és dokumentumokból válogatást lásd: Sebő 2006.; Pávai 2000: 828–837.; 2011.; Tari 2002.

⁶⁸² A párizsi szereplés részleteiről lásd: Sebő 2006: 38. A kiállításra kiküldött 300 hengerből 24-et elveszítettek. Vikár fonografikus gyűjtését a Magyar Nemzeti Múzeumot képviselő dr. Sebestyén Gyula ismertette, és egy „térképet is bemutatott, amelyen 21 dallam volt feltüntetve a népzenei tájszólás példájaként.” (Vikár 1943., idézi: Sebő 2006: 244.) Vikár Párizsban elhangzott „A magyarországi népdalok fonográfus gyűjtése” című előadását újraközlí: Sebő 2006: 227–231.

⁶⁸³ Kodály már 1903-ban felkereste Vikárt, aki megmutatta neki a fonográf kezelését, és megengedte, hogy tanulmányozza a gyűjteményét. (Lásd: Kodály visszaemlékezése: 1964b: 403–404., Richter 2018: 6.)

kely cselédlánnyal való találkozás – akitől az első dalokat gyűjtötte – és a szlovák parasz-
tok akkor hallott zenéje meghatározó és elkötelező élményt jelentett.⁶⁸⁴ Kodállal a kö-
vetkező évben ismerkedtek meg. Hamarosan hozzáálltak a gyűjtéshez, és az elkövetkező
években (ők és Vikár) a vármegyéket felosztva, más-más vidékeket bejárva, de azonos
elvek mentén, közösen kidolgozott kutatási terv alapján dolgoztak.⁶⁸⁵ Friss felfedezéseik-
ről hamarosan publikálni is kezdtek, és már 1906-ban közreadták első zongorakiséretes
népdalfeldolgozásait is. Bartók így emlékezett a ráébredés időszakára:

*„Volt még egy másik körülmény, amely döntő befolyást gyakorolt fejlődésemmre: ak-
koriban életem Magyarországon az az ismert nemzeti áramlat, amely a művészet te-
rületére is átszapott. Arról volt szó, hogy zenében is valami sajátosan magyart kell
teremteni. Ez az áram engem is elért s figyelmemet népzenei tanulmányozásá-
ra irányította, jobban mondva arra, amit akkor magyar népzenei tartottak [...] Azonkívül felismertem, hogy a tévesen népi daloknak tartott magyar dalok – amelyek
a valóságban többé kevésbé triviális népszerű műdalok csupán – nem sok érdekeset
nyújtanak. Így aztán, 1905-ben, az addig úgyszólván ismeretlen magyar parasztlé-
kutatásához fogtam. E téren, nagy szerencsémre, kitűnő munkatársra leltem Kodály
Zoltánban, aki, hála éleslátásának és ítélő erejének, a zene minden ágában nem egy
megbecsülhetetlen intéssel és tanáccsal volt segítségemre.”*⁶⁸⁶

Bartókot – Vikár fonográffelvételeit hallgatva – Kodály szavaival élve: „Erdély nem hagy-
ta nyugodni. Ösztöndíjat kért és kapott...”⁶⁸⁷ amelynek segítségével 1907 nyarán elindult
az első erdélyi gyűjtőútjára. A művelt polgári környezetben felnövő, Nagyszentmiklóson
született és kisgyerekkorában ott nevelkedett, mezőgazdasági szakiskolai igazgatótanító és
tanítónő fiaként a Bánságba haza-hazajáró Bartók számára az erdélyi, otthonosan ismer-
ős, soknemzetiségű paraszti világra való rácsodálkozás ugyanakkor a „megmerítkezés”,
a lelki „hazatalálás” érzését keltette.

Kalotaszegen az első népzenei gyűjtést Vikár Béla kezdte, aki 1899-ben
és 1900-ban, Bánffyhunyadi 50 felvételt készített – mondani sem szükséges, hogy
Gyarmathyné segítségével –, és ugyanekkor 40 zentelki dallamot vett fel.⁶⁸⁸ Vikár meg-
írja a történetét a Gyarmathynéval való találkozásának.

⁶⁸⁴ László 1977.

⁶⁸⁵ Kodály 1959-ben így emlékezik: „Első gyűjtéséből 13 dal 1905-ben megjelent az *Ethnographiában*.
(Mátyusföldi gyűjtés.) Erre lett figyelmes Bartók, ekkor kezdett érdeklődni a gyűjtés módja iránt. Ekkor
ismerttettem meg Vikárral.” (Kodály 1964b: 404.) Bartók 1906-tól gyűjtött fonográffal.

⁶⁸⁶ Bartók 1946: 5–6.

⁶⁸⁷ Kodály 1964a: 452., idézi Almási 2009: 35.

⁶⁸⁸ Vikár a Székelyföld felé jövet-menet megállt Gyarmathyéknál, 1899 májusában. A „Vikár-átvételek
részletes jegyzéke Pogány Péter számozása (ZI) szerint” 1899. május 8. és 9. a bánffyhunyadi, és
május 25. a kalotaszentkirályi-zentelki felvételek időpontja. Tari Lujza valószínűnek tartja, hogy
a nehéz felszerelést nem vitette ki a falvakba, hanem Gyarmathyné megszervezte, hogy Bánffyhu-
nyadon a saját házukban tudjon Vikár felvételt készíteni az odahívott énekesekkel. (Tari 2016:
4.) Vikár 1900. február 25-én készít még Budapesten bánffyhunyadi felvételt, minden bizonnyal
Tamás Katával, majd 1900. március 10-én, Kalotaszentkirályt és Zentelkét jelöli meg a felvétel
forrásaként. (Sebő 2006: 79., 80.)

„Bánffyhungyadon vagyunk, a Kalotaszeg fővárosában. Az akkori idők nagynevű írónője, Gyarmathy Zsigáné nagyasszonyom hívott meg bennünket szíves vendéglátásra. Engem, mint az akkor még új Magyar Néprajzi Társaság főtítkárát ért ez a kitüntetés, velem volt Herrmann Antal dr. tanár, titkártársam,⁶⁸⁹ a folklore tudós művelője hazánkban [...] Odaérkezett erre a találkozóra Kolozsvárról az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) nagyérdemű főtítkára: Radnóti Dezső is. A nagyasszony azzal várt bennünket, hogy nála kezdjük meg a fonográfval való népdalgyűjtést mintegy próbaképpen. Ugyanis bejáratos volt hozzá egy bájos kalotaszegi leány: Tamás Kata [...] A leányka készséggel állt kötélnek. A szép kúria tornácán asztalok és székek fogadták a család tagjait és a vendégeket [...] Tamás Kata három tősgyökeres helyi dalt énekelt a fonográfba oly szépen, oly biztossággal, hogy méltán kapta meg csakhamar a „kalotaszegi csalóány” nevét Zempléni Árpádtól. Mi pedig rögtön azt mondtuk: a kis Blaháné.”⁶⁹⁰

Vikár Magyarvalkón is gyűjtött, ahol 47 dallamot rögzített viaszhengerre 1900-ban és 1906-ban.⁶⁹¹ Kuriozitás, hogy a valkói felvételek között van egy kiváló énekestől hat remekül előadott füttyült legényes dallam,⁶⁹² (a zentelkiek között is van négy). Vikár érdeklődésének nyitottságát mutatja, hogy a valkói és bánffyhungyadi felvételek között pedig három, illetve öt „oláh pásztordal” is található.⁶⁹³ „A Vikár féle fonogramgyűjtemény dallamainak lejegyzése Bartók Béla munkája.”⁶⁹⁴

Már szó esett Bartók körösfői bútorainak története kapcsán, hogy ő maga többször is járt és gyűjtött a faluban. 1907-ben, első útján Gyergyóba és Felcsíkba tartván, jövet és menet megállt Körösfőn, s mint arra már korábban utaltunk, a népdalgyűjtés mellett

⁶⁸⁹ Érdemes megjegyezni, hogy a látogatás nemcsak Gyarmathyné „nagyasszonyi” mivoltának szólhatott, hanem Gyarmathynénak a Néprajzi Társaságban betöltött szerepe is közrejátszhatott, amelynek főtítkára és titkára együtt tett látogatást náluk. (Lásd még 442. jegyzetet.)

⁶⁹⁰ Vikár 1943., idézi: Sebő 2006: 238–241.

⁶⁹¹ Az egyes településekre vonatkozó számok a Néprajzi Múzeumban őrzött múzeumi hengerek Sebő Ferenc publikálta jegyzékének adatai alapján történt összesítések. („Vikár fonográf felvételeinek jegyzéke”, Sebő 2006: 87–144., melyben a 92–93. és 96–98. oldalakon találhatók az utalások.)

⁶⁹² Ebből kettő meghallgatható, ZTI Bartók-rend: <http://systems.zti.hu/br/hu/search?plc=409&per=807>. (Letöltés 2021. 03. 26.) Tari Lujza Magyarvalkóval foglalkozó cikke is megemlíti az öreg Péter Pál „Borsos” által füttyült „magyar lassú” és „csoszogó” dallam kapcsán, hogy „Kalotaszegen a »füttyerelés«, azaz virtuóz, akár gyors tempójú táncdallamok füttyülése, melyre táncolnak is, a jó táncosok és általában a kiváló zenei érzékű előadók sajátja.” (Tari 2016: 6.) Jékely Zoltán szavait idézve említi az adatközlőről, hogy híres énekes volt, aki Vikárt megelőzően, 30 évvel korábban, 1870 körül még a Kalotaszegen gyűjtő Gyulai Pálnak is énekelt. (Tari 2016: 5.)

Itt említjük, hogy a Vikár előtti folklórgyűjtések publikált szövegeit, valamint a *Kalotaszeg*, az *Ethnographia* és a *Néprajzi Értesítő* hasábjain a 19. század utolsó évtizedében megjelent kisebb, szövegközléseket is tartalmazó közlemények tudománytörténeti áttekintését nem tekintjük feladatunknak.

⁶⁹³ A Kalotaszegtől északra fekvő peremvidék fontos vásáros központja volt Hidalmás, Vikár ott is felvett öt „oláh” dalt. (Sebő 2006: 96.)

⁶⁹⁴ Bartók – Kodály 1923: 8. Ezt a munkát Bartók az 1920-as években végezte, amikor a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya Népzenei Gyűjteményében dolgozott. (Almási 2009: 37.) Illetve átvizsgálta és javította a Vikár-féle hengerekről Kereszty István, a Nemzeti Múzeum könyvtárában dolgozó zeneszerző és szakíró által készített elégtelenebb kottalejegyzéseket, amely módszertani tanulságokkal is szolgált az élő népzenei anyag lejegyzésének kívánalmait illetően.

bútorokat is rendelt asztalosmester házigazdájától.⁶⁹⁵ 1908-ban, 1910-ben és 1913-ban újra ott járt, mely időszakról azt írta: „1912 táján egészen visszavonultam a nyilvános zenei élettől, viszont annál buzgóbban fordultam a zenefolklorisztikai tanulmányok felé.”⁶⁹⁶ A gyűjtőmunka e korai éve a parasztzene régi rétegére, a pentaton hangsor jelentőségére hívta föl a figyelmét. Bartók Körösfőn összesen 74 dallamot gyűjtött.⁶⁹⁷ (Az 1908-as felvételek között 4, furulyán játszott dallam is található.)⁶⁹⁸ Budapesten is készített felvételeket ott járó körösfőiekkel, 1933-ban még fonográfhangere, valamint 1937–1938-ban gramofonra a rádió stúdiójában.⁶⁹⁹

⁶⁹⁵ Lásd még a 107–108. oldalt.

⁶⁹⁶ Bartók 1946: 8.

⁶⁹⁷ Bartók és Balabán Imre gyűjtései esetében a Zenetudományi Intézet Bartók-rendje internetes közlésének adatait vettük alapul. A hengerek az eredeti táblapokkal a Néprajzi Múzeum Hangtárának a gyűjteményében vannak, és elérhetőek mind a Néprajzi Múzeum online gyűjteményében, mind a Zenetudományi Intézet honlapján, a Bartók-rendben. (A gyűjtőkhöz, helységekhez köthető számok a műfaji besorolás és más egyéb szempontok miatt nem minden esetben fedik egymást. Ugyanakkor a Néprajzi Múzeum leltárkönyveiben való filológiai bűvárkodás már olyan speciális etnomuzikológusi feladat lenne, amit nem tartottunk a mi esetünkben indokoltnak.)

⁶⁹⁸ ZTI Bartók-rend: <http://systems.zti.hu/br/hu/search?plc=260&per=629>. (Letöltés 2021. 03. 26.)

⁶⁹⁹ Bartók 1938-ban (február 7-én és május 7-én), az akkor 41 éves Péntek Jánosné Szűcs Ilonától (akitől 1937 decemberében is vett föl dalokat, és korábban tőle és férjétől is 1933-ban) és a 37 éves Ambrus Sándorné Márton Katától a legszebb körösfői hallgatásokat vette föl (Péntek Jánosnéól többek között „Édesanyám volt az oka”, „Virágökröm kiveretem a rétre”, ZTI Bartók-rend: <http://systems.zti.hu/br/hu/search?plc=260&per=1414>, Ambrus Sándornétól: „Arra kérem az én jó istenemet”, „Arról alól kéken beborult az ég”, „A temető kapu”, „Holtig bánom amit cselekedtem”, ZTI Bartók-rend: <http://systems.zti.hu/br/hu/search?plc=260&per=1546>. (Letöltés 2021. 03. 26.)

Tóth Margit, egykori Bartók-tanítvány, kiváló népzenekutató írja meg a történetét, hogyan kopogott be hozzá 1966-ban a Néprajzi Múzeum Népzenei Gyűjteményébe Ambrus Sándorné Márton Kata azzal a kéréssel, hogy szeretné meghallgatni azokat a felvételeket, amelyeket vele készített Bartók mintegy harminc évvel korábban, és amin ő elsírta az édesanyját. Márton Kata elmesélte, hogy Budapesten, a nemzetközi vásáron voltak akkor mint kiállítók, amikor Bartók odament hozzájuk ismeretlenül, és érdeklődött, tud-e valaki közülük énekelni. A gramofon-lemezfelvételre a rádió stúdiójában került sor. Bartók kedvesen viselkedett vele, elhívta vacsorázni, tartották a kapcsolatot, képeslapot is őriz tőle. Tóth Margit írja, hogy ő 1966-ban elsősorban a siratót énekelte újra Bartók egykori adatközlőjével, és ennek kapcsán tesz föl a cikkében kutatói kérdéseket arról, hogy az énekes intenciója, „zenei meggyőződése” szerint hogyan változik a dallam és az előadásmód. (Tóth M. 1969.) Ekkor és később is számos más dalt (27) felénekeltetett Tóth Margit Márton Katával magnetofonszalagra. (Tóth M. 1969: 384.) (A Bartók által felvett siratókat a Magyar Népzene Társaság V. Sirató kötet közölte. (MNT 1966.) Hangzóanyaga elérhető Hungaroton lemezen (Somfai 1981). (Lásd még a 726. jegyzetet.) A siratók és az egyházi énekek értelemszerűen nem szerepelnek a ZTI Bartók-rendjében. Ezek adatai a Néprajzi Múzeum leltárkönyvéből azonosíthatók, amit itt most nem tartottunk szükségesnek elvégezni.

Ambrus Sándorné Márton Kata személyére visszatérve, ő Körösfőről Sárvásárra került férjhez. Ott gyűjtött tőle Gurka László is 1960-ban. Gurka a román akadémia bukaresti intézete filiájaként 1949-ben megalakult kolozsvári Folklór Intézet egykori munkatársa volt az 1950-es években, akit eltanácsoltak az intézetből a Kodállal való, az erdélyi gyűjtések eredményeivel kapcsolatos együttműködése miatt. (Pávai István szíves szóbeli közlése.) Gurka magángyűjteménye a Hagyományok Háza Folklóradatbázisában Ambrusnéól 39 hangszegmenses tételt tartalmaz. De Gurka az 1960-as

Köröső mellett Bartók Béla még 1908-ban Bánffyhunyon 15, Magyargyerőmonostoron 1910 tavaszán pedig 24 magyar és 26 román dallamot gyűjtött, közöttük 7, furulyán játszott román táncdallamot vett föl. (Így a falu azon ritka települések közé tartozik, ahol a zeneszerző egyszerre két nép zenéjét kutatta.)⁷⁰⁰

A korai zenei gyűjtések kapcsán meg kell említeni Balabán Imre nevét is,⁷⁰¹ aki 1912-ben Magyarbikalon 4 dallamot gyűjtött, de ennél sokkal jelentősebb volt a szintén 1912-ben Mérán végzett gyűjtése. A 30 felvétel különlegessége, hogy közöttük 12 vonósnéki tánczenei felvétel is van, igen korai jeleként a nemcsak az énekelt, hanem a hangszeres tánczene iránt megnyilvánuló érdeklődésnek. A hengerekről megszólaló hangzóanyag minden elégtelensége ellenére is felvillantja a 20. század elejének vonósnéki játkódját.

Bogdán János 1906-os, mintegy 100 évig kiadatlan magyargyerőmonostori kéziratos gyűjtéséről viszont Bartókék feltételezhetően nem tudtak.⁷⁰² A magyargyerőmonostori Bogdán János⁷⁰³ nyolcadikos diákként, tanárának, a kolozsvári Református Kollégiumban tanító Seprődi Jánosnak⁷⁰⁴ a diákok számára meghirdetett népdalgyűjtő pályázatára nyújtotta be első díjat nyert értékes pályamunkáját, amely szöveg- és dallamlejegyzéssel 58 dalt, 2 temetési éneket és 2 lakodalmi köszöntőt tartalmaz.

Kalotaszeg népdalainak a századfordulón történő felfedezéséhez hozzátartozik Tamás Kata bánffyhunyadi énekes személyéről és budapesti fellépéseiről való megemlékezés. Gyarmathyné megírta a közvetlen szomszédságukban fölnőtt dalos kedvű kis Tamás Kata felcseperedésének és nehéz sorsának történetét, és azt is hogyan nótázott Vikár Béla „masinájába”.⁷⁰⁵

„Tamás Kata minden szabadkozás nélkül, nyugodt egyszerűséggel állt a fonográf mellé, és rázendítette a kalotaszegi nótát. Vikár Béla lelkesült [...] Aztán pár nap múlva ott állt a parasztleány festői öltözkéiben a díszterem emelvényén egy nagy fényes közönség előtt, a felviharzó és mindig megújuló tapsok között [...] egyszerű, természetes bájjal...”

években gyűjtött még több helyütt is Kalotaszegen és a peremén, Kajántó, Magyarléta, Magyarvita, Méra, Nagypetri, Szucság falvakban, valamint Tordaszentlászlón, ahol – feltehetően a nagy múltú dalárdahagyományoknak (1888-tól, lásd Bodizsár Zeyk 2016) is köszönhetően – kivételesen szép hangú férfi énekesekkel találkozott, közülük is a Csányi Lászlóval, Laci Dénessel és Zor Mártonnal készített felvételeket érdemes kiemelni.

⁷⁰⁰ Bővebben lásd: Almási 1997.

⁷⁰¹ Balabán Imre (1889–1947) mérai születésű (Tari 2016: 2.) Bartók-tanítvány, zongoraművész, 1910 és 1913 között részt vett a Bartók és Kodály kezdeményezte népzenei gyűjtésben Kolozs és Hunyad megyében. Emellett sikeres üzletember, a magánbiztosításügy szakértője, biztosítóiintézeti vezérigazgató volt, aki ilyen minőségben sem feledkezett meg a népzenei kutatás pártolásáról. (Pávai 2000: 819.)

⁷⁰² Almási István, a Román Akadémia kolozsvári Folklór Intézetének zenekutatója 2003-ban közölte nyomtatásban a gyűjteményt. (Almási – Bogdán 2003.)

⁷⁰³ Bogdán János (1885–1956) későbbi pályája során, református lelkészként szolgálva már nem foglalkozott gyűjtéssel. Utolsó gyűlekezetiében, Gyerővásárhelyen 31 éven át szolgált, 1925-től haláláig.

⁷⁰⁴ Seprődi János (1874–1923) már Bartókékat megelőzően, hozzájuk hasonló elvek szerint kezdett dolgozni, és az egyházzene mellett elsősorban saját szülőfalujában, Kibédén végzett népzenei gyűjtést (1901-től közölte nyolc részletben a marosszéki népdalgyűjtését az *Ethnographia* hasábjain), előfutáraként a zenei falumonográfia műfajának. (Almási 2001: 255.)

⁷⁰⁵ Gyarmathy 1900a, 1900b.

Vikár kolozsvári tudományos előadásán.⁷⁰⁶ Az előadásról Vikár is megemlékezik:

„És most jön a regény! Tamás Katát meghívtuk Kolozsvárra. Az unitárius teológia nagyterme zsúfolásig tele volt közönséggel, jobbára egyetemi ifjakkal. A pódium függőnye mögött megkérdeztem Katit belépése előtt: – Nem fél-e, hogy ennyi urat lát? – Instálom akkor félek, ha egy urat látok, – felelte. Ugyanígy talpraesetten szokott résztvenni bármely alkalommal a társalgásban. Teljes diadalt aratott. Zenekíséret nélkül, mindig hibátlan énekkezéssel adta elő bűbájós dalait. Velezületett tehetsége utat tört magának. Most már nem kételkedtünk, hogy Katival Budapesten is becsületet vallunk.”⁷⁰⁷

A kolozsvári sikeres előadást követően Vikár felhozatta Budapestre is a „csinos, délceg” leányt, aki Vikárnak az Uránia tudományos színházban a kalotaszegi népköltészetről tartott előadásait élő bemutatóval színesítette.⁷⁰⁸

„Kalotaszegről rövid bevezető előzte meg Kata föléptét. Minden este más-más öltözetben, más-más dalokkal szerepelt. Állandóan nagy közönség gyönyörködött benne. Kivált az erdélyi előkelő világ: Bánffyok, Telekiek, Bethlenek, Kazacsay grófné stb., stb., halmozták el Katát figyelmességük jeleivel. Kazacsay grófnő hívására fölmentünk a Várba. Vacsora és tánc következett. Katát megtáncoltatták a fiatal mágns úrfiak sorra és nem győztek betelni magasztalásával. Olyan, mint egy álruhás hercegnő [...] Gyarmathyné megbízásából – élénk vásárt csapott abban a körben [...] Az akkoriban magyarosulni kezdő Fővárosi Orfeum szerződést kínált neki[...] nem vállalta: ilyesmit védőnője Gyarmathyné sosem engedett volna meg. Vigyáznunk kellett Katára. Egy lépést sem tehetett az utcán egyedül. Ruhája, szép mozgása, egész lénye menten magára vonta a közfigyelmet.”

Vikár még hozzáteszi:

⁷⁰⁶ Tamás Kata felléptetése tudományos előadás élő illusztrációjaként nem egyedüli eset Vikár gyakorlatában. Vikár maga emlékezik meg róla székelyföldi gyűjtése kapcsán, hogy egy énlakai „első család” dalos leánykáját, Kerestély Mártát Székelyudvarhelyen nagy sikerrel léptette föl az úri közönség előtt egy lengyelfalvi menyecskevel együtt, így szerevezve támogatókat a székely népdal gyűjtése ügyének. (Vikár 1943., idézi: Sebő 2006: 235.)

⁷⁰⁷ Vikár 1943., idézi: Sebő 2006: 243.

⁷⁰⁸ Az Uránia Színházegyesület nyugati példára, a tudományok szemléltető előadására jött létre. 1899. november 4-én kezdte meg működését, amelynek második hónapjában, decemberben Vikár előadásai már szerepeltek a programon. („Hogy terem a népdal?”, „Kalotaszeg népköltése”) A *Vasárnapi Ujság* 1900. újrvi száma (XLVII. évf. 1. sz. 9.) Gyarmathyné három fotóval illusztrált kis cikkekckéjénél meg is jegyzi, hogy a képen látható leányok egyike, Tamás Kati „épen most az Uránia tudományos színházban szerepel esténként és gyönyörű kalotaszegi dalaival ragadja el hallgatóit.” A Tudományos színháznak a Magyarországon akkor megjelenő új műfajáról a lapok így tudósítanak: „Helyisége pompás a Kerepesi-út legelején, a Rimanóczy-házban. A mór stílusú aranyos csarnok orfeumnak épült, de az orfeumot be kellett zárni. Most az Uránia vette át az épületet, s itt tartja oktató előadásait a különböző tudományokból, találmányokból, mutatóványokkal, színpadi jelenetezésben, ködfátyol- és vetített képekkel, körképszerűn rendezett díszletekkel, néma ábrázolókkal. Szóval a technika, illúzió, világítás minden módjával szemléltetővé teszi a tudás és ismeret világát. Külföldön van már néhány ily színház, s nagy tetszésre találtak [...] A magyarzó szöveget felolvassák, erre következnek a mutatóványok.” (Vasárnapi Ujság, 1899. XLVI. évf. 45. sz. 759.) „Az Uránia-színház működését az egész országra kiterjeszti, az ország nagyobb városainak színházaiban is tart előadásokat. A Balkán-ál-lamokra is megszerezte a kizárólagos működés jogot, továbbá szerződést kötött a berlini, párisi, londoni és bécsi Uránia-színházakkal, hogy műsorukat átengedik s viszont átveszik a budapesti Uránia-színház magyar tudományos termékeit.” (Vasárnapi Ujság, 1899. XLVI. évf. 25. sz. 422.)

„Mikor hazautaztam vele Bánffyhunyadra, ott várt bennünket a nagyvendéglőben a város közönsége teljes számmal. Katát beléptekor tapsorkán és éljenzuhatag fogadta. Egy fiatal gazdasági tisztviselő, Katának immár ragyogó pályafutását állandóan szemmel tartotta. Közeledvén Katához, megkérte a kezét. Boldog férj és feleség lettek. Négy felnőtt fiuk van, egytől egyig egyetemet járt művelt emberek.”⁷⁰⁹

Tamás Kata budapesti szerepléséről Bátky Zsigmond etnográfus is – aki lényegében Vikárral egy időben, 1899-ben és 1900-ban végzett terepmunkát Kalotaszegen – megemlékezett: „Az újságok felkapták, neve csakhamar bejárta a fővárost, s a közönség tódult az előadásokra, hogy a falusi csalogány hangjában gyönyörködjék.”⁷¹⁰ Bátky mindamellett, hogy meleg szavakkal dicsérte a tudós felolvasót, nem mulasztotta el, hogy a Néprajzi Értesítőben, egy rövid közlemény formájában hangot ne adjon részletesen kifejtett rosszallásának a „primadonna” túlon túl újdivatú öltözete és „bánffyhunyadi módizás” fölött. „De hát a falusin még a ruha sem áll úgy, mint a hunyadin, mondogatják. Azonban, ha ez a módizás így tart, az ország egyik leggyönyörűbb népviselete elpusztul, s a kalotaszegi ruházkodás kutatónak Bánffyhunyadon nem szabad megállania többé.”⁷¹¹ – zárja Bátky a kritikáját.

Tamás Kata nevét a hírek Walter Crane angol festőművész 1900. október 31-iki bánffyhunyadi látogatása kapcsán is megemlíti.

„Gyarmathyéknál érdeklődéssel vizsgálta a mester a szebbnél szebb kalotaszegi varrottasokat, minden darab készítési módjáról, anyagáról tudakozódott. A bivalytejes kávé reggeli után, mi az angoloknak igen ízlett annyira, hogy megismételték, a mester az udvaron beállított hunyadi legényekről, pártás lányokról, menyecskékről a délelőtti folyamán 8 czeruza vázlatot készített.” „Délelőtt 11 órakor a vendégek tiszteletére Gyarmathyéknál gazdag lunch volt, mialatt Tamás Kata, ki az Urániában is oly szép sikert aratott kalotaszegi dalaival, és Bokor Márton hunyadi legény népdalok elénekklésével mulattatta a társaságot; a mester lefordította Kovács tanárral a népdalok szövegét s a nóták végén örömmel tapsolt.”⁷¹²

Walter Crane a rajzok egyikén Tamás Katát pártában örökítette meg Tamás Ilona társaságában, egymásik rajzon pedig Bokor Marci hetyke tartású alakját bujkában, vászongatyában, bokrétás kalappal a fején.⁷¹³ (88. kép)

Tamás Katáról a műtermi környezetben beállított kép a budapesti szereplés sikere után, azt felidézően készült. (89. kép.) A fonográf a képen – az egész alakos reprezentatív portrék műfajának megfelelően – a „kalotaszegi csalogány” attribútuma. A fotó így egy képi toposzba sűríti Tamás Kata felemelkedésének és sikerének „regényes” történetét. Alakja élő szimbóluma annak, hogy a nemzeti ügyként kezelt korabeli tudomány magas társadalmi státusza, a honszeretettől fűtött úri középosztály támogatásának köszönhetően,

⁷⁰⁹ Ugyanitt említi, hogy Tamás Kata dalai 1900-ban, a párizsi világiállításkor rendezett néprajzi konferencián is felhangoztak. (Vikár 1943., idézi: Sebő 2006: 243–244.)

⁷¹⁰ Bátky 1900: 26.

⁷¹¹ Bátky 1900.

⁷¹² „Walter Crane Bánffy-Hunyadon”, *Magyar Polgár* (Kolozsvár), 1900. november 5. XXIII. évf. 253. sz. 7.

⁷¹³ A rajzokat közölte: *Új Idők*, 1900. november 11. VI. évf. 46. sz. 429. és 424. (Bokor Márton 1879–1915 neve olvasható a bánffyhunyadi templomban elhelyezett, az I. világháborúban elesett református testvérekre emlékező fekete márványtáblán.)

és azzal karöltve, hogyan teremti meg az első „folklórsztár” szerepkörét, és emeli vele együtt piedesztálra a népművészet idolkáját.

Tamás Kata Vikár által fölvetett repertoárja meglehetősen új stílusú.⁷¹⁴ Ugyanez igaz a 19. és 20. század fordulóján Kalotaszegen rögzített fonográffelvételek egy jó részére is. Meglepő, hogy zömében azok az új stílusú dalok és szövegek dominálnak az anyagban, amelyek országosan feltűnnek. Ezek azok a zenei hatások, amelyeket az Alföldre részes aratni járó, vagy a vasút adta lehetőségeket kihasználó mozgékony, magukat „jól forgató” kalotaszegiek hazahoztak a városi divatok egyéb vonatkozásaival együtt, amit Kolozsvárt, Nagyváradon, Budapesten, vagy helyben a tehetős középosztállyal rendelkező – 1910-ben a lakosság egyötödét kitevő, mintegy ezerfős zsidóságot számláló –, élénk kereskedelmű Bánffyhunyon meg tapasztaltak.⁷¹⁵ A vasút, az utazás

87. kép: Walter Crane rajza Bokor Marcirol. Készült 1900. október 31-én Bánffyhunyon, Gyarmathy Zsigák házában. Megjelent az *Új Idők* 1900. november 11-ei számában a 424. oldalon

⁷¹⁴ Lásd a Tamás Katától felvett dalokat: <http://systems.zti.hu/br/hu/search?plc=77&per=228>. (Letöltés 2021. 04. 18.) Vikár 1900-ban az *Ethnographiában* kottával és szöveggel közölte a gyűjtéseiből, közte a Gyarmathynénál a zentelki leányoktól gyűjtött menyaszonnybúcsúztatót (ennek egy változatát Tamás Katától) és a „Három árva balladája”-t (amelynek, tegyük hozzá, hogy előadja a zentelki Fehér Margit éppannyira kiemelkedő hangú énekes, mint a Budapesten szerepeltetett Tamás Kata). Ugyanebben a tanulmányban Vikár két, németes hatásra újonnan meghonosodott dal variációit is bemutatja, melyek szövege és dallama egyaránt német eredetű románc. A vadász és a leány szövegváltozatai között ott van Tamás Katáé is kilenc versszakkal, amelyből az első kettőt idézzük:

„Bokorban eprésző kis leány ül,
Csöndes a zöld erdő kívül-belül.
De mégis egy kis madár zeng az ágon,
Aranyos lepke csüng a virágon.

Gyönyörűen csicsergő kis madárkám,
Szállj alá, szállj alá és jöjj hozzám!
Aranyos szép szárnyú hímes lepkém,
Ne távozz, ne távozz, oh jöjj felém!...”

(Vikár 1900: 130.)

Vikár jegyzetben hozzá is fűzi: „*ezt közlője Kolozsvárt tanulta meg, a hol – mint ismeretes – szintén erős németesség volt. A feltűnő megegyezést, a mely különösen az egri és a kolozsvári (b.-hunyadi) változat között van, a változatok újabb keletű összevegyülése idézhette elő.*” (Vikár 1900: 128.)

⁷¹⁵ Cenzusadatokat lásd a 167. jegyzetben.

88. kép: Tamás Kata fonográfba énekel. Vizitkártya Csizhegyi S. kolozsvári műterméből 1902 körül. (Néprajzi Múzeum, Fotótár NM F 4040)

még a kor népdalaiba is bekerült, ahogyan egy magyargyerőmonostori dal szövege mondja: „Ha kimegyek a hunyadi vasútállomásra / Jegyet váltok, felülök a harmadik osztályra”⁷¹⁶ Bogdán János az 1906-os magyargyerőmonostori népdalgyűjtése rövidke előszavában írja havasalji, soványföldű, gabonában szegény szülőfalujáról: „A nép éppen ezért igen dolgoz, eleven vérű, élénk képzeletű, mozgékony eszű; építési faanyagával, létrákkal, s újabban karácsonyfával eljár Kolozsvárra, Váradra, és eljár emberemlékezet óta az Alföldre aratni, s csak innen hazatérve lát a saját termésének betakarításához [...] Nagy gondot fordít a csinos öltözködésre, s e tekintetben a központi, bánffyhunyadi népet utánozza, melynek festői tájviselete már csaknem mindenfelé ismeretes. Igen nagy hajlama van a zenére, mint általában az egész kalotaszegi népnek, s a leány-népség ajkáról a híres kalotaszegi varrottas készítése közben sorra csendül fel a sok szép nóta, melyekben aránylag kevés a szomorú. Sok dalt tanulnak az Alföldön az aratók, és az otthon maradottak úgyszólván lesik az »új nótákat«, melyeket azok onnan hozni szoktak.”⁷¹⁷

A századfordulótól ígéretesen megindult első gyűjtési hullám az I. világháború miatt megrekedt, majd a politikai viszonyok lehetetlenítették el a terepmunka folytatását.⁷¹⁸ (A háború

éveiben, jobb híján laktanyákban a katonáktól és a városban szolgáló cselédlányoktól próbáltak gyűjteni.)⁷¹⁹ Bartók 1921-ben azt írja: „Még a mai helyzet sem engedi meg, hogy zenefolklorisztikai munkák folytatására gondolhassunk [...] az elszakított országrészek tudományos szempontból való átkutatása – politikai okokból s a kölcsönös gyűlölség miatt –

⁷¹⁶ Almási – Olosz 1969: 116/73.

⁷¹⁷ Almási – Bogdán 2003: 12.

⁷¹⁸ Bartók Erdélyben 1907 és 1914 között 24 helységben 698 magyar dallamot gyűjtött, melynek mintegy egyhatede kalotaszegi. Román népzenei gyűjtése az erdélyi magyar anyag ötszörösét is kiteszi. (Almási 2009: 37.)

⁷¹⁹ Richter 2018: 11.

úgy szólván teljesen lehetetlen.”⁷²⁰ 1923-ban Bartók és Kodály közösen adtak közre egy erdélyi népdalgyűjteményt az általuk és mások által készített fonográfhangos gyűjtések eredményét felhasználva, tudományos igényű rendszerezéssel, „Erdélyi magyarság. Népdalok” címmel.⁷²¹ A kötetben az „Előjáró beszédben” – melyen a dátum valójában 1921. március 15. – írják, hogy a válogatás szempontja az volt, hogy elsősorban „a régi, kiveszőben levő erdélyi dallamstílus” a pentaton, tempo rubato, recitativo – parlando, gazdag ornamentikájú, „nagy régiségre mutató” anyag bemutatása a cél, amely „jórészt a székelységre és a vele szomszédos magyar területre – a Szilágyságra, Kalotaszegre szorult. Itt a huszadik század elején, mikor a rendszeres gyűjtés megindult, az idősebb nemzedék közt még eléggé virágzott.” Ugyanakkor azt is megjegyzik, hogy „hiányzanak belőle a fiatalabb nemzedék újabb keletű dalai, melyek, bár a nagy közönség előtt nagyobbára szintén ismeretlenek, minden más magyar vidéken is hallhatók. Hogy az erdélyi stílus néha ezeket is megfogja, többé-kevésbé magához idomítja, jól láthatók néhány példán.”⁷²² Bartók Béla a következő évben, 1924-ben kiadott „A magyar népdal”⁷²³ című munkájában 70 oldalas, jelentős tanulmány olvasható, amely – közel nyolcezer dallam ismeretén alapulva – a zenei dialektusterületek körbehárolásával együtt a bartóki dallamrendszerezés első nagy összefoglalása volt, és amelynek példatárában kalotaszegi anyagot is közölt (közte 5 körösfői és 4 magyargyerőmonostori dalt).

89. kép: Damosi muszuj részlete. Az ezüst fóliával nyomott mintás, feketebársony anyag megszólalásig hasonlít Tamás Kata vizitkártyán látható „módizós” muszujának szegélyéhez, és azzal egykorú. Középkorú asszony viselte a dédnagyanyjától rászármazott muszujt a Kalotaszegi Magyar Napok népviseleti felvonulásán Bánffyhunyadon. (Fotó: FÁ, 2022)

A kalotaszegi dalanyag gyűjtése – elsősorban budapesti felvételek által – akkor nyert újabb lendületet az 1930-as években, amikor Bartók 1934-ben az egyetemes magyar népdalgyűjtemény osztályozási rendszerén dolgozott, miután az Akadémián szobát kapott, és a tanítás alól felmentették. Lajtha László (1892–1963)⁷²⁴ nevét szükséges

⁷²⁰ Bartók 1946: 8–9.

⁷²¹ Bartók – Kodály 1923. A 150 népdalt és balladát közlő kötetbe Bartók, Kodály és Vikár, valamint Seprődi János (1874–1923) gyűjtései kerültek.

⁷²² Bartók – Kodály 1923: 5–6.

⁷²³ Bartók 1924.

⁷²⁴ A Bartóknál és Kodálnál mintegy egy évtizeddel fiatalabb Lajtha László 1910-től kezdett népdalgyűjtésbe. 1913-tól a Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya népzenei alosztályának segédőrévé, 1924-től igazgató őrévé nevezték ki, mely intézményhez Bartók gyűjtőmunkája is éveken át kapcsolódott.

még megemlíteni, aki 1933-ban 11 magyargyerőmonostori dallamot vett föl hengerre, a támlapok nagyobb részén megjegyezve, hogy Budapesten. A gyűjtés körülményeire világít rá, ahogyan „A piros kancsó, piros bor” támlapján (kottáján) nemcsak az adatközlő nevét és életkorát jegyzi meg, hanem azt is odaírja: „A dallamot Pesten vettem fel hengerre mikor Törökné hímzést árulni fenn járt.” Lajtha az 1937-ben gyűjtött, mind a 10 Nyárszóról származó dalt is Pesten vette fel, egy énekestől, Kovács Györgytől. A Néprajzi Múzeum hengerei között viszont elérhető még Lajthától egy hengeren egy legényes és egy hajnali zenekari felvétel Bogártelkéről, amelyen évszám nincs, és helyszíni gyűjtésnek hangzik.⁷²⁵

A Magyar Rádió stúdiójában 1936-tól Bartók Béla, Kodály Zoltán és Lajtha László irányításával, az akkori kornak megfelelő, modern gramofontechnikával, énekes és hangszeres népzenei felvételek rögzítése kezdődött. A stúdióban készült gramofonfelvételek minősége már megengedte a sokszorosítást, elindult 1937-től a Magyar Rádió és a Néprajzi Múzeum közreműködésével a korszakos jelentőségű Patria népzenei lemezek sorozata.⁷²⁶

Bartók az egyetemes magyar népdalgyűjtemény egyre hosszabbra nyúló munkálatait befejezni nem tudta, az anyagot az USA-ba történő emigrálása előtti napokban adta át Kodálynak.⁷²⁷ A Bartók-rend kritikai feldolgozását és a Bartókéval párhuzamosan folyt, Kodály által végzett anyag feldolgozását és rendszerezését, a népzenei összkiadás előkészítését már Kodály irányításával folytatta a jól képzett fiatalabb tanítványi, kutatói

A gyűjteménytörténet részleteit lásd: Pávai 2000. Bartók, Kodály és Lajtha zenéhez és tánchoz kapcsolódó folklorizmuszempléletteről lásd: Pávai 2013a.

⁷²⁵ Néprajzi Múzeum Hangtár: MH 4026a, 4026b. (Köszönjük Pávai Istvánnak, hogy felhívta a figyelmünket a bogártelki felvételre.)

⁷²⁶ 1942-ig a Kelen Pál Péter vezette Patria cég a felvételekből 107 db, 78-as fordulatszámú, 50–50 példányban megjelenő lemezt hozott forgalomba. Az első négy lemezhez Bartók elképzelésének megfelelően még készült lejegyzéseket és pontos gyűjtésadatokat tartalmazó kísérfüzet, de a későbbiekben ez elmaradt. A tudományos igényesség csorbulása miatt Bartók ki is lépett a vállalkozásból. (Sebő 2012: 2.) A lemezfelvételek a háború után, 1949-től folytatódtak Lajtha László és Rajeczky Benjámin jóvoltából, de ekkor már csak a Néprajzi Múzeum számára. Népzenei gyűjtések autentikus hangzóanyagából a nagyközönségnek szánt, antológiaszerűen válogató lemezek rendszeres kiadása csak az 1960-as évek közepétől kezdődött, amelynek első hírmondója az 1964-es budapesti IFMC (International Folk Music Council) kongresszusa tiszteletére összeállított lemez volt (LPX 1187 *Hungarian Folk Music*, LP Mono, Qualiton). Ezt a Néprajzi Múzeum és a Zenatudományi Intézet archívumából válogató, kísérfüzettel ellátott, többlemezes albumok sora követte, mint például a Bartók 1906–1914 közötti erdélyi gyűjtéseiből, közte a kalotaszegiekből válogató és Sárosi Bálint kísérfüzetével megjelent *Magyar Népzene, Bartók Béla fonográf-felvételeiből* (Sárosi 1981, LPX 18069 Hungaroton 1981.), vagy a Somfai László kísérfüzetével ellátott *Magyar népzenei hanglemezek Bartók Béla lejegyzéseivel* (Somfai 1981, LPX 18058-060) Hungaroton-lemezek voltak. Ez utóbbi lemezen 12 körösfői felvétel van a már említett két kiváló énekestől, Péntek Jánosnétól és Ambrus Sándornétól, köztük az előbbitől két, az utóbbitól egy sirató. (A1 Kedves jó idesanyám, A2 Jaj kedves édesanyám, A3 Idesanyám idesanyám, A4a A temetőkapu, A4b Arról alól kéken beborul az ég, A5a Arra kérem az én jó Istenemet, A5b Holtig bánom amit cselekedtem, A6a Édesanyám volt az oka mindennek, A6b Körösfői Részég alatt, B1 Virág ökröm kivittem a rétre, B2a Nem tudja azt senki, csak a jó Isten, B2b Arrul alól kéken beborul az ég.)

⁷²⁷ Bartók legkésőbb 1940 nyarán lezárta a gyűjteményt, így a Bartók-rendben az addig gyűjtött (és fonográffal, illetve gramofonnal felvett) dallamok szerepelnek.

generáció az 1950–60-as években, az MTA égisze alatt (1953), a Népművelési Intézeten keresztül, Lajtha László csoportjában és a Néprajzi Múzeum Népzenei Osztályán.⁷²⁸

A Kalotaszegen folyó gyűjtések ezután már az 1950–60-as években a Román Akadémia kolozsvári Folklór Intézete kutatóinak révén élénkültek fel újra. Almási István (1934–2021) még a Kodály-tanítvány Jagamas János (1913–1997) növendékeként 1953-ban Türen kezdte a terepmunkát, majd Magyargyerőmonostor vált fontos gyűjtőponttá a számára, ahol 1958, 1959, 1961 és 1968-ban mintegy 560 dallamot gyűjtött. Mint maga írja, a gyűjtőutak célja egyrészt az volt, hogy az intézet archívumának (amelynek 1957-től nyugdíjazásáig, 2004-ig dolgozója volt) kalotaszegi háttéranyagát kiegészítse Jagamas János tervezett inaktelki monográfiája számára,⁷²⁹ másrészt egy magyargyerőmonostori kötet kiadásához gyűjtsön anyagot, amelyet Olosz Katalinnal jelentetett meg.⁷³⁰ A kutatás különleges feladata volt az is, hogy a Bartók Béla és Bogdán János által a 20. század elején gyűjtött dallamok fél évszázaddal későbbi utóéletét is vizsgálja.⁷³¹ Konklúziója az, hogy a zenei anyagban megmutatkozó hagyományhoz való ragaszkodás sokkal szívósabb volt, mint azt várni lehetett. Almási a balladák és népszokásokhoz kapcsolódó dallamok tekintetében jelentősen gyarapította a felgyűjtött dallamkincset. Magyargyerőmonostoron különösen a gazdag balladaanyag élő tudása volt a meglepő, és a siratás szokása is eleven volt még.⁷³²

Magyargyerőmonostorral szemben Magyarvalkó feltehetően egykor hasonlóan gazdag zenei anyaga Vikár gyűjtésén kívül kiaknázatlan maradt, Tari Lujza, az MTA Zenetudományi Intézet kutatójának egy 1973-as rövid tájékoztató gyűjtését leszámítva.⁷³³ A gyűjtésnek nem kedvező időszakban Tari látogatását személyes okok is motiválták. Férje annak a Miháltz családnak a leszármazottja, amely két nagy hírvű lelkészt is adott Magyarvalkónak a 19. és 20. század fordulóján.⁷³⁴

⁷²⁸ Kodály elképzelése alapján a népzenei összkiadást az MTA megbízásából a „Magyar Népzene Tára” sorozat kezdte el: a gyermekjátékok, jeles napok, lakodalom, párosítók, siratók anyagát közlő első öt kötet 1951 és 1966 között jelent meg. A népdaltípusokat a sorozat a VI. és VII. kötete, 1973-ban és 1987-ben Járdányi Pál rendszerezése (Járdányi 1961; MNT 1973, 1987) alapján közölte. Bartók, Kodály, majd Járdányi rendszerezése után a magyar strófikus népdalokat Dobszay László és Szendrei Janka rendezte új Népzenei Típusrendbe (Dobszay – Szendrei 1988), amely magába foglalja a ZTI birtokában lévő valamennyi adatot, beleértve a más gyűjteményekből nyert másolatokat is, valamint a nyomtatásban megjelent népdalközlemények másolatait. Az Magyar Népzene Tára népdaltípusokat rendszerező további kötetei: MNT 1992, 1995, 1997. (A lejegyzett dallamok száma mintegy 150 000-re becsülhető.)

⁷²⁹ Jagamas János a kolozsvári Folklór Intézet munkatársaival Inaktelken végzett gyűjtőmunkájáról 1957-ben azt írta, hogy „népzenemonográfia készítése céljából egy kalotaszegi (Inaktelke)... falunak [...] teljes népzenéjét felgyűjtöttük, a szükséges adatokkal együtt.” (Jagamas 1957: 1166.) A felgyűjtött dallamok az intézet archívumában megvannak, a szövegben említett tervezett monográfia viszont nyomtatásban nem jelent meg, Almási István tudott a létezéséről, de a kéziratnak, ha volt is, nyomra veszett. (Pávai István szíves szóbeli közlése.) Jagamasnak „A hazai magyar népi táncmuzsika és hangszeres zene kutatásáról” szóló 1971-es kézírata sem jelent meg (említi: Pávai 2013b: 19., Pávai – Sófalvi 2019: 63.). Jagamas kézírt anyagairól lásd még: Pávai – Zakariás 2014.

⁷³⁰ Almási – Olosz 1969.

⁷³¹ Almási 1997.

⁷³² Almási 1997: 492.

⁷³³ Tari 2016.

⁷³⁴ Miháltz Eleknek (1833–1910) a faluért tett áldozatos szolgálatát a helyi emlékezet jól őrzi. Növénynemesítői, pomológiai tudását nemcsak a templomkert gyümölcsöse, hanem az egész kör-

A Jagamas János örökét a kolozsvári Folklór Intézetben átvevő Szenik Ilona és kolozsvári román zenekutatók, köztük a szintén az intézetben dolgozó Zamfir Dejeu nevéhez fűződik a román kutatásban bevett „Bánffyhunyard környéki” elnevezést használó román és magyar zenei antológia.⁷³⁵

Kalotaszeg népzenejének, különösen a hangszeres tánczenéje hangzó anyagának felgyűjtött mennyisége a táncházmozgalom elindulásától, a képzett és amatőr gyűjtőknek a Martin György és Kallós Zoltán mentorálása által ösztönzött zene- és táncfelvételei által szaporodtak meg, ami egy későbbi történet része.⁷³⁶ Ki kell emelni, hogy a hangszeres tánczene kutatásában több generáció óta sürgetett áttörő eredmények, hiánypótló összefoglalások születtek.⁷³⁷ A szerzők részben a táncházmozgalom első generációjának vezető muzikusai közül kerülnek ki, akik zenekutatóként és oktatóként egyaránt kiemelkedő pályát futnak be (Pávai István, Virágvolgyi Márta).

Az utóbbi idők legfontosabb kiadványai igényes kísérfüzettel ellátott lemezkiadásokhoz kötődnek. Ezek között van antológia⁷³⁸ és a Fonó Budai Zeneház, valamint a Hagyományok Háza „Utolsó Óra” vállalkozásának hozadékaként zenekarok (a bogártelki Cilika banda, a szászfenesi Muzák, a váralmási Pici Aladár) repertoárjának rögzítése és az ebből kiadott, kísérfüzettel ellátott lemezek.⁷³⁹ Példatár jelent meg legényes dallamok-

nyék kamatoztatta. (Lásd: Nagy J. 1995.) Az általuk a gyümölcsösben építtetett pavilon sok jeles vendéget szállásolt el. Míg Mihály Elek nevét Jankó János említi hálával könyve előszavában, fia, Ákos (1867–1908) rajzaiból Malonyay népművészetkötetete közölt. Malonyayék és Bátky Zsigmond magyarvalkói gyűjtéseikkor minden bizonnyal a nyári lakban kaptak szállást. Az 1930-as években aludt benne a költő, Jékely Zoltán és sógora, az etnográfus Nagy Jenő is. Ezt a fából készült pavilont és környezetét újíttatta fel a helyiekkel együtt dolgozva a Kertészeti Egyetem Tájépítő szakának csoportja Eplényi Anna tájépítész tanár és Kardeván Lapis Gergely irodalmár vezetésével 2014-ben, Mihály István építész rekonstrukciós tervei alapján. A Valkói „Jékely irodalmi kert” építő kalákatáborban emellett létrehoztak egy emlékkiállítást, amely Jékely Zoltán magyarvalkói kötetéről és Kalotaszeg említő irodalmi munkásságáról szól, valamint egy „tájéltató sétakönyvet” és tanösvényt. Munkájuk előzménye a Sztánai műhely (Fekete Albert, Szakács Barnabás 2001-től) nevű ökológiai kutató- és kalákatáborok sora, valamint „átrándulásuk” a nyárszai népművészeti kalákatáborokba 2006–2011-ben. (Lásd 234., 515., 522. oldalakon). (Az említett táborok képeit lásd: Götz 2018: 292–315.)

⁷³⁵ Bejinariu – Dejeu – Mírza – Petrescu – Szenik 1978; Dejeu 1993. Zamfir Dejeu munkásságában a Kalotaszeg peremén levő Drăgan völgye román zenei és táncéletének a kutatása is kiemelkedő. (Dejeu 1976., 2000.)

⁷³⁶ A Hagyományok Háza Folklóradatbázisa gyűjtők, helyszínek és adatközlők szerint is könnyen kereshető, jól adatolt tájékoztatást ad, lejátszható audiovizuális felvételekkel. A Kalotaszeg keresőszo alatt nemcsak a hivatásos folkloristák, hanem a táncházmozgalom elmúlt ötven éve közismert erdélyi és magyarországi zenészeinek, koreográfusainak, táncosainak az ismerős nevei olvashatók. Ezeknek a gyűjtéseknek az áttekintő összefoglalását nem tartjuk szükségesnek. <http://folkloradatbázis.hu/fdb/index.php?page=browse&type=11&node1=03AB8F54-3DB9-4249-BFE4-D99CEDBE5170>. (Letöltés 2021. 04. 24.)

⁷³⁷ Sárosi 1996.; Pávai 2013b.

⁷³⁸ Magyar Népzenei Antológia I.: Martin – Németh – Pesovár 1985. és Magyar Népzenei Antológia V.: Sárosi – Németh 1993.

⁷³⁹ Pávai 2005.; Pávai 2017a; Kelemen 2017; Pávai 2017b.

kal⁷⁴⁰ és a gyalui Viski Rudolf prímás anyagából.⁷⁴¹ (Itt most az egyéb népzenei mikrobarázds vinil és kompakt CD-lemezek, valamint hangkazetták áttekintését mellőzzük.) Az utóbbi idők legjelentősebb kiadványa a Zenetudományi Intézet által 2012-ben megjelentetett „Magyar Népzenei Antológia” DVD-ROM egyesített digitális összkiadás,⁷⁴² amely a teljes magyar nyelvterületre kiterjedően földrajzi rend szerint közli az anyagot. Alapja a nyomtatott sorozat hét kötete (amelynek 1. kötete a hangszeres tánczenét, az 5. kötete Erdélyt, közte Kalotaszeget mutatja be), de azonfelül is tartalmaz újabb hangzó és audiovizuális tartalmakat, így például az elmúlt 20 évben végzett gyűjtéseket Pávai István adja közre.

90. kép: A Magyar Rádió és a Néprajzi Múzeum Patria népzenei gramfonlemezeinek egyike a körösfői Péntek Jánosné Szűcs Ilona dalaival, akinek énekhangját 1938-ban Bartók Béla vette fel. (A lemez az OSZK gyűjteményében található: <https://hangtar.oszk.hu/gramofon/patria-nepzenei-gramfonfelvetelek-14/>. Letöltés: 2021. 03. 24.)

⁷⁴⁰ Pávai – Virágölgyi 1993.

⁷⁴¹ Virágölgyi 2017.

⁷⁴² Richter 2012. A multimédiás adatbázist tartalmazó DVD-ROM MP3 lemez mellékletekkel egészül ki.

Irodalmi vonatkozások és a transzilvánizmus eszméje

Gyarmathy Zsigánét követően és az első világháborút megelőzően a Kalotaszeghez kötődő híresebb irodalomtörténeti vonatkozások között első helyre kívánczik Ady Endre és Móricz Zsigmond nevének említése. A legismertebb, Kalotaszeggel kapcsolatba hozható irodalmi mű a helyi rokonsággal⁷⁴³ is rendelkező Ady Endre „A Kalota partján” című verse, melyet a költő Kalotaszentkirályon írt, és amelynek csöndes júniusi áhítatban született sorai – „*állandóság. / Biztosság, nyár, szépség és nyugalom.*” – 1914. június 16-án láttak napvilágot a *Nyugat*-ban,⁷⁴⁴ mindössze 12 nappal a szarajevói merénylet és egy hónappal a „nagy háború” kitörése előtt. Ady ekkor Boncza Bertával (és Bertuka nagymamájával, özv. Török Károlynéval) látogatott el először Kalotaszentkirályra, ahol a mindkettejükkel rokonságban álló Kiszely család kúriájának kertjéből nézték a templomból kivonuló népet. Ady ez alkalommal kérte meg Csinszka kezét a kalotaszentkirályi jegyző, Rettegi Visky József házában, ahol vendégeskedtek.⁷⁴⁵ (A jegyző felesége, Kiszely Ilonka Ady másodunokatestvére volt. Ferenc nevű fiának 1915 tavaszán, hadapródként elszenvedett halála és a szülők próbálkozása, hogy megtalálják elsőszülött fiuk sírját, ihlette Ady Endre másik Kalotaszentkirályon írt, „Két sír mellett” című versét.)

⁷⁴³ Ady Endre kalotaszegi családfáját először Kós Károly írta meg (Kós 1928). A költő nagyapjának, a szilágyolomperti kisnemesnek, Ady Dánielnek a felesége, Visky Julianna a Nyárszón egy jó fél évszázadot szolgáló Viski Dániel (1789–1872) lelkésznek a lánya volt. (Visky Dániel a nyárszai öreg temetőben nyugszik.) Apai nagymamája két testvérének a vonalán Adynak másodunokatestvérei éltek Kalotaszentkirályon és Magyarókeréken, akikkel a kapcsolatot a Csinszkával való megismerkedése után fűzte szorosabbra. (A kalotaszegi Ady rokonságról lásd még: Péter 2014.) Többek között annak a Czuczsa János (1859–1937) kalotaszentkirályi tanítónak, aki Jankó János és Malonyayék néprajzi gyűjtőútjait munkatársként segítette, a felesége, Bányai Julianna is Ady-másodunokatestvére volt. Az ő Emma lányuk is a diploma megszerzése után (1908) tanítónő lett Bánffyahunyadon. Miután nem akarta letenni az esküt az új román államhatalomra, feljelentették, és öneki is el kellett hagynia Erdélyt, „vagonlakó” lett, végül Pápára került a Református Nőnevelő Intézetbe, ahol 1948-ban nyugdíjazták. Nyomtatásban megjelent naplója a trianoni magyar menekültek viszontagságainak hű tükré. (Czuczsa 2007.)

⁷⁴⁴ *Nyugat*, 1914. 7. évf. 12. sz.

⁷⁴⁵ A történetről megemlékezik Kós 1928: 84–85. és Vincze G. 1958: 15. A kalotaszentkirályi születésű Vincze Géza, marosszentimrei ref. lelkész, irodalomtörténész, 12 évvel fiatalabb másodunokatestvére volt a költőnek, és munkásságát jórészt az Ady-kultusz ápolásának áldozta. Az ő kezdeményezésére készítette az Ady Társaság 1941-ben azt „A Kalota partján” vers megírását megörökítő emléktáblát, amelyet 1944-ben feltehetően a magyarellenos rongálástól félve leszedtek a helyéről, s amely ismeretlen módon jutott el a Magyar Tudományos Akadémiára. Itt az MTA Könyvtár és Információs Központjában tűnt fel a Kézirattár munkatársának, a Györffy György-tanítvány Tóth Gábornak a sérült tábla, amelyet közvetítésünkkel az MTA visszajuttatott Kalotaszentkirályra, ahol a vers születésének 100. évfordulóján az emléktáblát újra elhelyezték. A Kiszely-kert épületében (amely lakodalmas teremként és egy időben óvodaként működött) kialakítottak egy emlékszobát is, ahol a Petőfi Irodalmi Múzeum készítette Ady-kiállítás látható, amelyet a helyi iskolában tanító magyar tanár, Péter Mónika által összeállított tabló egészítenek ki Ady a költő kalotaszegi kapcsolódásairól. Egyébként Vincze Géza a fenti kis írásában említi az Adyt is megigéző muszujos nők látványáról, hogy jól emlékszik, „*mikor néprajztudósaink egyike, kik sűrűn járnak Kalotaszegre, a tudós Hermann Antal hátunk mögött elragadtatásban felkiáltott: – Lábon járó tulipánok!*” (Vincze G. 1958: 15.)

A köztudatba beleivódott, hogy Móricz Zsigmond 1914-ben részt vett egy sztánai farsangi „protestáns batyubálon” Kós Károly vendégeként,⁷⁴⁶ és innen merített ihletet a „Nem élhetek muzsikaszó nélkül” című vígjátékához. Kós kezdeményezte a bál megrendezését, hogy a bevételét a bánffyhungyadi „kalotaszegi református egyházmegyei otthon” javára ajánlják föl. Saját nyomtatású meghívóját sokfelé elküldte. A bálon a váralmási Ötvös Berci bandája muzsikált.⁷⁴⁷ Móricz Zsigmond 1933-ban így emlékezett vissza az eseményre:

„Zrumeczky jött hozzám, hogy szombaton reggel menjek el vele Sztánára. Kós írta, hogy okvetlen vigyen el, minden ékecszólását szedje össze, de itthon ne hagyjanak, mert nagyon szeretnek. Meg voltam hatva, nem kellett kapacitálni. Kóssal és Zrumival a Baross kávéházban találkoztam néhányszor és nagyon sajnáltam, hogy Kós elment Erdélybe. Úgy tűnt fel itt Pesten, mintha ezzel belesüllyedt volna egy távoli sötét ködbe s elveszett volna számunkra. Erdély abban az időben nagyon messze volt. [...] Abban az időben volt ez, mikor még magyar népdal elképzelhetetlen volt a hangversenyi dobogón, de Bartók és Kodály már gyűjtötték a nép szájáról a dallamokat s mikor én már befejeztem népköltési útjaimat és a gyűjtött anyagot kezdtem feldolgozni novellákban és regényekben. Kós és Zrumeczky nagy öröm volt számomra, mert ők ugyanezt csinálták az építészeti népkincs felfedezésével és már mögöttük volt az Állatkert, ahol valami kivételes szerencse folytán módjuk volt egy kis ízelítőt adni, sőt iskolát teremteni a »magyar stílus« számára. [...] Sztánán, lent a faluban nagy bál volt. Nagy környék minden urasága be volt invitálva... Aztán egy remek éjszaka. Vidéki alakok, vidám és groteszk figurák, cigány és úr, úr és cigány. Bor és nóta és sok beszéd. Egyéni fejek, személyes haj és szakáll viseletek és olyan páratlan magyar dialektus, mintha az erdélyi fejedelmek korában volnánk. Sírúvigadás, politika, adoma, politika, gazdasági hevületek és politika, és dubajság és politika, és bor és bor és politika és politika... [...] Harmadnap visszautaztunk Budapestre egy felséges emlékekkel és a »Nem élhetek muzsikaszó nélkül« tervével.”⁷⁴⁸

Erdély különálló kulturális entitása a történeti Magyarországon belül korábban is markánsan körvonalazódott. Trianon után az erdélyi magyarság politikai mozgástere és

⁷⁴⁶ Kós Károly és Móricz Zsigmond barátságáról lásd: Vajk 1994. Kós Móriczot már 1912-ben megnyerte, hogy a rövid életű *Kalotaszeg* lap „főmunkatársa” legyen. (Kós 1912.) Kölcsönös látogatások, életen át tartó levelezés, kritikák jelzik kapcsolatuk mérföldköveit. Kós Károly: „Budai Nagy Antal” című színművének 1937-es pesti bemutatójáról Móricz írt kritikát *Az Est*-ben. Móricz Zsigmond 1942-ben, 63 évesen váratlanul meghalt. Szeptember 7-én a Kerepesi úti temetőben „az Erdélyi Helikont Bánffy Miklós és Kós Károly képviselték, s a sírnál az Erdélyi Helikon nevében Kós Károly mondott rövid búcsúbeszédet.” (*Erdélyi Helikon*, 1942. XV. évf. 10. sz. 684.)

⁷⁴⁷ A híressé vált farsangi bál emlékére 2001-től évente rendez farsangi mulatságot Sztánán a Sztánai Műhely Baráti Társaság, amely a Kertészeti Egyetem Tájépítész Karának Fekete Albert vezette, diákokból és tanárokból álló csoportjából – akik számos tájépítésztaórt rendeztek Sztánán –, valamint helyiekből alakult (Fekete A. 2004a, 2004b). 2014-ben, az esemény százéves jubileumáról háromnapos rendezvénysorozattal emlékeztek meg. Ekkor helyezték el a Szakács Barnabás tájépítész készítette domborművű emléktáblát az egykori farsangnak helyet adó iskola falán, a kolozsvári Állami Magyar Színház pedig bemutatta a „Nem élhetek muzsikaszó nélkül” darabot.

⁷⁴⁸ Móricz Zsigmond: „Varjúvári legenda”, részletek (Móricz 1933: 677–680.). A mű nemzeti színházi bemutatója kapcsán Schöppflin Aladár 1928-ban a Nyugat Színházi Figyelőjében megjelent kritikájában ezt írta: „Móricz Zsigmond ebben a darabjában nem bírál, nem mond erkölcsi ítéletet, nem erőszakoskodik nagy életproblémákkal. Csak visszaemlékszik egy olyan világra, mely Atlantiszként elsüllyedt az idők tengerében s úgy maradt az emlékezetben, mint a boldog jó élet, könnyelmű vidámság

91. kép: Képeslap magyar és német felirattal: „Bánffyhungad menyasszony és vőlegény”. Postára adva 1922. augusztus 8-án Budapestről Reimsbe. Egy könyvkereskedő írt rajta franciául egy kereskedelmi partnerének. (Tasnádi 2013: 155. közli ugyanannak a fekete-fehér felvételnek egy kicsit másképp színezett változatát)

gazdasági érdekérvényesítő képessége kilátástalanul csekély volt. A közösségi létformák megváltozása, a kisebbséggé vált magyarság talajvesztettségének, új helyzetének felismerése elsősorban az értelmiségben erősítette meg a magyar kulturális értékek felmutatásának, őrzésének és továbbadásának igényét, amely az 1920-as években kulturális szervezőmunkában, többek között alapító tevékenységben, írói és kulturális körök létrehozásában öltött testet. A transzilvanizmus mint felelős értelmiségi közösségi küldetéstudat fogalmazta meg, hogy a „maga eszére és erejére utalt”⁷⁴⁹ erdélyi magyarságnak sajátos missziója, különleges szerepe van a nemzeti kultúra, nyelv és öntudat megtartása és gyarapítása terén.⁷⁵⁰

E fejezetben nem térhetünk ki a Trianon utáni sokkot követő, pezsgésnek induló erdélyi irodalmi élet részletes bemutatására, amely az 1920-as évek második felétől bontakozott ki igazán. Ennek az *Erdélyi Helikon* köré szerveződő irodalmi életnek a Kalotaszeghez kötődő Kós Károly és Bánffy Miklós⁷⁵¹ a központi alakjai voltak.

kora. A nyolcvanas évek, [...] Az író a derűs oldalát nézi csak ennek az időnek, a magánélet szűk kis kör(é)ben időzik, nem társadalmat, nem országot lát, hanem alakokat, férfiakat, nőket, öregeket, fiatalokat, akiket mosolygva forgat egy kis családi komplikáció kacsalában. [...] A cigányos, boros, táncos jelenetekben az trónnak mindig a lényegén a szeme s sorra kiemeli a szereplők karakterére, egymáshoz való viszonyára vonatkozó vonásokat, amelyekből a kis dráma szövődik. [...] olyan alakokat látott, amelyek élnek, olyan szavakat ballott, amelyek emberi életekből fakadnak s amit színpadra vitt, nem ravasz előre megfontoltságokkal kiformált valami, hanem meleg, koncentrált élet... Nem akar egyebet, mint mulattatni azokkal az alakokkal, akiket emlékeinek derűs vagy az emlékeztéstől derüssé vált részéből felidézett.” (Schöpfung 1928.)

⁷⁴⁹ Kós 1971: 1502.

⁷⁵⁰ A transzilvanizmus kérdésköréről lásd: Pomogáts 1983.; Nagy Gy. 1973.; K. Lengyel 2007.

⁷⁵¹ Losonczy gróf Bánffy Miklós (1873–1950) író, rendező, grafikus, díszlet-és jelmeztervező, operaházi intendánsként Bartók színpadi műveinek felfedezője, 1921–1922-ben (a soproni népszavazás és a „királypuccs” idején) a Bethlen-kormány külügyminisztere volt. 1926-tól végleg hazaköltözött Erdélybe, felvette a román állampolgárságot. Felismerve küldetését, a királyi Romániában akarta szolgálni az erdélyi magyar közösséget, de hirdetve a szomszédnépek megbékélő együttélését.

Utóbbi a folyóirat főszerkesztője maradt mindvégig,⁷⁵² előbbi felelős szerkesztőként is munkálkodott.⁷⁵³ Az 1930-as évekre megerősödő és széles körű kulturális aktivitás transzilván eszmei ideológiája fokozatosan – és máig hatóan – beépült az erdélyi közösségi tudatba.

A szépirodalom terén sokat tett ezért gróf Bánffy Miklós, aki anya nélkül nevelkedve, gyermekkorának augusztusait a Bánffyhunyadhoz közeli Remetén töltötte, nagyapja erdőszéli házában.⁷⁵⁴ A Kós Károly szerkesztette *Kalotaszeg* lap 1912-ben, amikor gróf Bánffy Miklóst kinevezték az Operaház és a Nemzeti Színház intendánsává, így méltatta:

„a fővárosi sajtó foglalkozván Bánffy Miklós személyével, ezt jegyzi meg róla: »Rendkívül művelt, olvasott, művészi érzékű, modern ízlésű ember.« Ez igaz, de ilyen ember, csak ilyen ember, nagyon sok van (hála Istennek) Magyarországon. Bánffy Miklós több ennél. Mi erdélyiek és különösképpen mi kalotaszegiek valamivel többet tudunk róla. - Először is Bánffy Miklós talán a legkomolyabb erdélyi politikus. Pártonkívüli képviselő, de Erdélyt, a mai Erdélyt, az ő szűkebb páttriáját képviseli ő a pesti fényes parlamentben állhatatosan, hűségesen mindenféle formában [...] Bánffy Miklós ma egyike legnagyobb, de mindenesetre legerdélyibb íróművészeinknek [...] Igazi erdélyi ember, erős kalotaszegi magyar! Egy dolgozó mágnás, egy kolozsmegyei mágnás!»⁷⁵⁵

A Kalotaszeghez ezer szállal kötődő – többek között Zentelkén kastélyt és Gyalun várat birtokló – Bánffy család,⁷⁵⁶ amikor az 1920-as években birtokainak javát a román állam kisajátította, Bonchidát és a kalotaszegi erdőségeik egy részét megtarthatta. Bánffy Miklós nagy erdélyi trilógiájának⁷⁵⁷ – amelyet monumentalitása, bibliai címválasztása

Az erdélyi közéletben sokat tevékenykedett a két világháború között, nemcsak íróként, szerkesztőként, hanem kisebbségi politikusként, kultúrpolitikusként – valamint az apjához és nagyapjához hasonlóan –, az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnokaként. 1940–44-ben a magyar parlament felsőházi képviselője volt. A Házsongárdi temető Bánffy-kriptájában nyugszik. (A Bánffy család történetét és Bánffy Miklós gazdag politikusi és művészi életpályát áttekinti Gaal 2012. Valamint lásd még egy MMA 2013-as emlékkonferencia tanulmányait: Papp E. 2014.)

⁷⁵² 1928-tól 1944-ig Kisbán Miklós névvel.

⁷⁵³ Habár az *Erdélyi Helikon* magyarországi szerzőket is bekapcsolt a munkájába, hatása Magyarországon inkább csak értelmiségi körökben volt érezhető. Fordítva ugyanez volt a helyzet a *Nyugattal* is, a szerény lehetőségekkel rendelkező előfizetői kör miatt, lásd: Vajk 1994: 209–210.

⁷⁵⁴ Gyarmathy 1895b: 671.

⁷⁵⁵ S. K. 1912: 7–9.

⁷⁵⁶ A *Kalotaszeg* lap fent idézett cikke írja: „A Bánffyak Kalotaszegről származnak. Századok óta ez az igazi hazájuk, ha nem is laknak most itt állandóan. A zentelki öreg kastély és gyönyörű birtok ott körül, aztán fel a havas a Vlegyászaiig: egy egész ország az, régi, nagy idők óta a Bánffyak birtoka. Két váruk is volt Kalotaszegen: Sebesvára, ma rom; és Gyaluvára, melyet tavaly vásárolt vissza a család. Gyalu ugyanis az 50-es években talán leányágon, az erdélyi Eszterházy grófokra szállott. Később a Rosenberger család szerezte meg. De az öreg Rosenberger, a birtokszerző halála után az örökösök osztzkodni akartak, eladónak lett a birtok és a vár is. Ekkor vette meg Bánffy György gróf ősei várát leánya számára. Ideje volt, mert az ősi domínium, mint igen sok erdélyi domínium, majdnem az oláh bankok kezére került...” (S. K. 1912: 8–9.) Bánffy Miklós apja, Bánffy György a nagy, hatvanezer holdas Bánffy-birtok igazgatását a haláláig (1929) a kezében tartotta, így megérte a román állam általi elkobzást, kisajátítást. (A zentelki birtok felszámolásáról lásd korábban a 46., 47., 49. oldalát.)

⁷⁵⁷ Gróf Bánffy 1934.; 1937.; 1940.

és leíró ereje miatt a freskófestészettel is párhuzamba vontak irodalomtörténészek⁷⁵⁸ – ikonikus helyszínei között nem véletlenül jelennek meg a kalotaszegi havasok⁷⁵⁹ és az almásmenti táj, Velence és a svájci gleccserek mellett.

Bánffy Miklós felelős közéleti kiállása, korszakos irodalompolitikai szerepe, történeti tisztánlátása és Kós Károly fáradhatatlan tenni akarása, sorsközössége a fogadott pátriával, önmagukban is szimbolikusan példázzák az Erdélyben maradt intelligencia tudatos küldetésvállalását. (Azokét, akiknek az útja Budapestről Erdélybe vezetett, és nem fordítva, mint a hontalanná vált mintegy 350 ezer, az elcsatolt területekről Magyarországra átmenekült, és hónapokig, évekig vagonokban lakó deklasszált középosztályi értelmiségieknek, tanároknak, hivatalnokoknak, akik elvesztették állásukat, mert nem voltak hajlandók letenni a hűségesküt az új államhatalomra, vagy önszántukból döntöttek a távozás mellett.) Az otthon maradást választók között voltak „mágnások”, művészek, tudósok, tanárok, egyházi vezetők egyaránt. Körülményeik az új román állam etnikum-specifikus kisajátításai,⁷⁶⁰ intézményrombolásai miatt jelentősen nehezedtek. Az erdélyi magyar társadalomnak és közéletnek a két világháború között minden diszkrimináció ellenére is egy vonatkozásban szerencséje volt. A Magyar Királysággal egyesült Erdélynek az Osztrák–Magyar Monarchiában megélt mintegy fél évszázada megerősítette és sokkal hajszálgyökeresebbé tette a társadalom polgárosodását – még ha ez a fejlettség dolgában, összehasonlításban visszafogottabb is volt a Monarchia nyugatibb területeinél – mint amit a megkésettiségről, fél-feudalizmusról, parasztromantikáról vallott sztereotípiák láttatni engednek. Egy olyan Kolozsvárról, ahol Trianon előtt mintegy félezer sajtótermék jelent meg, ahol a komoly egyetemi, kutatói, oktatói, múzeumi, színházi intézményhálózat máig működő infrastruktúrája ekkor épült meg, nem lehet azt feltételezni – még egy impériumváltás ellenére sem –, hogy mindaz a szellemi tőke, amely ott összpontosult, egyik pillanatról a másikra megszűnjön működni. A két világháború között (még az olyan kisebb városokban is, mint Bánffyhunyad vagy Alsójárá), az etnikai diszkrimináció ellenére is a társadalmi struktúrák lényegében érintetlenek maradtak, a polgárosodás hozta ambíciók, törekvések, érintkezési formák tovább működtek, a polgári társadalom önszerveződő intézményei, az egyletek, szövetkezetek, társulatok, alapítványok és a polgári nyilvánosság fórumai, a sajtó, az értelmiségi közélet különböző körei, valamint az etnikumokhoz kötődő egyházi intézmények közéleti feladatvállalásai megmaradtak, újraformálódtak, és életben tartották a már kialakult hajszálgyökerességet.

Felfedezéstörténete révén Kalotaszeg már Trianont megelőzően szimbolikus tájjá vált, a népművészet ideáltípusát testesítette meg, a magyarság egészét, az össznezemzetet

⁷⁵⁸ Erről bővebben lásd: Váradi-Kusztos 2010.

⁷⁵⁹ A tájleírás, a környezet, a természet, a regény lapjain megelevenedő kalotaszegi vidék a szereplők lelkiállapotával van mindig összhangban. Lásd: Szegedy-Maszák 1993: 787. A természetleírás hangulatába bevonja a tájban élő kalotaszegi embert is, aki mintegy részévé válik annak. Például mikor a főszereplő (Abody Bálint) komor hangulatban vág át télen a hegyeken, a Rekel völgyében, nemcsak a kalotaszegi havasról írja, hogy: „A távoli bércek lilásan sötétek, a hó rózsaszín, az árnyékok zöldék.”, hanem a tájban megjelenő emberekről így ír: „Ezek kalotaszegi emberek, ezek nem értenek tréfát.” (Gróf Bánffy 1934: 244–245.)

⁷⁶⁰ Az 1921-ben meghirdetett és 1925-ig végrehajtott agrárrendelet kisebbségeket célzó hatását elemzi: Venczel 1940.

szimbolizálta, sokrétű jelentéskörében az „erdélyiség” fogalma is fontos összetevő elem volt. 1920 után ez utóbbi jelentéstartam vált kiemelten fontossá. A megcsonkított Magyarország számára az elvesztett „kincses” Erdély egyik fő szimbóluma Kalotaszeg lett, amelynek képzetét egy-két, már korábban is közismertté vált „attribútummal” könnyen „elő lehetett hívni”. Trianon után Kalotaszeg recepciótörténetét egy belső erdélyi és egy külső magyarországi nézőpontból is meg lehet közelíteni. (Vagy fordítva, értelmezés kérdése, hogy ebben a skizofréniásan meghasadt helyzetben melyiket tekintjük külső, és melyiket belső nézőpontnak.) Az előzőtt vagy a távozás mellett döntő deklasszált erdélyi menekültek Magyarországon is fenntartották és tovább táplálták az elhagyott haza nosztalgikus toposzát, sérelemtörténeteikkel és politikai aktivitásukkal hozzájárultak a magyarországi revíziós közbeszéd érzelmi töltöttségéhez. Kolozsvár szellemi erőterében, a közvetlen szomszédságában lévő Kalotaszeg az erdélyi értelmiség két világháború közötti transzilvanizmusa számára a magyar kulturális értékek felmutatásának kiemelt „terepe” volt. Abban, hogy 1920 után Kalotaszegnek mint Erdély jelkép erejű tájának szimbolizmusa elmélyült, finomodott és megerősödött, nagy része volt Kós Károlynak, aki törekedett a maga történetiségében megértve és többnemzetiségű karakterében a megbékélés lehetőségét is keresve, árnyaltan reprezentálni a tájat.

Az Áprily Lajos, Gyallay Domokos, Reményik Sándor, Dsida Jenő szerkesztette *Pásztortűz* szépirodalmi képes folyóirat (kiadta kéthetente vasárnap a kolozsvári Minerva nyomda) népszerű publicistája, Kőmíves Nagy Lajos⁷⁶¹ 1929-ben írt, „Kalotaszeg varázsereje a művészetre” című esszéjében így fogalmazott:

*„Kalotaszeg nevének kiejtése még azoknak a tudatában is a leggazdagabb asszociációkat kelti fel, akik sohasem jártak ezen a vidéken. [...] Varázsereje van ennek a földnek minden teremtetett lélekre, aki rátette valaha és ráteszi a jelenben is a lábát. Mintha valami delejes sugárzás árama ejtené rabul és tartaná fogva itt az embereket s különösen a művészet szerelmeseit: senkisémet tud szabadulni áldásos és megtermékenyítő hatása alól. Amint magábaszívta egykor a Körösfői Kriesch Aladár, Edvi Illés, Gyarmathy Zsigáné lelkét, hogy új szépségekre és cselekedetekre gazdagítsa őket, [...] örökre önmagához láncolta a fanatikusok extázisával a Kós Károly izzó szenvedélyét és alkotó erejét, s [...] megejtette a tudósllelkű és poétikus szépségek iránt fogékony történeti regősnek: Kelemen Lajosnak szívét...”*⁷⁶²

Kós Károly – aki Bánffy Miklóssal együtt az 1916-os budavári utolsó magyar királykoronázás rendezője, díszlettervezője volt – budapesti fényes építészkarrierjét, nagy megbízatásokat maga mögött hagyva végleg Kalotaszeget választotta fogadott hazájául.⁷⁶³ Ő volt az, aki a legplasztikusabban, máig hatóan fogalmazta meg a kalotaszegi táj

⁷⁶¹ Kőmíves Nagy Lajost (1886–1977) az 1920-as években az erdélyi magyar közélet ismert személyiségeiről készített riportjai, személyiségrajzai a korszak egyik legismertebb közírójává tették. Részt vett a Kós Károly kezdeményezte, Bánffyhunadon a kalotaszegi falvak földműves küldöttjei jelenlétében 1921-ben zászlót bontó, rövid életű Magyar Néppárt, majd az Országos Magyar Párt (OMP) tevékenységében. („Kőmíves Nagy Lajos” címszó, Dávid 1994.)

⁷⁶² Kőmíves 1929b: 221–222.

⁷⁶³ Az építészdiplomáját 1907-ben kézhez vevő Kós Károlyra az I. világháború kitöréséig kiemelkedő feladatok vártak. Már a diplomaszerezése után egy évvel Zrumeckzy Dezsővel együtt megbízást kapott a fővárosi Állat- és Növénykert épületeinek tervezésére, amit 1912-ben át is adtak

egyediségét és szépségét publicisztikájában és szépirodalmi műveiben.⁷⁶⁴ A Kós Károly által műfaja szerint krónikának nevezett „Varju-nemzetség” előszavában 1925. június 1-én így vallott a korszakról és Kalotaszeghez való kötődéséről:

„Született ez az írás akkor, amikor körülöttünk furcsán-hirtelen megfordult a világ és mi – alul maradtunk. Amikor az élő magyar hang erősen meghalkult és sokan és sokat jártuk a temetőket, hogy a régen elporladtakat idézzük és beszélgessünk az örökkénémákkal. Amikor befogtuk a fülünket, hogy ne halljuk az új beszédet, amikor behunytuk a szemünket, hogy ne lássa meg az új világ a benne égő könnyeket, amikor szorosan bezártuk a szájunkat, nehogy megtudja valaki is, hogy a lelkünk ott belül halálos-keservesen sirat. Akkor született ez az írás. Nem regény, nem is történelem. Nem kitalálás, de nem is valóság. Csak néhány szál virág abból a nagy cinteremből, amit Kalotaszegnek ösmer ezer esztendeje Erdélyország. [...] nekem mindennél kedvesebbek voltak akkor. És ha más megmosolyogja, én szeretem őket ma is. Ezeket a régifajta, sovány, köves földben termett, erdők alján, hegyek között, az örökké élő mult porából született virágait Kalotaszegnek.”⁷⁶⁵

Kós Károly oly mértékig egygyé vált a kalotaszegi tájjal, annyira sajátjának érezte azt, hogy amikor a falutól két kilométerre lévő sztánai üdülőtelepen, az általa 1910-ben tervezett otthona, a Varjúvár körüli,⁷⁶⁶ meglehetősen távolságra eső néhány épületben nagyobb társasági élet kezdett zajlani, akkor ő még kijebb vonult a természetbe. A sztánai üdülőtelep változó közönségéről, az I. világháború előtti és utáni hangulatáról érzékletesen ír egy visszaemlékezésében az *Erdélyi Helikon* hasábjain, 1940-ben:

„Megszereztem tehát Sztánán, az állomáson is felül egy kicsi-kis darabocskát meredek hegyoldalt s oda ragasztottam egy kicsi-kis házacsát. Még legény koromban, első pesti keresetemből [...] Körül, itt-ott elbújva a kertek és erdő között, de tőlem jó messzire még hat-hét épület. A háború előtt előkelő kolozsvári hivatalnok- és tanár-emberek nyaralói, melyek nyáronként két rövid hónapig megteltek volt sétálgatva unatkozó, újságot olvasó, pletykákat forgató városi úri családokkal, akik augusztus végén sietve pakoltak össze és felvidulva szállottak a kolozsvári vonatra. Tíz hónapig aztán csak a miénk volt Sztána [...] ezek a régi, mulatságosan előkelő, régiszabású városi úriemberek bizonyára csúfolkodó szándékkal nevezték el házacskaikat: Varjú-várnak. De engem ezzel nem bosszantottak, sőt megállapítottam, hogy az elnevezés egészen helyes, és így házunknak ma is Varjúvár a neve.”⁷⁶⁷

a nagyközönségnek. 1908-ban készült az óbudai református parókia és imaház (Kós, Zrumeckzy), 1908–1909-ben a zebegényi katolikus templom (Jánszky Béla, Györgyi Dénes, Kós), 1910–1911-ben a Városmajori elemi iskola és óvoda (Györgyi, Kós). 1912-ben adták át a négy fiatornyos toronysisakkal koronázott sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumot, 1912–1913-ban készültek a Wekerle munkás- és tisztviselőtelep központi terének tervei, 1913-ban avatták fel a kolozsvári református „kakasos” templomot. (Részleteket lásd: a Kós megmaradt építészeti terveinek egy részét őrző Budapest Főváros Levéltára által rendezett kiállítás katalógusát: Fabó – Gall 2014.)

⁷⁶⁴ Itt most csak a „Kalotaszeg” és a „Varju-nemzetség” című műveire utalunk.

⁷⁶⁵ Kós 1934: 3.

⁷⁶⁶ Ugyanebben az évben vette feleségül a türei református lelkész lányát, Balázs Idát. Már a Varjúvárban írta, rajzolta „1910–1911. esztendőben téli időben” a „Régi Kalotaszeg” című kézírásos munkáját, amelyet a *Magyar Iparművészet* 1911-ben teljes terjedelmében közölt. (Kós 1911.) Továbbá itt írta, szerkesztette a *Kalotaszeg* folyóirat tizenkét számát 1912-ben.

⁷⁶⁷ Kós 1940: 377–378.

A világháború és az utána következő évek az impériumváltással elvitték a régi nyaralókat, jó részük kiköltözött Magyarországra. Aztán új városi emberek érkeztek, „mozgékonyabbak, idegesebbek”, az élet „lármásabb, nyugtalanabb és tarkább” lett. A remetei magányra vágó Kós a „hangos városi beszéd”, a „recsegő gramofon”, a „rádiódzsasz muzsikája”⁷⁶⁸ miatt „elmenekült”, és feljebb épített magának egy új tanyát a sztánai vasútállomás és üdülőtelep felett magasodó Csigadombon.⁷⁶⁹ A tanyát azért hozta létre, hogy gazdálkodjon, és nyugodt dolgozóteret alakítson ki magának, ahova elvonulhat. Itt alkotói magányában már nem zavarták, egyedül lehetett a tájban, megnyugodhatott abban, hogy „minden az enyém itt, ami szépség és jóság, áldás, békesség, termő és teremő élet és a lélek nyugodalma”.⁷⁷⁰ Kós Károlynak Kalotaszeg nemcsak az a kimeríthetetlen kútforrás volt, amelyből építőművészete merítkezett és amelyből irodalmi ihletettségét nyerte, hanem egész belső világának középpontja volt, amihez ragaszkodott minden anyagi, politikai, kényelmi szempont dacára. Trianon, a román királyság és a román szocializmus ellenére, haláláig itt akart élni: „Itt, e csudálatosan egyedülvaló, ezerszteniő élő magyar világnak szívében, melynek neve: Kalotaszeg.”⁷⁷¹ Kalotaszeget tehát a magyar történelmi lét nagy értékeként fogta fel, amely szimbolikus és valós tengelyévé vált életszemléletének. Az a központi hely, ahonnan szemmel és lélekkel „befogható” Erdély maga is:

„Fél Kalotaszeget láthatom innen a tanyáról és a Dâmbul Crucii-ról, meg a Riszegről, úgy, hogy megösmérem a falukat és a határokat és fél Kalotaszegen túl megláthatom innen fél-Erdélyország hegyláncait, gerinceit és csúcsait a Ménesi hegyektől a Láposi és Besztercei hegyekig és a Kelemen havasig. Ezt mind láthatja az én szemem innen és mindig, amikor csak akarom és ez mind az enyém és senki sem veheti el tőlem, amíg itt élhetek...”⁷⁷²

Lehetetlenség akár csak vázlatosan is áttekinteni Kós Károlynak nemhogy az erdélyi, de a kalotaszegi horizontú munkásságát is. Kós szépírói, könyv- és lapkiadói, szerkesztői, illusztrátori, politikusi és építési tevékenységében Kalotaszeg karakterének megfigyeltése, esszenciájának megragadása, közügyeinek előlendítése egy tőle elválaszthatatlan, szinte rögeszmésen befejezhetetlen, örök küldetésvállalást, „közösségi életmunkát”⁷⁷³ jelentett. Legyen az az erdélyi nagy történelmet, mint cseppben a tengert megmutató kalotaszegi múlt epikus megéneklése, építési tehetségének apró ujjgyakorlatokat jelentő feladatok vállalása, amint Kalotaszeg falvaiban sorra tervezte a kisebbrendű középületeket, szövetkezeti központot, tejszarnokot, faluházat, román és magyar templomok, imaházak, parókiák sorát.⁷⁷⁴ De ugyanez a Kalotaszeg központú törekvés nyilvánult meg a wilsoni

⁷⁶⁸ Kós 1940: 378–379.

⁷⁶⁹ A 657 m magas domb román elnevezése Dâmbul Crucii (Kereszt dombja). Kós Károly mindkét elnevezést használta. A Varjú tanya és a Kós által ültetett gyümölcsös a domb déli oldalának teraszán helyezkedett el.

⁷⁷⁰ Kós 1940: 380.

⁷⁷¹ Kós 1940: 382.

⁷⁷² Kós 1940: 381.

⁷⁷³ Kós 1971: 1502.

⁷⁷⁴ Leghíresebb kalotaszegi alkotásai a sztánai üdülőtelepen épített saját háza, a Varjúvár (1910), illetve a Szentimrei (1925) és Kós Szidónia villák (1937), valamint Ferenczy Gyula sztánai nya-

92. kép: Kilátás a sztánai üdülőttelep felett magasodó Csigadomb tetejéről, ahol Kós Károly Varjú tanyája állt. A völgyben a román lakosú Kalotánádas fekszik. (Fotó: FÁ, 2005)

önrendelkezési ígéretek nyomán, az ő szellemi vezérletével tervezett Kalotaszegi Köztársaság létrehozásának a korai transzilvanizmussal összefonódó utópisztikus ideájában⁷⁷⁵ és a pártalakításban, öltött testet a bábonyi mezőgazdasági tangazdaság megszervezésében,⁷⁷⁶

ralóháza (1924, Kós 1971: 1509), de tervezett lakóházat Csucsára is, Simon Gerő író számára (1926). Református, illetve görögkatolikus templomokat, vagy imaházat tervezett, (illetve restaurálási tervet készített) Sztánába (1924), Kispetribe (1924), Erdőfálvára (1928), Ketesdre (1937–41) és Bábonya (templom tanteremmel 1934). Nem megvalósult templomterve, illetve bővítési terve készült Csucsára (1911), Magyarbikalra (1922), Vistába (1922) és Egeres-Ferencbányára (1956). Parókiát tervezett Bánffyhunyardra (1924, az épület az 1956-os tűzvészben megrongálódott, jelentős módosításokkal építették újra), Nagypetribe (1914, 1953), Farnasra (1955), Kalotaszentkirályra (1961) és Gyerővásárhelyre (1963). Parókia tervei nem valósultak meg Csucsán (1951) és Magyargyerővásárhelyen (1963). Kultúrházat tervezett Mákóba (1928, 1942), Körösfőre (1936), Magyarbikalra (1941, 1948). Meg nem valósult kultúrháztervei voltak Zsobokra (év nélkül), Kispetribe (1947), Magyarlónára (1947) és Magyarnagykapusra (1954). Mezőgazdasági szakiskolát tervezett Bábonya (1935–36), tejszarnokot Mérába és községházat és jegyzői lakást Magyargyerővásárhelyre (1941, 1942). Nem valósult meg a Bánffyhunyardra tervezett Kalotaszeg Múzeum (1935). A sebesvári várrom 1923. évi restaurálásakor a kerek déli bástyát is a tervei alapján fedték újra. (Összefoglalóan lásd: Vajk 1983.; Gall 2002., a kolozsvári református egyházkerületben végzett építési és műemléki munkásságáról: Debreczeni 1968.)

⁷⁷⁵ Az I. világháború végén mintegy 40 ezres lélekszámú kalotaszegi magyarság szellemi vezetői – élükön Kós Károllyal – komolyan hittek a wilsoni önrendelkezés ígéretében. 1919-ben, Bánffyhunyardon jelentették be a Kalotaszegi Köztársaság megalakítását, melynek elnökéül a bánffyhunyadi Albrecht Lajos ügyvédet választották meg. A Kós Károly, Albrecht Lajos, Grandpierre Emil főispán, Kertész Jenő és Papp József ügyvédek, Menyhárt Gáspár egyetemi tanár, báró Jósika Lajos földbirtokos és Jordáky Lajos nyomdász összetételű küldöttség az autonómia igénnyel fölkereste

az állhatatosan végzett kalotaszegi egyházmegyei főgondnoki munkájában, vagy Kalotaszeg múzeumának létrehozásában.⁷⁷⁷

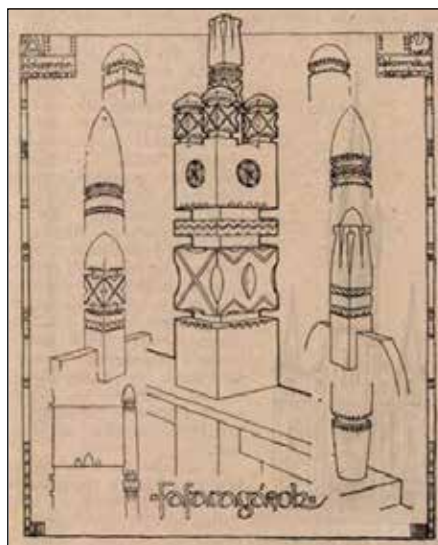
Nagyszebenben a román Kormányzótanácsot. Természetesen a Gyulafehérvári nyilatkozatban ígért önrendelkezés Kalotaszegen sem valósulhatott meg, a Consiliul Dirigent hallani sem akart javaslatokról. Kós Károly tervezte meg a köztársaság címerét, pénzét, zászlóját és bélyegét. (Lásd: <http://lexikon.katolikus.hu/K/Kalotaszegi%20K%C3%B6zt%C3%A1rsas%C3%A1g.html> Katolikus Lexikon. Letöltés: 2021. 05. 18.)

⁷⁷⁶ A tangazdaság vezetését Kós Károly agrárdiplomás fia, Balázs (1912–1967) látta el. Kós Balázs a *Hitel* folyóirat falukutató rovatában közölt is egy kiváló tanulmányt Bábonny mezőgazdaságáról (Kós B. 1936), amelynek anyagát az 1936 nyarán a református teológia kezdeményezésére megvalósult, Szabó T. Attila vezette első erdélyi falukutató és munkatábor idején gyűjtötték. A tábor a Dimitrie Gusti-féle falukutató monografikus módszer hatása alatt szerveződött. Az anyagi alapok előteremtésében Kós Károly, a belügyi hatósági engedély megszerzésében Gusti professzor járt közbe. (A táborról: Szabó T. 1937., a kutatás eredményét közli: Szabó T. 1939.) (Az úgynevezett Erdélyi Fiatalok falukutató mozgalma helyezi újabban kontextusba Hitchins 2007.) Kós Károly így vall a gazdasági ismeretek oktatása megszervezésének fontosságáról: „...azt a célt is magam elé tűztem, hogy lendítsek valamit a vidéken: Kalotaszegen. Ezt a célt szolgálta volna a Bábonnyban tervezett mezőgazdasági iskola és annak a tangazdasága. Itt szerettük volna a kalotaszegieket megtanítani arra, hogy a sovány, gyenge, köves földből többet lehet kihozni, mint amennyire apáink erejéből tellett. Sok tervemhez hasonlóan ez is dugába dőlt. Csak a gazdasági rész épült fel, s a gyümölcsöst állítottuk be, ez sikerült is. Magára az iskolai rész kiépítésére a háború miatt már nem került sor.” (Benkő 1978: 60.) A tangazdaság építészeti terveit lásd a Budapest Főváros levéltára Kós Károly Virtuális Archívumában: <https://kos.bparchiv.hu/hu/alkotasok/reformatus-egyhazmegye-mezogazdasagi-majorja-es-foldmuvelesi-iskolaja-babony>. (Letöltés: 2021. 03. 20.) A főúttól Váralmás irányában, a második völgyben meghúzódott épületegyüttes az 1944-ben történt megrongálás után 1945–46-ban teljesen elpusztult, csak a fundamentum néhány darabja található még meg. Vele pusztult az 1935-ben, a régi bábonnyi fatemplom bontásakor áthozott faharangláb is, amelyet Kós Károly felállíttatott a tanyán, a tervezett iskola harangtornyaként. (Vajk 1983: 40.)

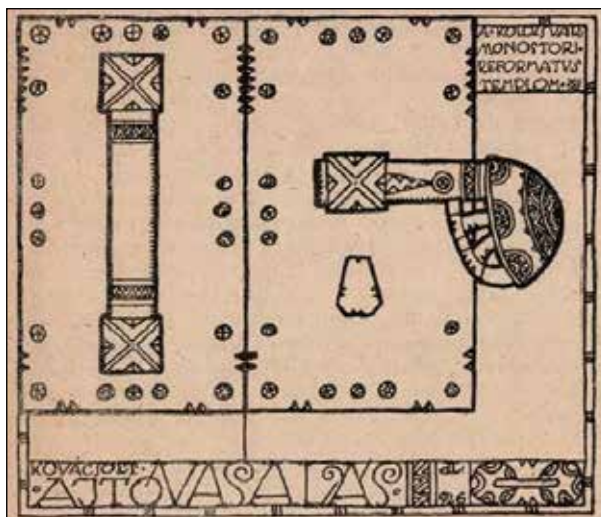
⁷⁷⁷ Az 1912. évi sikertelen múzeumalapítási próbálkozás után a kalotaszegi református egyházmegye az 1933. évi tavaszi közgyűlésén döntött a Kalotaszegi Néprajzi Múzeum felállításáról, ekkor kezdődtek meg a tárggyűjtések is. (678 tárgy, 100 ezer lejt meghaladó értékben, amelynek a II. világháború utáni eltűnéséről semmilyen információ nincsen.) A múzeumot 1933. október 15-én meg is nyitották egy ideiglenes, a református egyház tulajdonában lévő „Nagy Ferenc” házban. A rövid híradás kiemeli, hogy „Külön szerencse és kincseket érő ajándéka a sorsnak, hogy a küzdők élére állott Kós Károly, kinek lelke lobogása bevilágít Kalotaszeg legkisebb kunyhójába is.” (Szász F. 1933: 390.) Kemény János az *Erdélyi Helikon*ban az az évben 50 éves művész jubileumára írt, Marosvécsről küldött köszöntőjében írja: „Akik szeretik egymást: veszekednek» – mondja egy német közmondás. Ennek a zsörtölődő-szeretnek embertípusa Kós Károly, a Varjuvár ura, ki mokánylova hátára kapva a fálvakat járja s pappal, politikussal, művésszel hajbakapva könyvkiadót alapít, politizál, templomot épít és iskolát – és legújabbban megvalósítja az elmúlt tizenötöstendő kedves kalotaszegi álmát: a néprajzi múzeumot, az »építő-szegénység« dokumentumát.” (Kemény 1933: 718.) Kós Károly soha meg nem valósult, kalotaszegi állandó múzeumra vonatkozó építészeti terve a Székely Nemzeti Múzeum alaprajzi elrendezésére hasonlított. (Padányi Gulyás 1941: 116.; Gall 2002: 378–379.) A terven a kerített udvar kapuja az épület két tömbjét összekötő tornyos lépcsőház főbejáratához vezet. A dísztelen homlokzat födísze a négy fiatornyos kalotaszegi torony és más épületein is előszeretettel alkalmazott többes ablaknyílások csoportos dekoratív ritmusa, valamint az aszimmetrikus tömegelrendezés. (100. kép.)

93. kép: A Kós Károly tervezte és 1913-ban megépült Kolozsvár-felsővárosi, Monostori úti, úgynevezett „Kakasos” református templom délnyugati nézete Debreczeni László grafikáján a *Pásztortűz* kolozsvári szépirodalmi és művészeti folyóiratban 1928-ban. (Debreczeni 1928: 10.)

94. kép: A Kolozsvár Monostori úti templom belső berendezésének fafaragásos részletei Debreczeni László rajzán. (Debreczeni 1928: 35.)

95. kép: Kovácsolt ajtóvasalás kilincse és húzója a „Kakasos” templomban. Debreczeni László rajza a *Pásztortűz*ben megjelentetett, a templomot elemző kétrészes cikkében. (Debreczeni 1928: 11.)

96. kép: A Kolozsvár-felsővárosi „Kakasos” templom Monostori úti főhomlokzata. Építész: Kós Károly, 1912–1914. (Fotó: Wikizoli, 2020, File:Cluj str Motilor 84 Biserica reformata 2.jpg. Wikimedia Commons. Letöltés: 2021. 03. 12.)⁷⁷⁸

⁷⁷⁸ A templomról lásd: Debreczeni 1928; Fabó – Gall 2014: 174–175.; Nagy Á. 2014.

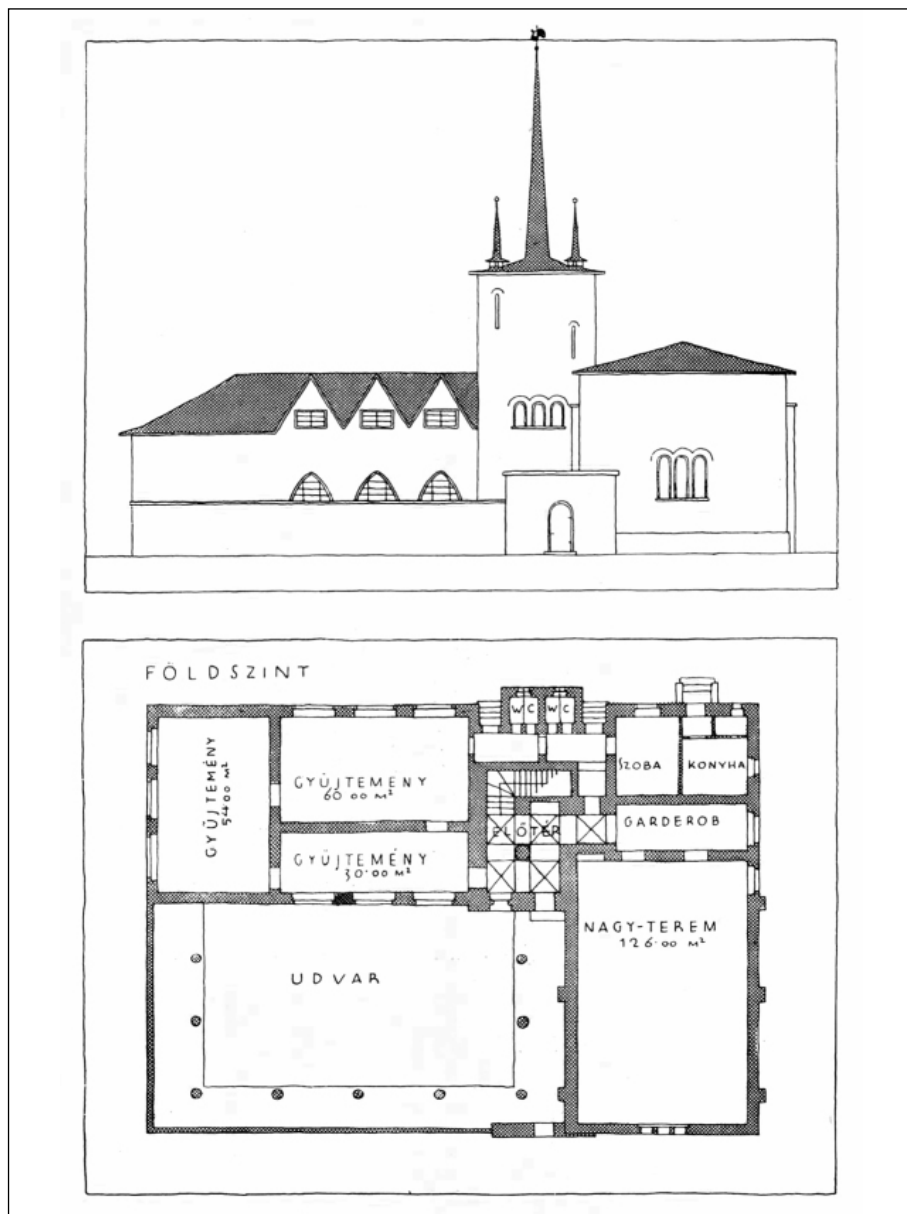

97. kép: Kós Károly 1924-ben készült tervei szerint 1927-ben megépített görögkatolikus (1948 után ortodox) templom Kispetriben. (Belső terébe a Sztánán elbontott, onnan megvásárolt, 1795-ben épült román fatemplom részeit telepítették át, amelyhez hozzáépítették a kőtornyot.) (Fotó: BB, Kispetri, 2021)

98. kép: A Kós Károly tervezte egyhajós ketesdi református templom, amely 1937 és 1941 között épült Debreczeni László irányításával. Kétesd öreg templomát és az 1796-ban épült, mintegy 30 m magas fa harangtornyát 1936-ban bontották el, mivel az épületet „kinőtte” a gyülekezet, és egy új kőtemplom építése mellett. (Balogh I. 1933: 162.; Miklósi-Sikes 1999:102.) Kós Károly ugyan tervezte, hogy a fatornyot Kolozsvár kedvelt kirándulóhelyén, a Hóujában állítsák föl újra, de mire észbe kaptak, az anyagát széthordták. (Vajk 1983: 40.) Viszont legalább elhelyezte az új épületben, ami még menthető volt a régi templomi berendezésből, így a gyalui Asztalos János által 1692-ben festett 21 mennyezetkazettát is. (Fotó: FÁ, 2021)⁷⁷⁹

⁷⁷⁹ Kós Károly műemléki tevékenysége az erdélyi református egyház számára meghatározó volt. Publicisztikájával felhívta a figyelmet pusztuló értékekre, káros presbitériumi döntésekre, mentett meg épületeket a lebontástól. (Öneki volt köszönhető, hogy végül nem esett áldozatul a falubeliek újjátvágyának 1922-ben Kalotaszeg két fontos középkori műemléke, a magyarbikali és a vistai templom. Míg a vistai templom érintetlen maradt, Magyarbikalon a hívek a műemlékvédelmi viták elébe vágva sietve lebontották Kalotaszeg legrégebbi, 1697-ben épült haranglábát. (Vincze Z. 2014: 24.) Kós Károlynak fontos szerepe volt abban, hogy a református egyház 1928-ban intézményesen megindította a műemlékek összeírását, továbbá központi ellenőrzést hozott létre az állagmegóvó és restaurálási munkák felügyeletére. (Debreczeni: 1968: 45.) Addigra így is sajnos több középkori templomot veszített el a vidék. 1831-ben építették át a gyermekáshelyi templomot (amelyet 1926-ban Kós Károly tervei alapján újjítottak meg). Jákótelke középkori temploma a 19. század eleji felújítással és az 1842-ben épített bádognetős toronnyal veszítette el jellegét, a festett mennyezetét sem helyezték vissza. A 19. század végén a tordaszentlászlói templomot bontották el, „...ugyanabban az időben olyan megcsodált műemlékünk is halálra volt ítélve, mint a magyarvalkói, már el is készült a helyébe építendő sívár-pallér-templom terve”. (Debreczeni 1968: 53.) A 20. század első évtizedében bontották el Kispetri, az 1920-as években Sárvasár, öreg templomát és haranglábát. A Kétesdvel együtt „valamennyi középkori építésű, majdnem mind festett mennyezettel, és népi ácsmunkálatú tetővel bíró templom.” (Debreczeni 1968: 53.) „1930-ban a magyarkiskapusi templomra mondták ki a lebontási határozatot, de szerencsére a vistai és bikali esethez hasonló kimenetellel.” (Debreczeni 1968: 53.)

99. kép: Kós Károly 1935-ben készült, meg nem valósult „Kalotaszegi múzeum és kulturház” épületterve (homlokzat és alaprajz) a Bánffyhunyadi 1933-ban (még egy másik épületben) megnyílt Kalotaszeg Múzeum számára. A rajz megjelent *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet negyedévi szemléjében* 1941-ben (Padányi Gulyás 1941: 116.)

Kós Károly politikai szerepvállalásának egy látványos akciójára érdemes bővebben is kitérni. Kós 1921-ben fogalmazta meg a „Kiáltó Szó Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához” című röpiratot – Zágony Istvánnal és Paál Árpáddal, politikus-jogászokkal, a *Keleti Újság* (1918–1944) munkatársaival közösen –, amelyben az „*ifjú és naiv szellemi-munkás triumvirátus*” elutasította az apátiás passzivitást, az elmenekülést, a repatriálást, a letargiából próbált „*életre ébreszteni*” és megláttatni a „*valóságot, melyet a sors parancsából tudomásul kell*” venni. A nagypolitika, „*s a magyarországi irrendenta által is táplált*” „*nem-nem-soha*” habitussal szemben cselekvésre, építő „*munkába lendülésre*” szólított fel, melynek végső célja a nemzeti önrendelkezés volt. Az utat az otthon maradt értelmiségnek „*a maga erejével kell törnie, hogy megszerezhesse a maga belső élete és sajátos kultúrája megtartásához és építéséhez szükséges feltételeket.*”⁷⁸⁰ A röpiratot a cenzúra megcsonkította, bolti és postai terjesztését megtiltotta, s a passzivitást választó erdélyi konzervatív elit árulónak kiáltotta ki szerzőit. Kós azonban konok civil erőfeszítésből a „*politika csinálás*” rögzös útjára keveredve, Kalotaszeget gyalogosan bejárva, nagygyűlésre hívta a kalotaszegi falvak népét, melynek eredményeképp 1921. június 5-én, a hónap első vasárnapján, Bánffyhunyard piacterén tartott népgyűlésen 30 kalotaszegi falu küldöttsége kezdte meg az erdélyi magyarság első nyilvános politikai önszervezését, a Magyar Szövetség kalotaszegi tagozatának és az Erdélyi Magyar Néppártnak a megalakítását.⁷⁸¹ A *Keleti Újság* 1921. június 7-i keddi számának kiküldött szerkesztője, Szentimrei Jenő öt teljes oldalon,⁷⁸² részletesen számolt be a bánffyhunyadi zászlóbontásról, mely „*az első magyar népgyűlés a megszállás óta*”, melyre Kalotaszeg falvaiból „*tömegesen özönlött be a nép*”.⁷⁸³ A gyűlést a hunyadi református gyülekezet lelkesze, Bokor Márton nyitotta meg veretes szavakkal:

„Köszöntelek téged a lelki és vérrokonság jussán szép Kalotaszegnek első ízben megmozdult és összesereglett magyar népe. Hívtunk, mert szavatok akarjuk hallani új helyzeted, új sorsod kialakulásának hajnalhasadtán. Egy leszakított testrész fájdalmas vonaglásának voltunk idáig néma szemlélői, szenvedő részesei. Ma el akarjuk határozni, hogy ha módot és alkalmat nyerünk, készek vagyunk ezután résztvenni a közügyek intézésében, az államra nézve annyira fontos konszolidáció munkájában [...] A két és félévi aléltásból talpra kell állanunk és tömörülnünk. Ha egyesülni tudunk, velünk számolnia kell az államhatalomnak. Ezt a szervezkedést kell ma kimondanunk...”⁷⁸⁴

⁷⁸⁰ Kós 1971: 1501–1503.

⁷⁸¹ A kiáltvány 50. évfordulóján a *Korunk* szerkesztőségének köszöntő levelére Kós egy hosszú levéllel válaszolt, amelyben elmondta a „vállalkozás” történetét (Kós 1971).

⁷⁸² IV. évf. 115. sz. 1–5.

⁷⁸³ „*Felvirágozott szekereken, vonatokon, gyalogszerrel reggeltől érkeztek a falusiak. A távolabb eső községek négy-öt kiküldöttel, a közelebbieket ötven-kétszáz főre menő csoportokkal képviseltették magukat. Magyar-Vista, Türe, Mákófalva, Daróc, Bojértelke, [értsd: Bogártelke] Egeres, Kis- és Nagy-Petri, Zsobok, Váralmás, Kelecel, Bikal, Körösfő, Győrővásárhely, Inaktelke, Kis- és Nagykapus, Nyárszó, Magyarókerék, Bábon, Farnos, Sárvasár, Magyarvalkó, Jákótelke, Kalotaszentkirály, Zentelke, Sztána, Hidalmás, Középlak, Magyargyerőmonostor, Domos stb. küldöttei és a Bánffyhunyardról összegyűlt felnőtt férfiak összesen mintegy három-négyezer főre voltak tehetők.*” (*Keleti Újság*, 1921. június 7., IV. évf. 115. sz. 1.)

⁷⁸⁴ *Keleti Újság*, 1921. június 7., IV. évf. 115. sz. 1.

Kós Károly a maga szavaival egy fél évszázad távolából így összegezte a Bánffyhunya-don történeteket:

„A gyűlés eredménye mindenesetre az lett, amire számítottam. Mert ha a mi névtelen plebejus triumvirátusunk »Kialtató Szava« a puszta kiáltó szó is maradt, de amikor ezt a szót Kalotaszeg sok ezer dolgozó magyarja kiáltotta el, azt már meghallotta, megértette és lényegében magáénak is vállalta nemcsak a romániai dolgozó magyarság, de a legfürgébbben a még tegnap a valóságot tagadó passzivitás vezéreibei is, akik máról holnapra megalakították (az ősi szász népszövetség formájára) a romániai magyarság életszerveit koordinálni hivatott nyílt, aktív társadalom-politikai csúcsszervezetet, a Magyar Szövetséget. S ezzel tulajdonképpen teljesítettem is azt a politikai munkát, melyet – a magyar kultúra elkötelezett hivatásos munkásként – nem politikai ambícióból, de a romániai magyarság életszüksége kényszerűségéből vállaltam volt.”⁷⁸⁵

Azután viszont, hogy Kós a pártszervezés kezdeti lépéseiben részt vett, és gondoskodott (Albrecht Lajos bánffyhunyadi ügyvéd személyében) politikusi ambícióval és hozzáértéssel rendelkező pártvezetésről, valamint útjára indította a *Vasárnap* című néplapot (amelyet utóbb Szentimrei Jenő vett át tőle), visszatért építész, grafikus és írói hivatásához. 1922–1923 telén a Varjúvárbán, a maga készítette Gutenberg-típusú kézinymodán 200 példányban kinyomtatta, összefűzte, bekötötte az „Erdély kövei” című, 30 linó metszettel illusztrált képeskönyvét.⁷⁸⁶ Transzilvánizmusának és építész hitvallásának megfelelően jelentette ki benne: „Az igazság, amire Erdély beszélő kövei tanítanak”, „akikbe lelket lehelt Erdély háromfajtájú, de közös sorsú népe”, az az, hogy „az erdélyi román, szász és magyar

⁷⁸⁵ Kós 1971: 1506.

⁷⁸⁶ Említi: Kós 1971: 1507. A könyv címe nem véletlenül rímelt John Ruskin, a preraffaelita mozgalom szellemi vezérének 1851–1853-ban írt „Velence kövei” I–III. munkájára, amely Magyarországon Geöcze Sarolta fordításában és az MTA kiadásában, 1896–1898-ban jelent meg. Ruskin az épületeket úgy értelmezte, mint a helyszín és a tett közötti kapcsolat kifejeződését. Ruskin írja, hogy az építész tanúbizonysága „az építő értelmi és képzelő erejének”, „megtörtént eseményekre emlékeztet, vagy érzéseket tolmácsol; vagy ha templom, nyilvános épület, a melyet kőből rakott krónikának tekintünk, az eseményeket világosan és hatásosan mondja el”, „Nem ereje, nem nagysága, nem bevégzettsége, a mit ábrítással szemlélünk: [...] de az emberi értelem és elhatározás, a melylyel a phisikai akadályokat legyőzte [...] kevésbé az alkotott tárgy tényleges szépsége, mint inkább az alkotásban kifejeződő választás és lelemény az, a mi gyönyörködtet; a műnél jobban a művész gondolata és érzése. Munkája okvetetlen fogyatékos, de érzése és gondolata lehet mély és igaz.” (Ruskin 1896: I. 44–47.) Kós Károly írását azzal kezdte, hogy „Beszélnek Erdély kövei is.” „És a kövek igazat mondanak.” Egykor a Ruskin által megszólaltatott „Venezia ősi köveinek beszéde Anglia székutcajába került művészetének megújítását, a modern angol nemzeti művészet újjászületését tette lehetővé. Mert az a beszéd az Igazság beszéde volt. Amiben mi szegény mindnyájunk élünk ma: nem-e hazugság vajjon ez az egész élet, minden, ami füllünkbe harsog, ami szemünket kápráztatja? Minden, ami elmúlt a véres háborúval és minden ami van és békének nevezi magát?... Milyen jó, hogy a kövek beszélni tudnak! Milyen jó, hogy az a halott, örökkéideg anyag, amit az Ember Istentől való teremtető lelke élővé, némából beszélővé és örökkévalóvá tett, csak igazat tud mondani. Hogy azt nem lehet megvesztegetni, hogy azt nem lehet lerészegíteni, hogy az nem fél; hogy annak nincsenek vágyai és céljai és nem éhes örökké... A kőben halott maradt minden, ami az életet hazuggá teszi. De él minden benne, ami az életben szép és jó, mert igaz!...” (Kós 1920a: 135.) A kísérő esszé szövege azonos a korábban a *Pásztortűz* folyóiratban közölt írásával.

A jelképpé vált táj – Kalotaszeg

templomok igazi típusai sokkalta közelebbi rokonok egymással, mint a világ bármely más templom-típusával.” S hogy „ezen földön az élet és természet azonossága és a közös sors diktál románoknak, szászoknak, magyaroknak egyformán.”⁷⁸⁷

A későbbiekben is minden reformmozgalmi politikai megkeresés esetén is következetesen kiállt a maga „jobbról-balról sokak által kritizált, de kiírthatatlanul belé(je) gyökerezett »transzilván«” ideológiája mellett. 1924-ben Kós Károly az Erdélyi Szépművés Céh Könyvkiadót, a „bármilyen tőkétől vagy külső befolyástól mentes, kizárólagosan erdélyi magyar szépirodalmat kiadó” vállalatot szervezte.⁷⁸⁸

A kortársak világosan látták a fontosságát annak, hogy mit jelentett Kós erdélyi és kalotaszegi áldozatvállalása a személyes karrierjében, és mit a vidéknek, amelyet az ő kortársak fölé magasodó tekintélye magával emelt, akivel alakja jelképrejűen eggyé vált. Kőműves Lajos publicista mindezt pátoszos lelkesedéssel így fogalmazta meg 1929-ben: „Az első művész, aki elválaszthatatlanul összeforr Kalotaszeggel: Kós Károly. [...] beolvad egész lényével, fanatikus népszerűtetével, egész művészi hitével Kalotaszeg lelkivilágába [...] Kós Károly Kalotaszeg lelkének élő szimbóluma.”⁷⁸⁹ Az Erdélyi Helikon 1933. évi 10. Kós Károly 50. születésnapjára szentelt „Kós-száma” gróf Bánffy Miklós köszöntő soraival kezdődik, amelyben a régi harcostárs – aki reformista törekvésekben nem egyszer számíthatott Kós segítségére – „igaz hűséggel” írta az üdvözlőlevelét „régii barátsággal, olyan régivel, hogy azt sem tudom már, mikor szorítottunk először kezét. [...] Senki önzetlenebbül, senki őszintébben, áldozatkészebben nem szolgálta a mi kultúránkat, Mint Te, nagytól nem riadva vissza és a legapróbbat sem vetve meg.”⁷⁹⁰ Ugyanabban a számban az erdélyi református püspök és író, Makkai Sándor így fogalmaz:

„...minden alkotásával és egész tevékenységével célt szolgál: könyveivel is, házaival is lakást, otthont épít az erdélyi magyarságnak. Lehet, hogy ez egyéni megállapítás, de én Kós Károlyt életben és művészetben egyetlen foglalkozásban látom forgolódni: szemei elé ernyőzött kézzel tájékozódni és tájékoztatni akar afelől, hogy hol is az erdélyi magyarság helye ebben a reánk szakadt sötétségben? Nem játszik, hanem keres. Utat, házhelyet, munkateret, védő otthont, pihenő zugot. A miénket, a nekünk valót, a történelmünkhez és természetünkhez illőt. Bizonyosan azért, mert szereti népét. [...] Ha valaki hisz abban, hogy Erdélyben sajátos múlt, sajátos kultúrák folytán a humánumnak egy különleges valósága rejtőzik s ennél fogva ebben az országrészben a különböző fajú és nyelvű népek a nekik megadott keretek között szükségképpen létre fogják hozni az életközösségnek egy új és viruló formáját, harmóniában és szeretetben, [...] ha időileg ez a hite önámításnak látszik. Az erdélyiségnek ez a nem politikai, hanem tisztán szellemi és kultúrkonceptója Kós Károly életének és munkájának legmélyebb ihletője.”⁷⁹¹

Bánffy Miklósnak és Kós Károlynak a hivatalos Magyarország mellédöngető retorikájával szemben képviselt, a tevékeny megmaradásban és alkalmazkodó együttműködésben hívó alapállása nemcsak a két világháború között, hanem az 1940–44 közötti időszakban is higgadtságra intő példát és cselekvési mintát adott az erdélyi értelmiségnek.

⁷⁸⁷ A kísérő esszé szövege azonos a *Pásztorzúz* folyóiratban korábban közölt írásával. Kós 1920a: 140., 141.

⁷⁸⁸ Kós 1971: 1510.

⁷⁸⁹ Kőműves 1929b: 221.

⁷⁹⁰ Bánffy 1933: 673.

⁷⁹¹ Makkai 1933: 675.

100. kép: A Kós Károly tervezte Szentimrei-villa a sztánai üdülőtelepen. (Fotó: FÁ, 2018)

Kalotaszeg határain túlmutató hatása volt Erdély-szerte Szentimrei Jenő (1891–1959) újságíró, író, költő, színikritikusnak, az Erdélyi Szépművészeti Céh alapító- és a Helikon-kör tagjának is, aki fáradhatatlan kulturális szervezőmunkájával tűnt ki, és aki szintén a sztánai üdülőtelepen terveztetett családi villát Kós Károllyal.⁷⁹²

Szentimrei egyik kulturális vállalkozása volt a „Csáki bíró lánya” című ballada dráma-vá formálása és nagy sikerű színpadra vitele. A füzetben megjelent szövegkiadás címlapját Kós Károly rajzolta.⁷⁹³ Alcíme szerint „*Kalotaszegi ballada 3 felvonásban, 5 kép-*

⁷⁹² A Szentimrei-villa a sztánai üdülőtelepen Kós Károly tervei szerint épült 1925-ben nyaralónak. (Abban az évben Kós a saját házát, az 1910-ben épített Varjúvárat is kibővítette.) A Szentimrei-villa mesztergerendájába rótt szöveg szerint: „*Épült ez a ház Isten segédelmével, a Nagyapa jószágából / Ágnesnek és Juditnak Kós Károly tervei után A.D. 1925*”. A ház belsőépítészeti részletei és a bútorok, a tulipános háttámlájú székekkel együtt egységes koncepcióra utalnak. A villát 1937-ben szintén Kós tervei szerint kibővítették, amikor Szentimrei Jenő a családjával együtt kiköltözött Sztánára. (1937-ben épült Kós Károly tervezése alapján lánytestvérének, Kós Szidóniának a családi nyaralója is a vasútállomás közvetlen szomszédságában.) 1942-ben még további egyszobás lakrészszel egészült ki a ház, amikor Szentimrei Jenő az édesanyját is magukhoz költöztette. (A villában töltött családi emlékekről és híres látogatókról – például Benedek Elek, Tamási Áron, Áprily Lajos, Németh László, Márton Áron – lásd: Szentimrei Judit 2004: 29.) A Szentimrei-villa a Varjúvár mellett, a Csigadombra vezető út mentén feljebb fekszik, a dombtetőhöz közel épült egykori Varjú tanya és a Varjúvár között. Az üdülőtelepet 1944. október végén a szomszédos oláhnádasiak fosztották ki. Szentimrei Judit írja a *Művelődés* egy cikkében: „*Hanem megindult Nádas. Kősről elhíresztelték, hogy kém volt, hiszen látták sokan, hogy éjjelente írógépén dolgozik. Agyon akarták verni, ők bemenekültek Kolozsvárra. A telepen minden házat kifosztottak a nádasiaiak. Nem csak a söpredék, négyökrös gazdák is jöttek, élükön a bíróval, s ami mozdítható volt, azt elvitték. Nekünk szólt az öreg Ciulic, aki nálunk a tetőt javította, hogy menjünk hozzá, mert ami másnap történik az nem nekünk való. Édesanyámmal és hathónapos Bálint fiammal Nádasra voltunk*

ben. A kalotaszegi Alvidék községeiben gyűjtött népköltési és népzenei anyag felhasználásával”. A szereposztásnál említetik, hogy „Bemutatták 1936 tavaszán, kalotaszegi földművesekből alakított színjátszó csoporttal Erdély nagyobb városaiban” „Történik a ballada keletkezésének idején, talán a XVII. században, egyik kalotaszegi faluban”.⁷⁹⁴ Az előadásra szánt mű szövege kompilatív. Szentimrei az Ortutay–Buday-féle balladagyűjtemény⁷⁹⁵ „halálba táncoltatott lány” balladatípusának a szövegváltozatát vette alapul, amit teljesebbnek talált a Kalotaszegen énekelt változatoknál. Jankó János egykori gyűjtéséből is kölcsönzött lakodalmi rigmusokat, és a dialógusokon kívül maga is költött hozzá népies ízű verses szövegeket, valamint tudatos folklórgyűjtői szándékkal, gyűjtött hozzá még szöveget és dallamot Vistán és Türen.⁷⁹⁶ Az alaptörténetet összeolvastotta az „ördög-szerető” és a „megesett lány” balladai motívumaival is. (Talán saját művészlétük felé szánt fricska volt, hogy az idegenből jött csábító ördög-szerető egy festő alakjában jelent meg, aki a templomozásra készülő lányok közül szemelte ki magának a tragikus címszereplőt.) A színpadi mű szereplői részben a helyi értelmiségi és lelkészcsaládokból (Kós, Ferenczi, Daróczi, Szentimrei) kerültek ki, másrészt falusiak voltak, akik a saját ünnepi viseletükbe öltöztek, és a saját táncaikat táncolták.⁷⁹⁷

Az *Ellenzék* napilap így számolt be lelkesen a bemutatóról:

„Sokat, nagyon sokat kaptunk Szentimrei Jenőtől mi, fakó, közönyös gép-életet élő városi emberek a tegnapi meleg színházi estén. A falut láttuk, éreztük, a falu lelkét, életét, szíve

azallat. [...] Az állatainkat is elvitték, de a korábban nálunk dolgozó Anicától karácsonyra visszakaptuk az elhajtott disznó felét, mástól néhány tyúkot, rucát. Azzal maradtunk, ami a földben volt, krumpolin, tormán és céklán éltünk.” (Szentimrei Judit 2004: 29.) Az esetről ifj. Kós Károly azt írja, hogy „a többi villával együtt a mi házunkat is teljesen kirabolták a fegyveres »Maniu-gárdisták« s nyomukban mások. Az ajtókat, ablakokat is elvitték, de a cserépkályhákat is szétszedték s a padlókat fölszedték...”. (Dr. Kós 2012b: 26.) „Szinte teljes egészében megsemmisültek, eltűntek szellemi gyermekei: építészeti tervezései, metszetei, dúcai, megjelent műveinek kéziratai, feljegyzései, pótolhatatlan forrásanyagai, levelezése.” (Sas 2004: 16.) A Varjú tanyát porig rombolták, csak egy-két gyümölcsfa maradt belőle hírmondónak. (Az 1944 őszi események kapcsán a Szentimrei villáról Szentimrei Judit fia, Szabó Zsolt jóvoltából megosztott családi visszaemlékezés alapján lásd Balogh – Fülemile 2023: 483., továbbá Balogh – Fülemile 2004b: 231–233.) Egyébként nem ez volt az egyetlen rablótámadás a Varjúvárbán. 1930-ban Kós Károly akkor 18 éves fiát, Balázst combon is lőtték a helyszínt jól ismerő, románul beszélő rablók. (Sas 2020.)

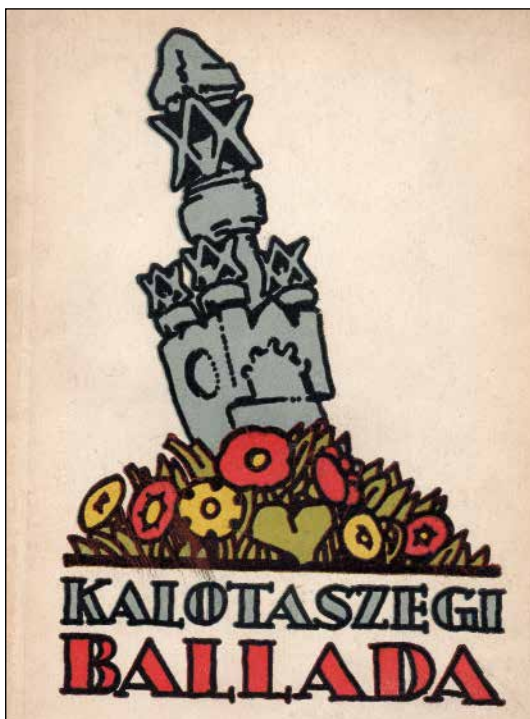
⁷⁹³ Szentimrei 1936: 5. A tulajdonunkban levő példány kortörténeti érdekessége, hogy a román cenzúra pecsétje benne van („Cenzurat Tip. „Victoria” Cluj”), viszont a tulajdonosa már Észak-Erdély visszacsatolása után írta be a nevét a könyvbe: „Irányi 1940. 11. 19.”

⁷⁹⁴ Szentimrei 1936: 5.

⁷⁹⁵ Ortutay – Buday 1935.

⁷⁹⁶ Szentimrei a Nádasmentét kalotaszegi Alvidéknek nevezi (Szentimrei 1936: 5.) „A darabban előforduló dúdok” a zsoltárokon kívül: „Jó napot, jó napot Csáki bíró nénak”, „Fehér László lovat lopott”, „Amit világeletemben kerestem”, „Tüzzről pattant kis menyecske”, „Kimentem a hegyre, lenéztem a völgybe”, „Anyám, anyám, édesanyám.” (Szentimrei 1936: 77–78.)

⁷⁹⁷ Köztük volt például a magyarvistai bíró, Székely Nagy János és felesége, akiknek a fiától mi is gyűjtöttünk még Vistán a 2000-es években. Szentimrei utószava megjegyzi, hogy a Fehér László balladáját „úgy szedték össze foszlányokban Visteában, Nagy Székely János házában. Az odagyűlt idősebb asszonyok egyike is, másika is emlékezett egy-egy versszakra vagy dallamsorra...” (Szentimrei 1936: 76.)

101. kép: A Szentimrei Jenő által írt színpadi mű, a „Csáki bíró lánya” szövegkiadásának Kós Károly által rajzolt címlapja. (Szentimrei 1936.)

válogatott régi énekekben, falusi citeraművész kitűnő játékában és Kós Károlynak nagy hozzáértéssel, igaz művészettel tervezett díszleteiben. Szentimreiné Ferenczy Zsizi az anya szerepét komoly tehetséggel, művészi ízléssel alakította, Kós Dodó teljesen átérezte a halálba-táncoló leány tragédiáját s meghatottsága átragadt a közönségre is. Kalotaszeg úri és falusi szereplői, a sok szín és ősi szépségek sok lelkes tapsot arattak. Érdemes volt összehozni, bizonyára sok fáradtsággal, vesződéssel ezt az előadást.”⁷⁹⁸

Nagy hozzáadott értéket jelentettek a Kós Károly tervezte díszletek, amelyekről még érdemes megemlíteni, hogy az első felvonás az elmaradhatatlan Kalotaszeg-szimbólummal, a körösfői templom látványával nyitott. „Három ösvény vezet föl a templom dombjára

dobbanását [...] az igazi Kalotaszeg táncolt, dalolt és játszott nekünk, igazi kalotaszegi életet láttunk a mesészerűség finom aranyfátylával átszőve, beborítva. Mikor a zsúfolt és forró estén először lebbent fel a függöny, éreztük, hogy valami egészen rendkívüli, soha nem látott az, ami most a színpad bűvös négyyszögéről Kós remek díszletei közül elébünk tárul.”⁷⁹⁸

Kemény Jánosnak⁷⁹⁹ az Erdélyi Helikon lapjain kiérleltebb színkritikusi elemzésében is érződik az előadás fölötti öröme:

„...majdnem elképzelhetetlen, hogy balladát valóban kifogástalan drámává lehetne átalakítani [...] Itt azonban, úgy gondolom, a szerző előtt nem is az új népszínmű megteremtésének gondolata lebeghetett, hanem bizonyára az volt a törekvése csupán, hogy keretet adjon mindannak, amit be akart mutatni Kalotaszegen összegyűjtött kincseiből...”
„Mintegy negyven falusi asszony, férfi és leány mutatták be Szentimrei Jenő színpadi feldolgozásában a régi balladát: »Csáki bíró lányá«-t. Gyönyörködtünk a szebbnél szebb táncokban, nagy szorgalommal gyűjtött, hozzáértéssel

⁷⁹⁸ *Ellenzék* (Magyar Politikai Napilap, Cluj), 1936. január 9. LVII. évf. 6. sz. 3. A Marton Lilitől közölt cikk hosszú címe: „Ősi népviseletében, pompás színházi előadás keretében mutatkozott be Kalotaszeg – a városnak. Felejthetetlen élményt nyújtott a közönségnek Szentimrei Jenő népballadája. – A »Csáki bíró lányá«-nak nagy sikere”.

⁷⁹⁹ Magyargyerőmonostori báró Kemény János (1903–1971) író, színházigazgató, a marosvécsi kastélyában megalapított Helikon-társulás lelke, irodalomszervező mecénás.

⁸⁰⁰ Kemény 1936: 144.

meredeken [...] a templombejáró előtt a cinteremkapunak is látszania kell [...], mögötte az egész templomnak tornyostul.”⁸⁰¹ (A drámai bonyodalom a templom előtti térségen és az előtérben álló bírói ház tornácán bontakozott ki.) „Kós Károly következetesen végig vitt kalotaszegi díszletei, Kádár Imre művészi rendezésében jól és dekoratíven mozgó kalotaszegiek, a régi népi táncok olyan lelkesedést váltottak ki a zsúfolt színház közönségéből, hogy immár bizonyossá vált: a falu megnyerte a csatát.”⁸⁰²

Szentimrei Jenő jó stílusérzéssel tisztában volt azzal, hogy a színpadra vitt táncok közé bekerültek újabb divatúak is, de meghonosodott kalotaszegi jellegük miatt helyénvalónak találta felhasználni azokat a régebbi legényes és páros táncok mellett.⁸⁰³ A ballada dallamát a Delly-Szabó Géza által közzétett változat alapján közölte.

Delly-Szabó Géza (1883–1960) a lutheránus elemi iskola tanára, zeneszerző, karnagy, a két világháború közötti Kolozsvár kulturális életének fontos alakja, munkáskórusok vezetője volt. Elsősorban férfikarra, valamint zongorára és énekhangra készített népdalátiratait ismertek, amelyek a korabeli kórusmozgalomban népszerűek voltak, és segítettek a népdalok zenei hangzását eljuttatni a polgári közönséghez.⁸⁰⁴ Delly-Szabó elsősorban Bartók, Kodály és mások gyűjtéseit dolgozta föl, de saját gyűjtései is voltak. Ezt hangsúlyozza a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának, a szegedi egyetem progresszív csoportosulásának – amelynek motorja a kiváló grafikusművész, Buday György és a néprajzkutató Ortutay Gyula voltak – az illusztrált kiadványa is. A „Szegedi kis kalendárium 1937”⁸⁰⁵ előszava ezt írja: „...jelen Kis Kalendáriumunkban közölt népi dalokat Delly-Szabó Géza, mozgalmunk régi barátja gyűjtötte és jegyezte le az erdélyi Kalotaszeg vidékén Albert Erzsé, Mihók Kati, Csemei Erzsé, Szabó Kata, Mihály György, Antal Erzsé Bandi és Kelemen Zsófi körösfői asszonyok és leánkák, emberek és legénkék ajakáról.”⁸⁰⁶ A kalendárium egy évvel a „Csáki bíró lánya” bemutatója után jelent meg. Minden egyes kalendáriumi hónaphoz egy dallam, egy teljes szöveg és egy fametszetes

⁸⁰¹ Szentimrei 1936: 9.

⁸⁰² Kemény 1936: 144.

⁸⁰³ „Tudva elkövetett anakronizmus a gólyatánc beillesztése a darabba, mely nem lehet idősebb 30-40 esztendősnél. A nép azonban szereti, szívesen táncolja és – szépen táncolja. A katonapalotás néven – mert így nevezik Mérában, ahol csakugyan egy kiszolgált katonától tanulták – az Ökirálysággal határos székely vidékeken is jólismert, valójában Moldvából beszivárgott »caluser« szerepel a darabban, melynek azonban már erősen kalotaszegi jellege van. Nehány figuráját az én táncosaim szemem láttára »találták ki« és gyakorolták össze.” „Az ötös voltaképpen szinkopás »szapora«, azaz sebes csárdás, melynek négy ütemére öt kopogást ver ki csizmája sarkával a táncos.” (Szentimrei 1936: 76.)

⁸⁰⁴ Delly Szabó 1925.; 1927.; 1927–1932.; 1935–1936. A kortársak megbecsülését fejezi ki a Pásztor-tűz ismertetése Delly-Szabó „Székely csángó és kalotaszegi népdalok énekhangra zongora kísérettel” füzeteti megjelenése kapcsán: „Szerző nagy és értékes szolgálatot végzett e művészi átiratok kiadásával az erdélyi magyar dalkultúra érdekében. Anyagát kitünően szelektálja. [...] Mindig decens, sohasem hivalkodó, a kísérezést mindig alárendeli a dal hangulatának, karakterének s nem tolakodik nála előtérbe a szerzői eredetiség fitogtatása [...] Sohasem elavult, sohasem sablonos.” (Nemes 1932: 37.)

⁸⁰⁵ Az 1929-ben megjelent „Szegedi székely naptár”, majd az 1930-tól megjelenő „Szegedi kis kalendárium” füzetek folklórgyűjtések szövegeit és dallamait adta közre illusztrált formában. „Valamenynyit elgondolta, szerkesztette és illusztrálta Buday György, a Szegedi Fiatalok mozgalmának vezetője.” (Buday 1936: 3.)

⁸⁰⁶ Buday 1936: 1.

Jó estét, jó estét biróné asszonyom,
 Mit csinál ilyenkor a kedves galambom?
 Alszik már, alszik már, mit is hogy csinálna.
 Köccse fel, köccse fel, küggye el a bálba.
 Karmazsin csizmáját húzza a lábára,
 Tiz arany gyűrűjét húzza az ujjára.
 Jó estét, jó estét korcsmárosné asszon,
 Hun van az a legin, ki engem tudakol?
 Tessik csak leülni, tessik csak leülni,
 Estétől reggelig tessik csak mulatni.
 Huzzátok cigányok estétől reggelig,
 Csáki bíró lánya reggelre elalszik.
 Eressz ki, eressz ki, galambom, hűtözni,
 Karmazsin csizmámbul a vért kiönteni.
 Ne menj ki, ne menj ki, ne hűtsd meg magadat,
 Tiz pár arany gyűrű az ujjadba dagad.
 Harangoznak délre, de nem délebédre,
 Csáki bíró lányát most teszik a földbe.
 Verje meg az Isten azt az apát, anyát,
 Ki egyedül egy lányt, a táncba elbocsát.
 Este elbocsátja, reggelig nem látja,
 Reggel nyolc órákor meghallva tanájja.
 Jó reggelt, jó reggelt Csákiné asszonyom,
 Mit csinál ilyenkor a kedves galambom?
 Meghót már, meghót már, el is lesz temelve,
 Örökös tömlécet ülhetsz már érette.
 Vére a véremmel egy patakot mosson,
 Teste a testemmel egy sirba nyugodjon.
 Harangoznak délre, fél tizenkettőre,
 Csáki bíró lányát most teszik a földbe.

102. kép: A „Szegedi kis kalendárium 1937” februári lapja a „Csáki bíró lánya” ballada egy szövegváltozatával, amelyet Delly Szabó Géza gyűjtött Körösfőn. Az illusztráció Buday György (1907–1990) fametszete. (Buday 1936: 12.)

103., 104., és 105. kép: A „Szegei kis kalendárium 1937” Buday György készítette fametszetes illusztrációi a „Körösfői Riszeg alatt”, a „Réten, réten, hej a körösfői réten” és „A temetőkapu végre ki van nyitva” dalokhoz. (Buday 1936: 22., 30., 24.)

illusztráció tartozik. A februári hónap a „Csáki bíró lánya” egy másik kalotaszegi dallam- és szövegváltozatát közli.⁸⁰⁷

Kissé méltatlanul kezelt, a köztudatba be nem épült, csak a Kalotaszeg iránt mélyebben érdeklődők számára ismert azonban Jékely Zoltán költészetének meghatározó kalotaszegi vonatkozása. A már az 1920-as évek végén Magyarországra átköltözött Áprily Lajos költő és Schéfer Ida fia, az ifjú Jékely Zoltán erdélyi szellemi, lelki kötődése erős maradt. Az 1930-as években anyai nagynénjénél. Magyarvalkón töltött nyarak több versének ihletői voltak. Ott írta 1933-ban a „Valkói temetés”, „Falusi reggel”, „A vén csordástemetése”, 1936-ban a „Vasvári Pál nyomában” és a „Kalotaszegi elégia” verseket. 1941-ben a „Zentelke felé” és a „Vasárnapi tánc”, 1947-ben a „Zengő nevek”, 1957-ben a „Valkói álom” című verseiben is közvetlen élményeit dolgozza fel. Erdélyi hagyományokból táplálkozó költői nyelvében hangsúlyosak a tájnyelvi szavak, az elégikus színezetű népi nyelvfordulatok, a köznyelvi használatból kimaradt és kipusztult régies szavak, a kalotaszegi magyar nyelvben még élő régies igealakok.⁸⁰⁸ Valkói élményeit szociográfiai írásai és „Medárdus” című regénye is őrzi. Rövid, nyolcsoros verse, a „Zentelke felé” mottója lehetne mindannak, ahogyan a 20. század első felének művészei és tudósai és a két világháború között a transzilvanizmus szellemében munkálkodó erdélyi értelmiségi generáció lenyűgözve és aggódóan tekintett Kalotaszegre:

„Kalotaszeg! Magyar mirákulum!
Ember-virágos dombok birodalma!
Nézlek, s könnyes örömmel gondolom:
Itt megfogant egy fejedelem álma...
(Elátkozott-hercegnő lányaid
háromszázestendős pazar gunyával,
ó, jaj, a meddőséget leplezik,
ítélvén népük boldog kihalásra...)”
(Jékely Zoltán: Zentelke felé, 1941)

⁸⁰⁷ Buday 1936: 11–12.

⁸⁰⁸ Pomogáts 1986: 371.

A varrottas ügye a két világháború között

Az I. világháború és az utána jövő nehéz évek a kalotaszegi háziipart is visszavetették. A hanyatlás korszaka után a varrottas ügyének felkarolását az 1920-as évektől a magyarvalkói lelkész, Kónya Gyula felesége, Schéfer Teréz⁸⁰⁹ vállalta magára. A *Pásztor-tűz* folyóirat publicistája 1929-ben így dicsérte munkásságát:

„Gyarmathy Zsigáné halála után hosszú esztendőig újabb ájulásba esett a kalotaszegi népművészet. A legújabb időkben azonban új véráramlás frissíti fel Kalotaszeg munkás szellemét. A magyarvalkóiak tiszteletes asszonya: Kónya Gyuláné, aki örökségül kapta Gyarmathy Zsigáné megszállottságát, a művészi hagyományok szeretetével lelkében, ugyanazokon a nyomdokokon halad: agitál, szervez és munkát ad a nép kezébe, folytatja ott, ahol a nagyszony elhagyta.”⁸¹⁰

Schéfer Teréz (1885–1971) 1904-től, a diploma megszerzése után a kolozsvári református kollégium elemi iskolájának tanítónőjeként dolgozott, majd 1909-ben férjhez ment Kónya Gyula (1882–1945) református lelkészhez. Házasságkötésük után először Kolozson (1910–1920), majd 1921-től Kónya Gyula 1945-ben bekövetkezett haláláig Magyarvalkón szolgáltak.⁸¹¹ Ez a Magyarvalkón „töltött huszonöt év a kalotaszegi varrottasok feleledésének és újravirágzásának is egyik fejezete.” – írta Nagy Jenő.⁸¹² Schéfer Teréz

⁸⁰⁹ A Schéfer szülőknek három lánya és három fia volt. Teréz egyik lánytestvére, Ida, Jékely (Áprily) Lajos költő felesége lett, fiuk, a szintén költő Jékely Zoltán („Zsoli”) is gyakori látogatója volt a magyarvalkói lelkésznek. A harmadik nővérnek, Erzsébetnek a fia Nagy Jenő nyelvész, néprajzkutató, akinek a munkásságán szintén nyomot hagyott Magyarvalkó (például az 1938-ban megvédett doktori disszertációjának címe „A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón”). A Schéfer fiúk közül Endre az I. világháború előtt az USA-ba emigrált, a joghallgató Ernő meghalt a háború idején spanyolnáthában, Lászlóból orvos lett, aki amatőr fotósként örököltette meg a családi eseményeket. László leszármazottainál megmaradt Teréznek a jegyessége idején, 1908–1909-ben, valamint a II. világháború idején írt naplója és egy általa összeállított fényképalbuma. (A naplóra utal, valamint a fotóalbumot mint női ego-dokumentumot elemzi: Újvári 2019.) Különös irodalmi dokumentuma a családnak Gerlőczy Márton regénye, aki nagyanyjának, Jékely Mártának és dédanyjának, Idának az emlékiratát jelentette meg egy családtörténet folyamába illesztve (Gerlőczy 2017).

A család egyes tagjai a név írásának különböző módjait használják. A családi gyászjelentésekben előbb a németes Schäfer, utóbb a magyaros Séfer változat is előfordul. Nagy Jenő a nagynénje ravatalnál elmondott beszédében a Schéfer formát használta, egy 1994-ben írt cikkében az eredeti németes alakváltozatot választotta. Kónyané önmagát Schéfer Teréznek nevezi egy 1930-ban megjelent publicisztikájában (Kónyané Schéfer 1930), ezért mi is ezt a névváltozatot használjuk.

⁸¹⁰ Kömíves 1929b: 221. Szintén a *Pásztor-tűz* közölte Debreczeni László Gyarmathyné emlékező cikket 1930-ban, amelyben azt írja, hogy Magyargyerőmonostoron már hiába kereste Gyarmathyné Hory Etelka szülőházát (az egykori Kabos és Kemény nemzetség fészket), a helyére román templom épült, „az ősi kúria helyén már byzánci templom áll törökfedelű tornyaival”. (Debreczeni 1930: 177.)

⁸¹¹ Kónya Gyula halálának körülményeiről lásd Balogh – Fulemile 2023: 447. Férje halála után a lelkész az 1940-es évek közepén beköltözött Kolozsvárra, ahol a Belvárosi Református Egyházközségben vállalt belmissziói munkát. Egy ideig még kijárt a hunyadi keddi heti piacokra, tartotta a kapcsolatot a neki bedolgozó asszonyokkal. Életének utolsó 15 évét nagybeteg, ágyhoz kötve töltötte. (Nagy J. 1994: 36.)

⁸¹² Nagy J. 1994: 33.

106. kép: Schéfer Teréz és Kónya Gyula ifjú házasként 1909-ben. (Fotó: Bálint Ágnes tulajdonában, Sárovasár, reprodukció: FÁ, 2005)

nem csak tanítónői képzettsége és lelkeszasszonyi hivatástudata miatt érzett indíttatást a textilkultúra hanyatlásának megállítására. A hímzések szeretetét otthonról hozta, édesapja, Schäfer András kolozsvári szűrszabó, „a Kalotaszeg-szerte kedvelt és ismert kolozsvári szűrők előállítója, rendszeresen járt árujával a hunyadi hetivásárookra”, és édesanyja is nagy érdeklődést tanúsított a varrottasok iránt, gyűjtötte azokat, és az otthonukat is kalotaszegi textilekkel díszítette.⁸¹³ Kónyáné maga mind az írásos, mind a vagdalásos, szálhúzásos technikát ismerte, és tanította is. Nemcsak gyűjtötte, másolta a motívumokat – például a Malonyay-kötet mintagyűjteményéből, az „íráshoz” értő asszonyoktól, textilműről, festett templomi kazettákról, padelőkről és faragott kapuzábékról –, hanem „nagyszerű formaérzéssel alakította ki a maga sajátos, de a hagyományost mindig híven követő mintakompozícióit. Egy főelemből kiindulva bámulatosan gazdag, változatos, szerkezetében világos és részarányos, tömött minta formálódott ki »írótolla« nyomán, amikor írásos mintáit szabadon kirajzolta. Ugyanez a gazdagság és változatosság, szerkezeti áttekinthetőség jellemezte vagdalásos (áttört) hímzés mintáit is.”⁸¹⁴ Biztos kézzel, finom vonalakkal rajzolt, tökéletesítette a varróasszonyok technikáját, és a mintáíráshoz nem lúdtollat és koromlét, hanem üveg tollat és híg lila tintát, valamint maga tervezte papírsablonokat is használt.

⁸¹³ Nagy J. 1994: 33.

⁸¹⁴ Nagy J. 1994: 34.

107. kép: Kónya Gyuláné üveghegyű tolla, amellyel a mintákat írta. (Bálint Ágnes nyug. tanítónőnek, Kónya Gyuláné keresztlányának tulajdonában, Sárvásáron.) (Fotó: FÁ, 2005)

108. kép: „Kalotaszegi írásos” minták. (Kónya Gyuláné gyűjtéséből.) Megjelent a kolozsvári *Pásztortűz* lap húsvéti számában (1930. XVI. évf. 8. sz. 179.)

A tiszteletes asszony egész bedolgozói hálózatot alakított ki. „*Munkájába bevonta nemcsak Magyarvalkó, hanem a környező felszegi községek, Gyerőmonostor, Jákótelke, Szentkirály–Zentelke, Hunyad, Sárvásár stb. magyar és román női lakosságát az idős asszonyoktól a kisleányokig.*”⁸¹⁵ A kiadott házivásznat helyben és a hunyadi heti piacon, a színtartó színes fonalat (csak piros, kék, fekete, fehér színeket használt) szintén hunyadi rófos boltokból szerezte be. A varróasszonyoktól visszahozott munkák minőségét szigorúan ellenőrizte. Kiállításokra, vásárokra is elvitte a kézimunkákat, kereskedőkkel állt kapcsolatban, így segítette kiegészítő jövedelemhez juttatni a havasokhoz közeli, sovány hegyvidéki talajon nehezen boldoguló családokat. Bár kapcsolatrendszere a Romániához csatolt, két világháború közötti Erdélyben lényegesen korlátozottabb volt, mint ami az Osztrák–Magyar Monarchia „boldog békeéveinek” idején Gyarmathynének megadatott, de Kónyanénak is sikerült kitörni az elszigeteltségből, Temesváron, Brassóban és Kolozsvárt lerakatai voltak,⁸¹⁶ több romániai, magyar- és németországi kiállításon szerepelt, ahonnan elismeréseket, díjakat hozott.⁸¹⁷ (Ehhez ő is talált segítőt az erdélyi főúri körökben.)⁸¹⁸

⁸¹⁵ Nagy Jenő „Egyháza és népe szolgálatában” című halotti beszéde kéziratban, 1971: 2. (Bálint Ágnesnél őrzött Kónya Gyuláné-hagyaték, Sárvásár.)

⁸¹⁶ Kapcsolatban állt az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylettel (EMGE) (Nagy J. 1994: 35.), a Gazdasági Szövetkezetek Központjának háziipari üzleteivel, a kolozsvári Pitvar és a Brassói Ágisz szövetkezettel. (Tőkés 1989: 227–228.) Az erdélyi magyar szövetkezetekről a korszakban lásd: Hunyadi 2007.

⁸¹⁷ Nagy J. 1994: 35.; Péter-Jani – Péter 2019: 30.

⁸¹⁸ Például Kónyané kapcsolatban állt bethleni gróf Bethlen Máriával (1882–1970), akinek 1930–1937 között szállított, volt, hogy évi ezer darab textilt. A grófnő az Első Erdélyi Háziipari Kiállítást az 1930. évi budapesti Áruminta Vásárra vitte ki. (Kónyanéról is van a sárvásári keresztlányánál fotó, ahogy Budapesten az Áruminta Vásáron a kalotaszegi standja előtt áll viseletbe öltözve.)

Néhány kiállítás sajtóvisszhangjából érdemes idézni. A legnagyobb jelentőségű nemzetközi bemutatkozás az 1927-ben Berlinben megrendezett „Erdélyi népművészeti kiállítás” volt (Siebenbürgischen Volkskunstausstellung), amely meglepően nagy sajtónylvánosságot kapott, a német birodalmi belügyminiszter is meglátogatta. A Zentralinstitut für Erziehung und Unterricht nevelésügyi intézet épületének nagytermében kilenc szobányi méretű fülkét rendeztek be, amelyből kettő román, három szász és négy magyar volt. A magyar fülkék közül az elsőben Székelyföld és Torockó, a másodikban Kalotaszeg háziiparát (önmagában) mutatták be, továbbá egy-egy fülkében a régi templomi és „kézihímzések”, valamint a „díszmagyar” öltözetek kaptak helyet. A kiállítás komoly szakembergárdájában többek között Kelemen Lajos, Roska Márton, Haáz Rezső is szerepet vállalt. A főúri támogatók között megtaláljuk Gróf Bethlen Györgynét,⁸¹⁹ Mikó Lőrincné, Ugron Istvánt, akik nemcsak a szervezés munkájához járultak hozzá, hanem értékes gyűjteményeik darabjait is átengedték. A híradás kiemelte, hogy Kónya Gyulánének *„falujabeli nagy népszerűsége volt a zálog, amelynek fejében a kalotaszegi legszebb viseleteket”* megkapta a kiállítás.⁸²⁰ (Bethlen grófné párt-

Bethlen Mária „vagonnyi” háziipari terméket hozatott át Magyarországra, vámolttatott, megszerzte az engedélyeket, utalta haza a pénzt, majd a megmaradt árut Pesten értékesíttette, a Corvin áruházban. Magyarország számos vidéki városában is rendezett vándorkiállítást, a résztvevőknek MÁV-szabadjegyet szerzett, szállást és ellátást szervezett iskolákban és az erdélyi ügyekért lelkesedő családoknál. A Magyar Távirati Iroda 1931-ben például Kaposvárról tudósított: *„Bethlen Mária grófné Erdély Népművészete címmel rendezett kiállítását, amely Kalotaszeg, Torockó, Lővéte, Árapatak szötteit, néphímzéseit és faragványait, valamint a székely nép ösztönös plasztikáját mutatja be, budapesti és pécsi bemutatója után, május 29.-étől 31.-éig mutatja be Kaposváron. A kiállítás iránt, amelyet a grófnő maga rendez, városszerzte már is nagy az érdeklődés.”* (MTI, 1931. május 27. 22., <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>. Letöltés: 2021. 03. 18.) Romániában is számos városban rendezett háziipari kiállítást Bethlen Mária, például Bukarest, Ploiești, Brassó, Nagyszeben, Segesvár, Medgyes, Torda, Kolozsvár, Zilah városában. (Tökés 1989: 228.)

⁸¹⁹ Gróf Bethlen Györgyné, szül. Jósika Paula bárónő (1889–1962) az Erdélyi Katolikus Nőszövetség elnöke volt. Leánykorában a Szent Szív zárdában, majd a tanítóképzőben tanult, 1913-ban férjhez ment gróf Bethlen Györgyhez (1888–1968). Az 1920-as évektől a katolikus nőmozgalomban kezdett aktív szerepet vállalni, 1926-ban a Szociális Misszió Társulat elnökéül választották. Ez időben a MANSZ a Tormay Cecile-féle Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége értesítőjében, *A Magyar Asszonyban* cikkeket is publikált. (A MANSZ-ról lásd: Nagy Gy. 2022.) Férje gróf Bethlen György császári és királyi udvari kamarás, az I. világháborúban a 2. huszárezred önkéntes hadnagyaként I. osztályú ezüst vitézi éremmel tüntették ki. 1916-ban Az Erdélyi Gazdasági Egylet elnökéül választották. Trianon után az Országos Magyar Pártnak 1924-től alelnöke, 1926–1938 között elnöke, valamint 1926-tól a román parlament képviselője volt. A kolozsvári Református Kollégium, 1928-tól az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnoka volt. 1941-ben Horthy Miklós valóságos belső titkos tanácsossá nevezte ki. (Gaal 1999: 16–17.) Bethlen György a kommunisták börtönében ítélet nélkül töltött három éve után *„visszaautasította az állami nyugdíját, mondván, attól a rendszertől, amely elítélte, nem fogad el támogatást.”* (Kiss A. 2002: 14.) Ellenben Kós Károly a Bánffy Miklósról írt dicséret soráiban negatív hangvételben emlékezett meg Bethlen Györgyről. *Kós szerint az Ellenzék lap „spiritus rectora”, „s nem látható, de tényleges »intendánsa« Bánffy Miklós volt, aki az eszes, nagyműveltségű, széles látókörű és rafinált diplomata fölényével mélységesen lenézte korlátolt műveltségű, szűk látókörű politikai mágnástársát: Bethlen György pártelnököt. S azt is jó volt tudni, hogy Bánffy ifjúkori jóbarátjának, majd képviselő bajtársának, a polgári realpolitikusk Bethlen Istvánnak volt romániai politikai bizalmi embere, viszont Bethlen György a magyar kormány félhivatalos kon-*

109. kép: Egy az 1930-as évek elején megrendezett kiállításon Kónya Gyuláné viseletbe öltözve áll, mellette Kocsis Erzsébet, Kónyáné segítőtársa ül. (Fotó: Bálint Ágnes tulajdonában, Sárvasár, reprodukció: FÁ, 2005)

fogása külföldi (angol, amerikai, svéd) megrendeléseket is hozott Kónyáné varróasszonyainak.)⁸²¹

Két év múlva a *Pásztortűz* folyóirat már egy újabb, ezúttal Kolozsvárt, a Római Katolikus Gimnázium dísztermében megrendezett népművészeti kiállításról számolt be, amelyet a Katolikus Nőszövetség szervezett meg, újfent gróf Bethlen Györgyné irányításával. „A kiállítás anyagának és a népviseletek jellegzetességének lényegére a kiállítás tartama alatt két előadás keretében a nagytudású erdélyi kultúrhistorikus: Dr. Kelemen Lajos és a mély képzettségű archeológus: Dr. Roska Márton mutattak rá a tárgyismeret szakszerűségével.”⁸²² A kiállított székely, torockói, györgfalvi és széki anyag mellett itt is Kalotaszegé volt a főszerep. „A valkóiak tiszteletes asszonya: Kónya Gyuláné gyűjtötte össze a kalotaszegi kollekciót, aki már hosszú évek óta foglalkozik a kalotaszegi népművészet lankadó kedvének

zervatív-revizionista politikai szerveinek és intézményeinek szubvencionált védelme volt.” (Kós 1971: 1510.) Kós Károly Balogh Edgárnak írt sorai mindenesetre érzékeltetik, hogy az erdélyi politikai és közélet összetettségét csak árnyaltan szabad megközelíteni. A korszak erdélyi magyar nemzetiségi politikai közéletének áttekintése azonban nem feladata e munkának. (További tájékozódásként lásd: Bárdi 1997.)

⁸²⁰ Sulyok 1927.

⁸²¹ Nagy J. 1994: 35.

⁸²² Kőmíves 1929a: 123.

110. kép: A Berlinben 1927-ben megrendezett erdélyi népművészeti kiállítás kalotaszegi installációja. A sajtófotó megjelent a *Pásztortűz* folyóiratban Dr. Sulyok István: „Erdély Berlinben” című beszámolójának illusztrációjaként. (*Pásztortűz*, 1927. XIII. évf. 8. sz. 185.)

újraélesztésével.” – írta róla a lap szerzője, aki szóvirágos fordulatokkal zengett dicshimnuszta a népművészet értékéről és a falvak alkotóerejéről, ahol az „ősi karaktervonalak” tisztán, a „turáni lélek keleti szűziességében” maradtak meg.⁸²³ Kalotaszegről elragadtatással írja:

„Kalotaszeg! Te Istenkezeiből Erdély szívébe ejtett zománcos násf! Be kell hunynunk káprázó szemünket a harsogó színek fényében. – Ezek már nem is hímzések, hanem már szinte vérrel szőtt, földszagú kiállítások. Vérrózsák és stilizált, lángoló pipacsok virulnak kacagva a villogó fehér vásznon. – A kalotaszegi varrottások rajza szeszélyesen kavargó, mint a patakjaik dévaj csavargása a lankás völgyekben. Ezeknek az »írások«-varrottásoknak ornamenteit hagyományok őrzik, amelyeknek hajszálgyökerei valahol messze, messze Tatárország földjébe fogóznak.” A szervezők és a szerző is nemzeti ügyként tekintett a népművészet bemutatására: „a szép ügy érdekében minden felekezet úriasszonya és falusi népe egy mederbe öntötte össze lelkesedését, hogy azt az egyetlen, domináló vezérszólamot hallgassuk és érezzük ki a kiállítás titkos szózatából: Erdély!”⁸²⁴

Elődjéhez, az 1910-ben meghalt Gyarmathynéhoz hasonlóan, Kónyáné is a háziiparban látta a szociális gondok enyhítésének, a falusi emberek otthon tartásának hathatós eszközét. Ezt a Romániai Magyar Kisebbségi Nők Központi Titkárságának⁸²⁵ háziipa-

⁸²³ Kómiés 1929a: 121.

⁸²⁴ Kómiés 1929a: 123.

⁸²⁵ A Titkárság vezetőségének tagjai között volt: gróf Bethlen Györgyné, a Katolikus Nőszövetség elnöke, dr. Mikó Lőrinczné, Sulyok Istvánné (mindhármójuk neve a berlini népművészeti kiállítás

ri előadássorozaton 1930-ban elmondott, „Erdély magyar háziipara” című előadásának az alcíme is tömören sommázza: *„A nyomortól, a kivándorlástól menti meg a falu népét a háziipar, megőrzi az ősi népművészetet, harmóniába hozza a falut a várossal”*.⁸²⁶

A Kónya házaspárnak nem született gyermeke, de volt egy örökbe fogadott lányuk, Rózsika (Bagoly Jolán 1908–2002), aki a család kocsisához, Bálint Kelemen Pálhoz (1907–1944) ment férjhez. Az ő kislányukat, Ágicát a lelkészpár tartotta keresztvíz alá. Bálint Ágnes (1928–2022) is tanítónőnek tanult, s egy emberöltőn keresztül Sárvasáron szolgált. Keresztanyjától tanult meg varrni, és annak szeretett emlékét és mintakincsét őrizve és terjesztve „Ágica néni” is egy életen át biztatta, segítette a varrás továbbéltetését. Keresztanyja hagyatékának egy része, fényképek, személyes iratok, kézimunkatervek, sablonok, varrottasok őrre maradtak.⁸²⁷

Kónyáné mintáinak elfogadottsága, népszerűsége lemérhető felszegi és alszegi elterjedtségükön. Számos templom és falusi otthon őrzi tervezéseinek nyomát. A hagyományos kalotaszegi környezetben megjelenő textilek mellett a polgári lakásbelsőkbe illő tárgyakat, ruhákat, öltözetkiegészítőket is tervezett. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az 1920–30–40-es évek általános polgárosodási tendenciáinak részeként történő – és a paraszti textileken és viseleteken Erdély-szerzte megfigyelhető – ízlésváltozással összhangban állt a tiszteletes asszony jószándékú és művészi érzékenységgel is megálldott újíró szándéka. A polgári hatás főleg a vagdalásos, fehérrel varrott textileken figyelhető meg.⁸²⁸ A templomi pad- és karzatelők, függönyök, abroszok, „ágyfűtülvalók”,

kapcsán már felmerült), és a püspökfeleségek, dr. Makkai Sándorné a Református Nőszövetség elnöke, dr. Boros Györgyné, az Unitárius Nőszövetség elnöke. (Bárdi 1997: 63.)

⁸²⁶ A cikk formában is megjelentetett előadás főbb gondolatai a következők: *„Bár a falusi nép háziiparának szülőanyja és élető lelke a népművészet, a nép még sem művészkedési hajlamból vagy időöltésből úzi, hanem azért, mert nagy szüksége van az ezáltal kapott jövedelemre”, amely „pótolja a föld terméketlenségét, szerez kenyeret, ruhát, igen sokszor ebből jut orvosra és gyógyszerre, templomra, s iskolára.”* Általa *„a vagyon nélküli s népes család is”* meg tud élni. *„Ha valahol életem a közmondás: az idő pénz, a háziiparral foglalkozó nép életében az. Minden percet felhasználnak és értékesítenek”,* így a *„nép szorgalmas lesz.”* A szociális és morális szempontok mellett a háziipari termékek kultúrákövetítő szerepét is kiemeli: *„A népművészet által értékessé tett háziipar összekapcsolja múltunkat jövőnkkel, összeköti a falut a várossal, a város közönyös elfásult életébe egy kis falusi hangulatot, derűt és magyar ízt is visz.”* (Kónyáné Schéfer 1930.)

⁸²⁷ Bálint Ágnes otthonában 2005-ben jártunk, akkor fotóztuk le a hagyaték minket érdeklő tárgyait. (Ezúton is köszönjük Vincze Minya Istvánné Kupa Melinda sárvasár-nyárszói tiszteletes asszonynak, hogy elkauzolt minket Ágica nénihez.) A tanító hagyatékára felfigyelt egy néhány éve Kalotaszegre telepedett és ott különböző, a lokális hagyományörzést segíteni szándékozó kezdeményezést elindító brit pár is. Azóta az anyagból egy cikket és egy kolozsvári művészettörténész társszerzővel egy háromnyelvű gazdagon illusztrált kötetet is megjelentetett Sarah Meaker (Meaker 2018; Meaker – Újvári 2021). (Sajnos a kis példányszám miatt a – részben a brit közönségnek is szánt – könyv csak kolározzottan tud visszajutni azokhoz, akik Kónyáné hagyatékát helyben magukénak érzik. Bár nem ez az elsőleges célja, a könyv fotóanyaga részletes és a varrást segíteni hivatott, értelmező mintalapok híján nem feltétlenül tudja segíteni a varrás gyakorlati folyamatát.) Hímzés témában egy másik, hasonlóképpen hiánypótló munka is megjelent. (Péter-Jani – Péter 2019.) A kalotaszegi vagdalásos minták gyűjteményét közzétevő kalotaszcentkirályi szerzőpáros is ismeri a sárvasári tanítónőnél megörzött, Kónyáné-féle hagyatékot, és külön fejezetet szentelnek Kónyáné vagdalásos motívumainak elemzésére. Könyvükben a szálszámolós varrást lehetővé tevő pontos mintarajzokat tesznek közzé, nem az újabb stílusú, hanem elsősorban a régiesebb, egykor ing-, pendely- és gatyaszéleken, párnacsúpokon, lepedőkön megmaradt geometrikus mintákról (Péter-Jani – Péter 2019).

111. kép: Kónya Gyuláék nevelt lánya, (akit a család Rózsikának hívott), a férjével és a kislányával 1930 táján. Kónyáék egyben Ágica keresztszülei voltak (Fotó: Bálint Ágnes tulajdonában, Sárvasár, reprodukció: FÁ, 2005)

*szálhuzásos lyukacsos »kalotaszegi« varrottas szépségétől? Fejedelmi terítékek abroszai és díszei ezek.*⁸³¹

Nagy Jenő szeretetteljes nosztalgiával idézi fel nagynénjének az alakját, és az 1933-ban unokatestvérével, Jékely Zoltánnal a valkói templomkert pavilonjában töltött hosszú nyár

lepedők és párnák nagy áttört felületeiben, mint egy hálóban megjelenő lebegő minták, csipkeszerű hatást keltenek.⁸²⁹ A varrottasok, templomi festett famunkák és kapuzábék (késő reneszánsz olaszorsós, virágtöves, gránátalmás, tulipános, futó indás) szabadrajzú motívumait vagdalásos textilre átültető minták, valamint a polgári szentimentális formák (oltott rózsza, fukszia, koszorú, makk, lóhere, kakas, nyúl, angyal, bizonyos madárformák) alapvetően különböztek a szálvonásos, szálszámolás, laposöltéses technika régiesebb alkalmazásától – a legalább a 17–18. század fordulójáig visszakövethető –, egykor ing-, pendely- és gatyaszéleket, párnacsúpokokat és lepedőket díszítő apró geometrikus mintákat használó textilmunkától.⁸³⁰ Hogy a kortársak mégis nagyra értékelték, azt mutatja az 1929-es már említett kolozsvári népművészeti kiállítás kritikája is, amelyben nemcsak a varrottasokról, hanem a vagdalásos munkákról is megemlékeztek: „Hoho! Nehogy azt higgye valaki, hogy Kalotaszeg művészete csak a szemek hiú legeltetését elégíti ki! – Hol vagytok madeirak, richelieuk és minden más, divatlapok mintáiról lemásolt patrontermékek a fehér

⁸²⁸ Részletesen lásd: Péter-Jani – Péter 2019: 29–37.

⁸²⁹ Számos példát lásd: „Nem geometrikus minták”, Péter-Jani – Péter 2019: 130–170.

⁸³⁰ Lásd például az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében található, 1700-ból datált, a forrásokban „magyar ingnek” nevezett ún. Rákóczi-ing lapos és száröltéses, szálvonásos és vert csipkebetétes díszítését. <https://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/ing-un-rakoczi-ing/12392>. Letöltés: 2021. 04. 29.

⁸³¹ Kőmíves 1929a: 123.

112. kép: Kónya Gyuláné Ágicával az 1930-as évek második felében a kiállított varrottasok és fehér vagdalásos terítők előtt. (Fotó: Bálint Ágnes tulajdonában, Sárvásár, reprodukció: FÁ, 2005)

113. kép: Kónya Gyuláék keresztlányának, Bálint Kelemen Ágnesnek, a sárvásári tanító néninek a gyerekkori játéakai, amelyeket keresztanyjától kapott ajándékba. (Fotó: FÁ, Sárvásár, 2005)

emlékét. Megemlékezik róla, hogy a parókia gyümölcsöskertjében a domboldalon megülő, a falura és a templomra néző kertilak kis verandájára szeretett leginkább kiülni motívumokat „írni” Trézsi néni, s munka közben csendesen énekelgetett egy-egy zsoltárt vagy régi slágert.⁸³² Jékely Zoltán a „Kalotaszegi elégia” versében idézi fel a valkói nyarak hangulatát:

„A templomkertben most a fák virága
szagos, habos hullámozó rengeteg,
alatta meggypiros ruhába jár a
kicsi Ágnes, kankalint szedeget
s hűvös zöld fűben fehérlik a lába....

Almafák közt, napsávos félhomályban,
ezüstösen áll a kis pavilon;
előtte egy sor bimbósszárú mályva,

⁸³² Az egykori magyarvalkói lelkész, Miháltz Elek ültette gyümölcsöséről és a kerti pavilonról, valamint a Miháltz családról lásd e könyv 230–231. oldalán a 734. jegyzetet. A *Pásztortűz* szerzője idézi a Magyarvalkón, Kónya tiszteleteséktől hallott történetet: „Több, mint egy emberöltővel ez-

114. kép: A magyarvalkói lelkészlak ablakában Kónya Gyula, középen a felesége és a keresztlányuk, Ágica, varrottassal díszített ruhácskában. Mellettük az unokatestvérek, Schéfer László lányai, Irén (Buba) és Lizett, valamint Schéfer Erzsébet fia, Nagy Jenő. A fotó hátoldalán a szöveg: „Emlék 1936 év boldog nyaralásáról. Itt vagyunk mind együtt, a kedves parochia, s még a kicsi Spicu is. Bár még egyszer így lehetne. Drága Ágicámnak szeretettel, más fénykép hiányában! Keresztmamád 1944. ápr 25.” (Fotó: Bálint Ágnes tulajdonában, Sárvasár, reprodukció: FÁ, 2005)

és bent anyámtól képek a falon,
bámulnak vissza kisleánykorába.

Itt éltem én Kilencszázharminchárom
esős nyarán, kábán, álmatagon; ...

S mint haldokló, ki egy pillanatával
szemébe issza az egész szobát,
úgy szívtam én hosszú napokon átal

*előtt Mihályt Elek volt a valkóiak papja. Nagy gyümölcsbarát: pomológus volt. Ahogy falujában szétré-
zett és látta a sívár, terméketlen keréket, a szíve összeszorult. Nagy és szent elhatározás született lelkében.
Képzeletében felépítette magának Kalotaszeg gyümölcstermő, gazdag vidékét. Kora reggelenként beállított
egy-egy hívének udvarába s a vad gyümölcsöt termő almafákat ojtogatni kezdte. – Mit csinál tisztel-
tes úr a fámmal? – riadt rá az áhitatosan munkálkodó lelkipásztorra, szinte vádlón és csodálkozva az
elhanyagolt kertudvar gazdájára. Bibliái egyszerűséggel válaszolt a lelkipásztor: – Beoltom a fát, édes
fiam, nemes ojtovánnyal, hogy halálom után is áldjátok érte a nevemet. Meg kell termékenyítsed a földet,
amit Isten adott és emberi munkával kell gazdagítanod és meghálálnod a gondviselés jóságát! A jó pap
udvarról-udvarra járt és pár év alatt a valkói kertek őszét kacagó piros almák díszítették...” (Kőmíves
1929b: 222.)*

115. kép: Jékely Zoltán és unokatestvére, Lizett kalotaszegi viseletbe öltözve a magyarvalkói templomkertben 1936 nyarán. (Fotó: Bálint Ágnes tulajdonában, Sárvasár, reprodukció: FÁ, 2005)

lelkembe az egész falut magát,
csudáival, könnyével, mosolyával....

A vén Miháltz pap árnya járt a kertben,
korhadt fejfák közt lebbent síri fény;...

Szálljon áldás a vén parókiára
s akiből ittam, rád is, régi kút;...”
(Jékely Zoltán: Kalotaszegi elégia,
1936, részletek)

Érdemes idézni Kemény János visszaemlékezését is,⁸³³ nemcsak személyes hangvétele folytán, hanem azért is, mert rávilágít Kónyáné varrottas „missziójának” társadalmi jelentőségére abban az erdélyi értelmiségi, polgári közegben, ahova társadalmilag tartoztak.

„Volt valami Trézi néniben az egészséges falusi asszonyok vonzó józanságából. Érezni lehetett, hogy nem a levegőben lóg. Hanem biztosan áll a lábán... Fiatal korában frissen sült ropogós házi kenyérre emlékeztetett. Amikor [...] Kalotaszegre került férjével, rendkívüli energiával szolgált a népművészet ügyét. [...] Nagy része volt abban, hogy sokfelé, de különösen Kolozsváron egyre többen

és többen díszítették lakásukat szép hímzésekkel. [...] Kisdiák koromban sok háziasszony, férjhez adó kolozsvári lány írta, varrta szorgalmasan, hiteles mintarajzok után a szebbnél szebb írásos és keresztiszemes párnahuzatokat, takarókat, függönyöket. Az olyan Kalotaszegről való konyhalánynak, szárazdajkának, aki hajlandó volt ráérő idejét varrással tölteni, felára volt. Polgári házakban a »jó tónushoz« tartozott kitenni a dohányzó- vagy kézimunkaasztalra Malonyay Dezső *A magyar nép művészete* című munkáját, tanulmányozni a népművészeti folyóiratokat és csevegni róluk.⁸³⁴ [...] Már nemcsak az operettes vagy úri-magyar s álparaszti

⁸³³ Kemény János szeretetteljes szavakkal emlékezik meg a fiatalkorát felidéző önéletrajzi regényében (Kemény 1972) – amikor még kosztos diákként élt a Farkas utcában Nagy Jenőéknél – a háziasszonyáról, Schéfer Erzsébetéről, Schéfer Teréz „Trézi néniről” és idős édesanyjukról.

⁸³⁴ A *Pásztortűz* ugyanabban a számában, amelyben az 1929-es kolozsvári népművészeti kiállítást népszerűsíti, ad hírt Bátky Zsigmond – Györffy István – Viski Károly: *Magyar Népművészet* (1928, Budapest: Magyar Néprajzi Múzeum Néprajzi Tára, Egyetemi Nyomda) albumáról a következő szavakkal: „...a családban, a felnövő ifjúság között terjeszti a szép érzéket, finomítja az ízlést, fokozza a magyarság szellemi közvagyonának megismerését és megbecsülését. Úgy, hogy jutalomkönyvnek, emlékül és szalondísznek is egyként megfelel.” (AP: Album a magyar népművészetről. *Pásztortűz*, 1929. 6. sz. 141.)

116. kép: Kalotaszegi íróasszony, előtte a kiterített vászon, kezében üveg toll, mellette tintatartó. Fotó: Szabó Dénes, 1941 körül, (Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény, leltári szám: NM F 332588.)

117. kép: Körösfő főutcáján varrogató lányok, asszonyok. Fotó: Szabó Dénes, 1941 körül, (Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény, leltári szám: NM F 332521.)

nóták kellett – bár még mindig, sokáig ezek domináltak –, de Seprődi János kollégiumi diákkórusában fel-felhangzott néhány (kibédi s más falvakból való) valóban népi dallam. Emlékezetem szerint ezekre az esztendőkre esik Kós Károlyék első lapalapítási próbálkozása, mely elsősorban a nép megoldatlan problémáinak feltárását tűzte ki célul. S mialatt a fiatal Bartók és Kodály népzene kutató útját járta, a kolozsvári háziasszonyok és leányok színe java lelkes harcát vívta a franciás, németes, osztrákos, kispolgári ízléssel átszőtt párnák,⁸³⁵ terítők és függöny-giccek ellen, az igazi, a népi varrottasok népszerűsítéséért. Ennek az utóbbi küzdelemnek volt lelkes agitátora Kónya Gyuláné, született Schéfer Teréz is. És jólesik visszagondolni arra, hogy nap nap után láthattam és csodálhattam azokat a büszke járású, szép kalotaszegi lányokat, a Kisókat, Pendzsiket, Trézsiket, akik szívesen szegődtek be az olyan kolozsvári házakhoz, ahol nemcsak szorgalmukat, de művészetüket és őket magukat is megbecsülték.”⁸³⁶

Tőkés Irén saját emlékei és gyűjtései alapján részletesen ír az *Ethnographiában* 1989-ben megjelent cikkében az 1930-as években a fonók helyét felváltó kalotaszegi varróházakról. Az olyan, a háziipari termelésre berendezkedett falvakban, mint Körösfő, főbb

⁸³⁵ Kőmíves Lajos, a kolozsvári közélet elismert újságírója, dramaturgja a polgári ízlést így kommentálja: „Nebántsvirág-csipkés fodrú és lehetetlenül címomás csokrokba kötött, ízléstelen díványpárnákat látunk úriházainknál, cukrosak mint egy feltornyozott torta.” (Kőmíves 1929a: 122.)

⁸³⁶ Kemény 1972: 127–128.

118. kép: Kalotaszegi asszonyok kínálják a vagdalásos terítőket Kolozsvár főterén a Szent Mihály-székesegyház díszes vaskerítésére teregetve. Egy városi úriasszony nézegeti a gránátalmás abroszt. (Fotó: Szabó Dénes, 1941 körül. Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény, leltári szám: NM F 332548.)

utcánként 2–2 varróház is (összesen 8) volt. Az egyikbe a 13–15 évesek, a másikba az idősebb hajadonok jártak. A kisleánykák már 3–4 éves koruktól tanulták a varrást, az iskolai szünetekben is vették elő a kis kendőcskéikben magukkal vitt munkát. *„A varrás kezdődött 7-8 éves kortól, és tartott a halálig bezárólag. Reggel 7-8 órakor már varrtak, és éjfél után fekiüdtek le. Csak annyi időre hagyták abba a varrást, míg ettek.”*⁸³⁷ Ekkor Körösfőn már a *„fehéres varrás volt gyakorlatban”*,⁸³⁸ illetve a szabadrajzú írásost inkább az idősebbek varrták, akiknek már romlott a látása és nem tudták a szálat pontosan számolni. Falvanként is váltakozott, hogy hol kedvelték jobban az írás után való varrottast, vagy a vagdalásost. Kereset dolgában nem volt különbség, írásossal ugyanannyit lehetett keresni, mint az 1930–40-es években olyan népszerű fehér munkával.⁸³⁹ Akadtak falvak Kónyáné bedolgozói körén kívül is, amelyeknek megvoltak a saját kereskedői, akik a munkát kiadták, majd begyűjtötték a készterméket, és értékesítették. A famunka kapcsán már szó esett arról, hogy családok szakosodtak arra, hogy a lakóhelyük és az értékesítés célpontjai között folyamatosan ingáztak. Mind Tőkés Irén a textilmunka kapcsán, mind Sebestyén Kálmán a fafaragás kapcsán említi,⁸⁴⁰ hogy az 1930-as évektől újra megélénkült

⁸³⁷ Tőkés 1989: 226.

⁸³⁸ Tőkés 1989: 224.

⁸³⁹ További részleteket lásd: Tőkés 1989: 224–227.

⁸⁴⁰ Sebestyén K. 1994.; 1998b; 2007.

a Románián belüli és a Magyarországra irányuló háziipari kereskedelem, és ezt a mi adatközlőink is megerősítették. Ahányszor csak útlevelet kaptak, mentek át Magyarországra is vásárokbba, mint például a Budapesti Árumintavásár, (később Budapesti Nemzetközi Vásár – BNV), háziipari kiállításokra, vagy személyes kapcsolatokon keresztül ismerős családokhoz és azok ismeretségi köréhez ajánlás alapján. Mások a regáti nagyvárosokba, a Fekete-tengerre, Bukarestbe jártak. A két világháború között Bukarestnek jelentős magyar lakossága is volt, de a vásárlói kör nem csak magyarokból állt. *„Ekkor már a jobb módú polgári családok lakásának a bútorzata eléggé hasonló volt a magyar és román társadalomban.”*⁸⁴¹ De akadt olyan körösfi, aki szekérrel Berlinig is elment árulni.⁸⁴²

A toronymotívum szimbolizmusa és az új református templomépítészet

Györgyi Dénes műépítész a „Két nemzedék között” című írásában apjának, Györgyi Kálmánnak az iparművészet fellendítésében játszott kiemelkedő munkásságára emlékezve 1935-ben ilyen szavakkal jellemezte a népies nemzeti irány hirtelen megszakadását:

*„És ezt a nagy nemzeti művészeti fellángolást, ezeket a virágzó eredményeket a világháború örökre gyászos négy esztendeje s az utána következő nemzeti csapás teljesen tönkretette [...] Jöttek a forradalmak, jött a gazdasági összeomlás s az ország egész kultúrája romokban hevert. E romokból kellett felépíteni a teljesen elárvult és elhagyatott, nagy küzdelmeket folytató Iparművészeti Társulatot is. [...] Ez a munka nehezebb volt, mint a kezdetnek úttörő munkája. Akkor nagy reményekkel, örömmel és lelkesen néztek a jövő munkája felé, most pedig gyászos letargia mellett, minden külső segítség nélkül, s egy nagy összeomlás romjain kellett tovább folytatni a munkát.”*⁸⁴³

1939-ben, mintegy bő 30 évvel azután, hogy a „Fiatalok” elkezdték működésüket, és a gödöllőiekkel együttműködésben 1909-ben megépült a zebegényi templom (Kós Károly, Jánszky Béla, Györgyi Dénes, Körösfői Kriesch Aladár és tanítványai munkájaként), Jánszky Béla összegző visszatekintésben értékelte építészeti törekvéseik sorsát.⁸⁴⁴ Az általa megvont mérleg nem volt túl optimista. Összegző gondolatainak megfogalmazására 10 évvel azután került sor, hogy már 1929-ben tárgyalta a magyar nemzeti stílusú építészet létrehozásának sajnálatos kudarcát. Gondolatmenete röviden így foglalható össze: a „Fiatalok” elutasították a historizmus és eklektika sablonjait, tisztelték Lechner zsenijét, de követőinek epigon munkáit álságos zsákutcának tartották, a szecesszió individualizmusától és manírosságától irtóztak. Az angol mintájú polgári otthon funkcionális tér-képzésében gondolkodtak, de a népi építkezésből ihletet merítve meg akarták tisztítani a homlokzatokat a rárakott sallangoktól. Elmélyült és alázattal megszerzett tudásuk a népi építészetéről ösztönözte őket a természetes anyagok őszinte használatára, az ácsmunka tiszteltére, amely

⁸⁴¹ Tőkés 1989: 225.

⁸⁴² Tőkés 1989: 226.

⁸⁴³ Györgyi D. 1935: 21–22.

⁸⁴⁴ Jánszky 1939.

a magas tetőkben, egyenes ereszekben, kieresztett gerendavégekben, faragott faoszlopok, gerendák, keretek, deszkamellvédek használatában kapott teret. A szabadon tagolt funkcionális terek kubusait bonyolultan kapcsolódó magas, nem egyszer lekontyolt tetőkkel kapcsolták össze. Még csak az elején tartottak a folyamatnak, hogy kísérletezzenek azzal, hogy megoldják a villa, a kertes ház építésének problémáit. Azonban hiába üdvözölte az építész, és iparművészszakma a friss irányokat, a polgárság zöme idegenkedett puritánságuktól, nem értették meg törekvéseiket, kevés megrendelést kaptak. Munkáik jó része tuszajzokon létezett csak, kevés lehetőséget kaptak az ötletek kidolgozására, megvalósítására, nagyobb volumenű feladatok, bérház és középület tervezésére is ritkán jutottak megbízáshoz. Amiben kevésbé korlátozottan megmutatkozhattak, az a kiállítások ideiglenesen felhúzott, néhány hónapig álló kulisszaépületei voltak, amelyek kifelé, a külföld felé azt a látszatot hirdették, hogy Magyarországon egy új, modern, nemzeti építészet van születőben, de itthon a várva várt áttörés elmaradt. A háború azután kíméletlenül félbeszakította alig elkezdett munkásságukat. Egyrészt a trianoni sokk utáni konszolidáció politikai légköre az édeskés neobarokkot favorizálta, másrészt a modern funkcionális irányzat minden formai dísztől megszabadította, redukálta, nemzetközivé tette az építészetet, amelyben nem maradt hely a „nemzeti íznek”. Jászky úgy érezte, az elképzelésük nem vált elavulttá, gondolatiságukat tovább lehetne vinni. Elveik megelőzve korukat, megelőlegezték az építészet modern fordulatát és három évtizeddel később is vállalhatóak lennének.

A két írás közötti évtized Jászky minden pesszimizmusa ellenére is újra felélénkülő viták tárgyává tette a népi építészet regionális változatain alapuló magyar nemzeti építészet kérdését. 1935-ben a *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyében* a kor egyik befolyásos építésze Padányi Gulyás Jenő ezt írta:

„...máris alakult és dolgozik olyan építész csoport, mely feladatául a magyar népi építés teljes területének felkutatását, jellegzetességeinek összegyűjtését tűzte ki feladatául; hogy biztos alapot nyújtson a helyi jelleg megőrzésével emelendő házaink tervezéséhez; hogy valódi és sajátos magyar értékeket hozzon felszínre s megtermékenyítse a családi lakóház, a nyaraló, és idegenforgalmi egyéb építmények alkotóinak tervező képzeletét.” „Ezt a követelményt azzal az erős meggyőződéssel tesszük, hogy a korszerű építészetnek mindnyájunk által óhajtott és ismert, tisztultabb szelleme, a háborúelőtti évek építészetével szemben vallott józan tárgyszerűsége tökéletesen összhangban van vidéki építészetünk józanságával és egyszerű derűjével. Semmit sem kell, de nem is szabad feláldozni sem kényelem, sem technikai berendezések terén ahhoz, hogy ennek a követelménynek eleget tehessünk s meg vagyunk győződve arról is, hogy ezen a módon a korszerű építészet hazánkban magyar ízt, kifelé pedig nevünknek elismerést, megbecsülést fog szerezni.”⁸⁴⁵

Többféle kísérlet is történt népies típustervek létrehozására. Míg a családi házas és kislakásos telepek építésének programját szociális szempontok, addig a Balaton üdülőövezetének létrehozása körüli elképzeléseket a bel- és külföldi turizmus fejlesztése motiválták.⁸⁴⁶ A magyarországi építésztársadalom azon része, akik számára a népies irány megújítása fontos volt, „vigyázó szemét” változatlanul Kós Károly és Erdély irányába „vetette”. Padányi Gulyás 1935-ben e sorokkal üzent a mesternek:

⁸⁴⁵ Padányi Gulyás 1935: 352.

⁸⁴⁶ Wettstein 2018.

119. kép: Rárósmúlyad, Szent Erzsébet-templom, tervezte: Medgyaszay István, 1909–1910-ben. (Fotó: File:István Medgyaszay Rárósmúlyad church.jpg. Wikimedia Commons. Letöltés: 2021. 03. 12.)

120. kép: „Bortemplom”, az egykori Magyar Királyi Állami Közpince épülete Sátoraljaújhelyen, tervezte: Váczy Hübschl Kálmán, 1913-ban. (Fotó: File:Fasor Straße 18, O (V), 2021 Sátoraljaújhely.jpg. Wikimedia Commons, Letöltés: 2021. 03. 12.)

„...legyen szabad e helyről és ez alkalommal csak egyet említeni s neki Erdély felé, a szótárai Varjúvárba mindazok meleg háláját és rokonérzését küldeni, akiknek az építési hivatás és a magyar építés ügye elválaszthatatlan egységet jelentenek. Hálásan köszönjük Kós Károlynak, az építőművésznak, az Erdélyi Szépműves Céh egyik vezérének, hogy évtizedekkel ezelőtt felhívta figyelmünket a magyar vidék építészetének megbecsülésére. Ígérjük, neki, hogy ezt az eszmét elveszni nem engedjük. De félremagyarázni sem hagyjuk. Mert az ő nyomában nem akkor járunk, ha a Balaton partján s az Alföld lapályain székely házakat, vagy azok paródiáit emeljük. Ez túlságosan olcsó megoldás, lelketlen másolás, félreismerése és megvetése volna a vidéknek. Ha őt követni akarjuk, ugyanazt kell tennünk, amit ő, de a magunk vidékein. Meg kell keresnünk, fel kell fedeznünk a dunántúli házat, a bevesmegyeit s a Tiszamentit, a balatonit és az alföldit egyenként. Még élnek kedves és jó formák, szerkezetek a nép kezén, amelyeket megmenthetünk, amelyet fejleszthetünk is.”⁸⁴⁷

Az idegenforgalmi elképzelések mellett markáns irány volt az új egyházi építkezések hulláma mind a katolikus, mind az evangélikus, és legfőképpen a református egyház berkei-ben.⁸⁴⁸ Trianon után a Magyarországra áramló menekültek jelenléte számos gyülekezet számára halaszthatatlanná tette a templombővítés kérdését. A református egyház nagyarányú templomépítő akcióba kezdett. Az Erdélyből, Bánffyhunyadiáról a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöki székébe érkező Ravasz László az 1921–1948 közötti,

⁸⁴⁷ Padányi Gulyás 1935: 351.

⁸⁴⁸ A korszakban 50 protestáns templom Budapesten és mintegy 170 az ország többi részén épült. (Hajós-Baku 2018: 68.)

121. kép: A városmajori kistemplom. A közadakozásból épülő katolikus templom számára a főváros ingyenes telekadományára Árkay Aladár (1868–1932) *pro bono* vállalta a tervezést és az építkezés levezetését. Az egy év alatt elkészült templomot 1923. szeptember 8-án avatták fel. A kivitelezéshez az Ördög-árok mederrendezése és lefedése során kitermelt terméskövet használták fel. A népies stílusú épület berendezése a II. világháborúban elpusztult. (Fotó: FÁ, 2023)

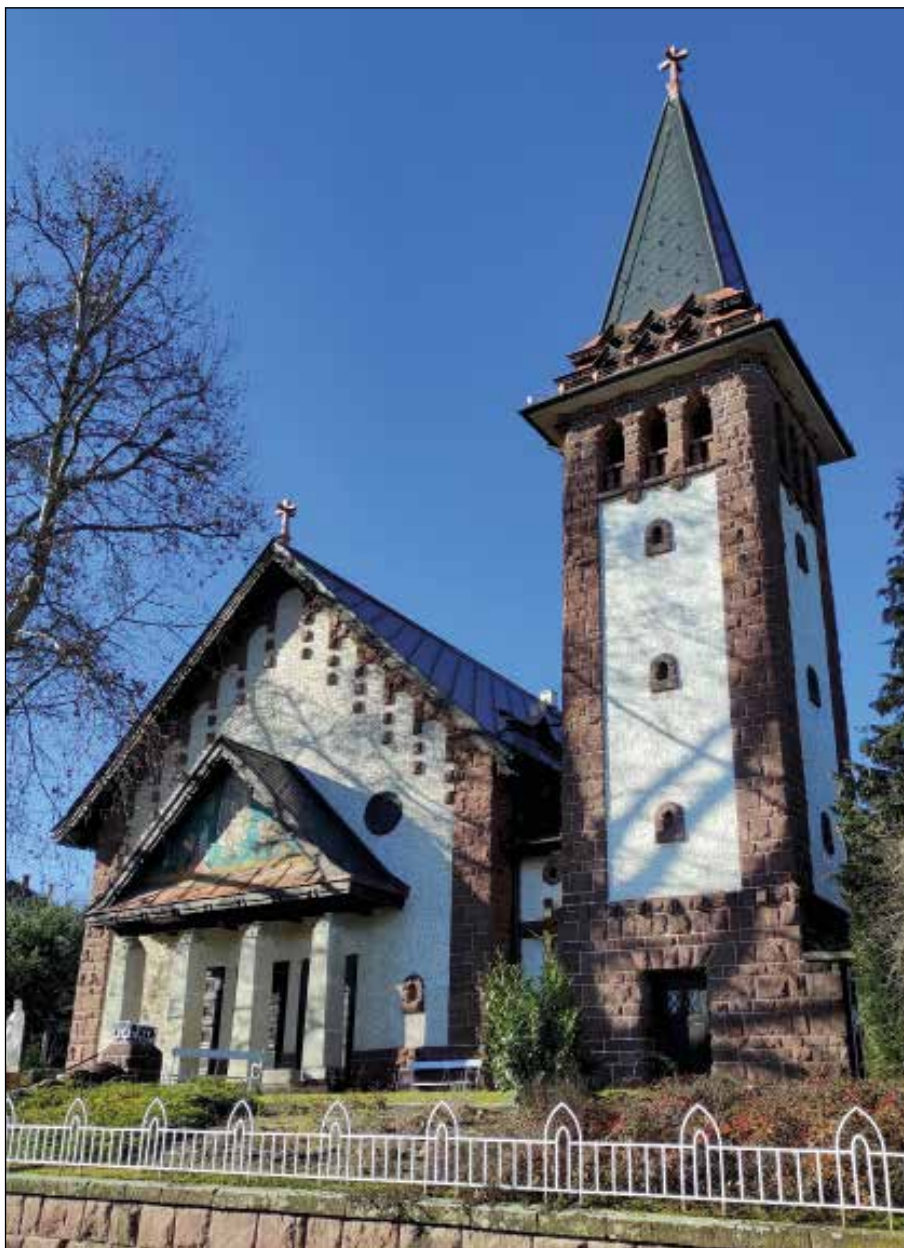
az egész korszakon átívelő, meghatározó szolgálata alatt számos templom, gyülekezeti terem és iskola épült. A korszak politikájától, nemzetegyesítő vágyától nem volt független, hogy a Budapesten és a peremén lévő elővárosias, később Nagy-Budapest részét alkotó településeken felépült új templomok különleges neveket is kaptak, nemegyszer a püspök javaslatára.⁸⁴⁹

Azután, hogy a református gyülekezetek évszázadokig a katolikus liturgia szempontjai szerint épült, hosszahajós terekben léteztek, hangsúlyozott szándék volt, hogy a litur-

⁸⁴⁹ Magyar Feltámadás Temploma (1926–1927, Budapest, Budafok), a Magyar Reménység Temploma (1927, Budapest, Józsefváros), a Horthy Miklós Emléktemplom (1924–1928, Budapest, Kispest, Wekerle-telep), a Magyar Advent Temploma (1928–1930, Budapest, Kelenföld), a Magyar Sáfárság Temploma (1933–1936, Budapest, Rákospalota-Újváros), az Emlékezet Temploma (1930–1935, Budapest, Nagyvárad tér), a Hálaadás Temploma (1937–1940, Budapest, Pozsonyi út) a Felszabadulás Temploma (1932–1941, Budapest, Pestszentlőrinc), a Hazatérés Temploma (1938–1940, Budapest, Szabadság tér).

122. kép: A Kelenföldi Református Egyházközség Medgyaszay István tervezte Magyar Advent temploma (Budapest XI., Október 23. utca 5.) A templom a nevét Ravasz László református püspök javaslatára kapta. A közadakozásból, 1928–29-ben épült templomot 1930. november 16-án avatta föl Horthy Miklós kormányzó, az építkezés fővédnöke. A vasbeton épület falazata terméskő borítást kapott. Medgyaszay a szoknyás toronysisak formaképzésére és a nyitott harangház felidőzésére helyezte a hangsúlyt a terméskő keretezésű árkádives erkéllyel. Jellemzőes motívum nála a sisak és a szoknya találkozásánál megjelenő dekoratív, háromszög alakú nyílások ritmikus sora. A templom ötszáz férőhelyes belső terének bútorzata egységes tervezés eredménye. A templom két oldalán álló bérházakat is Medgyaszay tervezte. (Fotó: FÁ, 2021)

123. kép: A Szent Imre katolikus templom Balatonalmádi-ban. Az 1930. november 5-én felszentelt templomot Medgyaszay István tervezte. Az ugyanabban az évben elkészült kelenföldi Magyar Advent temploma és a balatonalmádi templom közötti kapcsolat leginkább a torony formaképzésében nyilvánvaló. Medgyaszay itt a helyi vörös terméskövet használta fel, amely a vakolt fehér falfelülettel meleg kontrasztot alkot. (Fotó: FÁ, 2021)

124. kép: Az 1939–1944 között, Csaba Rezső (1903–1955), tervei szerint épült órákosi református templom, amely része a MÁV Vasutastelepnek, Rákospalotán. (Foró: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Fájl:Órákosi_református_templom_\(1944\),_2018_Rákospalota.jpg](https://hu.wikipedia.org/wiki/Fájl:Órákosi_református_templom_(1944),_2018_Rákospalota.jpg). Letöltés: 2021. 03. 12.) A két világháború között alkotó építész elsősorban református templomokat tervezett népies stílusban. Említésre érdemes munkája áll Sashalmon (Árkay Aladárrel közösen, 1928), Pestszentlőrincen (1932–1941), Mátyásfüldön (1937–1939). A festett kazettás mennyezetű Rákospalota-újvárosi „Magyar Sáfárság Templomát Ravasz László szentelte fel 1936-ban

gia és a gyülekezeti élet kívánalmaihoz alkalmazkodva, ugyanakkor az egyháztörténeti hagyományokat tükrözve, kikristályosodjon térképzésében és formai részleteiben egy új, optimális, a református egyház identitását is kifejező jellegzetes templomtípus, amely egyben markánsan meg is különbözteti őket a katolikusoktól. Nemcsak egyházi, hanem építési körökben is élénk szakmai viták folytak a kérdésről, már lényegében a 19. század utolsó negyede óta, amikor a dualizmus vallási pluralizmusa és gazdasági ereje lehetővé tette a református templom-építkezéseknek egy akkori felívelését.⁸⁵⁰

Padányi Gulyás Jenő (1900–1982) – a magyar nemzeti építészet feladatairól feljebb idézett sorok írója – a Dunamelléki Református Egyházkerület építész tanácsadója, országgyűlési képviselő, a Budapesti Mérnöki Kamara alelnöke, a két világháború közötti népi építészeti mozgalom kiemelkedő személyisége a kérdésben fontos véleményformáló befolyással bírt. Az Országos Református Nőszövetség kiadásában megjelentetett, a presbitériumoknak ajánlott, „Az építő egyház, azaz egyházi építkezéseknél hasznos tudnivalók” útmutatójában írja: „A református egyszerűség, puritánság legyen

igényes, azaz keresse meg a jellegének méltó és hatásos művészi kifejezését.”⁸⁵¹ Padányi Gulyás maga az angyalföldi református templom (épült 1927–1933) épületének külső és belső építészetében mutatta meg a gyakorlatban a kérdéssről vallott nézeteit. Padányi Gulyás angyalföldi épületkomplexumában és számos, a korszakban épült templomnál tudatosan használt utalások történtek az erdélyi, azon belül is a kalotaszegi népi építészetre.

⁸⁵⁰ Hajós-Baku 2018: 70–79.

⁸⁵¹ Padányi Gulyás 1944: 7.

125. kép: A 1941–46-ban épült zuglói Páduai Szent Antal-plébániatemplom (Budapest, XIV., Bosnyák tér 7.), építész id. Rimanóczy Gyula (1903–1958). A háborús helyzet nem engedte meg a torony befejezését. A mintegy háromezer főt befogadni képes templomot, amely Budapest második legnagyobb temploma, Mindszenty József hercegprímás szentelte fel. Az eredeti terv szerinti torony-magasság és meredek toronysisak csak 2014-ben készült el. A felújításról lásd: <https://epiteszforum.hu/het-evtized-utan-befejezett-a-bosnyak-teri-templom>, Letöltés: 2021. 03. 13. (Fotó: File:Páduai_Szent_Antal_templom_felujitva.jpg, Wikimedia Commons, OsvátA, 2014. Letöltés: 2023. 01. 18.)

maga is szolgált segédlelkészként. (Mindazonáltal hangsúlyozni szükséges, hogy az új építész templomokat stíluspluralizmus jellemezte, egy részük éppannyira volt kísérletezően modernista szellemű, „novecento”-san klasszicizáló, mint vernakuláris jegyeket hordozó.)⁸⁵²

A minta ereje többszörösen is érthető és indokolható. A magyar kálvinizmus számára Erdély a reformáció nagy, erős bástyájának számított. Kalotaszeg pedig Erdélynek a reformáció korától erős, kompakt református vidéke, ahol a református vallás elválaszthatatlanul része a magyar falvak regionális identitásának, kultúrájának. Tehát az „idegen megszállás alatt sínylődő” erdélyi református egyházat, még tágabban az elvesztett Erdélyt mi más is jelképezhetette volna közérthetőbben, mint Kalotaszeg, amelynek templomépítészetét egy századeleji művészgeneráció csodálta és emelte piedesztálra, és amelynek az élő legendává vált Kós Károly életműve még nagyobb nyomatékot adott. Kós jelkép erejű kalotaszegi jelenléte nemcsak az építésztaársadalom, hanem a tágabb közvélemény elismerését is kivívta, tekintélye megfellebbezhetetlen volt. Mindezek mellett a templomépítéseket ambicionáló és kiváló kapcsolatokkal rendelkező, az erdélyi politikusi és értelmiségi körökkel élénk kapcsolatot tartó Ravasz László püspök kalotaszegi származása sem lehetett elhanyagolható tényező, akinek szülőháza egy iramodásnyira van a monumentális méltóságot árasztó bánffyhungyadi templomtól, ahol

⁸⁵² A korszakban épült református templomok tipológiai rendszerezését adja: Vukoszavlyev 2016.; Hájós-Baku 2018: 84–87.

126. kép: Az 1946-ban felszentelt Bosnyák téri Pádui Szent Antal-templom stilizált népies festett famennyezete, amelyet Beszédes László iparművész és testvérei készítettek

Az építészek ebben az időszakban is a külső és belső tér együttes, összehangolt tervezésének ösztönzői voltak. (Györgyi Dénes építész erről így nyilatkozott: „Az Iparművészeti Iskola tanári munkássága megerősített az alapvető igazságban, hogy csak az építészeti szellem figyelmébe illeszkedő iparművészet hozhat létre nagy alkotásokat.”)⁸⁵³ Bár részletesen lehetne tárgyalni a belsőépítészeti megoldásokban, faragott-festett mivesz részletekben, asztalosmunkákban megnyilvánuló népies, erdélyies, kalotaszegies jegyeket, az épületeket megkoronázó, hangsúlyos reprezentativitással bíró templomtorony kiemelt jelentőséggel bírt. A református templomépítészetben a képzőművészeti alkotások helyett a tiszta építészeti alakítás adja a legfőbb művészi értéket, így a torony az építészeti ikonográfiai jelentésén túl, mint a formaalakítás eszköze is fontos elemnek számított.

A kalotaszegi templomok emblematikus toronymotívumának előtörténetét már korábban végigkísértük. A 19. század végének kiállításai, a gödöllői művészek 20. század eleji Kalotaszeg-járása, a „Fiatalok” építésznemzedékének alkotói elvei kapcsán már tárgyaltuk a kalotaszegi népi és egyházi építészeti, azon belül is a tömegalakítás, az arányok, a formai részletek, az anyaghasználat iránt megnyilvánuló érdeklődést. A nemzeti stílustörekvések alkotói lázában élő nemzedéket különösen az ácsolt haranglábak, fa- és kőtemplomok meredek, gúla formájú sisakból, alacsony szoknyás (csonkagúla alakú) vízvetőből álló, zsindeletetős, négy fiatornyos, harangházas, körbefutó árka-dos erkélyű, deszkamellvédés

⁸⁵³ Györgyi D. 1935: 22.

127. kép: A keszthelyi református templom terve korabeli képeslapon. Tervezte Szeghalmi Bálint, 1931. (Pethő Csongor képeslapgyűjteménye, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém, leltári szám: V.1. 10. https://mandadb.hu/tetel/824290/A_keszthelyi_ref_templom_terve. Letöltés: 2021. 03. 12.)

128. kép: A Szeghalmi Bálint tervezte keszthelyi református templom tornya. (Fotó: File: Keszthelyi_református_templom_részlet_2016_Hungary.jpg, Wikimedia Commons, Globetrotter 19. Letöltés: 2023. 01. 15.)

templomtornyai nyűgözték le.⁸⁵⁴ A szerkezetet hangsúlyozó díszítés, a harangház erkélyének faragott oszlopai, az árkádok íves könyökkötései, a mellvéd deszkázatának fűrészelt, ritmikusan ismétlődő mintázata mind inspirálóan hatott. Egy-egy középület, vagy a szintén nagy nyilvánosságnak szánt efemer kiállítási installációk reprezentativitását, szimbolizmusát erősítő karcsú, ácsolt kalotaszegies toronysisak alkalmazásának teljes építészeti „ikonográfiáját” számba venni az első feltűnésétől, az 1873-as világkiállítástól a kb. 1948-ig

⁸⁵⁴ Kós Károly többek között az 1920-ban írt „Beszélnek Erdély kövei” esszéjében fejtette ki, hogyan látja az építészetben azt az őt és kortársait lenyűgöző kultúraformáló erőt, amely a kívülről Erdélybe érkező hatásokból egyéni kifejezőmódot alakított, s amely „Erdélyt mindenekelőtt és felett, és mindenidőben sajátos, egyedülvaló egyéniséggé predestinálták, mint a legkülönbözőbb fajta népek és kultúrák keveredő helyét.” „...a Székelyföld, avagy Kalotaszeg XVI., XVII. és XVIII. században épült vagy átépített kerített templomai kizárólagosan erdélyi magyar templomok. Ugyanezt kellene elmondanunk a szász templomokról is. És ha most egymás mellett és egyszerre nézzük és egymással összehasonlítjuk Erdély templomait, akkor önkéntelenül is meg kell hogy lepjen az időbeli sorrendben állandóan növekvő rokonság az eredetileg egymástól nagyon idegen épületek közt. Az időrendben később és későbbben épülő templomok állandóan távolodnak attól a típustól, mely közvetlenül idegen földről (keletről avagy nyugatról) került ide és közelednek ahhoz a közös típushoz. (Kós 1920a: 138., 140., 141.)

129. kép: Tapolca, protestáns templom. A „reformátusok és evangélikusok közös áldozatából együttes használatára” (MTI hír, 1936. okt. 5. 8. old. <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>. Letöltés: 2021. 03. 14.) épült, Szeghalmi Bálint tervei szerint, 1936-ban. (Fotó: File: Protestant-Kirche-2019_Tapolca.jpg. Wikimedia Commons, Globetrotter 19, Letöltés: 2023. 01. 16.)

130. kép: Miskolcon, a tetemvári temetőben 1938-ban, Szeghalmi Bálint tervei szerint épült „deszkatemplom”. (A képen az 1997-ben történt tűz után, az eredeti tervek szerint újjáépített és 1999-ben átadott épület látható.) (Fotó: Szendrői Közművelődési Központ és Könyvtár, <https://mandadb.hu/dokumentum/109901/b1j29e13.jpg>. Letöltés: 2021. 03. 12.)

terjedő, a népies nemzeti építészeti útjait kereső időszakban, bőven meghaladja e munka kereteit. A már eddig említett alkotókon és munkákon kívül azonban érdemes még néhány kevésbé ismert opuszt is bemutatni, amelyek további példákkal érzékeltetik, hogyan vált a tárgyalt korszakban egy vernakuláris építészeti megoldásból többes jelentésű kiemelt jelkép.

A szimbólummá válás folyamatában megfigyelhető a határozott funkcióhoz és régióhoz kötött alapvetően szakrális építészeti forma jelentéskörének gazdagodása, amely a népművészetet, a magyar stílust, a magyar nemzet kiterjesztett fogalmát kezdte jelképezni az I. világháború előtti optimista korszakban, amikor Magyarország az osztrákokkal szemben definiálandó saját identitását és a nagyvilágnak megmutatható nemzeti karakterét szerette volna korszerű módon, a nemzetközi folyamatok áramába is bekapcsolódva felmutatni. Mindeközben az „ideálforma” elszakadt a templomépülettől, „deszakeralizálódott”, és alapvetően világi feladatokat betöltő középületeken (kiállítástervezés, múzeum, iskola, állatkerti pavilon, kereskedelmi központ) jelent meg. Még a vasbeton használatával kísérletező korai munkák is keresték a lehetőséget a hagyományos forma és a modern technika összeegyeztetésére. (Lásd: Malonyay-vállalkozásban jelentős szerepet vállalt Medgyaszay István

rárósműlyadi templomát Váczy-Hübschl Kálmán (1877–1946) sátorlajújhelyi Bortemplomát, 120. és 121. kép.)) A forma az újabb, modernebb felfogású épületeken egyszerűsödhetett is, nem feltétlenül a fiatornyokon volt a hangsúly, hanem a magas, karcsú gúla alakú sisak és az alacsony és kiszélesedő szoknya kapcsolatán, a tetősíkok arányain és a szögeken.

Trianon után az országvesztés traumájával küszködő, magába zuhant, bezárkózó korszakban újra szakralizálódott a toronyszimbólum, és a magyarországi templomépítészeti egy irányának kiemelt architektúráis elemévé vált, elsősorban az elvesztett Erdélyt és a nemzetmegtartó „igazi” magyar vallást, a reformációt szimbolizálva. (A karizmatikus Ravasz László tekintélye ehhez külön nyomatékot adott.) A többségében református templomok mellett evangélikus és katolikus templomok is épültek a század eleji népies irányzat jegyeit továbbvive (122., 124., 126., 137. kép). A két világháború közötti korszak ideológiája még jobban megerősítette, hogy az új szakrális épületek egyben egyfajta sepulchrális és triumfális gondolatkörben emlékművek is legyenek, és mintegy a nemzet „castrum doloris”-aiként őrizték a mementóját az „elvesztett paradicsomnak”. (Lásd: Medgyaszay István: Magyar advent temploma.)

Elsősorban magyarországi hatása miatt érdemes Szeghalmi Bálint 1930–40-es évekbeli építészetét megemlíteni.⁸⁵⁵ A Kós Károlynál hat évvel fiatalabb – nagyváradi református családba született – Szeghalmi Bálint (1889–1963) 1911-ben végzett építészként a műegyetemen.⁸⁵⁶ Már diplomamunkája is azt a kiforrott népies stílust mutatta, amely egész munkásságán végig kísért. Nem tartozott a „Fiatalok” köréhez, mégis a Kós, Zrumeckzy, Györgyi, Mende, Jánszky nevével fémjelzett, erdélyi ihletésű magyaros építészet következetes továbbvivője maradt egészen addig, amíg lehetősége volt építeni, s amíg 1945-ben el nem kényszerült hagyni Magyarországot. Munkásságának java a két világháború közötti időszakra esik. Szeghalmi kortársainak jó része ekkorra már más stílusra váltott. Voltak, de nem sokan, akik a népies stílus és a modernizmus összeegyeztetésével próbálkoztak, miközben Kós „odakint”, Erdélyben vívta a maga szélmalomharcát, és már csak kisebb jelentőségű épületeket építhetett. Szeghalmi viszont Magyarországon alkotva, számos nagy, hivatalos, gyülekezeti és városi megbízást kapott, amelyek az elszakított Erdély utáni nosztalgikus vágyódásból és közhangulatot tükröző igényből fakadtak.

Semmiképpen nem nevezhető epigonnak, megtalálta a maga őszinte hangját, elsősorban a protestáns templomépítészetben. „Templomépítőnek” is nevezték, élete során 59 templomtervet készített. A vasbeton térhódítása ellenére hű maradt a természetes anyagokhoz (tégla, kő, fa, vas) és a kalotaszegies formákban megnyilvánuló nemzeti stílusú építészethez. 1919–1929 között Nagykanizsa, majd 1929-től 1945-ig Miskolc város főépítészeként működött. Miskolcnak már a nagykanizsai korszakában tervezni kezdett (martinkertvárosi templom), de ennél jelentősebben és egyértelműbben „Kós Károly-os”,

⁸⁵⁵ Az építészeti és művek listája nem teljes. A felsorolásból például kihagytuk Dolhay Imre, (Debrecen-homokkerti református templom, 1932–1935), vagy Csanak József nevét (Debrecen, Mester utcai református templom, 1938).

⁸⁵⁶ Diplomamunkája, a Nagyvárad-velencei református templom terve nem épült meg. A Nagyvárad-réti református gyülekezet háborúban elpusztult temploma helyére 1946-ban készített tervet, amely 1956-ra készült el.

131. kép: Kisbér, református templom. Építész: Szeghalmi Bálint, 1939–1940. (Fotó: FÁ, 2023)

132. kép: A zalaegerszegi templom tornya nyitott fa harangházzal. A templomhoz gyülekezeti terem is tartozik. A belsőépítészet faragott elemei is Kalotaszeget idéztik. Építész: Szeghalmi Bálint, 1940–1942. A templom építéstörténetéről: Gyimesi 2017. (Fotó: FÁ, 2017)

kalotaszegi hatást mutat az 1938-ban Miskolcon, a tetemvári temető dombján épített református „deszkatemplom”⁸⁵⁷ és a már nem álló (1943-ban készült és 1956-ban elpusztult) avasi kilátó. Számos megépült, Magyarország-szerte található református temploma (mintegy 20) a kalotaszegi templomépítészet hatását mutatja (a tér- és tömegalakítás, arányok, harangházas, faburkolat-koszorús tornyok és tetősíkok alkalmazása, a faserkezetet hangsúlyozó templombelső kialakítása stb.) A századelő összépítészeti gondolkodásának megfelelően a külső és belső terek, valamint a berendezés egységes tervezésében hitt. A meghittebb méretű, kétszáz-négyszáz fő befogadására alkalmas gyülekezeti terek tervezése állt közel hozzá. Kalotaszegies templomai közül a miskolci deszkatemplomon kívül említésre méltók: Zalaegerszeg, Keszthely, Tapolca, Tatabánya-Bánhida (1939), Kisbér, Mosonmagyaróvár (1940) református templomai.⁸⁵⁸ Egyházi megrendelése

⁸⁵⁷ A „deszkatemplom” 1997-ben szándékos gyújtogatás áldozata lett, de 1999-re újjáépítették.

⁸⁵⁸ A II. világháború megakadályozta több templomtervének elkészültét. Utólag, a tervei alapján a közelmúltban épült meg az 1939-ben elkezdett, de be nem fejezett pesterzsébeti, Klapka téri református templom. (Millisits 2019.) Soroksár-újtelepi református templomtervének megépítésébe bele sem kezdtek. Az egyházközség 2020-ban szentelte föl a Rüll Tamás és a MAKONA csoport tervei alapján megálmodott, négy fiatornyos, kalotaszegi formavilágú közléptoronyval ellátott új épületét, amely Szeghalmi szellemében készült. „Az új soroksári református templom a XXI. századi magyar protestáns szakrális építészeti figyelemre méltó alkotása, benne a múlt hagyományai üzennek a főváros szélén élő polgároknak, már az autópályáról is látható tornya egyszerre hívogat, másfelől a Kárpát-medencei kálvinizmus hagyománytisztelét is jelképezi.” (Millisits 2020.)

133. kép: A Szeghalmi Bálint műépítész tervezte, 1938-ban átadott miskolci, tetemvári temető református „deszkatemplom” beltere, a Szeghalmi templomtereit jellemző, a nyitott fedélszék érzetét adó, ferde oldalú, gerendavázaz „koporsófedéssel”. A Magyar Filmiroda képeslapja, 1940

mellett számos jelentős középületet is tervezett. Horthy Miklós pártfogolt építészeként Kenderesen, a kormányzó szülőhelyén is több megbízatást kapott.⁸⁵⁹

Szeghalmi Bálint Magyarországon, Kós Károly fiatalabb kortársai közül szinte egyedülként, rendíthetetlen kitartással vitte tovább a századelő magyaros népi építészeti hagyományát. Ahhoz, hogy szemlélete nem vált anakronisztikus konzervativizmussá, földjéből kiszakított gyökeres virággá, szükséges volt a református egyházi megrendelőknél a kalotaszegi templomépítészeti archetipikus formái iránti nyitottságára, melyben az egyház magára ismert, s identitását általa egyértelműen kifejezhette, s amellyel máig hatóan erős kontextust teremtett e formavilág köré. A sajátos építészeti keret – térszervezésével, kiemelt szimbolikus elemeivel és stíluspreferenciájával – az egyház identitás reprezentációjának részévé vált.⁸⁶⁰ Kalotaszeg mint Erdély-szimbólum közérthetősége és emocionális ereje azonban nemcsak a református egyház, hanem a két világháború közti sebzett lelkű magyarországi befogadó közeg egésze számára is nyilvánvaló volt.

⁸⁵⁹ Ezért is látta jónak elhagyni az országot a háború végén. Bajorországban telepedett le, ott is halt meg. Földi maradványait – feleségével együtt – 2000-ben hazahozták, és a miskolci „deszkatemplom” kertjében helyezték örök nyugalomra.

⁸⁶⁰ Míg a református egyház a kalotaszegi felé, az evangélikus egyház inkább az északnémet téglapítészeti és a felvidéki pártázatos reneszánsz, sgraffitos homlokzatok építészeti tradíciója felé fordult, amelyre eklatáns példa a felvidéki származású, maga is evangélikus Sándy Gyula (1868–1953) munkásságára, akinek 29 templomterve valósult meg (Bodó P. 2022a, 2022b; Fülemile 2023: 113–117.)

A magyar nemzettudat ikonikus tája Észak-Erdély visszacsatolása után

A második bécsi döntéssel, Észak-Erdély visszacsatolásával jelentősen felerősödött az Erdélyre irányuló figyelem.⁸⁶¹ A magyarországi Erdély-képet – a fentiekben tárgyalt előzményekre is alapozva – a sajtópropaganda, a turizmus, a tudományos ismeretterjesztés (benne a népszerűsítő néprajztudomány), a művészet, hangsúlyosan a filmművészet és a divattervezés is felmagasztalóan alakította. Ebben az 1940–1944 közötti – magyar nézőpontból megformált – archaizált, patriarkális és folklorizált Erdély-képben, a hét-nyolc évtizednyi előzményeknek megfelelően Kalotaszegnek és Székelyföldnek⁸⁶² kiemelkedően fontos szerep jutott. Az 1940-től Magyarországról Erdélybe meginduló turizmus elsősorban a történeti és néphagyományokat, valamint a táj romantikumát középpontba állító propagandával e két tájat célozta meg,⁸⁶³ melyek az Erdély-imázsnak máig élő toposzai. A köztudatban a mai napig a Székelyföld és Kalotaszeg az „igazi”, a „magyar” Erdély. (Érdemes azonban összehasonlítani, hogy a több százezres tömbmagyar Székelyföld imázsával egy, az 1930-as években 35-40 ezer főre becsült, mára kb. 13-14 ezer főre apadt etnikus sziget, Kalotaszeg vetekszik.)

A magyarországi és a diaszpóra magyar média (a nyomtatott sajtó, a rádió és filmhíradó) teljes arzenáljával fordult a bevonulás és a magyar lakosságnak a bevonuló csapatokat eufórikus hangulatban ünneplő eseményei felé. Az 1940 őszén és 1941-ben készült sajtótermékek fotókkal gazdagon illusztrált tudósításokban, tárcákban emlékeztek meg Észak-Erdély visszatértéről. Az évkönyvek, kalendáriumok, útikönyvek, népszerűsítő kiadványok címlapjai igen gyakran Kalotaszeg-attribútumokkal, a már ismert, „bejártatott” vizuális toposzokkal utaltak Erdélyre.

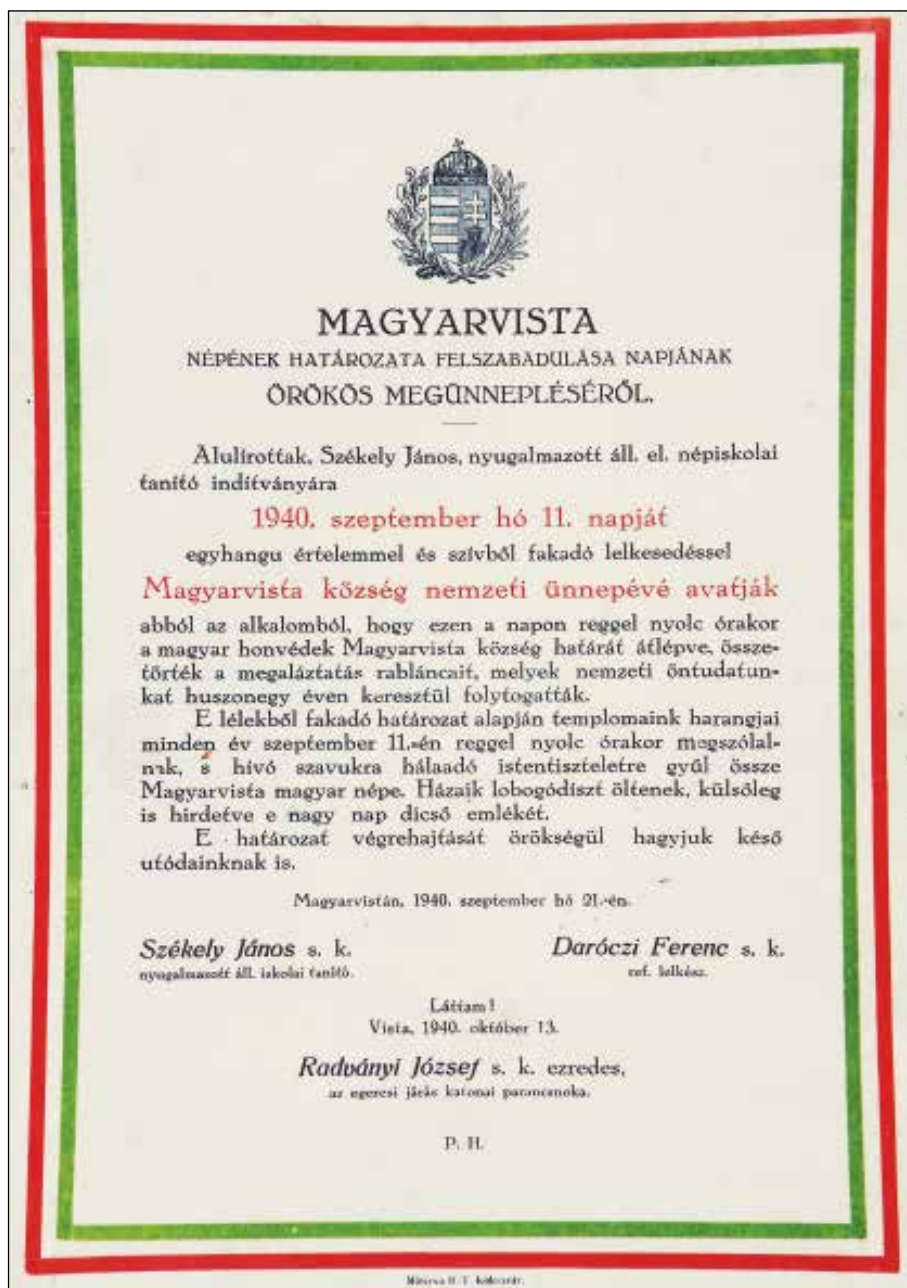
Egyrészt az írott forrásokban, nyomtatott termékekben jól nyomon követhetőek a korabeli magyarországi reakciók. Másrészt a kalotaszegi falvak lakóinak örömet kifejező személyes narratívák és hazafias tárgyak néprajzi módszerekkel a legutóbbi időkig terepen még gyűjthetőek voltak. Sok, a bevonulást még akár gyerekfejjel is átélte egykori résztvevő emlékezett meg könnyes szemmel az eseményről, mint élete nagy élményéről.⁸⁶⁴

⁸⁶¹ Az 1940. augusztus 30-án a bécsi Belvedere-palotában kihirdetett, német–olasz döntőbizottság által meghozott határozat 43 ezer négyzetkilométert és 2,4 millió lakost juttatott vissza Magyarországnak. (1941-ben 54 százalékuk vallotta magát magyarnak.) A magyar országgyűlés két háza 1940. október 3-án és 5-én fogadta el az 1940. évi XXVI tc.-et, „A román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi országrészeknek a Magyar Szent Koronához való visszacsatolásáról és az országgal történő egyesítéséről”.

⁸⁶² Ablonczy 2009: 44., 56.

⁸⁶³ Ablonczy 2009: 43.

⁸⁶⁴ Lásd például egy 1915-ben született asszony visszaemlékezésének részletét: Fulemile 1996: 72–73. Az, hogy a magyar lakosság eufórikus örömmünnepe milyen fájó érzelmi nyomot hagyott az együtt élő román lakosságban, és ez az ambivalens helyzet hogyan eszkalálódhatott egyes esetekben konfliktusokká, arról lásd Balogh – Fulemile 2004b: 202–239. és 2008a.

134. kép: Magyarvista emléklapja a magyar hadsereg 1940. szeptember 11-i bevonulásának megünnepléséről. Egy magyarvistai családnál őrzött, bekeretezett nyomtatott emléklap. (Fotó: FÁ, 2009)

135. kép: Lakodalmi tánc Magyarvistán 1940-ben, magyar katonák részvételével. Középen a szemből látszó férfi a híres virtuóz táncos, Mátyás István Mundruc, Martin György tánc-kutató nagy egyéniségkutató monográfiájának főszereplője. Tehetségére ebben az időben figyelt fel Molnár István, majd Martin György. (Fotó: Erdődi Mihály, színes diapozitív, 24 x 36 mm, Néprajzi Múzeum Diapozitív-gyűjtemény, leltári szám: NM D 507.)⁸⁶⁵

Kalotaszeg nagyobb része visszatért, de az ünneplést megkeserítette a Dél-Erdélyben maradt települések kérdése. A bevonulásról beszámoló MTI-tudósítások kiemelték, hogy *„a bécsi döntés értelmében a románokhoz jutott három kalotaszegi község küldöttsége”* a bevonuló magyar hadsereg tiszteletére Bánffyhunyon rendezett ünnepségen *„zászlóikon gyászfátyollal”* jelent meg. Az *„...ünneplésben szomorú sóhajok szállnak az égre: lépten-nyomon és minden pillanatban könnyező arcokat látunk, fohászos ajkaikról sírva hangzik el a megemlékezés azokról a közeli falvakról, amelyek az új határokon kívül rekedtek, hogy a jó Isten segítse vissza a valkói, monostori, tordaszentlászlói és a többi testvéreinket. Egy kis csoport gépelt írásos*

⁸⁶⁵ Erdődi Mihálynak 125 db, Kalotaszeg különböző falvaiban 1940–41-ben készített színes diáját őrzi a Néprajzi Múzeum. A felvételeket minden bizonnyal az 1941-ben megjelent könyvét előkészítő útja során fotózhatta. (Erdődi Mihály: A felszabadult Erdély. Budapest: Athenaeum, 1941, Cs. Szabó László szerkesztői bevezetőjével. 256 oldalon, 60 szövegoldal, 82 egész oldalas fényképpel illusztrálva, amelyből 29 színes.) A könyv fotóanyagának több mint harmadát 33 képpel Kalotaszeg teszi ki. (A könyvben szerepel még Kolozsvár, a magyar bevonulás képei, a Sebes-Körös völgye Csucsával, Mezőség, Szamosújvár, Székelyföld több helyszínnel, Marosvásárhely, Szováta, Korond, Csíksomlyó, a Maros és az Olt völgye, a csángók, Hargita, Békás-szoros, Gyilkos-tó.) (Erdődi 1941.)

136. kép: Hímző leányok és a visszacsatolást üdvözlő felirat Kalotaszegen, valószínűleg Körösfőn, 1940. (Fotó: Erdődi Mihály, színes diapozitív, 24 x 36 mm, Néprajzi Múzeum Diapozitív-gyűjtemény, leltári szám: NM D 354.)

137. kép: Az 1940-es években, a „magyar világ” idején Bogártelken készült kötény gyöngyvarrása a magyar királyság angyalos, koronás címerével. Bár más vidékeken is kedvelt népművészeti motívum a címerábrázolás, de a kalotaszegi viseletben különösen gyakran fordul elő kötényeken, szűcsmunkákon, cifraszűrökön, újasszony fejviseleteként hordott „tekerőző” kendőkön, férfi kékosztó „bujkák” gépi hímzésén. Ebben az időszakban még inkább fokozódik a címerábrázolás közkeletisége. E különleges darabon jól érződik a korszak hazafias lelkesedése. (A tárgy Tötszegi Tekla tulajdona. Fotó: FÁ, Méra, 2009)

138. kép: Az Amerikai Magyar reformátusok Lapja 1940. évi jubileumi emlékkönyve, a magyarvalkői templom rajzával, Erdély visszatérését megünneplendő

139. kép: A budapesti Függetlenség napilap Erdély visszatértét ünneplő „Függetlenség évkönyve 1941” címlapja

140. kép: A budapesti Függetlenség napilap Erdély visszatértét ünneplő „Függetlenség évkönyve 1941” kötetének szembenéző oldalai (92–93.), Erdély turisztikailag legfrekventáltabb két vidékére utalóan, kalotaszegi menyecskék és székely lányok fotójával

141. kép: Agfa-reklám kalotaszegi pártás lány fotójával a Pesti Hírlap 1941. évi naptárának 87. oldalán

történő felfedezésének és a nemzeti építészeti útjait kereső művésznemzedéknek a középkor és a vernakuláris stílusok esztétikumát felmagasztaló szemléletének, valamint ezzel párhuzamosan a műemléki szakterület fejlődésének köszönhetően, sőt hogyan vált a körösfői templommal együtt a kalotaszegi templomépítészeti ideáltípusává, Kalotaszeg emblémájává, akkor önmagában a valkói templom ábrázolásának ikonográfiája is akár önálló feldolgozást érdemelhetne.)

Az Erdéllyel kapcsolatos fejlesztési tervekben az ipar és a tájkarakternek megfelelő agrárágazatok modernizálása mellett újra előtérbe került a háziipar és részben ezzel össze-

kérvényt mutogat, amelyben az elszakadt falvak visszaszerzését kéri. Elbeszéli, hogy milyen nagy a sírás és zokogás nap mint nap azokban a szerencsétlen falvakban, amelyek nem kerültek vissza hozzánk.”⁸⁶⁶

Magyarvalkóra – hiába maradt a határ túloldalán – kiemelt figyelem irányult. A valkói középkori kerített templom képi toposzának a szimbolizmusa (fotón, grafikán, nyomtatott illusztrációkon, plakátokon) mint Erdély-jelkép, nemhogy csökkent, hanem erősödött, kifejezve az „öröm az örömben” érzést, a tűntető szimpátiát a határ túloldalán rekedtek iránt.

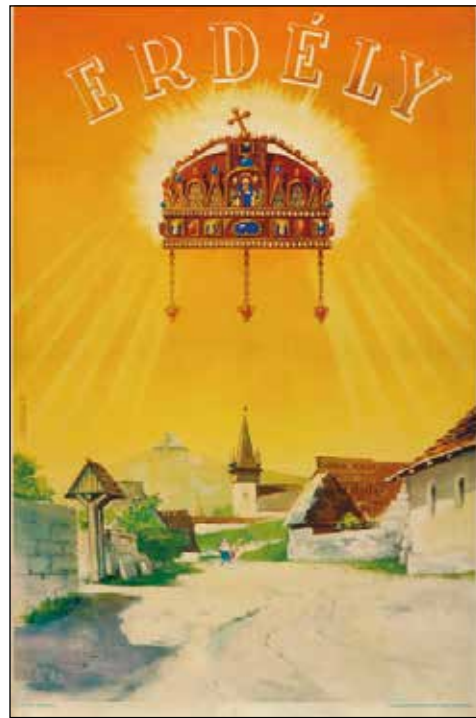
Az *Építészeti* folyóirat 1. évfolyamának 1. száma 1941-ben például Kós Károly Magyarvalkóról készített metszetét közölte ezzel az aláírással: „Magyarvalkó templom, Kalotaszeg ma még határon túl maradt részében hirdeti, hogy Erdély egy, oszthatatlan és magyar.”⁸⁶⁷ (Ha belegondolunk, hogy az 1880-as években még nem értékelt, lebontásra ítélt templom – amelynek helyébe egy átlagos eklektikus palérmunkát szerettek volna megépíteni – hogyan maradt meg az Ezredévi kiállítás néprajzi falujának, a kalotaszegi népművészet 19. és 20. század fordulóján

⁸⁶⁶ MTI, 1940. szeptember 10. 38. oldal, MTI Hírárchívum 1920–1945, <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>. Letöltés: 2021. 03. 19. A Turnu Severin-i magyar–román tárgyalásokat a magyar külügy részéről vezető Hory Andrásról is kiemelték, hogy az egykori magyargyerőmonostori lelkész, Hory Farkas unokája (Gyarmathyné unokaöccse) volt, aki így személyes érintettségében is megérti a helyzetet, és akinek ügybuzgalmához Felszegen különösen nagy reményeket fűztek.

⁸⁶⁷ *Építészeti – A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet negyedévi szemléje*, 1941. 1. évf. 1. sz. 12.

142. kép: Németh Nándor (1910–1978) plakátja: „Erdély újra magyar föld”, 1940 (papír, ofszet, 95 cm x 62 cm, Stádium Nyomdaipari Rt., Budapest). A grafikus a címeres magyar zászló alatt látható kalotaszegi templom képéhez Edvi Illés Aladárnak a körösfői templomról készített és a *Művészet* 1904. évfolyamának 100. oldalán megjelent grafikáját használta fel. (Fotó: Árverés 90 Bt. 2013. 06. 07. 108. árverése, <http://bedo.hu/kepek/adat/plakat/7/0076.JPG>. Letöltés: 2021. 05. 19.)

143. kép: Németh Nándor plakátja: „Erdély”, 1940 (papír, ofszet, 95 cm x 62 cm, Pallas Nyomda, Budapest). A visszatért Észak-Erdélyt egy kalotaszegi falu testesíti meg, amelyre a magyar Szent Korona sugarai áradnak. A grafikus Edvi Illés Aladárnak a *Művészet* 1904. évfolyamának 91. oldalán megjelent „Körösfő” című rajzát kis változtatással használta fel. (Fotó: Árverés 90 Bt. 2013. 06. 07. 108. árverése, <http://bedo.hu/kepek/adat/plakat/7/0079.JPG>. Letöltés: 2021. 05.)

függésben az idegenforgalom fellendítésének a gondolata. Komoly turisztikai kampány kezdődött, amely a visszatért országrészekre koncentrált. A döntéshozók számára nyilvánvaló volt az idegenforgalom és marketingje, az országimázssal kapcsolatos „kommunikáció”, a területi integráció és a nemzetépítés közötti összefüggés. A katonai közigazgatást felváltó polgári közigazgatás bevezetésével⁸⁶⁸ feloldották az utazási korlátozásokat, és megindulhattak a civil utazások. Erdély visszacsatolása után az újrászerveződő magyar polgári közigazgatásban idegenforgalmi szakemberek is részt vettek, és megalakultak

⁸⁶⁸ 1940. november 26. A berendezkedés folyamatáról lásd: Szavári 2004.

144. kép: Németh Nándor Erdély visszatértét ünneplő plakátjai 1940-ben Budapesten, a II. kerület, Retek utca 29–31. számú ház falán. (Fotó: Fortepan, képszám: 71430, adományozó: Lissák Tivadar, <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=71434>. Letöltés: 2022. 11. 18.)

a helyi kirendeltségek is (Kolozsvárt már 1940 decemberében). Tevékenységük a könyvkiadástól a szállóhely üzemeltetésen, programszervezésen át az idegenvezetői tanfolyamok szervezéséig sokrétű volt.

A Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium alá tartozó Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal (OMIH) részeként működő Idegenforgalmi Propaganda Munkaközösség⁸⁶⁹ már 1940. év végén jelíges plakátpályázatot írt ki a visszatért Észak-Erdély népszerűsítése céljából.⁸⁷⁰ A legszebb plakátokat, „melyek Erdély táji szépségeire vannak hivatva felkelteni az érdeklődést”, az Iparművészeti Társulat rendezésében az 1941. január 31-én megnyílt „Nemzetközi Idegenforgalmi Plakátművészeti és Fényképkiállítás” keretében állították ki, impozáns belsőépítészeti környezetben. (148. kép.) Mint a kiállításról a *Magyar Iparművészet* folyóiratban megjelent ismertetés írja: „A kiállított plakátok témája Erdély, ez a magyar szívekben 20 évig kegyetlenül fájó táj, mely most visszatért hozzánk. [...] a munkákat a gyengéd és lelkenedező öröm hatja át. Olyan téma ez, mely mindnyájunkhoz közel áll s melyre a bel-és külföld érdeklődését felhívni nemzeti kötelesség. [...] Itt nem harsogó szavakkal, vagy jól rímelő versekkel akar a plakát az intellektushoz szólni, hanem érzelmileg igyekszik meggyőzni a nézőt a táj szépségéről, a hegyek fenségéről, a levegő üde tisztaságáról.”⁸⁷¹ A plakátokon feltűnő emblematisz mus motívumok a természeti, néprajzi,

⁸⁶⁹ Az 1935-ben felállított OMIH propagandatevékenységéről: Ablonczy 2009: 43.

⁸⁷⁰ A pályázat részleteiről lásd: Barazsuly 2017.

⁸⁷¹ Mihalik 1941: 11. A lelkes szölamok mellett a cikk írója meglehetősen tájékozatlanságról ad tanú-

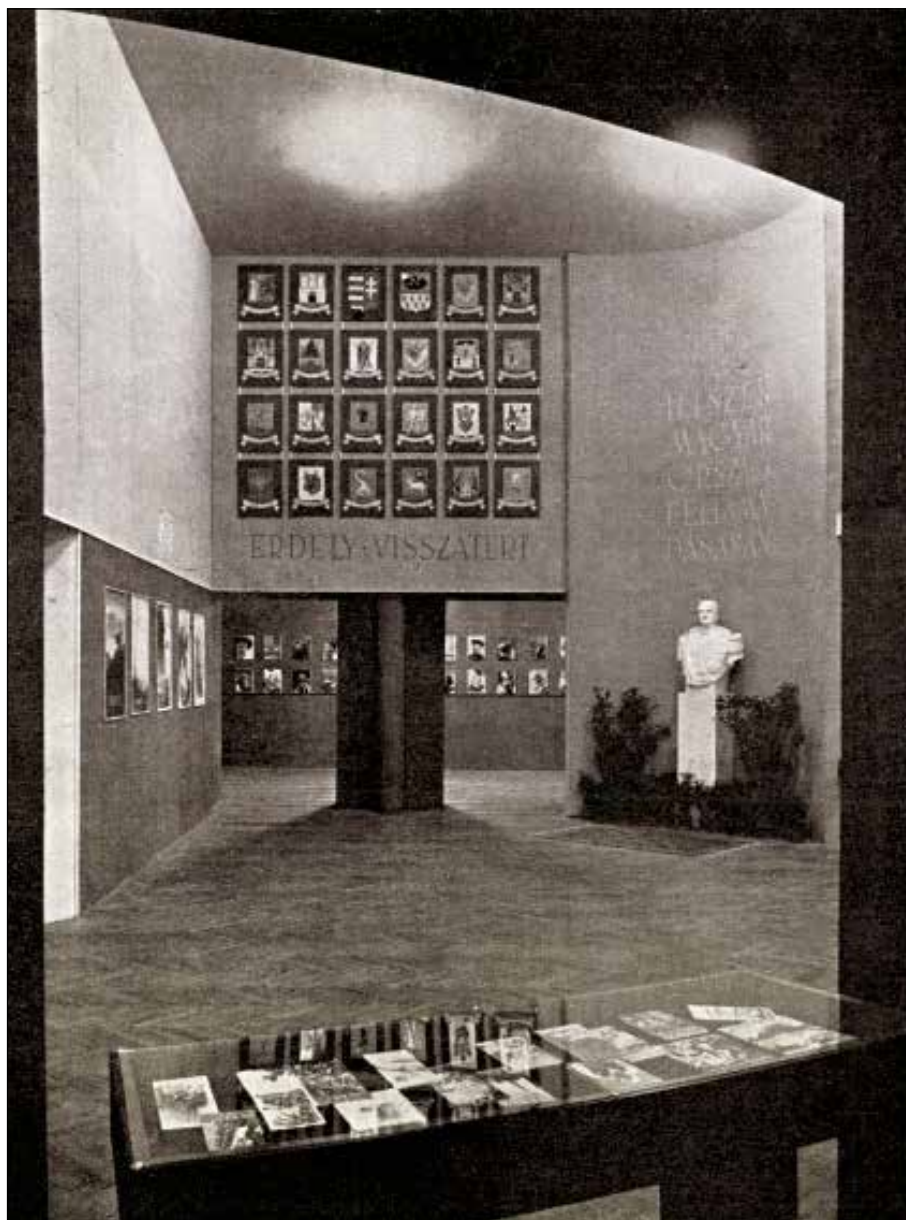
145. kép: Konecsni György (1908–1970): „Erdély”, 1941 (papír, ofszet, 95 cm x 62 cm). A visszatért Észak-Erdélyt népszerűsítő turisztikai plakát, az Idegenforgalmi Propaganda Munkaközösség által kiírt plakátpályázat I. díjas pályaműve. Kiadta az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal. (Magyar Nemzeti Galéria, leltári szám: XY60.45 ©Szépművészeti Múzeum, 2021)

146. kép: Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal 48 oldalas, fotókkal illusztrált kiadványa az erdélyi utazások népszerűsítésére. A címlapon Konecsni Györgynek az OMIH által kiírt 1941. évi plakátpályázaton II. díjat nyert terve egy kalotaszegi templom madártávlatból látható képével, amely a magyarvalkói kerített templomra emlékeztet

történelmi szépségekre utalnak. Fiálás kalotaszegi templomtornyok, népviseletes emberek, faragott kiskapu, galambbúgos székelykapu, zord hegycsúcsok, havas fenyvesek, kis faluba vezető út, mély völgyben kanyargó folyó. (Azért, hogy a modernséget is becsempésszék Erdély vonzerejébe, egyes plakátokon a téli sportok kedvelőinek a kor slágere, a síléc is megjelenik.)

bizonyosságot, amikor a plakátokon látható nyilvánvalóan kalotaszegi viseleteket egyszer székelynek, kétszer torockóinak nevezi. Az sem zavarja meg, hogy Konecsni plakátjának jelígeje „Kalotaszeg” volt, amelyről ezt írta: „Első díjat nyert plakátján egy finoman stilizált nagyméretű torockói viseletű nőalakot ábrázol.” (Mihalik 1941: 12.)

147. kép: Az 1941-ben Budapesten megrendezett „Nemzetközi Idegenforgalmi Plakátművészeti és Fényképkiallítás reprezentációs terme. Tervezte ifj. Szabó István okl. építő-iparművész.” Horthy Miklós kormányzó mellszobrával és a „Hiszek Magyarország feltámadásában” felirattal szemben, „Az Erdély visszatért” felirat alatt, a bal oldali falon az Idegenforgalmi Propaganda Munkaközösség által kiírt plakátpályázat első öt nyertes pályaműve, amelynek mindegyike kizárólag kalotaszegi tematikájú. (Fotó: *Magyar Iparművészet*, 1941. XLIV. évf. 15.)

A jelképpé vált táj – Kalotaszeg

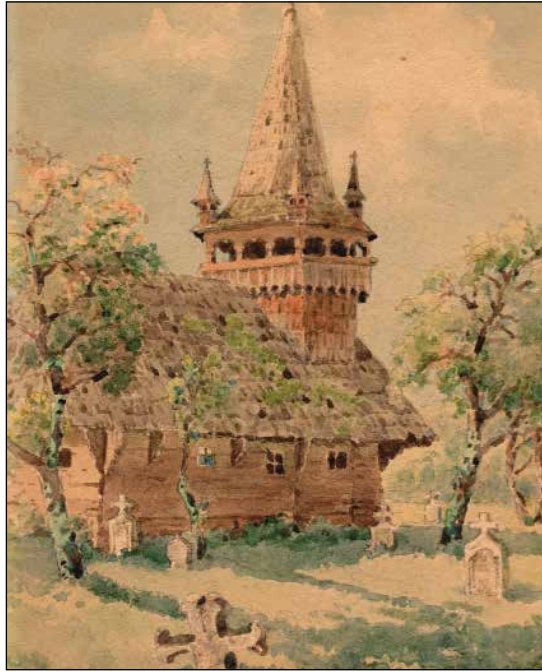
148., 149., 150. és 151. kép: Az Idegenforgalmi Propaganda Munkaközösség által kiírt plakátpályázaton részt vett művek. Balra fent: Lőrincz Gyula (III. díj), az előtérben pártás leány eltörpülő alakja, a tekergőző út végén kalotaszegi templomtorony látszik a drámaian felmagasodó hegyek előtt. Jobbra fent: Bánhidv Andor (V. díj), az előtérben egy domb teraszán cifraszűrös gazda a kalotaszegi tájhoz jellegzetesen hozzá tartozó fekete bivalyokkal, mögötte hófödte hegycsúcsok. Balra lent: Szathmárv István (IV. díj), vállfős ingvállú kalotaszegi menyecske kezére békegalamb száll, a háttérben faragott kiskapu kitért ajtaja hívogat. Jobbra lent: Fery Antal terve, amelyen a galambbúgos székely kapun keresztül egy kalotaszegi templom látszik a havasok alján. (Fotók: *Magyar Iparművészet*, 1941. XLIV. évf. 17–18.)

A plakátokon megjelenő üzenettel összhangban és azt kiegészítve, az útikönyvek pátoszos, szövirágos fordulatokkal a történelmi folytonosságot, a magyarok államalkotó ezeréves múltját, az élő népművészet eredetiségét mint kuriózumot, valamint a kivételes természeti adottságokat ecsetelik, amelyek a fürdőzők, síelők, vadászok, horgászok, túrázók és gyógyulni vágyók paradicsomává teszik Erdélyt. Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal 1941-ben kiadott „Erdély északi része és a Székelyföld” című útikönyve – amelynek címlapjára Konecsni György II. díjat nyert plakátjának grafikája került a magyarvalkóihoz hasonló templom képével – ezzel a mondattal kezdődik: „Erdély, egy évezreden át Magyarország keleti védőbástyája, Európa természeti szépségeiben egyik leggazdagabb része.” Két-három oldallal később így folytatja: „Erdély történelmi emlékekben, magyar népi eredetiségekben és szokásokban leggazdagabb országrésziünk. [...] Nemzedékek emlékeitől megszentelt ősi talajon a föld népének hamisítatlan magyar népművészete, hagyományai és a temetők kopjafái töretlen magyar múltról beszélnek.” A füzet zárómondata pedig: „Az örök magyar Erdélyt mindannyiunknak ismerni kell”,⁸⁷² azt sugallja, hogy mindenki érezze hazafias kötelességének, hogy elzarándokoljon Erdélybe.⁸⁷³

1941 végén az OMIH (Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal) kolozsvári kirendeltségének statisztikai adatai szerint 1941 májusától szeptemberig 23 258 látogató (közte 396 külföldi) kereste fel a várost és környékét „a háborús helyzet és a nehéz közlekedési viszonyok ellenére”. „A Kolozsvár első magyar nyarának idegenforgalma” című MOT- (Magyar Országos Tudósító) jelentés hangsúlyozza: „Az adatok igazolják, hogy Kolozsvár ősi kultúrája, történeti és művészeti emlékei, valamint a néprajzilag nagyértékű Kalotaszeg

⁸⁷² OMIH 1941: 3., 9. és 46. számozatlan oldalak. (Az útikönyv borítóját lásd a 146. képen.)

⁸⁷³ Az 1941-es OMIH-útikönyv bevezetőjének a románságra vonatkozó szövegrészletét két szerző is egyforma szavakkal az intolerancia példaként idézi. (Barazsuly 2017: 255.; Sebestyén A. 2005: 57.) Az idézet így szól: „Erdélyben a magyarság, a székelység és a szászág a három történelmi nemzet. [...] A románok nem tartoznak Erdély történelmi nemzetei közé.” (Erdély 1941: 9. számozatlan oldal.) Erre reflektálva a szerzők: „Azaz – mint olvashatjuk – a román népet megfosztja történelmi legitimitásától. [...] megfelelve ezáltal a kor politikai diskurzusának.” (Sebestyén A. 2005: 57.) Miután a helytelen értelmezés továbbgyűrűzni látszik, szükséges árnyalni a kérdést. A fenti két szerző talán nincsen tisztában az erdélyi feudalizmust 1437-től 1848-ig jellemző „Unio Trium Nationum” politikai berendezkedésével, amelyben a magyar nemesség, és a csoport privilégiummal rendelkező szász és székely székek számítottak egy évszázadokon át működő politikai, igazgatási és bíraskodási rendszerben Erdély nemzeteinek, a „natio” korabeli koncepciójának megfelelően, amely a politikai jogokkal, privilegizált vezető rétegekkel rendelkező csoportokat jelentette és nem etnikai tartalmú fogalom volt. (Lásd például a kiváló középkortörténész, Szűcs Jenő premodern nemzetfogalom értelmezését, amit itt most nem fejtünk ki.) Az 1568-ban Tordán kihirdetett „recepta religio” státusz is ezen privilegizált csoportok egyházait illette. A középkori románságvezető rétegei a magyar nemesség soraiba asszimilálódtak, míg a románság egésze csoportként nem rendelkezett kiváltságokkal, nem alkotott „natio”-t. Tehát az 1941-es útikönyvből idézett szöveg – a történeti valóságtartama miatt – nem alkalmas a fenti konklúzió bizonyítására, még ha egyébként a magyar fókusz és az együtt élő nemzetiségek negligálása mint tendencia, igazolhatóan jelen volt a korszak retorikájában és intézkedéseiben, de ennek bizonyítására más szövegrészletet kellett volna kiemelni. (Ablonczy történészként viszont az útikönyv idézett szövegéről helytállóan fogalmaz, amikor azt írja: „a nem sok tapintattal fogalmazott, egyszerűsítő megállapítás” Ablonczy 2008: 518.)

152. kép: Veress Elemér (1876–1959) orvos, kolozsvári egyetemi professzor, műkedvelő festő⁸⁷⁴ 1942–1943 táján készült akvarellje „Kalotaszeg” címmel, a kalotánádasi román fatemplom képével. (Magántulajdonban.) A fenti, egyfajta személyes utazási szuvenirként szolgáló képet a téma kedveltsége miatt többször is megfestette

szomszédsága az ország egyik legjelentősebb idegenforgalmi értékét jelentik.”⁸⁷⁵ Kolozsvár és környékének látogatottsága évről évre nőtt, 1942-ben meghaladta a 43 ezret, 1943-ban pedig mintegy 60 ezer látogató hozott jelentős bevételt.

⁸⁷⁴ Veress Elemér apja a híres kolozsvári fotóművész, ónodi Veress Ferenc, akiről a 19. kép kapcsán a 83. oldalon már szót ejtettünk. Bátyja, Zoltán elismert festő volt. Elemér a szegedi egyetem élettan-professzoraként az egyetemmel együtt tért vissza Kolozsvárra 1940–44-ben, ahonnan ki-kiruccanva Kalotaszegen készített akvarelleket. (Bővebben lásd: Sas 2006.) A kép Balogh Balázs apai nagypapjának – aki ugyanekkor a visszatért Felvidéken, Rimaszombaton volt kórházigazgató – a hagyatékában maradt fenn, feltehetően készítőjének személyes ajándékaként. (A közölt darab nem azonos a Sas Péter által ismertetettel.) Veress Elemér is a sztánai üdülőtelepen építtetett magának nyaralót, így jól ismerte a szomszédos Kalotánádat. Veress a sztánai villát 1919-ben eladta. (Dr. Kós 2012b: 9.)

⁸⁷⁵ MOT Hírek, 1941. december 16. 10. oldal, *MTI Hírnévtár 1920–1945*. <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>. Letöltés: 2021. 03. 19. 1940–44-ben az Erdéllyel kapcsolatos ambíciózus turizmusfejlesztő tervekben és a kormányzattól függő, centralizált és erősen bürokratikus hálózat felállításában Erdély visszacsatolt részét három főbb turisztikai övezetre osztották: Kolozsvár és környéke Kalotaszeggel, a Székelyföld és a Keleti Kárpátok havasai (Radnai, Borsai, Kelemen, Borgói). (Ablonczy 2009: 43.) A partiumi részek és Szilágyság kimaradt a fejlesztési tervek közül, amelynek nemcsak előzményeire lehetne kitérni, hanem máig tartó hatására Erdély turisztikai képében.

Az Észak-Erdélybe utazó korabeli polgári középosztálybeli családok által készített – újabban az OSZK és a Fortepan által digitalizálva közzétett – fotóalbumok, valamint fotográfusi hagyatékok szerencsésen hozzáférhetővé váltak. A visszacsatolás után megnövekedett, Erdélybe irányuló turizmus útvonalai az albumok fényképei, a szubjektív emlékéllátás civil tárgyai alapján is jól megrajzolhatók. A fürdők, történelmi nagyvárosok és székelyföldi desztinációk mellett Kalotaszeg néhány falva is rendszeresen célpontja volt a korabeli utazásoknak, szinte mondani sem szükséges, hogy elsősorban a főút menti Bánffyhunyad és Körösfő.

Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal kolozsvári kirendeltsége igyekezett vendégcsalogató programokat szervezni. 1941 júniusának egy vasárnapján Körösfőn „*Erdély területén először – a népi hagyományokat, színpompás viseletet ápoló és fenntartó nemes – népviseleti ruhabemutatót és versenyt*” szerveztek, amelyen „*tíz kalotaszegi község apraja-nagyja*”, összesen 550-en vettek részt. „*Kolozsvárról társasautók és magánautók hozták az előkelőségeket*”, akik között ott volt báró Kemény János, Claudon francia konzul és felesége, Szabó Attila egyetemi tanár, és „*eljött a kalotaszegiek ősi viseletének szín pompás seregszemléjére az Erdély-járó Móricz Zsigmond is.*” „*A pazar felvonulást a körösfőiek és bánffyhunyadiak lakodalmas jelenetekkel és táncokkal tették változatossá.*” A kirendeltség vezetője és a lelkes egyaránt felhívta a figyelmet „*az ősi viselet további fenntartásának fontosságára*”, „*amely a nemzeti öntudat fenntartását szolgálja.*”⁸⁷⁶

Az is külön hírként jelent meg 1941 nyarán, hogy „*A Debreceni Nyári Egyetem kirándulásokat rendez a visszacsatolt területekre*”. A külföldi hallgatók az egyik „*kirándulás keretében Nagyvárad, Kalotaszeg és Kolozsvár nevezetességeit*” tekintették meg.⁸⁷⁷

Ugyan három évvel később történt, de érdemes felidézni, hogy a Magyar Távirati Iroda arról adott hírt 1944 februárjában, hogy Kolozs vármegye Iskolánkívüli Népművelési Bizottsága az év tavaszán Bánffyhunyadon Kalotaszegi Napokat fog rendezni, ahol a falvak viseletes felvonulása, ének- és táncbemutatók, valamint „*Kalotaszeg történelmi múltjával foglalkozó szakszerű előadások és népművészetének jelentőségét méltató értekezések egészítik ki a tervezett Kalotaszegi Napok munkarendjét.*” Ezt követően Kolozsvárt 4-5

⁸⁷⁶ „Kalotaszeg káprázatos ruhavereje Körösfőn”, MOT Hírek, 1941. június 17. 3. oldal, MTI hírárchívum 1920–1945, <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>. (Letöltés: 2021. 03. 19.) Egy évvel később, Móricz Zsigmond halálakor az *Erdélyi Helikon* több közleményben is megemlékezett az íróról. Horváth Elek „Móricz Zsigmond Kalotaszegen” címmel közölt visszaemlékezést (Horváth E. 1942.), amelyben részletesen leírta a körösfői viseleti verseny napját, amelyre ő vitte el az író, és jegyezte fel Móricz szavait, aki ezt mondta: „*Az első csoda az volt számomra, hogy a kalotaszegieknek ez a viselete és faluja ma is megvan. De a második csoda az, hogy ebben a ruhában és faluban ilyen modern gondolkozású emberek laknak.*” „*Mennyi lelki gazdagság, idealizmus kell ilyen művészet megteremtéséhez és fenntartásához! És milyen erőt mutat ez a fajta, amely egyszemélyben földműves, iparos és kereskedő is!*” (Horváth E. 1942: 639.) „*Mennyi melegség van a szemükben... Milyen okos arcok ezek... Milyen szép magyar fajta...*” Abban viszont „*...már nem bízott, hogy az életformák fejlődésének mai tempójában ez a meséskönyvbe való viselet még nagyon hosszú ideig fenntartható legyen. Hiszen, írta, »a népviselet mindennapi használata is válságban van. A gyerekeket már nemigen járatták a régi ruhákban, mert az drága, romlik s egészségtelen. Angol bábik ülnek a tarka pávamamák karján.«*” (Horváth E. 1942: 641.)

⁸⁷⁷ MOT Hírek, 1941. július 16. 4. oldal, MTI hírárchívum 1920–1945, <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>. Letöltés: 2021. 03. 19.

napos Vármegyei Napokat rendeznek, ahol az ismeretterjesztő előadások mellett a napi programot „...a Kalotaszeg községeiből rendre behívott kisebb csoportok szereplése teszi majd vonzóvá. Ezek a csoportok lakodalmi és egyéb népies szokásokat, táncokat, énekeket mutatnak be.” „A községek háziipari és népművészeti termékeiből, valamint a kolozsvári festők és szobrászok kalotaszegi és kolozsvári tárgyú műveiből kiállítást is rendeznek.”⁸⁷⁸

A megindult civil utazások kölcsönösök, oda-vissza irányúak voltak. A kalotaszegi falvak lakóinak Budapestre történő látogatását szervezett akciók segítették, melyek csoportos szervezetekhez, egyletekhez, szövetkezetekhez, gyülekezetekhez kötődő utaztatások voltak. (Emellett az „élelmes” kalotaszegi árusok megtalálták az egyéni módját is annak, hogy az utazásokkal megnyíló piaci lehetőségeket a maguk javára fordítsák.) Az utazásokat különféle akciókkal segítették. Az országos és a budapesti idegenforgalmi szervezetek összefogásával alakult Idegenforgalmi Propaganda Munkaközösség meghirdette például a „Jöjjön télen Budapestre” akciót. Mint kifejtették:

„...a külföldi idegenforgalom elmaradása következtében még fokozottabb gonddal szervezték meg a nagyarányú belső vendégforgalmi mozgalmat. A vidék és Budapest kapcsolatait is hivatva van megerősíteni az a mozgalom, amely alkalmat nyújt Budapest kulturális életének közvetlen megismerésére, a fővárosi rengeteg téli szórakozási lehetőségén kívül. A visszacsatolt keleti és erdélyi országrészek is megfelelően ismertették a mozgalmat, úgyhogy ennek keretében a visszacsatolt területek lakossága tömegesen érkezik Budapestre.”

Kedvezményes vasúti, busz- és villamosjegy, szálláslehetőség, színházi, mozi, múzeumi, sport- és fürdőbelépők, autós kórséták is szerepeltek a kínálatban. A Budapesti Korcsolyázó Egylet „Erdély visszatért az anyaországához” mottóval jégünnepélyt rendez, amelyen felelevenítik az erdélyi bevonulás részleteit – írták 1940. december 7-én.⁸⁷⁹

Már négy nappal később, 1940. december 11-én a következő hírt juttatta el Kolozsvárról a Távirati Iroda a sajtóhoz. „Az ellenforradalmár és a volt megszállt területi önvédelmi szervek budavári ünnepségeire Kolozsvárról és környékéről 800 fő indult útnak. Csak Kalotaszeg környékéről 700-an jelentkeztek, akiknek nagy része tekintettel a kormányzó előtti hódoló felvonulásra, kalotaszegi népviseletben vesz részt az ünnepségeken.”⁸⁸⁰

⁸⁷⁸ „Kalotaszegi Napok”, MTI, 1944. február 28. 22. oldal, MTI hírárchívum 1920–1945, <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>. Letöltés: 2021. 03. 19. Az utóbbi években rendszeresített, nyaranta megrendezett bánffyhunyadi Kalotaszegi Magyar Napokon és a Kolozsvári Magyar Napokon az ismeretterjesztő, művészeti és népművészeti programoknak változatlanul nagy a jelentősége.

⁸⁷⁹ MOT Hírek, 1940. december 07. 2. oldal, MTI hírárchívum 1920–1945, <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>. Letöltés: 2021. 03. 19.

⁸⁸⁰ MTI, 1940. december 11. 34. oldal, MTI hírárchívum 1920–1945, <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>. Letöltés: 2021. 03. 19.

A Paulini Béla szervezte Gyöngyösbokréta mozgalom⁸⁸¹ a visszatért területeken azonnal lázasan fogott hozzá a táncsoportok szervezésének, így a gyöngyösbokrétás fellépések is lehetőséget teremtettek egyes falvak ügyes, mozgékony, aktív fiatalságának, hogy a budapesti látogatások élményével gazdagodjanak, ahol kiemelt szimpátia kísérte megjelenésüket. A fent említett „Jöjjön télen Budapestre” turisztikai akció „...keretében rendezendő attrakciók sorában kiemelkedik az erdélyi gyöngyös bokrétások budapesti bemutatkozása. Paulini Béla rendkívül rövid idő alatt megszervezte az erdélyi gyöngyös bokrétásokat, Kalotaszeg és Székelyföld népe, most szombaton, vasárnap és hétfőn mutatkozik be a Magyar Művelődés Házában.” – írta a Magyar Országos Tudósító 1940. december 7-én.⁸⁸²

A turizmus és a Gyöngyösbokréta összefüggéseiről még békeidőben, 1935-ben ezt írták:

„...az idegenforgalom üzlet is. Ez az új üzletág pedig oly mellékhatásokat is termelt, melynek szívből örüdeni kell. Rájöttünk arra, hogy különös módon külföldi vendégeink nem azt keresik elsősorban, ami nálunk ugyanolyan, mint önök, hanem ellenkezően, ami különbözik attól, amit bárhol is láthattak. Egyszerre becsülete lett a pulikutyától kezdve a barack-pálinkán keresztül a gyöngyös bokrétáig mindennek, ami magyar. Holt bizonyos, hogy Paulini Béla, aki ma még fel sem mérhető érdemeket szerzett a gyöngyös bokréta megkötésével, a magyarországi közönség műpártolása felől ugyan már rég abba hagyhatta volna, amibe kezdett, de így nem teheti, mert Londonban és Stockholmban hetekkel előre foglalják le az ülhelyeket a Városi Színház ismeretes előadásaira.”⁸⁸³

Az a mód, ahogyan a Gyöngyösbokréta mozgalom a kirakatba állította a népi kultúrát – mint egy vadvirágokból szedett színes virágcsokrot nemzetiszín szalaggal átkötve –,

⁸⁸¹ A Gyöngyösbokréta mozgalom az 1931–1944 közötti időszakban működött, alapítója és vezetője Paulini Béla (1881–1945) újságíró, illusztrátor volt, aki mesekönyveket és népies táncjátékokat is írt. (Kodály Zoltán „Háry János” című daljátékának szövegtanulmányát is ő írta Harsányi Zsoltal együtt). Paulini fáradhatatlanul szervezte országszerte a falusi néptáncsoportokat. Budapesti fellépéseik a Városi Színházban, a Szent István-napi ünnepségeken és másutt, mindig jelentős eseménynek számítottak. A mozgalom célja volt, hogy a városi, polgári közönséghez vonzó módon vigye közelebb a falvak még „élő”, „hamisítatlan” kultúráját. Paulini a mozgalom sajtóorgánumát, a *Bokrétások Lapja* című újságot is szerkesztette. A színpadravítel korabeli kíváncsi szerinti koreografálás és rendezés kétségtelenül „átírta” a helyi hagyományanyagot, hozzáadott oda szervesen nem illő elemeket, a tánc, a viselet és a bemutatott szokásanyag hitelessége több szempontból megkérdőjelezhető volt. Helyben a „...néprajzilag képzetlen tanító gyakran saját fantáziája szerint egészítette ki vagy tette »látványossá« a romjaiban levő hagyományt.” (Györffy I. 1939: 81.). Ezért az általános elismertség mellett szakmai kritikák is bőven érték a mozgalmat. A Bokréta Szövetség etnográfusok-szakemberek részvétele nélkül alakult meg, pedig az alapötletet mint „szellemi Skanzennek” Györffy István javasolta Paulininek, ugyanakkor a hibák kiküszöbölésére egy idő után néprajzi szakértők is bekapcsolódtak útmutatásaikkal a minősítési folyamatba. A néprajzi szakma féltette attól a mozgalmat, hogy a „bár lelkes –, de hozzá nem értő vezetés mellett” előbb-utóbb „gyökerezszakadt hazug”, „idegenforgalmi látványossággá”, „hasznathozó mutatvánnyá”, „népies magyarkodássá” süllyed. (Györffy I. 1939: 82.) A mozgalom mérlege minden ellentmondásossága ellenére is pozitív: tudatosította egy fiatal generációban a helyi tradíciók értékét, segítette mobilitásukat, a városi közeggel való érintkezésüket, és hosszú távon hatással volt a helyi hagyományörzésre. (A mozgalomról, illetve máig nyúló hatásáról a néptáncmozgalomban és a viseletörzésben lásd: Paulini 1937.; Pálfi 1970.; Diószegi 2008.; Fulemile 1991.; 2020b; Szente 2017.)

⁸⁸² MOT Hírek, 1940. december 07. 2. oldal, MTI hírarchívum 1920–1945, <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>. Letöltés: 2021. 03. 19.

⁸⁸³ Padányi Gulyás 1935: 351.

153. kép: A bánffyhungyadi Gyöngyösbokréta táncsoport tagjai budapesti látogatáson az Állatkertben, a „magyar világ” alatt, 1942 táján. (Fotó: egy bánffyhungyadi család tulajdonában, reprodukció: FÁ, 2003)

154. kép: Bánffyhungyadiak csoportja az 1942. évi Budapesti Nemzetközi Vásáron, az Iparcsarnok előtti kiállítási területen. (Fotó: Fortepan, képszám: 20857, adományozó: Fortepan, <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=20857>. Letöltés, 2021. 05. 18.)

155. kép: Az 1934. évi magyaros öltözködési divatpályázat I. díjat nyert kalotaszegi írásos varrással díszített „otthonka” terve Nagyajtai Teréztől. (Fotó: Magyar Iparművészet, 1934. XXXVII. évf. 164.)

beleillett a korszak azon törekvésebe, ahogyan a megcsonkított Magyarország retorikai és vizuális eszközökkel újrafogalmazta nemzeti (és ennek részeként turisztikai) önképét, amelyben a vidék romanticizált, bukolikus idillje felmutatásának fontos szerep jutott. Az 1930-as évek 'art deco' tárgykultúrája a mindennapi vizuális és tárgyi környezet privát és köztereibe ültette ezt a törekvést. A Ferenczi Ferenc, Tüdös Klára, Farnadi Ilona, Szegedi Tedesco Anny, Turáni Sándor, Mohácsi Pál és mások által jegyzett magyaros ruhamozgalom is hasonló identitásépítő szerepet játszott.⁸⁸⁴

A kormányzati támogatású, népművészeti és történeti ihletésű, magyaros iparművészeti mozgalom ideológiai háttérére világít rá például az 1934-ben, a „Nemzeti Munkahét” alkalmával a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Iparművészeti és Háziipari Osztályának az Iparművészeti Múzeumban tartott első kongresszusa, amely „az iparművészet és a népművészet egészséges kölcsönhatásainak fejtegetését tűzte ki előadásainak napirendjére.” Dr. Fabinyi Tihamér kereskedelmi miniszter abban látta a hazai iparművészet feladatát, hogy „a magyar ész, magyar kéz munkája által” „kialakítsa a magyar otthont, belső berendezésének egész kultúráját, oly módon, hogy az a mai gazdasági lehetőségekkel összhangban maradjon.” A Hóman Bálint kultuszminisztert képviselő dr. báró Wlassics Gyula államtitkár azt hangsúlyozta, hogy a népművészet alkotóinak:

„...évezredes hatalom irányítja kezét, a messze Kelet, az őshaza virágai kelnek életre csodálatos szépséggel a bensőségesen primitív vonalakból és formákból. [...] A keleti gyökerű magyarság a maga külön színeződésű művészetével, iparművészetével és háziiparával különlegesen érdekes egyéni hangot képvisel Európa művészeti koncertjében. A magyarság valójában csak most kezd ráébredni, milyen dús és mély kincsrétegek vannak a lelkében. Művészetünk minden ága megtalálja a kapcsolatot a népi lélekkel. A Nemzeti Munkahét tanulságául is az egész vonalon azt

kell levonni, hogy művészetünknek még az eddigénél is nagyobb mérvben kell az ősi magyar lélek gyökeréhez leszállani.”⁸⁸⁵

A „Nemzeti Munkahét” alkalmával Ferenczi Ferenc rendezésében az 1934. évi magyaros öltözködési divatpályázat anyagából kiállítás is nyílt az Iparművészeti Múzeumban.

⁸⁸⁴ Lásd: F. Dózsa 1989; Ferencziné Sedlmayr 2006.

⁸⁸⁵ Ismeretlen szerző: „A TESZ Iparművészeti Szakosztálya”, *Magyar Iparművészet*, 1934. XXXVII. évf. 9–10. sz. 167–174.

156. kép: Budapesti magyaros divatbemutató egy modellje kalotaszegi ihletésű öltözetben 1938-ban. (Fotó: a Magyar Filmiroda felvétele, ©Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár 1695/1962 fk.)

dásosságát górcső alá véve írta meg Györffy István az Anschluss bekövetkezte után a Teleki Pálhoz eljuttatott, Erdélyben és Magyarországon is megjelentett, nagyhatású programadó vitairatát, a „Néphagyomány és a Nemzeti művelődés” címmel, amelyben a korszak jelenségeit elemezve és a feladatokat kitűzve szembeállította a felületes, hamis magyarkodó látszatot a népi kultúra elmélyült ismeretéből fakadó művészi azonosulás lelki őszinteségével.⁸⁸⁹

Észak-Erdély visszacsatolása után a népművészet és a háziipari termékek iránt újra fellobbant érdeklődés számos módon és nyilvános események során keresztül nyomon követhető. A Magyar Háziipari Központ által 1941-ben, a Nemzeti Szalonban megrendezett „Erdélyi Háziipari és Népművészeti Kiállítás” az „erdélyi élő háziipar és muzeális múlt összegyűjtött alkotásait jól átgondolt egységes keretben állította a látogató elé.” A kritikus szerint a kiállítás „...szelleme, a feladat megoldásának kivitele, az anyaországnak Erdély iránt érzett szeretetét, a visszatéréssel keletkezett mosolygó örömeinek minden derűjét, finom művészi eszközökkel érzékeltette.”⁸⁹⁰

A kiállítás kapcsán a *Magyar Iparművészet* folyóirat szakírója üdvözölte, hogy a tervek nem kizárólag ünneplő öltözetek, hanem a „társasági, utcai, városi életnek megjelenési formáit tükrözték” úgy, hogy „nemzeti hangsúlyt akarnak adni a nyugateurópai szalonokból ideáramló fazonoknak.” „Egy nagyvilági iparművészet szellemes és magyaros vezetését” érezte ki, és hozzátette „már sokféle ötletességgel érvényesül a »magyaros« jelleg külföldön is. Idegenforgalom, külkereskedelem, magyar film mind szárnyakat ad az ilyen magyar különlegességeknek.”⁸⁸⁶

Itt jegyezzük meg, hogy az 1930-as évek elejétől erősödő népies divathullámot a néprajzi szakma meglehetősen kritikával figyelte.⁸⁸⁷ „Nem tagadható, hogy újabban a középosztály nagyobb érdeklődést tanúsít a néphagyomány iránt, azonban megfelelő nevelés hiányában köreiben valami hazug néprajzi romantika él...” A népieskedő, „magyarkodó” próbálkozások élén „dilettánsok tömege” triumfál, akik nem fogadják el a jogos szakmai kritikát.⁸⁸⁸ Ezen jelenségek ellentmon-

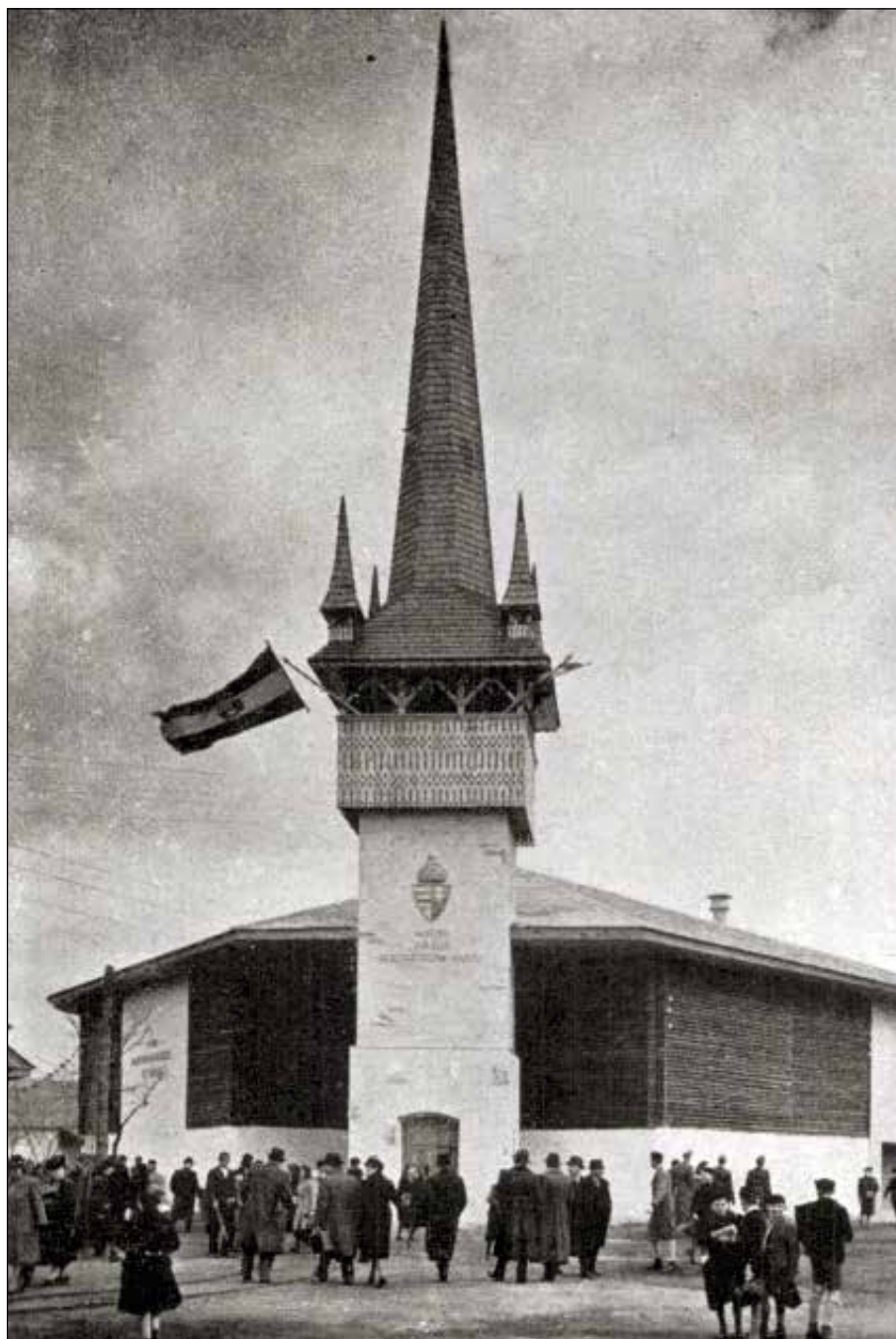
⁸⁸⁶ Fábán 1934: 165–166.

⁸⁸⁷ Nemegyszer alkalom volt hallani (tanítványaként az 1980-as években), hogy a Györffy István-tanítvány Fél Edit, a magyar népművészet, viselet- és textilkultúra kiváló kutatója, mennyire elítélően nyilatkozott az általa személyesen is ismert Tüdös Klára, a magyaros ruhamozgalom reflektorfényben lévő „nagyasszonyának” tevékenységéről. (FÁ)

⁸⁸⁸ Györffy I. 1939: 83–84.

⁸⁸⁹ Györffy I. 1939.

⁸⁹⁰ Latabár 1941: 13.

157. kép: Az 1941. évi Budapesti Nemzetközi Vásár Mezőgazdasági Kiállításának pavilonja, ifj. Szabó István terve. (Fotó: *Magyar Iparművészet*, 1941. XLIV. évf. 58.)

158. kép: Az 1941. évi Budapesti Nemzetközi Vásáron az Erdélyi háziipar területe a Városligetben. A haranglábakon a visszatért vármegyék címerei, szemben Kolozs megyéé. A pavilonok tetőzete a kalotaszegi templomtornyokat idézi. A *Magyar Iparművészet* folyóiratnak a vásárról szóló beszámolója ezt írta: „Az erdélyi utca kalotaszegi bódéi pedig arról beszéltek, hogy megvannak hazánkban azok a gócpontok, amelyekből egészséges, izléses és nemesen művészi háziipar termelődhetik.”⁸⁹¹ (Fotó: Budapest Főváros Levéltára: HU BFL XV.19.d.2.b.000234.) <https://bparchiv.hu/statikus/1925-aprilis-18-nyilt-meg-az-elso-budapesti-nemzetkozi-vasar>. Letöltés: 2021. 05. 24.

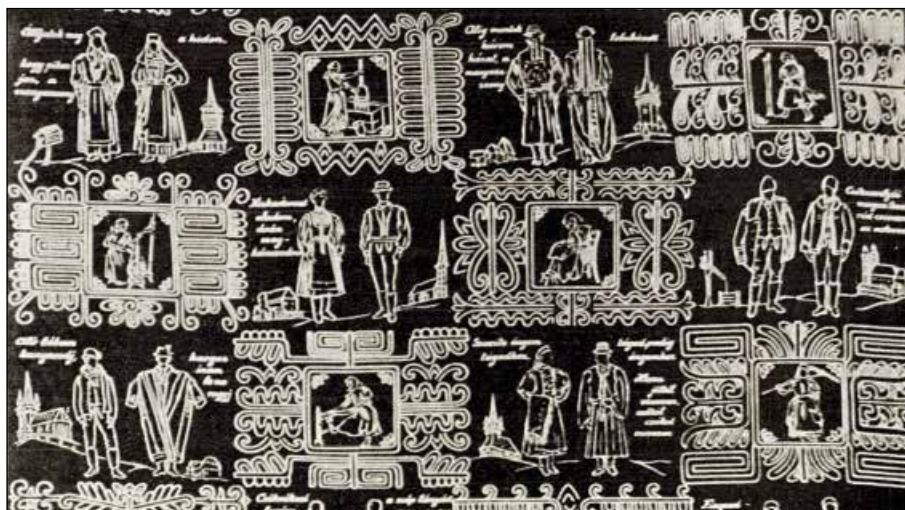

159. kép: A Pitvar erdélyi háziipari és népművészeti szövetkezet pavilonja az 1941. évi Budapesti Nemzetközi Vásáron az Erdélyi háziipar területén a Városligetben. (Fotó: Fortepan, képszám: 134165, adományozó: Chuckyeager tumblr.) <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=134165>. Letöltés: 2021. 05. 18.

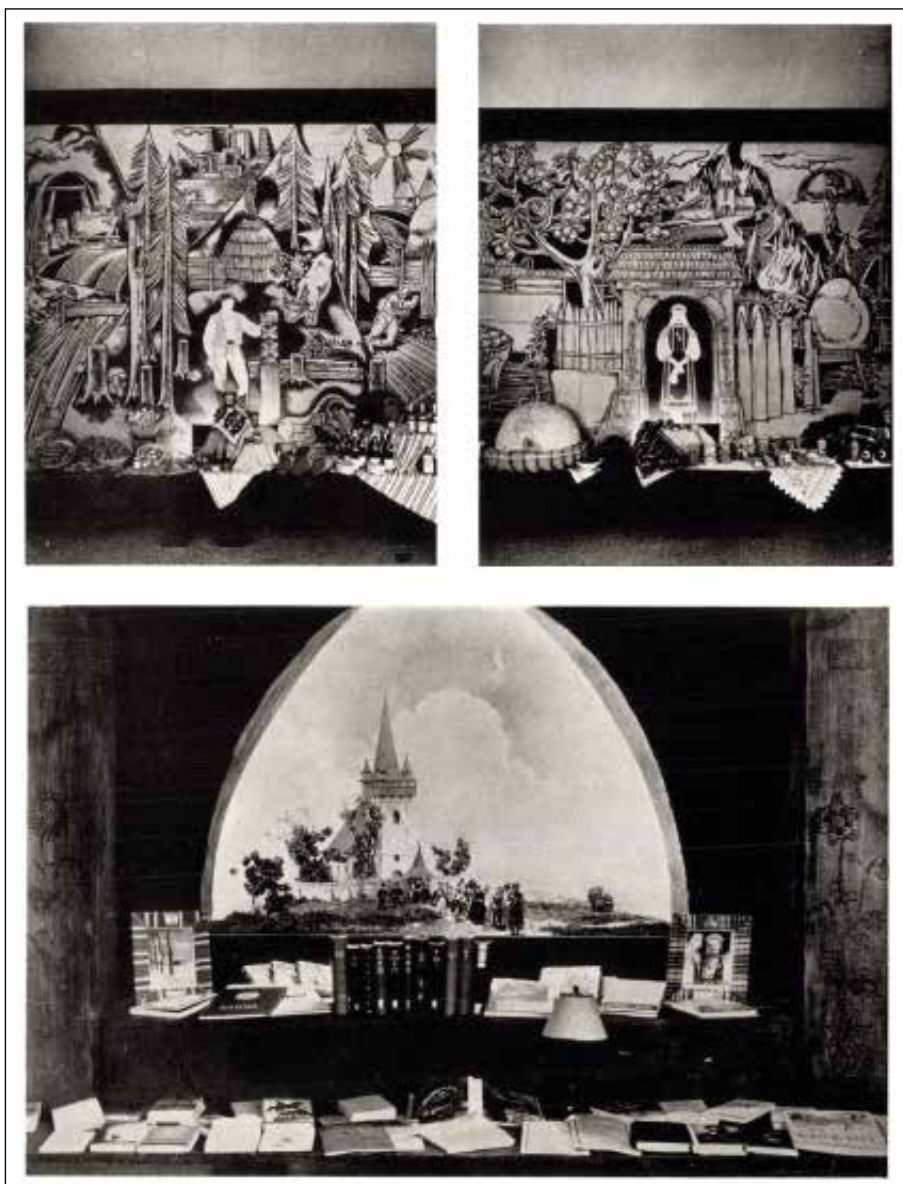
⁸⁹¹ Kampis 1941: 56.

160. A Magyar Philips Művek pavilonja az 1942. évi 37. Budapesti Nemzetközi Vásáron a Városligetben. Tervezte: bozzai Bozzay Dezső építő iparművész. A Kaesz Gyula-tanítvány Bozzay a magyar ipari formatervezés egyik jeles személyisége volt. Letisztult modern pavilonépületének a korszellemnek megfelelően játékosan erdélyi ízt ad az épület körül futó „tornác”, melynek zömök oszlopain az a „csillagos” faragás található, amely a kalotaszegi fejfák nyomán a 20. század elejétől a belsőépítészeten, kiállításinstallációkon és a „Fiatalok” épületeinek faragott részletein jellegzetes formai utalás volt. (Fotó: *Magyar Iparművészet*, 1942. XLV. évf. 90.)

161. kép: Szabó Éva „Írásos” elnevezésű, kézzel nyomott bútor- és dekorációs vászna kalotaszegi és székely viseletbe öltözött figurákkal, a népeletből vett jelenetekkel és szövegrészletekkel. (Fotó: *Magyar Iparművészet*, 1941. XLIV. évf. 120.)

162. kép: A Magyar Királyi Külkereskedelmi Hivatal kiállítása a Milánói Árumintavásáron, a hivatal Propaganda Osztályának szervezésében. „Fent: Részletek a faldekorációból. Szűcs Pál és Konecsni György művei. Lent: Dioráma. Gaál Imre műve.” (Fotó: *Magyar Iparművészet*, 1942. XLV. évf. 66.)

Az erdélyi háziipar az 1941. évi Budapesti Nemzetközi Vásáron külön negyedet kapott. A pavilonok a kalotaszegi templomtornyokat idézték. A mezőgazdasági kiállítás szélesen terpeszkedő központi épülete elé is egy karcsú, négy fiatornyos, harangházas kalotaszegi templomtorny épült, ugyanúgy a Városligetben, mint 45 évvel korábban a millenniumi kiállítás néprajzi falujában.

Kalotaszeg nemcsak a hazai kiállításokon és vásárokon szerepelt nagy sikerrel. Az 1942. évi Milánói Árumintavásáron való magyar megjelenést a Magyar Királyi Kereskedelmi Hivatal Propaganda Osztálya szervezte. A magyar pavilon, amely a publicista szerint „...minden ízében sajátos érték volt, [...] melyben a látogatók százezrei megérezheték színes magyar életünk nemes vonalvezetését”, és amelynek dekorációjában dominált a székely és a kalotaszegi téma, az Erdély visszatérte fölötti örömet volt hivatva bemutatni a nemzetközi közönségnek és a bécsi döntőbíráskodásban részt vevő Olaszországnak. A magyar pavilont olasz részről magas rangú diplomáciai figyelem kísérte.⁸⁹²

1942-ben adtak hírt a Magyar Háziipari Központ erdélyi szervezeteként az Erdélyi Háziipari Központ megalakulásáról, amelynek elnöke vitéz dr. Keresztes Fischer Ferencné, a belügyminiszter felesége lett. „Az alelnökök sorába az erdélyieken kívül Latabár Károly okl. iparművészt, a Magyar Háziipari Központ főtítkárát választották be, aki a beszerzés nagy munkáját fogja végezni.”⁸⁹³

A kalotaszegi népművészet nem fakuló hírnevét mutatta, hogy mintegy negyven évvel az emlékeztetés budapesti szereplése után sem feledkezett meg a székesfőváros Tamás Katáról. 1941. október 10-i hír volt, hogy a Zeneművészeti Főiskola nagytermében a tragikus halálú gróf Teleki Pál miniszterelnök „...emlékeztetere tartandó ünnepi ülésen és hangversenyen Kalotaszeg is megszólal. Tamás Katának, a kalotaszegi csalogánynak dalait fogja hallani a közönség.”⁸⁹⁴

Az Országos Magyar Cserkészmozgalmon belül Karácsony Sándor és tanítványai (Jánosi Sándor, Morvay Péter) vezetésével, az 1920-as évek második felében létrejött

⁸⁹² Lásd: Ismeretlen szerző: „Fiera di Milano”, *Magyar Iparművészet*, 1942. XLV. évf. 63.

⁸⁹³ Krónika rovat, *Magyar Iparművészet*, 1942. XLV. évf. 19. Ugyanabban a számban Latabár Károlynak egy elemzése olvasható a háziipari szemlélet alakulásáról: Latabár 1942. A házipar tágan értelmezett társadalmi bázisáról írt soraiban – amelyben példázni kívánja, hogy a fogalmi körülhatárolást nehezíti a tevékenységben érdekelt társadalmi, tudás- és indítékbeli sokrétősége – szinte korabeli társadalmi körképet rajzol, amely egyben érzékelteti, hogy a háziipar kérdése akkoriban lelkes közügynek számított: „Háziipari munkát végez az egyszerű földműves-asszony, a munkanélküli nincstelen, a gazdasági cseléd, kisiparos felesége, kishivatalnok, vasúti tisztviselő, elemiiskolai tanítónő, középiskolai rajztanárnő, kegydíjas özvegy, nyugalmazott kegyelmes úr neje, volt katonatiszt stb. Háziipari vállalkozó: a mezőkövesdi árusító-asszony, a kalotaszegi köpec, a falusi szatócs, kocsmáros, tanító, jegyzőné, orvosné, különböző vallásfelekezetek lelkészei, volt zöldkeresztes védőnő, szociális gondozó, falusi szövetkezetek, leány- és legényegyletek, különféle képen jótékonykodó magánosok, szegénygondozó hivatalnok, haszonra dolgozó vállalatok, közjóléti szövetkezetek, érdeksportok stb. Háziipari tevékenység gyakorlásában irányító szerepe van az ipariügyi, földművelésügyi, belügyi kormánzatnak. Erősen érdekelt a kereskedelemügyi, pénzügyi, igazságügyi, sőt a kultusz tárca is.” „Ha ezek mellé a kiragadott példák mellé odaállítjuk a szegénygondozók, a különféle városi telepek munkáját is, akkor azt látjuk, hogy a házi-ipari tömegmunka minőségének változatossága jókora meglepetésekkel szolgál.” (Latabár 1942: 11.)

⁸⁹⁴ „Tamás Kata dalai”, MOT Hírek, 1941. október 10. 2. oldal, MTI hírarchívum 1920–1945, <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>. Letöltés: 2021. 03. 19.

a magyar népi kultúra megismerését és terjesztését célul tűző regös cserkészlet. Falukutató mozgalmuk megerősödése a terület-visszacsatolásokkal egy időben, az 1940-es évek legelején megtörtént.⁸⁹⁵ A regöscserkészlet fénykora az 1939–1944 közötti időszakra tehető, Morvay Péternek, a Néprajzi Múzeum munkatársának regösvezetői titkári irányítása alatt. A negyvenes években a visszacsatolt országokból kiemelt figyelemben részesültek, Erdély kedvelt helyszínévé vált a regösörsök vándortáborainak.⁸⁹⁶ Az erdélyi falukutató portyák Kalotaszeget sem kerültk el.⁸⁹⁷

A bevonulás után alig másfél hónappal, 1940. október 24-én kezdte meg működését a Szegedről Kolozsvárra visszatért magyar egyetem. Az 1940 és 1944 között működött Erdélyi Tudományos Intézet nagy fellendülést hozott a bölcsész és társadalomtudományi kutatások terén, felkészült kutató gárdával, nagy ívű tervekkel, koncepciózusan fogtak hozzá az I. világháború, majd a „kis román világ” miatt félbeszakadt, vagy elmaradt kutatásoknak. A néprajzkutatás is újra elindult Kolozsvárt.⁸⁹⁸ (Itt részletesen nem térhetünk ki a tudományos műhelyekben megindult kutatások számbavételére, mert az önálló kifejtést érdemelne.)

Az Erdéllyel foglalkozó, jelentősen megnövekedett népszerű és tudományos könyvkiadás bőséges választékából csak néhány címet idézünk. A néprajzi tudományos ismeretterjesztés fotókkal bőségesen illusztrált kis könyveként jelent meg Palotay Gertrúd

⁸⁹⁵ A regöscserkész-mozgalom történetéről és falukutatóiról a néprajz tudománytörténetének szempontjából is áttekintést ad: Tóth A. 2020. A mozgalomnak fontos szellemi hátteret biztosítottak a néprajz, az etnomuzikológia, a szociográfia és az irodalom jeles személyiségei: Györffy István, Lükő Gábor, Bárdos Lajos, Volly István, Veres Péter, Sinka István, Féja Géza, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Németh László, A. Tóth Sándor.

⁸⁹⁶ A vasúti tiszviselőként Kolozsvárra került Jánosi Sándor MÁV-utazási kedvezményeket tudott kijárni. Az 1940/41-es cserkészeiben például az 1000–1200 főre tehető regöscserkészlet országsszerte 800, 1943-ban 750 faluban végeztek néprajzi adatgyűjtést. (Tóth A. 2020: 113.) A regösmozgalomban ott találni a következő korszak nem egy néprajzkutatóját (Tárkány-Szűcs Ernő, Szolnoky Lajos, Lajos Árpád, Béres András) és táncművészt (Rábai Miklós, Molnár István, Pesovár testvérek, Falvay Károly, Varga Gyula, Muharay Elemér).

⁸⁹⁷ Lásd: Országos Magyar Cserkészmozgalom, Teleki Pál Portya, 1943. 2. Jelentés. Válaszok falutörténeti kérdőívre. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár, (kézirat) EA 21591.

⁸⁹⁸ A kolozsvári egyetemen a néprajzkutatást a tordai születésű, hírneves budapesti professzor, Viski Károly szervezte meg. Viskitől az oktatás feladatát K. Kovács László, majd Gunda Béla vette át. (Egyébként a kolozsvári néprajzkutatás első magántanára, a Kalotaszeg felfedezése kapcsán már többször említett Herrmann Antal volt, aki az 1872-től alapított Ferenc József Tudományegyetemen 1898-ban lett a néprajztudomány magántanára és ott egészen 1919-ig tanított, majd az egyetemmel együtt átköltözött Szegedre, és ott dolgozott haláláig, 1926-ig.) Gunda Béla 1943 őszétől megindította az *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok* sorozatot is, amelynek 1947-es megszűnéséig kilenc száma jelent meg. (Az egyetem az 1944 októberében átvonult szovjet–román front okozta menekülési hullám ellenére is kitarthatott a tanév végéig.) Gunda Béla professzori szerződését a román hatóságok 1948 nyarán bontották fel, s a tanügyi reform során a néprajz tanszéket is megszüntették. A politikai fordulattal az addig élénk tudományos publikációs tevékenység is újra megakadt. (A két világháború és az 1940–44 közötti erdélyi néprajzkutatás helyzetéről röviden lásd: Kósa – Nagy 1971.; Gazda 2001., a kolozsvári tanszékről és Gunda Béla működéséről tanítványi megemlékezést lásd: Faragó J. 2001.)

„Erdély magyar népművészete” című munkája, amelyben Kalotaszeg hangsúlyos szerepet játszik, a képi illusztrációk közel fele kalotaszegi.⁸⁹⁹

A kor elismert földrajztudósának, az erdélyi származású Rónai Andrásnak⁹⁰⁰ az „Erdély földje és népe” című ismeretterjesztő írásában Kalotaszeg sztereotipikus képe heroizáló leírásban elevenedett meg: *„Erről a vidékről nem kell sokat beszélnünk. A kalotaszegieket viseletükről, faragásaikról, építészetükről, népmeséikről egész Magyarország jól ismeri. Csodálatos tisztán megmaradt kis csoportja ez a magyarságnak a Gyalui havasok és a Bihar-hegység komor ormai alatt. Testi alkatra, termetre is egyik legpompásabb kis magyar törzs, egy-egy körösfői magyar gazdából játszva ki lehetne szabni két mezőségi embert.”*⁹⁰¹

Weis István jogászprofesszor 1942-ben kiadott „Hazánk társadalomrajza” című munkája a korabeli szociológia egyik legjelentősebb művének számított. Kalotaszeg kapcsán szintén az építészeti és népművészeti tradíciót emelte ki értékként: *„A visszatért Észak-Erdélyben szembe szökik Kalotaszeg magyarsága, szép rendezett falvaival, amelyeknek építészeti és díszítési elemei országosan ismertekké váltak.”*⁹⁰² Ugyanitt hangsúlyozza, hogy az erdélyi (kalotaszegi) népművészet hatással van az „úri társaságok” öltözködésére: *„A népművészet általában szinte divattá lett; nemcsak a Gyöngyösbokrétára kell gondolnunk ezzel kapcsolatban, hanem arra is, hogy a hímzések és egyéb kézimunkák eddig soha el nem ért elterjedésnek örvendenek és a népművészeti elemek reá kerültek a magasabb osztálybeliek ruházatára is.”*⁹⁰³

Ezzel összhangban a „Függetlenség 1941-es kalendáriuma” is az év „divatprófeciájáról” a következőt írta: *„Van a divatnak olyan része is, amely végre igazán szép. A magyaros viseletek Erdély visszatérével még népszerűbbek lettek. A csodálatosan szép kalotaszegvidéki szőttesek és varrottasok megállják a helyüket a pesti dámákon is. A muszlin, georgette és moiret helyett új divatszavakat kell bevezetnünk: patyolattól a racka-gyapjúig és csergőig széles a skálájuk a magyar neveknek, amelyeknek nagy jövőjük van a következő évtizedek mondén életében is.”*⁹⁰⁴

⁸⁹⁹ Palotay 1944. Palotay Gertrúd, Viski Károly tanítványa, a Néprajzi Múzeum első női kurátora, a Textil és Viseletgyűjtemény muzeológusa (1928–1946 között), az erdélyi történeti és néprajzi textil- és viseletkultúra kiváló kutatója volt. Írásai jelentek meg az *Erdélyi Múzeumban*, az *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozatban, a *Páosztortűzben*, hímzésmintái a *Tündérújjak* kézimunkaújságban. Palotay Gertrúdnak Kalotaszeg saját kutatási terepe is volt, publikációi (Palotay 1937; 1943; Dajaszásznő Dietz – Palotay 1942) közül a kalotaszegi románság viseletéről írt tanulmánya jelentős és hiánypótló munka (Palotay 1947).

⁹⁰⁰ Rónai András (1906–1991) Teleki Pál révén az Államtudományi Intézet Térképszerkesztő Osztályának vezetője, majd az intézet igazgatója volt. (A visszacsatolt Felvidék határának kijelölésében részt vett.) 1940-ben Budapesten és Kolozsvárt is professzori kinevezést kapott. 1949-ben nyugellátás nélkül nyugdíjba helyezték.

⁹⁰¹ Rónai 1940: 85. A termetre is pompás kalotaszegi magyar ember nagyszerűségének ellenpontja az „idegen tengerben” elrománosodó, termetében is csak feleakkora, magyarságában is megkérdőjelezhető mezőségi ember. Az ilyen fajta, a valóságtartalmát és a hangvételét illetően is túlzó megállapítások kártékonyasága, hogy a valóban markáns kalotaszegi értékek dicséretét más vidékek kontójára, azok lealacsonyításával fogalmazza meg.

⁹⁰² Weis 1942: 30.

⁹⁰³ Weis 1942: 138.

⁹⁰⁴ Hattayasy 1941: 124.

163. kép: Az *Otthonunk*, *A Magyar Háziasszonyok Lapja* 1940. október 1-én megjelent, Erdély visszatértét ünneplő számának címlapja kalotaszegi ihletésű divattervekkel úriasszonyok számára. A modellek a vállfős inget, pántlikás kötéses kötenyt, a jobb oldali estélyi ruha a felhajtott elejű muszujt idézi

164. kép: Fiatal hölgy 1940-ben kalotaszegi ihletésű, a magyaros ruhamozgalom divatja szerinti nappali ruhában, vállfős ingre emlékeztető, bojtos blúzzal, rakott szoknyával a Gellérthegyre néző pesti polgári lakásuk teraszán (Belgrád / Ferenc József rakpart 3–4.) Hátterben az Erzsébet híd. (Fotó: Fortepan, képszám: 134669, adományozó: Fortepan/Album18.) <https://fortepan.hu/photos/?id=134669>. Letöltés: 2020. 11. 11.

Észak-Erdély visszacsatolása után, 1942-ben a kolozsvári művészeti hetek keretében építészeti kiállítást rendeztek. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagjai ez alkalomból kirándulást is szerveztek Kolozsvárra, ahol Kós Károly házigazdaként kalauzolta őket. A beszámoló megemlékezett róla, hogy Kós Károly 30 évi munkásságát bemutató gyűjtemény az építészeti kiállítás kiemelkedő látnivalója volt. A kiállításon falusi középület tervek is nagy számban szerepeltek.⁹⁰⁵ Vasárnap a társaság „...útbaejtette a Kalotaszeg egyik jelentős helyét Körösfőt, és verőfényes napsütésben gazdagította színes népművészeti fel-

⁹⁰⁵ Összefoglalót tervrajzokkal lásd: Gothárd 1942. A kiállítók között Kós Károly, Padányi Gulyás Jenő, Lehoczky György, Szontag Pál, Wanner János, Krassói Virgil, Széll László munkái szerepeltek. Továbbá lásd még: Vajk 1983: 37.

vételeit.”⁹⁰⁶ A kiállítók között szereplő Padányi Gulyás Jenő, a Kós Károly kalotaszegi múzeumtervét bemutató cikkében ezt írta már egy évvel korábban, 1941-ben:

„Sok megbízás, sok pénz igyekszik Erdély felé... Az építész pedig aggódva kérdi: lesz-e mindebből az épületek anyagán keresztül s azon túl erdélyi kultúra is? Lesz-e belőle erdélyi ízű magyar építéset? Mert talán sehol másutt ennyi joggal el nem várhatja az ország, hogy itt minden egymásra tett kő és téglá kultúrává is váljék s Erdély művelődésének rövid időre megtört vonala építészeti kultúránkban is szálfagyenessé emelkedjék. Ki fogja mindezt elvégezni? [...] Szemünk előtt egy mesterkor lebeg, amelynek tagjai egymást támogatva, egymást fejlesztve s közben az ország korszerű, haladó építészetiével szoros együttműködésben maradván, adnák meg a most újjáépülő Erdély építészeti arcát. Pályaútdvarok, bérházak, középületek valahogyan ne abban az idegenségben törjenek az erdélyi tájra s az erdélyi városképre, ahogyan a századeleji secessió megtehetette [...] Ennek a várakozásunknak egyik záloga Kós Károly. Nem! azt várjuk tőle, hogy mindent ő tervezzen... De nagy az ő felelőssége abban, hogy Erdély építészeti Erdély építészeti a maga egészében – műemlékügytől új építészetiig – szívükre öleljék és szívükből műveljék [...]”⁹⁰⁷

Az Erdély irányába forduló nagy magyarországi figyelem pátosz, romantizáló, nemzeti – ugyanakkor kizárólagosságra törekvő – retorikája, és a kormányzati támogatás bürokratikus, centralizáló, a magyarországiakat előnyben részesítő, intoleráns, kioktató hangú politikai módszerei mögött meghúzódó ellentmondásokra többek között a képzőművészet helyzete is rávilágított. Az erdélyi képzőművészek 1929-ban a marosvécsi helikoni irodalmi kör mintájára a Barabás Miklós Céhbe tömörültek, Kós Károly és Szolnay Sándor irányításával és Bánffy Miklós támogatásával. (Az Erdélyi Szépművészeti Céh és az Erdélyi Helikon intézményesen is melléjük állt.) Az összerdélyi művészek bemutatkozó tárlatára 1930-ban került sor. 1937-ben Budapesten csoportkiállítást is rendeztek. Újabb szervezkedési lendületet a képzőművészeti tömörülés a bécsi döntés után kapott, amikor a magyar törvényi előírásoknak megfelelően 1941-ben újjáalakult és hivatalosan bejegyzett szervezetként folytatta működését. Ugyanakkor a Barabás Miklós Céh sérelmezte, hogy az erdélyi helyszínekre megrendelt művészeti alkotásokat rendre magyarországi művészek nyerték el, s hogy Magyarországról érkeztek művészeti ösztöndíjakkal alkotók Erdélybe,⁹⁰⁸ de erdélyi képzőművészek semmiféle ösztöndíjban nem részesültek. Elkeseledésükben 1943-ban a kultuszminiszternek is levelet írtak ebben az ügyben, amelynek egyik aláírója Kós Károly volt. Nehezményezték, hogy „...a mi hivatott művészeink ma kevesebb, sőt jelentéktelenebb munkához jutnak, hogy alárendeltek segédmunkákkal kénytelenek a kenyerüket megkeresni, mint a román uralom nyomorúságos évtizedeiben. Hogy tehát anyagiakban szegényebbek, lelkiükben kifosztottabbak, s jövőjük ma kilátástalanabb,

⁹⁰⁶ „Beszámoló az Egyetemes kolozsvári tanulmányi kirándulásáról.” *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1942. LXXVI. évf. 24–25. sz. 94–95.

⁹⁰⁷ Padányi Gulyás 1941: 116.

⁹⁰⁸ Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter kezdeményezésére jött létre – a II. bécsi döntést követően – 1941-ben az a székelyföldi ösztöndíj, amelynek keretében 1941 és 1943 között képzőművészek utazhattak a Székelyföldre alkotni.

*mint volt akkor, amikor az Űristenen kívül senki patrónusunk nem volt.*⁹⁰⁹ Ugyanakkor az érem másik oldala az, hogy a Céh és Kós Károly kezdeményezésére Kolozsvár városa 1942-ben a kezébe vette egy régóta várt kiállítócsarnok megépítésének az ügyét. 1943-ban, a Kós Károly tervezte sétatéri Múcsarnok elkészülte után,⁹¹⁰ az új épületben az erdélyi és az onnan elszármazott alkotók nagyszabású tárlaton mutakozhattak be.⁹¹¹

⁹⁰⁹ Sümegei 2018. Az Ablonczy Balázs által bemutatott konfliktus a régi rangos, 1891-ben alapított, 1935-ben betiltott, majd 1940-ben újraindított Erdélyi Kárpát Egyesület és a Magyar Turista Szövetség között is jól illusztrálja, hogy a magyarországi szervezetek, a Pestről érkező „szakértők” és odairányított állami bürokraták milyen módszerekkel akarták birtokba venni az erdélyi „terepet”, onnan kitűrni a riválisnak tartott erdélyieket, és pökhendi, lekezelő hangon kioktatni őket. (Ablonczy 2008: 519–521.)

⁹¹⁰ Elgondolkodtató, hogy a kolozsvári sétatéri Múcsarnok Kós Károlynak az egyik legmodernistább szemléletű épülete. (Az 1930-ban készült terv kisebb módosításokkal, a finanszírozási nehézségek miatt csak 1943-ra épült meg, március 27-én avatták fel.) A letisztult, lapos tetős kubusokon (három felülvilágítós terem és emeleti műterem) és bauhausos homlokzatképzésén csak a félköríves téglabéletes kapu és a tulipános vasrács ad történelmi reminiscenciaként játékos kontrasztot a rektanguláris részleteknek, de semmi egyéb etnicizáló formai elem nem fedezhető fel rajta. (Lásd: <https://kos.bparchiv.hu/hu/alkotasok/mucsarnok-kolozsvar>. Letöltés: 2021. 03. 19., Murádin – Murádin 2010; Murádin 2020: 64–67.) Arra, hogy Kós Károly nem értett egyet a „Budapestről vezérelt művi archaizálással”, rávilágít az Ablonczy Balázs által leírt eset is. (Ablonczy 2008: 514–515.) A OMIH Körösfőn tervezte egy többfunkciós OMIH turisztikai központ felépítését, amely a hivatalnak, néprajzi gyűjteménynek, népművészeti boltnak és szálláshelynek adott volna helyet, és amely végül nem épült meg. A Pestről küldött, Nagy Győző műépítéstől rendelt terveket a kolozsvári kirendeltség Kós Károssal átdolgoztatta. Kós ingyen készített nagyvonalú, széles utcafrontú, manzárdbeépítéses terve nem volt elég népies a hivatalnak, amelyik „parasztházat” szeretett volna látni. Hiába indokolta Kós az archaizáláshoz ragaszkodó hivatalnak, hogy a parasztház erőltetése építészeti helytelen lenne, amely „gyatra, szárnalmas, mert kikényszerített utánzat-kísérlet, művészietlen kontármunka, s rossz példa a népnek”. (Kós Károly levele az OMIH kolozsvári kirendeltségének, 1941. jan. 25., idézi Ablonczy 2008: 514.)

⁹¹¹ László Gyula a kiállított anyag kilenczidedét középszernek tartotta. (László Gy. 1943: 299.) Elmélyült művészeti elméleti és kritikai elemzése jobbító szándékú megjegyzéseiben a korszak túlpolitizált lelkesedése ellenében felhívja a figyelmet arra, hogy egy „...elv képviselése tehet valakit kitűnő párt-emberré, de nem tehet művésszé. Egy filozófiai gondolat érlelése elmélyítheti a világról való tudásomat, de nem tehet művésszé. Egy közösség őszinte átérzése tiszteletreméltó emberi érték, de nem tehet művésszé.” „A baj azonban ott kezdődik, hogy az erdélyi művészművekben erdélyiségük és székelységük tudata egy sajátos pózt fejlesztett ki, amely létjogosultságát Tamási tiündöklésével igazolja maga előtt. Minderről természetesen Tamási nem tehet. Ennek a magatartásnak egészséges társadalomfenntartó erőit, amelyek a megszállás idejében hatottak, most ne kutassuk. Nézzünk szembe keményen a valósággal. Sajnos, e póz kifejlődéséhez hozzájárult a pesti kritika is, amely a még oly gyenge idevaló művészen is »székely őserőt«, »erdélyi szellemet«, stb. ünnepelt. Soha jobb alkalom nem kínálkozik a szolamok tényleges értékének lemérésére [...] az erdélyiség és a székelykedés nem lehet művésznevelési alap. Még a tágabb értelemben vett magyarság valamilyen merev megfogalmazása sem szerepelhet mint művészi nevelésünk alapelve. [...] Nem a népművészet jelenti a magyar népet, hanem az élet teljessége. Ebbe a teljességbe épen úgy beletartozik a magyar föld, mint a falusi ember, de nem kevésbé a gyári munkás, a hivatalnok, a tudós, sőt elsősorban maga a művész. Történnek s történnek kísérletek arra, hogy a magyar népművészből építsék fel a magyar »grandé art«-ot, ezeket a kísérleteket alapjában véve elhibáztattáknak tartom. Különös eltévelyedés ezzel kapcsolatban Bartók lángeszére hivatkozni. [...] A tanulság ebből az, hogy a magyarság csakis azoknak a művészeknek műveiben nyilatkozik meg, akik nagy alkotásokra képesek, tehát teljes emberségükkel épülnek bele műveikbe. Azoknál, akik eddig nem jutottak el, csak felületesebb

A következő évi újabb nagy lehetőséget a budapesti Nemzeti Szalonban már sajnálatosan a német megszállás baljóslatú időszaka, majd az 1944 nyarán a Kolozsvárott rendezett kiállítást szintén a hadi események eszkalálódása (Kolozsvár bombázása, 1944. június 2.) és a front közeledése árnyékolta be. (A sétatéri Múcsarnok meghosszabbításaként tervezett állandó képtér megépítésére már nem került sor.)

Végül meg kell említeni az 1943-ban készült, 1944-ben bemutatott „kalotaszegi madonna” című filmet,⁹¹² amely a kalotaszegi havasok fenségével, a bánffyhungyadi vásár forgatagával és egy körösfői lakodalom bemutatásával országszerte felerősítette és meghatározta a Kalotaszegről alkotott romantikus képet. Különösen a kalotaszegi zenével és táncsal, a lakodalmi „csetenyés” szekérrel, a körösfői fiatornyos templomtoronnyal és a díszes felszegi viselettel teljes lakodalmi jelenet maradt meg a köztudatban, bizonyos mértékig egészen máig hatóan. Az *Uj Magyarság* 1943 nyarán írt a filmforgatásról: „...a falu nagy eseménye most a film, amelyet itt forgatnak s amelynek tarka, nyüzsgő jeleneteiben a falu apraja-nagyja, de elsősorban Péntek István Pistika igen nagy részt vesz”, aki „arról nevezetes, hogy Körösfőn egyedül járja igazán a legényest”.⁹¹³ A filmforgatás apropóját adta, hogy a lap egy teljes oldalon nyolc kis cikket szentelt Kalotaszeg dicséretének. A leírás egy csokorba sűríti a jellegzetes – az útikönyvekben, fotókon, plakátokon és a filmben is megjelenő – egzotizáló toposzokat.

„... a kicsi világra büszkén örködő Vigyázó lábainál, a Sebes-, a Körös-, a Kalota-, a Nádas-, meg az Almáspatak szelíd völgyeiben szétszórt apró falvak sora: ez Kalotaszeg. Csúcsos, fiatornyú templomok körül hívogató pirosfedelű házak, zöldelő dombok lankás oldalán virágbaborult rétek, aranyló búzacsikok, legelésző fehér nyájak és méléző fekete bivaly csordák, lágy halmok közt kanyargó csengőszavú patakok, szeszélyesen tornyosuló hegykúpokról lenyújtózó komolyszavú bükkös erdők lábainál selyemfűvű rétek, fénylő kékesfehér égbolt, örökké rejtelmesen felgomolygó fellegek, szelidszavú, szorgalmas, jószívű emberek: ez Kalotaszeg. Ohyan, mint egy nagymintás cifra kendő Erdély sokszínűen gazdag ünneplőruhája felett. Egy kicsit valóság, egy kicsit történelem, egy kicsit művészet, egy kicsit tanulság, egy kicsit mese ... Ez a mesebe illő kicsi föld Erdély egyik legősből magyar települése. [...] sok ünnepet, sok veszedelmet megérték, de ma is itt vannak színes csokorban és szívós életerővel, nagy szorgalommal életet fakasztanak a sziklából is... a nép találékony, [...] gazdag tehetséggel és ritka ügyességgel háziiparral segít magán. Páratlanul szép ősi szokásaik, ragyogó viseletük és népművészetük, becsületességük és jószívű természetük pedig olyan rokonszenvenessé tesz ez a harmincnégy falut, hogy híriük – méltán – túljár már a határokon. [...] Erdély kellős közepén ragyogó, ősi, értékes magyar életéről beszél, amelyet jólesik megismerni és öröm szeretni. Támogatni, segíteni pedig szinte kötelesség...”⁹¹⁴

adottságaik jelentkeznek a képeken s így e legmélyebb formáló erő nem juthat szóhoz. A magyar művészet tehát nem más, mint a magyar emberek által alkotott jó művészet. Ez más népekre is áll.” (László Gy. 1943: 311–313.)

⁹¹² A filmet Rodriguez Endre rendezte, történetét a török származású, kolozsvári születésű Széfeddin Sefket bej írta. A film főszereplői Sárdy János és Adorján Éva.

⁹¹³ „Péntek István Pistika”, *Uj Magyarság*, „Kolozsvár és a Királyhágó közt”, 1943. X. évf. 154. sz. július 11. vasárnap, 17.)

⁹¹⁴ *Uj Magyarság*, „Kolozsvár és a Királyhágó közt”, 1943. 10. évf. 154. sz. július 11. vasárnap, 17.)

165. kép: Mozgósító háborús plakát az 1940-es évek elejéről „Erdélyünk és honvédségünk” felirattal. A távolban a hegyek lábánál kalotaszegi templomtorony. (Grafikus: Haranghy Jenő, papír, ofszet, méret 62 cm x 95 cm, magántulajdonban)

magysikerű – kiállítás katalógusában megjelent tanulmányrészlet, amelyet a Nemzeti Galéria adott ki. Ebben a gödöllői művésztelep tevékenysége kapcsán olvasható, hogy: „A történelem viharaitól védett, elszigeteltségében az archaikus népi kultúrát érintetlenül őrző Kalotaszeg [...] volt motívumgyűjtő körútjaik célpontja.”⁹¹⁶ Ebből a mondatból csupán annyi igaz, hogy a gödöllőiek motívumgyűjtő útjai Kalotaszegre irányultak. Azonban Kalotaszeget nemhogy megkímélték a történelem viharai, hanem ellenkezőleg, kegyetlenül megtépázták. Erdély legfontosabb fő közlekedési ütőere (egyben hadi útja) mentén elhelyezkedve az elszigeteltségéről szót se ejthetünk. A kalotaszegi társadalom gazdasági alapú mobilitása pedig a kultúrában az archaizmusok mellett éppen az újító kísérleteknek nyújtott lehetőséget.

Bármily nagy a kísértés, hogy a lelkesedés elragadja a kutatót, és érzelmes szavakra fakassza, a körösfői születésű Péntek János akadémikus nyelvészprofesszor kutatói

Egy 77 évvel a film elkészülte után, 2020-ban írt megemlékezésben például nemcsak a korabeli toposzok köszönnek vissza, de a hangvétel, a naivan amatőr módon a régiest egyenesen ősinek tituláló rajongó frázisok is a második bécsi döntés utáni időszak eufóriáját idézik: „A korabeli kritikák kiemelték [...] a legigazibb, legeredetibb jeleneteket: a szabadtéri képeket, egy kalotaszegi vásárt és egy hamisítatlan, ősi szokásokat felújító körösfői lakodalmat [...] A csipkefinom költészetű film tulajdonképpen egy mindvégig finom lírával átszőtt lélektani történet, amely a világ legszínesebb, legegyénibb népi környezetébe, Kalotaszeg pompázó világába beleillesztett magyar alkotás: amit hamisítatlanul magyar levegőjéből érezni lehet, az a magyar lélek, így pedig a külföld felé vitathatatlanul hazánk áldott szépségeit és értékeit népszerűsítő hatású munka.”⁹¹⁵

A tudományos közegben is gyakran találkozhatunk azzal a sztereotipizált Kalotaszegképpel, amely klisészerűen az ősi magyar, a hagyományos paraszti kultúrát érintetlenül őrző tájként hivatkozik Kalotaszegre. Egészen új példa erre az a preraffaelita hatásokkal bemutatott – egyébként magas színvonalú,

⁹¹⁵ Raffay 2020., lásd a Magyarságkutató Intézet honlapján: <https://mki.gov.hu/hu/hirek-hu/evfortulok-hu/adorjan-eva-es-az-igaz-orok-szerelem-es-a-valodi-muveszet-filmje-a-kalotaszegi-madonna?highlight=WyJrYWxvdGFzemVnaSJd>. Letöltés 2021. 02. 18.

⁹¹⁶ Pleszniv 2020: 29.

ars poeticának beillő szavaival egyetértve mi is valljuk a mértéktartást. „Nagy volna hát a kísértés, hogy [...] tovább gyarapítsam a Kalotaszegnek romantikus, már-már népmesei ragyogást kölcsönző mítoszok számát. Úgy érzem, hogy [...] a hüvös és néha száraz adatoknak az analízise több és biztosabb tanulsággal jár, mint a pillanatnyi benyomások rögzítése, és közelebb visz bennünket a tájegység népnyelvének és népművészetének megismeréséhez, magához a nyelvet és művészetet létrehozó emberhez.”⁹¹⁷

166. kép: Kalotaszegiek küldöttsége viseletben a magyar bevonulás idején Kolozsváron, a kormányzói fogadó ünnepségen. A felvétel 1940. szeptember 15-én készült a Wesselényi Miklós utcában (Strada Regele Ferdinand), a Szamos-híd felé nézve. (Fotó: Fortepan, képszám: 76948, adományozó: Klenner Aladár, <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=76948>. Letöltés 2023. 03. 18.)

Összefoglalóan a fent elemzett korszakban a népművészet kifejezéseit már nem csak, vagy kevésbé a regionális identitás építését szolgáló eszköznek és a nemzeti művészet megújulásának alapjául szolgáló esztétikai ihletforrásnak és morális bázisnak tekintették. A folklorizált, esztétizált és nemzetiesített Kalotaszeg-imáznak az 1940–44 közötti, a média és turizmus általi minden korábbinál hatékonyabb popularizálása egyben Kalotaszegnek, mint az egyik legfőbb, Erdélyt megtestesítő jelképnek propagandacélokra történő fordítását, a politika általi kihasználását is jelentette. Lényegében a sebzett, ezért frusztrált és konfrontatív Trianon utáni magyar nemzeti önkép sérelmi kultuszának a köztudatba mélyen beágyazódott elemei⁹¹⁸ közé – a terület-visszacsatolásokkal – a régebb óta bevezetett

⁹¹⁷ Péntek 1979.

⁹¹⁸ Lásd: Zeidler 2002.

Kalotaszeg-toposzok újraértelmezve, triumfális szimbólumként kerültek be. Ez a tendencia még nyilvánvalóbb a háborús, militáns plakátokon, ahol a nemzeti jelképként szereplő kalotaszegi templom motívum a heroizáló képi eszközök részeként legitimizálni kívánta a háborús szerepvállalást, s ezáltal az össznemzeti küldetés értelmezési mezejében újabb jelentésréteggel mélyítette Kalotaszeg szimbolizmusát. (166. kép.)

A második világháború és főleg az 1948–49-es fordulat utáni mintegy másfél évtizedben a határon túli magyarságról információ alig szűrődött be Magyarországra. A Kalotaszegről alkotott kép lényegi elemekkel nem bővült, emléke csak elhomályosulhatott, és a privát környezetekben a megelőző korszakban beszerzett tárgyakkal és memorabiliákkal emlékeztetett a történelem e rövid, megannyi egyéni sorsot felkavaró, traumatikusnak bizonyult időszakának nemzetegyesítési álmára.

167. kép: A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete „Erdély Örök Egyetlen Miénk!” 16 darabos irredenta képeslapfüzetének borítóoldalán egy négy fiatornyos kalotaszegi templom sötét sziluettje fehér galambokkal, a torony mögött viharfelhők mögül előbújó nap. Rajzolta Gebhardt Tibor, nyomatta: Klösz Colorfest, Budapest. (<https://galeriasavaria.hu/termek/reszletek/gyujtemeny/4352050/Irredenta-kepesslap-csomag-Erdely-Orok-Egyetlen-Mienk-12-db/>. Letöltés: 2023. 03. 05.)

A kalotaszegi toronymotívum a rendszerváltozás utáni református templomépítészetben

A „kalotaszegi torony” fogalma

Az értekezésben már több helyen tárgyaltuk Kalotaszegnek a magyar nemzeti stílusú építészetre gyakorolt hatása szerteágazó kérdéskörét, azon belül is a „kalotaszegi templomtoronynak” mint építészeti és képzőművészeti motívumnak az ikonográfiáját, jelképpé válásának folyamatát, jelentéskörének alakulását. Azt az 1870-es évektől kezdődő emblematizálási folyamatot követtük nyomon, amelynek során a kortárs nemzetközi folyamatokba beágyazottan, a nemzeti kultúra megkonstruálásának részeként, a népies nemzeti építészet útjait kereső művésznemzedék munkálkodásának hatására, a kalotaszegi templomtorony egy vernakuláris építészeti megoldásból többes jelentésű, kiemelt építészeti és képzőművészeti szimbólummá vált. A korszak építészetében a forma részben deszakralizálódott, nagy nyilvánosságnak szánt efemer kiállítási installációk, világi középületek reprezentativitását, szimbolizmusát erősítette. 1920 után – főleg az 1940–44 közötti időszakban – egyrészt erőteljes Erdély jelképként politikai tartalommal telítődött, másrészt az új református templomépítészet meghatározó identitásmarkerévé vált, mely jelentésében az 1990-es rendszerváltás után búvópatakként újra visszatért.

Mielőtt áttekintjük a toronymotívumnak az 1990-es rendszerváltozás után felélénkülő nemzeti gondolkörben újra megjelenő szimbolizmusát, előtte tisztázni szükséges, hogy a „kalotaszegi templomtorony” megnevezés alatt milyen építészeti formát és szerkezetet értünk.⁹¹⁹ (Ugyanakkor nem célunk, hogy a magyarországi szakrális faépítészeti témakörét részletesen áttekintsük és az erdélyi, azon belül is a kalotaszegi ácsolt tornyok alakulástörténetét és tudománytörténetét a maga teljességében bemutassuk.)

A „kalotaszegi templomtorony” általános kifejezés alatt egy jellegzetes formai és szerkezeti típus, a jellemzően harangházas, erkélyes, árkádos, ácsolt faserkezetű (gyakran) négy fiatornyos, hegyes sisakú toronyfelépítmény értendő. A többnyire fazsindellyel (újabbán bádoggal fedett) toronysisak két gúlából tevődik össze. Az alsó rész, a szétterülő „szoknya”, négyzetalapú csonka gúla, amelyből kisudarasodik a felső, többnyire nyolcszögű, szabályos gúlaalakú meredek sisak, amelyet oldalával, ritkábban élével fordítanak az alapnégyzetbe, (a felső rész ritkán kúpforma is lehet). A tetőfedél alsó részének sarkain (sok esetben, de nem mindig) négy kis fiatorony (más néven fióktorony, vagy fiálé) ül. A tetőzet alatti körüljárós, nyitott erkélyes harangház a hang terjedését és egyben a kilátást is lehetővé teszi, így a torony védelmi szerepet is betölthetett, őr- és tűztoronyként is funkcionált. A torony falsíkjához képest a tetőt hordó harangház kissé szélesebben kiugrik és ez a tömegformálás, továbbá az erkély oszlopainak könyökkötésekkel formált (többnyire) árkádíves osztásai és a deszkamellvéd faragott motívumainak ritmusa, valamint a (változatos formájú, szögletes, ívelt, taréjos) zsindelyezés rajzolata a torony díszül is szolgál.

Az ácsszerkezetű harangházas toronysisakokat egyrészt a középkori és kora újkori kőépületek kőtornyára ültették rá (Magyarvalkó, Körösfő, Bánffyhunyd, Kalotada-

⁹¹⁹ Míg a téma egyes aspektusait az értekezésben elszórva külön-külön alfejezetekben a korszak tágabb kontextusába helyezve vizsgálom, „A kalotaszegi toronymotívum, mint ikonikus építészeti jelkép” címen önálló tanulmányt jelentettem meg fókuszált tematikus megközelítésben a BTK Néprajztudományi Intézet ELKH SA-35/2021 „Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás” projekt tanulmánykötetében (Fülemile 2023).

mos, Meregyó/Märgäu, Kalotaszentkirály, Magyargyerőmonostor⁹²⁰), másrészt önálló faharanglábként a templom épülete mellett építették fel (Farnas és Magyarvista haranglábjára még áll, Kettesden 1936-ban, Sárvasáron 1933-ban, Magyarbikalon 1921-ben, Magyarókerekén 1897-ben bontották el a templom nyugati homlozatánál álló harangtornyot), harmadrészt teljes egészében fából épült fatemplomokhoz tartoztak, amelyeket egykoron kisebb részt magyar (Bábony, Nyárszó, Almástamási/Tamásfalva, Türe) de jellemzőbben román gyülekezetek használtak (Kalotanádas, Gyerőfalva/Panyik/Păniceni, Kalotabikal/Oláhbikal, Sztána, Felsőfüld, Középföld, Alsófüld, Farnas, Kiskalota, Bocs, Egerbegy, Malomszeg, Nagypetri, Türe).⁹²¹ Ezek a 20. századra megmaradt ács munkák a 17–19. században, de jellemzően a 18. században épültek.⁹²² Több olyan példa ismeretes, amikor a régi templom és fatorony nem élte túl a 19. és 20. század újjáépítési „lázát” és a korábbi épületet a gyülekezetek egy jellegtelenebb pallérépületre cserélték le. A román közösségekben is jellemzően a 20. század folyamán, vagy a 21. század elején nagyobb, bizáncias kőtemplomot építettek és a megmaradt fatemplomok – amiket nem bontottak el, vagy szállítottak el máshova –, használaton kívül vannak, esetleg évente csak egy-egy szertartást mutatnak be bennük. (A vidék megmaradt román fatemplomai pusztuló állapotban vannak, a templombelsőt borító 18., 19. századi falképek a beázásoktól évről évre szemmel láthatóan romlanak.)

Az erdélyi és kolozsvári gótikus templomépítészet emlékét őrző népi ács munkák e jellegzetes formai változatának elterjedési területe a Felszegen, az Almás mentén és a Kapus-vidéken meglepően és elgondolkodtatón pontosan rajzolja ki annak az egykori nagyobb magyar történeti vidék településhálójának a fantomképét, ahonnan a magyarság a 17–20. század katalizmaíának és etnikai folyamatainak köszönhetően a távolabbi, vagy közelebbi múltban eltűnt. (Pl. Almásszentmária, Tamásfalva, Bocs, Meregyó, stb.)⁹²³

⁹²⁰ Magyargyerőmonostor középkori eredetű, a bencés építő hagyományokat őrző templomának egykori kettős nyugati homlokzati torony párjából az északi maradt meg, amelyre az 1830-as években a torony megerősítése után került a toronysisak. Malonyay Dezső 1907-ben írja: „*Külön érdekessége van abban, hogy erre az időmegviselt, sok száz éves romra fölépítették a magyaros új toronytetőt, zöldre festött harangházzal, piros cserepes sisakkal*” (Malonyay 1907: 78.)

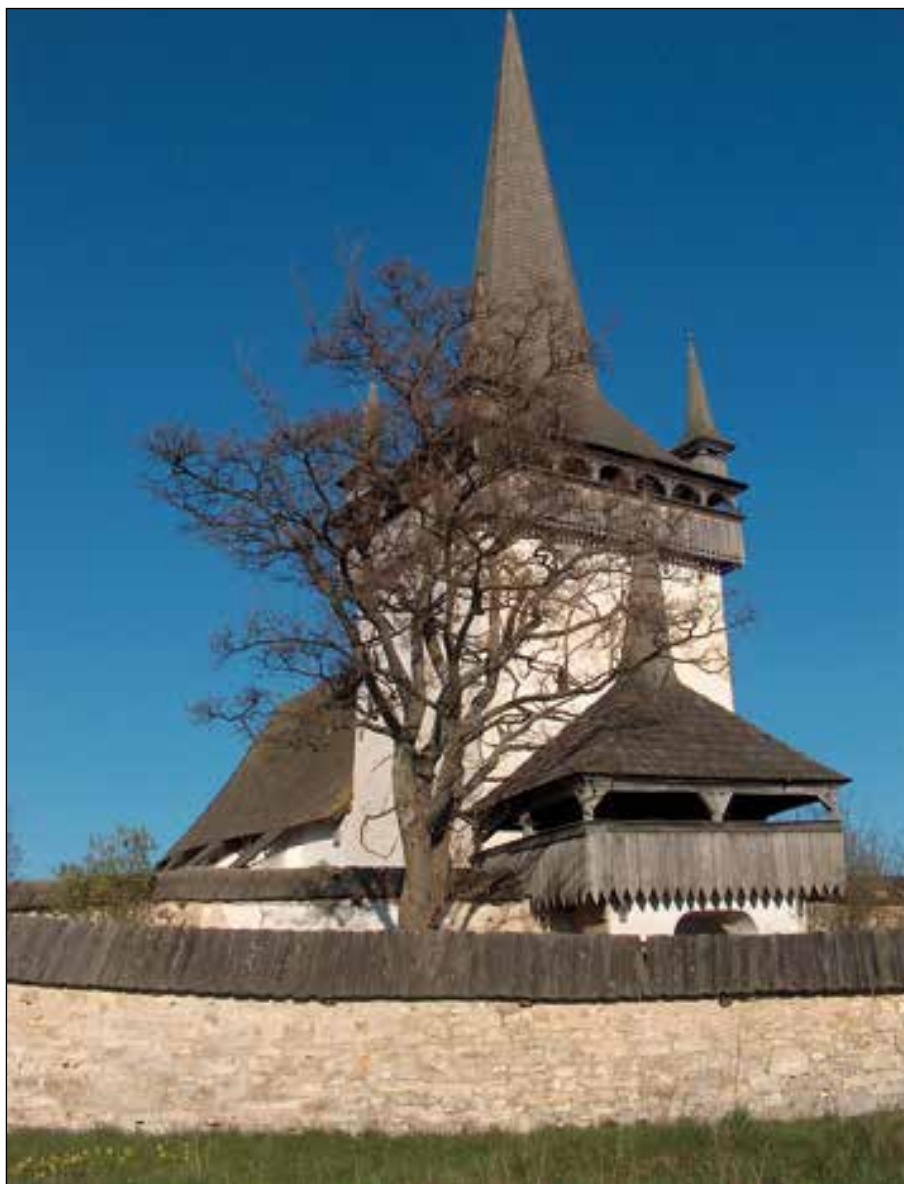
⁹²¹ Nagypetri 17. század elején épült román fatemploma 1966-ban a Kolozsvári Néprajzi Múzeum szabadtéri részlegében, a Vuia Romulus Parkban lett elhelyezve. A türei fatemplomról amely a bukaresti szabadtéri néprajzi múzeumban (Muzeul National al Satului Dimitrie Gusti) lett felállítva és felszentelve, a későbbiekben még szó lesz.

⁹²² Szinte Gábor és fia László megbízást kaptak a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályától, hogy a felméréseket végezzék Erdélyben. 1912-ben mintegy háromhavi terepbejárással mérték fel a Felszeg, Alszeg, az Almás patak fő- és mellékágainak, a Kajántó és a Borsapatak vidékének 20 fatemplomát és harangtornyát, fotókat, rajzokat, alapos szerkezeti rajzokat készítettek. Munkájukban részletezően feltárják az építés folyamatát, mérnöki tudással értelmezik a tornyok szerkezetét, kronológiai, tipológiai sorozatot állítanak fel. (Szinte G. 1913, Szinte L. 1913.)

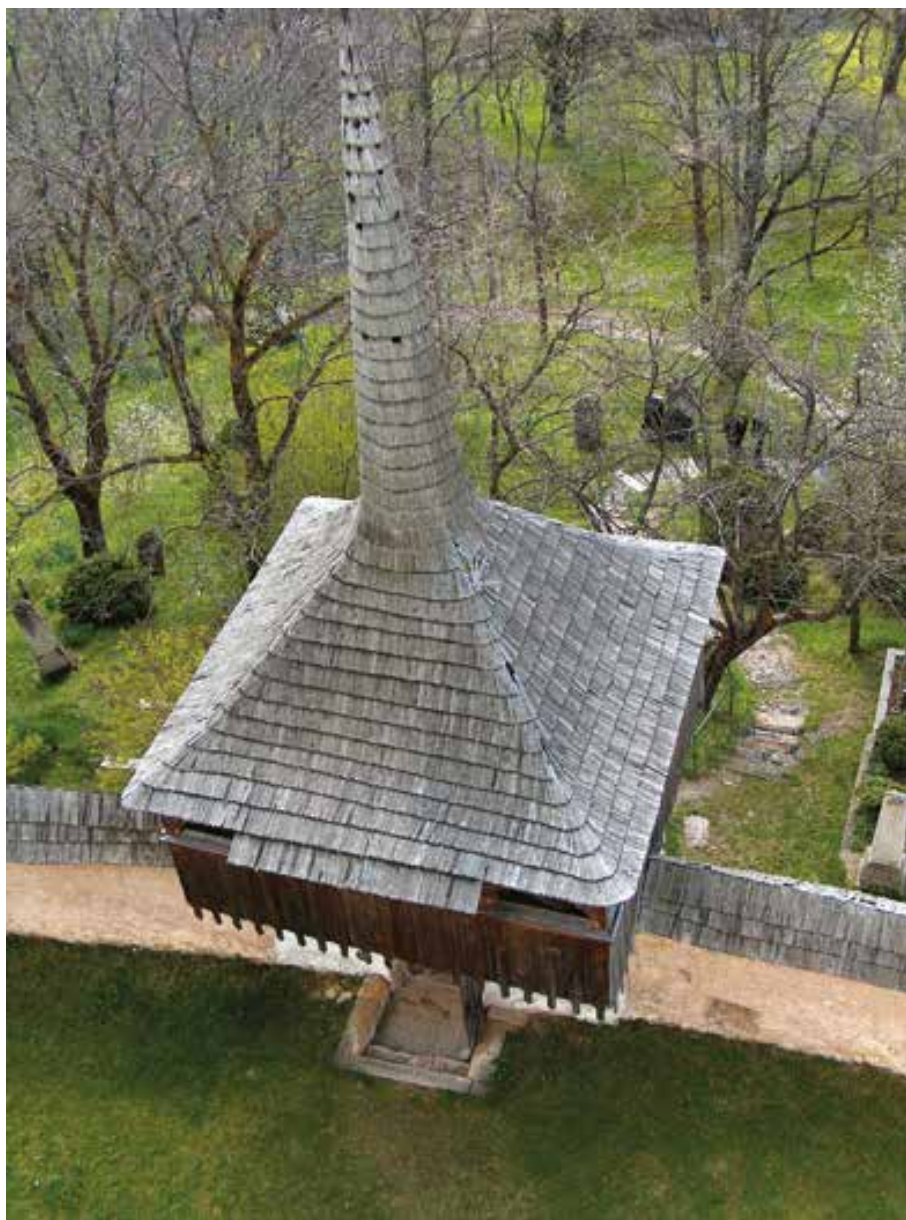
⁹²³ Kalotaszeg középkori településhálójáról és a magyarlakta térség határai változásának több évszázados folyamatairól lásd: Balogh–Fülemlé 2004: 143–201. A román fatemplomoknak a Kalotaszeg tágabb térségében jellemző formai változatairól áttekintést ad: Szinte G. 1913. és újabban gazdag illusztrációkkal az építészetéről és festett dekorációjáról: Cîmpian 2002a, 2002b. Az erdélyi, szatmári, máramarosi, bihari román fatemplomoknak az 1920-as évektől meginduló román művészettörténeti kutatásainak áttekintése nem feladata e dolgozatnak, csak néhány kutató nevét említjük: Coriolan Petranu, Victor Brătuțescu, Atanasie Popa. A II. világháború után Ioan Toșa, Eugenia Greceanu és legfőképpen Ioana Cristache-Panait munkásságát érdemes kiemelni, aki többek között az Almás völgye templomairól is publikált. (Cristache-Panait 1969.)

168. kép: Magyarvalkó középkori eredetű református templomának látványa a Magyargyerőmonostorról érkező földút felől közeledve. (Fotó: FÁ, 1994)

169. kép: A kettős fallal kerített magyarvalkói templom nyugati oldala. A torony és a cinterem erődítés falának a déli és nyugati oldalán levő fatornyos kapubástyák 1690-ben épültek. A harangházas körüljárós erkélyes toronysisak a 18. század eleji tűz után épült. (Fotó: FÁ, 2001)

170 kép: A magyarvalkói kerített templomnak a temetőből a cinterembe vezető déli bejárat tornya, zsindellyel borított, egyszerűbb, hegyes szoknyás sisakkal, jó arány és formaérzéssel fióktornyok nélkül épült. (Fotó: BB, 2004)

171. kép: Kalotaszentkirály középkori templomának 1762-ben épített tornya a távolból.

172. kép: Az 1764-ben (egy földrengés után) épült körösfői református templom északi oldala.
(Fotó: FÁ, 2004)

173. kép: Meregő gótikus temploma 1506-ban épült. A magyar lakosságát vesztett falu temploma az 1700-as évek végén került a román egyház kezére. 1824-ben egy viharban ledőlt tornyát, Balogh Antal kolozsvári ács építette újjá. (Fotó: FÁ, 2003)

174. kép: A Bánffyhungad főterén álló középkori eredetű református templom déli oldala. A torony kőfala 16. század elején, sisakja az 1770-es években épült. A torony eredetileg az erősített templom 1887-ben lebontott kőfalának bástyája volt. (Fotó: FÁ, 2001)

175a és b kép: Kraszna középkori eredetű református templomának 1708-ra elkészült erkélyes, körüljárós harangházának faszerkezete, valamint a harangház tölgyfából ácsolt, csapolt tartószerkezete a kőtorony falain belül. (Foró: FÁ, 2023)

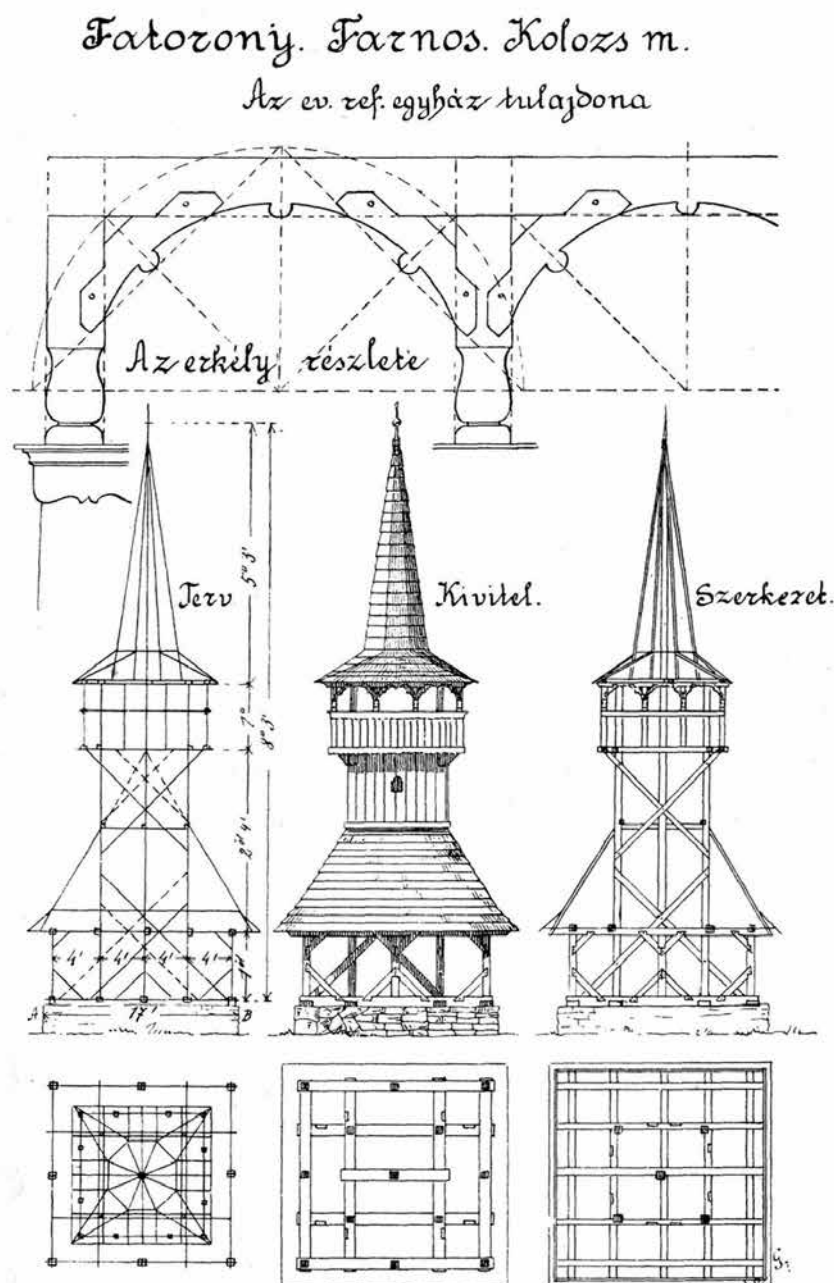
176. kép: Az egykori magyarbikali fa harangláb, Szinte Gábor fotóján, 1912-ben. A 17. század első felében épült tornyot 1921-ben bontották el. (Szinte G. 1913: 2) A harangláb makettjét Szinte Gábor 1 : 10 léptékben elkészítette, hogy megértse az ácsszerkezet készítésének folyamatát. Az ő és fia, Szinte László által készített rajzok és fotók a Néprajzi Múzeumban vannak, a makettnek nyoma veszett (Tasnádi 2013: 17), de fotója az 1913-ban közzétett tanulmányában látható. (Szinte G. 1913: 7)

177. kép: Ketyesd 1936-ban elbontott régi temploma a hozzáépített nyugati fatoronnyal. (Szinte G. 1913: 10.)

178. kép: A farnasi harangláb. A középkori templom mellett a 18. század elején tölgyfából épült, kőalapzaton álló, szoknyás harangláb, jelentős népi építészeti emlék. Harangjai között van egy 1475-ből származó. (Fotó: FÁ, 2005)

179. kép: A Farnasi harangláb szerkezete Szinte Gábor rajzán. (Szinte 1913: 14.)

180. kép: A pányiki (Gyerőfalva/ Păniceni) román görög-katolikus fatemplom. Épült 1730 körül, a déli bejárati oldalra toldott tornác 1850-ben készült. (Fotó: FÁ, 2005)

Az erdélyi faépítészeti kutatásában megkerülhetetlen Balogh Ilona (1912–1947) művészettörténész, néprajzkutató munkásságára már korábban utaltunk.⁹²⁴ Hozzá hasonlóan a kalotaszegi szakrális faépítészeti kutatásában újabb előrelépést hozó Miklósi-Sikes Csaba építész, műemléki szakember is határozottan jelenti ki:⁹²⁵ „A négyfiatornyos, árka-dos, nyitott galériás fa toronysisak formája a kalotaszegi faépítészeti legjelesebb sajátossága. Eredete a középkor építészetiében gyökerezik, de ezeknek az építőelemeknek egyazon tornyon történő bemutatása, csakis e vidék sajátja.”⁹²⁶

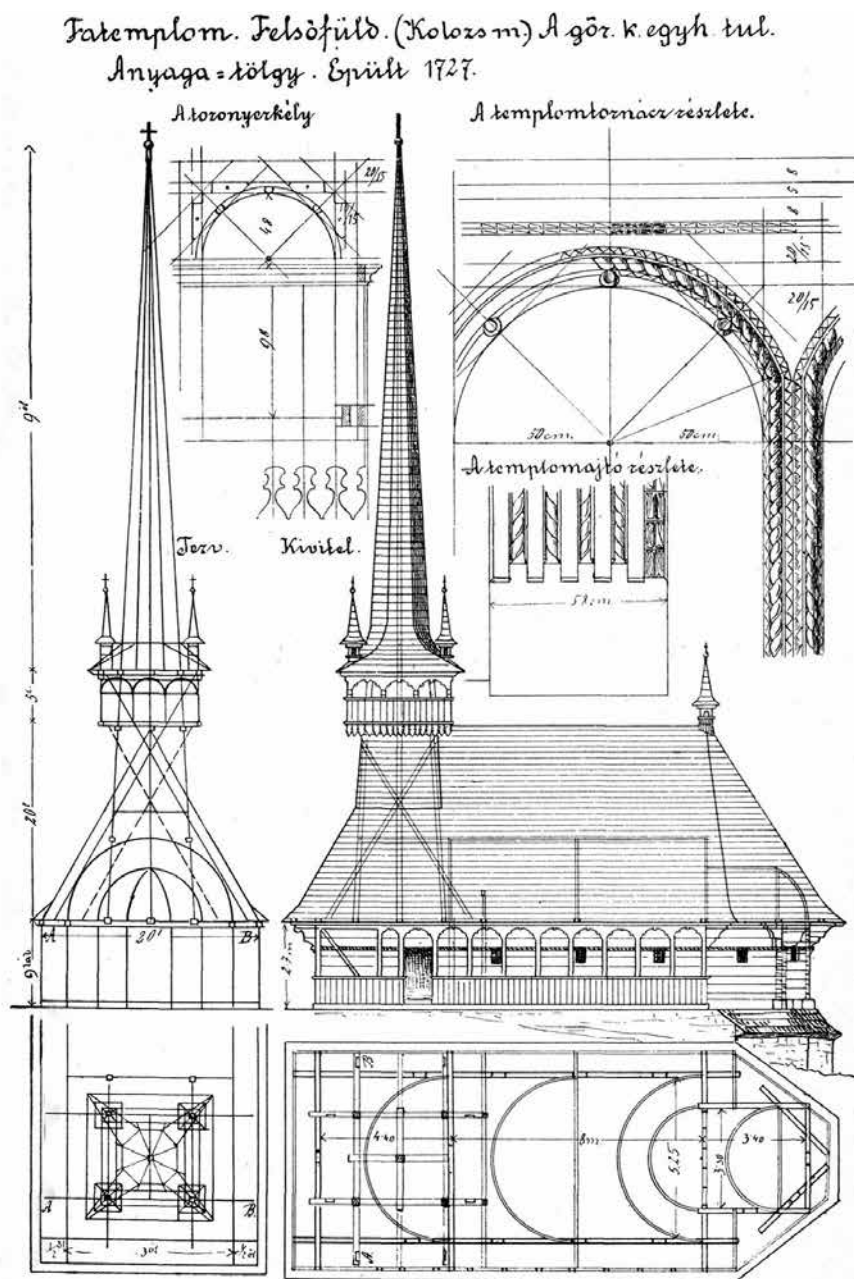
⁹²⁴ Balogh I. 1933, 1944. (A disszertáció 152–154. oldalán egy hosszabb idézetet is közlünk tőle.) A fiatalon elhunyt művészettörténész, néprajzkutató a faépítészeti írott és tárgyi emlékeit áttekintő monográfiájában a négyfiatornyos erkélyes formának a Tiszántúlon való terjedését nemcsak a 16. és 17. századi közös Tisza vidéki – partiumi – erdélyi református múlttal magyarázza, hanem lehetséges mintaként, közvetítőként megnevezi Nagybánya református templomának 1619-ben épített (1769-ben leégett) tornyát, amelynek mesterét, Farkas Pétert név szerint is ismerni és aki Bethlen Gábor fejedelem szolgálatában állt. (Balogh I. 1933: 39–40.) A négyfiatornyos toronysisak előfordulásának európai párhuzamait az észak-nyugat-német és németalföldi gótikában (főleg Lotaringia, Vesztfália, Flandria területén, lásd pl. az aacheni palotakápolna 1350 k. épült nyugati harangtornyát) és útvonalát levezetni – valószínűsíthetően a százszok kapcsolatrendszerén keresztül –, továbbá Kalotaszegen kívüli erdélyi előfordulásait (pl. Nagyszében székesegyházának 1520 k. elkészült és részben Mátyás király adományából épített toronysisakja, vagy a csíkrákosi templom középkori tornyára 1758-ban ráépített harangház) végigkövetni egy tipológiai, kronológiai sorozattal, bőven meghaladja e fejezet kereteit.

⁹²⁵ Az összefoglaló tanulmány mellett a helyi emlékek, levéltári és parókiái iratanyagok tanulmányozásával szerzett történeti adatokat falvankénti bontásban adattárba is rendezi. (Miklósi-Sikes 1999: 92–116.)

⁹²⁶ Miklósi-Sikes 1999: 74.

181. kép: A felsőföldi román görög-katolikus fatemplom, amely a vidék legszebb és legmagasabb tornyú fatemploma, déli oldali bejáráttal, árkádos tornáccal. A bejárat fölötti felirat tanúsága szerint az egregyi Freantj Nicoara és a kendermáli Brudul Petre építette 1727-ben. (Fotó: FÁ, 1995)

182. kép: A felsőfüldi román fatemplom Szinte Gábor által készített szerkezeti rajza. (Szinte 1913: 18.)

183. kép: 18. századi falkép a felsőföldi görög-katolikus fatemplomban, a konkolyt vető ördög alakjával. (Fotó: FÁ, 1995)

A toronymotívum jelképisége 1990 után

Magyarországon a II. világháborút követő kommunista politikai fordulat antiklerikalizmusával hosszú időre visszaesett és kontrolálttá, bürokratikussá vált a templomépítkezések lehetősége. Ebben az időben, ha egy-egy imaház, gyülekezeti terem kivitelezése engedélyt is kapott, szakrális jellegét nem lehetett építészeti eszközökkel „megünnepelni”.⁹²⁷ Az 1970-es évektől gombamód szaporodó házgyári technológiával felépített hatalmas lakótelepeken nem tervezték, nem is engedték templomok építését.⁹²⁸

Az 1990-es rendszerváltozással a vallási életnek és az egyháztámogatásnak új korszaka köszöntött be, amikor az egyházi építkezések újra nagy lendületet kaptak és jelentős támogatást élveztek.⁹²⁹ Az új templomok egy jó része lakótelepeken (Budapest Békásmegyer, Káposztásmegyer), szocialista ipari városközpontokban (Százhalombatta, Dunaújváros, Paks, Miskolc-Felsőváros) és nagyvárosok külső kerületeinek kertvárosi övezetében, vagy agglomerációs körzetében épültek fel (Törökbálint, Soroksár, Pestszerterzsébet, Rákosliget, Rákoskeresztúr, Gyál, Érd). Ezekben az esetekben nem lehet azt állítani, hogy adott lett volna egy olyan történelmi városi örökség, amelynek architektúrális előzménye meghatározó lett volna, s amely a „hely szelleméhez” való igazodást igényelt volna. Ezeken a helyeken az új templomépületnek szigetszerű objektumként kifejezetten a környezet ellenére, azzal ellentétben kellett megteremteniük a maguk spirituális „insula” auráját és „csendjét”. Ez nemcsak nehézség, hanem lehetőség is az építés

⁹²⁷ Mindemellett a képet árnyalja, hogy Lantos Edit levéltári kutatásai során 1945 és 1989 között 278 katolikus egyházi rendeltetésű épületről gyűjtött adatokat, bár ebből jellemzően 1945 és 1970 között bő 100 épület esetében csak átalakítással (lakás, garázs, műhely, stb.) nyertek miséző helyet, kápolnát. (Lantos 2018: 12.) Ritkábban, de akadt építészeti értéket képviselő új modernista épület is, mint például Csaba László és Szabó István templomai, melyek a korszaknak „az állami irodák szorításában született egyedi hangnemű csúcsművei” (Kovács 2010: 19.) Kovács Dániel így fogalmaz: „valójában néhány tucatnyi az az épület, amely eléri az említésre érdemes nívót. A többi egy-egy közösség szorgos munkájának esztétikailag kevésbé, szociológiai szempontból viszont annál figyelemreméltóbb munkája.” (Kovács 2010: 17.) Az egyház és az állam viszonyának konszolidálódásával és az 1958–1970 között érvényben lévő szabályozás feloldásával az 1970-es évek második felében és a 80-as években indulnak újra a nagyobb léptékű építkezések. (Magyarország és a Vatikán viszonyában az állam kirakatpolitikájának gesztusa volt az 1980-ra a római Szent Péter bazilika altemplomában elkészült Magyarok Nagyasszonya kápolna elkészülte is.) Az 1945–1989 közötti egyházi építkezések számbeli alakulását grafikonra vetíti: Lantos 2018:27. A szocializmus időszakának templomépítéseiéről lásd még: Vukoszávlyev – Urbán 2016., Urbán 2019.

⁹²⁸ Az első „jogelőd nélküli” új templom, amelynek megépítésére Lékai bíboros, esztergomi érsek kérésére – aranymisés évfordulója tiszteletére – adtak kivételesen engedélyt ugyan nem a lakótelepen, hanem pár utcával arrébb Pütkösdfürdőn épülhetett meg 1984–1986-ban, Csaba László építész tervei szerint. (A Szent Özséb templom építéstörténetéről lásd: Sági 2020.)

⁹²⁹ A rendszerváltozás utáni évtized adatai a templomépítkezések fellendüléséről tanúskodnak. Csupán az 1989 és 2001 közötti bő évtizedben például 265 templom épült Magyarországon, amelyből mintegy 50 református templom. (Lőrincz: 2000: 7.) A református templomoknak a BME-n hallgatók bevonásával készülő adatbázisáról: Vukoszávlyev 2016. Szintén egyetemi szeminariumi munkából nőtt ki a KRE művészettörténet szak docense kezdeményezte kötet, amely a 2010 és 2020 között épült mintegy 50 új, országsszerte épült református templomból mutat be tizenötöt. (Ordasi 2021. A KRE rektori hivatalának 2021. évi falinaptára ebből tizenkettőt mutat be röviden. Lásd: Károli falinaptár 2021 – református templomok by Károli Gáspár Református Egyetem – Issuu, Letöltés, 2023. 03. 22.)

184. kép: Az elsősorban az erdélyi kisebbségek ellen irányuló romániai falurombolás elleni tüntetés 1988. június 27-én a Hősök terén. (Fotó: Fortepan adományozó: Vési Ágnes, fotószám: 136962. <https://fortepan.hu/en/photos/?donor=V%C3%A9si%20%C3%81gnes> Letöltés, 2023. 02. 19.) A transzparensen Erdély jelképek, református fejfa, négyfiatornyos kalotaszegi templom, székely kapu, parasztház szász/torockói/székely jelleggel.

sámára, amikor tisztán a modern építészet nyújtotta eszközökkel, de mégis szimbólumerejű épületet emelhet, amely a hétköznapi valóság nem egyszer kiábrándítóan sivár igénytelensége ellenére teremt új kontextust kizárólagosan a saját rendszeréhez igazodva és képes megemelni maga körül a teret. A rendszerváltozás után – különösen a protestáns – egyházi építkezések számára így még hangsúlyosabban a saját tradíció vált viszonyítási ponttá.⁹³⁰ Gyakorlatilag a két világháború között megteremtett, az egyház liturgikus szükségleteihez alkalmazkodó és identitását reprezentáló templomtípus vált újra iránymutatóvá: – az evangélikus egyháznak az „erős vár” és „magtár” gondolat mellett

⁹³⁰ A késő Kádár-korszakban az állam és az egyház kapcsolatában bekövetkező enyhülés idején a gyülekezetek erősödni kezdtek. Az 1960-as és 70-es évek modernizmusára válaszreakcióként az 1980-as és 90-es évektől egy posztmodern fordulat következett be. (Az állampárti ideológia és a modern építészeti formatörzsek között retrospektív visszatekintéssel egyenlőségjelet vonó utókor nem feltétlenül kíméli a korszak építészeti egyébként jelentős alkotásait.) Az ideológiai kötöttségek alól szabadulni akaró, identitásukat kereső és az építési folyamatba beleszóló egyházi közösségek a gyökereiket keresve szorgalmazzák a történelmi hagyományaikra történő historizáló utalásokat. (Ezek a folyamatok egyébként nemzetközi kontextusba is ágyazhatóak. A templomépítő közösség lelkisége, akarata, saját belső erőinek mozgósítása a II. Vatikáni Zsinat 1962–65 óta a katolikus egyházban is deklaráltabbá vált.)

a téglapítészeti hagyománya,⁹³¹ a református egyháznak az erdélyi székely és kalotaszegi referenciák. Millisity Máté építészettörténeti szakíró így fogalmaz: „A rendszerváltás utáni református templomok leginkább a hagyománytisztelet szellemében készültek, Erdély, azon belül Kalotaszeg építészeti hagyományaihoz kapcsolódtak. A hangsúlyozott középtornyos, hegyes sisakkal záródó új budapesti templomok a kalotaszegi örökség folytatásaként olykor a középső sisakot közrefogó négy, kisebb fiatoronnyal készültek el.”⁹³²

Az erdélyi utalások evidenciáját erősítette, hogy Magyarországon a rendszerváltozás előestéjének tekinthető, a romániai falurombolás elleni hatalmas tömegdemonstráció,⁹³³ majd a Temesvárról kiinduló forradalmi lendület, a Ceausescu rendszer összeomlása, a Marosvásárhelyi események, a határ kinyitása, a Magyarországról Erdélybe irányuló szolidaritási akció, a református egyház kapcsolatainak keresztül is odaáramló segítségnyújtás a személyes érzelmi ráhangoltság és az élő kapcsolatok szálainak megerősödését hozta. Tehát az Erdélyi kérdés, Erdély-járás már nemcsak egy szűk értelmiség és a táncházmozgalom fiataljainak volt a szenvedélyes ügye, hanem a fentiek együttesen Erdélyt – mintegy negyvenévnnyi elhallgatás után –, a szélesebb társadalom közérdeklődésének homlokterébe állították. A 1990-es és kétezres évek első évtizedének felfűtött politikai légkörében a hazai (privát, közösségi és állami) emlékállítási gyakorlatban, nyilvános terekben olyan, az erdélyi magyar népi kultúrára utaló szimbólumok, mint a kopjafa és a székelykapu, soha nem látott népszerűségnek örvendtek, nemzeti jelképekké váltak.⁹³⁴ (Nem véletlen, hogy a rendszerváltozás utáni években megépült református templomok egyike Budakeszin egyben emlékmű funkciót is betöltve, a „Határon Túli Magyarok Emléktemploma” elnevezést kapta.)⁹³⁵

Ugyanez a 1980-as, 90-es években és a kétezres évek első évtizedében a népi építészeti hagyományok, azon belül is az erdélyi népi építészet és Kós Károly örökségének

⁹³¹ Lásd például Nagy Tamás evangélikus templomait (Sopronnémeti, 1997: <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/evangelikus-templom-sopronnemeti/>, Dunaújváros, 1995: <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/evangelikus-templom-dunaujvaros/>, Balatonboglár, 1999: <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/evangelikus-templom-balatonboglár/>, vagy Pazár Béla és az MNPD Kft Csillaghegy-Békásmegyeri Evangélikus Egyházközségének templomát és szeretetotthonát: <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/evangelikus-templom-es-idosek-otthona-bekasmegeyer/>, Letöltés: 2023., 01. 15. Továbbá a budai és budapesti gyülekezetek templomait, Benczúr László munkásságát.

⁹³² Millisits 2021.

⁹³³ 1988. június 27-én a Hősök terén a hivatalos jelentések szerint 30 ezer, pártatlan források szerint 80–100 ezer ember részvételével zajlott a békés és méltóságteljes tüntetés.

⁹³⁴ Nagy politikai, társadalmi változások időszakában fokozódik a szimbolikus szférában történő aktivitás, az identitásmarkerek demonstrálása, a nyilvános térbe helyezett jelképekkel történő szimbolikus térfoglalás, az emlékeztetőhelyek kialakítása, a politikai és nemzeti diskurzusokhoz kötődő versengő térhasználat. A témának kiterjedt antropológiai, történettudományi, művészettörténeti irodalma van, amelynek kutatása Magyarországon és Erdélyben – elsősorban a csíkszeredai KAM munkásságához kötődően – a rendszerváltozástól erősödött fel. A teljesség igénye nélkül idézünk néhány munkát: Potó 1989, Gal 1991, Hofer 1992, Sinkó 1992, Bíró – Bodó 1993, A. Gergely 1997, Bodó J. 2000, Feischmidt 2003, Gagy 2004, L. Juhász 2005, Ilyés 2010, Gyáni 2010, Balassa M 2011, Jakab 2012, Erőss 2018.

⁹³⁵ Basa Péter 1994-től tervezett és 1999-re befejezett temploma mind nagyobb nemzeti, mind kisebb lokális léptékben az emlékállítást szolgálja, ugyanis a budakeszi református gyülekezet nagy része Erdélyből érkezett betelepülő. Erdélyi utalás az erődtemplomszerű ablaktalan ívelt fal, a terméskő felület, a faanyag bőséges használata kívül és belül, a látszó fedélszék, a tető zsindeleyborítása és legfőképpen nyilvánvaló szimbólumként a kalotaszegies, tűhegyes sisakú, fával borított harangtorony. <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/reformatus-templom-hataron-tuli-magyarok-emlektemploma-budakeszi/> Letöltés 2023. 01. 17.

185. kép: Határon Túli Magyarok Református Emléktemploma (készült 1994–1999). Tervezte Basa Péter, Budaörs. (Fotó: Globetrotter19, Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Határon_Túli_Magyarok_Református_Emléktemploma_1999_Budaörs.JPG Letöltés 2023. 01. 17.)

újráfelfedezését hozta az organikus építészeti szemlélet Makovecz Imre és Csete György nevével fémjelzett irányzata. Iskolateremtő egyéniségük körül a már az 1970-es, 1980-as években folyó konzekvens műhelymunka megalapozta, hogy a tanítványi körök keze alól is nívós munkák sora kerüljön ki. A kalotaszegi torony motívum magától értetődően jelent meg újra a fent vázolt kontextus részeként a szimbolikus tartalmakat elkötelezetten közvetíteni kívánó építész munkáiban Erdély jelképként és a magyar református egyház identitásának architekturális emblémájaként.

Bár több épület példáját is tárgyalhatnánk, részletesebben néhány épületet emelünk ki: Makovecz Imrének az 1992-es sevillai világkiállításra készült magyar pavilonját, Csete György 2005-ben elkészült Debrecen-tégláskerti református templomát, a Gyertyános Zoltán és Békefi György tervezte 2001-re elkészült békásmegyeri református templomot, Czégány Sándor 2013-ra Helvéciaán és 2019-re Monorierdőn felépült református templomait és a Soroksár-Újtelepen Rüll Tamás és a MAKONA csoport tervei alapján épített, 2020-ban felavatott református templomot.

A rendszerváltozás utáni időszakból az első épület, amit részletesebben tárgyalunk, az nem egyházi, de szimbolikus jelentéseket gazdagon hordozó építmény, melynek – mint általában a világkiállítási pavilonoknál szokásos –, deklarált szerepe az erős jelképiség, a nemzeti imázs képviselése, az identitás-reprezentáció. Az 1992-es Sevillai Expo Makovecz Imre tervezte, magyar pavilonja komoly nemzetközi elismerést váltott ki, közte volt azoknak az épületeknek, amelyeket művészi értékük miatt a világkiállítás után nem bontottak el.⁹³⁶ Makovecz kézműves technikákkal megvalósított pavilonja⁹³⁷ ugyan nem szakrális épület, de olyan konzekvensen végigvitt, összetett szimbolika érvényesült az épület minden részletében és a belső térbe helyezett, eget és földet összekötő „világfa” körül zajló, fény és hanghatásokkal kísért programban, hogy az organikus szemléletet tükröző profán csarnok spiritualitása templomi áhítatot teremtett. A Gemencről hozott, speciálisan kiemelt, gondosan gyökérmosott hántholt tölgy gyökerei az üvegpadló alatt megvilágítva látszódtak. Az üvegfüdém alatt egy lefelé mélyített negatív kupola a végtelenített tér érzetét keltette. A lebegni látszó lombtalan fa grafikus sziluettje egyfajta nem evilági, mitikus szent hely érzetét keltette. Ezt a látogatók is érezték. Az ökológiai gondolkodás felkarolásáról ismert Károly herceg (ma III. Károly angol

⁹³⁶ A világkiállítás 102 pavilonjából 32 áll még. A magyar pavilon 2008 óta Andalúzia Történelmi Örökségének listájára (Catálogo General del Patrimonio Histórico Andaluz) is fölkerült, mint kiemelkedő turisztikai jelentőséggel bíró épület. Az Expot követően a magyar pavilon épületében néhány éven át 2013-ig egy interaktív múzeum, az „Élő energia pavilonja” (Pabellón de la Energía Viva) működött, amely a megújuló energiával és a környezetvédelemmel népszerűsítésével foglalkozott. Azóta nem használják. Az épületnek az anyagából és funkciótlanságából eredő állagromlása nagyon előrehaladt.

⁹³⁷ Méretei: 50 m hosszú, 17,5 m széles, legmagasabb pontján 34 m magas.

király) Makovecz Imrének a pavilonban tett látogatása⁹³⁸ után küldött levelében ezt írta: „Úgy érzem, a pavilon a józan gondolkodás őrtornya egy materialista és középszerű világ örvényében. A pavilon a hit, az összhang, és mindenekelőtt az igaz humanitás szimbóluma. A legemlékeztetesebb számomra a fa illata, a toronyban a faszervezet pusztán hagyott csodálatos látványa volt. A fa gyökereivel az üvegödémbe ágyazva egy igaz tehetség zseniális ötlete, és én szeretnék teljes szívből, a legmelegebben gratulálni Önnek [...] Igen nagy baj, hogy az emberek többsége, úgy tűnik, azzal áztatja magát, hogy a mai világban a technológia az egész élet alapja, semmint annak csak egy hasznos és fontos aspektusa.”⁹³⁹

A sevillai pavilon fabordázatú tartószerkezetét kosárárvben elnyújtott, szürke palával fedett,⁹⁴⁰ szinte földig futó dombszerű héjazat borítja, melynek gerincén hat, váltakozó magasságú, (ténylegesen harangokkal felszerelt) torony ül. A hetedik, a bejáratot megkoronázó szárnyas „vezér” torony – a tervező más munkáit is jellemző módon – antropomorf utalásokkal sisakos maszkot formáz. A tornyok testét, amelyek a pavilon belsőépítészetét alkotják, a tetőzet nagy köpenyként takarja. Az egymás mellett sorakozó tornyok a belső teret két részre osztják. A tornyok „kétarcúak”, a tető két oldalán, illetve az észak-déli tájolású pavilon keleti és nyugati térfelén más-más karaktert mutatnak. A bejáratú torony felé forduló keleti oldalon a csillogó palaborítással és a fakeretes csúcsíves nyílásokkal – mint hét vezér megannyi harci sisakja –,⁹⁴¹ a jellegzetes makoveczy formavilágot tükrözik. (Errefelé néz a napos és holdas fiatoronnyal ellátott latin keresztos torony, amely az 1991-re felépült paksi Szentlélek templom homlokzati tornyának látványát eleveníti fel.) A kelet és nyugat „találkozásának” határára épült négyzetes tornyok három másik oldalukkal a történelmi egyházak építészeti hagyományait idézik, nemcsak a torony-csúcsdíszekben, hanem a tetőformákban és a vakolt fehér homlokzat európai

⁹³⁸ Károly herceg néhány nappal a hivatalos április 8-iki megnyitás előtt látogatta meg a világkiállítást. A portáról telefonáltak fel a magyar pavilonba, hogy Károly herceg módosította a programját és legelőször a magyar pavilont kívánta megtekinteni a brit előtt. (Károly herceg és Makovecz Imre szívélyes kapcsolata 1990. májusától datálódik, amikor a hercegi pár hivatalos magyarországi programjának részeként amíg Diana a Pető Intézetbe látogatott, addig Charles Makovecz Imrét a lakásán látogatta meg. Ettől kezdve tartották a személyes kapcsolatot.) – Siklósi József szíves személyes közlése. Az Ybl-díjas Siklósi József Makovecz Imre tanítványa, huszonnégy éven át közvetlen munkatársa volt. A sevillai pavilon Makovecz-féle látványterveiből készült engedélyezési és kiviteli tervekét ő és két másik tanítvány, Csernyus Lőrinc és Turi Attila dolgozta ki. Az 1991 áprilisától egy éven át tartó kiviteli munkálatokat a helyszínen először rotációban mindhárman, majd szeptembertől Siklósi irányította, míg Turi és Csernyus a budapesti irodából támogatta a projektet.

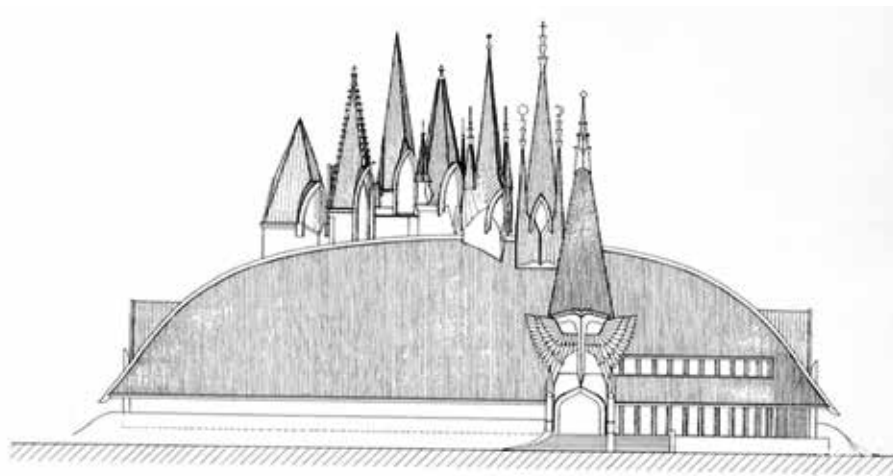
⁹³⁹ Részlet Turi Attila visszaemlékezéséből, In: Sevilla 30 – Lomniczi Péter és Turi Attila visszaemlékezése – Cikkajánló 22/4 2023. február 24. <https://orszagepito.net/sevilla-30-lomniczi-peter-es-turi-attila-visszaemlekezese-cikkajanlo-22-4/>, Letöltés, 2023. 03. 01.

⁹⁴⁰ Spanyolországi palabányából származott a tetőfedéshez használt pala. A pavilon 1993-ban megkapta a „Spanyolország legszebb palatető épülete” díjat.

⁹⁴¹ Ezeket Makovecz „arcok”-nak nevezte.

186. kép: Az 1992-ben megrendezett sevillai világkiállítás Makovecz Imre tervezte magyar pavilonjának tornyai 2016-ban. (Fotó: https://yosoyunmedina.files.wordpress.com/2016/04/dsc_0326firma.jpg, Letöltés: 2023. 02. 25.)

187. kép: Az 1992-ben megrendezett sevillai világkiállítás Makovecz Imre féle magyar pavilonjának tervrajza. (A kép forrása: https://htca3expo92.files.wordpress.com/2015/05/expo_hungria.jpg Letöltés: 2023. 02. 25.)

188. kép: A sevillai világkiállítás magyar pavilonjának 1:50 méretarányú, fából készült, az épület vázszerkezetét megmutató makettje. Terv: Makovecz Imre. Makett: Dankó István. 1991. (A tárgy leltári száma: Magyar Építészeti Múzeum MDK Múzeumi Osztály 2001.8.1, Fotó: Nyirkos Zsófia In: Magyaróvári Fanni Izabella: A hónap műtárgya _ 2022. december. <https://memmdk.hu/cikkek/a-honap-mutargya/a-honap-mutargya-2022-december>, Letöltés: 2023. 02. 25.)

történeti stílusokra utaló tagozásában is.⁹⁴² A hat torony közül három fiatornyos, s ezek közül is a középső az ácsolt harangházas, erkélyes, deszkamellvédés templomtornyok látványával játszik.⁹⁴³ A fiatornyos harangtornyok Erdély, Kalotaszeg és a református egyház metaforájaként kelet és nyugat találkozásának középvonalára állítva egy nagyobb összefüggés rendszerben jelennek meg. (Az Expo távlati képeiből látszik, hogy a magyar pavilonnak a Magyarország történelmi egyházait jelképező tornyai messziről láthatóan följe magasodtak a kiállítási épületeknek. A pavilont a nyugati oldalról Ausztria, a keletiről a Vatikán épülete fogta közre.)

Csete György (1937–2016) Debrecen-Tégláskertben felépített református temploma életműve összegzésének tekinthető.⁹⁴⁴ Vallomása szerint a városnak a református kollégium diákjaként itt töltött éveit kívánta megköszönni. Az építész által „toronytemplomnak” nevezett épület egésze egy hatalmas, nyolcszögalaprajzú, gúlaalakzatú toronysisak, amelyre a négy fiatorony a tetősíkok találkozásának élére került. (A torony héjazatát a faszindelyre emlékeztető bitumenes zsindely borítja.) Osztatlan belső tere, mint egy sátor, melyet öt nyílás világít meg. A Csete műveire az orfűi Forrásháztól kezdve oly jellemző centrális fénytengely itt az altemplom üvegfüdémjének az úrasztala üveglapja alá helyezett nyolcszögletű felülvilágítójától indul, s a szintén nyolcszögalakú, a csillagos eget idéző csilláron és a fősíksáknak az eget láttató üveg-fém „sapkáján” keresztül húz át. A koncentrikus belső tér díszítése a fény játékán kívül a kazettás mennyezetek ihlette rácszat fölülről lefelé bővülő hálózata, ahol a lécezés keresztezési pontjait egy-egy csillogó négyágú fémcillag díszíti. A „jelépület” szimbólumai a főtorony a négy fiatoronnyal: a Megváltó és körötte a négy evangélista és a betlehemi csillag.

2005-ben Csete György egy filminterjúban az inspiráció forrásáról és a torony motívum jelentéséről beszélt, amelyet a Skanzen felső-Tisza-vidéki tájegységében, a nemesborzovai négyfiatornyos faharangláb tövében vettek föl. Az építész az ácsolt toronyra mutatva ezt mondja: *„Itt látszik egy olyan ritka, egy olyan építészeti jelkép, amiről egy egész országot neveztek el. Tehát úgy hívják Erdélyt, hogy fatornyos haza [...] Itt látjuk azt a jelképpé vált építészeti objektumot, a fatornyot, amely tulajdonképpen egész Magyarországot jelképezi, tehát ha bárhol egy ilyen meglát valaki, akkor egy dologban biztos lehet, hogy a földnek azon a pontján magyarok élnek. És még ha közelebbről meg akarom határozni – de ezzel nem akarom elkülöníteni magunkat a többiektől – akkor magyar reformátusok élnek. Az ő tornyuk vált tulajdonképpen a fatornyos haza, az egész Magyarország jelképpéjévé. Ilyet másikat nem is igen tudok mondani.”* A templom tervezésének vezéreszméjéről így

⁹⁴² Siklósi József szíves szóbeli közléséből tudjuk, hogy a keleti oldal torony „arcainak” részleteit Csernyus Lőrinc dolgozta ki. A nyugati oldalnak a történeti egyházakat idéző homlokzatai Siklósi József tervei szerint készültek. A történeti homlokzatok a romanikától indulóan egyfajta építészettörténeti kronológiát követnek, a formai jelzések ihletője eredeti épületek voltak. A balról a második négyfiatornyos torony a bánffyhungyadi templom példáját vette mintául. A koncepciót Siklósi Makoveczen kívül Szentkirályi Zoltánnal, a BME Építésmérnök kar nagyteknéti építészettörténet professzorával is egyeztetette.

⁹⁴³ Makovecz munkásságából több épületet is idézhetnénk, ahol a fiatornyos, zsindelyes toronysisak használatának szimbolikus jelentősége van: például a bukovinai székelyek kakasdi faluháza (1994), a Kolozsvár Donát utcai református templom mind a négy sarkán egy-egy négyfiatornyos torony (1994), a vargasi református templom terméskő falazatra ültetett látszó fedélszékű toronnyal (1995).

⁹⁴⁴ Csete György a tervezésre 1999-ben kapott megbízást. Állandó munkatársával, a statikus Dulánszky Jenővel (1936–2000) együtt kezdték el a munkát. A templom 2005-re készült el.

189. kép: A Debrecen Tégláskerti Református Gyülekezet temploma, épült Csete György tervei szerint, elkészült 2005-ben. (Fotó: <https://nora-bora-nora.blogspot.com/2015/08/torony-templom.html>, Letöltés, 2023. 02. 24.)

nyilatkozik: „Akkor egy darabig spekuláltam, hogy milyen templomot tervezzek én Debrecenbe a reformátusoknak. Nem kellett sokat spekuláljak rajta. Elöttem volt a jelkép épület: a fatorony. Meg bennem volt a fatornyos haza. [Szívére mutatva mondja.] Az mindig itt van, azt viszem magammal [...] ezt úgy is mondhatnám, hogy én ezt a középponti épületet viszem magammal, mindenhova cipelem. És tulajdonképpen a népi építészetünk egyik leleményét viszem magammal a szívemben vagy az agyamban. [...] Népi építészetünkből a debreceni templomban megjelenik egyszerre ennek a fatoronynak az emlékképe, mert a debreceni templom olyan, mint egy óriási méretű fatorony, amilyen nincs is még egy a világon olyan nagy. Most a nagyság természetesen nem függ össze sem a szépséggel, sem pedig az építészeti értékkel [...] Azt a templomot végülis két népi építészeti emlékképből gyúrtam össze. A fatorony látványából és a kazettás mennyezetes templomoknak az osztott síkjai adják a debreceni templomnak az oldalfalait.”⁹⁴⁵

Tehát az építész saját bevallása szerint a fatornyos templomtorony és a kazettás mennyezet – két esszenciális ismérve a kalotaszegi templomok archetipusának – volt a művészi inspiráció forrása. Csete életművében a tégláskerti templom jelentőségét elemző Rácz Zoltán tanulmányában így húz időívet az elődök és Csete között: „A tégláskerti templom erdélyi fatornyot mintáz. Ez az utalás ismét áttételes, kettős jelentésű. A huszadik század elején már egyszer felidézte a magyar szecsessió Erdély faszerkezetes építészetét, elsősorban Kós Károly munkáiban. A szeretett mester idős korában Erdélybe, szótárai Varjúvárába vonult vissza. Ide zarándokoltak a kibontakozó szerves építészet magyar fiataljai tanácsokért, baráti kézszorításért. Csete György tégláskerti temploma ezt a kézfogást hozza el Debrecenbe, folytonossá téve lélekben a magyar építészeti hagyományt.”⁹⁴⁶

A formavilágában Erdélyt és Kalotaszegét idéző építészeti részletek alkalmazására a közelmúlt református templomépítészetéből számos példát hozhatunk, melyek közül felsorolásszerűen említünk néhányat.

A Gyáli református gyülekezet számára Horváth Zoltán terve már 1982-ben elkészült, (engedélyt 1984-ben kapott, az építkezés 1986-ban kezdtek), de a templom csak 10 év múltán 1992-re épült fel.⁹⁴⁷ A magában álló harangláb négy alacsony téglapillérre ültetett hatalmas toronysisakja Szeghalmyt idéző formaképzésről tanúskodik. (Távoli analógiaként a nagymarosi református templom 1934-es felújításakor Kós Károly által tervezett torony összetett tagozású sisakját is eszünkbe juttatja.)⁹⁴⁸

A Budapest-Kispest Rózsatéri Református Egyházközség temploma Nagy Béla építésznek – a gyülekezet presbiterének – a tervei szerint épült 1992–1994-ben. Zömök gúlalakú szoknyátlan sisakja Szeghalmy Bálint egyes munkáit, például a zalaegerszegi református templom toronysisakját idézi.

A Budapest-Rákoskeresztúri Református Egyházközség kétszintes, alul urnatemetős épületének tervezését Cseh József (1924–2010) 1995-ben kezdte. Bejárati középtorny

⁹⁴⁵ Részletek Csontos János és Csontos Györgyi: *XII kőműves – Mesterek a kortárs magyar építészetből – Csete György*. (Zöldfa produkció, 2005) című portréfilmjének a 18:20 – 20:23 percek közé eső szakaszából. https://www.youtube.com/watch?v=RXtb_Xhg2V0, Letöltés: 2023. 02. 25.

⁹⁴⁶ Rácz 2008: 6.

⁹⁴⁷ A Gyál Zrínyi Miklós u. 33. alatt található épületről fotót lásd: https://www.gyal.hu/wp-content/uploads/2017/09/reformatus_templom_196420_87672.jpg, Letöltés, 2023. 02. 22.

⁹⁴⁸ Fotót lásd: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Reformed_Church,_Nagymaros, Letöltés 2022. 12. 28.

190. kép: A Budapest-Kispest Rózsáteri Református Egyházközség temploma. Épült Nagy Béla tervei szerint, felavatták 1994-ben. (Fotó: FÁ, 2023)

nyitott balkonos deszkamellvédés toronysisakot kapott. A templom avatását a Magyar Reformátusok IV. világtalálkozóján, 2000. július 2-án tartották.⁹⁴⁹

Érden, a Kálvin téren 2013-ban vették újra birtokba a templomot a bővítés, újjáépítés után.⁹⁵⁰ A városközpontban a körforgalomnál álló épület leghangsúlyosabb díszé a homlokzat bal sarkára épített, erőt sugárzó négyzetes alaprajzú, függőleges lizénákkal tagolt vörös téglából falazott torony, melynek vakolt párkánya fölött ül a visszaugratott ácsszerkezetű szoknyás sisak.⁹⁵¹

A rendszerváltozás óta eltelt időszak református templomépítészetének egyik legszebb példája a 2001-ben felavatott békásmegyeri templom. A lakótelep hegy felőli oldalán és a HÉV mellett futó, Budakalászra vezető régi 11-es főút mellett, mesterséges dombra épített, „kerített” református templomot Gyertyános Zoltán és Békefi György tervezte. A bejárati homlokzat elé ugrasztott, zömök és alacsony, lőrészerű ablaknyílásokkal ellátott homlokzati tornyon szoknyás sisak ül. A vakolt téglafalra ültetett vízszintes lécezésű harangháznak és a szoknya ereszenek a famunkája letisztult, nyugodt hatást kelt. A torony szerencsés arányokkal, de minden irányból láthatóan uralja a szélesen szétterülő épülettömböt. Az összehatás egyszerre erdélyies és olaszos. A szépen művelt kert egy zöld oázis a Békásmegyer öregfalu szántóföldjeire az 1970-es években felhúzott „mega” lakótelep házgyári tömbjei között. Talán nem volt tudatos a tervezők részéről, hogy a templomtér berendezése cseresznyefából készült, de a vidéket régóta ismerők emlékezetéből ez a gesztus előhívja a 11-es út mentén egykor szépen sorjázó hatalmas, öreg, kiirtott cseresznyefák emlékképét.

Északkelet-Magyarországon a borsodi Tiszaújváros (1994 Hoór Kálmán)⁹⁵² és Halmaj (1998, Bede István, Jászai Péter)⁹⁵³ közvetlenebbül és a szabolcsi Nyíregyháza-Sóstó (2001, Kulcsár Attila)⁹⁵⁴ református temploma átvittebben tükrözi a közeli monumentális nyírbátori harangláb hatását.⁹⁵⁵ Nyilvánvaló, hogy a Tisza menti, felső-Tisza-vidéki és a Tiszától keletre eső református vidékeken, Szatmárban és a Partiumban, ahol az ácsolt haranglábak és harangházas templomtornyok hozzátartoznak a táj látképéhez erőteljesebben rezonál ez az építészeti forma.

⁹⁴⁹ Lásd: <https://reformatus.hu/egy hazunk/hirek/tizenot-eve-szenteltek-fel-a-rakoskereszturi-templomot/>, Letöltés 2023. 02. 10.

⁹⁵⁰ A régi épületet 1937-ben épült, Ravasz László püspök szentelte fel.

⁹⁵¹ Lásd: <http://archiv.erdmot.hu/2015/04/03/uj-kegyeleti-helyek-a-reformatus-templomban/>, Letöltés, 2023. 02. 18.

⁹⁵² Az épületegyüttest az erdélyi erődített templomokhoz hasonlóan bástyás kerítésfal öleli körbe. A vasbeton pillérekén álló termetes haranglábnak két terasza van: felül a toronysisak és a szoknya közötti ácsszerkezetes nyitott harangház szintjén és lejjebb a szélesen terülő szoknya tetőzetével fedett teraszt a templom karzatának szintjéről lehet megközelíteni. Lásd: <https://mapio.net/pic/p-21423538/> <https://mapio.net/pic/p-24605946/>, Letöltés 2023. 02. 10.

⁹⁵³ Lásd: <https://tirik.hu/turizmus/telepulesek/halmaj/a-halmaji-reformatus-templom/>, Letöltés, 2023. 02. 23.

⁹⁵⁴ Lásd: <https://epiteszforum.hu/nyiregyhaza-sostofurdo-reformatus-templom>, Letöltés, 2023. 02. 23.

⁹⁵⁵ Az 1484–1511-ben a Báthoriak által épített gótikus hálóboltozatos templom mellé 1640-ben 31 m magas, árkados, négytornyos, szoknyás haranglábát építtetett iktári Bethlen István – Bethlen Gábor fejedelem öccse, aki bátyja halála után rövid ideig maga is erdélyi fejedelem volt – és fia Péter.

191. kép: A Békásmegyeri Református Gyülekezetnek a bejárati homlokzaton elhelyezett harangtornya. Az épületet tervezte Gyertyános Zoltán és Békefi György, felavatták 2001-ben. (Fotó: FÁ, 2023)

192. kép: Egészség ház Csengeren, átalakítva Heil Tibor tervei alapján 1992-ben. (Fotó forrása: <http://www.kitervezte.hu/epuletek/egeszsegugy/egeszseghaz-csenger>, Letöltés, 2013. 02. 23.)

Nem templom, de szakrális épület Szatmárban a Szamos menti Csengeren a Makovecz tanítvány Csernyus Lőrincnek – Csenger főépítésének – 2003-ban elkészült ravatalozója. A zömök harangláb négy sarkán az átlós irányú, alacsony, fehérre meszelt betonpillérek, mint 4 fiatorony törik át a piros cseréppel borított méretes tető élet.⁹⁵⁶

Nem szakrális, de ugyancsak említést érdemlő középület a csengeri egészség ház, amely a Heil Tibor tervezte átépítése során 1992-ben tornyos főbejáratot kapott. Az épület kü-

⁹⁵⁶ Lásd: <http://eloepiteszet.hu/en/epuletek/epiteszek/kos-karoly-egyesules-tagok/triskell-kft/csernyus-lorinc/csenger-ravatalozo>, Letöltés: 2023. 02. 17.

193. kép: A Czégány Sándor tervei szerint épült, 2013-ban felavatott helvéciai református templom bejárati homlokzata. (Fotó forrása: https://epiteszforum.hu/uploads/images/2013/09/1920_8052-03.jpg, Letöltés, 2023. 02. 20.)

lön elemzést érdemelne. Számos elemével (tömegalakítás, rizalitok, tetőformák, nyílások ritmusa és osztása, stb.) nívósan idézi a 20. század első két évtizedében a „Fiatalok” kijelölte építészeti vonal világát és mutatja meg újraértelmezésének lehetőségét.

A 2000-es évekből még további vidéki példákat is lehetne hozni de részletesebben itt egy építész két kvalitások munkáját emeljük ki. Czégány Sándor pályatervét új templom építésére 3 meghívott építész munkája közül a választotta ki a Helvéciai presbitérium. Czégányt egy téglajegyként (képeslapként) terjesztett „jó református ízü” rajza miatt hívták meg. *„A pályázat kiírásánál alapkövetelményként fogalmazódott meg, hogy a 150-180 fő befogadására alkalmas templom karakteres református jelleggel bírjon, térszervezése centrális legyen.”*⁹⁵⁷ A 2010 és 2013 megépült templom kétszer forgatott négyzetből kialakuló Kálvin csillagot formáz, amely a belső dekorációban és a Kós Károlyos vaslámpákban is visszatérő forma. A jellegadó bejáratú torony szokatlan elfordítással, a csillagformának megfelelően oldalélére állítva, két oldalával ízesül a homlokzathoz. Erőtéljes, fehérre meszelt, vakolt falának tagolása történeti hangulatot áraszt. A torony teste és a piros cseréppel burkolt szoknyás tetősisak között visszaugratott boronafal. Az épület 2015-ben felkerült a Bács-Kiskun megyei Értéktárba.

Szintén Czégány Sándor tervei szerint épült a Monorierdői Református Missziói Egyházközség templomból, gyülekezeti házból és lelkészlakból álló saroktelekre épült komplexuma. (Czégán két templomának olyan szempontból is köze van egymáshoz, hogy a helvéciai templomba látogató monorierdői gyülekezeti tagok, a kirándulás élményének hatására határozták el a templomépítést és hívták meg az építészt.) Monorierdőn a templomot 2019-ben avatták fel. A magasabb belmagasságú templom tömbje az utcafronthoz közelebb, előrébb ugratva, a másik épületszárny beljebb esik, a kettőt a torony és az aljában elhelyezett árkádós átjáró köti össze. Az épületszárnyak alaprajzi elrendezése, egymáshoz való viszonya és a torony elhelyezése a középtengelytől jobbra, (megközelítőleg arany metszéses arányban), Kós Károly sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumának épületére és az el nem készült bánffyhunyadi Kalotaszeg múzeum tervrajzára emlékeztetnek. Szintén Kós Károlyt idézi az ablakokig érő magas (tégla)lábazat és a vakolt fal kontrasztja, a templomhomlokzat hármass csoportba rendezett keskeny magas ablaknyílásai és a gyülekezeti terem homlokzatának hármass osztású ablaka.⁹⁵⁸

A legfrissebb, komoly szakmai érdeklődést kiváltó református templom, amit a példák sorában végezetül említünk, Soroksár-Újtelepen, Nagy-Budapest terjeszkedésének legszélén épült. Az egyik oldalon a földből kinőtt új lakónegyed, az út túloldalán Soroksár szántóföldjei. A Dunamelléki Református Egyházkerület Budapest-Soroksár-Újtelepi Református Missziói Egyházközsége 2008-ban határozta el templom építését. (Szeghalmy Bálint az 1940-es években már tervezett templomot Soroksárra, amely a háború miatt akkor nem valósulhatott meg.) Az egyházközség egy családi és társasház

⁹⁵⁷ Kós Károly Egyesülés: Református templom, Helvécia – Czégány Sándor, *Országépítő. Építészeti Környezet/ Társadalom*, 2020. december 25. <https://orszagepito.net/epuletek/reformatus-templom-helvecia-czegany-sandor/>, Letöltés, 2023. 02. 27. Az építész 2008-ban készült képeslapját a templom tervével lásd: <https://eloepiteszet.hu/en/epuletek/epiteszek/kos-karoly-egyesules-tagok/vandorepitesz-kft/czegany-sandor/kepeslapok>, Letöltés, 2023. 02. 27.

⁹⁵⁸ Képeket lásd: Országépítő 2020. február 27. Templom és gyülekezeti ház, Monorierdő Czégány Sándor <https://orszagepito.net/epuletek/templom-es-gyulekezeti-haz-monorierdo-czegany-sandor/>, Letöltés, 2023. 02. 27.

194. kép: Monorierdői Református Missziói Egyházközség temploma. A Czégány Sándor tervei szerint készült épületet 2019-ben avatták fel. (Fotó forrása: <https://www.facebook.com/photo?fbid=560706179432578&set=a.560706139432582>, Letöltés, 2023. 02. 20.)

környezetben kapott telket a kerülettől. Az épületnek – mint az a 20. század első felében kialakult multifunkcionális református épülettípus esetében már megszokottá vált – a szakrális téren kívül a gyülekezeti élet közösségi alkalmainak, az irodának, valamint a lelkész laknak is otthont kellett adnia egy viszonylag szűkös beépítési területen. A gyülekezet Rüll Tamás építész kereste meg a feladattal. Az első, áttételesebb gondolatosságú tervvázlatot a presbitérium azonban elutasította, amely után az építész és a gyülekezet között intenzív párbeszéd, hosszú egyeztetési folyamat indult el. Az építész felé megfogalmazott kérés az volt, hogy a református építőhagyománynak erőteljesebben feleljen meg a terv. Az építész maga így vall a gondolkodási folyamatról, amelynek során nemcsak a funkciókat és telek adottságait, hanem a hely „szellemét”, történeti múltját és a református építészeti előzményeket is egyaránt figyelembe kívánta venni: „Szeghalmy Bálint és Kós Károly munkáit tanulmányoztam. Kerestem a református építőhagyományt a modern polgári

építészetben. Közben megfogalmazódott bennem, hogy Soroksár a török megszállás utáni sváb betelepülések, és a világháborúk okozta felvidéki, erdélyi áttelepülések, áttelepítések miatt sokszínűvé vált. Ezt a sokszínűséget úgy akartam az épületegyüttes részévé tenni, hogy a településrészt alkotó népek tradicionális építészetét hoztam egy tető alá. A torony erdélyi körüljárós, négy-fiatornyos faszerkezetű fejezetet kapott. A templomtérnek és a tanácsteremnek „füstlikas” palóc tetőt adtam, a lelkészlakás egy torockói ház átírata, a hivatal és a tanácsterem nyugat-magyarországi és sváb tetőformákban végződik. Az egyöntetű megjelenést a hagyományos elemméretű kerámia cseréppel fedett összefüggő tetőidom teremti meg. A kultuszteret körül veszik a népi építészeti formák egy egységet alkotva, ahogy a Soroksáron élők.”⁹⁵⁹

A Rüill Tamás és a MAKONA csoport tervei alapján készült, 2020-ban fölvavatott épületegyüttesnek a népi építészet különböző regionális tradícióiból ihletett merítő tető és homlokzatformái fölé tehát legfőbb „kijelentésként” fiálás, harangházas, ácsszerkezetű, kalotaszegies középtorony magasodik. „A református építőhagyomány karakteres megjelenítésének a mennyezetkialakítás is kiemelt része lett” – írja a tervező.⁹⁶⁰ A templom belső terében a későbbiekben megfestendő kazettás mennyezet gerendaváza jelzésszerű utalásként fölkerült a mennyezetre. A harmonikus összhatású végeredmény nemcsak az egymásra figyelő párbeszéd sikerességéről tanúskodik, hanem mutatja azt is, hogy a népies építészeti törekvések és kiemelten a kalotaszegi toronymotívum milyen mértékig ivódott bele a református identitás reprezentációjának eszköztárába. Millisits Máté szakíró a tornyot „kalotaszegi formavilágúnak” nevezi és véleményét így összegzi: – „Az új soroksári református templom a XXI. századi magyar protestáns szakrális építészet figyelemre méltó alkotása, benne a múlt hagyományai üzennek a főváros szélén élő polgároknak, már az autópályáról is látható tornya egyszerre hívogat, másfelől a Kárpát-medencei kálvinizmus hagyománytisztelőjét is jelképezi.”⁹⁶¹

195. kép: A Soroksár-újtelepi templom négyfiatornyos harangtornyának közelképe. (Fotó: FÁ, 2023)

⁹⁵⁹ <https://www.creaton.hu/hirek-es-ujdontsagok/soroksar-ujtelepi-reformatus-templom>, Letöltés 2023. 02. 27.

⁹⁶⁰ Ibid.

⁹⁶¹ Millisits 2020.

196. kép: A 2020-ban fölavatott Soroksár-Újtelepi Református Missziói Egyházközség református temploma, tervező: Rüll Sándor és a MAKONA csoport. (Fotó: FÁ, 2023)

197. kép: Magyar Örökség Díj oklevél. 2017-ben a kalotaszegi református templomépítész megkapta a Magyar Örökség Díjat. A kalotaszegi küldöttség a Kalotaszegi Református Egyházmege esperesének vezetésével népviseletbe öltözve vette át a díjat az MTA Dísztermében.

198. kép: Identitáserősítő lokális közösségi vállalkozás: a harmadik kaláka tábor idején 2008-ban a falu lakói és magyarországi önkéntesek által emelt négyfiatornyos pavilon a sárovasi templom kertjében. A pavilon alatt egy régi tűzoltó pumpát helyeztek el, amit esténként kivilágítanak. A közelében kopjafákat állítottak fel, melyekkel együtt a főútról látható templomkert emlékhelyként funkcionál. (Fotó: FÁ, 2021)

199. kép: Dekoratív funkciótlanág, jelentését veszített kiüresedett forma: – a tapolcai Penny market épülete az erdélyies bejáratú toronnyal a balatonfelvidéki tájban, háttérben a Szent György-hegy. (Fotó: FÁ, Tapolca, 2023)

Lépésváltás és léptékváltás a hagyományörzés módozataiban

Erdély más kiemelt néprajzi jelentőségű emblematikus tájaihoz hasonlóan,⁹⁶² az 1989-es romániai rendszerváltozás után Kalotaszegen is felgyorsult a lokális társadalmak, a gazdaság és a kultúra átalakulása.⁹⁶³ Románia 2007-es EU-csatlakozása óta a modernizáció és globalizáció folyamatai még inkább felélénkültek, lavinaszerű változások zajlanak le a szemünk előtt.⁹⁶⁴ Közhelyszerű, de igaz, hogy az az ismeretanyag, amely 10-15-20 éve még felgyűjthető volt, ma már egy gyakorlott szemű kutató számára is egyre kevésbé tárható föl a néprajzi terepmunka módszerével. A szemünk láttára halványodik, foszlik szét a magyar népművészet egyik leghíresebb, kiemelt jelentőségű néprajzi tájának a hagyományos kultúrája és a kultúrára vonatkozó kognitív struktúrák – tudások, vélekedések, identitások és gyakorlatok – komplex kontextusa. Ami ebben az akkulturációs, poszttradicionális időszakban az egykori integratívabb hagyományból „mutatóba” megmarad, az a hagyomány „utóélete”, amelynek megértése, elemzése szintén kihívást jelent a kutatónak.⁹⁶⁵

A fejezet első felében röviden felvázoljuk azokat folyamatokat, amelyek a paraszti kultúra változásával és elhagyásával kapcsolatosak az utóbbi mintegy 150 évben Magyarországon. Ezt követően a hagyományörzés és hagyományalkotás mai módozataival kapcsolatos általánosabb kérdésfelvetéseket, valamint azokat az összefüggéseket, folyamatokat tekintjük át, amelyek új fogalmak, tartalmak és gyakorlatok kialakulásához vezetnek. A fejezet második felében Kalotaszeg konkrét példáját kiemelve próbáljuk az egyes jelenségeket, főbb vonulatokat modellálni és illusztrálni.

A magyar paraszti kultúra regionális és lokális képletei a változás dinamikájában

A magyar paraszti kultúra sokszínű táji változatai a késő középkori és kora újkori előzményekből fokozatosan kialakulva, a 19. században, a 20. század első felében élték fénykorukat,⁹⁶⁶ és a 20. század folyamán a legutóbbi időkig tart felbomlásuk, átalakulásuk

⁹⁶² A fejezet egyes részeit lásd: Fülemile 2018., 2020a; Balogh – Fülemile 2020.

⁹⁶³ Az 1990-es évek társadalmi, gazdasági és mentalitásbeli változásairól, az értékrendben és az életmódban bekövetkezett átrendeződésről kortárs megfigyeléseket lásd: Balogh – Fülemile 2005.; Fülemile – Balogh 1998: 156–171.; Fülöp 1998.; Szabó Á. 2002: 24–26., 34–42., 100–104.

⁹⁶⁴ Románia 2007-es EU-csatlakozása óta eltelt időszakának vizsgálatáról lásd: Jakab – Vajda 2019.

⁹⁶⁵ Jelenkori vizsgálódásunk – többek között – kiterjed a változó kalotaszegi regionális identitás összetevőinek feltárására. Figyelmet fordítunk a lokális közösségek és az egyház politikum szervező szerepének és új keletű, de a hagyományteremtés igényével elindított rendezvényeinek a megfigyelésére, Kalotaszegnek a világhálón való vizuális megjelenítésére, vagy például az ott lakók közösségimédia-használatában megnyilvánuló regionális identitás vizsgálatára. Érdekel minket Kalotaszegnek az erdélyi turizmusban elfoglalt helye, a Kárpát-medencei kézművesmozgalomban, valamint a magyar és a nemzetközi táncházmozgalomban betöltött szerepe.

⁹⁶⁶ A 17. század végén és 18. század elején a török hódoltság alól nemzetközi segítséggel, Habsburg irányítással véghez vitt felszabadító hadműveletek, a Habsburg kolonizáció és rekatolizáció, valamint

folymata. Ez az Európa nyugatibb területeihez képest időben kései kivirágzású közép-európai paraszti kultúra⁹⁶⁷ a magas kultúrától markánsan különböző, eredeti, sajátos esztétikummal bíró, erőteljes, expresszív kifejezési formákban nyilvánult meg.⁹⁶⁸ A 19. század közepén a jobbágyszabadítással megerősödő társadalmi öntudat motiválta felizzó alkotókészség a népművészet különböző műfajaiban, a tárgyalkotó és díszítőművészettől, a zenétől a táncig, valamint a szövegfolklórig számos módon jutott kifejezésre.⁹⁶⁹ A megelőző feudális időszak archaikusabb, egységesebb, rituálisabb és közösségibb kultúrája sokféle szintet öltött, a korábbi céhes-ipari központok nagytáji kisugárzó körzetei ekkor bomlottak kistáji változatokra. Ennek az új népművészeti korszaknak sajátossága a műfaji sokrétűség mellett a táji sőt lokális változatok sokfélesége,⁹⁷⁰ az árnyalt kifejező-készség, a szimbolikus tartalmak gazdagsága, egyes műfajokban a nagyfokú variabilitás, kreativitás, improvizativitás. A gazdag tárgyegyüttesek sokrétű jelrendszerük által árnyalt tartalmakat tudtak kifejezni (például az öltözködésben). Az alkotókészség nemcsak a tárgyi kultúrában nyilvánult meg, a zene és a tánc is komoly ízlésváltáson ment keresztül.⁹⁷¹ Ugyanakkor az államtársadalmi támogatással vívott 1848–49-es, Habsburg-

a Habsburg-ellenes szabadságmozgalmak időszakának pusztításai után Mária Terézia (1740–1780) hosszú uralkodása az életmód konszolidációjának építkező korszaka volt. Az agrárnépesség gazdasági talpra állásának jele volt, hogy a mesteremberek készítette díszített presztízstárgyak ekkortól kezdtek megjelenni, szaporodni a paraszti háztartásokban is. A merkantil birodalmi gazdaságpolitika és a felvilágosult abszolutizmus gondolkörével összefüggő szabályozások, a parasztság feudális függését lazító reformok sora, a 18–19. századi mezőgazdasági újítások terjedése, a 19. század elejének gabona- és gyapjúkonjunktúrája, a folyószabályozások által nyert területek művelés alá fogása, végül a jobbágyszabadítás is kedvezően hatottak, és gazdasági-társadalmi alapját adták a népművészet 19. század közepi kivirágzásának. Az új paraszti ízlés előbb az újításokra nyitottabb, jobb gazdasági adottságú és kedvezőbb közlekedési feltételekkel rendelkező vidékeken, majd a teljes magyar nyelvterületen terjedt; lényege a díszes tárgyak fölhalmozása, az ünnepi alkalmak megsokszorozódása, a művészi alkotó- és kísérletező kedv kibontakozása volt. (Ekkor terjedt el a parasztházakban az úgynevezett *első* vagy *tisztaszoba* használata is.) A népművészet stíluskorszakairól és azok gazdaság és társadalomtörténeti kontextusáról lásd: Hofer – Fél 1975.; 1979.; Hofer 1975.; 1980a; 1980b; 1984.

⁹⁶⁷ A Magyar Királyságban és a környező közép-európai népek körében a népművészetnek a 19. század folyamán beköszöntő fénykora erősen megkésett Európa nyugatibb és északibb területeihez képest, ahol a 100–200 évvel korábban bekövetkezett, és mélyrehatóbb polgárosodás hatására ekkorra már kialakult egy egységesebb populáris kultúra.

⁹⁶⁸ A parasztság és a nemesség, valamint a városi lakosság kultúrája között szembeszökő eltérések voltak. Bár a korabeli elitkultúra a parasztság számára igazodási mintát jelentett, mégsem beszélhetünk egyszerű átvételről, divatkövetésről. A parasztság nemcsak befogadta a kívülről jövő hatásokat, de kreatív alkotóerővel a maga képére is formálta azt.

⁹⁶⁹ Történelmileg Kalotaszeg és környéke lakosságának jó része a középkortól a jobbágyszabadításig nagy uradalmak jobbágya volt. A térség társadalmi összetételét színesítette néhány kisebb nemesi birtokközpont és nemesi szabadalmas település, valamint három mezőváros. Bővebben lásd: Balogh – Fulemile 2004b: 143–201.

⁹⁷⁰ Szinte minden egyes település megteremtette a maga sajátos jellegzetességeit, elsősorban az öltözködés terén, amely a helyi öntudat kifejezésének fontos eszközévé vált.

⁹⁷¹ A kutatás által „új stílusúnak” nevezett zenei és táncstílus, a friss ütemű *tempo giusto* csárdás és verbunk megjelenésének és teljes Kárpát-medencei, sőt közép-európai diadalútjának időszaka zajlott a 19. században.

200. kép: „Duládlé”, fehér tüllfátyol kontyoló kendő, sarkán stilizált virágtő, magyar címerrel, „hárásszal”, gyapjúfonallal hímézve. 20. század eleje. (Fotó: FÁ, Bánffyhungad, 2004)

ellenes szabadságharc megteremtette az egységesülő nemzettudat kifejezéseit és szimbólumhasználatát a magyar paraszti művészetben is.

A korszakban megnőtt az egyéniség szerepének a jelentősége. A paraszti művészet már nem, vagy nemcsak közösségi összművészet volt, hanem teret engedett a kivételes alkotó egyéniségek kreativitásának, de úgy, hogy az alkotókedv még a hagyományos keretekhez igazodva teljesebbé válhatott. A művészi öntudat kifejezésének szándéka megerősödött, és egyre több névről ismert alkotó azonosítható. Nemcsak táji összehasonlításban, de egy közösségen belül is kreatív előadói változatok stilisztikai sora létezett egymás mellett. Az egyéni tehetőség térnyerésének köszönhetően egyes műfajokat gazdag repertoár, nagyfokú változatosság, sőt rögtönzés jellemez (például páros és férfitáncok).

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követően az ország gazdasági és jogi modernizációja jelentősen felgyorsult. A rohamosan fejlődő ipar, a bányászat, az urbanizáció, a vasútépítés, a folyamatszabályozás és a kapitalizálódó nagybirtokrendszer munkaerőigénye megnövelte a mobilitást, új életstratégiák kialakítását követelte, továbbá az agrártársadalom fokozott rétegződéséhez és egyben nagy tömegek elszegényedéséhez vezetett.⁹⁷²

Általánosságban igaz, hogy az életmódbeli újítások befogadása az 1880-as, 1890-es évektől felgyorsult. A paraszti kultúra regionálisan és lokálisan eltérő képlete az innovációk befogadásának változó dinamikájától is függött.⁹⁷³ Az egyes kistájak, helyi közösségek, paraszti rétegek, sőt családok és egyének hajlandósága, nyitottsága a változások befogadására, vagy elutasítására, vagyis ragaszkodása a konzervatív megoldások megtartására sokféle volt. A mentalitásbeli különbségek a mai napig megnyilvánulnak a modernizáció kihívásaira adott eltérő válaszokban és alkalmazkodási stratégiákban. Ez az egyik magyarázata annak, hogy a nyelvterület különböző néprajzi csoportjainál miért írható le

⁹⁷² A válság tüneteegyüttesének része volt az 1880-as évektől kezdődő nagyarányú kivándorlás Észak-Amerikába, ami az ország bizonyos megyéit különösen érintette. Sokan remélték, hogy visszatérve az ott szerzett jövedelemmel helyezik biztosabb alapra a hazai paraszti létüket.

⁹⁷³ A különböző tájegységek népművészetében a kultúrelemek táji és lokális variációi zárványszerűen számos megelőző (európai/eurázsiai) történeti, stílustörténeti és etnikai hatás lenyomatát őrizték. Így a reliktumjelenségek gyakran összetett módon, egymással ötvöződve, sűrű kulturális jelenségkomplexumokat alkotnak. Ezekből idővonalak (*timeline*) rajzolhatók meg a tudományos kutatás

a hagyományos kultúra szétbomlásának folyamata más-más időszakokban, eltérő motívációkkal és történetekkel.⁹⁷⁴

A Kárpát-medencei öszképben természetesen figyelembe kell venni az erdélyi nagy régió sajátos történeti fejlődési útját, konzervatívabb karakterét a centrálisabb és nyugatabbra eső területekkel való összehasonlításban, amely számos (itt nem tárgyalt) politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti tényező eredménye.⁹⁷⁵

Sokoldalú akkulturációs hatások eredőjeként, a paraszti kultúra átalakulása, az identitást érzékeny szeizmográfként kifejező öltözködés urbanizálódása, a tradicionális viselet elhagyása (az úgynevezett *kivetkőzés*) a Kárpát-medence magyar és nem magyar népei között, a 20. század egészen, hosszan végighúzódó folyamat,⁹⁷⁶ amely Erdélyben „kis-Magyarországhoz” képest több évtizedes késéssel zajlott le. A vidék nagyobbik felét a 20. század első felében is már polgárosultabb tárgyi környezet jellemezte, amelyből szigetszerűen elkülönülve egy-egy markánsabb, sajátosabb népművészettel rendelkező kistáj vagy település paraszti lakossága vona ki még magát ideig-óráig.⁹⁷⁷

Sok helyütt megfigyelhető, hogy a hagyományos kultúra a szétesése előtti időszakban még egy utolsó izzással felparázslík. Pont a modernitással, iparosodással, urbanitással való találkozás és kölcsönhatás sokrétű, gyakran anakronisztikus következményei közé tartozik többek között, hogy a modern ipari és városi munkalehetőségek által megszerzett többletjövedelem egyszersmind egy tobzódó paraszti szimbolikus tárgyhasználat előteremtéséhez szükséges anyagi háttérrel biztosítja. Ugyanakkor a polgári minták egy részének befogadása és adaptációja mellett a parasztságnak a társadalmilag eltérő közeggel való élénkebb interakciója és kontrasztélménye fel is erősíti a saját identitását, amely

segítségével. A megőrzött történeti hagyaték egy része az európai kultúrának még a polgárosodás és az urbanizáció homogenizáló, a művészetet szórakoztató jellegűvé „egyszerűsítő” folyamatai előtről származik, és segít felidézni az egykori – másutt már eltűnt, csak Európa ritka periferiáin, reliktumterületein megőrzött – motívumgazdagságot. (Ilyenek például a reneszánsz páros táncoknak az erdélyi táncanyagban megőrzött variációi.)

⁹⁷⁴ Roland Barthes viseletszociológiai módszertani munkájában Fernand Braudelre hivatkozva a történeti periodizáció relativitásáról azt írja, hogy a párhuzamos jelenségek története „*nem feltétlenül rendelkezik azonos tempóval*”, fejlődési ritmussal és ütemmel. (Barthes 2013: 16.) Braudel Barthes által meghivatkozott eredeti passzusa a történetírásról szóló elmélkedésében így hangzik: „*Bár természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy a társadalmi idő nem egyenletesen telik, hanem ezer különböző ütemben halad, gyorsan vagy lassan, amelyeknek szinte semmi köze a hagyományos történetírás eseményrögzítésének kronológiai ritmusához.*” (Braudel 1969: 24.)

⁹⁷⁵ Lásd például az erdélyi román és a gyimesi és moldvai csángó viselet középkorias, a szász és magyar (Kalotaszeg, Torockó, Szék, hétfalusi csángó) viseletek reneszánsz jellegét, szemben a 19. századi divatot tükröző sokszoknyás öltözetekkel a Felföldön, a Dunántúlon, az Alföldön, a Partiumban és Bácskában.

⁹⁷⁶ Bővebben lásd: Fülemile 1991.; 2020b.

⁹⁷⁷ Ugyanakkor a vidéki népesség akár híresen színpompás, akár jellegtelenebb városias öltözetet hordott, a saját öltözetüket a helyiek *parasztruhának* nevezték és a magukénak érezték. Tehát öltözetük rendelkezett a *mi viseletünk* érzelmi többletével és identifikáló képességével, és ezzel kifelé egyértelműen megmutatta viselőjük társadalmi hovatartozását. Egyéb morva–szlovák strukturalista, funkcionális elemzési párhuzam az 1930-as évekből Peter Bogatyrev vonatkozó könyvének *The General Function (The Function of the Structure of Functions)* – *‘Our Costume’* című fejezete (Bogatyrev 1971: 95–98).

adott esetben prolongálja a hagyományos kultúra egyes markerként használt expresszív kifejezéseinek fennmaradását. Ezért számos példa esetében megfigyelhető, hogy a közösség különös figyelemmel és tudatossággal fordul a saját kultúrája felé a paraszti kultúra „elmúlása” előtti időben. Ez a jelenség jól megfigyelhető a nagyvárosok körüli kertkultúrára vagy állattartásra, tejgazdaságra specializálódó, a várost élelemmel ellátó, piacozó falvak gyűűjének a városi környezettől kontrasztosan elűő viselethasználatában.⁹⁷⁸

Azokban a közösségekben, ahol ebben az időszakban a helyi kultúrának egy már-már anakronisztikusan kései kiteljesedése következett be, elsősorban a nők viselete színesedett ki, s az öltözködés rendszere minden addiginál árnyaltabb tartalmak kifejezésére vált képessé. A férfiviseletet a katonai szolgálat, a világháborúk, valamint a férfiak mozgékonyabb életvitele sok esetben magával sodorta. Ugyanakkor a férfitársadalom bátorította és megteremtette a gazdasági alapját annak, hogy asszonyaik és lányaik hagyományos öltözködésén keresztül fejezzék ki a család társadalmi rangját, öntudatát. A gyorsabban modernizálódó, mobilisabb férfiak mellett a nők a család és a közösség életében a hagyományos értékek továbbvivőjének szerepét töltötték be a viselet, a textil- és lakáskultúra, a konyha, a gyerekevelés, a családi ünnepek, a vallási élet ápolásának letéteményeseiként.

Azonban, mint arra korábban is utaltunk már, bizonyos kalotaszegi települések asszonyait kifejezetten a mobilis, piacorientált magatartás jellemezte. Már a 19–20. század fordulóján írt Jankó János és Malonyay Dezső Bánffyhunad kapcsán az asszonyközpontú kereskedelmi tevékenységről.⁹⁷⁹ Száz évvel később, a rendszerváltozás előtti és utáni „népművészeti” tárgyakkal való nagykapusi és körösfői kereskedés és utcai árusítás családi vállalkozásainak szálai is általában az asszonyok kezében futottak össze. A kereskedői habitus nem csak a háziipari tárgyakkal lehet kapcsolatos. Példaként említhető, hogy a nádasmenti Magyarvistan is szívesen kereskedtek az asszonyok, például libát hoztak Várad felől és hizlalták a kolozsváriaknak, csipkelekvárt főztek, amely Váradon kelt el, a kolozsvári piacon bivalytejet, túrót is árultak, a kenderfeldolgozás, vászoneladás is jövedelmezett, stb. Ez a mozgékonyág összefügghetett azzal, hogy a 20. század elején jelentős volt a vasúti pályamunkások száma a faluban, és a szabadjegyet kihasználták az asszonyok is. Az 1970–80-as években pedig, amikor az utolsó magyarországi viseletes régiók a végorájukat élték, a nádasmenti, köztük a vistai asszonyok jó üzleti érzékkel és meglepő tájékozódási képességgel felvásárolták, hazavitették, illetve jó pénzért továbbadták a palóc, matyó, sárközi, galgamenti falvak levetett viseletét, azokat a már nem hozzáférhető régi, értékes selyem, brokát és kasmír anyagú szoknyákat, kendőket, amelyek átalakítva a saját, valamint közelebbi és távolabbi környezetükben lévő falvak viseleti rendszerének ideig-óráig történő fenntartásához voltak szükségesek.⁹⁸⁰

A hagyomány utolsó „bástyáit” jelentő vidékek kései „virágzású” női viseleteinek

⁹⁷⁸ Lásd a Galga menti, Gödöllő és Vác környéki falvakat Budapest szomszédságában, vagy Kolozsvár mellett a Hóstatót és a nádasmenti falvakat, azon belül is Méra példáját. (A mérai viselet rendszeréről és jelenkori használatáról lásd: Tótszegi 2009a.)

⁹⁷⁹ Lásd a 441. jegyzetet.

⁹⁸⁰ A jelenségről a kivetkőzés kontextusában lásd: Fulemile 2020b: 145–146.

201. kép: A Magyar Néphadsereg Központi Művészegyüttese kalotaszegi táncokat ad elő Sásdi László és Seregi László koreográfiája alapján, stilizált színpadi jelmezben, az eredeti táncból idegen, mesterkelt mozdulatokkal. (Budapest, 1953. december 12. MTI Fotó: Farkas Tamás)⁹⁸¹

a saját képükre formálni a kívülről jövő hatásokat, a helyi esztétikum koordinátarendszerének megfelelően.

„paraszti” stílusú öltözetek többszörösen túldíszítettek, a tárgyak felületét előnti az elaprózódó, túlszűfolt minta, a gyári anyagok és ipari előállítású festékek erőteljes, vibráló színhatást keltenek (például a Nádasmente falvai). E túlrejt, hanyatló korszak paraszti tárgyalakításának az esztétikai elveit a helyi ízlés határozza meg, és egy, a magas művészet esztétikumigényével közelítő külső műértő szemnek mármár megkérdőjelezhető minőségűnek tűnhet. Azonban a jelenségkörhöz társadalomnéprajzi megközelítéssel forduló kutatónak tudomásul kell vennie, hogy mindaddig élő, hagyományos paraszti tárgyalakításról és tárgyhatalatról beszélhetünk, amíg a kultúrát létrehozó helyi közösségben megvan az igény, a tudás, a készség és a működő közösségi kontroll, amelynek alapján a használók köre és az alkotók – legyenek azok a saját tárgyi környezetüket, kelengyéjüket háziipari technikával, kétkézileg előállító asszonyok és férfiak, vagy a vásárlók kíváncsiak szerint piacra termelő kézművesek – képesek voltak behelyezni, adaptálni,

⁹⁸¹ MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-777424, fájlnev: F_FA19531212001.jpg. A Magyar Néphadsereg Vörös Csillag Érdemrenddel kitüntetett Központi Művészegyüttese a Belügyminisztérium művészegyütteséhez és a Magyar Állami Népi Együtteshez hasonlóan tánc-karból, szimfonikus zenekarból és nagy létszámú férfikórusból álló hivatásos együttesként alakult 1949-ben. Repertoárjába szovjet kórusművek és a Mojszejev együttes hatását érzéktető koreográfiák is tartoztak. 1956 decemberében a kínai turnéjuk után politikai okokból feloszlatták, majd a tánckart 1957–58-tól kezdték újjászervezni. Forrás: <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-YUo0bW4rT3FaRzLyT00rUnV6ZXY4UT09>. (Letöltés: 2021. 04. 18.)

202. kép: Beck Judit festőnő állami megrendelésre a Magyar Állami Népi Együttesről készít képet „Kalotaszegi népitánc” címmel. (Budapest, 1958. október 29. MTI Fotó: Keleti Éva)⁹⁸²

A rurális társadalom 20. században lezajlott szociológiai átalakulásával, az iparosodás, a modernizáció, az urbanizáció folyamatainak eredőjeként és a politikai rezsimiek diktálta ideologizált agráriumelképzelések hatására a paraszti kultúra felbomlásának a folyamatai feltartóztathatatlanok. Az akkulturációt Magyarországon felgyorsította az 1940-es évek végével bekövetkező kommunista fordulat, amely a parasztság politikai üldözését, gazdasági ellehetetlenítését, a paraszti lét ösztársadalmi leértékelődését, a „nem jó parasztnak lenni” életérzését hozta magával, amin az 1950-es évek „Janus-arcú” kultúrpolitikája, a munkás-paraszt barátság demagóg szlogenje, a vidék „szocreál idilljének” ikonikus felmutatása sem segített.

Mindezek ellenére ellentmondásos, hogy a parasztság szociológiai értelemben vett átalakulása mellett és ellenére a paraszti öntudat, értékrend, világlátás és kultúra még sokáig a vidéki népesség törekvéseinek gyűjtőpontjában maradt. A *magatart*i gazdai állapot – amikor az önellátóan gazdálkodó parasztember a maga döntéseit meghozva önállóan rendelkezik a földjével, állataival, munkaeszközével – a középparasztság életmódjában és kultúrájában testesült meg. Ez a középparaszti életvitel és státusz mint példa,

⁹⁸² MTI Rt. Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-804117, fájlnev: F_EV19581029001.jpg. <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-Y0VpbkFpU1g1V0JqVXFURUpmeUhWdz09>. (Letöltés: 2021. 04. 18.)

és mint elérendő álom lebegett több millió ember szeme előtt még az 1950-es években is. A politikai megbélyegzettség, a megalázottság miatt a paraszti hovatartozás nyilvánvaló identifikáló kifejezéseinek elhagyása Magyarországon ekkor erősödött fel („*ne nézzenek kuláknak minket a díszes viseletünk miatt*” – mondták), hogy aztán az 1959–1961 között erőltetett, szovjet mintára szervezett téjesztetés végérvényesen a paraszti társadalom felbomlásához, lavinaszerű átalakulásához vezessen.⁹⁸³ Az 1960-as évek konszolidációja,⁹⁸⁴ a tömeges társadalmi mobilitás, a „nők munkába állítása”, az életszínvonal emelésének politikája, a szocialista „fogyasztás” feltételeinek megteremtése, az új médiumok által közvetített minták ereje a falvak fiataljait válaszütt elé állította. A vidék az 1960–70-es években kulturálisan kettéhasadt. A hagyomány mellett kitartók maroknyi közössége fájdalmas tudatossággal figyelte a bomlás stációit. Ugyanakkor az első generációs „kivetkőzők” (akik elhagyták a hagyományos viseletet) is nosztalgikusan, erős érzelmi kötődéssel tekintettek visszafelé. A ruhatárukat és tudásukat továbbadni nem tudó, utolsó viseletben maradó asszonyok igyekeztek megtalálni a módját, hogy megőrkítsék családjuk és környezetük számára az elmúló kultúra értékeit (például népviseletes babák varrásával és ajándékozásával). Az „ilyenek voltunk mi” kifejezése, az „emlékállítás”, az elmúló kultúra emblematiszálása generációs igényként jelentkezett az 1970-es évek vidéki Magyarországnak utolsó viseletes falvaiban.

A fentiekkel összehasonlításban az erdélyi szituáció bizonyos hasonlóságok ellenére is sajátos. A második világháború végén az Észak-Erdély román visszavételével kapcsolatos megtorlások, a magyarellenes atrocitások, a magyar falvak és egyházak kirablása a félkatonai gárdák és a környékbeli román falvak által, az Észak- és Dél-Erdély határán fekvő Kalotaszeget különösen erőteljesen érintették.⁹⁸⁵ A háború után a bíróságok a jogsérelmek felett szemet hunytak, a jogorvoslat elmaradt. A falvak lakóiból számosan – főleg a magyar hadseregben határvasdászokként szolgáló katonák – szibériai fogságba kerültek. Az 1940-es évek végén a kommunista hatalomátvétellel végrehajtott deklaszálás, államosítás nem csak szociális szempontú volt. A vagyonekbevitel az egyházi, alapítványi, iskolaszéki, egyesületi alapokat és az úrbéresi közösségek erdő és legelővagyonát⁹⁸⁶ is érintették. Az 1940-es évek második felében és az 1950-es években a rendszerszinten működő vallási és etnikai alapú kisebbségellenes politikát viszont a román lakosság egy jó része is megsínylette a görögkatolikus egyház betiltásával, a kényszerű ortodoxizálással. A nemcsak az egykori nemesi származásúakat és városi középosztályt, hanem a falvak

⁹⁸³ Konkrét esettanulmány Tápról: Balogh 2009.

⁹⁸⁴ A szocialista korszak mindennapi életéről lásd Valuch Tibor számos írását, például: Valuch 2001.; 2013.

⁹⁸⁵ 1944 októberében két héten keresztül a kalotaszegi magyar falvakból minden mozdíthatót elvittek. Lásd Balogh – Fülemile 2004b: 202–239. és 2008a.

⁹⁸⁶ Az úrbéresi közösségnek a jobbágyfelszabadítás után is jelentős szerepe maradt. Az erdő és a legelő egy testben, az úrbéresok közös tulajdonában és kezelésében volt. Az úrbéresi közösség rendezte a legelő- és erdőjogokat, fogadta fel a mezőőrt, a marha- és bivalypásztorokat, jelölte ki az apaállatgondozót, felügyelte az irányított gazdálkodást a határban. A pakulárokat (juhász) nem az úrbéresi közösség, hanem a juhtartó gazdák fogadták fel. Az úrbéresi közösségek a területük az 1940-es évek végi államosításáig működtek.

203. kép: Zentelki nagygazdacs család a téeszésítés táján, az 1950–60-as évek fordulóján. Családi fotó festett üveg alatt. (Fotó: FÁ, Kalotaszentkirály, 2016)

középréteget is megcélzó deportálások, a munkatáborok rendszere, a kulákcsládok zaklatása, az életerős férfiak munkatáborokba hajtása, a beszolgáltatások és rekvirálások sok családban hagytak fájóan mély nyomokat. Majd az 1956-os magyar forradalom kiváltotta félelemből fakadó újabb üldöztetési hullám, bebörtönzések, az elhallgattatás és megfigyelés évtizedeken át működő technikái, a diszkriminációs iskola- és egyházpolitika, az adminisztratív nyomásnak a mindennapokat átformáló terhe teljes társadalmi és etnikai csoportokban erősítették fel a kiszolgáltatottság, magárahagyatottság és másodrendűség érzését. Az 1960-as évek elején kikényszerített kollektivizálás tovább szorongatta a falusi lakosságot.⁹⁸⁷ Így fogalmazott például egy idős gazda a felszegi Kalotaszentkirályon: „*Jött a háború, a front, 44, elvitték mindenem, de talpra álltunk, újra kezdtük. Aztán jött a kollektív, megint elvettek mindent.*”

Az 1950–60-as évektől többnyire a szocialista ipari üzemek, bányák, állami gazdaságok adtak munkalehetőséget a férfilakosságnak, a kollektívba inkább a nők léptek be. Ugyanakkor Magyarországhoz hasonlóan az 1960-as évek közepétől az 1970-es évek második feléig, a szocialista rendszer megszilárdulásával az életmód konszolidációja is

⁹⁸⁷ A kollektivizálás alá nem vonták be a magashgyi, szórványtelepülések (román lakosságú) területeket, viszont a téeszésítés az alacsonyabb földrajzi magasságba eső magyar falvakat általában érintette. (A romániai téeszésítésről lásd: Szabó Á. 2002: 21–24.)

204. kép: Két generáció: idős gazda vasutas fia. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2018)

megfigyelhető. A térsztagoknak megmunkálásra kiadott földéken a háztáji gazdálkodás⁹⁸⁸ és az állattartás korlátozott lehetősége⁹⁸⁹ is fenntartotta a családi gazdaságokat, gazdálkodási ismereteket, a hagyományos falusi életkörülményeket, életvitelt, és ezzel együtt szívósan megmaradtak/továbbalakultak a tradicionális szokások és kulturális kifejezések.⁹⁹⁰

A családi gazdaság a saját munkaerő végletes kihasználásával és az ipari munkából – Kolozsvár, Bánffyhunad, Gorbó, Egeres szocialista ipartelepein, külszíni fejtésű bányáiban (kaolin-) keresett stabil jövedelem, a nehézipari ágazatokban járó magasabb fizetési kategóriával – együtt biztosította az alapját az 1960–70-es évek faluképet is átformáló önerős építkezéseinek.⁹⁹¹ Emellett egyes falvakban Kolozsvár élelmiszerpiacának ellátása, valamint a háziipari tevékenység és kereskedés is változatlanul többletbevételt hozott, amelyet a hagyományos kultúra fenn-

tartásába forgattak vissza, amely egyre erősödően a presztízs reprezentálásának eszközeként működött. Ehhez hozzáadódhaták a szocializmusban létkérdésszámmító „ügyeskedés”,

⁹⁸⁸ Kollektivizálás után, 1962-ben 30 ár földet lehetett a bennvalóból (a településen belül található házhely, udvar, kert) megtartani. Akinek nem volt ennyi, az a szántóból tarthatott meg egy darabot. Ekkoriban előfordult, hogy a kertben is búzát vetettek, vagy takarmányt. Aki nem használta ki a 30 árt, az bérbeadta, vagy „feketén” eladta.

⁹⁸⁹ A kollektivizáláskor a bivalyokat nem kellett beszolgáltatni, így ez vált a legfontosabb tejelő és igásállattá. Ezzel a nagyállattartás, teigazdálkodás lehetősége megmaradt Kalotaszegen. A disznó és baromfi mellett a juhtartás is számos faluban jelentős volt. A turmákat (a tavasztól őszig kihajtatott és a felfogadott pakulár által őrzött juhnyáj kb. 180–200 állattal) falurészenként szervezték meg.

⁹⁹⁰ A háztáji gazdaságnak mint második gazdaságnak „igen nagy jelentősége volt a beszolgáltatási rendszer, az ellenőrzés, és végül az alapvető élelmiszerekre bevezetett jegyrendszer idején”, „meghatározta az emberek jólétét, a falu-város viszonyt” s „még egy szempontból fontos: ennek keretében az emberek kifejezhették ellenállásukat az állammal szemben.” – írja Szabó Á. 2022: 23.

⁹⁹¹ Például az 1970-es évek elején a 2200 lelkes Magyarlónán a férfiak java része, 600–700 fő dolgozott Kolozsvárt az iparban és építkezéseken. A fiatalok az iskola után azonnal szakiskolákba, gyárakba kerültek. 1955 és 1972 között a házak mintegy kétharmada újjáépült. (Katona Szabó 1972: V. 7.) Katona Szabó István (1922–2013) szociológus, író, publicista, szerkesztő 14 részes cikksorozata az *Új Élet* című, kéthetente megjelenő képes kulturális és közéleti magazinban érdekesítő körképet rajzol a szocialista időszak kalotaszegi falvairól.

205. kép: 1970-es években épült „kockaház” a nádassenti Magyarvistan, színes csempe- és faragottkő-borítással. (Fotó: FÁ, Magyarvista, 1992)

a kapcsolatok mozgatása, a kölcsönös szívességek rendszere, majd a rendszerváltozás táján megjelenő, „folyton úton levő” kereskedői „szürkevallalkozások”.⁹⁹²

A Nádassente példáját közelebből szemlélve megemlíthető, hogy lakosságának foglalkoztatásához a város jelentős ipari üzei közül a Bács határában épült nagy sütőipari kombinát és a Bács-központtal, nyolc telephelyen működő állami gazdaság is jelentősen hozzájárult. Az állami gazdaság az 1960-as években Bács, Méra és Szucság határában új gyümölcsösöket telepített, valamint erdősített.⁹⁹³ Az állami gazdaság kialakítása azonban a falvak gazdáközösségétől elszakított földeken alapult. Ezt jól illusztrálja az addig elsősorban tejelő nagyállattartásból pénzelő Méra esete, ahol a téesz 400 hektárnyi területet át kellett adjon az állami gazdaságnak. A kialakult takarmányhiány miatt magas volt az elhullás, alacsony a fejési átlag. Így a téeszésítés előtti napi 3000 liter tejhozam az 1970-es évek elejére lecsökkent 2000 literre, amelynek a felét a háztáji gazdaságok, másik felét a téesz adta.⁹⁹⁴ Más gazdálkodó falvaknak is voltak sérelmei. Magyarvistanak például az egeresi kaolinkitermelés miatt keletkezett környezeti kára, amely miatt jelentős mezőgazdasági területet veszített. „A vasút mellett, a Nádass patak völgyében a kaolinkitermelésből származó iszap mintegy 130 hektárnyi szántót és kaszálót tett

⁹⁹² Két nádassenti fiatal vállalkozó párhuzamos életútjáról lásd: Fülöp 1998.

⁹⁹³ Katona Szabó 1972: I. 5., 18.

⁹⁹⁴ Katona Szabó 1972: II. 5. A szerző ugyanitt említi az 1400 lelkes Méra foglalkoztatásszerkezetéről, hogy mintegy 50-en dolgoztak a téeszben (mind idősebbek), 280-an naponta ingáztak a kolozsvári ipari üzemekbe, 20-an Egeresre jártak, 15-20 férfi a közeli kőbányában és mintegy 50 nő a kolozsvári kötődének dolgozott. Emellett a saját gazdaság jelentősége megmaradt.

206. kép: Asszony indulásra készen várakozik a falu központjában, hogy a visszaosztott családi földterület határait kijelöljék. (Fotó: FÁ, Magyarvista, 1991)

tönkre.”⁹⁹⁵Az 1962-ben megnyitott nagykapusi vasbányaüzem is, miközben helyben munkalehetőséget biztosított a férfiaknak, hasonlóképpen tette tönkre az ülepítésből visszamaradt meddőhányóval a község 120 hektárnyi legelőjét, 60 hektárnyi kaszálóját.⁹⁹⁶

Az 1990 után újrakezdett egyéni gazdálkodás szinte minden családot érintett, a visszaigényelhető földterület maximuma 10 hektár volt. A szántóföldek a szocialista, extenzív jellegű kollektív gazdálkodás alatt kimerültek, és a talajjavítás korszerű megoldása magánúton – anyagi okokból – az egyéni gazdálkodók többsége számára lehetetlen volt. A példák azt mutatják, hogy mindenki ragaszkodott a földek reprivatizációjakor a korábban a család tulajdonában lévő földek pontos területi helyeihez is, annak ellenére, hogy a 20. század elején végrehajtott tagosítás óta, az öröklési szokások miatti birtokelaprózódás következtében egy átlagos, 10–12 holdnyi birtok sokszor 40–50 tagból áll. A földek újbóli magánbirtokba vételét és a kollektív gépparkjának

szétosztását, felvásárlását – a magyarországi helyzethez hasonlóan – nagyon sok viszásság jellemezte. A termelősövetkezetek gépparkjának magánosítása a régi szocialista kapcsolatrendszer működése mentén történt. Az elavult, általában már a kollektív gazdálkodás idején is korszerűtlen gépeket alkatrész híján nehéz volt javíttatni, de általában véve a mezőgazdasági gépekből is hiány volt. A földek megművelését nehezítette, hogy az elaprózódott kisbirtokrendszert visszaállították anélkül a közösségi rend nélkül, amely szabályozta a művelési rendszert is.

Az 1990-es években soha nem látott szélsőségek jellemezték a gazdálkodási attitűdöket: a bivallyal szántó és kézzel arató, önellátásra törekvő idős gazda típusával párhuzamosan megjelent a modern gazdasági gépekkel bémunkát vállaló, tanult szakismeretekkel rendelkező fiatal vállalkozó típusa. Az 1990-es politikai fordulat utáni földprivatizáció teremtette új, egyéni gazdálkodás számos vonatkozásában visszanyúlt a téjesítés előtti időszakba.

⁹⁹⁵ Katona Szabó 1972: III. 18.

⁹⁹⁶ Katona Szabó 1972: VIII. 7.

207. kép: A községi juhász a határban. (Fotó: FÁ, Kalotaszentkirály, 1992)

Az idős gazdák hagyományos ismereteikkel, hiányos eszközkészletükkel és a téesz előtti múltban gyökerező gazdasági magatartásukkal vágtak neki az egyéni gazdálkodásnak.⁹⁹⁷

A gazdaságok irányítása – kevés kivétellel – arra az önellátó, nagyjából azonos súllyal az állattartásra és a földművelésre támaszkodó rendszerre tért vissza, amely a lassan kapitalizálódásnak induló 20. század eleji időszakban volt általános. Jellemző módon hiányzott a termékszerkezet korszerű, a piac igényeit szem előtt tartó átalakítása, a gazdaságok profiltisztítása. A gazdasági stratégiákat – egy-két kivételtől eltekintve – az újtól való idegenkedő szemlélet jellemezte, amelyhez a gazdaság komolyabb fejlesztéséhez szükséges tőke hiánya is párosult. A megtermelt javak értékesíthetőségének szempontját háttérbe szorította az önellátás igényének évszázados beidegzettség.

A legidősebb generációban egy múltból hozott, öntudatos földművelő-identitás él. A földprivatizáció után, au 1990-es évek elején lényegében a

kollektivizálás előtti, főként az 1940–44 közötti „magyar világ” időszakában szerzett szerszámokkal, és az akkori tanfolyamokon megszerzett ismeretekkel, bivallyal álltak a szántóföldi munkák újraindításához. Meggyőződéssel hangoztatták, hogy a „régiszerű” egyéni gazdálkodás az egyetlen biztos járható út napjainkban is. Általában jellemző, hogy a mezőgazdasági munkák zömét az idősebb, nagyszülői generáció végezte el a rendszerváltozást követően. Ők értettek a földhöz, mertek és tudtak a nagyjósággal bántani, ugyanakkor ennek a legidősebb nemzedéknek a tagjai rohamosan fogyatkoztak. Már a téeszítés után felnőtt fiatalabb középgeneráció is – nem beszélve az unokákról – sokszor ímmel-ámmal, vonakodva, szülői irányítással, a gazdálkodás átfogó ismerete nélkül vett csak részt a nagyobb idénymunkákban. Az egész napos munkahelyi elfoglaltság mellett érthető módon kevésbé tudtak és akartak hozzájárulni a családi teherviseléshez. A szántóföldi munka aztán az idő múlásával egyre inkább a gépekkel bér munkát vállaló, csekély számú, vállalkozásszerűen gazdálkodó fiatal kezébe került. Ezzel párhuzamosan a nyugdíjas, munkaképtelen öregek

⁹⁹⁷ A rendszerváltozás utáni gazdálkodásról lásd: Fülemile – Balogh 1998: 156.; 166.; Balogh – Fülemile 2005.

208. kép: Szántás bivalyokkal Zentelkén (Fotó: FÁ, 1994)

209. kép: Gyülekeznek a juhos gazdák a juhkosárnál tejmérésre Középföld határában. (Fotó: FÁ, 1995)

210. kép: Terményárusok a bánffyhungyadi hetipiacon. (Fotó: FÁ, 1995)

211. kép: Szénagyűjtő fagereblyét árulnak a bánffyhunyadi állatvásáron. (Fotó: FÁ, 1994)

212. kép: Eladó malacok a bánffyhunyadi állatvásáron. (Fotó: FÁ, 2001)

213. kép: Hazaérkezés Kalotaszentkirályra a bánffyhungyadi állatvásárról a hízóval a „kutulyában”. (Fotó: FÁ, 1995)

214. kép: Bivalyitatás Zentelkén. (Fotó: FÁ, 1996)

jó része nem tudta már megfizetni az – üzemanyagárak és egyéb tényezők hatására – egyre emelkedő árú, gépekkel végzett bér munkát. Az állandó bér munkára kényszerülőknek, és a helyi (általában kedvezőtlen) adottságoknak nem megfelelő termékszerkezetet választóknak – tehát a gazdálkodással foglalkozók zömének(!) – nem volt rentábilis, hosszabb távon fenntartható a gazdasága.

Kevés a példa a fiatalabb férfiak között, bár néhány faluban megjelentek azok a vállalkozó szellemű gazdálkodók is, akik kitűntek gazdaságuk fejlesztésének igényével. Gépeket vásároltak, amelyekkel a saját földjeiken túl bér munkát is vállaltak. Általában jellemző volt rájuk a munkaerejük és munkagépeik kapacitásának végletekig menő tudatos kihasználása. Csak náluk lehet tapasztalni a piacra termelés végső, de legfontosabb fázisának, az értékesítésnek a szem előtt tartását. Azonban belőlük is hiányzott – és jórészt hiányzik ma is – az észszerű társulás igénye, a közösségben való gondolkodás képessége. A kooperáció eszméjét a szocialista időszak lejáratta, ezért a gazdák többsége máig idegenkedik a sok esetben kedvezőbb lehetőségeket kínáló szövetkezések mindennemű formájától. Egy szucsági, kismemesi eredetű családból származó idős gazda véleménye volt ebben az időszakban, hogy: *„A falun belüli megélhetés nagyon nehéz. Az állami gazdaság és a térsz is felbomlott. Nagyjából ott kaptuk vissza a földünket, ahol volt, sokunknak 40-50 tagban van. Nem kell itt senkinek a társulás, nagyon el van utasítva. Nem vesznek közösen gépeket, nem dolgoznak össze, mindenki maga küszködik.”*

Az újrainduló családi magángazdaságok fő munkaerejét a régi ritmus, tudás és munkaráfordítás szerint az idősek adták. Erejük fogytával a fiatalabbak észszerű, de fájdalmas döntések sorozataként lemondtak a nagyjóságról, egyre kevesebb földet vetettek be, és a családi gazdaságok keretei, földigénye sok esetben mintegy 15 év múltán kezdett visszarendeződni a földprivatizáció előtti tészkorszak háztáji művelésének léptékébe. Így az 1990–92-ben sok vitát kiváltott, gyakran elmergesedett légkörben végrehajtott földosztás révén megszerzett föld egyre inkább nyüggé kezdett válni, különösen a földadó bevezetésével. Egyes falvak határában a régi öregek gyengülésével, kihalásával és az akár helyben lévő, akár városban lakó utódoknak a gazdaságot felszámoló racionális döntésének következményeként (és tegyük hozzá, a lakosság demográfiai csökkenésével rohamos iramban fogyó népességű falvakban) parlagon heverő földek számának nagyarányú növekedése nyilvánvaló, általános jelenség.

Drasztikusan, folyamatosan szorul vissza a nagyállattartás és a juhtartás, megszűnőben van a falvak képéhez azelőtt elmaradhatatlanul hozzá tartozó csordahajtás, a pásztorok felfogadása. A gázosodó ugart, legelőket az utóbbi mintegy 10-15 évben egyre inkább a saját nyáukat legeltető román pásztorok veszik bérbe. Sok panaszt lehet arra hallani, hogy a csobánkutyák miatt nem mernek az emberek úgy mozogni a határban, mint korábban, így a távolabbi földek művelésével végképp felhagynak. Napjainkban, három évtizeddel a földprivatizáció után, Kalotaszegen a parasztság történelmi álmának végnapjaival szembesülünk. Minden bizonnyal azok az 1990-es évekre még érvényesnek tűnő megállapítások, amelyek a hagyományörzésre, a közösségi kohézióra, a vallási életre, a kisebbségi és regionális tudatra és a földműves-identitásra vonatkoztak, Kalotaszeg „utóparaszi” társadalmi folyamataiban, különösen a 2007-es EU-csatlakozás óta eltelt időszakban jelentős mértékben ártéltelmeződtek.

215. kép: Aratás után a Sztána és Kispetri közti határban zsákokba töltik a gabonát. (Fotó: FÁ, 2001)

216. kép: A zsoboki malomnál várakozók. (Fotó: FÁ, 2001)

217. kép: Gazdaöntudat. Feri bácsi az istentisztelet után megmutatja a gazdaságát Zentelkén. (Fotó: FÁ, 1995)

218. kép: Szilvalekvárfőzés Zentelkén. (Fotó: FÁ, 1995)

219. kép: Anna néni kenyeret süt. (Fotó: FÁ, Zentelke, 1992)

220. kép: Esti csordahajtás Hodoson. (Fotó: FÁ, 2005)

A Nádasmente a szocializmus időszakában

A romániai szocializmusnak az 1980-as évek előtti, viszonylag prosperáló másfél évtizednyi időszakában az ipari munkából szerzett jövedelmet még a saját kultúrájába „befektető” Nádasmentén hallatlan kulturális virágzás folyt. Ez megmutatkozott a viselet gyöngyözésében, cifrázásában, az építőkedv fellendülésében, a bútorfestés változásában, a lakásbelső díszesebbé válásában. A bútorfestést már nem iparosmesterrel készítették, hanem a lányok maguk festették a kelengyébe tartozó bútorokat, amelynek új stílusú, leegyszerűsödött, fehér alapon apró, piros virágú díszítése túl nagy hozzáértést nem, inkább csak kezűgyességet kívánt. Az 1970-es évek kelengyéinek részeként a tisztaszobában a keménycserép és porcelánedények mellett nagyszámban állítottak ki rikító színű virágos zománcos lábasokat, vájdlingokat.

A „reprezentációs” tárgyak típusa és száma a korszakban megnövekedett. A törekvéseik fókuszpontjában álló presztízs fogyasztás, a „reprezentációs alap” képzésének kényszere egyre nagyobb anyagi terhet, rákészülést jelentett az élet kiemelt eseményére, a lakodalomra. E kései, túlbujánzó, kreatív díszítőkedv, a tobzódó tárgyi kultúra presztízsértékének erősödése egy olyan anakronisztikusan késői korszakban következett be, amikor már más vidékeket az elszíntelenedés, a paraszti kultúra kiüresedése, szétesése fenyegetett. A tovább élő, alakuló hagyomány kései korszakának alkotásai nem mindig mérhetőek a paraszti művészet fénykorának csúcsteljesítményeihez. Azonban ennél fontosabb a jelentősége annak, hogy még működött a helyi tudás és esztétikum, s volt igény a lokális közösség öntudatát tápláló tradicionális kifejezésformák fenntartására.

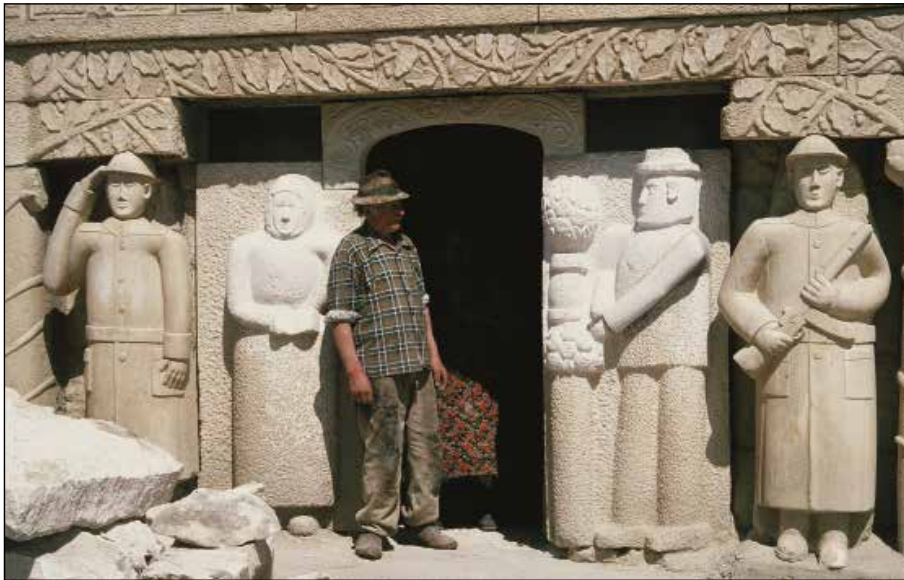
221. kép: Lakodalmi menet Magyarvistan az 1980-as évek elején, a kalotaszegi népművészet tánccházi felfedezésének a hőskorában. (Fotó: Mudrák Attila)⁹⁹⁸

A nádasmenti falvak közül a kistájra jellemző mentalitást pregnánsan megtestesítő Magyarvista példáját hosszabban idézzük. Magyarvistan az 1960-as évek gazdasági konjunktúráját – csakúgy, mint a térség más falvaiban is – az iparban (Kolozsvár, Egeres, Gorbó) szerzett stabil jövedelem alapozta meg, továbbá a jelentős helyi mész-kőbányászat. Mindemellett korábban a vasút, a fuvarozás, a szocialista időben a „sofőrködés” is jelentős pénzszerezési forrásnak számított. Azonban a vistaiak alapvetően „kétlakiak” maradtak, a gazdálkodás becsülete, a gazdaöntudat továbbra is fontos szerepet töltött be az értékrendjükben és életszervezésükben.

A kőbányászat, a kőfaragás – és a szintén mész-követ használó mészégetés – a 19. század végétől fontos megélhetési lehetőséget biztosított. (A falu határában megnyitott bányákban egyébként az 1970-es évekig kézi erővel történt a kitermelés.) A vistai köztudatban úgy él, hogy a Nagyváradi–Kolozsvári közti vasút építésén dolgozó olasz kőfaragóktól tanulták a mesterséget 1868–1870 táján. A faragott követ Kolozsváron és a Királyhágón túli nagyvárosok építkezéseiben használták fel.⁹⁹⁹ Ennek köszönhetően Vistan már 1910-ben a lakóházak fele kőből, téglából épült. Az 1920-as, 1930-as évek módos portáin díszesen faragott faoromzatú (svájci villa típusú), tornácos, vakolatdíszes, kétszintes hosszúházakat, galamb-búgos nagykapukat látni. Az 1960-as évektől egyre szélesebb körben terjedt a négyzetes

⁹⁹⁸ Ezúton köszönjük Mudrák Attila fotóművésznek, hogy a képét közölhetjük.

⁹⁹⁹ A 20. század első felében 4 jelentős kőfaragómester mintegy 50 embert foglalkoztatott. A kőfaragók többsége a falu szegényebb paraszti rétegéből került ki. A helyi mesterek az építőkövön kívül sírkövet is faragtak. A kőfaragásról bővebben: Hála 1994.

222. kép: Török István vistai kőfaragómester a háza utcafrontjára nyíló műhelyének ajtajában.
(Fotó: FÁ, Magyarvista, 1998)

alaprajzú, sáttortetős („négyvízbe rakott tetejű”), kétszintes, faragott kövekkel díszített téglala- és kőházak divatja. A kerítések, kapuk is faragott kőből, díszes vaskerítés elemekből készültek. Az 1970–80-as években a helyi kollektív keretében dolgozó, 80-100 embert foglalkoztató kőfaragó műhely a bukaresti nagy reprezentatív építkezésekhez készítette a faragott díszkövet, s ez a tevékenység a faluképre is rásütötte a bélyegét. (A leghíresebb mesterek, például Török István vagy Kovács István Dombi domborműveinek figurális díszítése már a naiv művészet körébe tartozik.)

Vistán a bútoregységeknek az 1950-es évektől alakult ki a sajátos helyi változata. Teljes festett bútoregységek jöttek divatba, azonban a helyi és a mákói asztalosok magas munkadíját sokan nem tudták megfizetni. Egy szegényebb leány a hímzőtudását felhasználva, bolti zománccfestékekkel maga festette meg a bútort, és ezzel új divatot indított útjára. Az eladósorban lévő lányok a nővérükkel, barátnőikkel egyre formagazdagabban festették az új divat szerint kék szín helyett fehér alpra az egyre elaprózottabbá váló, folyondárszerűen burjánzó, színes virágokat. A bútortvirágzás hasonló közösségi együttlétet teremtett, mint a fonóház. Az amatőr bútoregység minőségben nem mérhető a hivatásos asztalos-bútoregységek munkáihoz, „viszont a szakszerűség hiányáért feltétlenül kárpótolt a vistai lányok munkáin megnyilatkozó gátlástalan díszítőkedv, naiv merészség és játékos báj s a közös ízlés keretében érvényre jutó egyediség varázsa.” – írta ifj. Kós Károly 1971-ben.¹⁰⁰⁰

¹⁰⁰⁰ Dr. Kós K. 1971: 13.

223. kép: Kati néni az 1969-ben férjhez ment leánya kelengyéjével telerakott tisztaszobában.
(Fotó: FÁ, Magyarvista, 2005)

224. Gyöngyhímzéses kötény darázsolása (ráncainak letűzése), készült az 1960-as évek végén. (Fotó: FÁ, Magyarvista, 2000)

225. Gyöngydíszes bokrétás zöld posztókalap, készült az 1960-as évek végén. (Fotó: FÁ, Magyarvista, 2000)

A viselet kései virágzásában új elemet jelentett a gyöngyvarrás egyre elterjedtebb használata. A „gyöngyözés” ugyan Bogártelkéről kezdett terjedni az 1940-es, 1950-es évektől, de Magyarvistán érte el legnagyobb tobzódását. Főleg a kötények és mellrevalók kreatív gyöngyvarrásában jeleskednek. Új viseletdarabokat még az ezredforduló elején is készített egy-egy rátermettebb leány vagy asszony saját kezűleg. Bogártelkén és Darócon az a vélemény, hogy bár ők kezdték a gyöngyözést, a viseletük mértéktartóbb maradt, mint a vistaiaké. Mérán is kiemelik, hogy a gyöngyözést ők nem kedvelik, a viseletük sokkal visszafogottabb, egyszerűbb maradt, mint más nádásmenti falvaké.

A gyöngyvarrás egy másik vetülete Magyarvistán, hogy míg varrottásokat piacra nem varrnak, addig már az 1970-es évektől, a turizmus fellendülésével eladásra gyönggyel díszített bársonytáskákat, pénztárcákat, szemüvegtokokat, -mellényeket készítenek, babákat öltöztetnek, és főképp nyakláncokat fűznek apró szemű gyöngyből. (A vistaiaik más falvakból is bedolgoztatnak.)¹⁰⁰¹

A hagyományos tárgye gyűttesek meglehetősen gazdagságára példaként konkrétan idézzük Magyarvistáról egy menyasszony kelengyjének leltárszerű leírását. 2000-ben egy rangos „elsősorban” a menyasszony kelengyje – amelynek számos darabját a kivételes kezűességű leány maga készítette – a következő tárgyakból állt.¹⁰⁰²

¹⁰⁰¹ 1972-ben írja Katona Szabó (1972: III. 9.) „Újabban apró, színes gyöngyökből készítenek ruhadíszeket, nyakláncot, övet, karkötőt, sajátos mintákkal eladásra. Az idegenforgalom fellendülésével régi viseletük darabjait, egyes tárgyakat adogatnak el, újakat eladásra nemigen csinálnak. Sem népművészeti, sem háziipari szövetkezet nem foglalkoztatja őket.” Az 1990-es években olyan falvakban is megjelent a gyöngyfűzés, a varrás, az ajándéktárgyak készítése, amelyek korábban nem kapcsolódtak be a háziipari termelésbe, árusításba, például Inaktelkén.

¹⁰⁰² A leírást a menyasszony készítette, kérésünkre levélben küldte meg. Az általa használt eredeti elnevezéseken nem változtattunk.

226. kép: Vistai asszony kínálja a faluba látogató turistáknak a gyöngyös nyakláncot eladásra a háza kapujában. (Fotó: FÁ, 1999)

Ruházat: – 30 rend ruha (szoknya, hozzáillő köténnyel): 8 fehér rend, 5 piros rend, 6 sárga rend, 4 rózsaszín rend, 3 kék rend, 2 zöld rend, 2 fekete rend. Mindegyik színű rendhez van kötéses és pántlikás kötény is. „Az *anyagok mintájának a neve: nagyrózsás, kosaras, pillés, inas.*”

– 3 bagazia¹⁰⁰³ (1 sárga, 1 fekete, 1 piros) mindegyik alá ugyanaz a gyolcsvászonból készült ráncolt pengyel kell. („A *bagaziját úrvacsoraosztáskor, keresztelekor, és esküvőn a násznagyasszonyok szokták venni.*”)

– 3 piros hárászos ing (2 egy pupos és 1 három pupos), 2 fekete hárászos ing (1 egy pupos és 1 három pupos). „A *hárászos inghez rózsás pántlikából kötőbevalót és gyönggyel díszített fabojtot*” tesznek.

– Minden színű szoknyához van blúz.

– 1 merevaló (bőrmellrevaló) hárással (gyapjúval) kivarrrva.

– 6 váll (mellény): 3 piros váll fehér gyönggyel kivarrrva, 1 zöld szőr (gyapjúszövet) váll színes gyönggyel kivarrrva, 1 zöld bársony váll fekete gyönggyel kivarrrva, 1 bordó bársony váll fekete-sárga gyönggyel kivarrrva.

– 1 hosszú lájbi, piros bársonyból fehér tekla gyönggyel kivarrrva és fehér prémmel díszítve.

– 1 buji (bujka) pántlikából húzott rózsákkal és gyönggyel díszítve és 1 gombos buji fekete selyem szalagból húzott rózsákkal és 1500 gombbal díszítve,

2 pár csizma: 1 pár piros piros-fehér-zöld selyem cérnával „*tulipántos madarasan*” kivarrrva, 1 pár fekete csizma gyászos ruhához.

35-40 keszkenyő: sárga, fehér, zöld, kávé és fekete „*földű*”, mintája: nagyrózsás, kisorózsás, nagyloptás, kislóptás, hodas, keresztes, buzás, füstös.

Bútorzat: - Vetett ágy (nagy ágy), hozzá 8 nagy párna, 2 kicsi párna, szedéses párnahuzattal, piros selyempaplan kb. 2000 gombbal díszítve, 2 kötéses lepedő piros és fehér hárással kivarrrva. Kis ágy, hozzá: 1 derekaj, 1 paplan, 2 párna, 2 lepedő. Pad a vetett ágy elé. 2 padláda, amiben a ruhákat tartják. 1 láda, amiben az abroszokat, lepedőket tartják és 1 kisláda. 1 „*telácsi, azon fazakakat*” tartanak, 1 „*edintartó*”, amire lábasokat akasztanak, 1 fogas (kanál és villatartó), 1 kredenc (három üveges rész felül, alul fiókok), 1 sifon (ruhákat tartanak benne), 1 asztal 2 karosszékkal, 1 petróleumlámpa, kb. 200 darab tányér, valamint a kredenc és a sifon tetején farúdra téve szőttés rúdravaló abrosz.

A presztízstárgyak rendszere nemcsak megnövekedett, hanem megduplázódott, abban az értelemben, hogy párhuzamosan a hagyományos kelengyével, egy hasonló nagyságrendű modern hozomány előállítása is kényszerré vált. Azonban a legújabb, drága modern tárgyak is „kiállítási” tárgyként szolgáltak. Lényegében a modern tárgye gyűttes rendszere, reprezentatív funkciója, megmutatásának logikája „klónoztá” a hagyományosét. A házban általánossá vált a hagyományos tisztaszoba és a modern ünnepi szalon párhuzamos megléte. A lakodalomkor a fiatal pár házában a kelengye megmutatása ugyanúgy történt, mint korábban. A vendégek végigjárva a házat, megtárgyalva a látottakat, a tisztaszobában megcsodálhatták a menyasszony gazdag ruhatárát, festett bútorait, a nappaliban, hallban és a konyhában a modern tárgyakat, a csomagolásukban érintetlenül meghagyott legújabb konyhagépeket, mikrohullámú sütőt, az üveges konyhaszekrénybe, vitrinekbe szellősen, dekorációként elrendezett porcelánszervízt.

¹⁰⁰³ A felhajtott elejű szoknyát a Nádamentén bagaziának, a Felszegen muszujnak hívják.

227. kép: Menyasszony és vőlegény az új Daciával (Fotó: FÁ, Magyarvista, 2000)

Tehát a hagyományos tárgyrendszer nem kopott ki automatikusan a modern mellől, sőt a megbecsültsége, értéke megnövekedett. Egyes ruhadarabok megszerzése, öltözetrendek előállítását csillagászati összegekbe került és kerül. Az elszabadult, irreális árakkal csak a gazdagabb családok tudják a lépést tartani, s ez csak tovább generálja a hagyományos reprezentatív tárgyrendszerek fenntartását, újratermelését, s ezzel együtt a hagyományos tudás és szokásalkalmak egy részének tovább élését.

A lakodalom hivalkodó anyagiassága nemcsak a közvetlen családra, de a rokonságra és ismerősökre is nagy terhet rótt. Már az 1990-es végén, a 2000-es évek elején is egy vistai vagy körösfői lakodalomban a pénzben, valutában (korábban német márkában, majd euróban) számolt elvárt kötelező nászajándék átlagban 1000–1200–1500 euró értékű a közvetlen rokonságtól, 200–300 a távolabbi rokonoktól, ismerősöktől. Mindemellett a berendezett házon és a pénzen kívül a fiatal pár gyakran autót is kapott nászajándékba.

A presztízversenyben való helytállás tehát elsősorban az anyagiak fitogtatásában ölt testet. A szocializmus idején és a rendszerváltozás utáni privatizációkor a szegényebb sorból felemelkedők esetében esetében sokszor még erőteljesebb volt a bizonyítani vágyás, s az ezzel magyarázható, kifelé a közösség felé szóló üzenet, a tárgyakban kifejezni vélt társadalmi presztízst tüntető demonstrálása.¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰⁴ Lásd egy felszegi agrárvállalkozó példáját: Balogh – Fülemile 2005. Ugyanez diktálja a mai napig a modern újítások elfogadásának hagyományos logika mentén mozgó mechanizmusát. A házépítkezésben, lakásbelsőben, a díszkert kialakításában szinte egyszerre, egy időben, „varázsütésszerűen” jelennek meg az új trendek a prosperálóbb településeken, a sikeresen vállalkozó családoknál, legyen szó rozsdamentes acél lépcsőkorlátról, üveges ajtórról, beépített konyhabútorról, fürdőszobai csempedivatrról, grillsütőről, vagy kerti jakuzzi kádrról.

228. kép: Kontyolják a menyasszonyt. (Fotó: FÁ, Magyarvista, 2000)

Magyarvista lelkésze már a két világháború között így írt a magyar paraszti érték-orientált mentalitást szinte már végletes módon megvalósító Vistáról: „Szegényes környezetben királyi gyermek – ez Vista. Meredek, köves, szomorú hegyek között kétfelé ágazó, szűk hosszú völgyben a csinnal, móddal épült falu, benne a gyönyörű öltözetben pompázó nép”, akinek „Vérében van folyton újabb szépségekre való vágy és törekvés [...] Ízlése, szép-érzéke bámulatra méltóan fejlett.” – írta sorait 1936-ban Daróczi Ferenc, a falu lelkésze, a Kalotaszegi Főesperesség vezetője az általa sokat korholt, de nagyon szeretett nyájáról a „szíves, vendégszerető, barátságkedvelő, [...] adakozni szerető [...] jószívű nép”-ről,¹⁰⁰⁵ Hozzáteszi azt is: „A pénz elmegy a sok mulatságra, gúnyára, jó életre s a sok cifraságra. A jót a táplálkozásban is szeretik.”¹⁰⁰⁶

A falu népessége az 1850 és 1910 közötti időszakban mintegy megkétszereződött, 1910-től kezdve azonban a lakosság folyamatos csökkenése tapasztalható. A visszaesés főleg a II. világháborútól az ezredfordulóig eltelt időszakban drasztikus.¹⁰⁰⁷ Az egyke és az „egyse” problémája miatt a református egyház már a két világháború között meghúzta a vészharangot. „Odajutottunk, hogy a második gyermek már szegény”, hovatovább „a meddőség [...] érdem”,¹⁰⁰⁸ sok az „elcsinált” magzat, írja Daróczi esperes, továbbá felidézi az egyik fiatal pár esetét, akik a keresztelepre készülve neki sírták el, hogy a második gyermek megszületése miatt mennyi gúnyolódás és szidalom érte őket.¹⁰⁰⁹

Vistáról a környékbeli falvak feltűnően sok pejoratív véleményt fogalmaznak meg, többet, mint ami a hagyományos falucsúfolók keretébe befér. „Csúfszájúak”, „nagyvé-riűek”, „kikapósak”, „cifrázkodóak”, „mulatósak”, „verekedősek”, „dühűsek”, „pénzt vesznek fel a bankból”, „kereskednek” – sütik rájuk a bélyeget. Mindezt tetézheti, hogy a gazdasági téren való érvényesülésük („jól forgatják magukat”), az élelmességük – ami abban is megnyilvánul, hogy sokszor a vásárnapokat is munkára fordítják –, valamint a jólét tüntető, tobzódó kifejezése is rosszallásra készítette a tágabb környezetet. Katona Szabó István 1972-ben az *Új Élet*-ben megjelent szociográfiai jellegű publicisztikai sorozatában friss kortársi szemmel ezt írta: „...nem sajnálnak semmilyen anyagi áldozatot. Minden törekvésük az, hogy az egyetlen gyermeknek minél jobb anyagi helyzetet teremtsenek. Ebben vetélkednek egymás között, ezért épülnek emeletes kőházak, ezért vásárolják, készítik, vagy csináltatják a díszes ruhadarabokat. A díszítőkedvnek ez a túlbujánzása nem oka az egykének, mint egyesek vélik, hanem következménye az egykés gondolkodásmódnak.”¹⁰¹⁰ Vista megítélése a Nádamentén hasonló ahhoz, ahogyan a jó módú, gazdaságilag sikeres Körösfőt nézik kritikával a felszegiek a túlhajszolt anyagi életvitelük és a nyomasztó presztízverseny miatt.

¹⁰⁰⁵ Daróczi 1936: 225., 238.

¹⁰⁰⁶ Daróczi 1936: 229.

¹⁰⁰⁷ Magyarvistát 1850-ben 668, 1910-ben 1298, 1941-ben 1278 magyar lakos, 1999-ben 761 református magyar lakta.

¹⁰⁰⁸ Daróczi 1936: 23.

¹⁰⁰⁹ Mindenesetre meglepő, hogy a statisztikák szerint például az 1901 és 1910 között született gyermekek harmada törvénytelen volt. A vadházasságok az 1860-as, 1870-es években öltöttek első ízben meghökkentő méreteket, de az 1930-as években is kb. 300 párból 50 vadházasságban élt.

¹⁰¹⁰ Katona Szabó 1972: III. 18.

A tárgyi népművészet gazdagsága mellett Magyarvistát a Nádásmente többi falujához hasonlóan a közösség nagy önszervező ereje, hagyományos intézményeinek működése (például legénybandák), a közösségi alkalmak gazdag szokásanyaga jellemezte egészen az 1970-es évek végéig. Eddig volt tejmérés Vistán is, a méraihoz és lónaihoz hasonlóan táncmulatsággal. Az utcánként szerveződő 3 turma gazdái külön rendezték a tejmérést. Később egy turmává apadtak a juhok. (Aztán, mint indokolták, a „széthúzás”, a gazdasági hasznon való „veszekedés” miatt megszűnt a turma.)

Az egykor igen aktív táncéletű faluban – ahol Martin György felfedezte és évtizedeken át kutatta a kivételes táncos egyéniséget, Mátyás István Mundrucot –¹⁰¹¹ az 1950-es évek végéig, az 1960-as évek elejéig volt „nagy tánc” és „kicsi tánc” párhuzamosan, és ilyenkor két zenekart is fogadtak.¹⁰¹² Az 1980-as évek közepéig már ugyan egyre ritkábban, de még fogadtak zenészeket a fiatalok, és a kultúrházban táncmulatságot rendeztek. Az 1989–90-es változások után az egyetlen táncalkalom a lakodalom maradt. A lakodalomnak a 2000-es évek elejéig ugyan még számos eleme hagyományos volt, de a szokásanyag egy része kiüresedett, átalakult. A folyamat lakodalomról lakodalomra egyre jobban felgyorsult. A biztos folklórtudás kezdett megkopni, vagy másodlagos szemponttá vált. A kötött narratívák szétestek, szelengesedtek. A fiatal párok kérésére az elektromos, modern tánczene egyre jobban kiszorította a kalotaszegi zenét, az idősök nem kis elégedetlenségére, akik meg is mondták, hogy nem szeretik a „vakarózót, ezt a majomzenét.”¹⁰¹³ (Az az ifjú pár, amely a modern bebútorozott szobák mellett még – a fent ismertetett – hallatlan gazdagságú hagyományos kelengyével büszkélkedhetett, külön megkérte a meghívott bogártelki zenekart, hogy lehetőleg ne nagyon játszon kalotaszegit, akik valóban alig húztak egy-két rendet egész éjszaka, amelyre már csak az ötven év felettiek álltak föl.)

A falu kultúrháza – ahol azelőtt a lakodalmakat, mulatságokat rendezték – kb. 1990-ig működött.¹⁰¹⁴ A nagy, színpaddal is rendelkező épület – amelyet még egy a táncot szerető generáció épített – mintegy két évtizeden át ablakok nélkül, szétverve, üresen, gazzal benőve állt a főtéren.¹⁰¹⁵ A tánc örömet már nem ismerő fiatalok többé nem tekintették értéknek az egykor pezsgő közösségi élet színterét sem. Vistán az 1980-as, 1990-es években a fiatalság közül nem nőtt ki olyan hangadó, vezető személyiség, aki tánccsoportot szervezett volna. A spontán táncélet felbomlásával a tánctanulás folytonossága – még akár olyan szervezett, folklorisztikus keretek között is, amit egy hagyományőrző táncegyüttes jelenthetne – teljesen megszakadt.

¹⁰¹¹ Martin 2004, illetve lásd: *Folkmagazin*, 2013. IX., különszám, https://issuu.com/folkmagazin/docs/mag13_x/14. (Letöltés: 2021. 04. 22.)

¹⁰¹² A kicsi táncot a 14 évesnél fiatalabbaknak tartották. A nagy táncot a kultúrházban, a kicsi táncot háznál rendezték.

¹⁰¹³ Vakarózónak nevezik az idősebbek a gitár pengetésének mozdulataira utalva az elektromos zenét.

¹⁰¹⁴ A kultúrház a templomdomb alatt, a falu középpontjában az egykori, 1947-ig lakott, elbontott kántori lak helyére épült 1954-ben.

¹⁰¹⁵ „A falunak nincsen vezetése, primárja, rendőre. Olyanok a fiatalok, mint a kotlós nélküli csibék, ahogy a maguk feje után bódorognak. Azt csinálnak, amit akarnak, széjjelverték a kultúrházat is. Szabályosan elhordták a berendezést, kiverték az ajtókat, ablakokat, téglákat vertek ki a falból.” – mondta egy idősebb, annak idején első táncos gazdaember a 2000-es évek elején.

229. kép: Indul a lovasfelvonulás a vistai falunapon. (Fotó: FÁ, Magyarvista, 2005)

230. kép: A falunapon fellépő táncsoport. (Fotó: FÁ, Magyarvista, 2005)

231. kép: Apa és lánya a saját örömeikre táncolnak a falunapon. (Fotó: FÁ, Magyarvista, 2005)

A rendszerváltozás időszaka ebben az állapotban találta a falut. Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején több, életerős család átköltözött Magyarországra abból a generációból, akiknek az 1970–80-as években a szülők nagy anyagi áldozattal hatalmas lakodalmakat rendeztek. Az elköltözött egyetlen gyermek hátrahagyott gazdag kelengyéje mementóként tölti meg az első házat. Jobb híján az odalátogató vendégeknek mutogatják az otthonmaradt „elárvult” szülők, akik szomorú ráébredéssel szembesülnek törekvéseik, életcéljuk, megrekedésével.

A 2000-es évek elejétől meginduló, az egyház és a községi vezetés kezdeményezte új keletű közösségépítő, folklorisztikus, fesztiváljellegű rendezvényekre már a vidéken másutt is tapasztalható kortárs örökségesítési folyamatok részeként tekinthetünk.¹⁰¹⁶

¹⁰¹⁶ Fordulatot hozott a 2000-es évek elején egy fiatal ambíciózus lelkészpár, Felházi Zoltán és felesége, Klára asszony megérkezése a gyülekezetbe. 2003-ban kezdeményezték a falunap megrendezését kulturális programmal, lovas felvonulással. Az elhagyott, tönkrement, bezárt épületet már életveszélyes állapotban, 2004-ben a református egyház megkapta. A Makovecz-tanítvány Müller Csaba építész kérték fel a tervet elkészítésére. 2013-ra az épület felújítása már jelentősen előrehaladt, „pirosban állt”. Ekkor írta a sorokat a lelkész: „Generációk nőttek úgy fel, hogy saját néptáncuk és népzenejük ismeretlen volt számukra, mert egyszerűen nem volt hol ezeket ápolni. A népviselet és a tárgyi művészet élt és fejlődött.” (Felházi Zoltán: „Miért is?”, *Folkmagazin*, 2013. IX., különszám 30.) A végül is hosszú évek munkájával és a falu támogatásával megvalósult épület 2020 nyarára, a Covid évére készült el (Papp A. 2020.), jelenleg kulturális központként és étteremként működik. A „Kalotavár” névválasztás minden jó szándék ellenére kakukktójas, hiszen 50 km távolságra vagyunk a Kalota völgyétől. Mindenesetre mutatja azt az erősödő szemléletet, hangsúlyeltolódást és közvélekedést, amely a Nádasmunte 20. század második felében mutatott népművészeti virágzása nyomán és a táncházmozgalom hatására a „kalotaszegiség” legfőbb letéteményesének és képviselőjének a Nádasmunte-t tekinti. Az már a mai használat szinte ironikus velejárója, hogy a falai között működő Kalotavár vendéglő rendszeresen szervez DJ szolgáltatást zenével „Kalotaparty”-t. (Lásd: <https://www.facebook.com/kalotavar/>).

Folklorizmus és revival

A 19. század második felétől a paraszti kultúra felé, egyre elmélyültebb tudományos figyelem fordult. Magyarországon – a Kelet-Közép-Európának geopolitikai helyzetéből is fakadóan mintául szolgáló németiség közelében és a kor tudományosságának megfelelően pozitivistá alapon – az úgynevezett „Volkskunde típusú” (saját kultúrára figyelő) nemzeti tudományok körében a táj- és népismeret (néprajz), a régiségtan (régészet, művészettörténet, műemléki feltárás) és az ezen gyűjtőterületeket lefedő muzeológia – a természetismerettel és geológiával karöltve – a 19. század második felétől intézményesült. A néprajztudomány, ez a legalább 150 éves múlttal rendelkező tudományosság akkor kezdte és folytatta hosszú évtizedeken át a működését, amikor a népi kultúra még „integráns” egységként, rendszerként működött, a jelenségek megfoghatóak voltak.¹⁰¹⁷

A polgári nemzeti szme felerősödésével, a tudományos érdeklődéssel karöltve, a szintén a 19. század közepétől induló háziipari és iparművészeti mozgalmakkal és a nemzeti stílus megalkotására irányuló művészeti törekvésekkel párhuzamosan a népművészet fogalma – a maga megkonstruáltságában – ekkor kristályosodott ki. Jelenségei ettől kezdve – időnként és ciklikus hullámokban fel-feltámadóan – a művészeti és közérdeklődés fókuszába is kerültek.

A ruralitás és urbanitás találkozásának sajátos termékei azok a folklorizmusjelenségek, amelyek azt mutatják, hogy a társadalom nem paraszti közép- és felsőrétegei milyen képet alkottak és alakítottak ki a parasztságról és annak – az övétől jelentősen eltérő – kultúrájáról. A 19–20. századi nemzetépítés során az addig ’terra incognitának’ számító, frissen felfedezett „népi műveltség” egyes elemeit kiválogatták, stilizálták, adaptálták s beemelték a modern anyanyelvi nemzeti kultúra akkor létrehozott tárházába. Az új kontextusba helyezett, újraértelmezett motívum/forma/téma/szűzsé sajátos többletjelentést, szimbolikus tartalmakat kapott, részévé vált a nemzeti önkép kifejezésének.¹⁰¹⁸ Az elit, a tudósok, a művészek, a turisták, a dzsentri és polgári származású középosztály által keresett és bemutatott vidék képe, valamint azok a piaci folyamatok, amelyek az érdeklődés nyomán feltámadtak, visszahatottak a magát a kultúrát létrehozó lokális közösségek társadalmára, és alakították annak belső használatra szánt művészetét és külső piaca dolgozó háziiparát. A folklorizmus komplex jelenséggöré,¹⁰¹⁹ a külső kép versus

¹⁰¹⁷ A paraszti életet megörökítő archivált tudás, a mintaszerűen adatolt, gyűjteményekbe rendezett és elemzett tárgy-, kép-, hangzó- és filmanyag nemzetközi összehasonlításban is kivételesen gazdag. Bizonyos területeken – mint amilyen a Vikár Béla, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Lajtha László és növendékeik által végzett népzene-kutatás, a Martin György nevével fémjelzett néptánc-kutatás, az Ortutay Gyula és tanítványai nevéhez köthető folklorisztikai egyéniség-kutatás, Fél Edit és Hofer Tamás társadalomnéprajzi kutatása és komplex tárggygyűjtesek világának feltárása (például a református Átány faluról írt nagymonográfiák), vagy mellettük még a Csilléry Klára, Kresz Mária és mások nevével jelzett tárgytörténet-kutatás és néprajzi muzeológia terén – nemzetközileg is elismert eredmények születtek.

¹⁰¹⁸ Kisbán 1989.; Hofer 1991a, 1991b.

¹⁰¹⁹ A folklorizmus körüli viták a magyar néprajzban és az európai etnológiában az 1970–80-as és 1990-es években különösen élénkek voltak. Ezek összefoglalását adja bibliográfiai áttekintéssel amerikai látószögéből a Dégh Linda nevével fémjelzett bloomingtoni Indiana University folklo-

belső önkép, különösen erőteljesen vetődik fel néhány olyan nagy múltú, korán felfedezett táj esetében mint Kalotaszeg vagy a sikertörténetét illetően vele párhuzamba állítható, szintén korán felfedezett matyó Mezőkövesd.

A népi hagyományok felfedezésének és revival jellegű felújításának számos hulláma volt. (Gondoljunk csak a 19. század második és a 20. század első felének az előző fejezetekben már tárgyalt jelenségeire!) A két világháború között a jelentős területveszteségek traumájával küszködő trianoni Magyarország újrafogalmazott turisztikai önképében fontos szerep jutott – Budapest, a nagyvilági metropolisz ellenpontjaként – a vidék romanticizált, kirakatba állításának. Egyes kiemelt helyeken (például Boldog, Tura, Kalocsa) a viseletnek a városiak turisztikai érdeklődését kiszolgáló, színpadias és fesztiváljellegű megmutatása szinte üzletággá vált.¹⁰²⁰ A Gyöngyösbokréta mozgalom is erősítette ezt a jelenséget. Az 'art deco' művészeinek népies motívumhasználatát, és a – Ferenczy Ferenc és Tüdös Klára nevével fémjelzett – magyaros ruhamozgalom is ebbe a vonulatba illeszkedett. A területi visszacsatolásokkal a visszatért részek népművészetére is kampányszerűen több média- és közfigyelem jutott. (Kalotaszeg példáját az előző fejezetben tárgyaltuk.)

A revival korszakoknak is megvan a maga logikája és történetisége. Ehelyütt lehetetlen lenne akár utalásszerűen is áttekinteni a konkrét megjelenési formáit annak az időben és térben szerteágazó komplex jelenségkörnek, hogy a (történeti és népi) revival hullámok – ciklikusan újraélve –, hogyan támadnak föl irodalomban, zenében, táncban, képzőművészetben, építészetben, divatban, populáris kultúrában. A revival jelenségek hol formálisabban, könnyedebben, szórakoztatóbban, hol művészibb minőségben, elmélyültebb jelentésekkel, ideológiai, politikai, propagandisztikus tartalmakkal, vagy éledő identitások megkonstruálásának részeként tűntek és tűnnek fel premodern és modern birodalmi, nemzeti, regionális keretekben, európai típusú és Európán kívüli társadalmakban, koloniális és posztkoloniális környezetekben, gyakorlatilag a világ minden részén. A revival korszakok, mozgalmak gondolatrendszere, hatása határokon átvívelhet, egymással összefügghet, nem feltétlenül vagy ritkábban van szó elszigetelt jelenségekről. Ugyanakkor szituációfüggő, hogy egy revival gondolat nemzetközibb divattá válását hogyan segíthetik hatalmi-gazdasági hierarchiákból, egyenlőtlenségekből fakadó erőhatások.

A 20. század második felének legjelentősebb, máig ható magyar, de nemzetközi kontextust sem nélkülöző revival mozgalma az 1970-es évektől elindult népzenei, néptánc- és kézművesmozgalom. A „táncházmozgalom” a falusi táncalkalmak hagyományát városi környezetben értelmezte újjá. A paraszti kultúra megmaradt kései színtereit az 1970-es évek falufelfedezése akkor érte el, amikor ott még élt egy hagyományos tudással rendelkező idős nemzedék. Az „eredeti” hagyomány keresése arra ösztönözte a mozgalom legjobbjait, hogy az országhatáron belül és kívül, kisebbségi magyar és nem magyar területek falvaiban, az utolsó még fellelhető falusi zenész és táncos egyéniségektől megtanulják

risztikai iskolájának egyik növendéke, Guntis Šmidchens (Šmidchens 1999). Magyarországon a folklorizmus kutatás elméleti kereteinek kidolgozása Voigt Vilmosnak köszönhető, aki számos (itt most nem felsorolt) írását szentelte a kérdésnek (Voigt 1990, oktatási jegyzet formájában tekintette át a kérdéskört). Legutóbb Verebélyi Kincső foglalkozott egy fejezetben a kérdéskörrel. „Folklorizmusok: érdek és értékvédelem” címmel. (Verebélyi 2019: 233–255.)

¹⁰²⁰ Boldogról: Fejős 2005; Kalocsáról: Romsics 2001.

a tánc és a zene gazdag motívumkészletét, technikáját és előadásmódját. A kéz a kézben járó népzenei, néptánc és – Nomád nemzedéknek elnevezett – kézművesmozgalom¹⁰²¹ üdítő alternatívát kínált az 1970-es, 1980-as évek ideologikus, kontrolált, szocialista ifjúsági tevékenységei mellett. Az újonnan felfedezett autentikus zene erőteljes hangzása (közte a mozgalom 'protest song' jellegű „slágerei”), a szabadság érzetét adó improvizatív mozgás, az alkotótevékenység öröme és a hasonló ízlésű fiatalok együttlétének közösségi élménye mind hozzájárult ahhoz, hogy egy kritikai gondolkodású fiatal nemzedék kifejezze lázadó generációs életérzését.¹⁰²² Erdélyben a Ceaușescu-korszak legrestriktívabb utolsó évtizedében a magyar kisebbségi, javarészt értelmiségi ellenállás színtere is volt az erdélyi táncmuzik szcéna.¹⁰²³

A mozgalom sikerének egyik záloga a jelentős értelmiségi és kutatói irányítás volt, amely háttérét adta annak a páratlan munkának, amelynek eredményeképpen amatőrök és szakemberek együttműködve (élen Martin Györggyel és Kallós Zoltánnal) hatalmas tárházát gyűjtötték össze, és archiválták a Kárpát-medence egyes vidékein még fellelhető, élő népzenei és néptáncincsnak. A mozgalom meghatározó személyiségei megalkották a hiteles zenei hangzás és az improvizatív tánc átadásának különleges zene- és táncpedagógiai módszerét (Tímár Sándor és tanítványai), amely a Kodály-módszernek méltó társa. Lényege az a pedagógiai folyamat, amelynek során az autentikus tudás (tánc, vokális, instrumentális) kreatív módon, a hangképzés, játékmód, előadói stílus stilisztikai finomságainak megértésével sajátítható el. Tehát az anyanyelvi tudáshoz hasonlítható „élő”, variábilis tudást eredményez, és ha más kontextusban is, de a „hagyomány” továbbvitelének folytonosságát biztosítja.¹⁰²⁴ A társadalmi közeg ugyan megváltozott, de a falusi táncmulatságokhoz hasonlóan a tánc a városokban is megmaradt a fiatalok élő zenei kíséretre rögtönzött, élményszerű közösségi szórakozásának. (Az amatőr mozgalom által felfedezett eleven tánc friss élménye egyben a színpadi táncművészetet is átforgalmazta, és új táncnyelvet, érzékenységet, kifejezőkészséget teremtett.)

A táncmozgalom érdeklődése logikusan fordult a határon kívüli magyar területek és elsősorban az eleve régiesebb szokásokat őrző, sajátos fejlődési utat bejáró Erdély felé, ahol nemcsak a korábbi gazdaság- és társadalomtörténeti tényezők, hanem az 1920 utáni Románia sajátos fejlődési pályája, valamint a kisebbségi léthelyzet adta keretek is a tradicionális paraszti kultúra megmaradását akár 30–40–50 évvel is meghosszabbíthatta.

¹⁰²¹ Az ugyanezen korszakban megerősödő Nomád nemzedék kézművesmozgalom tagjait is az eltűnő mesterségek hagyományos tudásának megőrzése motiválta. A szocialista korszak háziipari szövetkezeteinek a sémák szerint piacra gyártó, a népművészet formavilágát kiüresítő gyakorlatával szemben a paraszti kultúra mélyebb, jelentéssel teli rétegeit, a természetközeli tárgyalat és a hagyományos komplex tudás megőrzésének lehetőségeit kutatták. Munkájuk nyomán ma is nélkülözhetetlen szakkönyvek jelentek meg, elindultak a kézművesszakkörök, játszókörök, alkotótáborok, vásárok, kiállítások, s újjáéledt több, kihalófélben lévő mesterség.

¹⁰²² A kádári szocializmus idején a nosztalgikus revival népművészeti mozgalom alternatív, szub- és ellenkultúrás jelenségnek tekinthető. (Lásd: Balogh – Fulemile 2008b; Csurgó et. al. 2018.)

¹⁰²³ Lásd: Kelemen L. 2008.; Könczei Csilla 2019.

¹⁰²⁴ A táncmozgalom nemzetközi elismerését jelenti, hogy 2011-ben felvették az UNESCO „Best Practices”, azaz „Jó gyakorlatok” regiszterbe „A »tánc» módszer, mint a szellemi kulturális örökség átörökítésének magyar modellje” címmel.

A magyarországi és erdélyi népzene- és néptánc kutatás legjobbjai a nehéz körülmények ellenére is kitartóan végezték a munkájukat a szocializmus évtizedeiben is. (Lásd a népzenei gyűjtésekről szóló fejezetet.) Ők voltak azok, akik leghamarabb visszatértek a terepre, ahogyan a lehetőségek engedték. A zene- és tánc kutatók gyűjtései nyomában és útmutatásukkal a magyarországi és erdélyi tánc házmozgalom tagjai, gyakorló zenészek és táncosok is megjelentek.

Szó szerint érdemes idézni a korszakról Kelemen Lászlónak, az erdélyi tánc ház zenészek első generációja jeles képviselőjének, a Hagyományok Háza igazgatójának a személyes visszaemlékezését.

„A magyarországi kapcsolódást kezdetben a magyarországi tudósok a ’60-as évektől újrakezdődő erdélyi gyűjtési tevékenysége segítette: Martin György, Pesovár Ferenc, Andrásfalvy Bertalan, Hofer Tamás, Novák Ferenc, Tímár Sándor munkájához elengedhetetlenek voltak a helyi segítők. Ezt a szerepet elsősorban Kallós Zoltán vállalta, de főként Martin esetében, jelentős volt a baráti kapcsolat a kalotaszegi falusiakkal, akik Kallós Zoltánnak is rendszeresen segítettek a börtön utáni nélkülözés éveit átvészelni. Ezek a tudós, kitűnő emberek lehetőség szerint részletekbe menően követték az erdélyi tánc ház tevékenységet, tanácsokat adtak, nemritkán anyagi (technika, adathordozók) segítséget is, és a kolozsvári tánc ház beindulása után, ha Erdélyben jártak, rendszeresen belátogattak a tánc házba is. Őket követték tanítványaik, az első magyarországi tánc ház nemzedék zenész és táncos képviselői, mint Éri Péter, ifj. Csoóri Sándor, Porteleki László, Ökrös Csaba vagy Fekete Antal „Puma”, Diószegi László, Zsuráfszki Zoltán, Varga Zoltán és a sort hosszasan folytathatnám. Ezek a fiatalok természetes módon már a tánc ház nemzedékkel barátkoztak össze és így születtek tartós baráti, esetenként szerelmi kapcsolatok, melyek a ceaușescu diktatúra elnyomásában nem hogy gyengültek volna, hanem esetenként még erősödtek is. Rengeteg segítséget kaptunk tőlük, elsősorban Martin Györgytől, a Zenetudományi Intézet munkatársaitól, de később neves és névtelen tánc ház asoktól: filmfelvétel, vágóasztal, rendszeresen nyersanyagot, hiszen az akkor nagy kincs volt. Cserébe gyűjtéseinket rendszeresen kicsempézték Magyarországra, ahol az MTA Zenetudományi Intézetének archívumába kerültek.”¹⁰²⁵

Az 1960-as évek konszolidációjának és a szocialista táboron belüli politikai kapcsolatok rendeződésének eredményeként az utazások, a turizmus kontrolált formái is megindulhattak a két ország között. Nem volt lehetetlenség már Erdélybe utazni, bár az 1960-as évek végének és az 1970-es éveknek átlagos magyar turistája jellemzően utazási irodák vagy egyes intézmények által szervezett csoportos utazásokon vehetett részt, ahol biztosan számíthatott arra, hogy joviális beszélgetésbe keveredhet az éppen ügyeletes beépített besúgóval, és hogy hotelszobája lehallgatókészülékkel van ellátva. (Szuvenírjeit is többnyire a nagyobb városok főterein, vagy a kiemelt turisztikai látványosságok közelében üzemeltetett állami népművészeti boltokban vásárolta meg.)

Ehhez képest a fiatal tánc ház asoknak az 1970-es években megindult egyéni és kis csoportos utazásai nehezebben voltak kontrolálhatóak. Az ideológiailag megbízhatatlannak tartott, gyanús elemek – a magyar fiatalok és egyetemisták a határ mindkét oldaláról és az erdélyi magyar falusiak – közötti kapcsolatépítésben a hatalom veszélyt szimatolt, és adminisztratív eszközökkel próbálta az utazásokat, a határátkelést, a kapcsolattartást, a szál-

¹⁰²⁵ Kelemen 2008a.

232. kép: A *Füles* rejtvénymagazin címlapja 1985-ben, egy kalotaszegies, elnagyolt színpadi jelmezbe öltöztetett, kisminkelt arcú modellel, akin csak a hímezett börmellény eredeti darab

lásadást ellehetetleníteni. A kolozsvári táncházat néhány év működés után be is tiltották (1977–1984),¹⁰²⁶ s ezzel óhatatlanul is az underground jellegét erősítették az egymásra találó magyarországi és erdélyi mozgalomnak. Az élő népművészet határon kívüli forrásaihoz zárandoklás nemcsak kulturális életményt jelentett, hanem egyben az addig elhallgatott kisebbségi lét élethelyzeteit is feltárta, olyan mély érzelmi ráeszméléssel megismert témákat, amelyeket a szocialista hatalom mindkét oldalon kényelmetlennek érzett, elhallgatott és a szőnyeg alá söpört.

A késői hagyományörzés romantikuma és revelatív ereje a csodálók özönét vitte a kuriózumként felfedezett közösségekbe,¹⁰²⁷ legelőbb az egész táncházmozgalomnak példát és ihletet adó mezőségi Székre¹⁰²⁸ – a Kárpát-medence egyik utolsó élő viseletű közössége –, ahol a kultúraváltás folyamata a szemünk előtt játszódik le az utóbbi harminc évben. Az 1970-es évek végétől, az 1980-as évek elejétől a táncházas fiatalok aztán csapatostól zárandokoltak a kalotaszegi zene és

tánc „szent helyeire”. Mérán, Vistán, Türebén, Bogártelkén és Inaktelkén alig múlhatott el lakodalom budapesti vendégek nélkül, és számosan élvezhették a híres „első családok” befogadó vendégszeretetét.

Az 1970-es, 1980-as években a szocialista Románia széles körben olvasott magyar nyelvű sajtója és a magyarországi magazinok is rendszeresen hírt adtak a Nádasmentéről

¹⁰²⁶ Kelemen 2008a; 2008b, valamint Könczei Csilla szekus blogja: <http://konczeicsilla.egologo.transindex.ro/> (Letöltés: 2021. 02. 15.)

¹⁰²⁷ Az 1970–80-as évek falujárásának, az erdélyi magyar és román táncanyag táncművészeti felfedezésének, koreográfiai „divatjainak” megvan a maga kronológiai sorrendisége: Szék, Magyarpalatka, Vajdakamarás, Gyimesközélpók, a Nádasmente falvai (Vista, Méra, Türe, Bogártelke, Inaktelke, Szucság), Magyarózd, Lőrincréve, Jobbágytelke, Magyarlapád, Sófalu, Keménytelke, Bonchida, Csíkszentdomokos, Györgyfalva, Visa, Ördöngösfüzes, Búza, Szászcsávás, Magyarszentbenedek, Vajdaszentivány, és még tovább sorolhatnánk az ikonikus erdélyi településneveket.

¹⁰²⁸ Martin 2001.

233. kép: Korniss Péter fotóriportja 1985-ben a *Nők Lapja* hetilapban egy mérai lakodalomról. (Antikvár könyvben talált újságkivágat)

mint „Kalotaszegről”.¹⁰²⁹ Mérai, vistai otthonokban félretett, büszkén mutogatott fotóriportok a magyarországi *Nők Lapjából*, ereklyeként őrzött bekeretezett címlapfotó Korniss Péter fotóalanyánál mind azt mutatják, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni a korszaknak az öntudatra gyakorolt hatását.¹⁰³⁰

Hangsúlyozni szükséges, hogy a táncházmozgalom lendületében felértékelődött paraszti hagyomány hívta elő a gazdaságilag és kulturálisan prosperáló nádasmentiek öntudatos kalotaszegi identitását. Azzal fordított arányban, ahogyan megizmosodott a „Kalotaszeg-tudatuk”, halványult és vált másodrendűvé a régebbi „nádasmenti tudatuk”. „Igazából ezzel a nagy turizmussal tudta meg mindenki, hogy mi kalotaszegiek vagyunk” – mondják.¹⁰³¹ A tudati átrétegződést elsősorban a kívülről jövő hatások formálták.

A fent említett és több más erdélyi – identitásrégióként értelmezhető – néprajzi csoport esetében az etnikus és vallási határok egybeesnek a regionális csoportkultúra tudati szinten megjelenő határaival.¹⁰³² Az etnikus és egyben regionális határ fizikai zsugorodása, a veszélyeztetettség érzése adott helyzetben növelheti a közösségi identitást és a csoport-összetartozás kohézióját. A folklorizációs szelekció folyamán a hagyományos kultúrából megőrzésre érdemesnek talált kiemelt jegyek, cselekvéssorok, színterek szimbolizmus nemcsak a regionális néprajzi, de az etnikus kisebbségi identitás manifesztálására is lehetőséget ad, illetve ez utóbbi emocionális intenzitása segít a másik érvényességének ideig-óráig való meghosszabbításában. A jellegzetes lokális vagy regionális kultúrával rendelkező magyar néprajzi csoportok esetében a népművészetnek – mint demonstratív etnikai markernek, valamint a kisebbségi politizálás és etnikai „rekrutáció” direkt és indirekt eszközének – a fennmaradását erősítő tendencia nemcsak az 1970-es, 1880-as években működött, hanem a romániai rendszerváltás óta eltelt időszakban is máig ható tényező. Az örökségesítés recens folyamatai így kisebbségi helyzetben más színezetet és intenzitást nyerhetnek.

A paraszti, közkeletű nevén „népi” kultúrának az az állapota, amelyet a fent felvázolt 120–150 évnyi folklorisztikus felfedezés folyamatának köszönhetően piedesztálra emeltek, döntően az utóbbi mintegy 250–300 év történeti produktuma. S ugyan akadnak olyan elemei, amelyek folytonossága egy még korábbi (kora újkori, középkori vagy a kereszténységet megelőző) korszak reliktumaiaként maradtak meg, de számos olyan összetevője is van, amelyre értékként tételezett, sokszáz éves, megőrzendő „hagyomány”-ként

¹⁰²⁹ Például egy cím a sok cikkből: Katona Szabó István 14 részben közölt „Kalotaszegi krónika” című sorozata a marosvásárhelyi *Új Élet* XV. és XVI. évfolyamában, 1972–73-ban.

¹⁰³⁰ Ez a fénykép 1994-ben a Hofer Tamás – Fél Edit: *Magyar Népművészet* (Budapest, Corvina kiadó) kötet magyar, angol és német nyelvű újrakiadásainak a borítójára került címlapfotóként, ezzel jelképesen a magyar népművészet fogalomkörének egészét szimbolizálta.

¹⁰³¹ Mérán büszkén fogalmazták meg: „A Felszegezen a viseletet elhagyták, a ládából veszik elő. A Nádásmentén itt él és alakul.” „Itt van már csak meg az igazi kalotaszegi népművészet.”

¹⁰³² Ha egy néprajzi tájnak a tudati, identitásbeli határait akarjuk megvonni, mint regionális keretek között szerveződő kulturális csoportnak, akkor ez a határképzés, a „képzetes közösség létrehozásának” a mechanizmusa sokban emlékeztet az etnikai csoportokról és ezek határaitól tudottakra (Barth 1969. fogalomrendszerét használva). A csoportidentitás szituációfüggő dinamizmusa, a csoportkultúra megkonstruálásának folyamata és az ebből eredő szimbolizáció és retorika hasonlósága nem véletlen.

234. kép: Érkeznek a küldöttek a Nádasmentéről a körösfői templomban megrendezett kalotaszegi református nőszövetségi találkozóra. (Fotó: FÁ, 1994)

235. kép: A zsoboki asszonykórus készülődik a fellépésre a református Bethesda Gyermekotthon és Szórványközpont alapkövetelésének ünnepén. (Fotó: FÁ, Zsobok, 1994)

236. kép: A kurátorok a kalotaszentkirályi templom udvarán nagyünnep vasárnapján a bevonulásra várva. (Fotó: FÁ, 1994)

237. kép: A kalotaszentkirályi presbiterek cifraszűrben vonulnak a templomba úrvacsoravételre. (Fotó: FÁ 1994)

238. kép: A Vasvári Pál-emlékmű avatása Körösfőn. (Fotó: FÁ, 2005)

239. kép: Szüreti felvonulás Kalotaszentkirály-Zentelkén. (Fotó: FÁ, 1993)

240. kép: Csőszleány és csőszlegény Zentelkén. (Fotó: FÁ, 2003)

tekintenek, s amelyek valójában csak az utóbbi mintegy 100 évben, vagy a legutóbbi évtizedekben jöttek csak létre (lásd például az aratóünnepek, szüreti felvonulások és bállok szokása, a templomtér díszítése a konfirmandusok ajándékaival¹⁰³³). Ennek ellenére a közgondolkodásban szívósan tartja magát az a tévhit, hogy minden ami a népművészet jelenségekörébe sorolható, az valami ősi hagyatéék, s ezt a vélekedést a tudományon kívüli körök fennen hirdetik.

A 'népművészet' kifejezés önmagában is sok szempontból pontatlan, vitatott, és használatát inkább a megszokás, a bevett köznyelvi és tudománytörténeti gyakorlat indokolja. A 'nép' és szóösszetételei, 'népismeret',¹⁰³⁴ 'népművészet', 'népviselet', 'néptánc' stb. kifejezések sajátosan a 19. század második felének nyelvi gondolkodására jellemző szóalkotások, amelyeket manapság pontatlannak tartunk, és egyre inkább kezdenek kiszorulni a pontos társadalomtörténeti terminus technicusokat kívánó szakmai nyelvezetből, amely inkább a 'paraszti' elnevezést preferálja, vagy pontosító körülírással próbálja kiváltani a megfelelő kifejezés hiányát. Ugyanakkor a népművészet szó köznyelvi népszerűsége nemhogy visszaszorult volna, hanem széles körben használják mai jelenségek megnevezésére is. A 'hagyomány', 'tradíció' és a hozzá kapcsolódó képzettársítások, újabban az angol tükörfordításból eredő, és jobb híján használt 'örökség' kifejezések is vitákat szülnek, definiáló magyarázatokat kívánnak. Ebben a gondolatkörben a 'hagyomány' *versus* 'modernitás' duális oppozícióként, antonimaként jelenik meg, amelyben még egy olyan 19. századi romantikus, normatív kultúrafogalom érhető tetten, amely a 'tradicionális' kultúrát egyrészt organikus, a lokalitásban gyökeret eresztett entitásként fogja fel – amely megszületik, kivirágzik, él, elszorvad és meghal –,¹⁰³⁵ másrészt a saját kultúráról a benne lévők és a kívülről jövők is azt vélelmezik, hogy az egy *a priori* adott, ősi, öröklődő tulajdon, amelynek megkonstruáltsága, történetisége nem tudatosodik, s régiségének vélelme elfedi a sokoldalú interakciók, egymásra hatások komplex történeti folyamatainak felismerését.

A 20. század második felétől – az akkulturáció, a diszintegrálódás folyamatainak felgyorsulásával – egyre kevésbé releváns, egyre anakronisztikusabb népművészetről beszélni, amikor megpróbáljuk leírni azokat a jelenségeket, amelyek a hagyomány „utóéletével” kapcsolatosak. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a közösségi konszenzuson alapuló,

¹⁰³³ Szacsavay 1998. Bánffyhunyon adatolja, hogy konfirmációs textilajándékot először 1890-ben adományoztak, majd 1905-ben, de az utóbbi polgári stílusú textil volt. A textilajándékok az 1960-as, 1970-es években megszaporodtak, az 1990-es évektől visszaestek, lelkészfüggő a folyamat. A konfirmációhoz kötődő, mára már egy kis lakodalommal felérő vendégség, a meghívottak köre is csak az 1960-as, 1970-es évektől kezd kibővíteni. (Az utóbbi két évben felkorbácsolta a kedélyeket, hogy a műemléki felújítások után, EU-szabályozásokra hivatkozva, egy-egy közösségben a lelkész a presbitériummal együtt úgy döntött, hogy nem teszik vissza, vagy csak keveset a templomteret hosszú évtizedekig díszítő konfirmációs textilajándékokból. A megszokottan otthonos varrottasokkal díszített templomtér látványát sokan hiányolják belülről is és kívülről is az idelátogatók. Az is konfliktusokat szül, hogy kiknek a varrottasa kerüljön vissza a templomtérbe, és kikét zárják el.)

¹⁰³⁴ 'Népisme'. Lásd: Czuczor – Fogarasi: 1862.

¹⁰³⁵ Lásd James Clifford gondolatait az organikus naturalizáló kultúrafogalomról, a kultúra belső és külső kapcsolatairól és az utazás metaforájáról, mint a kultúra lehetséges paradigmatiság értelmezési tartományáról (Clifford 1992: 101.).

241. kép: Három generáció a templomból hazafelé menvén. (Fotó: FÁ, Kalotaszentkirály, 1994)

jelentésteli, adaptációs képességét megtartó, alakulni tudó lokális esztétikai normákon alapuló „népművészet” – ugyan a különböző régiókban, különböző időszakokban, de – megszünt létezni az eredeti formájában, a kultúra eredeti hordozóinak (*culture-bearers*) szociológiai értelemben vett átalakulásával, a gazdasági-társadalmi kontextus változásával.¹⁰³⁶ A „népművészet” már nem, vagy nem elsősorban az egykori paraszti gyökerű, posztparaszti helyi lakosság átlagembereinek közügye, hanem a hagyomány „ápolásának” új formái alakultak ki, és ennek új szereplői, „revival vállalkozói” vannak. (Etnicizált, kisebbségi környezetben a revivalszerű megőrzés „aktorai”, „vállalkozói” által megalkotott retorika érvrendszere és az „etnikai politika vállalkozói” által használt retorika között hasonlóságok, átfedések lehetnek.) Az, amire hagyományként hivatkoznak, valójában gyakran valamely újabb keletű képződmény, amelynek megkonstruálásában és felmutatásában különböző indíttatásokkal, de külön-

nösen érdekeltek lehetnek olyan helyi szereplők mint az önkormányzati vezetők, a világi és egyházi értelmiség, a vállalkozók, a turisztikai ipar ágensei. Ez a hagyomány már nem, vagy csak ritkán a közösség egészének ügye, bár lehetnek olyan szervezett helyi formái, intézményesült keretei (köz- és oktatási intézmények, kulturális szervezetek, egyesületek, alapítványok, vállalkozások, például iskolai csoportok, ének- és táncscsoportok, művészeti iskolák, kézművesszakkörök, nyugdíjasklubok formájában), amelyek motiváltak a működtetésében, és amelyek a helyi társadalom több csoportját is meg tudják szólítani.

Az, hogy a reprezentációs szelekció eredményeként mit emelnek ki és hogyan jelenítenek meg, mint lokális vagy táji hagyományt, számos tényezőtől fakad. A hagyomány értelmezésének különböző módozatait, a „hitelesség” megkonstruált fogalmának jelentéseit hosszan elemezhetnénk. Látni érdemes, hogy a leghíresebb néprajzi tájak csak a jéghegy csúcsát adják, és valójában sokkal több az olyan vidék, amelyek nem rendel-

¹⁰³⁶ Hangsúlyozni szükséges, hogy a vidéki társadalmak átalakulásával egyáltalán nem szűnt meg a néprajz tárgya, az új keletű jelenségek tanulmányozása ugyanúgy feladata a néprajztudománynak, mint a korábbi állapot feltárása volt.

242. kép: Több generáció varrogat a ház előtt. Bedolgozóként készítik a vagdalásos terítőket a körösfői árusoknak. (Foró: FÁ, Sztána, 1997)

kezik, vagy a múltban sem rendelkezett olyan sajátos népművészettel mint például Kalotaszeg, Szék, Torockó, Mezőkövesd, Kalocsa, Sárköz, Hollókő, Boldog, Buzsák, hogy csak néhányat említsünk. Vannak régiók, amelyek be sem kapcsolódtak abba a kései paraszti népművészeti virágzásba, amelyet a 19. század vége, 20. század eleje, vagy legkésőbb a két világháború közti időszak hozott egyes tájakon, vagy ahol egy korai, mélyrehatóbb polgárosodás idejekorán, az emlékezettel már nem elérhető időben elmoshatta az egyediségeket. Tehát az, hogy mennyire egyedi, demonstratív a helyi kultúra, mikor kezdődött az akkulturáció, meghatározza, hogy egy mai közösségnek milyen hosszú az időbeli távolsága egy egykori, integránsabb hagyományállapottól. (Tulajdonképpen az egész folyamatban az egykori helyzeti hátrány – a fejlődésben való visszamaradottság – helyzeti előnnyé változtatható számos tényező szerencsés együttállása esetén, akkor, amikor manapság felértékelődik a helyi örökség felmutatása.) Ezáltal a hagyományhoz való viszony fokozatai széles skálán húzódnak szét. Vannak-e megmaradt hiteles tárgyak, tudások, gyakorlatok, amelyek még eltanulhatók, vagy már csak a távoli emléke pislákol (vagy az sem) egy egykori szokásnak?

Esszenciális kérdés, hogy van-e folytonosság, hány nemzedék esett ki a generációs tudásátadásból a paraszti kultúra felbomlása óta (például az utolsó viseletes lakodalmak ideje beszédesen mutatja meg, hogy mikortól gyorsult fel az akkulturáció folyamata), mert gyakran ennek a függvénye, hogy a kísérletek a felújításra mennyire akkurátusak, részletgazdagok, hitelesek – nevezhetjük-e egyáltalán felújításnak –, vagy egyszerűen jelenkori kitalációról van-e szó. Általában igaz az, hogy ahol túl sok idő telik el az elhagyás és a felújítás között, ahol már mind a tárgyi anyag, mind a rávonatkozó tudás megko-

pott, ott nem tárgyrendszerek visszaállítására, megszerzésére van igény, hanem inkább csak egy-egy jelzésszerű, hol több, hol kevesebb pontossággal visszaidézett emblémaszerű tárgy, szokáselem, öltözet használatát hozzák vissza. (Vagy kötött, nem variábilis mozdulatsort, ha például táncról van szó.)

Nem egyszer tapasztalható, hogy ahol minden emléke elmosódott az egykori népi kultúrának, ott a „magyar ruha” egyszerűsített, vulgarizált sémája jelenik meg, mint a népviseletet és a paraszti idillt nosztalgikus módon idéző kifejezés, amely egyben az úri „díszmagyar” öltözet reminiscenciáját is adja magyaros formavilágával. A magyar trikolór színeinek használatával, politizált identitások kifejezésére is alkalmas, és mindenki számára könnyen elérhető, dekódolható etnikai, nemzeti jelképként szolgál, amelynek használata össztársadalmi konszenzuson alapul. Ez igaz a Kárpát-medencében is,¹⁰³⁷ de még erőteljesebben jelenik meg magyar diaszpóra környezetben, az USA-tól Argentínáig, Nyugat-Európától Ausztráliáig, főleg a táncmozgalom előtti idősebb generációk esetében, akiknek óhazaképét változatlanul az álnépies, szentimentális, magyar ruhás, ope- rettes és magyar nótás ízlépreferenciák jellemzik.

Ugyanakkor itt kell megemlíteni, hogy a táncmozgalom az 1980-as évektől nemzetközivé terebélyesedett. A magyarság nagyvilágban szétszóródott csoportjai, különösen az akkori fiatalabb generációk számára a népzene és néptánc közös nyelvezete segített a kapcsolatépítésben, a határok áthidalásában már az 1980-as években, a vasfüggöny lebontása előtt is. Sőt a mai napig az egyik leghatékonyabban működő kulturális kapocs az összmagyarság számára.¹⁰³⁸ (Mindemellett Svédországtól Hollandiáig, Svájctól Argentínáig és az USA-tól, Kanadától Japánig számos lelkes nemzetközi híve is toborzódott a magyar néptáncnak technikai összetettsége és improvizációs karaktere miatt.)¹⁰³⁹

¹⁰³⁷ Erdélyben korán polgárosult paraszti csoportoknál, mint például a kolozsvári hóstáti kertészek vagy a Borsa völgye és a Macskások kisnemesi falvai esetében, eleve a magyar ruha használata figyelhető meg reprezentatív alkalmakkor, a 20. század első felében. A két világháború között, és főleg az 1940–44 közötti időszakban a magyar ruha politizált jelentése még nyilvánvalóbb volt. Szimbolizmusának erejét mi sem bizonyítja jobban, hogy a magyar ruha alkalomszerű viselése még azokat a közösségeket is elérte, amelyeknek egyébként jellegzetes saját viselete volt/van. Például a kalotaszegi Magyarvistan vagy a mezőszegi Széken a kislányokra rá-ráadják a piros pártás magyar ruhát, s legalább egy bekeretezett fotó erejéig meg is örökítik benne őket.

¹⁰³⁸ Az észak-amerikai magyar közösségek maguk szervezte programjainak sorát nézve szembe- tűnő, hogy a fiatalabb és a középgeneráció számára milyen fontos közösség-szervező ereje van a körükben népszerű tánc- és jellegű programoknak, lásd például a New York-i Magyar Ház vagy a New Brunswick-i Hungarian Athletic Club rendszeres programkínálatát. Ennek beszédes bizonyítéka, hogy diaszpórák közösségeihez kiküldött Körösi Csoma-ösztöndíjasok nagyobb része néptáncoktatással foglalkozik, mivel a közösségeknek erre kimondott igénye van. A New Brunswickban (New Jersey) 24 éve működő Csúrdöngölő néptáncgyűttes különböző korcso- portjaiban jelenleg mintegy 200 gyereket oktatnak táncra, és örömdetes, hogy van egy tizenéves fiatalokból álló kiváló zenekar is. (Az amerikai magyar kivándorlási generációiról és eltérő óhaza- képről Balogh B. 2010a, b.)

¹⁰³⁹ Az USA-ban és Kanadában nem csak a magyar származásúak érdeklődnek a magyar néptánc iránt. Van egy lelkes nemzetközi táncosközösség, akik a balkáni, skandináv és egyéb tánc- és jellegű kultúrák mellett a magyar néptáncnak is elkötelezett hívei. Ismert, központi személyiségei a magyar származásúak- kal együtt a húzóerejét adják tánc- és jellegű programok, táborok, workshopok, magyarországi és erdélyi

243. kép: Egy körösfői házaspár a házuk elé kirakott portékákat kínálja Körösfő főutcáján. (A feleség annak a Korpos családnak a leszármazottja, akik a 20. század elején a gödöllői művészeknek adtak szállást.) (Fotó: FÁ, Körösfő, 2005)

A lokális és regionális hagyományok felértékelődését belső és külső ösztönzők, sőt nemzetközi folyamatok is segítik. (A revival korszakokról már korábban szót ejtettünk.) Kérdés hogy, kik, mikor, milyen szituációban, milyen céllal tartják érdemesnek a helyi hagyományokat feléleszteni és rajta keresztül a regionális, vagy lokális identitást erősíteni.¹⁰⁴⁰ A rendszerváltás után, az európai folyamatokba bekapcsolódó, piacorientált gazdasági átalakulás közepette egy-egy vidék népességmegtartó erejét növelhette, ha valamely egyedi szolgáltatással sikeresen be tudott kapcsolódni a vidéki turizmus akkor alakuló hálózatába. (Gondoljunk például a bortúrákra, a zarándokutakra, a helyi gasztronómiai fesztiválokra, a kézműves vásárookra.) Ahhoz, hogy egy helyi szolgáltatásnak vagy terméknek

táncutazások megszervezésének, meghirdetésének, táncegyüttesek, zenekarok működtetésének. Közülük többen már az 50-es, 60-as, 70-es éveikben járnak, de lankadatlan energiával vesznek részt a programokon. Rendszeres táncos programok New Yorkon és New Brunswickon kívül vannak Washington DC-ben, Montrealtban, Sarasotában, Clevelandben, Chicagóban, Detroitban, Torontóban és másutt is egy-egy együttes vagy szervező egyéniség vonzáskörében. (Csak az észak-amerikai magyar vonatkozású, a táncházmozgalom ottani hatására elindult táncélet történetének feldolgozása egy külön kutatás tárgyát képezhetné.)

¹⁰⁴⁰ Például Magyarországon megfigyelhető volt az 1980-as, 1990-es években, hogy a kistelepülések lokális identitásának újraerősítése a mindennapi civil ellenállás egy kifejezése volt a szocialista, központi direktívákra alapuló, centralizáló, kis falvakat sorvasztó vidékfejlesztéssel szemben.

244. kép: Egy körösfői fafaragó sakkfigurákat esztergál. A főutcára nyíló ház frontján üzlet, az udvar hátsó részében a saját faragóműhely. (Fotó: FÁ, Körösfő, 2009)

245. kép: Kudor István bánffyhungyadi fafaragó munka közben a nyárszai népművészeti kalákátábor idején egy pavilon faragott részletét készíti Visky Dánielnének (Ady Endre dédnagyanyja) Nyárszón állt és azóta elbontott házának tornáca alapján. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2008)

keletje legyen, megfelelő „üzenetek”, „hívószavak”, jó marketingfogások szükségesek, és egy márkanév (brand) kialakításánál mindig jól jön, ha a „nagybetűs” tradícióra lehet hivatkozni. (Nyilvánvalóan a népművészet toposzait esszencializáló turisztikai, piaci versengésbe a híres néprajzi tájak nagyobb eséllyel szállnak be.)¹⁰⁴¹ Annak viszont adott esetben már komoly gazdasági jelentősége lehet, hogy egy-egy jól bevezetett termék vagy szolgáltatás vajon hány helyi család megélhetését teszi lehetővé egy munkahelyhiánnyal küszködő vidéken, ott tartva a kisgyermekes fiatal családokat, növelve ezzel a település

¹⁰⁴¹ S ezzel már ott is vagyunk a turizmus pszichológiájának lényegénél. Vázlatosra egyszerűsítve a turizmus antropológiai kutatásában úttörő Dean MacCannellnek (MacCannell 1989: „Staged Authenticity”, 91–105.) a turisztikai élmény megkonstruálásával, a színpadra vitt autenticitással kapcsolatos gondolatmenetét: 1. Létezett egykor valami érték. 2. Ezt egyszer felfedezték, híressé tették. 3. Az érdeklődés elindított egy láncreakciót, és újabb és újabb rétegei a társadalomnak az elit-től a plebsz felé szélesedve látogatják a helyet. 4. Az érdeklődés kiszolgálására létrejövő szuvenírpia vizuális toposzai divergálni kezdenek az eredetitől. 5. Lassan szétesik az, ami egykor híressé tette a helyet, marad az emlékének az ápolása, amelyet hatásosan vagy kevésbé hatásosan valósítanak meg különböző intenzitással, belső vagy külső funkciókat szolgálva.

népességmegtartó erejét, alapvető közintézményeinek fenntartását, infrastruktúrájának működtetését.

Ez a poszttradicionális „hagyományfelmutató”, közösségerősítő és merkantil kiuteresés azonban csak azon lokalitások számára nyílik meg lehetőségként, amelyek nem jutottak el a teljes önfelszámolásig kulturálisan, gazdaságilag és demográfiailag – adott esetben kisebbségi helyzetben, a diaszorizálódás folyamatai által sújtottan, valamint a Schengen-övezeten belüli és a globális munka/migráció elszívó erejével is számolva.

Manapság tehát a jelenkori faluturizmus és a vidékfejlesztés – EU által is támogatott – koncepciói kedveznek a helyi hagyományok többnyire fesztivál jellegű felidézésének, egy-egy hagyományelem emblematizálásának. Ehhez társul az UNESCO-kezdeményezésre az utóbbi mintegy 15 évben intézményesített, úgynevezett szellemi örökségesítési folyamat. A nemzeti és UNESCO szellemi kulturális örökség listákra felkerülő kulturális elemek, jó gyakorlatok esetében a településeknek/régióknak rendelkezniük kell olyan tovább élő egyedi hagyományelemmel, amelynek a folyamatos fenntartását (vagy ciklikus ismétlődését) egy ott, helyben működő közösség képes az ismétlődő gyakorlatai, praxisa által életben tartani.¹⁰⁴²

Az etnográfus, antropológus számára az új hagyománykonstrukciók, az emblematizált, „fesztiválizált” és „örökségesített” tradíció, a kulturális emlékezet és reprezentáció mai gyakorlatai és új mediális kontextusai mind releváns kutatási kérdések.

Az etnográfiai tudás piaci értéké válásával megindulhat a versengés az autenticizálásért, az elsőbbségért, a kisajátításért, amelyre hazai és nemzetközi példákat egyaránt idézhetnénk. Itt most csak a „kulturális kisajátítás”, „*cultural appropriation*” körül felizzó indulatokra utalunk,¹⁰⁴³ és arra, hogy a több évtizedes hazai és nemzetközi dialógusok, megoldáskeresések ellenére a folklóralkotások és előadók artisjus szerzői jogvédelme még mindig megoldatlan.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴² Továbbá a központilag intézményesített, minisztériumi felügyelet alá eső hungarikummozgalom (minden esetlegessége ellenére is) vagy a nemzetközi eredetvédelem megismerése ugyancsak ösztönző-felhajtó erőt jelenthet. A nemzeti listákra, illetve megyei és helyi értéktárakba felvett elemek jó része néprajzi „tény”, agrár és népi-gasztronómiai jellegű produktum. (Nem ártana, hogyha a felterjesztési és elbírálási folyamat során a döntéshozók és a felterjesztők jobban támaszkodnának a néprajzkutatók szakértelmére.)

¹⁰⁴³ A kulturális kisajátítás legújabb példája a Dior divatháznak a bihari (Beiuș, Belényes) román népviselet alapján készített, 2017-es kollekciója, amelyre a helyiek meglepően nagy nyilvánosságot kapó határozottsággal válaszoltak. Tiltakozásul népviseletbe öltözött kézműves asszonyok a párizsi divathétre is eljutottak. (Lásd például a YouTube-videót: „Bihor Couture. The story”, <https://www.youtube.com/watch?v=Q-i7-ZC-0Hs>. (Letöltés: 2019. november 5.)

¹⁰⁴⁴ Olyan esetekben viszont, amikor egy-egy „érdekcsoportnak” sikerül is levédenie, ily módon „kisajátítania” valamely lokálisnak kikiáltott, de valójában regionális produktumot, ornamentikát vagy technikát, akkor az további megoldatlan kérdések sorát, feszültségeket, kontraproduktív, sorvasztó szituációkat generálhat. Lásd a hőveji csipke levédetése körüli vitákat (Cseh 2021), vagy a szellemi kulturális örökség nemzeti listájára karcagiként nevesítve elfogadott kunsági birkafozós hagyományát. Az UNESCO szellemi örökség nemzetközi lista felterjesztési rendszerének hibája, hogy inszenzitív a kisebbségi szituációkra, és egy országból csak annak többségi hivatalos intézménye küldhet felterjesztést, a régió vagy az anyaország maga nem. Ennek példája az, hogy a kalotaszegi legényes önmagában nem terjeszthető fel. A román szempontú „árutársított” felterjesztés viszont – a közép-erdélyi

Nemzetközi trendek is segítik a vidékiség, a kézművesség, az etnikus és folklórtradíciók nimbuszának növelését. Az öko-gondolat felerősödésével a felelős „nyugati” értelmiségi habitushoz tartozik, hogy a globális környezetszennyező távolsági kereskedelemmel szemben a helyi kistermelőket és piacokat (*farmer's market*), ezen túl is a biogazdálkodás környezetkímélőbb megoldásait preferálják. A felelős fogyasztási szokások része, hogy mit eszünk, mit iszunk, viselünk-e állati eredetű bőrt, szőrmét, hordunk-e olyan szezonálisan gyorsan változó és gyorsan eldobandó divatot (*fast fashion*), amely a környezet erőforrásait, víztartalékait kimerítő monotermekeken,¹⁰⁴⁵ vagy elesett társadalmi rétegek kizsákmányolásán, például gyerekmunkán alapulnak. A felelős gondolkodás részeként a recycling kívánalma nemcsak a hulladékkezelésben nyilvánul meg, hanem a fogyasztói pazarlás visszaszorításában is. Tartós cikkek lehet másodkézből, „*second-hand*” üzletekben, illetve garázsvásárokon (*garage-sale, yard-sale*) beszerezni, s amit nem használunk már, tovább lehet ajándékozni. A globális kizsákmányoló gazdasági rendszerekkel szembeni bizalmatlanság, a társadalmi érzékenység és a zöldmozgalmak felerősödése mellett a vidék szerepére irányítja a figyelmet az a szintén a tömegfogyasztás kritikájaként megjelenő, részben ellenkultúrás, részben elit habitus, amely a „slow” ideológiák divatjában fejezhető ki. „*Slow living*”, „*slow dining*”, „*slow travel*”, „*mindfulness*” – lelassulni, időt hagyni, itt és most teljesebb mélységében megélni a pillanatot! Ezzel párhuzamosan az egyedi kézműves termékek megbecsültsége újra erősödik, trendi dolog limitált szériás és tiszta forrásból származó gyógynövény alapú illatszereket használni, kézműves gasztronómiai termékeket fogyasztani stb. A környezettudatos gondolkodás előtérbe kerülésével kezdik felismerni, újra felfedezni az egykori paraszti gazdálkodás környezetbarát megoldásait, és a természettel harmóniában működő ökogazdaságok, energiatakarékos ökoházak, ökofalvak létrehozására is szép számmal vannak példák.¹⁰⁴⁶

Az 1990-es évek óta a globalizáció és az őshonos kultúrák között feszülő diszkrépancia megértésére és feloldására először a szociológia, majd más társadalom, és gazdaságtudományok, közöttük az antropológia bevezette és használja a „*global*” és „*local*” kifejezések kontaminációjával alkotott „*glocal*”, „*glocalization*” kifejezést. Ez egyszerre utal az univerzális és partikuláris tendenciák egyidejű jelenlétére, a globalizáció által veszélyeztetett lokalitás újrakonstruálására, a lokalitás elvesztése fölötti aggodásból fakadó törekvésekre, a beáramló hatások helyi adaptációjára, a lokalitás erejéből fakadóan új, unikális „őshonos” realitások létrejöttére és a lokalitás promotálására a lokalitás fölötti vagy transznacionális színtereken.

férfitánc hagyomány részeként – elfedi a táncfolklórisztikai súlyát a kalotaszegi legényes tradíciónak, annak regionális és etnikai identitással kapcsolatos dimenziójával együtt.

¹⁰⁴⁵ A recyclingtendenciák a divatiparban is megjelentek, vannak olyan cégek, amelyek a használt pamutholmikat, kopott farmernadrágokat begyűjtik, újra cserélik, hogy ezzel is visszafogják a nagyüzemi pamuttermelés környezetkárosító hatásait.

¹⁰⁴⁶ Az ökofalu-mozgalom gondolatrendszeréről, nemzetközi háttéréről, magyarországi megvalósítási gyakorlatairól bővebben lásd: Borsos Béla 2016; Farkas J. 2017.

246. kép: Idősebb asszony a házuk kapujában vasárnap, amint az istentiszteletre indul. (Fotó: FÁ. Méra, 2005)

Egy néprajzi táj reprezentativitása – A külső és belső kép divergenciája

Kalotaszeg neve hallatán Magyarországon még a kevésbé tájékozottak is többnyire a népművészet fogalomkörére asszociálnak. Akik rendszeresen nézték az utóbbi években (2012-től) sorra megrendezett, nagy sikerű *Fölszállott a páva* televíziós tehetségkutató népzenei és néptáncvetélkedőket, számtalanszor láthattak virtuóz kalotaszegi legényest vagy páros táncot, hallhattak friss ütemű csárdást, vagy keserédes „hajnalit”, és országvilág megcsodálhatta a fellépők díszes viseletét. Vannak olyanok, akik Kalotaszeggel kapcsolatban személyes utazási emlékeket is fel tudnak idézni, és eszükbe ötlik, hogy autóval Kolozsvárra tartván átutaztak a festői templomáról és népművészeti kereskedelméről híres Körösfőn, ahol a főút két oldalán a házak előtt árusok sora kínálja a portékákat a turistáknak.¹⁰⁴⁷ Az igényesebb, visszatérő utazó talán meg is állapítja, hogy egyre kevesebb régi háziszőttés abroszt, varrottast, viseletdarabot, mázas cserépedényt, kályhacsempét vagy minőségi kézműves terméket talál a kínai utánzatok, balkáni szuvenírek és más vásári bóvlik tömkelegében a körösfői standokon.¹⁰⁴⁸ Nem egy látogató belülről is megfordult a középkorban épült négy fiatornyos, harangházas, zsindeletetős templomok némelyikében,¹⁰⁴⁹ látott festett kazettás mennyezetet, koronás szószéket, varrottasokkal díszített karzatot, és talán volt szerencséje „piros betűs ünnepen” viseletbe öltözött, templomlátogató fejkendőss asszonyokat és pártás lányokat, cifraszűrös presbitereket fotózni. Vannak, akik részt is vettek egy-egy újabb keletű rendezvényen, például Bánffyhunnyadon, a Kalotaszegi Magyar Napokon, amelyen népviseletben vonulnak fel a térség településeinek részvevői,¹⁰⁵⁰ vagy a kalotaszentkirályi Csipkebogyó Fesztiválon.¹⁰⁵¹ Esetleg tudnak arról, hogy ősszel, immár majd három évtizede rendeznek szüreti felvonulást Kalotaszentkirályon (igaz, hogy a havasok közelsége miatt szőlő híján fenyőággal díszítik a felvonulók szekerét). Az nemcsak a Felszegen és Alszegen, hanem Kolozsvár környékén is régóta köztudott, hogy tavasszal, amikor az illatos, bíborszín virágú „részegvirág”, a henyé boroszlán nyílik a Körösfő fölötti Részegtetőn, érdemes kimenni családotul a kon-

¹⁰⁴⁷ A körösfői kézműipari termékek rendszerváltozás utáni árusításáról lásd: Balogh B. 1998.

¹⁰⁴⁸ Körösfőn a 21. század első másfél évtizedének kereskedői attitűdváltásáról lásd: Szűcs 2016: 83–84. Jelenleg egyre fogyatkozik a nyitva tartó üzletek száma. A turizmusnak a Covid-pandémia okozta drasztikus visszaesése sok családi vállalkozást irányváltásra kényszerített, egyre többen hagynak fel az árusítással. Akik még nyitva tartanak, azoknál is érződik, hogy a termékkínálat semmit nem változott, sokan a korábban felhalmozott árukészletből próbálnak megszabadulni.

¹⁰⁴⁹ EU-s pályázatokból és a magyar kormány támogatásával az utóbbi években műemléki feltárások, renoválások sora zajlik Erdélyben és Kalotaszegen is, megújult például Magyarapok, Magyaralkó és Bánffyhunnyad temploma, a körösfői templom új zsindeletetötzetet fog kapni.

¹⁰⁵⁰ Szabó L. 2019: 252–253.; Buzás-Fekete 2020. E program elindításában és szervezésében a második terminusát töltő bánffyhunyadi alpolgármester asszonynak, Buzás Pálné Fekete Máriának elvülhetetlen érdemei vannak.

¹⁰⁵¹ A 2005-től évente, októberben megtartott fesztivál, amelynek fókuszában a csipkelekvár főzése áll, és pontos időpontját a feketetői vásár megrendezéséhez igazítják. A faluban 2002-ben megalkotották a Kalotaszentkirályi Vendégfogadók Szövetségét, amely az utóbbi években a fesztivál szervezését is magára vállalta. (Kismihály 2020: 29.)

certekkel, sport- és népdalversenyekkel kísért majálisra.¹⁰⁵² Kolozsvár közelében viszont az is közismert, hogy Szent György jeles napja (április 24.) táján emberemlékezet óta mulatsággal egybekötött juhmérést tartanak Mérán és Magyarlónán a juhok gazdák.¹⁰⁵³

A rendszerváltás óta megélénkülő, Erdélybe irányuló magyar turizmus fő célja egyre inkább a Keleti-Kárpátok tövében fekvő Székelyföld. (Míg a 19–20. század fordulójától, a népművészet felfedezése időszakától kezdődően, majd Észak-Erdély visszacsatolásakor 1940–44 között, valamint a táncházmozgalom szocializmus alatti időszakában Kalotaszeg – mint a nemzeti létezés archaikus és idilli formájának eklatáns példája – az Erdélybe irányuló turizmus kiemelt látványosságának számított és jelentősen hozzájárult a közgondolkodásban az autenticizált, folklorizált, nemzetiesített Erdély-kép kialakításához, addig a rendszerváltozás óta egyre erősebben Székelyföldre tevődik át a magyarországiak identitás-turizmusa, és ezzel összefüggésben a „táj nemzetiesítése” körüli politizált törekvések fókusza.)¹⁰⁵⁴ A turistabuszok, személyautók Erdély „fővárosát”, Kolozsvárt viszont többnyire nem hagyják ki, és a Kolozsvárra vezető főút 50 km hosszan Kalotaszegen halad át. Ezért nemcsak félúton, észszerű pihenőként, hanem látványossággként is bevonja egy-egy ügyes szervező a programjába a kalotaszegi megállót. Kalotaszeg önálló turisztikai programként is vonzó desztináció, egyik előnye nemcsak Kolozsvár, hanem a magyar–román határ viszonylagos közelsége is. A vidéket délfelől szegélyező hegyvonulatok festői tájakat kínálnak, műemléktemplomok és magyar lakosú települések sora várja a magyar múlt és kisebbségi lét iránt érdeklődéssel fordulókat. A falusi turizmust kedvelők romantikaigényét is kielégíti, hogy vendégszerető házigazdákra találhatnak, és a kalotaszegi népművészet mint márkanév jól eladhatóvá tesz számos „szolgáltatást”.¹⁰⁵⁵

A vendéglátásban jeleskedő Kalotaszentkirály példáját idézve megállapítható, hogy az 1991-től évente augusztus első hetében megrendezett néptánc tábor – ahova a világ minden részéről sereglik a több száz résztvevő – jelentős tényező a falu ismertté válásában és turizmusra szakosodásában. Annak ellenére, hogy az első tábor idején kiderült, hogy a helyi tánc tudás már erősen megkopott, megvolt a közösségi igény és összefogás

¹⁰⁵² Az 1956-tól időszakosan megrendezett és a környékbeli iskolák pedagógusait és diákjait bevonó majális kezdeményezője Fekete Károly egykori tanfelügyelő volt. A médiafigyelemmel is kísért eseménynek művészek, kutatók, értelmiségiek is rendszeres látogatói, az énekversenynek zsűritagjai voltak (Kányádi Sándor, Bálint Tibor, Buzás Pál, Szenik Ilona, Almási István). A rendszerváltozás után az RMDSZ vállalta át a szervezést. 1990. május 4-én közel 3000 fő vett részt a Ríszegegyi találkozón. (Fekete K. 1998.) A 2010-es években már nem a hegyen, hanem a védett természeti környezet kímélése miatt a Körösfő külterületén megépült közösségi házban rendezték meg a fesztivált. A Covid-pandémia óta megszakadt a rendezvény folytonossága.

¹⁰⁵³ Bővebben lásd: Vasas – Salamon 1986: 141–150.

¹⁰⁵⁴ Külön vizsgálatot érdemel, hogy a figyelem eltolódásában mekkora szerepe van a csíksomlyói búcsú össznemzeti ünnepé válásának (Mohay 2021; Vörös 2005), a székelyföldi autonómiatörekvések magyarországi interpretációjának, a székely himnusz és zászló hivatalos nemzeti szimbólummá emelésének, a Hargita, mint a „legmagyarabb” nagy hegy kultuszának, a Gyilkos-tó és a Szent Anna-tó romantikájának, a gyimesi ezeréves határra indított vonatos zárándoklatok népszerűségének. (Ilyés 2005a, b, c; 2013.)

¹⁰⁵⁵ A rendszerváltozás után beinduló kalotaszegi turizmusról lásd: Balogh B. 2004.

247. kép: Tánc az utcán a Szent György-napi juhméréskor. (Fotó: FÁ, Méra, 1990-es évek közepe)

248. kép: Szent György-napi juhmérés Mérán. A juhnyáj behajtása mindig látványosság a faluban. (Fotó: FÁ, 2005)

249. kép: A gazdasszonyok várják a nyáj megérkezését. (Fotó: FÁ, Méra, 2005)

250. kép: A juhok kiválogatása. (Fotó: FÁ, Méra, 2010)

251. kép: A saját juh fejése. (Fotó: FÁ, Méra, 2005)

252. kép: A juhmérésre feldíszított vezérkos. (Fotó: BB, Méra, 2005)

253. kép: Várakozás a tejmérésre. (Fotó: FÁ, Méra, 2005)

254. kép: A juhok fejése. (Fotó: FÁ, Méra, 2010)

255. kép: Mulatság a nap végén az első gazda házában, a tejbemérés befejezetével. Neti Sanyi primás játékát egy japán táncos veszi fel kazettás magnetofonnal. (Fotó: FÁ, Méra, 1992)

256. kép: Mulatság a nap végén, a tejbemérés befejeztével. (Fotó: FÁ, Méra, 2005)

257. kép: Juhmérés a magyarlónai határban. (Fotó: BB, 2005)

258. kép: A tejmérés után kezdődik az uzsonna és a tánc a szabadban. (2003-ban a „henderikázás” szokását még gyakorolták, 2005-ben már elmaradt.) (Fotó: BB, Magyarlóna, 2005)

259. kép: A muzsikások minden gazdához odamennek, hogy eljátsszák a kedves nótáját.
(Fotó: BB, 2005)

a tábor feltételeinek megteremtésére.¹⁰⁵⁶ A tánc tábor hatására a falubeli fiatalok együttest alapítottak, szüreti felvonulást kezdtek rendezni. *„Hiszen idejön valaki a táborba, és joggal mondhatja, hogy van ez, hogy ti ezt nem tudjátok.” „Sokan visszatérnek, vendégszeretőek*

¹⁰⁵⁶ A tábor szervezői, többek között Szép Gyula (népzeneész, a Kolozsvári Magyar Opera igazgatója) és zenésztársai meg is foglalták, hogy a választásuk nem véletlenül esett Kalotaszentkirályra, és szándékuk volt Felszegen újból revitalizálni a megkopott tánc tudást. A tánc értékére rávilágító, nagy hírnévre szert tett tábornak köszönhetően a helyi iskolások felnövekvő korcsoportjai elsajátították a kalotaszegi táncrendet, igaz, hogy nem a régi, elfeledett felszegi belső lábas változatot, hanem a táncpedagógusok tevékenységének megfelelően a motívumgazdagabb nádamenti fenthangsúlyos, külső lábas variációt. (A régies lenghangsúlyos, belső lábas felszegi változat megfigyelése még fontos szempont volt a mintegy 15 évvel ezelőtti házassága révén a faluból elkerült, Kalotaszentkirályon hosszú éveken át táncot oktató, 1979-es születésű ifj. Péntek Ferencnek.) A jelenségre felfigyelő ZTI néptáncosztálya az 1990-es évek közepén kezdett gyűjtésbe Kalotaszentkirály-Zentelkén kívül Magyarvalkón, Damoson, Jákótelkén és Nyárszón, és tervezték az alszegi Almásmente feltérképezését is. (Fügedi J. 1995.) A témában Kalotaszentkirály-Zentelke vonatkozásában legújabbban táncfolklorisztikai szakdolgozat is készült. (Bencsik 2018.) A tánc házmozgalomban kiemelt népszerűségnek örvendő nádamenti változat a táncoktatók immár három évtizedes tevékenységének köszönhetően a vidék teljes területén homogenizálja a tánc tudást, ugyanakkor ez a visszatánult, revival változat a felnövekvő generációk sorában erősíti a regionális identitást és a tánc szeretetével együtt a viselet hordása iránti hajlandóságot.

itt a népek. Ez itt már visszafordíthatatlan, ami beindult, az beindult. Ez oda fog vezetni, hogy megismernek. A faluról tudnak, ha hallják, Szentkirály, ja, igen, ott van az a jó tábor. Mennél jobban megismer a világ, én annál védettebb vagyok.” – mondta 1995-ben, az ötödik táncművészeti idején a művelődési ház vezetője. A táborba általában mintegy 400-500 vendég érkezik,¹⁰⁵⁷ és ilyenkor sok családi ház vendégfogadóvá alakul át. Az egyre élénkülő érdeklődés hatására beindult falusi vendéglátás fellendüléséhez elengedhetetlen volt a település ivóvízellátásának a megoldása, a fürdőszobák kialakítása.¹⁰⁵⁸ Ezzel párhuzamosan a vendégfogadás intézményesedett, a szolgáltatás minősége standardizálódott. Az 1990-es évek közepétől tehát már nem „ad hoc” jellegű, személyes kapcsolatokon alapuló vendéglátásról, hanem egyre inkább professzionalizálódó, államilag elismert és támogatott falusi turizmusról beszélhetünk.¹⁰⁵⁹ Az utóbbi mintegy húsz évben a falu infrastrukturális fejlesztésében, a koncepciózus, jó kapcsolatokkal rendelkező, sikeresen pályázó önkormányzati vezetésnek köszönhetően látványos eredményeket értek el. A Kalota folyó és a Zentelke főutcáján futó Malom-árok medrét rendezték, környezetét parkosították, virágokkal ültették be. A középületek, az iskola, a művelődési ház és a játszótér gondozottak, az iskolához tanuszoda épült, az aszfaltos út a településen át messze kivi- sz a helyiek kedvenc kirándulóhelyére, az erdő alá, a Kőhegy lábánál fekvő kis tóig. A faluba bevezető úton nagy transzparens, a házak falán kisebb táblák hirdetik, hogy turisztikai központba érkezünk: „Zona Industrial Turism”. Az ikerfalu internetes promóciója, láthatósága is sikeres. Miután a vendégfogadás számos családnak fontos bevételi forrás, érzékelhető a verseny a kiegészítő szolgáltatások színesítésére, a vidéki lét és a kalotaszegi hagyomány városi vendégek számára vonzó elemeinek kínálatával. A különleges ajánlatokból érdemes egyet-kettőt megemlíteni: kürtőskalács sütése; bivalytej kóstolása; disznóvágás; juhfejes és sajtkészítés; sétakocsizás; kirándulás a havasrekettyei vízeséshez; részvétel a mezei munkában a vendégfogadó családdal együtt; templomlátogatás; a szentkirályi lakodalmi szokások megrendezett felidézése; viseletbe öltöztetés; népi mesterségek bemutatása, fafaragás, varrás, lópatkolás; néptáncsoport fellépése; kalotaszegi zenével kísért vacsora stb.

A turizmus speciális formája a szintén a rendszerváltozás óta Magyarország és Erdély között megélénkült testvértelepülési és egyházi gyülekezeti kapcsolatok ápolása, amelynek alkalmával a látogatók és a házigazdák között személyesebb kapcsolatok, akár rendszeresebb, kölcsönös oda-vissza látogatások is kialakulhatnak.

¹⁰⁵⁷ Az első három tábor sikere után, 1994-ben már több mint 700 résztvevője volt a táncművészeti táboroknak. Ekkor túlerhelthette a falu, nem tudta ellátni ivóvízzel, étellel, szállással a vendégeket. Ez az eset fejlesztésekre ösztönözte a települést.

¹⁰⁵⁸ Az 1995-től megkezdett program keretében, költségvetési támogatásból, a falu majdnem minden házába bevezették a vezetékes vizet.

¹⁰⁵⁹ 1996-tól a vendéglátásra alkalmas házak kiválasztása megkezdődött, melyeket a Turisztikai Minisztérium minősített. A hivatalosan bejegyzett vendéglátó házak 10 évig adómentességet kaptak. Újabb lépcsőfokot jelentett a turizmus szervezettsége, összehangoltsága terén, hogy egy helyi vállalkozás, a „Davincze Tours” fogta össze, koordinálta a faluba irányuló turizmust. Vezetője szórólapokat, katalógusokat készített, és szorgalmazására többen turisztikai vásárokon, kurzusokon igyekeztek elsajátítani a szakképzett vendéglátáshoz szükséges ismereteket. Jelenleg 37 panzió működik Kalotaszentkirályon. (A szervezett turizmusról bővebben: Kismihály 2020.)

Az erdélyi magyarok köztudatában is kitüntetett szerepet játszik Kalotaszeg. Erre utal, illetve erre erősít rá az 1993-ban alakult, Erdélyben népszerű kolozsvári Knock Out rockzenekar slágerének a szövege is, amely a rendszerváltozás utáni határnyitáskor tömegével Magyarországra szakadt, elhagyott pátriájuk után honvágyat érző erdélyiek életérzését és nosztalgikus tájélményét fogalmazza meg:

„Elfogott a honvágy, haza utazom.
Erdély fele robog a sűrke vonatom,
Még néhány állomás, és egy határátkelő.
Hiányzott az otthoni levegő:
A sűrű erdő, az öreg Kárpátok.
A sebes folyók, a mezei virágok.
Így vágat a vonatom, Kalotaszegen át,
Még néhány perc, és látom Kolozsvárt.
Csak egy vándor vagyok, akit elsodort a szél,
De ha elfogja a honvágy, mindig hazatér.
Nyisd hát ki kapuidat, Kincses Kolozsvár!
Itt nőttem fel én, emlékszel még rám?”¹⁰⁶⁰

Még ha a rendszerváltozás után megélenkülő átlagos turista számára Kalotaszeg nem is annyira kiemelt célpont, mint Székelyföld, de táncfolklorisztikai jelentősége miatt a nemzetközi táncmuzsika csoportkultúrában kitüntetett helyet foglal el. A magyarországi, erdélyi és diaszpóra népzenei és néptánc revival mozgalom aktív tagjai számára, akik táncmuzsika, folkkozsmák rendszeres látogatói, vagy maguk is együttesben táncolnak, Kalotaszeg neve fogalom. A táncosok jó része tud valamilyen szinten „kalotaszegit” táncolni, sokuknak a kedvenc táji stílusa, együttesük nagy valószínűséggel a műsorán tart kalotaszegi színpadi koreográfiát, és egy-egy rend saját öltözzel is rendelkeznek az elkötelezettebbek. Az igazán tehetséges férfi táncosok pedig a magyar néptáncmuzsika csúcsának tartott, legnagyobb motívumgazdagságú virtuóz férfitáncával, a kalotaszegi legényessel szeretik igazán lenyűgözően megcsillantani táncművészetüket és megmutatni táncos személyiségüket. Számosan, akik elmélyültebb tudással rendelkeznek, falura, táncosra, konkrét archív táncfelvételre lebontva ismerik a táncrepertoárt.¹⁰⁶¹ Ők azok, akik személyesen is megfordultak

¹⁰⁶⁰ A 2019-es bánffyahunyadi Kalotaszegi Magyar Napokon a Beatrice együttes volt az esti koncert fő attrakciója és a Knock Out a Beatrice előzenekara. E tanulmány egyik szerzője, Balogh Balázs a koncert után a VIP-sátorban beszélgetett Nagy Feróval, a Beatrice énekesével, amikor egy rövid kézfogásra beköszönt Feróhoz a Knock Out vezetője, Lénárd „Yogi” József. Pár udvarias mondat után kölcsönösen megemlést tettek, hogy szívesen jöttek zenélni Bánffyhunyadra. Mikor Yogi mondta, hogy Kalotaszegre mindig szívesen jövünk, akkor Balogh Balázs idézte a „Kolozsvári vándor” című számukból ezt a sort: „Így vágat a vonatom, Kalotaszegen át / Még néhány perc, és látom Kolozsvárt.” Mire Yogi lelkesen – azt gondolva, hogy Balogh Balázs kalotaszegi – azt mondta: „Hát persze, ezt nektek írtam, kalotaszegieknek!”

¹⁰⁶¹ A magyarországi amatőr néptáncmozgalom ernyőszervezeteként 1993 óta működő Martin György Néptáncszövetség 2019-ben, XXII. alkalommal rendezte meg a Nemzetközi Legényesversenyt. A va-

mérai, türei, inaktelki multságokban, a kalotaszentkirályi táncfőborban, vagy újabban a 2016-ban elindult Méra World Music Világzenei Csűrfesztiválon,¹⁰⁶² s Budapesten sem hagyják ki, ha a Fonóban, a Kobuci Kertben vagy a Rácskertben valamelyik kalotaszegi prímás, Kiscsipás, az ifjabb Neti Sanyika, vagy korábban Czilika Gyuszi muzsikált.

laha volt leghíresebb, leggazdagabb repertoárú kalotaszegi férfitáncosról, a magyarvistai Mátyás István „Mundrucról”, Martin György több évtizedes munka eredményeként írt egyéniségkutató monográfiát (Martin 2004). (A 2008 óta tartó, évente megrendezett futballtorna eseménye rá emlékezve viseli a „Mundruc-kupa” nevet. Ennek a fiatal néprajzkutatók és táncosok által életre hívott versenynek a küldetéséről így vallanak a szervezők: „*A Mátyás István 'Mundruc'-ról elnevezett »népfocitorna« a közösségteremtés új formáját teremtette meg a táncházmozgalom résztvevői között.*” (Lásd: Bali – Korzenszky 2010.)

¹⁰⁶² A nem profit alapú, pályázati pénzekből és jelentős közösségi erőfeszítéssel működő fesztivált a *Főszállott a páva* televíziós tehetségkutató néptánc kategóriáját 2017-ben megnyerő „Kalotaszegi legénytársulat” tagjai kezdték szervezni. (A vetélkedő honlapján olvasható jelmondatuk ez volt: „*Mi a kultúrát nem megőrizni, hanem megélni akarjuk.*”) Belőlük és baráti körükből alakult kalotaszegi fiatalok részvételével a Kalotaszeg Néptánc Egyesület. A fesztivál műsorkínálata, a hazai és nemzetközi fellépők köre évről évre gazdagodik. A szervezők fiatalos dizájnötletei megmutatkoznak a logó, a műsorfüzet, a honlap (<https://www.meraworldmusic.com/>), a szponzorizációt is szolgáló megvásárolható tárgyak körének és a fesztiválterületnek a stílusán, minőségén. Sikeresen kommunikálnak, kiváló fotósokkal dolgoznak együtt. Remek szervezők, akiknek a figyelme a Kolozsvárról a fesztiválhelyszínre ingyenes induló éjszakai buszjáratoktól kezdve a helyi szállásadókat bevonó Facebook-csoport szervezéséig sok mindenre kiterjed. A koncepción és számos részleten is érződik, hogy a dinamikus fiatalokból álló szervezőcsapatot és önkéntes segítői körüket többségében egyetemisták, értelmiségiek alkotják. A fesztivál önmeghatározásába bekerült mondat is beszédes: „*Egy fesztivál, amelyre büszkék lehetnek a kalotaszegiek és kíváncsiak az ide látogatók. Célunk, hogy miközben becsempésszük a világot Kalotaszeg évszázados portáira, Kalotaszeg is megismertessük a nagyvilággal.*” (<https://www.meraworldmusic.com/rolunk>. Letöltés: 2021. 05. 22.)

A fesztiválnak helyet adó Szarka-telek közcélokra fordításának előtörténete azonban hosszabb időre nyúlik vissza, mint a világzenei fesztivál. 2001-ben az Illyés Közalapítvány pályázatával vásárolta meg a telket és újította fel a házat, valamint a csúrt a Mérai Hagyományörzők Egyesülete. Az egyesület alapítói a helyi, megbecsült, rangos családból származó – és a mérai táncagyományok továbbörökítésében és a táncházmozgalom kalotaszegi tudásanyagának elmélyítésében elévülhetetlen érdemeket szerzett, s ezért 2021-ben a Népművészet Mestere címmel kitüntetett – Tötszegi András és felesége, a néprajzkutató Tötszegi Kelemen Tekla, aki jelenleg a kolozsvári Muzeul Etnografic al Transilvaniei igazgatói posztját tölti be. A házaspár egyéni és családi erőfeszítésének köszönhető, hogy a telken álló lakóházban, 2002-ben szakszerűen berendeztek és megnyitottak egy tájházat. A tárgyak egy része a saját családjuk adománya. Tötszegi András édesanyja, az 1930-ban született Varga Erzsébet „Puci” kivételes ruhatárral rendelkezett, annak idején, az 1970-es években Fél Edit és Hofer Tamás fő adatközlője is volt. (A Szarka-telek gondozása körüli munkát és kiadásokat majd két évtizeden át elsősorban a Tötszegi család vállalta magára.) 2015-ben a Mérai Hagyományörzők Egyesülete gyakorlatilag ingyen átengedte a telek használatát és tulajdonjogát a közösségi feladatokat egyre erőteljesebben felvállaló kalotaszegi (egyebek között mérai és bánffyhunyadi) fiatalokból alakult Kalotaszeg Néptánc Egyesületnek, amely a világzenei fesztivált, valamint 2012-től a Kalotaszegi Vándor Néptáncfőbor is rendezi. (A helyi tájmúzeumok szervezésére jellemző párhuzamként említjük még, hogy 2009-ben nyílt meg Mérán a helyi iskolaigazgató, Varga György jóvoltából és a Kankalin Egyesületnek köszönhetően a mérai Bivalymúzeum is a falu közösségi bikaistállójában. 1999-ben Inaktelkén a helyi lelkész, Bálint Ferenc kezdeményezésére alakult a Református Egyházközség tulajdonában levő tájház. Gazda Klára néprajzkutató, egyetemi oktató, néprajkszakos hallgatóival együtt, a múzeumi gyakorlat keretében, önkéntes munkával segítette a tájház berendezését.)

260. kép: Péntek Ferike táncoktató és a kalotaszentkirályi tánccsoport egy odalátogató japán csoportnak táncoktatást tart a kultúrház színpadán. (Fotó: FÁ, Kalotaszentkirály, 2005. május)

261. kép: Varga István „Bodó”, „Kiscsipás” és Viktor muzsikálnak a magyarvalkói kultúrházban, a Vasvári napok zárórendezvényén. (Fotó: FÁ, Magyarvalkó, 2005)

262. kép: Cilika Gyuszi és „Kiscsipás” együtt muzsikálnak a harmadik Kalotaszegi Vándor Néptánc tábor záróestjén. (Fotó: FÁ, Méra, 2014)

263. kép: A harmadik Kalotaszegi Vándor Néptánc tábor záróünnepélyén a fellépésre viseletbe öltözött táborozó fiatalok Mérán, a Szarka-telken felállított színpadnál. (Fotó: FÁ, 2014)

264. kép: A harmadik Kalotaszegi Vándor Néptáncbör zárómulatsága Mérán, a Szarka-telek csűrjében. (Foró: FÁ, 2014)

265. kép: Tánczási hangulat farsang idején, magyarországi zenészekkel és táncosokkal Sztánán. (Foto: FÁ, 2004)

266. kép: Tánczázi hangulat Sztánán, farsang idején. (Foto: FÁ, 2004)

267. kép: 1990-ben kiadott Hungaroton-lemez mérai zenével. A lemezborítón látható kép az 1990-ben az első magyarországi demokratikus választások napjára eső Táncbáztalálkozó „Magyar menyegző” című főműsorának a menyasszonykontyolás-jelenete volt, mérai hagyományörzők részvételével

Ha csak azt vesszük sorra, hogy az ország vezető profi és amatőr együttesei közül hányan volt, vagy van emlékezetes kalotaszegi koreográfiája, akkor hosszú lenne a felsorolás.¹⁰⁶³

¹⁰⁶³ Itt csak a legjelentősebb egész estés táncműsorokat említjük. A Magyar Nemzeti Táncegyüttes *Élő Martin Archivum: Kalotaszeg* a kiváló etnokoreológus, Martin György 1969-es türei hangosfilmgyűjtését alapul véve eleveníti meg a Nádasmente multietnikus táncanyagát. A Magyar Állami Népi együttes: *Az örök Kalotaszeg* a bánffyhungyadi többgenerációs Varga zenészdinasztia a „Csi-pások” zenéje alapján idézi meg a vidék magyar, román és cigány lakosságának zenéjét és táncait. A Duna Művészegyüttes: *Szerelmünk Kalotaszeg* koreográfiája a vidék híres táncosainak és zenészeinek repertoárjából mutat be válogatást a legkiválóbb kalotaszegi zenészekből összeállított autentikus zenekar kíséretével. (Ez utóbbi előadás várhatóan a 2022-ben megrendezendő Kolozsvári Magyar Napok egyik főprodukciója lesz.)

268. kép: Cilika Gyuszi bogártelki prímás ifj. Csoóri Sándorral és a Téka zenekar tagjaival, Lányi Györggyel és Havasréti Pállal muzsikál Magyarországon, a pomázi Magyar Vár Tábor Kalotaszeg tematikájú táborában. (Fotó: Herpai Sándor, Pomáz, 2005)

A táncházmozgalom történetének szemszögéből nézve érdemes megemlíteni, hogy a Nádasmente prioritást élvez mind a táncanyag,¹⁰⁶⁴ mind a színpadi viselethasználat tekin-

¹⁰⁶⁴ A kalotaszegi táncok oktatása a budapesti táncházakban és a mozgalom vezető együtteseinél (például Tímár Sándor Bartók együttesénél) az 1980-as évek legelején kezdődött és elsősorban a mérai, türei, vistai változat alapján. Ebben a mérai Tötszegi András „Cucus” táncforrásközlő, tanítói, és türei Lengyel László daloktatói és mindkettőjük közvetítói és szervezői szerepét az elsők között kell kiemelni. A magyarországi táncmuzsikások kapcsolata a kalotaszegi zenészekkel igen élénk volt. Példaként lehet idézni sok más között Martin György nevelt fiát, a Muzsikás együttes tagját, Éri Pétert; a „Cucus” lakodalmán, 1984-ben hangfelvételt készítő és később CD-lemezen kiadó Fekete Antal „Pumát” (*Kalotaszegi híres prímások. Esküvő Méréban*. Fekete Antal gyűjtéseiből 2. FolkEurópa Kiadó 2005, Azonosító FECD 017); a vistai születésű és Türebé nősült Gergely András „Zsüke” kiváló énekessel életre szóló barátságot kötő és felgyűjtött repertoárjával „berobbano” Berecz András népdalénekest (lásd: Szomjas György rendező 1997-ben, az akkor 70 éves énekes-sel készített „*Ej, kisandrás...*” *Portréfilm Gergely András kalotaszegi énekesről* című filmjét, amelyben Berecz András, Sebestyén Márta és Halmos Béla működik közre); vagy a Fodor Sándor „Neti” prímás bővületében és hű tanítványaként a kalotaszegi zenének egy életre magát elkötelező Ökrös Csabát, akinél hitelesebben a revival zenészek közül senki nem játszott kalotaszegi rendet és hallgatókat a 80-as években. Már 1983-ban, az USA-ban, a Vuka Productions kiadta az USA táncos közösségeiben turnézó Ökrös Csaba vezette Újstílus zenekar egy lemezét „Hungarian Táncház Music” címen, amelyen egy teljes kalotaszegi táncrend szólalt meg. (Ez is mutatja az USA néptáncos közönségének az érzékeny egy idejűségét a magyarországi és erdélyi történésekkel. Fülemile Ágnes 1984-ben töltött Diószegi László jóvoltából az Újstílus zenekart kísérő négy táncos egyikeként egy hónapot Kaliforniában, ahol San Francisco környékén és a mendocinói néptánc táborban tartottak workshopokat, s a kalotaszegi táncrend akkor már sláger volt ott is.)

terében, főleg az utóbbi mintegy három évtizedben, amióta könnyebben megoldható eredeti viseletdarabok beszerzése.¹⁰⁶⁵ (Újabban a magyarországi revival kézműves mozgalomban az ékszer- és viseletkészítők is egyre nagyobb érdeklődést mutatnak a kalotaszegi gyöngymunkák iránt. Ők is a Nádamente legújabb stílusú kései, túldíszített gyöngyös öltözeteket vesznek mintául, ezzel is tovább erősítve a mozgalmon belül egyébként is domináló „cifravidéki” esztétikumot.)¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶⁵ A rendszerváltozás óta eltelt időszak színpadi táncprodukcióit nézve a nádasmenti tarka, aprómintás, erős színekben tobzódó, kései, blúzos viseletváltozat használata szinte kizárólagossá vált. A rendszerváltozást megelőzően elsősorban a hivatásos együttesek jelmeztárából, így az Állami Népiegyüttestől lehetett egy-egy együttesnek színpadi jelmezt kölcsönkérni. (Ez egy jelmeztervező által készített, hozzávetőleges és sematikus színpadi öltözet volt, amely csak nagy vonalakban idézte a felszeget viselőt.) Az 1980-as évek előadásainak fotóin szembeötlő, hogy az együttesek még a párta viselésének módjával sem igen voltak tisztában. A helyzeten valamennyit enyhített a Kritérium által kiadott, kalotaszegi népviseletről szóló könyv. (Faragó – Nagy – Vámszer 1977). Az 1980-as években nem egy táncos szerzett be eredeti viseletdarabokat Erdély-járásai során falvakból és a feketői vásárról: egy-egy bujkát, condrát (posztókabát), mejjrevalót, inget, amelyet még nem színpadi öltözetként, hanem városi ruhadarabokkal keverve hordtak, mint a csoportkultúrába tartozás jelvényét. (A táncvárosi divatokról lásd: Juhász 2006.) Szintén az 1980-as évek első éveitől jutott el Magyarországra a néhány kalotaszegi faluban varrt, a táncvárosi piacára szánt, ráncolt, lerakott fersing (szoknya), hozzá illő kötöcses köténnyel, kevesebb anyagból varrva, és lényegesen elnagyoltabb mintákkal, mint az eredeti. Nem volt egyszerű akkoriban teljes eredeti öltözetet beszerezni. (Például Fülemile Ágnesnek és Bartók együttesbeli párjának 1983-ban kalotaszegi viselet volt az esküvői ruhája, s majd egy évbe telt minden öltözetdarab beszerzése. Gyolcsfersingjét a mérai kántorasszony varrta, tulipános, rézpatkós csizmáját györgyfalvi csizmadia készítette, torockói csipkés kötényét Kallós Zoltántól kapta ajándékba, a többi szükséges viseletdarabot a feketetói vásárral vette, a gyöngyös pártáját maga varrta a fent említett néprajzi szakkönyv leírása alapján. A völgyben szintén Mérán varrt bujkájához a brassai képosztónak leginkább megfelelő tehető gyapjúszövetet a MÁV egyenruha-készítő műhelyéből lehetett csak beszerezni. Kölcsönkérve tőlük, az ő kalotaszegi viseletükben vezette oltár elé Berecz András énekes és a zenész Gártai József „Heki” is a menyasszonyát.) A rendszerváltozás éve eufórikus Táncháztalálkozójának *Magyar Menyegző* című monumentális műsorát 1990-ben Novák Ferenc koreográfálta, narrátor vőfélye Bubik István színész volt. A Magyarország első demokratikus választásának napján bemutatott műsor csúcspontja a színpompás kalotaszegi finálé volt Neti Sanyiek zenekarával és a saját eredeti viseletében fellépő, Mérából érkező 12 pár táncossal. Rajtuk kívül a menyasszony is hiteles viseletet hordott, őt a koreográfia részeként, a színpadon a méraiak kontyolták fel. (<https://www.youtube.com/watch?v=FkwueWcWpXM> 10:17–10:31, 50:58–57:00. Letöltés: 2021. 04. 15.) Novák Ferenc 25 év múltán így emlékezett vissza a produkcióra: „1989-ben, amikor kiderült, hogy másféle politikai világ alakul, úgy döntöttünk, hogy 1990 tavaszára összehozunk egy Magyar Menyegzőt, amelyre végre minden külön engedély nélkül meg lehet hívni határon túli szereplőket.” (<http://www.tanc.hu/palyazat-a-magyar-menyegzo-szerepeire/>. Letöltés: 2021. 04. 15.) Ez a látványos fellépés meghatározta a továbbiakban a kalotaszegi színpadi viselet minőségével szembeni elvárásokat. Az utóbbi mintegy 15 évben a mérai fiatal táncgyűttes beérésével és táncoktatói tevékenységével összefüggésben, az ő fellépőruhájuként örömdetesen terjed a hagyományosan a fiatal lányok ünnepi öltözetének számító letisztult, fehér gyolcsfersinges, fehér-piros vezérszíneket használó viselet színpadi használata.

¹⁰⁶⁶ Lásd például a Hagyományok Háza Péter Szidónia és Kiss Gabriella vezette kalotaszegi párta- és gyöngymunka népi ékszerkészítő tanfolyamait, a törökszentmiklósi Apáról Fiúra Kézműves Egyesület Molnár Anett vezette Kalotaszegi Barangolók Alkotócsoportjának hagyományos és továbbgondolt modern munkáit, utazó kiállítását és az általuk szervezett „Kalotaszeg-gyöngyei” országos találkozót.

A táncházmozgalom nemzetközi, határokon is átívelő hatásával a Kalotaszegről alkotott külső kép még inkább függetlenedik, vagy nagyon összetett módon függ össze a vidék belső folyamataival.¹⁰⁶⁷ Ilyés Gyula *Haza a magasban* című versének sorait parafrázálva, létezik egy „Kalotaszeg a magasban” kép. Amennyire a 20. század elején az össznemzet és a magyar népművészet ideáját testesítette meg Kalotaszeg, ugyanannyira ma belföldön, illetve a diaszpóramagyarság táncmuzikális zenén felnőtt generációja számára a kalotaszegi zene, tánc és viselet a magyar népművészet egészének esszencializálása, „non plus ultrája”. Ha New Yorkban a Metropolitan Museum előtt a Táncház napján flashmobot szerveznek, ha az Upper West Side-on Bartók Béla emléktábláját koszorúzzák, ha Sarasotában magyar népviseleti kiállítást rendeznek, ha az USA-ba látogató táncoktatók a saját képüket az internetre felteszik, vagy ha sikeres táncgyűttesek Magyarországon és külföldön előadást hirdetnek, mi egyébbel is tennék, mint kalotaszegi viselettel és tánccal.¹⁰⁶⁸ Nem meglepő a nemzetközi táncos közösség számára, ha egy tokiói táncos jobban táncolja a kalotaszegi legényest, mint egy felszei fiatal, és az sem, hogy van olyan amerikai etnomuzikológus-folklorista, aki magyarországi Fulbright-ösztöndíjas éve után PhD-disszertációját a kalotaszegi legényes színpadi feldolgozásának mint táncformának a szimbolizációjából írta és védte meg egy neves amerikai egyetemen.¹⁰⁶⁹ Az sem meglepő, hogy a nagy közfigyelemmel kísért televíziós tehetségkutató versenyt, a *Fölszállott a pávát* 2017-ben megnyerő „Kalotaszegi legénytársulat” mérai származású vezető táncosa, Varga Zoltán László és párja a Kőrösi Csoma Sándor Program keretében már a 2019–2020-as tanévben (a pandémia kitöréséig) New Yorkban tanított, az ottani amerikai magyar táncos közösség hívására és nagy örömeire. A Covid-járvány miatt 2020 márciusától a közösségi rendezvények és így a személyes tánctanítás alkalmai is elmaradtak, az ösztöndíjasokat a kormány hazarendelte.

¹⁰⁶⁷ Valójában számos, a táncházmozgalom által felfedezett néprajzi táj, kiemelt közösség (Szék, Magyarpalatka, Magyarlapád, Sófalva, Csíkszentdomokos, Gyimesközéppok, Szászcsovás, Válaszút stb.) esetében megragadható a performatív gyakorlatokon keresztül a lokalitások belső világától elszakadó külső szimbolizáció hasonló folyamata, a vidék mindennapi valóságától függetlenedő retrospektív mitizálás.

¹⁰⁶⁸ Fülemlé Ágnes számára is kézenfekvő volt a választás, hogy akkor, amikor 2013-ban Washington nemzeti főterén, a National Mallon rendezett Smithsonian Folklife Festival *Hungarian Heritage – Roots to Revival* programjának magyar kurátoraként e rendkívüli léptékű, két hétig tartó, nagy nyilvánosságot kapó, országimázst alakító fesztiválprogram szervezési munkálatait irányította, akkor a logó és a pavilonok a kalotaszegi házak pávas homlokzatának motívumán alapultak, és a programban is szerepelt kalotaszegi adatközlői szintű és revival zenei, tánc- és kézműves tudás. (Részleteket lásd „A terepmunka alkalmazott dimenziói” fejezet 527. oldalát, továbbá Fülemlé 2014; 2016.) Szintén az ő kurátori munkájával készült 2018-ban a Műcsarnokban megrendezett és a kortárs kézművesség irányzatait bemutató *Kéz-Mű-Remek Népművészeti Nemzeti Szalon* kiállítás, amelyben Kalotaszeg megjelenítése a jelentőségéhez mért szerepet kapott. (Lásd: az 527. oldalán, továbbá Fülemlé 2019.)

¹⁰⁶⁹ Lisa Overholser: *Staging the Folk: Processes and Considerations in the Staging of Folk Dance Forms*. Ph. D. Dissertation. Indiana University, Bloomington, Department of Folklore and Ethnomusicology, 2010.

269. és 270. kép: Magyar néptáncflashmob a New York-i Metropolitan Museum előtt, 2012. május 5. 18 órakor, a táncházmozgalom 40. évfordulójára rendezett Táncház napján. A New Brunswick-i Életfa Zenekar és a Csüddöngölő Táncgyűttes a magyarországi Magos zenekarral megerősítve, egy kalotaszegi táncrenddel ünnepelte az évfordulót. (Fotó: Györfly Gabriella, New York, 2012)¹⁰⁷⁰

¹⁰⁷⁰ Az esemény videofelvétele: <https://www.youtube.com/watch?v=XkkCjM1HyPA&feature=share>. (Letöltés: 2019. 12. 05.)

271. kép: Nagy Ildikó, a New York-i Magyar Ház ügyvezető igazgatója és a konzulátus munkatársai megkoszorúzzák Bartók Béla emléktábláját utolsó lakhelyén (307 West 57th Street, New York.) (Fotó: Tordai István, New York, 2021)

272. kép: Lány kalotaszegi viseletben, a Folkpedia.hu oldal felvétele. (Fotó: Papp Kornél, Budapest, 2017)

273. kép: A Folkpedia.hu fotósa New York-i táncosokat fényképezett a Brooklyn hídon. Az elkapott pillanat a véletlen műve volt. (Fotó: Papp Kornél, New York, 2017)

274. kép: A Smithsonian Folklife Festival magyar programjának „kalotaszegi” pávás tornya (Siklósi József építész terve) a washingtoni National Mallon, háttérben a Capitolium épülete. (Fotó: Paula White, 2013)

275. kép: A Smithsonian Folklife Festival a *Hungarian Heritage – Roots to Revival* című magyar programjának logója a kalotaszegi pávás motívummal (Kaszta Dénes grafikus munkája) a washingtoni National Mallon, háttérben a Capitolium épülete. (Fotó: Fumie Suzuki, Washington DC, 2013)

276. kép: Hagyományörző kalotaszegi műsor a magyar program nagyszínpadán a Smithsonian Folklife Festiválon. (Fotó: Varga Ottília, Washington DC, 2013)

277. kép: Muszka Gyuri és Ilonka, mérai hagyományörző táncos pár, a Smithsonian Folklife Festival magyar programjának szereplői. (Fotó: Paula White, Washington DC, 2013)

Talán nem véletlen, hogy erre a rendkívüli helyzetre Varga Zoltánnék kalotaszegi kezdeményezése reagált a legfrissebben a kibertérben.¹⁰⁷¹

Az új kommunikációs környezetben felnövő, közösségi médiát használó, világzenét hallgató, színpadhoz szokott mai fiatal táncos generáció számára a folklór használata már sokkal inkább egy individualizáltabb, különcebb önkifejezés kirakatba könnyebben ki-tehető, szélesebb gesztusú, expresszívebb eszköze. A „folklórsztár” szerepet rakoncátlan féktelenséggel vállaló habitusnak felel meg egy olyan újfajta, erőteljes vizualitás, ahogyan a kozmopolita életér rekvizitumait ütköztetik a tökéletesre polírozott folklór kulisszájával, legyen az egy népdalénekes „folkdíva” promóciós anyaga (például Herczku Ágnes fotói, amint kalotaszegi dulándlás viseletben utazik a 2-es villamoson, vagy mentás limonádét kortyolgat egy kávéház teraszán),¹⁰⁷² egy profi táncos Népművészet Ifjú Mestere lakodalmanak fotói,¹⁰⁷³ vagy egy-egy vezető táncgyűttes műsorának plakátja. A Folkpedia.hu oldal készítői (maguk is profi táncosok)¹⁰⁷⁴ a makulátlan autenticizálással összeállított népviseleteket mai szépségideálú, erős sminkű táncos modellekre adják, akik a nagyvárosi lét ikonikus kulisszái előtt jelennek meg (pengeélen táncolva a giccs határán, mégis elkerülve azt). A képek telített, túlvezérelt színvilága és keményített kontúrossága tudatos eszköz, amellyel a népi és a modern között feszülő ellentétet meghökkentően provokatív módon emelik ki. A már-már képzőművészeti eszközökkel komponált, „hiperrealista” portrék a két világ ütköztetése ellenére – vagy abból fakadóan – egy olyan új, poétikus életérzést közvetítenek, amely nemhogy ennek a duális létnek a lehetetlenségét fejezi ki, hanem éppen ellenkezőleg, azt sugallja, hogy az új generáció otthonosan mozog ebben a közegben, vállalja identitását, és a velejéig magának érzi az önkifejezésnek ezt a hibrid formáját.

A különálló életet élő, vidéktől függetlenedő mitizálási folyamata a kalotaszegi hagyománynak egyben azt is jelenti, hogy a „jól értesültebb” idelátogatók továbbra is azt vélelmezik, azzal az illúzióval érkeznek, sőt azt várják el, hogy van még helyben töretlenül folytonos tudása, gyakorlása és szeretete a hagyománynak.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷¹ Varga Zoltánnék elkötelezett oktatóként nem akarták feladni küldetésüket, és hazautazva, otthonról, online folytatták munkájukat. Így indult el már 2020. április 2-án a FolkOtthon Facebook-oldal, amelyen hetente több néptáncot és népdalt oktató videót tesznek közzé. A kezdeményezéshez azonnal több táncos és énekes is csatlakozott önkéntes oktatóként. A <https://www.facebook.com/folkotthon> oldalnak több kontinensről 13000 követője van. (Letöltés: 2021. 05. 18.)

¹⁰⁷² Bácsi Róbert László fotóművész 2011-ben készített képei Herczku Ágnes 2. *Tűzet viszek* című szólóalbumához készültek.

¹⁰⁷³ Lásd: Sántha Gergő és Sántha-Bíró Anna esküvőjének 2014-ben Várad Levente által készített fotói. Mindketten a Magyar Nemzeti Táncgyűttes tagjai, a Népművészet Ifjú Mesterei (2017).

¹⁰⁷⁴ Maksa Henrietta népviseletgyűjtései alapján Papp Kornél fotói.

¹⁰⁷⁵ Nem egy ilyen történetet hallottunk, például egy inaktelki táncmulatságot felkereső japán táncscsoportról, akiknek a kedvéért csak hagyományos zenét húztak, miközben a helyiek alig várták, hogy a szünetben kimenjenek levegőzni a vendégek, hogy végre a maguk kedvére táncolhassanak modern zenére. Vagy a szoboki árvaházat felkereső holland vendégek számára rendezett viseletbemutatóról, ahol a vendégek nem hitték el, hogy a fiatalok nem tudnak táncolni, hiszen feltételezték, hogy ahol ilyen színvonalú viselet létezik, ott kell, hogy táncolni is tudjanak.

278. kép: 1920-as években épült, pávás homlokzatú ház Inaktelkén. (Fotó: FÁ, 2015)

279. kép: A Kéz/Mű/Remek Népművészeti Nemzeti Szalon kalotaszegi installációja pávás házoromzattal a Múcsarnokban. (Fotó: FÁ, Budapest, 2018)

A fentiekben vázoltak után óhatatlanul adódik a kérdés: hogyan válnak szét és függetlenednek a kalotaszegi hagyományról kívülről gondolt képzetek, magától a Kalotaszeg helyi közösségeiben zajló komplex identitásképző kognitív folyamatoktól? Vajon mi a köze a laikusok és tájékozottabb „folkrajongók”, valamint a népzenei és néptáncmozgalom alkotó vezéregyéniségei által éltetett és továbberosított nimbusznak, a számos megjelenési formában és előadásról előadásra újraalkotott, piedesztálra emelt Kalotaszeg-képnek (vagy a populáris kultúra kitermelte vulgáris álnépművészeti „kirakatnak”)¹⁰⁷⁶ a Kalotaszegen élő embereknek a „kalotaszegiségről” alkotott belső képéhez, a saját vidékükhöz és annak paraszti kultúrájához fűződő viszonyához? Illetve hogyan, milyen csatornákon hat vissza a külső kép, miként befolyásolja a belső folyamatokat?

¹⁰⁷⁶ A népművészet toposzaira építő, a hagyományt (ki)használó, de elmélyültebben megérteni nem kívánó, felületes, vulgarizáló, hatásvadász üzleti vállalkozások promofotóinak és kollekcióinak silányságára akad példa a divatiparban (például „fast-fashion” alapdarabok poliészter alapanyagára nyomtatott egyenminták és csupán a márkanévért elkért szemérmetlenül horribilis összegek). Nem véletlenül a három leghíresebb néprajzi táj, Kalotaszeg, Mezőkövesd és Kalocsa neve bukkan fel ebben az összefüggésben a leggyakrabban az internetes shopok világában. Anélkül, hogy nevesítenénk a gyártókat, említjük, hogy nem egy esetben óhatatlanul felöltik a szemléltetőben a kérdés, milyen sajnálatos, hogy nincsen sem hatékony jogvédelem, sem minőségvédelem, amely a nem egyszer blöff szintű névkisajátításoktól megóvná a híres népművészettel rendelkező tájakat.

280. kép: Bálint Tibor, türei bujkavarró szabómester munkái a Műcsarnok Kéz/Mű/Remek kiállításán. (Fotó: FÁ, Budapest, 2018)

281. kép: A Kéz/Mű/Remek Népművészeti Nemzeti Szalon kalotaszegi installációjának Méráról származó tárggygyűttese. (Fotó: FÁ, Budapest, 2018)

282. kép: Dicsi Kati néni vagdalásos abrosza Nyárszóról, amely szerepelt a Műcsarnok Kéz/Mű/Remek kiállításán. (Fotó: FÁ, Budapest, 2018)

283. kép: András Csákó Irén varrónő által készített selyembojt, ami az ünnepi nagylányviselet része. (Fotó: FÁ, Körösfő, 2018)

284. kép: Gaál János festő-restaurátor, a Népművészet Mestere Nyárszón, a lelkeszi lakban mennyezetkazettát fest a játszótérépítő kalákatábor idején. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2006)

285. kép: Gaál Jánosnak az Umlingok stílusában megfestett kazettás mennyezete Nyárszó református templomában. A mennyezetet adományként készítette, 2020-ban került a helyére. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2021)

Meddig reprezentatív egy táj, és ha találkozás színtere, ki vagy mi találkozik itt kivel és mivel? Ha a tájat fizikai és szellemi-szimbolikus értelemben „kontaktzónának”, „interakciós térnek” fogjuk fel, akkor érdekel minket a kontaktus ténye, színtere, résztvevői, az interakció tartalma, tárgyai, jelentései. Ez a kérdés különösen indokolt egy olyan nagy múltú, korán felfedezett táj esetében, mint Kalotaszeg, amely nem csupán egy a híres néprajzi tájak közül, hanem a magyar paraszti műveltség olyan „ékköve”, amelynek a – 170 évre visszanyúló folyamat eredményeként alakuló – sikertörténete hozzájárult magának a „nép” és „népművészet” esztétizáló fogalmának kikristályosodásához. Ezzel összefüggően Kalotaszeg „magas művészeti” reprezentációja, ikonizációja kiemelkedően jelentős, ugyanakkor felfedezésének kezdete óta a tudományos kutatásoknak is fontos terepe és „műhelye” volt.¹⁰⁷⁷

Kutatói dilemmák

A történeti és néprajzi fókuszú Kalotaszeg-kép összevetése a vidék jelenkori állapotával számtalanszor felveti a kutatóban azt a belső önismereti kontrollt igénylő, önreflexív kérdést – amelyet az antropológia jó ideje feszeget –, hogy a leírás és az értelmezés hogyan viszonyul a valósághoz. A fotódokumentáció, a vizuális interpretáció is lehet preconcepcionált, a kompozíció megalkotása esztétikai és érzelmi kritériumoknak alárendelt. (A „*self perception*” kritikus hangja az utóbbi évtizedekben a kiállítások, a múzeumok, az „objektívált kultúra” kapcsán szólal meg a reprezentáció legitimitásának kérdését felvetve.)¹⁰⁷⁸ Az önvizsgálat során az is kérdésként merül fel, hogy a saját kutatói ha-

¹⁰⁷⁷ A Kalotaszeget vizsgálat tárgyául választó kutatók – etnográfusok, földrajztudósok, nyelvészek, antropológusok, muzeológusok – szakmailag új kezdeményezések úttörői voltak Herrmann Antaltól és Jankó Jánostól, Szabó T. Attilán és Péntek Jánoson keresztül Kresz Máriaig. Péntek János, körösfői születésű nyelvészprofesszor így fogalmazott erről egy 2006-ban rendezett zsoboki, szórvány tematikájú konferencián: „*Kalotaszeg tehát most ürügy és modell, kutatási téma és kutatási terep, kísérleti terep egyszerre, és ilyen szerepet tölt be már jóval több mint egy évszázada. Erre volt alkalmas Herrmann Antalnak, aki többek között az interkulturalitás vizsgálatának egyik első propagálójá, Jankó Jánosnak, aki az első modern néprajzi tájmonográfiát írta erről a régióról, Bartók Bélának, aki éppen száz éve itt kezdte a magyar és nem magyar népzene felfedezését, Malonyai Dezső csapatának, amely szintén száz éve jelentette meg sorozatának első kötetét, később a száz éve született Szabó T. Attilának, aki a közeli Bábonyban vált kezdeményezőjévé a modern névtani és nyelvöldrajzi kutatásoknak. Szomszédunkban, Sztánán, Kós Károlynak, az apának és fiúnak, a szintén szomszédos Ketesden a népmesegyűjtő Kovács Ágnesnek, Nyárszón a szocializáció hagyományait kutató Kresz Máriaának, Körösfőn a jogi népszokásokat vizsgáló Tárkány Szűcs Ernőnek. Kalotaszeg a kutatók újabb és újabb nemzedéke számára a XX. század második felében is megőrizte ezt a szerepét. Az újabb időben Balogh Balázsnak és Fulemile Ágnesnek, akik a legtöbbet tárták föl e kistáj közösségeinek identitással, társadalommal, táji tagolódásával kapcsolatos folyamatairól. A fenti névsor alapján két dologra hívnám föl a figyelmet: az egyik, hogy akik Kalotaszegen kutattak, szakmailag szinte minden esetben újat kezdeményeztek, új szellemet képviseltek, módszertanilag is korszerűek vagy éppen úttörők voltak. A másik, hogy fiatalok voltak, jelentős, sőt korszakalkotó szakmai életutak indultak el ezen a terepen.*” (Péntek 2007: 141–142.)

¹⁰⁷⁸ A múzeumi reprezentáció elméleti kérdéseiről lásd például az *Exhibiting Cultures* alapvető tanulmánygyűjteményt. (Karp – Lavine eds. 1991.) Az utóbbi évtizedben számos kiadvány, konferencia,

bitusán túl egy társadalomtudósra hogyan hatnak bizonyos toposzok, milyen mértékben prekonceptcionálja őt az a tudománytörténeti tradíció is, amelyben szocializálódott a tanulmányai során.

A könyv szerzőinek is állandó ismeretelméleti és morális dilemmája a fenti kérdés, az, hogy a valóság percepciójának óhatatlanul szubjektív minősége, valamint az egyébként a tudomány által méltán elvárt és a modellalkotáshoz szükséges absztrahálás felveti a felelősségét annak, hogy az általunk alkotott kép mennyiben „imaginárius” konstrukció, vagy valóban tükrözi-e az ott élők gondolati struktúráit, belső nézőpontját. Vajon az a fajta intellektuális és érzelmi ráhangolódás, amelyet a vidék történetének mélyebb ismerete kelt, csak egy belső fantomképet láttat-e velünk? (Gondoljunk csak Kós Károly írásainak nagy erejű Kalotaszeg-képére, amely a táj történetéről olyan kitörölhetetlen toposzokat rögzített az írástudók fejében, amelyek ugyan felemelően gyönyörűek, de meglátásai tudományosan nem mindig igazolhatóak.)¹⁰⁷⁹ Ugyanakkor a társadalomtudós elmélyültebb látásmódja önmagában nem támadható, ez egy olyan boldog állapot, amelyet Johan Huizinga úgy fogalmaz meg, hogy a történelem ismeretével úgy érthetünk egy tájat, egy korszakot, mint ahogyan a zenét hallgatjuk.¹⁰⁸⁰ (Tegyük hozzá, hogy Huizinga zene-metaforáját John Lukacs idézi abban a műfajt teremtő kísérletében, ahol a történelem és az irodalmi fikció határait fessegeti, mint a történetírás új, lehetséges, poétikusabb hangját.)¹⁰⁸¹ Mindemellett el kell ismerni, hogy Kós Károly művészként szerencsésebb helyzetben volt, mint egy tudós; művészi szabadságával feljogosítva megtehetette, hogy – a *szerző* (*author*) versus az *író* (*writer*), és a *munka* (*work*) versus *szöveg* (*text*) oppozícióban értelmezve –¹⁰⁸² író legyen, a képzelőerő és a nyelv fegyvertárának minden impresszív eszközével felvértezve (lásd Kós Károly Kalotaszeg-könyvének poétikus önvallomását az előszóban).¹⁰⁸³ Talán Clifford Geertznel sem pusztá áthallás, hogy a zene metaforáját használva ír a „nem szerzői beállítottságú” kutatóról, aki csak a hangokat hallja, de a zenét nem, és a „szuperszerzői” beállítottságú kutatóról, aki nem létező zenét hall.¹⁰⁸⁴

kiállítás foglalkozik ezzel a manapság rendkívül kurrens, érzékeny, posztkoloniális kritikával megközelített és a mai társadalmi folyamatokra reagáló, átpolitizált témával. Magyarországon az új Néprajzi Múzeum létrehozása kapcsán gondolta át a múzeum kollektívája az etnográfiai múzeumok változó küldetését, feladatrendszerét és az új társadalmi szerepvállalások megkívánta értelmezési módokat. (Az erre vonatkozó bőséges irodalmat nem tartjuk feladatunknak áttekinteni.)

¹⁰⁷⁹ Szubjektivitását maga is hangsúlyozza könyve ajánlásában: „...az életem [...] rövid lenne arra, hogy Kalotaszeg méltó könyvét megírhasam. Tehát elmesélem azt, amit a szívem diktál róla és adom úgy, ahogy tudom ma: tökéletlenül, egyenetlenül, rendszertelenül, de szeretettel.” (Kós 1937: 3.)

¹⁰⁸⁰ „A feeling of immediate contact with the past is a sensation as deep as the purest enjoyment of art [...] The historic sensation is not the sensation of living the past again but understanding the world as one does when listening to music...” („A múlttal való közvetlen kapcsolat érzete olyan mély érzés, mint a művészet legtisztább élvezete [...] A történelem érzékelése nem a múlt újraélésének érzése, hanem a világ megértése úgy, ahogyan az ember zenét hallgat...” fordítás a szerzőktől) „The Task of Cultural History” (VII, 71) – Huizinga 1973: 400.

¹⁰⁸¹ Lukacs 1999.

¹⁰⁸² Foucault 1969.; Barthes 1977.

¹⁰⁸³ Kós 1937.

¹⁰⁸⁴ Fejezet: „Being There: Anthropology and the Scene of Writing”, Geertz 1988: 1–25.

A magunk „zenéjét” Kalotaszegről, mi kutatók tehát halljuk, e gazdag történelem ismeretében elmélyült ráhangolódással és vájt fülekkel. Azonban önmagunknak sem mindig egyszerű elhinni, hogy ez a „zene” tényleg létezik még, amikor a vidék materiális mindennapjaival szembesülünk. (Amikor példának okáért az 1990-es években a „lerobbant” egeresi gyártelepen utaztunk keresztül, vagy amikor a 2000-es évek elején a Bánffyhunad–Kolozsvár között készülő főútvonalon megálltunk egy útépités miatt felállított ideiglenes piros lámpánál, ahol egy olasz cég román munkásokkal dolgoztatott. Az út egyik felén méteres árok, közlekedésmorál híján folyton a pirosba rohanó autók, s az útszéli munkagépnél álldogáló sofőrrel helyi barátunk 30 másodperc alatt megalkudott 100 liter motorinára, amiért majd a sötétben tervezett visszajönni. Vagy pontosan ebbe az emberi momentumba belesűrítve érthetünk meg többet a mélystruktúrákból? Többet, mintha a nagyünnepe fölvett gyöngyöspárta nemzetisín pántlikáját fotózzuk?) S vajon mi emlékeztet arra a Kalotaszegre, amelyet önmagunkban megformáltunk, amely bennünk él, amikor a legutóbbi években a Kolozsvárral már-már összenőtt Szászfenes és Magyarlóna közelében utazunk, ahol a kisgömböcként növekedő, kapitalizálódó város üzleti negyedei, ipari és lakóparkjai bekebelezik az egykori vidéket?

Milyen „zenét” hallunk mi, kutatók, és mit hall, vagy hall-e egyáltalán bármit is egy máshonnan jött látogató?¹⁰⁸⁵ Mi az, amit manapság egy átlagos utazó keres, s van-e elképzelése arról, hogy mit lehetne keresni? Miközben gyorsan meg akarja szerezni, átélni az „esszenciális” élményt, utazás közben sem szívesen mond le a megszokott kényelméről, és örül, ha jó minőségű szállást, éttermeket, nemzetközi standardoknak megfelelő szolgáltatásokat kap. Jó esetben megkóstolja a helyi konyha specialitásait, végigpróbálja a lehetőségeket, amelyeket a helyi, vállalkozásszerűen működő turisztikai szolgáltatások kínálnak. A mai globalizálódó világban az egyre inkább elmosódó és összemosódó kulturális különbségek közepette a felületes benyomásokkal megelégedő, a pillanat hangulatát élvező látogató egyre kevésbé rendelkezik tudáson alapuló, cizellált minőségérzékkel, amellyel meg tudná különböztetni az eredetit a művitől. A szokványos turista egyre passzívabb, a könnyen elérhető, „tálcan kínált”, „zanzásítva” prezentált helyi jellegzetességek csak azokra a rövid időszakokra kötik le a figyelmét, amelyre egy-egy kávé, pohár ital vagy gyorséttermi étkezés elfogyasztása között futja a türelméből, vagy amíg elkészít és a közösségi portálokon posztol egy-egy előnyös szelfit.¹⁰⁸⁶ S végül kérdés, vajon „zenél-e” még a táj, az ott élők különböző generációinak?

¹⁰⁸⁵ Ez az, ami gyakran foglalkoztatott, amikor a nyugati fogyasztói társadalomban nevelkedett amerikai egyetemistákat hosszú éveken át kalotaszegi buszos kirándulásra vittük. (Fulemile Ágnes 1991 és 2018 között tanított Budapesten működő amerikai egyetemi programokon.) Miközben az amerikai popkultúra Transylvania-képe, Drakula-mítosza is dolgozott bennük, ami nekik első látásra szembeötlött – például a Bánffyhunad szélén álló gáborcigányok keleties „csodapalotái”, vagy az 1920-as években épült csillogó tetejű, sokkupolás ortodox templom, amelyről meg is kérdezték: „milyen szépen rendbe hozták, biztosan régi lehet” –, az nem feltétlenül az az aspektusa a látható dolgoknak, amelyre elsődlegesen rá szerettük volna irányítani a figyelmet a tanulmányi kiránduláson.

¹⁰⁸⁶ Lásd újabban a turizmuskutatás, turistatipológiák elméleti, irodalmi áttekintését: Pusztai 2017.; Régi 2017.

A hagyomány valósága, emléke és „mitosza”

A helyi közösségek kohéziója és a „hagyomány felmutatásának” ambíciója mögött kitapintható az a mozaikos tájszerkezet, az „erős” és „gyenge” települések korábbi hierarchikus mintázata¹⁰⁸⁷ – amely egy-két évtizede még viszonylag jól megfogható volt –, és amely jelenleg még drámaiban rajzolja ki az elnéptelenedés, diaszporizáció megállíthatatlan folyamatait, ezen a mintegy 40–45 település hálózatából álló tájon, az altájak és a peremvidékek egy részén. Az utóbbi 100–120 évben kérlelhetetlenül működő „sorvadás” logikája prognosztizálja a demográfiai kritikus küszöb elérését számos település számára, a belátható jövőben. Így, a mintegy 13 ezer főnyi lakosú Kalotaszeg foszló és halványodó rajzolatában néhány jelentősebb népességmegtartó erővel bíró, szigetszerű település emelkedik ki élni akarásával és az új lehetőségek megragadásával.

Az elmúlt három évtizedben a modern fogyasztói javak szelektálatlan beáramlása, az információs csatornákból áradó globális fogyasztói ideál kényszerítő ereje, az elmaradottság egyéni szinten megélt szubjektív érzése, amelyre kiütkereső aspirációk megálmodásával válaszolnak, egyre felgyorsuló dinamizmussal sietteti az egykori konszenzusos közösségi kultúra felszámolását, sőt az új fogyasztói javak a rang, a személyiség önképének, az identitás kifejezésének új, de még régi intenzitással használt eszközeivé, a reprezentáció új státuszszimbólumaivá válhatnak. A kisebbrendűségi érzésből fakadó lépéstartás kényszere nemegyszer extrém példákat, felfokozott gesztusokat produkál. Szituációfüggő, hogy a régi megőrzése mikor érdem és mikor stigma.

A közösség belső nézőpontjából nézve a hagyomány használatának kontextusait, funkcióit, jelentéseit, eltérések lehetnek az egyes lokális közösségek hagyományértelmezése, megőrzési gyakorlatai között, amelyben a kistájak közötti, múltban gyökerező mentalitáskülönbségek a közelmúltban és a jelenben is még mindig hatnak. Az a komplex, közösségi, konszenzusos, tárgyi, kognitív, kommunikációs és cselekvési rendszer, amelyet vitatható kifejezéssel „hagyománynak” nevezünk (ünnepek szokásanyaga, ajándékozás, viselet, hímzés, fafaragás, lakásberendezés, étkezés, életvezetés stb.) természetesen állandó átalakulásban van. Van, ami erősen lecsupaszodott, és az eredeti, gazdag strukturáltságból egy egyszerűbb, uniformizált képletté vált, van, amit újra felelevenítettek, van, amit újabban vezettek be, s van, ami végleg eltűnt.

Nemcsak kistájakra, de egyes településekre is lebontva, továbbá a változás dinamikájában lehetne csak láttatni és finom részleteiben megragadni a képet. (Mintegy 30 év terepmunkája során folyamatosan szembesülünk a változással, amely állandó felülvizsgálatra készítet korábbi megállapításainkkal kapcsolatban. Vajon az, ami 5–10–15 éve megfogalmazható volt, mennyiben érvényes még?)

A Nádasmente példáján láttuk, hogy mintegy 10–15 éve még egyes falvakban, bizonyos műfajokban elsősorban az asszonyok kezén még meglepő kreativitással alakult a hagyományos tárgyi kultúra, bár túldíszítettség és színkavalkád jellemezte, de még volt és van számos hozzáértő, vagy akár kiemelkedő képességű alkotó is.

¹⁰⁸⁷ A települések közötti rangsorról és a mögötte álló tényezőkről lásd: Balogh – Fulemile 2004b: 44–52.

Az alkotókedvet, vagy egy-egy díszes tárgy vagy tárgye gyütt es megszerzésének és „prezentálásának” vágyát számos tényező motiválhatja: még élő ünnepi szokások, szimbolikus jelentések, az anyagi és társadalmi elvárásoknak való megfelelés, presztízversengés, megélhetés, üzlet, tudatos értelmiségi kezdeményezés, a kulturális emlékezés közösségi rítusai, az alkotás öröme, önkifejezés, revival kézműves tevékenység stb.¹⁰⁸⁸

Egy lokális közösségen belül is érdemes a saját hagyományhoz fűződő viszonyt csoportokra lebontva vizsgálni. Különbségek lehetnek aközött, hogy az egyes generációk, csoportok számára mi a jelentése és értéke a hagyománynak, és mi a „hagyományhasználatuk” gyakorlata: már eltűnt, nincs jelentése és értéke, nincs igény a felújítására; közömbös, neutrális, indítékszegény; vagy különböző intenzitású és előjelű érzelmi töltettel viszonyulnak hozzá. Vannak, akik nyűgnek érzik a kötöttségeit, kiüresedettnek kifejezés-

¹⁰⁸⁸ A jelenkori revival jelenségek kapcsán külön téma lehetne a ma aktív kézműves alkotók munkásságának számbavétele. Közülük 2003-ban megalapított Bokréta Kulturális Egyesület tagjai igyekeznek kiállítani, oktatással is foglalkozni, tábortokat szervezni (Zsobokon fafaragó-, Nagykapuson varrottas, Mákon bútorfestőtábor), bekapcsolódni a Kárpát-medencei revival kézműves mozgalom véráramába, legújabban zsűriztetni. Ők ugyanakkor saját közösségeik megbecsült tagjai, akik helyi megrendelésre is dolgoznak. A Műcsarnokban 2018-ban megrendezett Kéz/Mű/Remek kiállításon „A híres néprajzi tájak tovább élő hagyománya” terem előkészítése során helyben, személyesen szólítottuk meg a jelentősebb alkotókat. (A kiállítás szakmai és művészeti koncepcióért felelős kurátora Fülemile Ágnes volt. Lásd „A terepmunka alkalmazott dimenziói” fejezet 527. oldalát, továbbá: Fülemile 2019.) A Kalotaszeget reprezentáló „ház” alszegi-felsőzegi csoportjába Nyárszóról Balázs Lici János kiskaput faragott, a nem sokkal előtte elhunyt Adorján Mártonné Dicsi Kati néni vagdalásos munkáit a családjától kaptuk meg. Bánffyhunyadi Kador István fafaragó kaptisztítókat, Kador Mária varrottast, Zsobokról Gál Potyó István fafaragótól kisbútorokat, feleségétől Piroska asszonytól keresztzemes hímzést és viseletet, Nagykapusról Szilágyi (Kis Lukács) Erzsébetől varrottast és viseletet kaptunk. Antal Csákó Irén varrónő körösfői nagylány konfirmáló viseletet és pártát küldött. A Nádasmente kézművességét festett bútorral a mákói Kovács Pali Ferenc és a mérai Kelemen Anna képviselte. Bálint Tibor türei bujkavarró férfi és női bujkák színváltozataival szerepelt. Vistáról szücs munkát Mátyás Jánostól, recefőkötőt és gyöngyös csipkét Szallós Editől mutattunk be. Méráról viselet és a textilmű, közte szedett szöttek Tötszeginé Andrásné Varga Erzsébet, Tötszegi Andrásné Kelemen Tekla, Tötszegi Károlyné Kozma Anna keze munkája volt. Az idős nyárszai és mérai, egyébként viseletben járó asszonyok munkássága nem a revival vonulatba tartozik. Kiemelkedő képességű alkotók voltak, akik közösségük tradicionális szövő-, hímző- és viseletkészítő tudását magas szinten képviselték. Egyébként az alkotók mindegyikéről elmondható, hogy beleszülettek a hagyományba, tehetséggel és belső motivációval fűtve szervesen sajátították el, ugyanakkor alkotói tudatossággal fejlesztették tovább lokális közösségeik tudását. (A győrvásárhelyi születésű Verebes Ildikó gyöngymunkái a kiállításon hagyományos technika ismeretében már a modern ékszerkészítés irányát képviselte.) (248–252. képek) Itt említjük, bár nem kalotaszegi születésű alkotó, hogy a műcsarnoki kiállítás számára Gaál János, a Néprajzi Múzeum nyugalmazott festőrestaurátora, „Népművészet Mestere” 47 táblából álló kazettás mennyezetet festett a 18. századi kolozsvári festődinasztia, az Umlingok stílusában. Gaál János (a szerzők közvetítésével) a kiállítás után nemcsak felajánlotta a munkát a nyárszai gyülekezetnek, hanem a templom teljes mennyezetét kitöltő, további 157 táblát festett meg, kétévi, ellentételezés nélküli munkával, adományként. (A nyárszai gyülekezetnek egykor a domboldalon, a régi temetőben állt, földcsuszamlás áldozatául esett templomának Umling bútorzatából alig maradt meg mutatónak valami. Az új templom már a falu közepén, 1875-ben épült.) A Gaál–Umling-mennyezet avatását eredetileg 2020. június 4-re, a trianoni szerződés 100 éves évfordulójára tervezték, amit a Covid megakadályozott. Felavatására végül 2022. szeptember 25-én került sor. (253., 254. kép.)

formáit, és meg akarnak szabadulni tőle. Mások alávetve magukat a lépéstartás kényszerének, belemennek egy szerzési versenybe, mert a hagyományos tárgye gyüttéseknek – ruhátár, kelengye, tisztaszoba, lakodalmi és keresztelői ajándékok – magas a presztízisértéke, ami kifejezheti, hogy: „van rá anyagi lehetőségem, hogy birtokoljam”; „az enyém több és szebb, mint a másiké”; „a mi családunk olyan presztízses volt a múltban is, hogy nekünk volt honnan örökölni”, stb.

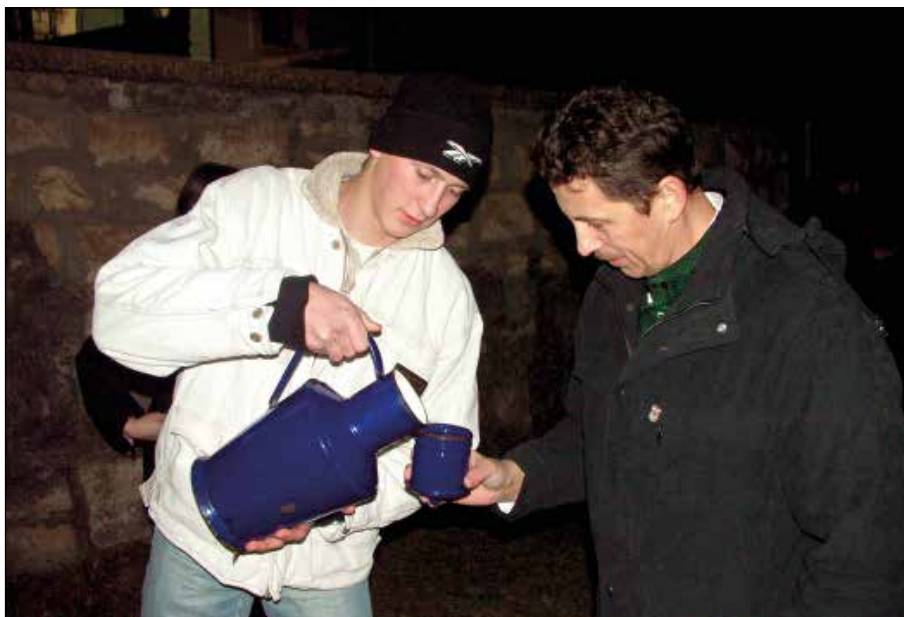
Egyes közösségek esetében azonban azt látjuk, hogy az a néhány ünnepi alkalom vagy tárgy, amely a valaha sokkal gazdagabb hagyományanyagból, tárgye gyüttésekből megmaradt, valós, nagyra értékelt, a közösség pozitív énképét erősítő szimbólummá vált, ami egyszerre lehet a lokális közösségi, a vallási, a regionális és az etnikus identitás kohézióját növelő eszköz. (A hagyomány, a modernizálás és a felújítás érzékeny kérdésében, az ünnepi szférával és a vallási élettel összefüggésben a helyi értelmiség kezdeményező, irányító szerepe kiemelten fontos tud lenni – pozitív és negatív értelemben egyaránt.)¹⁰⁸⁹

Az, hogy manapság mit gondolnak „rég i kalotaszegi” szokásnak, minek van érzelmi jelentősége, minek a megtartását tartják fontosnak, értékmérőnek, nemcsak korszakonként és kistájanként, de valójában falvanként is változhat. Meglepően ellentmondásos például, hogy a sok tekintetben régies szokásokat őrző, és egy-egy idős ember beszédében régmúlt igeidőt használó (jövel, menék, menvén stb.), archaikus nyelvi fordulatokat őrző Nyárszón a Felsze gen központi szerepet betöltő népes és erős Kalotaszentkirály család i kalákázásairól a maradiság jeleként nyilatkoztak. Nyárszón a májusi zöldághordás, a karácsonyi kántálás és szilveszteri aranyosvíz-hordás szokása tűnik fontos, jelképes, értékmérő, közösségi összetartozást kifejező hagyományelemnek, amiről mindenki megemlékezik a hagyományról való beszélgetések során.¹⁰⁹⁰ (Kalotaszentkirály-Zentelkén, a Kalota nagyhídján a tűz mellett történő szilveszteri éneklés megmaradt rítusa tölt be hasonló közösségerősítő szerepet.)¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁹ Vajon mennyire érti, fogadja el és teszi magáévá a közösség belső nézőpontját, meglévő szokásait egy szolgálatát végző tiszteletes vagy pedagógus? Vannak rá példák, hogy egy-egy, más vidékről odakerült lelkész értetlenül, idegenkedve szemléli a helyi szokásokat mind a templomban, mind azon kívül, és adott esetben türelmetlenül vagy hozzá nem értően avatkozik bele generációk óta gyakorolt szokásokba, vezet be újakat.

¹⁰⁹⁰ Most már nem házhoz viszik az aranyosvizet a csorgóról (a lelkési lak mellett, a templom közelében fakadó itatóvályús forrás), hanem csak a református és ortodox templomok közötti kitérisedésen, a református templom mellett, az utcán rendezett szilveszteri tűzgyújtásnál zománcos vízeskanna fedőjéből kínálják körbe az odaseregglőket. A legfiatalabb konfirmált legény hordja az aranyosvizet. (A valamilyen életfordulót betöltött legfiatalabb személy(ek)nek kitüntetett szerepük van Nyárszón. Például a közelmúltig a legfrissebben házasodott fiatal párt hívták el keresztszülőnek az időben legközelebb megszületett falubeli gyerek keresztelőjére!) Nyárszón többen hosszan fejtegették, hogy régen szívből, „valóságosan” kántáltak, hordtak aranyosvizet, állítottak zöldágot, most „*valahogy más lett minden*”. Egyik adatközlő fia is azt mondta a legutóbbi kántálásról, hogy elment, hogy „*ne érje szó a házelejét*”, de valahogy nem volt jó, nem tetszett neki, nem volt az igazi. „*Édesanyám nem még megyek többet*” – mondta, mert alig voltak, akik mentek.

¹⁰⁹¹ Az éjfél t magyar és román idő szerint is megénekl i k, a Petőfi-versre írt *Kis lak áll a nagy Duna mentében* mődallal és a magyar himnusszal.

286. kép: Aranyosvíz töltése szilveszter éjjelén a templom terén rakott máglya mellett, ahová közös éneklésre összegyűlnek a falu lakói. (Fotó: Herpai Éva, Nyárszó, 2004)

287. kép: Készülődés a lakodalmra Kalotaszentkirályon. (Fotó: FÁ, 2005)

288. kép: A menyasszony búcsúzik a szüleitől. (Fotó: FÁ, Kalotaszentkirály, 2005)

289. kép: A násznép a muzsikussal. (Fotó: FÁ, Kalotaszentkirály, 2005)

290. kép: Kalotaszentkirályi vőfély. (Fotó: FÁ, 2005)

Az egyre inkább átalakuló, lecsupaszodó lakodalmi szokásanyagból még mindig gyakorolt hagyományelemeknek is kiemelt jelentősége van. Például a korábban leírt 2000-es, nádasmenti vistai lakodalomnak a zenén kívül szinte teljességében megjelenő hagyományarzenáljával összehasonlítva (beleértve a háznál felállított, sátorban tartott lakodalomra történő egyhetes felkészülés minden munkaszervezési és szokásmozzanatát), egy 2005-ös felszegi kalotaszentkirályi lakodalomban kevesebb hagyományos elem jelent meg. Azok azonban szívósnak tűntek, nem különböztek a 13 évvel korábban, 1992-ben megfigyelt lakodalométól. Fontos volt számukra az esküvő előtti jegyben járás és a kelengyeelkészítés teljes évének a szokásanyaga (még ha a kelengye modern is volt), az, hogy a menyasszony a három templomi kihirdetésen viseletben, pártásban, az utolsó, esküvő előtti vasárnapon a nyüzszölányok szerepét betöltő lánytársak által kísérve jelenjen

meg. Ugyan fehér ruhás volt a menyasszony mind az állami, mind a templomi esküvőn, de ott voltak mellette a pártás lányok, a feldíszített násznagyok, megvolt a Kalota hídjáról a vőlegény „vízbe vetésének” dramatikus jelenete, volt tánc a templomból kijöve, a fiatal párt hagyományos zenével kísérték a lakodalmi terembe, volt dulándlás felkontyolás, tánc és az első vasárnapi templomozás újasszony-öltözetben.

A könyv megjelenésének évében Nyárszón egy fiatal párnak – akik mindketten egyetemet végeztek, és egy kolozsvári elegáns lakodalmi teremben, pazar körülmények között rendezték meg a négyszázfős „álom lakodalmukat” – még mindig fontosak voltak bizonyos hagyományelemek, amellyel kalotaszegi kötődésüket kifejezték. Az esküvő előtti vasárnapon a menyasszony még pártásban jelent meg a templomban, és a lakodalmat követő első vasárnapon mindketten viseletbe öltözve, az újasszony felkontyolva dulándlában, a férj cifraszűrben ballagott a „bemutatásra” az istentiszteletre. (A cifraszűrt a körösfői tájház gyűjteményéből kérték kölcsön a jeles alkalomra.) Fontos megmaradt szokás elem volt a „kosárszedés” Nyárszón, amikor a vőlegény komái zeneszóval végigmennek a falu teljes hosszán, és minden meghívott házában megállnak hívogatni, összegyűjtik a vendégeket, akik süteményes kosarakkal vonulnak a vőlegényes házhoz. Volt násznagyperec, a menyasszony házához érkezéskor megvolt a menyasszony kikérése és búcsúzása a szüleitől. A fiatal pár legújabb divat szerint berendezett lakásában a „jegyládát” kiemelt helyen,

291. kép: A vőlegény „vízbe vetése”. A kalotaszentkirályi lakodalmi szokások részeként az ifjú férjet a legénytársai lelógatják a Kalota hídjáról, mindaddig, amíg az újasszony háromszor ki nem kiáltja, hogy szereti az urát, ne vessék a vízbe. (Fotó: FÁ, Kalotaszentkirály, 2005)

a modern nappaliban helyezték el. Esetükben hangsúlyozni szükséges, hogy nem revival felújításról van szó, hanem a még tovább élő hagyományelemek tudatos vállalásáról, megerősítő gyakorlásáról. Mindketten hangsúlyozzák, hogy a népviselet fontos a számukra, hogy azt el nem hagyják.

Az utóbbi évek revival trendjei, a táncoktatás megerősödése, a kalotaszegiség vizuális megjelenítésében mindig fontos szerepet betöltött viselet iránti érzelmi viszonyulást is újraerősíteni látszik. A viselet alkalmasszerű nagyünnepi, illetve színpadi hordása a legfiatalabbaknak, a gyerekeknek és a mai tizenéveseknek is meglepően fontos. Nem egy fiatal nyilatkozott úgy, hogy nagyon szeret viseletbe öltözni, és büszkén mutatta 3-4 rend öltözetét, a róla viseletben készült fotókat, és mesélt a viseletdarabok eredetéről. A viselet azonban – főleg a Felszegen – egyre jobban megfosztódik a korábbi sokrétű jelentésbeli árnyaltságától, egyre inkább jelmezzé válik.

Bánffyhyunad érdekes példáját kínálja annak, hogy az egyszeri, formailag rögzült jelmezszerű viselet megnövekedett szimbolizmusá mint identitásmarker, hogyan egyeztethető össze a város polgárosodásával. Bánffyhyunad divatdiktáló szerepéről már a 19–20. század fordulójára kapcsán írtunk, amikor a „módizás”, a viseleti újítások, a világos paszellszínek kedvelése már megfigyelhető volt. A polgárosodás, a gyors divatkövetés mind a viselet rendszerén belül, mind azon kívül, a városi ruha terén is megfogható volt. Mégis a két világháború között (és azután is) a tisztaszobához, vagy a háztartás kalotaszegies

tárgykészletéhez az egy-egy rend ünnepi viselet hozzátartozott. (Érdekes ellentmondás, hogy miközben Bánffyhunyard jóval hamarabb polgárosodott, mint a Kolozsvár közeli Nádasmente, mégis a Nádasmentéhez képest konzervatívabb, archaikusabb hagyományú Felszeg kisugárzó központja. A Felszeg bizonyos közösségeinek nemcsak a kultúra, hanem az értékrend és mentalitás területén is megfigyelt szívós hagyománytisztelte, tudatos és bevallott ragaszkodása a régiesebb vonásokhoz, a bevált tárgykészlethez, a kevésbé magamutogató presztízsfogyasztásának viszonylagos visszafogottsága különösen az összehasonlítás során válik szembeötlővé.)

Szacsvay Éva az 1990-es évek közepén,¹⁰⁹² a konfirmáció szokásanyaga terén végzett bánffyhunyadi vizsgálata leírásában kitér arra, hogy egy székely származású és a „székely ruha” szimbolikus jelentéséhez szokott lelkész visszahozta a viselet hordását a konfirmációra, nemcsak a lányoktól, hanem a fiúktól is megkövetelve azt. Miközben a férfiviselet Bánffyhunyardon előbb polgárosodott, mint a női, ezért a családok a konfirmandus fiúknak is igyekeztek beszerezni, összeállítani a 100 éve már ott nem használt falusi viseletet. Sok Bánffyhunyardra beköltöző falusi hozta a saját viseletét (a faluról a felmenőktől örökölt kelengye előnyt jelent, darabjait nagy becsben tartják), illetve a fiúknál fehér vászonra, nagyírásos varrottas hímzéssel készített mellénnyel, inggel, gatyával, egy folklorisztikus öltözet is teret nyert.

A nem az egykori tradicionális öltözködési rend szerint összeállított ruhaegyüttes, a saját kútforrásból, saját elképzelés és lehetőségek szerinti „öszvérmegoldások” elfogadása olyan egyszeri öltözeteket eredményez, amelynek elsődleges jelentése a büszkén vállalt regionális és ezzel együtt az etnikus identitás kifejezése. (Ezekre a megoldásokra a táncegyüttesek, óvodai, iskolai, templomi szereplések, énekversenyek, táncműsorok gálaműsorai és az olyan új keletű események, mint például az 1990-es évek második felében néhány alkalommal megrendezett Kalotaszegi szépe – részben viseleti – szépségverseny, vagy a bánffyhunyadi magyar napok viseleti felvonulása is ráerősít.) Mindenki a lehetőségei szerint iparkodik, kevésbé számít, hogy mit, mivel párosít össze, inkább csak az a lényeges, hogy legyen egy rend kalotaszegi öltözete. Ilyen alapon a viselet elindult a revival öltöztetté, a végsősoron jelmezzé válásnak azon az útján, amely a „székely ruhát”, vagy még általánosabban a „magyar ruhát” jellemzi, s ezen az alapon elnevezhető „kalotaszegi ruhának”.

Manapság a konfirmandusok számára beszerzendő öltözetre esik a legnagyobb figyelem. A fenti tendenciák ellenére fálvanként megmaradtak ma is lokálisan preferált különbségek. (Például Kalotaszentkirályon a zöld fersing, rózsaszín kötény viselése.) Éppen ezért az új viseletdarabok beszerzésének szükséglete fenntart egy piacot, és foglalkoztat néhány specialistát. Körösfőn a pártától a bujkáig, lényegében a teljes rend öltözetet képes megvarrni az Inaktelkéről Körösfőre férjhez ment varrónő, Antal Csákó Irén, aki által a Nádasmente felől bizonyos megoldások be is szivárognak. Irénke szívesebben készít inaktelki pártát, így a néhány éve elhunyt híres sárvásári pártakészítő asszony, Péntek Erzsi néni megbecsült munkái lassan használaton kívül kerülnek, az emlékőrzés díszévé válnak. Nemrégiben halt meg Damoson az a varrónő, aki generációk lányainak

¹⁰⁹² Szacsvay 1998.

varrta a fersinget és kötéses kötényt. Az úrt kitöltendő, most egy nyárszai nyugdíjas asszony kezd beletanulni a viseletkészítésbe, aki már megrendelésre is dolgozik. (Aktív korában a férjével együtt postásként dolgoztak Kolozsvárt.) Az egyre nagyobb hírnévre szert tevő türei bujkakészítő – aki a Kolozsvári Magyar Színház varrodájának jelmezkészítő szabómestere –, Bálint Tibor munkáit már számos kiállításon mutatták be Kolozsvárt, Bánffyahunyadon, Budapesten. A több színváltozatban készülő férfi- és női bujkái megrendelésre már kezdenek megjelenni azokban a felszegi és alszegi falvakban is, ahol korábban a férfiak kevésbé mutattak hajlandóságot, hogy a viselet egyes darabjait templomi öltözetként hordják. A bujka viselése iránt megnövekedett hajlandóság és a bihari cifraszűr újabb megjelenése mindenképpen viseleti revivalként értékelhető. (A bánffyahunyadi gyülekezet az új, nem kalotaszegi származású lelkészének köszönetnyilvánításként olyan cifraszűrt adott ajándékba, amelyet egy ismert magyarországi Népművészet Mestere szűrszabóval csináltattak.)

E tendenciákkal párhuzamosan a népi ihletésű divat is elérni látszik a vidéket. A korábban már említett nagykapusi népi iparművész hímző és viseletkészítő lánya mintegy 10 éve helyi vállalkozást indított el.¹⁰⁹³ Bedolgozói kört működtetnek, az édesanyja nemcsak tervez és varr, hanem varrottas tanfolyamokat is tart. A kalotaszegi varrottas írásos motívumait kézzel hímezve modern ruhadarabokra és kiegészítőre alkalmazzák. Az utóbbi 2-3 évben egyértelműen megfigyelhető a termékeik növekvő helyi elfogadottsága, sikere. A varrottassal díszített vászonruhák, kiskosztümök, táskák egyre több kalotaszegi (főként, de nem csak) értelmiségi és vállalkozói réteghez tartozó hölgyön tűnnek fel reprezentatív alkalmakkor, a kalotaszegi identitást kifejező öltözeti jelként. Készülnek vászoningek a férfiaknak, a ruhácskákat gyermekekre is adják. Keresztelői, esküvői, elsőáldozó és konfirmálóruhákat is kínálnak, s nem egy végzős iskolai osztály dönt úgy, hogy Éva Klasszika ruhában ballagon. Kórusok, közte a Kolozsvári Református Kollégium énekkara viseli a blúzait, de például a Báthory Lyceum tanítónői is az ő ruháiban kezdték a tanévet 2015-ben. (A magyar ruha sémája sem marad el, azt írásos díszítéssel készíti a vállalkozás.) A kérdés viszont óhatatlanul felmerül, hogy ez a modern öltözet, amelyen a hímzés az egyedüli, könnyen dekódolható „jelvény”, vajon mennyire fogja átfedni és esetleg kiszorítani a kalotaszegi öltözet viselésének még megmaradt alkalmait.¹⁰⁹⁴ Azonban az is kijelenthető, hogy a jelentős erdélyi és magyarországi fesztiválokon, vásárokon, kiállításokon megjelenő vállalkozás egyre nagyobb körben népszerűvé váló termékeinek jelentéstartalma a viselők köre által bővül, akik számára egy általánosabb erdélyi református és magyar identitást fejez ki.

Az identitás különböző rétegeit érzékenyen kifejezni tudó öltözködés mellett elemzést igényelne a kalotaszegiségre utaló más tárgyak, tárgye gyűttesek típusainak és ezeknek

¹⁰⁹³ Az Éva Klasszika, <https://www.facebook.com/evaklasszika> (Letöltés: 2021. 05. 17.), Kis Lukács Éva vállalkozása a Facebookon 3600 követővel rendelkezik. (Ezt a számot a vidék mai 13-14 ezer fős magyar lakosságával érdemes összevetni.) 2014-ben nyitották meg az üzletüket Kolozsvár főterén.

¹⁰⁹⁴ Mivel a konfirmáció két fontos momentumát, a kikérdezést, valamint a fogadalomtételt és áldozást több faluban két egymás követő vásárnapon rendezik meg, ahol az előbbire modern ruhában, az utóbbira viseletben mennek, ezért a két öltözködési rendszer egyelőre még megfér egymás mellett.

292. kép: A rokonság kíséri a konfirmandust a templomba a konfirmáció ünnepélyes rítusára. (Fotó: FÁ, Kalotaszentkirály, 2004)

293. kép: A lelkész megáldja a konfirmandusokat. (Fotó: BB, Bánffyhunad, 2006)

294. kép: Testvérpár a konfirmáció napján a templomból megérkezve, a családi ünnepség előtt, a házuk udvarán. (Fotó: BB, Bánffyhunyad, 2006)

295. kép: Nyárszai testvérpár az óvodai évváró ünnepély után. (Fotó: FÁ, Sárvasár, 2005)

296. kép: A frissen megkeresztelt baba a templomból a keresztelői ünnepségre, a kultúrházba érkezéskor, amikor a keresztszülők elmondják a fogadalmukat. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2005)

297. kép: Évzáró ünnepség a sárvásári, közös épületben működő kisiskolában és óvodában a szereplésre beöltözött sárvásári és nyárszai gyerekekkel. (Fotó: FÁ, Sárvásár, 2005)

298. kép: Szüreti bál a mérai művelődési házban. (Fotó: FÁ, Méra, 2005)

299. kép: Iskolások színjátszó körének fellépése Mákón, a művelődési házban. A lakodalmas jelenet a „menyasszony” kontyolását mutatja. (Fotó: FÁ, Mákó, 1997)

300. kép: Az első Nyárszón megrendezett játszótérépítő kalákatábor zárónapján, az elkészült „Cibóka kert” avató ünnepélyére viseletbe öltözött nyárszai és sárvásári gyerekek. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2006)

301. kép: A Népviselő Ünnep felvonulás résztvevői megérkeztek a református templomtól a Barcsay-kertbe, ahol a bánffyhungyadi Kalotaszegi Magyar Napok főrendezvényei zajlanak. (Fotó: FÁ, Bánffyhungyadi, 2019)

302. kép: Nyárszai unokatestvérek vasárnapi templomozás után. Egyikőjük Facebook-oldalára kitett fénykép. (Fotó: Balázs Árpád, 2018)

a közösségi, szakrális, nyilvános és privát környezetekben, terekben, felületeken történő elhelyezésének szisztematikus elemzése is, ami bőven meghaladja e tárgyalás kereteit.¹⁰⁹⁵

Ha az identitás generációs tovább élését kutatva, a mai legfiatalabbaknak, a tizen- és huszonéveseknek a regionális tudatát vizsgáljuk, azt, hogy mit jelent nekik személyesen, a beleszületettségük okán a tájhoz való kötődésük, akkor egyik érzékelhető jelét az adja ennek, hogy – tudatosságában különböző fokon, motivációiban eltérő okok miatt, de – megjelenik az emberi kapcsolathálóikban a kalotaszegiség fenntartásának igénye.¹⁰⁹⁶ Új (távolsági) lehetőséget jelent az identitás kutatásában a közösségi média vizsgálata. Kiválóan dekódolható a Facebook-posztok jellegét és arányát vizsgálva, hogy az önreprezentációban hogyan jelenik meg a kalotaszegiség ideája, mi a hagyományhoz való egyéni viszonyulás, hogyan, milyen eszközökkel fejezik ki regionális tudatukat. Konkrétan lehetne elemezni (ha a személyes adatok használata nem lenne aggályos), hogy a helyi társadalom különböző csoportjainál milyen jellegű szöveges („hashtagelt”) és képi üzenetek jelennek meg. Mik a preferenciák, milyen a modellkövetés iskolás és középiskolás korúak-

¹⁰⁹⁵ Csak néhány kérdést említünk. Mely korosztálynál, mely falvakban van meg a „kalotaszegi szoba” berendezésének igénye, ez milyen korú, típusú tárgye gyűjtést jelent? A polgári, modern bútorok beemelésének milyen köztes átmenetei figyelhetők meg? (Kalotaszentkirály-Zentelkén a nemzeti és regionális identitás reprezentációját a lakóterekben egy szakdolgozat vizsgálta, lásd: Nagy E. 2005.) Mely tárgyaknak van lokálisan kiemelt jelentősége? (Lásd például a Rákóczi-olajnyomatok nagy becsét Kalotaszentkirály-Zentelkén a magyar házakban. Ugyanott a régies román házbelsőben hasonló tárgyrendet követtek, viszont a falon elhelyezett nyomatok témája és a textilmű különbözőt.) Milyen típusú textilek maradnak meg reprezentatív használatban? (Sárvásáron, Nyárszón, Zsobokon, Sztánán a vagdalásos és keresztiszes textilműnek mind a templomi térben, mind a lakásbelsőben kiemeltebb a jelentősége, mint a varrottasnak.) Melyek azok a régi, családától megmaradt tárgyak, amelyek a modern terekben a fiatalabbaknál is a legtovább megmaradnak egyfajta „mementóként” vagy „régiségként” (például festett tányérok) és melyek azok az újabban készített, de a kalotaszegiség ideáját kifejezni hivatott dísz tárgyak, kisbútorok, képek, fotók, könyvek, amelyek helyet kapnak? Mely falvakban figyelhető meg a faragott épületdíszeken, kapukon a hagyomány felújításának, az utcakép alakításának tudatos igénye köz- és magánépületeken? Vannak-e példák régi házak felújítására? (Zsobok, a rendszerváltozás utáni művésztelep helyszíne például részben elindult az üdülőfaluvá válás útján a házat vásárló és felújító értelmiségiek számának növekedésével.) Hogyan alakítja a gyülekezet a templom és a templomkert terét, amelynek része, hogy milyen ajándékot adnak a konfirmandusok az egyháznak? Milyen kommemoratív táblák, plakettek, emlékoszlopok, szobrok jelennek meg az intézményekhez kötődően belső és külső terekben és a nyilvános köztereken stb.?

¹⁰⁹⁶ A 2017-ben a *Fölszállott a páva* televíziós vetélkedőt megnyerő Kalotaszegi Legénytársulat táncgyűttes tagjai 2019-ben már a VIII. Kalotaszegi Ifjúsági Vándor Néptáncbort tartották meg a felszegi Nyárszón. Az egyhetes táborban 200 fölött volt a Kalotaszeg minden életképesebb településéből érkező gyerekek, fiatalok száma. A táncosok oktatói tevékenysége a táncosoknak nemcsak a tábor idejére szorítkozik, hanem év közben is a térség több településén tanítják az iskolai csoportokat. Tevékenységük a jelenlegi kalotaszegi kezdeményezések egyik legfontosabbika, amely a gyerekek kalotaszegi kapcsolathálóját bővíti, öntudatukat erősíti. A református egyház szervezte ifjúsági táborok is hasonlóképpen fontos közösségképző alkalmat jelentenek. A Covid-pandémia után újraindult táncoktatást három helyszínen végzik Varga Zoltánék (Méra, Magyarlóna, Kalotaszentkirály), és meglepetve tapasztalták, hogy a kimaradás után a jelentkező gyerekek száma mintegy megkétszereződött, e három helyen év közben is mintegy 250 gyerek tanul táncolni.

303. kép: Idős asszony lakókonyhája családi fotókkal, tányérokkal, keresztzemes hímzésű falvédőkkel és párnákkal. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2005)

nál, továbbtanuló egyetemistánál, családos, középkorú férfinél és nőnél, világi és egyházi értelmiségieknél (úgy is mint mozgósító, motivációs üzenetek „posztolói”), a néptáncmozgalomba bekapcsolódó fiatalnál, reflektorfénybe került, a revival mozgalom hajtóerejének számító előadóművészeknél stb.? Milyen motívumokat, s rajtuk keresztül milyen értékeket jelenítenek meg, amelyekkel kifejezik Kalotaszeghez mint híres tájhoz, mint bensőséges „otthonterhez” és mint egymást számon tartó emberek köréhez való kötődésüket, az „odatartozás” és „összetartozás” szubjektív érzését.¹⁰⁹⁷ Ilyen vizuális és textuális motívumok a népviseletbe öltözés, a táji toposzok, a vidékiség sztereotípiái, az utazási élményekkor a távol és az otthonter oppozíciója, az emberi kapcsolatok, a családi-rokonsági összetartozás hangsúlyozása, a vallási élettel, az életfordulók rítusaival, a közösségi lét különböző szintjeivel kapcsolatos tartalmak, a presztízsjavak és presztízsszituációk megmutatása stb.

A felszínen megragadható jelenségek mögött azonban húzódik egy nehezebben felismerhető, de bizonyosan létező mélyszerkezet, amely – kivált az ünnepi szférát érintő, jól vagy rosszul működő, cselekvő, tudatos hagyományápolás mellett – azokat a mélyebben megbújó, rejtett, tovább élő elemeket jelentik a hagyománynak, amelyek a legfiatalabbak életét is irányítják a mindennapokban. (Ez viszont nem alkalmas arra, hogy a sikeres ön-reprezentálás fegyvertárát működtesse.) Az értékrendben, a jövőképben, az életmódban, kommunikációban is számos megmaradó vonás mutatható ki (például aspirációk, nemi szerepek, életvezetési technikák, ösztönszintű reakciók, verbális fordulatok, falucsúfolók használata stb.) Megfigyelhetők olyan alapvetően tradicionális reflexek, mint az egykori paraszti írásbeliség szentimentalizmusának fennmaradása, a presztízsjavak megmutatásának, a kifelé történő reprezentálásnak az erős, érzelmileg motivált igénye (amely mellesleg a közösségimédia-használat intenzitásában is megmutatkozik). A mozgás, kultúra alakította, generációkon keresztül öröklődő, öntudatlan berögzött mozgatsorok,¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹⁷ Bourdieu 1985: 15.

¹⁰⁹⁸ Lásd: Mauss 1973.

304. kép: Idős asszony tisztaszobája, a vetett ágyon saját készítésű vagdaltásos textilek. Nyárszó híres bútorkészítő központ volt, a román származású híres helyi bútorfestőt, Viskán Lászlót már a 19–20. század fordulóján ismerték a Kalotaszeg a Malonyay-vállalkozással járó művészek. Kati néni hajol le, hogy a szekrényből elővegye és megmutassa a viseletbe öltöztetett babákat. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2006)

305. kép: Középkorú házaspár kalotaszegi szobája Zentelkén. Az 1960-as években épített házukban, a nappaliban a sarokkanapét is varrottas párnákkal díszítik. (Fotó: FÁ, Kalotaszentkirály-Zentelke, 2005)

306. kép: A ház tisztaszobájában elkészített ravatal mellett beszél meg a család a lelkéssel a virrasztó és a temetés dolgait. (Fotó: BB, Nyárszó, 2003)

307. kép: Halottas tor Magyarvistán. (Fotó, BB, 2004)

vagy éneklési stílus is árulkodó tud lenni. Például egy idei lakodalomban hosszan videóztuk, hogy az egyik, 40-es éveiben járó házaspár elegáns összeszokottsággal, tökéletes felszegi lenthangsúlyos, belső lábas páros táncot járt a könnyű zenére. Ők egy olyan generáció tagjai, akiknek az életében a hagyományos táncalkalmak már megritkultak, nem tanultak tradicionális táncokat, a férfitáncok tudása már emberemlékezet óta megszűnt. De a mozgásforma beidegződött mozdulatai ösztönszinten még mindig működnek. 2005-ben egy keresztelői táncmulatságban figyeltük meg, hogy a Torda melletti, Kövendről meghívott koma a magyar „lakodalmos” zenére ugyanúgy hagyományosabb, páros forgós táncot táncolt, de teljesen más ízzel (a magyarlapádira emlékeztetve), mint a nyárszaiai által táncolt felszegi belső lábas változat. Izgalmas volt egymás mellett látni a két stílust, pedig csak egyszerű, motívumaitól lecsupaszított, csárdásszerű páros táncot jártak. Ez a generáció, az akkori huszonévesek (a mai 40-esek) még nem tanulták a revival táncot, őket még nem, csak már a gyerekeiket érte el a táncházmozgalom hatására beindult iskolai és együttesi táncoktatás, és már olyan hagyományos táncalkalmaik sem voltak, mint amelyek a Nádásmente néhány táncoló közösségében (Inaktelke, Türe, Méra) fennmaradtak. Mégis, ösztöni szinten a táncmozdulatok beléjük ivódtak. Hasonlót mondhatunk a nyárszaiai nótázásáról. Túlnyomórészt új stílusú és műdal (magyar nóta) a tudásanyaguk, de mindezt olyan régi stílusú, erős torkú, süvöltő közösségi dalolással adják elő, amit másutt már nem nagyon lehet hallani. A nyárszai 50–60 évesek repertoárja nagy, dallam és szöveg szempontjából is biztos, a 40-eseké és a náluk fiatalabbaké már szűkebb és bizonytalanabb, de jó vezetővel még mindent el tudnak fűjni. (Nyárszó mintegy 170 lelkes, magyar többségű vegyes falu, ahol a helyi, magyarul jól beszélő románság körülbelül a lakosság egyötödét, egyhatodát tette ki a szocializmus évtizedei alatt. Egy az 1980-as évekből fennmaradt történet a közös nótázás erejéről és ugyanakkor kultúráközvetítő szerepéről vall. A hallott történet szerint, amikor a helyi román férfiak munkából hazafelé tartva Sárvásár felől gyalogoltak be, és nótázni akartak, román nem is jutott eszükbe, csak magyar nóta, azt dalolták.)

Erdély hagyományörző tájain, a táncházmozgalom által felfedezett „zarándokhelyeken”, amilyen Kalotaszeg is, az utóbbi negyed évszázadban rendkívül gyors ütemű változások zajlanak. A kultúraváltás szcenáriója, a kultúrához való viszony alakulásának jellemzői, dinamikái azonban sok tekintetben eltérnek a Magyarországon már korábban lejátszódott folyamatoktól. Vannak példák arra, hogy a fiatalok között – akik éppúgy élvezik a kitágult világ lehetőségeit (s a globalizációval beáramló fogyasztási javakat) mint bárki a nagyvilágban – akadnak, akik tudatos odafordulással próbálják szorgalmazni a hagyomány revivalszerű felkarolását, miközben még ott vannak mellettük a nagyszülők, akiktől tanulni tudnak. Sok esetben a magyarországinál árnyaltabb szokásrendszer is kíséri a családi és közösségi élet fordulóit, amelyben a hagyományos viselet rendszeréből kiemelődve, egy-egy rend öltözet még mindig fontos szimbolikus szerepet játszik. A tárgyi világ, a kelengye kettős (modern és hagyományos) presztízshierarchiája még egy-két évtizede, főleg a Nádásmente közösségeiben segített megőrizni és a „kereslet” révén újratertetni a hagyományos tárgyejegyetek egy részét. A főbb közösségi intézmények, az egyház és az iskola, amelyek szintén a hagyományok őrzését szorgalmazzák, a lokális kisebbségi közéletnek most is fontos nyilvános színterei. Egy-egy kiragadott, különleges

jelentőséggel bíró hagyományelem is harmonikusan megfér a szokásalkalmak sorában. A következő 10-20 év fogja eldönteni, hogy vajon a túlélő/felújított hagyomány továbbvitelének lesz-e sikere, elfogadottsága. Vajon a korábbi gazdag viseleti rendszerből marad-e legalább egy rögzített formai megoldású, jelmezszerű öltözet különleges alkalmakra, amely kifejezheti viselőinek regionális/lokális/etnikus identitását? Marad-e az interneten kínált turisztikai ajánlatok mögött valós, megélt tartalom? Vajon eljön-e, és mikor az idő, amikor mítosszá kezd válni a „kalotaszegi néprajzi álom”, illuzórikus a fenntartása és megélése a benne élőknek és kívülről jövőknek? S vajon megmarad-e valami a jellegéből majd mutatóba ennek az emblematisztikus néprajzi tájnak a Kolozsvár körüli üzleti negyedek, ipari és lakóparkok növekvő gyűrűjében? Tíz év múlva újra feltehetjük a kérdést, hogy vajon meddig reprezentatív e táj...?

308. kép: A IX. Kalotaszegi Vándor Néptánc-tábor zárónapjának gálaműsora után csoportkép készítéséhez állnak be a tábor résztvevői. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2022. július 15.)

fulemile.agnes_192_24

**Jelenlét, kapcsolattartás és terepmunkamódszerek a változó Kalotaszegen –
„a maga kulturáját vizsgáló kutató” erdélyi terepen**

Bevezető gondolatok

Az értekezés szerzőjét és társát, Balogh Balázst három évtizedes néprajzi tereptapasztalat fűzi Kalotaszeg vidékéhez.¹⁰⁹⁹ Külön-külön az 1980-as évektől kezdve járunk Kalotaszegre, a módszeres néprajzi gyűjtést azonban csak az 1990-es évek elejétől, a romániai rendszerváltást követően kezdtük meg. Fülemile Ágnes 1991-ben indította el a jelenkori társadalmi folyamatokat vizsgáló társadalomnéprajzi kutatásait. Balogh Balázs 1994-től kapcsolódott be a – vizsgált területeket és a módszertant tekintve is – egyre kiterjedtebbé váló terepkutatásba, s attól kezdve a mai napig együtt, rendszeresen végzünk terepmunkát. Összességében Kalotaszegen belül és a tágabb környezetében mintegy száz településen folytattunk társadalomnéprajzi gyűjtést. Az immár negyedszázada tartó kutatásunk során a terepen töltött napok számának összege meghaladja a három évet. Gyűjtőfüzeteink tanúsága szerint mintegy 500 adatközlőt sorolhatnánk fel, de a tényleges ismeretségek száma ennél jóval többre tehető. Közös munkahelyünk, közös családi életünk (1996-tól házastársak vagyunk) és elsősorban közös érdeklődésünk magától értetődővé tette, hogy a zömmel együtt végzett terepkutatást közösen is dolgozzuk fel.

Az erdélyi, azon belül is a kalotaszegi régióhoz fűződő viszonyunkra, a terepmunka módszereinkre és kérdésfelvetéseinkre érdemes részletesebben kitérni egy tágabb kontextusú megközelítéssel, és a számvetést is időben kissé távolabbról kezdeni. E fejezet bevezető részében azt a kérdést próbálom meg körüljárni, hogy milyen diszciplináris kontextusba helyezhető a „maga kulturáját vizsgáló” etnográfiai gyakorlat? Mintegy négy évtizedes magyarországi, Kárpát-medencei és Kárpát-medencén kívüli terepmunka-tapasztalattal rendelkező kutatóként miként látjuk a „hazai pálya” előnyeit és hátrányait? Egyáltalán hazai terepnek számít-e a romániai Erdélyben egy kisebbségi magyar szituáció egy magyarországi kutató számára?

A fejezet második fele a terepmunkánk történetének egy személyesebb narratív eszszéje, amely részben módszertani, metodológiai reflexiókat is tartalmaz. A következő kérdéseket járom körül: Mi a Kalotaszegen végzett kutatásunk előzménye, személyes története? A több-szinterű vissza-visszatérő jellegű és tartós terepjelenlét időszakát is tartalmazó, több mint két és fél évtizede végzett munka során milyen kérdések foglalkoztattak bennünket, milyen adatgyűjtési módszerekkel éltünk? Milyen interakciók alakultak ki a vizsgált települések lakói és közöttünk? Milyen az adatközlőkhöz való viszonyunk? Bár a konkrét kutatói tevékenységgel csak áttételesen függ össze, de bemutatom munkánk alkalmazott vetületeit is, amely azt illusztrálja, hogy milyen dimenziói lehetnek még

¹⁰⁹⁹ A fejezet címében megadott idézet forrása: Fél 1983a. Ebben a fejezetben a továbbiakban egyes és többes szám harmadik személyben fogalmazok, mert külön-külön is kitérek a terephez fűződő egyéni viszonyainkra és az első személy használata nehézkessé tenné a fogalmazást.

a „terepen levésnek”, milyen mérvű lehet a lokalitásba való beépültsége egy kutatónak. Végezetül van-e, és milyen visszahatása lehet egy kutatónak az adott közösségekben?

*A „saját kultúrájában kutató etnológus”¹¹⁰⁰
terepmunka-kihívásának módszertani kérdései*

A kultúrát és társadalmat kutató terepmunkás pozícióját és személyes viszonyát kutatásai tárgyához számosan elemezték. Az 1960-as évek közepe óta kiemelt figyelem kíséri az angolszász típusú antropológia a nyugat-európai és az észak-amerikai műhelyeken kívüli „nemzeti” etnográfiai terepmunkamódszerei közötti különbségeket. (Ez a kétoldalúnak csak ritkán nevezhető diskurzus kitermelt bizonyos szentenciaszerű értékítéleteket – olykor előítéleteket – a „saját kultúrájában kutató” etnográfiai, etnológiai gyakorlatról, amelynek szellemében antropológusgenerációk sora nevelkedett.)

Amerikában csak az 1950-es évek végén, Alfred Kroebernek¹¹⁰¹ köszönhetően kezdték felhelyezni a térképre az európai típusú etnográfiai kutatást *the folk ethnography of peasantry in civilized countries*, mint az ember tudományának, az antropológiának egy ágát. Aztán az 1960-as évek közepétől kezdenek írni, mint a kutatás egy új lehetséges irányáról, az európai parasztság vizsgálatáról, és arról, hogy elindult egy tudományos diskurzus olyan nemzeti értelmiségekkel, akik a saját kultúrájukat kutatják.¹¹⁰² Ugyanebben az időszakban skandináv és más európai néprajzkutatók az egyes európai országok kutatásai között meglévő diszciplináris és terminológiai eltéréseket próbálták közelíteni.¹¹⁰³

A magyarországi kutatói közegekben először Fél Edit és Hofer Tamás reflektált erre a nemzetközi diskurzusra. Amikor Fél Edit¹¹⁰⁴ az 1950-es évek végétől, az Átány-kutatás megkezdésétől, Hofer Tamás pedig az 1967-es chicagói egyéves tanulmányútja kapcsán, majd az Átány első kötetének amerikai megjelenésekor¹¹⁰⁵ elkezdtek ösz-

¹¹⁰⁰ Fél 1991a.

¹¹⁰¹ Kroeber 1959: 399.

¹¹⁰² Anderson 1965: 82–83.

¹¹⁰³ Hofer Tamás Áke Hultkrantz munkája alapján hivatkozik az 1955-ös arnhemi nemzetközi konferenciának a jelentőségére, ahol az etnográfusok (*folk ethnographers*) arra törekedtek, hogy egységsítsék a terminológiát és elfogadták a *regional ethnology*, vagy *national ethnology* kifejezést, mint egy nemzetközileg javasolt elnevezést a tudomány szakra, amely az európai népi kultúrát (*European folk culture*), vagy bizonyos nemzeti népi kultúrákat (*certain national folk culture in Europe*) kutat (Hultkrantz 1960: 202–203., idézi Hofer 1968: 311.).

¹¹⁰⁴ Fél Editet egész pályája során friss módszertani szemlélet és a korának nemzetközi kutatási trendjeivel való intenzív lépéstartás jellemezte. Angol, francia és német nyelven tartott kapcsolatokat, levelezett kora nagy egyéniségeivel. Claude Lévi-Strauss, Marcel Mauss, Sol Tax, Arthur Haberlandt, Viktor Geramb, Richard Weiss, Alfred Kroeber, Den Hollander, René König szerepeltek levelezőtársai, személyes barátai között, akik figyelmet szenteltek munkájának, s akikkel meg tudta tárgyalni módszertani kérdésfelvetéseit. Nem véletlen, hogy nemcsak a társadalomkutatás terén hozott Fél Edit szemlélete áttörést, hanem a terepmunka kiteljesítése terén is, illetve éppen a holisztikusabb terepmunka-szemléletének volt gyümölcse az a kifinomult muzeológiai koncepció is, amely visszahatott munkahelye, a Néprajzi Múzeum a gyűjtemény-gyarártási elveire és gyakorlatára.

¹¹⁰⁵ Fél – Hofer 1969.

szehasonlítani az amerikai antropológia és a közép-európai, jelesebben magyar néprajz szemléletmódjának, kérdésfelvetéseinek, tudományos tradíciójának különbségeit, akkor nem mozogtak légüres térben, nem voltak visszhangtalanok. Hofer Tamásnak 1969-ben a *Current Anthropology* folyóiratban jelent meg egy tanulmánya¹¹⁰⁶ *Anthropologists and Native Ethnographers in Central European Villages: Comparative Notes on the Professional Personality of Two Disciplines* címmel, amelyben árnyaltan fogalmazta meg, hogy a tudománytörténeti és társadalomtörténeti kontextusok eltéréseiből fakadóan milyen problémalátás, módszertan és írásmód jellemzi egyik és másik megközelítést, mik ezeknek a kétségtelen pozitívumai, illetve negatívumai. 1970-ben szintén a *Current Anthropology* helyet adott egy vitának, amelyben Hofer is megszólalt,¹¹⁰⁷ és Máday Bélával polemizálva a magyarországi antropológiai kutatásokról érkezett. Fél Edit 1982 novemberében a párizsi Musée de l'Homme-ban a Jean Guiart által szervezett *A maga kultúráját vizsgáló kutató: tapasztalatok és módszerek* címmel rendezett konferencián adott elő, immáron egy, az 1930-as évektől ívelő fél évszázados alkotói tapasztalat tükrében.¹¹⁰⁸

A „maga kultúráját vizsgáló” etnográfus pozíciójában axiómaszerű, hogy az ugyanabba a komplex társadalomba való beleszületettség azt jelentheti, hogy egyazon nyelvi, nemzeti államközösségben szocializálódik mind a kutató, mind a kutatott (adatközlő), amelynek főbb történeti és modern intézményei (az egyház, az iskola, a katonaság, az igazságszolgáltatás stb.) egy olyan általános közismereti munícióval látja el a tagjait, amely megrajzolja a főbb kereteket. A közkultúra és a mindennapi állampolgári lét bizonyos közös tudásszintje megkönnyítheti tehát a kutató helyzetét.¹¹⁰⁹

Ugyanakkor a gyűjtő és az adatközlő közötti közös „hazai” kontextus vélelmezése már egy árnyaltabb társadalom-felfogás felől közelítve tovább finomítható – vagy akár megkérdőjelezhető –, és ez különösen érvényes volt Fél Editék generációjának esetében. A két világháború között „a városból jött kutató csak nagyon nehezen juthatott el oda, hogy a más osztálybelivel szembeni respektus és zárkózottság feloldásával bizonyos személyes, intim szférákba betekintést nyerhessen.” „A gyűjtő saját társadalmi pozíciója és a vizsgált parasztok társadalmi pozíciója közé az osztálytársadalom mechanizmusai már eleve kitűznek bizonyos távolságot, a kapcsolatok bizonyos elismert lehetőségeit – függetlenül attól, hogy a kutató személyében mennyire igyekszik vagy tud ezeken az előre formált kapcsolattípusokon túllépni.”¹¹¹⁰ Fél Edit ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy „A régi etnológiának a tárgyakra, szövegekre, formalizált ismeretekre való beállítottsága viszont nem is kívánta meg az ezekbe a személyes szférákba való behatolást. Azt lehet mondani, hogy a régi néprajz ismeretanyaga ekképpen visz-

¹¹⁰⁶ Hofer 1968.

¹¹⁰⁷ Hofer 1970: 11.

¹¹⁰⁸ Fél 1983a: 477–478.; 1991a: 1–8.

¹¹⁰⁹ Christopher Hann úgy fogalmaz, hogy az Átány kötet „nem egy ’magányosan kószáló’ terepmunkás műve volt, aki hirtelen belecsöppen egy egzotikus kultúrába, egy-két évet ott tölt, majd hazatér, hanem két helyi születésű, akik honfitársaik körében végezték terepmunkájukat, amely közel tizenöt éven át rendszeresen ismétlődő látogatásokból állt.” (Hann 1998: 315.)

¹¹¹⁰ Fél 1991a: 2.

szatükrözte a parasztok és a városi értelmiségiek közti konvencionális viszonyt is.”¹¹¹¹ Az Átány kutatás és Fél Editnek a mezőkövesdi – egy mélyen vallásos katolikus asszony, Gari Margit világképét fókuszba helyező – gyűjtésének eredménye¹¹¹² bizonyítja, hogy a távolságok leküzdése, a mély emberi kapcsolatok, barátságok kialakítása sikerült.¹¹¹³ Fél Edit az évtizedek során kiteljesített terepmunka módszerének *ars poétikáját* így foglalta össze egy, a hagyatékában megmaradt (az 1980-as években írt) kéziratának *A terepmunka néhány új lehetősége* című alfejezetében: „A társadalom intézményeinek, kapcsolatrendszereinek, működésének leírása a terepmunkában új módszereket, a vizsgált társadalomban újfajta beilleszkedést, az 'adatközlőkkel' a korábbinál sokkal meghittebb kölcsönös bizalom alapuló kapcsolatot kívánt. [...] Szemben az indulásom idején általános és még ma is élő ama felfogással, mely 'kulturális elemek', 'szokások', 'hiedelmek', 'szövegek' stb. meglétét, hiányát kívánta dokumentálni, már pályám korai szakaszán tudatosan törekedtem az egyszeri, esetleges, személyes mozzanatok pontos rögzítésére [...] Nem az 'egyeniség vizsgálata' vezette ezt a törekvést, hanem a valóság konkrét változatosságának a személyes gyűjtés keretében megvalósítható érzékeltetése [...] Az egyszeri, egyedi, konkrét vonások fontosságának fölismerésétől természetesen vezetett az út olyan kísérletekhez, amelyek egy-egy ember gondolatvilágát, élettapasztalatait, a világról alkotott elképzeléseit kívánják elemezni.”¹¹¹⁴

Christopher Hann a terepmunka elmélyültsége mögött az elméleti, metodológiai következetességen túl rámutat a szolidaritás kérdésére is: „A szocializmus támadás volt a paraszti függetlenség ellen, s könnyű megérteni, miért alakult ki meghitt szolidaritás a néprajzosok és beszélgetőpartnereik között az 1950-es évek fojtogató légkörében.”¹¹¹⁵

¹¹¹¹ Fél 1991a: 4. Fél Edit arról is megemlékezik, hogy akkoriban hiába gondolták, hogy a paraszti sorból jövő első generációs értelmiségnek majd könnyebb lesz a távolságot leküzdnie, „helyett azonban inkább azt lehetett tapasztalni, hogy a személyes falusi múlt és az intellektuális pozíció ellentéte gátlásokat okozott. [...] Egyes kutatók, pl. Róheim Géza, Amerikából visszagondolva magyarországi tartózkodására, úgy vélte, hogy egy városi magyar ember és egy falusi paraszt között nagyobb a távolság, mint ő és egy óceániai bennszülött között.” (Fél 1991a: 4.)

¹¹¹² Hasonlóképpen az Átányról írt monográfiákhoz, a Gari Margitról írt „Le vinaigre et le fiel: la vie d'une paysanne hongroise par Margit Gari” (Fél 1983b) könyv külföldön, Franciaországban jelent meg, Pierre Chaunu méltatásával. Chaunu a „Gutenberg galaxis előtti” európai köznép vallásos világképének mintáját, a „barokk nagygesztusú, érzelemmel teli, mélyen megélt hiteles katolicizmus érintetlen eszkatológiai horizontjának nagyságát és tartósságát” látta bizonyítani a könyv által. (Chaunu 1986: 154–160.)

¹¹¹³ Tulajdonképpen ezért is volt nehéz Fél Editnek „elengednie” a sajnos befejezetlenül maradt utolsó részét az Átány sorozatnak, az emberi életek és lelkek legmélyebb bugyraiba betekintő kötetet. A suttogva négy szemközt mesélt titkok és bűnök már nem kibeszélhetőek, a rábízott élettörténetek őrzésének etikai súlya ránehezedett a gyűjtőre. Ahogyan Tóth Zoltán fogalmaz: „Fél Edit elképzelése egy olyan, 'paradigmatikus', fogalmilag akkoriban korszerűen elrendezett szerkezet volt, amelyben a kutatási szintek vagy lépcsőfokok az élő értelmes emberig hitelesek voltak [...] Fél Edit kutatási menete és stílusa is, annak megfelelően, ahogy önmagát besorolta, elsősorban etnológiai, mégpedig abban a modern etnológiai értelemben, ahogy a kutatót kutatót 'törzse' 'be is avatja', s végül el is hallgattathatja. Fél Edit családtagként vett részt szeretett házigazdjája Orbán Ferenc siratásán, amit azonban nem tartott leírhatónak.” (Tóth Z. 2002: 226.)

¹¹¹⁴ Fél 1991b: 175–177.

¹¹¹⁵ Hann 1998: 317.

Kósa László pedig így fogalmaz: „az 1950-es évek diktatúrájában a társadalmi szolidaritás minden korábbinál közelebb hozhatta egymáshoz a néprajzi gyűjtőket és a parasztokat, aminek következtében a szerzőpáros előtt a paraszti élet számos rejtett rétege, nehezen hozzáférhető mozzanata tárult fel. Hofer másutt bővebben vall arról a szoros kapcsolatról, amely különösen Fél Edit és néhány átányi család között életre szólóan kialakult.”¹¹¹⁶

Az amerikai antropológiában az 1970-es, 1980-as évektől bekövetkező posztmodern paradigmafordulat megkérdőjelezte a szerzői autoritásba vetett hitet, a tudományos objektivitás lehetőségét. Az etnográfiai leírás, mint a valóság megragadásának csak egy lehetséges interpretációs narratívája, nem mentes elfogultságoktól és befolyásoltságtól. Felizzottak a viták a kutató pozícióját és visszahatását illetően a fragmentált valóságról, a reflexivitásról, az önreflexivitásról (*I-witnessing*),¹¹¹⁷ sőt a kutató önmaga vált a kutatás tárgyává.¹¹¹⁸ A vizsgált kutató személye egyben a terepen történt interakciók részeként jelent meg, s ez fókuszba állította a kutató és adatközlő közötti viszony elemzését is, a „távolságtartás” és „involváltság” viszonyát (*involvement and detachment*)¹¹¹⁹ a malinowski-i értelemben vett résztvevő megfigyelő terepmunka esetén (*participant observation*),¹¹²⁰ egészen a társ-szerzőség (*collaborative ethnography*)¹¹²¹ kérdésének felvetéséig. Az 1990-es évektől meg-sokasodtak azok a metodológiai művek, amelyek magára a terepmunka újraértelmezésére koncentráltak (*observation of participation*).¹¹²² A terepmunka modelljévé egyre inkább az empátia alapú közelítés, a helyiekkel való érzelmi azonosulás (*rapport*), a belső nézőpont megértése vált. „Az antropológiai tudás létrehozásának a fő módja ez a szimultán empatikus, ugyanakkor mégis távolságtartó metodológia, amelyet az etnográfusok többsége célravezetőnek tart ahhoz, hogy olyan adatokhoz jussanak, amik a vizsgáltak saját belső nézőpontját is tükrözik.”¹¹²³ Ugyanakkor a Malinowski által bevezetett *the native point of view* fogalmával szemben, a gyűjtő és a vizsgált adatközlő/közösség közötti empátia kritikájaként – különösen Geertz¹¹²⁴ és Bourdieu (*participation objectivation, gaze from afar*)¹¹²⁵ megfogalmazták –, hogy illuzórikus és nem feladata a gyűjtőnek, hogy az együvé tartozás érzését létrehozza (*fellow-feeling*) maga és a vizsgált közösség között, hanem arra kell törekednie, hogy megértse, hogy a helyiek hogyan látják és prezentálják magukat és a számukra fontos jelentéseket szimbólumok használatának segítségével.¹¹²⁶

¹¹¹⁶ Kósa 1998: 312.

¹¹¹⁷ Geertz 1988.

¹¹¹⁸ Lásd Reed-Danahy 2016. összefoglalását a terepmunkamódszerekről szóló diskurzusokról.

¹¹¹⁹ Powdermaker 1966: 295.

¹¹²⁰ Nem kis fejtörést okoz a gyűjtőnek az, hogy résztvevő megfigyelés esetén a bennfentesség hogyan egyeztethető össze a kutatói objektivitással. „A részvétel érzelmi involváltsággal jár együtt. Az viszont feszültséget okoz, hogy hogyan lehet egyidősen arra törekedni, hogy szimpatizáljunk másokkal, miközben a tudományos objektivitás kívánalmának meg kell feleljünk.” Paul 1953: 441. (Idézi: Tedlock 1991: 69.)

¹¹²¹ Lassiter 2005.

¹¹²² Tedlock 1991: 69–94.

¹¹²³ Stocking 1983: 74.

¹¹²⁴ Geertz 1974.

¹¹²⁵ Bourdieu 2003: 282.

¹¹²⁶ Reed-Danahy 2016: 60.

A terepmunka reflexivitásának kérdését különösen a saját kultúráját vizsgáló társadalomkutató esetében kezdték taglalni, mondván az érzelmi involváltság és elfogultságok, s az ebből fakadó tévedések veszélye, ha lehet még nagyobb a saját kultúra, mint a távoli terek esetében.¹¹²⁷

Visszaérkezve a „saját kultúrájában kutató etnológus” problematikájára – a fent idézett Fél és Hofer féle diskurzusok idejében –, az 1970–80-as években a „terep” fogalma az amerikai antropológusok számára is változni kezdett.¹¹²⁸ „Az antropológia ’de-koloniálissá’ [gyarmatnélkülivé] válása lehetővé tette a tudományszakunk számára, hogy a figyelmét a modern társadalomra irányítsa: a ’saját társadalmaink vizsgálata’ [*Studying our own societies*] a beszédes kifejezés e fordulat leírására.”¹¹²⁹ A posztkoloniális időszakban az antropológia útkeresésének és újra definiálásának az „*anthropology at home*” (antropológia odahaza) egy fontos irányzatává, fordulatává vált, amely persze számos metodológiai kérdést vetett föl. Ezt az inverz szituációt találóan foglalja össze Greenhouse 1980-ban kifejtett gondolata: „Odahaza azért küzdünk, hogy a hétköznapi megszokottságán keresztül látva felfedezzük a rendkívülit, míg másutt a hétköznapi eléréséért küzdünk [...] Az otthonos ’ismerősség’ érzete önmagában megtévesztő lehet, mert az ismerős elrejtetheti a rendkívülit [...] A terepmunka hazai környezetben meglepően nehéz.”¹¹³⁰

¹¹²⁷ „Amikor az antropológusok saját társadalmuk aspektusait vizsgálják látásmódjukat úgy tűnik, hogy torzítják az előítéletek, ami inkább személyes mint nyilvános tapasztalatokból származnak.” (Leach 1982: 17.)

¹¹²⁸ A meginduló változások ellenére az a diszciplináris állapot, amelyet Hofer Tamás (Hofer 1968) a fent idézett cikkében vázolt föl, igaz volt még az 1990-es években is. (Erről személyes tapasztalatokat szerzett Fülemile Ágnes első Fulbright ösztöndíja idején, 1992–93-ban, amit a UC Berkeley antropológia tanszékén és New Yorkban, a Metropolitan Museum kosztümintézetében töltött). Az amerikai antropológiai képzéshez nem tartozott hozzá a saját társadalom vizsgálata, azt intézményileg diszciplinárisan leválasztva kezelték.

Mind az oktatásban, mind a muzeológiában külön életet élt a Native American Studies. Etnikus, vallási (például hutteriták, amishok) és emigráns csoportokat (így az európai bevándorlók különböző csoportjait) inkább szociológusok vagy helytörténet iránt érdeklődő történészek vizsgáltak. Az úgynevezett „American folk art”, a koloniális és vidéki Amerika provinciális tárgyai nem kerültek etnológiai gyűjteményekbe. Amíg a Natural History Museum etnológiai(!) kiállításán alig szerepelt amerikai anyag, addig a pennsylvaniai németek tárgyait a Metropolitan Museum állította ki a 18–19. századi vidéki Amerikát bemutató kiállításrészben. Az etnomuzikológia tanszékek – amelyek mondjuk appalachiai dulcimer vagy louisianai francia cajun zenével foglalkoznak – vagy a folklór tanszékek is, külön életet éltek az antropológia tanszékektől. (A 1980-as évekbeli felfutás után a 2000-es évektől folklórtanulmányokból ritkábban önállóan, gyakrabban csak minor specializációval szerezhető képesítés, az angol, a *popular culture*, az *American studies*, a *culture studies*, a *heritage preservation* vagy a *performance studies* részeként.)

¹¹²⁹ Idézet helye: Fabian 2006: 289. Johannes Fabian legfontosabb műve (*Time and the Other: How Anthropology Makes its Object*, Fabian 1983), maga is hozzájárult az antropológiai praxis posztkoloniális kritikájához, továbbá ahhoz, ahogyan a kutató és a kutatóttak kapcsolatát újragondolták. Ez fordulatot hozott ahhoz a korábbi felfogáshoz képest, amely szerint a kutató „itt és most” él, míg a kutatásának alanyai „ott és akkor” léteznek, és „ők” mint „mások”, mintha nem a miénkkel kortárs időben élnének. Véleménye szerint az időbeni távolságtartás ellene dolgozik az innovatív etnográfiai tudásnak, amely jó esetben kommunikatív és diszkurzív.

¹¹³⁰ Greenhouse 1985: 261.

Nem egy antropológus visszaemlékezésében olvasható, hogy az Amerikán kívüli antropológiai terepre való iskolázottsággal másodlagosan fordulnak hazai terepre.¹¹³¹ Tehát vagy a lehetőségek beszűkülése miatt, de sokkal inkább a globalizálódó világban, az egzotikus színterek átalakulásával kezdik felfedezni az otthoni terepben rejlő perspektívát, így egyre jobban megismerik a „*native anthropologist*”¹¹³² munka jelentősége, akár nyugati, akár keleti kutatási terepekről van szó.

Ohnuki-Tierney (japán és hokkaidói ainu) kutatásai kapcsán hangsúlyozza, hogy nemcsak a viselkedés, hanem a mögötte lévő érzelmek mintázatait is szükséges feltárni. „Egy kultúra szimbólumainak nemcsak a kognitív jelentőségét, hanem azzal arányosan a szimbólumok emocionális és szenzoriális rezonanciáját is fontos felfogni.” „A '*native*' antropológus sokkal kedvezőbb helyzetben van ahhoz, hogy megértse a viselkedés érzelmi vetületeit, azokat a pszichológiai dimenziókat, amit egy kívülállónak nehéz megközelíteni.” Ha képes intellektuálisan és érzelmileg megfelelő távolságot tartania „a kutatókkal közös kultúrában osztozkodó személyes és kollektív énye között”, akkor éppen a vizsgált kultúra intim szféráihoz való hozzáférése jelentősen gazdagíthatja a kutatás horizontját. Belső és „bensőséges” tudása a mindennapi élet rutinjáról – ahova egy kívülálló csak jelentős nehézségek árán jut el – közel viszi a viselkedés mintázatainak nemcsak a kognitív, hanem az érzelmekkel és érzékeléssel kapcsolatos dimenzióit is, amely talán a legkevésbé kiművelt területe az antropológiai törekvéseknek.” „Végül soron a kívülről jött antropológus és a belföldi kutató tudása komplementer módon kiegészítik egymást.”¹¹³³

Az indiai antropológus Srinivas (Leach nézeteivel polemizálva) vallja, hogy „a saját kultúra vizsgálata nemcsak keresztülvihető, hanem esszenciális, mert az a legjobb, ha egy kultúrát mind belülről, mind kívülről jövők tanulmányoznak. Önmagában egyik sem teljes, mindkettőnek meglehetnek a maga elfogultságai, de a kettő együtt egy teljesebb képet adhat [...] A többes szubjektivitások szembesítése jobb, mint az egyes szubjektivitásoké, legyen az a bennfentesé, vagy a kívülállóé.”¹¹³⁴ Srinivas a szubjektivitás problémájának feloldására a háromszori újjászületés („*thrice born*”) kifejezéssel szimbolizálja az antropológiai terepmunkába történő belenevelődés ideális útját: 1. beleszületünk egy saját kultúrába; 2. elhagyjuk azt, és elmegyünk egy távoli vidékre, ahol antropológiai szemlélettel képesek vagyunk megérteni egy másik kultúrát: az egzotikus ismerőssé válik; 3. majd visszafordulunk a saját kultúránk felé, rájövünk, hogy az ismerős egzotikussá vált, és az érzelmi kötődés ellenére képesek vagyunk azt tudományos elfogultlansággal megközelíteni.¹¹³⁵

¹¹³¹ Például Barbara Myerhoff, aki Észak-Mexikó után az idős kaliforniai zsidó asszonyok életstratégiáit tanulmányozta (Myerhoff 1978.), vagy Carol and Michael Colfer, akik Washington állam egyik erdőkieliséssel foglalkozó kisvárosában kutattak. (Colfer – Colfer 1978.)

¹¹³² A '*native*' kifejezés magyarrá fordítása problematikus, kontextustól függően jelenése: bennszülött, őslakos, őshonos, belföldi, hazai, honi, helyi, ott született. A fenti szövegkörnyezetben a beleszületettség fogalma a fontos. Tehát '*native*' az a kutató, aki egy saját kultúrába beleszületik, otthon van benne. (Innentől kezdve nem fordítjuk magyarrá ezt a kifejezést.)

¹¹³³ Ohnuki-Tierney 1984: 584–585.

¹¹³⁴ Srinivas 1997: 22–23.

¹¹³⁵ Terepmunka-konceptiójáról bővebben: Srinivas 1966.; 1979.

Az 1990-es évek irodalmában már azokat a kérdéseket feszegették, hogy lehet-e egyáltalán arról beszélni, hogy valaki a saját kultúráját vizsgáló *native* antropológus,¹¹³⁶ hiszen az identitásstruktúrája minden egyes egyénnek sokszorosan rétegzett, a társadalmi osztály, az iskolázottság, az etnikum, a faj, a vallás, a nyelv, a nemi hovatartozás stb. meghatározza a lojalitásainkat és preferenciáinkat. Ha egyik identitás-összetevőben osztozunk is, számos más összetevőben meg nem, tehát *native*-nek lenni elméleti konstrukció.

A 2000-es évek elején egy Wenner Gren-szimpoziumon így tekintenek vissza a megelőző évtizedekre: „Volt idő, amikor az antropológiai gyakorlatnak szegezett ’hol’ kérdésre a válasz az lett volna: valahol máshol. Ha antropológus hallgató voltál, akkor azt mondták neked, hogy valahol máshol végezd az antropológiai munkádat. Ha a kutatott tárgy lettél volna az antropológiai vizsgálatnak, akkor a tudást, amit tőled szereztek, valahol máshol őrizték és használták volna. Nagyrésze a fentieknek megváltozott, az antropológiai kutatás az ’ittlétben’ elfogadottá vált. A tudományágunk által művelt munkának egyre növekvőbb részét ’native’ kutatók kortárs társadalmakban végzik. Természetesen a ’native’ fogalma kétértelmű, és gyaníthatjuk, hogy ’native’-nek’ lenni egy nyugati társadalomban és olyan [Európán kívüli] társadalmakban, amelyek az antropológia fő célpontjai voltak, egymástól nagyon különböző helyzetet. (És ez persze azt is felveti, hogy vajon a ’native’ kifejezésnek van-e bármi haszna, ha van egyáltalán, anélkül, hogy konkretizálnánk.)”¹¹³⁷

Mindemellett a „saját” vagy „mások” kultúrájának vizsgálata a posztmodern és globalizálódó világban számos új jellegű dilemmát vet fel, főként, ha valaki kisebbségi vagy marginalizált csoportokkal foglalkozik. Etikai dilemmák sora vetődhet föl, különösen olyan alkalmazott antropológiai vizsgálatok esetében, amikor mondjuk egy szervezet vagy vállalat alkalmaz egy antropológust közösségvizsgálat elvégzésére, bizonyos hatásmechanizmusok, vezetési vagy marketstratégiák kidolgozására.¹¹³⁸ Nagy kérdés, hogy a kutató érzelmileg mennyire involválódjon, miben és milyen mértékig nyilvánuljon meg a kutatott közösség iránti felelősségvállalás, kívülálló maradjon-e, vagy eljusson-e adott esetben az „akció-antropológiáig”, akár szószólójává váljon-e a kutatott csoportnak (*advocacy*).

Más jellegű dilemma, amely a kutatás módszertanát befolyásolja, hogy izolált lokalitások már nincsenek, egyre nagyobb struktúrákban, erőterekben, egyre kiterjedtebb interakciók hálózatában kell vizsgálódni. A hagyományos gyűjtési módszerekkel megszerezhető ismeretek megbízhatóságának kérdését vetheti fel az is, hogy manapság – nem úgy, mint a 19. században, vagy 50 éve – már más az információáramlás dinamikája. Sokan felismerik a néprajzi kutatás jelentőségét, s ennek köszönhetően – vagy akár direkt néprajzi munkák ismeretében – egy „adatközlő” prezentálhat úgy egy adatot a gyűjtőnek, amelyet esetleg irodalomból olvasott, mintha a sajátja lenne. (Ez főleg helyi értelmiségiek magyarázataikor meglévő eshetőség.) Az etnográfiai tudás piaci értékkel

¹¹³⁶ Narayan 1993.; Cerroni-Long 1995.

¹¹³⁷ Fabian 2006: 286.

¹¹³⁸ Például Sárkány Mihály számol be a fenti kérdésekkel kapcsolatos dilemmákról azzal összefüggésben, hogy Kenyában, Rititiben 1993-ban az Institut Français de Recherche en Afrique (Nairobi) interdiszciplináris kutatási programja keretében vizsgálta a kávégazdaság működését. (Sárkány 2017: 333–336.)

kezd bírni egy globalizálódó gazdasági és kommunikációs térben, és megindul a versengés a használatáért, kisajátításáért a kultúrát eredetileg hordozó csoport és az üzleti felhasználók között. Akár versenghetnek az etnográfus figyelméért, esetleg manipulálhatják is, azért, hogy az autenticitás kérdésében azt a hitelesítést, szentesítést megkapják, ami a helyiek egyes csoportjainak érdekeit szolgálhatja (helyi vállalkozások, turizmus, örökségésítés stb. vonatkozásában).

A „maga kultúráját vizsgáló kutató” fentiekben kifejtett, az ugyanabba a kultúrába való belenevelődés axiómájának való megfelelés tekintetében, a jelen könyv szerzőinek kalotaszegi kutatása – ugyan más szempontok miatt, nem feltétlenül a társadalmi távolság okán, de – szintén megkérdőjelezhető. Magyarországi kutatóként bár magyar nemzeti kisebbségi szituációkat vizsgálunk, de egy másik állam területén, s ez esetben a kontextusnak már csak kisebb cikkelye közös a gyűjtő és az adatközlő között, mintha Magyarországon belül végeznénk terepmunkát, tehát mondhatjuk, hogy a terep egyszerre „hazai” és „mégsem hazai”, „etnográfiai”, illetve „etnológiai” jellegű.

A terep idegenségét vagy ismerős „hazaiságát” viszont nemcsak az államhatár határozza meg. Az átányi kutatás kapcsán közölt fenti idézetek is utalnak arra, hogy különleges történelmi helyzetek társadalmi csoportokon átívelő szolidaritást alakíthatnak ki. Így volt ez a Magyarországról Erdélybe látogatók és a helyiek között a Ceaușescu-időszakban, és azt követően is még egy ideig. Az anyaországból érkező kutató iránt a rendszerváltás utáni években kitüntetett szeretettel fordultak a vizsgált közösségekben, különösen annak a generációnak a tagjai, akik személyesen élték át az 1940-es magyar bevonulás eufóriáját és a „kis magyar világ” rövid négy évét.¹¹³⁹ A kölcsönös szolidaritás érzése akkor is erősítette az irántunk, kutatókba vetett bizalmat, a terepen betöltött pozíciókat, amikor a 2005-ös féléves tartós terepmunkánkat a (kettős állampolgárság ügyének napirendre tűzéséről döntő) szerencsétlen emlékezetű 2004. december 5-i szavazás utáni mély döbbenet és letargia idején megkezdtük. Az ő részünkről a sorsközösség vállalásának szimbolikus gesztusaként értelmeződött a kiköltözésünk a kalotaszegi környezetünkben. Az időpont megválasztása részünkről azért is indokolt volt, mert Kalotaszeggel addig is érzékeny kapcsolatot tartva nyilvánvaló volt a számunkra, hogy a terep 2004. december 5-e után végérvényesen és visszavonhatatlanul meg fog változni. Az anyaország nagyot vesztett korábbi nimbuszából, a csodaváró illúzió véget ért a legidősebb generáció számára is. Sejthető volt, hogy az eltaszítottság fájdalma, a dac távolságtartást fog eredményezni. (A csalódottság szimbolikus kifejezését jelentette abban az évben a kalotaszegi templomokba kitett, nemzeti színű zászlókra kötözött gyászszalag.)

¹¹³⁹ Ettől a kettős impériumváltást megélt nemzedék tagjaitól a rendszerváltás lavinaszerű változásait követően – a józan politikai realitásoknak ellentmondó Messiás-váró hangulat éveiben – gyakran nyilvánult meg ez az erős szimpátia a kutatók irányába, illuzórikus kérdések formájában, amivel az öregek fogadták őket: „Mikor jönnek megint a szép magyar leventék?”, „Mikor lesz itt újra magyar világ?”

A konkrét kalotaszegi tereptapasztalat

A kutatói motiváltság személyes története

A fenti tudománytörténeti, módszertani vázlat után rátérek kalotaszegi tereptapasztalataink bemutatására. Az erdélyi tereppel történő megismerkedésünk a módszeres kutatás megkezdésének az időpontjánál egy jó évtizeddel korábbra, az 1980-as évekre nyúlik vissza. Érdekes háttérként felidézni, hogy mindketten az 1960–80-as évek szocializmusának idején nevelkedtünk Magyarországon, és egyetemi tanulmányainkat az 1980-as években végeztük a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen.¹¹⁴⁰ Néprajzi tapasztalatszerzésünk kezdete is ezen időszakra esik.

Fülemile Ágnes az 1980-as évek elejétől, a romániai Ceaușescu-rendszer utolsó évtizedében rendszeresen járt Erdély-szerre azon magyar falusi közösségekben, ahol abban az időben a „hagyományos” paraszti kultúra és társadalom még nem bomlott fel, nem alakult át a modernizáció során teljes egészében, és működése még a maga rendszerűségében volt megtapasztalható résztvevő megfigyeléssel. A helyi kultúra számos eleme élt még, a hagyományos családi és közösségi alkalmakat megrendezték. Tehát a paraszti kultúra diszintegrálódásának magyarországi, gyorsabb ütemű folyamataihoz képest egy régiesebb, konzervatívabb hagyomány állapot volt Erdélyben megismerhető, amelynek fenntartásához, prolongálásához a Ceaușescu-diktatúra által a lakosságra adminisztratív eszközökkel kényszerített megszorító hiánygazdálkodás okozta alacsony életszínvonal is hozzájárult.

Fülemile Ágnes ekkoriban aktívan részt vett a néptáncmozgalomban.¹¹⁴¹ Az 1970-es évektől, városi fiatalok kezdeményezésére indult táncházmozgalom a Kárpát-medencei még élő, autentikus magyar és nem magyar paraszti kultúra, tánc, zenei, énekes és kézműves gyakorlatai és közösségi eseményei iránt mutatott élénk érdeklődést. A kádári szocia-

¹¹⁴⁰ Ez az az időszak volt, amikor Magyarország szocializmus előtti történetét, a II. világháború előtti időszakot, a 20. század első felének a történelmét erősen elhallgatták, megbélyegezték, átideologizálták. Egy gondolkodó fiatalnak magának kellett felfedeznie, feltárnia az igazságtartalmát számos agyonhallgatott, elferdített kérdésnek a maga kritikai érzékével, a „sorok között olvasni” tudás képességével. A monolitnak tűnő ideológiát a hatalom kikezdehetetlennek tartotta. A könyvtárak zárt állományaiiba kerültek a tiltott, listás szerzők és művek. Nem lehetett nyíltan beszélni számos politikai, társadalmi kérdéstről, átélte személyes és családi történetekről, mint az 1956-os szovjetellenes forradalom, a kulákküldözés, a kollektivizálás vagy a középosztályi deklasztizáció történelmi traumája. Az úgynevezett „testvérinek” titulált szomszédos szocialista országok viszonyában nem lehetett kisebbségi élethelyzetekről, nemzetiségi problémákról sem tárgyalni. Ugyanakkor az 1980-as évekre, a szerzők egyetemi éveire már egy határozottabb liberalizálás kezdte jellemezni a szellemi életet, különösen az egyetemi oktatást. Nem volt már lehetetlen „egymás között” a szókimondás, a rendszert kritizáló hangvétel, s ugyan a besúgórendszer még ekkor is működött, ezzel a fiatal generáció már egyre kevésbé törődött. Voltak olyan alternatív, szubkultúrás vagy underground fórumok, színterek, közösségek, ahol egyre szabadabban lehetett őszintén megnyilvánulni. (Mint például a táncházmozgalom, az underground rock, az irodalmi körök, az amatőr színjátszás és sport terén. Lásd bővebben: Balogh – Fülemile 2008b.)

¹¹⁴¹ Mintegy 10 évig táncolt a táncházmozgalom húzóerejének számító, Tímár Sándor koreográfus vezette Bartók együttesben, majd a szintén Tímár Sándor vezette Stúdió kamara táncegyüttesben.

309. kép: Lakodalom Magyarbikalon.
(Fotó: FÁ, 1994)

310. kép: Lakodalom Magyarbikalon.
(Fotó: FÁ, 1994)

311. kép: Lakodalom Magyarbikalon. (Fotó: FÁ, 1994)

312. kép: Az újonnan megválasztott tizenkét zentelki presbíter indul Szentkirályra az ikerfalu közös templomába fogadalomtételre, az ünnepi istentiszteletre 1992. január elsején. (Fotó: FÁ)

lizmus ellenkultúrájaként is értelmezhető, kultúrpolitikailag épphogy megtúrt *grassroots* mozgalomnak¹¹⁴² útmutatást vezető értelmiségiek, kutatók és művészek adtak. A revival mozgalom lelkes fiataljai közvetve vagy közvetlenül felfedezték a korszakban egy kései akkulturációs folyamaton áteső, de a hagyományos kultúrájának még a végleges szétesés előtti utolsó korszakát élő magyar és nem magyar¹¹⁴³ paraszti közösségeket, s azok kiemelkedő táncos, zenész, kézműves egyéniségeit, a helyi „tradíciók” utolsó hírmondóit. A paraszti kultúrának az eredeti közegében történő megtapasztalása néhány magyarországi és erdélyi vidék egyes kiemelkedő közössége iránt különösen nagy érdeklődést keltett, ahova a fiatal rajongók zarándoklata megindult. Így járt gyakorta Fülemile Ágnes is az 1980-as években számos erdélyi településen – beleértve Kalotaszeg néhány, akkor még aktív táncéletet élő közösségét is –,¹¹⁴⁴ ahol hagyományos eseményeken, lakodalmak, táncmulatságok, keresztelők, juhmérések, katonabúcsúztatások, vásárok alkalmával volt lehetősége megtapasztalni a viselet, zene, tánc, és közösségi élet akkori gazdag tárházát.

¹¹⁴² A táncházmozgalomról mint ellenkultúráról bővebben lásd Balogh – Fülemile 2008b.

¹¹⁴³ Az autentikus dél-alföldi és erdélyi román, szerb, horvát, görög, bolgár, gorál, szlovák, cigány táncanyag felfedezése ugyanúgy része volt az 1970-es, 1980-as évek néptáncszcénájának, mint a magyarországi, erdélyi, délvidéki és felvidéki magyar tánc típusok megismerése.

¹¹⁴⁴ Nemegyszer (mint akkoriban annyian mások is) a Kolozsvárt élő, a romániai magyar kisebbségi közösségben és az erdélyi táncházmozgalomban fontos közéleti szerepet betöltő folklórgyűjtő és kutató, Kallós Zoltán személyes útmutatásával kísérve.

Balogh Balázs családi kapcsolatai révén szintén az 1980-as években kezdett Erdélybe látogatni. Számos első vonalbeli erdélyi értelmiségit és művészt ismerhetett meg személyesen a családja révén.¹¹⁴⁵ Édesapja¹¹⁴⁶ sebészorvosként nem egy esetben operált erdélyi magyarokat, akik a Ceaușescu-éra alatt nem jutottak megfelelő orvosi ellátáshoz Romániában. Egy-egy családdal ápolt szorosabb kapcsolat is tovább mélyítette az 1980-as évek erdélyi életvilágának, és ezen belül is a magyar kisebbségi létnek a megtagasztalását.

A Nicolae Ceaușescu diktatúráját elsöprő 1989–90-es romániai politikai fordulatot követően, a titkosrendőrségi rendszer széthullásával a határátkelés korábban embert próbáló folyamata (gépkocsival nemegyszer 20 órán felüli sorban állások, motozások, hatósági önkényeskedések) és a romániai tartózkodás – a rokonsági fok felmutatása, rendőrségi bejelentés, ellenőrzések és büntetések rendszerének megszűntével – könnyebbé vált. Egy magyarországi kutató számára lényegében csak ekkortól körvonalazódott a lehetősége nemcsak egy résztvevő megfigyelésen alapuló tapasztalatszerzésnek, hanem a módszeresebb néprajzi terepmunka megkezdésének. Ugyanakkor a felelősség érzése is felerősödött, hogy a korábbi tapasztalatszerző és emberi kapcsolatok kialakításának élményét adó személyes utazások mellett egy kutató a vizsgált közösségeknek és a tágabb közéleti közegének is tartozik azzal, hogy módszeresebb szakmai érdeklődést tanúsítson, ne csak kapjon, hanem adjon is az őt szeretettel befogadó emberi közösségeknek is. Az elkötelezettebb terepmunka elmélyülése a szakmai kihívásokon túlmutatóan az emberi kapcsolatok dimenzióit is felerősítette, ami az érzelmi kötődések intenzívebbé válását és az oda-vissza ható interakciók sorát eredményezte.

A fenti előzmények után mégis hangsúlyozni szükséges, hogy a kalotaszegi terep felfedezésében nemcsak, sőt kifejezetten nem a személyes és egyfajta romantikus-nosztalgikus szempontok játszottak szerepet, hanem elsősorban szakmaiak. A gyűjtés megkezdésekor már jelentősebb terepmunka-gyakorlattal rendelkező kutatóként kihívást éreztünk egy kiemelt, „híres” néprajzi táj olyan új szempontú felfedezésében, amely más utakon indul el, megkerüli az előző kutatógenerációk és a közvélekedés által felállított toposzokat. Kezdetektől fogva nem a hagyományos népművészeti fókuszú kutatás vonzott bennünket, hanem olyan, a történeti és jelenkori társadalmi folyamatokat feltáró kérdések kezdtek izgatni minket, amelyek akkor rendhagyónak, kutatatlannak számítottak. Kalotaszeg „felfedezettsége”, ismertségének turisztikai kihasználtsága, virulens folklórizmusjelenségei inkább fokozták érdeklődésünket, mintsem elriasztottak volna. Munkánk előrehaladtával egyre inkább úgy éreztük: Kalotaszeg nemhogy „túlkutatott” néprajzi táj, hanem a társadalomtörténeti kérdések és a jelenkori folyamatok sokrétűsége alig ismert.

¹¹⁴⁵ A közvetlen családi baráti körbe tartozott az addigra már Magyarországra áttelepült Szervátiusz Tibor szobrász és Lászlóffy Aladár költő is, akinek személyes kalauzolásával ismerte meg például az Erdély kulturális fővárosának számító Kolozsvárt és az erdélyi magyar közösségi emlékezet számára oly fontos Házsongárdi temetőt.

¹¹⁴⁶ Édesapja kisgyermekként átélt, hogy a kórházigazgató sebészfőorvos édesapját vagyonelkobzással kitelepítették a felvidéki Rimaszombatból a II. világháborút követően a csehszlovákiai Benes-féle, magyarellenos etnikai adminisztratív intézkedések keretében. A határon túli magyar lét kérdései felé többek között ezért is kiemelt empátiával fordult a család.

313. kép: Zentelki házigazdánk felesége, Annuska, a fiával és a sógornője családjával a házuk kapujában. (Fotó: FÁ, 1993)

314. kép: Márton bácsi és Anna néni a sütőház előtt babot fejtenek. (Fotó: FÁ, Zentelke, 1997)

315. kép: Keresztelő a kalotaszentkirályi templomban. Szemben a keresztszülők, János és Babika. (Fotó: FÁ, 1994)

316. kép: Keresztelői ebéd Zentelkén. (Fotó: FÁ, 1994)

317. kép: Netti Sanyi bandája pihen egy juhosgazda házábanál rendezett táncmulatság szünetében a Szent György-napi juhméréskor Mérán. (Fotó: FÁ, 1992)

318. kép: Tánc az utcán tejméréskor Mérán. (Fotó: FÁ, 1990-es évek közepe)

319. kép: Indulnak az asszonyok a határba, hogy a kijelöljék a visszaosztott családi földterület határait Magyarvistán 1991 tavaszán. (Fotó: FÁ)

320. kép: Megkötötték az alkut a bánffyhunyadi állatvásáron. (Fotó: FÁ, 1994)

A terepmunka korai szakaszának kérdésfelvetései

Az 1990-es évek elejétől végzett rendszeresebb és módszeresebb kutatás kezdetekor első-sorban a jelenkori folyamatokat próbáltuk megragadni. Kivált az érdekelt minket, hogy a vidék lakossága hogyan reagált az 1989-es romániai politikai fordulatot közvetlenül követő időszak társadalmi-gazdasági kihívásaira; milyen válaszadási módok alakultak ki megközelítően azonos feltételek között az egyes kistérségek, lokális közösségek, azokon belül is a falusi társadalom egyes csoportjai, generációi, családok és egyének számára.¹¹⁴⁷ A kutatás Kalotaszeg kistájainak mentalitása, stratégiája közötti különbségeket próbálta megragadni a térség 19–20. századi múltjában és az 1989 óta eltelt időszakban.

A későbbiekben történeti és etnikus kérdések kezdtek foglalkoztatni bennünket. A történeti események emléke, a magyar–román együttélés kérdései, a lokális történeti élményanyag, az ahhoz fűződő értékelések, az emlékezés lehetőségei és szerepe az identitásuk megformálásban érdekeltek minket egy olyan, a nagy történelem sorsfordító kataklizmáinak különösen élesen kitett többnemzetiségű kontakt-táj esetében, amilyen Kalotaszeg.

A 2000-es évek elejétől aztán elkezdtük vizsgálni az alulról szerveződő társadalom struktúráját, az emberi kapcsolatok szálainak időben és térben változó rendszerét, szintjeit, a régió finomabb belső tagolódását. Érdekelt bennünket, hogy a helyi önazonosság-tudaton túl, az egyes falvak lakói milyen tágabb összefüggérendszerbe helyezik magukat. A területi egység külső és belső határainak, horizontális és vertikális zonális struktúrájának megrajzolásához figyelembe vettük az ott élők vélekedését, azt, ahogyan tudati szinten leképezik a közvetlen társadalmi kommunikáción alapuló emberi kapcsolatok hálózatát. Igyekeztük felvázolni azokat a viszonyrendszereket, amelyek alapján egy tágabb vagy szűkebb körben kikre, hogyan mutatnak rá, miként rangsorolnak, kikhez mérik magukat, ha összehasonlításról van szó. Érzékelni akartuk azt a belső nézőpontot, amely szerint egyes falvak nemcsak önmagukat helyezik bele egy kapcsolatrendszerbe, hanem másokat kívül vagy belül állónak minősítenek, tehát hogy a besorolás-önbesorolás, minősítés-megítélés mechanizmusa hogyan működik, s mindez hogyan hat vissza a regionális identitásra.

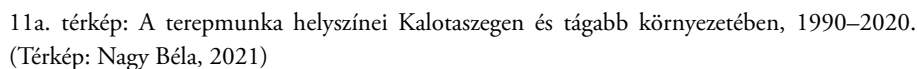
¹¹⁴⁷ Mit eredményezett a változás korszaka a foglalkozásszerkezetben, jövőképükben, aspirációikban, értékrendjükben, a helyi társadalom presztízshierarchiájában? Hogyan szerveződött át a lokális politikai és gazdasági élet, milyen szerepek osztoztak szét az adott helyi társadalmakban? Hogyan zajlott le a földosztás, és indult újra a családi gazdálkodás? A családi munkamegosztásban, a nemek szerepében, az egyes generációk egymáshoz való viszonyában, a mindennapi életszervezésben milyen szétesési és újrastrukturálódási folyamatok indultak el? Miben, hogyan nyilvánult meg a hagyományos és modern minták, jelenségek, értékek egyidejűsége és konfliktusa?

Terepmunkamódszerek, a terepen töltött idő fázisai, kapcsolatépítés

A terepmunka során különböző gyűjtési technikákkal élünk, melyek mindegyike más-képpen segíti a szisztematikus, intenzív és mélyreható adatnyerést. A résztvevő megfigyelés, leírás, rendszeresen vezetett szubjektív terepjegyzetek az impressziókról, az újabb felmerülő kérdések összeírása a gyűjtőutak után, strukturált és strukturálatlan interjúk készítése, élettörténet-kutatás, kapcsolatháló feltárása, a térhasználat, a mobilitás különböző aspektusainak feltérképezése, helyben található írott dokumentumok, családi fotók reprodukálása, fotózás, tárgyi környezet megfigyelése egyaránt szerepelt a módszerek között. Az egyes gyűjtőutak jegyzeteinek az út után történő letisztázott lejegyzései több száz oldalt tesznek ki. Egy minket érdeklő kutatási problémákat felölelő, általunk készített kérdőívet minden településen következetesen végigkérdeztük, és a főbb eredményeket falvanként összefoglaló táblázatokba rendeztük. Bizonyos problematikák mentén tematikus térképeket készítettünk úgy, hogy csak a vízrajzot és a települések pontjait megmutató, standard alaptérképekre különböző színeket használva kézzel vittük föl az adatokat. Ezek a standard és egymással összehasonlítható, falvanként vezetett táblázatok és a tematikus térképek nagy segítséget adtak a mintegy 100 falut felölelő térségben való tájékozódásban, a jelenségek térszerkezetének megragadásában.¹¹⁴⁸ A fenti terepmunkamódszereken túl is a kutatás forrásbázisába természetesen statisztikai, irodalmi, adattári és levéltári anyagokat is bevonunk. Jelentős mennyiségű, eddig nem használt levéltári forrást, főleg 20. századi egyházi és községi iratanyagot is feltártunk.

Jelenlétünk a terepen különböző hosszúságú volt, és különböző „szerepeket” próbáltunk ki. Voltak rövidebb, néhány napos tájékozódó útjaink, amikor egy több településből álló régió falvainak karakterét mértük fel a terepbejárás, benyomások, impressziók szintjén, kezdeményeztünk kapcsolatokat, alakítottuk ki a későbbi visszatérő, elmélyültebb gyűjtés lehetőségét, választottuk ki a kutatandó településeket, családokat. Voltak sűrűbb, alkalomszerű, de vissza-visszatérő látogatásaink a valamely szempontból kiválasztott, mintavértékűnek, modellszerűnek tartott, „kulcspozícióban” lévő településeken, ahova rendszeresen, hosszú időn át, évente akár 8-10 alkalommal is visszatértünk hosszabb-rövidebb időre. Ezeken a helyeken személyes barátságokat alakítottunk ki, s jobban „beépültünk” a lokalitás emberi kapcsolathálójába. A rendszeres visszatérés megengedte, hogy különböző évszakokban, eseményeken, helyzetekben részt véve sokoldalú tapasztalatokat szerezzünk, s a távolból, otthonról is tartva a kapcsolatot, a működő barátságok kölcsönös gesztusaival kísérve, s ezen túl is, egymás segítése íratlan társadalmi szabályainak meg-

¹¹⁴⁸ A fent említett kérdőívek, táblázatok, térképek eredményét felhasználtuk a 2004-ben megjelent monográfiánk megírásához, Balogh – Fülemile 2004b. Azonban csak az általunk legteljesebbnek, legkoherensebbnek ítélt kérdésköröket publikáltuk, és további kiegészítő kutatások elvégzésével még lenne, vagy lett volna potenciál a publikálatlan gyűjtésanyagban. (Közhelyszerű a kijelentés, de az idő nem nekünk dolgozik a hiánypótlás elvégzésében. Az az információ, amely 15-20 éve még gyűjthető volt, az jelenleg, főleg a Románia EU-csatlakozása utáni felgyorsult változások közepette egyre inkább feltárhatalanná válik a néprajzi terepmunka módszereivel, az idős generáció távoztával.)

11b. térkép: A terepmunka helyszínei Kalotaszegen és tágabb környezetében, 1990–2020. (Térkép: Nagy Béla, 2021)

felelően igyekezzünk mi is a saját életünkbe betekintést adni legjobb barátainknak.¹¹⁴⁹

Terepmunkáinknak voltak hosszabb, intenzívebb időszakai is. A 2000-es évek elején több nyáron át, 6–8–10 hetes hosszú gyűjtőutakat szerveztünk. Tapasztalatainkból nem maradt el a tartós „terepen levés”, együttélés a helyiekkel, az antropológiai értelemben vett állomásozó terepmunka sem.

Az együtt végzett gyűjtőútjaink során megtapasztaltuk az előnyeit annak, amit más gyűjtőpárosok is elmondhatnak – így Fél Edit¹¹⁵⁰ és szerzőtársa, Hofer Tamás átányi kutatásai is bizonyítottak –, miszerint egy férfi és nő együttes munkája a terepen komoly előnyökkel jár.¹¹⁵¹ Egy „hagyományos” agrártársadalomban és még egy a „hagyomány utáni” posztparaszi társadalomban is (mint amilyenek a közép-európai vidéki szituációk a 20. század második felében) a nemi szerepek, a női és férfi munkamegosztás, tulajdonformák, bevételi források, a domináns döntési és tevékenységi szférák, hatáskörök, részben vagy egészen elkülönülnek. Ezáltal egy helyi társadalom mindennapi élethelyzeteinek más és más szegmense tárulkozhat föl egy női vagy egy férfi kutató számára. Könnyebb megnyerni a bizalmat, belemerülni társalgási témákba, megnyitni a kommunikáció mélyebb szintjeit, ha egy kutatónő a nőktől elvárt viselkedési mintákhoz

¹¹⁴⁹ Sárkány az állomásozó és résztvevő megfigyeléssel élő, „az emberi kapcsolatok sokaságába belehelyezkedő pozíciót igénylő” terepmunka kapcsán megemlékezik „igazi baráti kapcsolatokról, amelyek kialakítását elengedhetetlennek” véli. „Végére is a kutató a terepen teljes személyiségével van jelen, őt is mérlegre teszik emberi mivoltában [...] és az eredmény elősegítheti vagy gátolhatja kutatási céljainak elérését. A kutató oldaláról nézve pedig, akinek nem sikerül érzelmiileg is telített kapcsolatokat teremtenie, az megfosztja magát attól, hogy terepmunkája mély emberi élménnyé, élete részévé váljon.” (Sárkány 2017: 337–338.)

¹¹⁵⁰ Fél Edit 1983-tól 1988-ban bekövetkezett haláláig Fülemile Ágnesnek előbb tutora, majd 1985 és 1988 között az MTA Néprajzi Kutatócsoportjában végzett TMB-ösztöndíjának vezető tanára volt. A polgári származású Fél Edit, akit a kommunista fordulat után, 1949-ben eltanácsoltak az egyetemi oktatástól, nem volt hajlandó visszatérni a katedrához a későbbi invitálás ellenére sem. Csak néhány „magántanítványt” fogadott a lakásán, akiknek kutatásait irányította, segítette meghatározó és inspiratív szemléletével.

¹¹⁵¹ Fél Edit Az 1950-es években dolgozta ki az Átány- (református falu az Alföld északi peremén) kutatás nagyívű koncepcióját, amikor a kommunista hatalomátvétel után nyilvánvalóvá vált számára a paraszti világ bizonyosan elkövetkező gyors átalakulása. A kutatásba bevonta egyik tehetséges tanítványát, az 1948-ban az ELTE Néprajzi Tanszékén tartott „etnoszociológiai” kurzusát hallgató Hofer Tamást is, mert jól látta, hogy a paraszti társadalom elkülönülő férfi- és női szféráinak kutatásához nem lesz egymaga elegendő. A munkát egészen haláláig, 1988-ig folytatta. Mivel az átányi munkát bemutató kötetek mivel Magyarországon nem jelenhettek meg, az USA-ban, Németországban és Dániában láttak napvilágot (Fél – Hofer 1969.; 1972.; 1974.) és csak a rendszerváltás után fordították magyarra, és jelentették meg. Az *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban* 1997-es megjelenése kapcsán (Fél – Hofer 1997) lásd a méltatásokat Bárh János, Gráfk Imre, Mohay Tamás, Kósa László, Christopher Hann, Voigt Vilmos, Péter Katalin, Niedermüller Péter tollából: *BUKSZ*, 10. évf. 3. sz. (1998. ősz) 303–328.

321. kép: Nagyszülők Mákófalván. (Fotó: FÁ, 1990-es évek közepe)

322. kép: Vistai vőlegény és menyasszony az anyakönyvvezető előtt Gorbón. (Fotó: FÁ, 2000)

323. kép: A prímás felesége, Mária néni megmutatja a zenekarról készült fotókat. (Fotó: FÁ, 2003, Váralmás)

324. kép: A váralmási muzsikus családok fiataljai (Fotó: BB, Váralmás, 2003)

325. és 326. kép: Cigánybál Váralmás. (Fotó: BB, 2003)

327. kép: Kati néninél Vistán. (Fotó: BB, 2005)

328. kép: Pista bácsiék Vistáról látogatóban egykori katonatársánál Nyárszón. (Fotó: BB, 2005)

329. kép: Erzsi néni segít a lányának öltözködni a falunapra. (Fotó: FÁ, Magyarvista, 2005)

330. kép: János bácsi temetése Magyarvistán. (Fotó: BB, 2005)

331. kép: Nyárszai házigazdánk, Árpika (középen) a szüleivel és testvéreivel. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2005)

332. kép: Beszélgetés Pista bácsival a virrasztó után. (Fotó: BB, Nyárszó, 2005)

333. kép: Az alabástromfaragó-mester műhelyében. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2008)

334. kép: A falu legidősebb asszonya, Ilus néni. (Fotó: BB, Nyárszó, 2005)

335. kép: Erzsi néni az öreg házban. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2005)

336. kép: A tanító özvegye, Erzsika néni a konyhájában, a már nem működő régi iskola épületében. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2005)

337. kép: Szomszédok egy nyári délutánon Bábonban. (Fotó: FÁ, 2005)

338. kép: Szomszédasszonyok varrogatnak a ház előtt, Pányikon. (Fotó: FÁ, 2005)

339. kép: Útban a vasárnapi istentiszteletre, Balogh Balázs Pista bácsihoz csatlakozik Nyárszón.
(Fotó: FÁ, 2015)

lehetőség szerint alkalmazkodva a női témákat, míg egy férfi a férfiak társasági közegében, szocializációjának, habitusának megfelelően a férfias témákat járja körül.¹¹⁵²

A többhetes, hosszabb nyári gyűjtőutak akkor sem maradtak el, amikor gyermekeink megszülettek, csecsemők, kisgyermekek voltak. (Mint említettem, 1996 óta vagyunk házasságok, kapcsolatunk alakulásának színtere is volt egyben a kalotaszegi „terep”, így ottani ismerőseink családi életünk eseményeit is figyelemmel kísérhették.) Jóleső meglepetéssel tapasztaltuk, hogy nemcsak a férfi-női nemi szerepek segítették a gyűjtést, hanem például az is, amikor babakocsit tolva érkeztünk egy faluba. Az a természetesen kedves rányílás, rácsodálkozás a kisgyermekre, a szeretetteljes, segítőkész odafordulás, amit asszonyok és férfiak részéről egyaránt megtapasztaltuk, új dimenziókat nyitott terepélményeinkben. Az sem volt elhanyagolható, ahogy ezek a szituációk a higiénia, a gyerekgondozás, etetés, gyógyítás helyi gyakorlatainak olyan mélyebb, kevésbé nyilvánvaló hagyományos kultu-

¹¹⁵² Átjárás persze így is van, a nemi szerepekre vonatkozó elvárások egy kívülről jött esetben lazábbak, nem is beszélve az utóbbi 30 év változásairól, ami a helyi „szabályokat” is jelentősen lazította. Tehát hogy egy-egy gyűjtő habitusától is függ, mennyire tartja fontosnak, hogy egy konzervatívabb viselkedési normát kövessen. Olykor az is meglepő, hogy bizonyos nőies témák esetén még idősebb asszonyokból is ki-kibújik az évődő és „kacérkodó” egykori nő és egy fiatal férfival négy szemközt bátrabban mondanak el egy-egy pikánsabb történetet, amit adott esetben egy kisgyerekes fiatal édesanya előtt szemérmesebben elhallgatnak.

340. kép: A nyárszai-sárvásári focicsapat a Kalotaszeg-bajnokságban Körösfőn. Középen hátul a nyárszai tiszteletes, mellette Balogh Balázs. (Fotó: FÁ, 2006)

rális praxisait, beidegződéseit tárták föl, amelyeket korábban kevésbé volt lehetőségünk megtapasztalni.¹¹⁵³

Terepmunkánk különleges időszaka volt az a félév 2005-ben, amikor családként költöztünk ki állomásozó terepmunkára egy kis lélekszámú zsákfaluba. A hely és a házigazda család kiválasztását gondos előtanulmányok előzték meg. Bár korábban majd 15 éven át Kalotaszeg egyik legerősebb, legnagyobb lélekszámú falva, Kalotaszentkirály volt a fő bázisuk, amit jól ismertünk, és ahol kiváló beágyazottsággal rendelkezünk, szerettünk volna egy más léptékű közösséget is közelebből megismerni. Alapos tájékozódás és mérlegelés után a 170 lelkes Nyárszóra esett a választás. (A házigazda kiszemelése a kalotaszentkirályi kapcsolatok, rokoni szálak mentén történt.) Egy kisebb, „belátható” falu magyar-román vegyes lakosságú emberi kapcsolathálója egészének megismerése a gyermekektől az öregekig, az a lehetőség, hogy gyakorlatilag minden házba van bejárása a gyűjtőnek, különleges intenzív tereptapasztalatot jelentett. Tartós terepmunkánk idején, kisgyermekes család-

¹¹⁵³ Példaként idézni lehet azt az élményt, amikor a velünk hosszú évek óta barátságban lévő, tűzrőlpatant, felvilágosult, gyakorlatias szállásadó háziasszonyunk, fogzásos kisgyermekünk sírását hallva térült-fordult, és szenes vizet öntve kínálta felénk az évszázados hiedelemnek megfelelő módon elkészített pohár vizet, hogy itassuk meg a gyermekkel, garantáltan jót tesz neki. S aztán rögtön jót is kacagva magán, öniróniával hozzátette, persze lehet, hogy csak éhes, és jobb, ha vacsorát készít neki.

341. kép: A vistai Pista bácsi a vacsora után táncra kérte Fülemile Ágnest a nyárszai vendégeskedésükkor. (Fotó: BB, 2005)

342. kép: Beszélgetés az asszonyokkal az óvodai évzáró ünnepély után Nyárszón. (Fotó: BB, 2005)

ként megtapasztaltuk azt is, hogy a gyermekeink óvodai, iskolai közege milyen új kapcsolattartási és társadalmi tapasztalatokat hozhat egy kutató életébe. (Csakúgy, mint bármely más szülő, aktívan részt vettünk a helyi óvoda eseményeiben és átélhettük, hogy milyen a rákészülés módja, a jelentősége egy-egy kalendáris és nemzeti ünnep, anyák napja, évzáró, ballagás megünneplésének az ottani családok és intézmények életében.)

Mindezek együttesének eredményeként a „beépültség” mélysége, a helyiek általi befogadás szimbolikus gesztusaival kísérve „kétlaki” beágyazottságot eredményezett. Megteremtődött az otthonlét aurája, azóta is úgy köszöntenek a helyiek, hogy „*de jó, hogy hazajött(et)ek*”, vagy, ahogy vistai házigazdánk fogalmazott egy levelében: „... *mikor haza jösztek ide gyertek haza leg hamarab, várlak minden nap gyertek drága gyermekejím, csokoládé százszor milojoszor...*” Másrésről pedig éppen az érzelmi kapcsolatok intenzitása miatt mindkét oldalon nehéz a távollét, a ritkuló, elmaradozó látogatások, akkor, amikor a munka más feladatok elé állítja a gyűjtőt. (Álljon itt például egy kedves idős barátunktól kapott levél, abból az időszakból, amikor hosszabb külföldi munka akadályozta a sűrűbb látogatásokat, lásd 386. kép.)

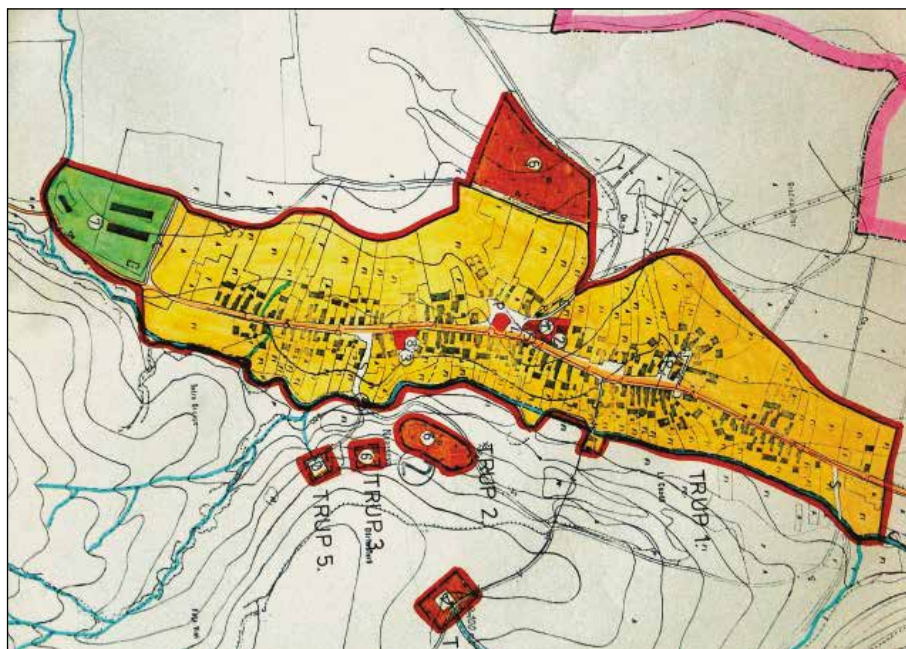
Van tehát néhány közösség, ahol a több mint 20 éves, elmélyült kapcsolatok, és a gyakori, rendszeres visszatérés lehetővé teszi, hogy nem kell mindig előlről kezdenünk a kapcsolattartásnak, a bizalom elnyerésének folyamatát, hanem könnyű felvenni a szálát, s nem esünk ki az események sodrából. (Az ilyen jellegű *long-term, multilocal*, hosszú távú vissza-visszatérő terepmunkát Helena Wulff találó módon *yo-yo fieldwork*-nek hívja, amikor a tereptől távollevés *off-field* időszaka is a terepmunkával foglalkozás jegyében telik.)¹¹⁵⁴ A visszatéréskor könnyű a friss információkat „felcsipegetni” és beemelni a meglévő tudásbázisunkba, s ez a bizalmasabb jellegű, személyesebb vagy kényesebb természetű információkra is vonatkozik. A terepre való visszatérésnek nemcsak az a jelentősége, hogy aktualizáljuk a tudásunkat, ugyanannyira fontos, hogy az emberi kapcsolatokat is felfrissítsük, ápoljuk. A családi történetek figyelemmel kísérése, a jóízű beszélgetések élménye, a kölcsönös gesztusok, az odafigyelés, a szeretet, a megbecsülés kifejezése egyaránt növeli a bizalomtőkét. A rendszeresen együtt átélt események erősítik a barátságot, az összetartozás érzését. Az együtt átélt történetek élménye (akár vidám, vagy szomorú családi eseményhez, akár közösségi alkalmakhoz, vagy egyszeri szituációkhoz kötődik), amelynek az emléke a jövőben is visszaidézhető, nemcsak a jelennek, hanem a jövő kapcsolattartásának is tápanyagot szolgáltat, különösen egy olyan posztparaszti társadalomban, ahol az emlékezés és a beszélgetések tárgya „anekdotális”.¹¹⁵⁵

¹¹⁵⁴ Wulff 2002: 117.

¹¹⁵⁵ Mindazok akik paraszti közegben mozognak, ismerik a történetmesélésnek, adomázásnak azt a technikáját, amikor egy a saját közegéből kilépő ember, az új szituáció – például egy utazás, városba látogatás – mindennapi apró, jelentéktelen részleteit éles megfigyelőkészséggel, hajszálpontosan jegyzi meg, és meséli el, idézi fel vicces történetként újra meg újra társaságban. Az ismételt elbeszélések folytán ezek a banális események később az egyén élettörténetének „nagy, kalandos eseményei” közé emelkednek. A memória és a beszélgetésszituációk ilyen jellegű logikája mellett az apró közös élmények felidézése – egymás között, és mások előtt is – a kapcsolat megerősítésének verbális „ceremoniái” közé tartoznak.

Drága Balázs és kedves családjára,
 Nem tudom hogy kezdjem nem tudom
 hogy írom, sírva írtam a levelet mert min-
 dig itt lőtök, itt az udvaron itt a szo-
 bákba itt látom a két kicsit mikor ál-
 lotok tata elejébe és énekeltek, mindig itt
 vannak előttem már mentetek úgy el
 hogy melósalak igen hosszú idejig,
 tik voltatok a másik gyerekejüm,
 soha nem tudom nektek még köszöni
 azt a szeszertet amit átadtok nekem:
 ha tik akkor nem jöttetek volna ide nem is
 tudomiam hogy mi let volna ^{velem} sokszor el
 mondom sírva hogy mi let volna velem,
 most is sírva írom ezt a levelet
 már négyszer fogtam hozzá de mindig
 félbe kelet hagyni, még most is letettem
 majd holnap folytatom,
 neharagudjatok hogy igen csúnyán
 írtam mert sírva írom nem tudom
 másképpen,

343. kép: Egy idős nádasmenti asszony 2006-ban írt levele

344. kép: Az egyutcás zsákfalú, Nyárszó belterületének alaprajza. Az út Sárvásár felől (északról délre haladva) a jobb oldalon érkezik a faluba. Felül a pirossal jelölt négyszög a temető, a zöld az egykori termelőszövetkezet területe. (Fotó: FÁ, Körösfő, 2005)

345. kép: Nyárszó látképe, jobb oldalon a református templom, szemben vele a román templom, háttérben a havasok. (Fotó: FÁ, 2005)

346. kép: A kisbíró kidobolja a hirdetnivalót. A lányos ház kapuja zöldággal díszítve. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2005)

347. kép: Beszélgetés Pisti bácsival Nyárszón. (Fotó: BB, 2005)

348. kép: Szénahordás. A nyomórúd leszorítása kötéllel a szénásszekéren. (Fotó: BB, Nyárszó, 2005)

349. kép: Húsvéti istentisztelet úrvacsoraozttással Nyárszón. (Fotó: FÁ, 2005)

350. kép: Asszonyok templomi kivonulása nyári istentiszteletről. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2008)

351. kép: Az édesapa és komái útban, a keresztelőre. (Fotó: BB, Nyárszó, 2005)

352. kép: Hazaindulás a húsvéti istentisztelet után. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2005)

353. kép: Keresztelői menet Nyárszón, útban a templomból a kultúrház közösségi termébe. A babát a keresztanya viszi a karjában. (Fotó: BB, 2005)

354. kép: Temetési menet Nyárszón. (Fotó: BB, 2005)

355. kép: A násznép a vőlegény házánál várja az ifjú párt. (Fotó: FÁ, Nyárszó, 2005)

356. kép: Virrasztó Nyárszón. (Fotó: BB, 2005)

357. kép: Játsszó gyerekek Nyárszó főutcáján. (Fotó: FÁ, 2005)

358. kép: Évzáró műsor a négyosztályos kisiskolában, ahova a sárvásári és nyárszai gyerekek járnak. (Fotó: FÁ, Sárvásár, 2005)

359. kép: A nyárszai kisóvoda. (Fotó: FÁ, 2005)

360. kép: A családtagok nézik az évszázados előadást a sárvásári iskola nagytermében, amely egyben a falu kultúrterméül szolgál. (Fotó: BB, 2005)

Egy vizsgált közösségben mindenki a kutatás közvetett vagy közvetlen tárgya és adatközlőként az információszerzés forrása, de közismert a kulcsfontosságú, fő adatközlők lényeges közvetítő szerepe is a gyűjtő és a közösség között. Ő az, aki befogadja a gyűjtőt saját kapcsolatrendszerébe, segíti, nemegyszer irányítja a kapcsolatteremtést a közösség többi tagjával, akinek kapcsolatrendszere mentén épül a gyűjtő saját kapcsolathálója. Akinek a közösségben betöltött presztízse rávetül a gyűjtőre, pozicionálja őt a közösségben. S akinek tudása, érdeklődése, s azon sajátos motivációja, hogy az ismereteit (különböző indíttatásból) megossza a gyűjtővel, befolyásolja a gyűjtő tudásanyagát is. Az elfogadás, befogadás etikai következményekkel is jár. A kutatónak az emberi kapcsolatok íratlan törvénye szerint a szállásadó házigazdához lojálisnak és hűségeseznek kell lennie. Egy-egy településen belül nem lehet a szállásadó házigazdától átpártolni, „átváltani” másik családhoz, átköltözni egy másik házhoz, mert az kényelmetlen érzést keltene, megbántaná a házigazdát, *„most már nem felel meg neki, amit adni tudunk”*, szégyent hozna rá a falu előtt, felesleges pletykákat, rivalizálást szülne. Végso soron megingatná a kapcsolatot, bizalomvesztést okozna.

Axióma, hogy a jó terepmunkán alapuló etnográfia (abban a módszertani értelemben, hogy az etnográfia jelentése a terepélmény analitikus leírása) egyrészt a terepmunkát végző kutató behelyezkedő képességén, empatis (émikus) látásmódján alapszik, másrészt, hogy képes-e tudományterületének szemszögéből, etikus perspektívából elvonatkoztatni, olyan mélyebb mozgatórugókat, rendszerszerű képleteket, struktúrákat, összefüggéseket felismerni, amelynek az adott vizsgált kultúra hordozója esetleg nincs is tudatában.

A résztvevő megfigyelés lehetőséget ad arra, hogy az adatközlőink által magukról és környezetükről a saját értelmezésük és narratívájuk által adott képet „teszteljük”. Megértsük a pozíciójukat egy más szemszögéből tekintve. Megvan a lélektani, társadalomlélektani oka annak, hogy valaki akarva vagy akaratlanul kedvező színben szeretne feltűnni egy kívülről jövő előtt, különösen, ha az más, általa „felsőbbnek” ítélt társadalmi rétegbe tartozik. Valós és vágyott rang, pozíciók, elhallgatott családi bélyegek és konfliktusok, komplexusok, kompenzációs reflexek komplex erőterében kell értékelnünk a kutatónak a feléje mint gyűjtő felé előadott kommunikációt, bemutatott „színjáték” validitását, meglátni a mögöttes mozgatórugókat.

Amikor egy egykori paraszti közösségben a gyűjtő terep-kapcsolatrendszerében a fent vázolt kiemelt adatközlőkről beszélünk, akkor a helyi társadalom egy olyan tagjára gondolunk, akinek a társadalmi pozíciója reprezentálja a lokális többségét, de adott esetben – elsősorban az etikai normák és intellektuális képességek alapján – a helyiek által elismert rangja alakult ki a személyének, vagy a családjának, akár generációkon át öröklődően is. A tisztelet nemegyszer nemcsak pozitív vélekedésben nyilvánul meg, hanem a közösség által választott tisztségekben (például presbiter a református egyházban), s ez a rang kötelez is, valamint tovább erősíti az egyén, a család és a rokonság önbecsülését, tartását.

Más jellegű, dinamikájú kapcsolatot jelent a helyi értelmiség és vezetőréteg különböző tisztségeihez kötődő viszonyulása a gyűjtőnek. Mindenki számára ismert szituáció, hogy egy településen belül a helyi társadalomban való eligazodáshoz, a tájékozódáshoz, főleg

a munka kezdetekor, milyen sokat tud hozzátenni, ha egy vezető értelmiségi megosztja a tudását, tapasztalatait a gyűjtővel. Az elfogadtatást, a tekintély és a bizalom megszerzését is befolyásolhatja – pro és kontra – a helyi vezetővel ápoltság. Ugyanakkor tudatában kell lenni annak, hogy némi kritikai távolságtartás az „értelmiségi értelmezésektől” is szükségeltetik.

Történetibb léptékben fogalmazva ugyanis az európai nemzetállami keretben a 19. századi romantikus nemzeti ébredés folyományaként létrejövő nemzeti tudományok, így a néprajz esetében is, viszonylag magas azoknak a helyi értelmiségieknek, amatőröknek, önkéntes gyűjtőknek a száma, akik nemcsak a néprajzi adatok összegyűjtésében érdekeltek, hanem a már a tudománytól függetlenedő folklorizációs folyamatoknak is fogaskerekei, sőt adott esetben élvezői. Tehát a „tradíció” felgyűjtése, megkonstruálása, bizonyos elemek kiemelése, újraértelmezése vagy kitalálása a nemzeti kultúra megalkotásának folyamatában, azaz a „néphagyomány” egyes elemeinek másodlagos felhasználása, különböző célokra történő alkalmazása, manipulálása és devalválása is része a folyamatnak. Talál, ahogy Fél Edit fogalmazott a már idézett, a „Musée de l’Homme”-ban, 1982-ben a „maga kultúráját vizsgáló” néprajztudományról tartott előadásában: ¹¹⁵⁶ „a nemzeti etnológusok mellett ezekkel a témákkal mindig foglalkoznak művészek, amatőrök, politikusok is, és a tudományos álláspont mellett a társadalomban keringenek romantikus, nacionalista nézetek is, illetve az ezek által kiváltott erősen kritikus nézetek.”¹¹⁵⁷

Etnikus kisebbségi helyzeteket egy más állam területén kutatni – még ha a kutatás elsődleges célja nincs is közvetlen kapcsolatban politikai kérdésekkel – különös, dichotomikus erőterbe helyezheti a kutatót. Etnikus-nemzeti és vallási kisebbségek közösségi és közéletében különösen kiemelt szerepet játszanak a helyi vallási vezetők, és ha van anyanyelvi iskoláztatás, akkor a pedagógusok, valamint az önkormányzat kisebbségi képviselői. Különböző történeti szituációkban állami szinten, vagy az államigazgatás közép és alsóbb szintjein direkt vagy indirekt eszközökkel, adminisztratív nyomás formájában megnyilvánuló kettős mérce, vagy hovatovább kisebbségellenes negatív diszkrimináció meglehetősen teremt olyan helyzeteket, amikor az adott állam nemzeti többségéhez tartozó önkormányzati, gazdasági és rendőri tisztségviselők, a hatalom képviselői gyanakodva tekintenek a kutatóra, ellenőrizni akarják tevékenységét. Tartósabb terepmunka-periódusaink idején nyilvánvalóan kerestük a kapcsolatot a helyi önkormányzat és rendőrség képviselőivel, bemutatkoztunk, bejelentkeztünk, tisztáztuk szándékainkat. Hangsúlyozni kell, hogy a romániai rendszerváltás utáni liberalizáció olyan szempontból is segítette a munkánkat, hogy hatósági akadékoskodásba nem ütköztünk, és inkább jóindulatot tapasztaltunk a hivatalos szervek részéről is.¹¹⁵⁸

¹¹⁵⁶ Fél 1991a: 2.

¹¹⁵⁷ Mihăilescu – Iliev – Naumović tudománytörténeti áttekintésükben a délkelet-európai, saját kultúrájában kutató nemzeti etnológusokról, mint a nemzetállami értelmiségi elit tagjairól ír, akikre a honos pozíciójukból kettős veszély leselkedik: mind a tudományáguk, mind a saját tudományos magyarázatuk ki lehet téve az ideologizálás veszélyének. Ez a kölcsönösen egymást stimuláló kombinációja az öntudatlan, vagy épp szándékos ideologizálásnak, amelyet *double-insider syndrome*-ának neveznek. (Mihăilescu – Iliev – Naumović 2008: 13–15.)

¹¹⁵⁸ Ennek a jóindulatnak az elnyeréséhez nem ártott egy-egy márkás italt ajándékozni.

A tudományos feldolgozásból és elemzésből születő könyveket olvasók általában a kutatások pénzügyi hátteréről csak annyit tudhatnak meg, hogy a kutatók részesültek-e valamilyen ösztöndíj támogatásában vagy sem. Ez különösen hűsbavágó kérdés olyan tudományágak esetében, ahol az adatgyűjtés utazással, idegen helyen való szállással és egyéb költségekkel jár, amilyen a néprajzi terepmunka, de például a régészeti ásatás is. Felerősödött a médiában és a közbeszédben az a tudományon kívüli világból jövő demagóg retorika, miszerint „a humántudományok nem termelnek értéket” és „a bölcsészek az adófizetők pénzén lopják a napot a jól fizető (sic!) kutatóintézetekben.” Ezzel szemben a magyar és más térségbeli kutatók számára a néprajzi terepmunka sok tekintetben úgy írható le, ahogy a „*world anthropologies*” egyenlőtlenségeiről tartott konferencia előadásában Johannes Fabian fogalmazott az afrikai terepszituációkról: „az antropológia gyakorlása heroikus feladat az alulfizetett afrikai kollégáknak, akik rosszul-felszerelt intézményekben dolgoznak és szűkös forrásokkal rendelkeznek, ha egyáltalán rendelkeznek, ami kutatásra vagy utazásra fordítható.”¹¹⁵⁹ Sajnos ami a kutatásra és utazásra fordítható források hiányát illeti, nem is olyan távoli a párhuzam jelen kutatás esetében sem, hiszen a szerzők – két rövid OTKA-támogatáson kívül – több mint 20 éven keresztül a saját költségükön forogtak (felszerelés, film, előhívás), tették meg az utat évente többször Budapest és Kalotaszeg között, minden egyes alkalommal ajándékokkal megpakolva (csokoládé, kávé, mosószer stb.), hogy valamiképpen kompenzálni tudják a házigazdáik gondoskodását, különösen a rendszerváltozás utáni hiánygazdaság idején. Miután a rendszerváltozáskor az egykori akadémiai intézetekben megszüntették a kiszállási díjat – amelynek összege addigra már egyébként nevetséges volt –, nem kell hangsúlyozni, hogy milyen családi anyagi áldozatvállalást jelentett a rendszeres terepmunka végzése.¹¹⁶⁰

A terepmunka alkalmazott dimenziói

A fentiekben vázolt intenzív terepkapcsolat kiemelte a szerzőpárost az egyszeri kutató kényelmesebb, háttérből figyelő pozíciójából, és egy idő után az aktív, tevékeny „akció-antropológia” megtapasztalására sarkallta őket.

Abban az értelemben nevezhető a tevékenységük egy része az akcióantropológia körébe tartozónak, hogy a gyűjtő befogadottságát a közösségbe egy bensőségebb, kommunikatívabb szint jellemzi, amikor csökken a távolság a helyiek és a „kívülről jövő

¹¹⁵⁹ Idézet helye: Fabian 2006: 286. Şerban – Dorondel a romániai terepmunkát végző kutatók helyzetét elemezve megemlítik, hogy a legutóbbi időig egy kutatónak a munkahelye 3 hónapnál több időt nem engedett eltölteni terepen. Megfelelő források hiányában egyfajta kényszerűség is az „*anthropology at home*” rövid távú, „jönni-menni terepmunka” stílusa. (Şerban – Dorondel 2014: 218.)

¹¹⁶⁰ Ezúton is köszönetet mondunk Hoppál Mihálynak, az MTA Néprajzkutató Intézet egykori igazgatójának, hogy lehetővé tette a 2005-ben végzett fél éves állomásozó terepmunkát Kalotaszegen. Habár semmilyen támogatás nem segítette konkrétan a terepmunkát, de az az igazgatói engedély, amelynek értelmében a tartós távollét mellett a fizetést folyósították, önmagában is óriási lehetőséget jelentett a kutatás megvalósítására.

361. kép: Amerikai egyetemistákkal tanulmányi kiránduláson a pányiki román görögkatolikus fatemplomnál. (Fotó: FÁ, 2005)

nagy ember” között, s a gyűjtő, minden kezdeményező vagy szervező szerepe mellett is, a közösség vezetőivel és tagjaival együtt „társként” tud cselekedni. Jó célok esetén, amelyeket a közösség magáévá tesz, a feladat megoldása büszkeséggel tölti el az embereket, évek múltán is jóleső érzéssel idézik fel az együttműködés és közösségi együttlét élményét, sikerként könyvelik el az eredményt, és értékelik azt.¹¹⁶¹ Tehát szerencsés esetben az eredmény tartósan fenntartható.¹¹⁶²

Ennek a más minőségű, „alkalmazott” terepkapcsolatnak már voltak előzményei. Fülemile Ágnes az 1990-es évek elejétől két amerikai egyetem Budapestre kihelyezett külföldi oktatási programján¹¹⁶³ tanított interdiszciplináris regionális kurzusokat a tavaszi és őszi szemeszterben. Kurzusának része volt, hogy szemeszterenként 4–5 napos tanulmányi kirándulásra vitte a program hallgatóit Erdélybe. A busznyai (kétbusznyai) diákságnak szállást, étkezést, programot kellett szervezni, ami a helyi közösségekben

¹¹⁶¹ Haraszti 2005: 223–224.

¹¹⁶² Itt megjegyzendő, hogy adott esetben projektről projektre különbségek tapasztalhatók abban, hogy egy adott eredmény, amely ideig-óraig hasznosnak tűnhet, a körülmények változásával, egy-egy generáció felnövekedésével, vajon hosszú távon meg tudja-e őrizni a funkcióját, értékét?

¹¹⁶³ Education Abroad Program of University of California and Wisconsin Madison (at ELTE), CIEE Council of International Educational Exchange Program (at Corvinus University).

meglévő kapcsolatrendszer mentén történt. A hallgatók családoknál laktak, hogy minél inkább lehetőségük legyen megtapasztalni a valós helyi viszonyokat, s maguk is kapcsolatokat tudjanak kialakítani házigazdáikkal. Az 1990-es évek elején a korábbi rendszer, a szolgáltatások, a kereskedelem összeomlása utáni hiánygazdaság állapotában másképp aligha lehetett volna ennyi embert ellátni. Ez viszont azt is jelentette, hogy akkor, amikor a helyi turizmus még egy nem létező fogalom volt, vagy csak éppen csírájában lévő kezdeményezések történtek a beindítására, lényegében néhány faluban ők voltak a rendszerváltozás után az „első turisták”. A buszuk megérkezése „látványosság” volt, amire összefutottak az emberek, (s az odavitt jövedelem, mint a szolgáltatás ellenértéke sem volt akkoriban elhanyagolható tényező).

A szituáció kölcsönös kulturális tanulási folyamatot is eredményezett. (A házigazdáknak például nem ment elsőre, hogy megtanulják: a vegetáriánus étel nemcsak azt jelenti, hogy a bablevesbe nem teszi bele a háziasszony a tálaláskor a csülköt, ami a lében főtt. Párkapcsolatban élő homoszexuális párral is életükben először az amerikai hallgatók révén találkoztak. Mindenesetre a helyiek jelesre vizsgáztak alkalmazkodásból, empatikus, elfogadó diszkrét rugalmasságból.) A házigazdák vendégszeretete a hallgatók számára is különleges élményt jelentett, s nemcsak a töltött káposzta, a *vinete* (padlizsánkrém), lekváros fánk vagy parázson sült kürtőskalács íze miatt. Az 1990-es évek változásokkal teli időszaka rendkívül izgalmas korszak volt, a kommunizmus évtizedei utáni útkeresés megtapasztalásának „testközi”, hiteles élményét adta. Az életmódban, gazdasági színvonalban érzékelhető kontraszt a budapestihez képest is – nem beszélve az otthoni, amerikai környezetről – szembeötlő volt. Az, hogy udvari árnyékszékkel kellett használni, vagy hogy a fafűtésű vízhengetes kályhában melegített fürdővíz véges, és gondolni kell a többiekre is, hogy mindenkinek jusson meleg víz, csak egyik oldala volt a tapasztalatszerzésnek. Akkoriban a látogatott közösségekben még a helyi paraszti kultúra bizonyos tovább élő kifejezései bárki számára nyilvánvalóak és megtapasztalhatóak voltak. Egyszeri különleges élményt jelentett számukra a vasárnapi templomozásra viseletbe öltözött falubeliek látványa, a szombat esti táncra felfogadott tradicionális zenét játszó cigányzenekar hangzása. Nagy hatást tett rájuk a helyi páros tánc lépéseinek csetlő-botló követése a viseletben táncoló helyiek által felvert porban és kigőzölgött párában, az olajos padlójú kocsmateremben. Nemegyszer előfordult, hogy az akkori útviszonyok közepette elakadt, lerobbant a busz egy sáros, aszfaltnélküli úton, ilyenkor traktor húzta *remorcán* (utánfutón) tették meg az utat a következő faluig. Egy ilyen alkalommal történt, hogy az éjszakát egy lakodalomban töltötték, az utcára felállított 400 embert befogadó lakodalmi sátorban, amíg másnap a megjavított busz értük nem jött. Az 1990-es évek első felének képlékeny valláspolitikai viszonyai között az is előfordult, hogy sietve kellett buszba szállni, mert feldühödött ortodox hívők jöttek a velük beszélgető, ikongyűjteményét megmutató görögkatolikus román papot kérdőre vonni, ellenben vettek részt ortodox román húsvét éjszakai templomot kerülő (*Pilátus-kergető*) körmenetén is, a hívők kitüntető vendégszeretével kísérvé. Megmászhatták a létai, sebesvári, vagy torockószentgyörgyi várat, vettek részt juhmerésen, szüreti mulatságon, s dagasztották a sarat a körösfeketetői országos vásár tömegében, ahol alkudhattak a hallgatók a lepedőről árusított régiségekre az ósze-

res roma árusokkal, s ehettek a *miccs*¹¹⁶⁴ a büfésátorban, a vásári körhinta tövében, a tölcseres hegedű nyikorgó hangjával kísérvé.¹¹⁶⁵ Az 1990-es években és a 2000-es évek elején is még, a régi, soknemzetiségű, sokvallású hagyományos Erdély képe, ha elhalványulóan is, de fel-felsejlett, és eloszlatta az amerikaiak popkultúrából hozott hamis, obligát képzelgését Erdélyről mint Drakula hazájáról. (Tanárként a tanulmányút pedig kiváló lehetőséget jelentett, hogy az osztályteremben elhangzott száraz információt életszagúvá tegye és hitelesítse.)

A szokványostól eltérő kutatói terepműködésnek nem csak a fenti volt az egyetlen rendhagyó módja. Tartós terepmunkájuk alkalmával, 2005-ben, lényegében gyakorló szülőként fogalmazódott meg bennünk a gondolat – látva a nyárszai gyerekeket az együttes falu főutcáján rohagálni, vagy a félrehúzott mezőgazdasági gépekre felkapaszkodva játszani –, hogy egy biztonságosabb játszóhelyet és valamiféle nyaralási élményt lenne jó nyújtani a helyi gyerekeknek. A 170 lakosú Nyárszó és a 250 lelket számláló Sárvasár közös eklézsiát fenntartó ikerközségében Kalotaszeg más, „egykező” közösségeivel ellentétben meglepően sok a kisgyerek, nyaranta mintegy félszáz vakációzó gyermek volt otthon a szülőknél, vagy tért haza a közeli Bánffyhunadról a nagyszülőkhöz. Őrájuk gondolva kezdeményeztük, majd hat egymást követő évben szerveztük meg azt az egy-egy hetes nyári népművészeti gyermektábort, amelyen több mint 60 gyermek vett részt. A helyi családok önkéntes munkával segítettek nemcsak a gyermektábort, de azt az „népi építőművészeti” projektet is, amelyet a falu számára kalákamunkában az egyhetes tábor alatt szerveztünk. A tábor megrendezéséhez pályázati forrásokat szereztünk, és a környékbeli vállalkozókat is végigjártuk, akik szívesen felajánlották a segítségüket, s ebben a bánffyhunyadi középréteg járt az élen. Akinek kenyérsütődéje volt, az kenyeret adott, aki toalettpapír-készítő üzemet működtetett, az azzal látta el a tábort, a vasbolt festéket és vasárukat adott, a fuvaros homokot, sódert szállított, a helyi, nyárszai és sárvasári asztalosok és lakatosok a műhelyüket és szakmunkájukat ajánlották fel. A családok összedobták a krumplit, hagymát, szalonnát, az asszonyok felváltva főztek és terítettek, míg a férfiak társadalmi munkában az éppen aktuális építőprojekten dolgoztak. Sikertelenül nemcsak a zenében-táncban-éneklés-kézművességben jártas barátainkat otthonról vagy a térségből odacsábítani, hogy foglalkozásokat tartsanak a gyerekeknek, hanem a Kertészeti Egyetem Tájépítész-hallgatóinak Fekete Albert vezette táborát is megnyerni az ügynek, akik több alkalommal is áttették a székhelyüket a szokásos sztánai állomáshelyükről Nyárszóra, hogy velünk együtt dolgozzanak.

A Nyárszón és Sárvasáron 2006–2011-ben hat alkalommal az NKA Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával megvalósult *Kalotaszegi Kaláka és Népművészeti Gyermektáborok*ban tájépitészek, néprajzkutatók, mérnökök és önkéntesek a helyi mesterekkel

¹¹⁶⁴ A *miccs*, más néven *mititei* (jelentése „picikék”) a román konyha jellegzetes húsképe, amely marha-, sertés- és birkahús keverékéből készül, és faszénen sül meg.

¹¹⁶⁵ Erdélyi egyetemi hallgatók, a táncmuzika közösség tagjai, s Kallós Zoltán is Kolozsvárt nemegyszer felszállt a buszra, és a társasággal tartott egy-egy kirándulásra, elkalauzolta őket mondjuk a bonchidai kastélyhoz, a niculai kolostorhoz, az alsójárai vásárra, vagy például egy Beszterce környéki kallómalomhoz.

362. kép: Összegyűltek a férfiak, kezdődik az építkezés a nyárszai kántori lak kertjében az első játszótérépítő kalákatábor idején. (Fotó: FÁ, 2006)

363. kép: Készülőben a Szakács Barnabás (Lépték-Terv Tájépítész Iroda) által tervezett játszótér az első nyárszai kalákatábor idején. (Fotó: FÁ, 2006)

364. kép: A tiszteletes asszony vezetésével gyerekek segítenek összetakarítani a lehántolt fakérget a készülő focipályánál a 6. nyárszai kalákatábor idején. (Fotó: FÁ, 2011)

365. kép: A gyerekek birtokba veszik az elkészült „Cibóka-várát”. (Fotó: FÁ, 2006)

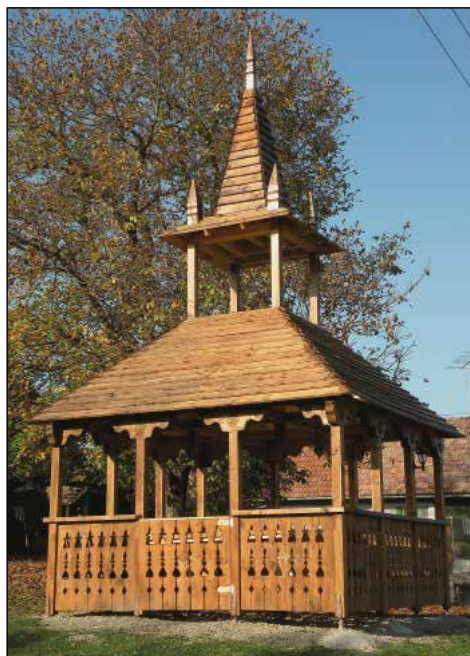
366. kép: Megújul a nyárszai kántori lak a második nyárszai kalákatábor idején. (Fotó: FÁ, 2007)

367. kép: Felújított öreg kiskapu felállítása a kántori lak előtt a második nyárszai kalákatábor idején. (Fotó: FÁ, 2007)

368. kép: Készül a tornyos pavilon a sárvásári templom kertjében a harmadik kalákatábor idején. A férfiak a helyére emelték a tornyot. (Fotó: FÁ, 2008)

369. kép: A negyedik kalákatábor idején épített, Herpai Sándor tervei (Pomáz, Magyar Vár Alapítvány) szerint készült uzsonnázópavilon Nyárszón. (Fotó: FÁ, 2009)

370. kép: Készül a pavilon Nyárszó központjában. (Fotó: FÁ, 2010)

371. kép: Asszonyok főznek a kalákatáborban dolgozó önkénteseknek a kultúrház konyhájában. (Fotó: FÁ, 2007)

372. kép: Táborozó gyerekek a festett bútor mintáit rajzolják Kati néni házában, az első játszótérépítő kalákatábor idején, Nyárszón. (Fotó: FÁ, 2006)

373. kép: Énektanítás az első játszótérépítő kalákatábor idején, Nyárszón. (Fotó: FÁ, 2006)

374. kép: A játszótéravató ünnepségen énekelnek a gyerekek a „Cibóka-vár” teraszán állva, az első kaláka tábor zárónapján Nyárszón. A játszótér elnevezése után a kántori lak kertjét azóta Cibóka-kertnek hívják. (Fotó: BB, 2006)

és közösségekkel együtt végezték táj- és településformáló tevékenységüket.¹¹⁶⁶ A táborok nem lettek volna kivitelezhetőek a helyi lelkészpár, az azóta a kalotaszegi esperes egyházi vezetői tisztségét betöltő lelkész, Vincze Minya István és felesége, Kupa Melinda áldozatos és önzetlen szervezőmunkája nélkül. Nemegyszer a lelkészi lak kertjében zajlott az egész napi táboroztatás, a házuk mindenki előtt nyitva állt. A lelkész a kurátorok és a presbiterek segítségével szervezkedett, mozgósította a férfiakat, dolgozott, szállította az anyagot, fuvarozta a gyerekeket a két falu között. A lelkészasszony irányította az asszonyokat, a gyülekezet pénzén pedig disznót, vagy bivalyborjút vágtak, főztek, készítették a meleg ételt, az uzsonnát, hogy legyen mivel etetni az építőcsapatot és a gyerekeket. A tábor építőkalákájának eredményeként 2006 és 2011 között évente épült egy-egy új, faluképmeghatározó objektum. Első évben egy játszóteret építettünk az egyház által felajánlott területen, az egykori kántori lak kertjében. Ez volt a legnagyobb és leginkább emberpróbáló vállalkozás, mert az egy hét szűkre szabott időben mindenki erején felül megfeszítve dolgozott. A játszóvár a helyi kalotaszegi népi építészet formakincséből merítkezett.¹¹⁶⁷ A vállalkozás léptékére jellemző volt, hogy abban az évben kilenc, a helyi népművészeti motívumkincs tudásának birtokában levő fafaragó, asztalos és két bútorfestő-mester dolgozott a részleteken.¹¹⁶⁸ A játszókertet jelképesen *Cibóka-kertnek* neveztük el, mert a nyelvészek szerint a mókus helyi elnevezése, a *cibóka* szó egy olyan jellegzetes helyi táji kifejezés, amely kijelöli Kalotaszeg határait. Az avatóünnepségen a táborlakók, a két falu népe, a körösfői előljáróság, a minket segítő bánffyhunyadi vezető értelmiségi és vállalkozói réteg jelen volt, s a helyi cigánymuzsikások és Kalotaszeg távolabbi vidékéről, Mérából érkező fiatal táncosok közreműködésével éjszakába nyúlóan ünnepeltünk. Balogh Balázs ekkor Körösfő nagyközség polgármesterétől, Antal Jánostól megkapta a „Körösfő díszpolgára” kitüntető címet. (Ennek nem mellékesen az volt a legfontosabb gyakorlati hozadéka, hogy innentől hivatalosan is tagja lehetett a nyárszai focicsapatnak a területi kalotaszegi labdarugó-bajnokságban és az RMDSZ szervezte focikupákban.)

A következő évben, 2007-ben az összeomlás szélén álló, egyébként népművészeti értékkel bíró kántori lak épületét újíttottuk meg, az alaptól a tetőszerkezetig stabilizálva az épület állapotát. A homlokzat is új, áttört, fűrészelt, faragott deszkaoromzatot kapott. Ekkor, hogy a hagyományörzésben is példát állítsunk, a falu legöregebb (1890 körüli)

¹¹⁶⁶ A teljesség igénye nélkül néhány név a tábor aktív résztvevői közül: az MTA Néprajzi Kutató Intézetét képviselő szerzőkön és Juhász Katalinon kívül G. Szabó Zoltán, Hála József, Kurucz Ildikó néprajzkutatók, Eplényi Anna, Fekete Albert, Kabai Róbert (Corvinus Egyetem Tájépítészeti Kar) és hallgatóik, Herpai Sándor a pomázi Magyar Vár Alapítvány és baráti köre, valamint velük dolgozó székely ácsmesterek, Szakács Barnabás (Lépték-Terv), Gaál János (a Néprajzi Múzeum festő-restaurátora), Csibi Boróka grafikus, Verebes Batiz Ildikó gyөрvásárhelyi gyöngyfűző iparművész, Simonné Keresztes Zsóka kézműves-pedagógus, Kudor István és Mária bánffyhunyadi fafaragó és varró népi iparművészek, Kovács Pali Ferkó mákói bútorfestő, Pálfi Csaba, Gál Potyó István, Balázs Lici János sárvásári, zsoboki és nyárszai fafaragók, Mihó Attila és Varga István Bodó (Kiscsipás) prímás, fiatal mérái és bánffyhunyadi táncosok, közöttük a későbbi Kalotaszegi Legényegylet táncgyűttes tagjai és mások.

¹¹⁶⁷ Tervezője Szakács Barnabás, Lépték-Terv.

¹¹⁶⁸ A mesterek Nyárszón kívül Sárvásárról, Bánffyhunadról, Méráról, Zsobokról, Mákóról, Mezőbándról és Budapestről érkeztek.

faragott kiskapuját az enyészettől megmentve, egy hátsó udvarról, a tüzelőnek szánt fa közül elkértük, felújítottuk és felállítottuk a kántori lak portáján.¹¹⁶⁹

Harmadik évben, 2008-ban a tábor átköltözött a főút mentén fekvő ikerközség, Sárvasár iskolaépületébe. (Természetes igény volt, hogy a projekt keretében nekik is épüljön valamilyen reprezentatív, a helyi népi építészeti értékeket reprezentáló épület, ne csak a szomszédos nyárszaiaknak.) Ekkor készült el az a harangtoronyra emlékeztető pavilon, amely a sárvasári középkori műemlék templom kertjében áll, és esténként díszkivilágítást kap az alája kiállított, felújított öreg tűzoltókocsival együtt. (Az az évi, népmese tematikájú tábor végére a gyerekekkel emlékeztető bábszínházi előadást állítottunk össze. A mesét a gyerekek maguk írták, a díszleteket, bábokat maguk festették, s a gyerekek maguk játszották el a szövevényes történetet.)

Negyedik évben, 2009-ben Nyárszó központjába épült egy, a kalotaszegi templomok négy fiatornyos tornyát idéző uzsonnázópavilon, padokkal, asztallal, amelyet a helyiek azóta is szívesen használnak. A pavilon faragott motívumai a közelében álló, azóta összedőlt Viski ház tornácának a faragását vette mintául. (Ady Endre Nyárszón lelkészkedő anyai ági dédapja, Viski Dániel [1789–1872] 50 éven át szolgált Nyárszón. Lásd 233. oldalon.) Mindamellet a gyerekek és férfiak körében is talán a legnagyobb örömet az a két éven át tartó projekt váltotta ki (2010, 2011), amikor a falu fölötti domboldal platóján egy kiegyenlített talajú, füves, (faragott elemekkel díszített kerítésű) focipályát hoztak létre, amely a falu társasági és sportéletében új lehetőségeket nyitott.

Ez az intenzív „akciójelenlét” számos olyan helyzetet teremtett, amely új dimenzióit mutatta meg az emberi kapcsolatoknak, az együttműködésnek, a közös alkotás minden örömeivel és elenyésző esetekben, konfliktusával együtt.¹¹⁷⁰ Mindamellet sokkal inkább az ellenkezője volt az általános tapasztalat a pozitív élmény, a közös cél és munka „összehozta” az embereket. Egy fárasztó nap végén, az elköltött vacsora és pohár pálinka után a közösségi kohéziót erősítette a falu közepén rakott táborút melletti nótázás a bánffyhungyadi prímás, Varga István Bodó, Kiscsipás játékaival kísérvé.

Ritkán van lehetősége egy kutatónak arra, hogy gyakorlatilag minden gyereket ismerjen egy faluban. A tábornak köszönhetően a gyerekek is éveken át ránk köszöntek az utcán, várakozóan kérdeztek rá a következő táborra.¹¹⁷¹ A két falu fiatalságát megismerve, érésüket szemmel követve lehetőségünk nyílt arra, hogy az iskola, a konfirmáció, a pálya- és párválasztás útjait, vagy például a mai közösségimédia-használatuk módjára is rálássunk. Tehát a gyerekes családokon, fiatalokon keresztül a helyi társadalom teljes

¹¹⁶⁹ A 2000-es évek elején egymás után kerültek tűzre a faragott kiskapuk, pedig egy fél évszázaddal korábban Nyárszó egyik fő néprajzi nevezetességeként tartották számon a faragott kiskapukat. Lásd: Csete 1990.

¹¹⁷⁰ Például egyéni érdek, emberi kényelmesség a projekt ellen dolgozhatott. A megfeszített szervezés és munka idegi terhet sem bírta mindenki egyenlőképpen. A lelkes közmunkára hívó, kisbíró által kidoboltatott felhívására sem reagált mindenki egyforma lelkesedéssel.

¹¹⁷¹ Gyermekünknek is a nyarak során át tartó nyári bandázások élménye a kertekben, szénáscsűrökben, határban, a jóság közelében olyan, a régi letűnt világok gyermekkorára emlékeztető szabadságélményt adott, amelyet a mai gyerekek, főleg városi környezetben nem tapasztalhatnak meg.

korosztályi spektrumát is látjuk, nemcsak a hagyományos etnográfiai kutatások adatközlőit, a nagy tudású, jó beszédű öregeket.

Az „akcióantropológiánk” egy másik különleges eseménye volt az a vállalkozás, amikor egy roma családnak segítettünk házat építeni. Terepmunkánk során, a kalotaszegi roma közösségek közül az egyik alszegi település magyar cigányzenész családjaival kerültünk a legközvetlenebb kapcsolatba, akiknek felmenői már a Herrmann Antal-féle közeli jegenyefürdői üdülőtelep látogatóinak is muzsikáltak a 19. század végén. Az érintett település cigány lakossága a főúttal párhuzamosan folyó patak partján lakik egy utcácskában, mintegy 2-300 méterre a település központjától. Egyik látogatásunk nem sokkal a patak áradása után történt. Ekkor mondta az egyik fiatalasszony, hogy hajléktalanná vált, elvitte a víz áradása a viskóját, amely a parthoz a legközelebb állt az épületek közül. Az asszony egyedül nevelte 11 éves lányát és egy újabb kapcsolatából származó 10 hónapos kisfiát. Kérte, hogy nézzük meg, hogyan „lakik” most. Elvezettet minket egy nagyobb bokorhoz, amelyre rá volt aggatva egy szakadozott nejlonfólia. Döbbenet konstataztuk, hogy a sárba letéve egy agyonázott, rothadó matracon hált az asszony a két gyermekével. Mellette pár nejlon zsákban a gyerekruhák, és egy 5-6 téglával körbekerített tűzrakó hely jelentette az otthonát a számára. Leült a penészes matraca szoptatni a csecsemőt. Az eső, a szél és a hideg ellen semmit se védett a lyukas nejlon fólia, a tocsogó sárban vizes volt minden.

A néprajzkutató ilyen helyzetben érezheti leginkább, hogy tereptapasztalatai közvetlenül hatnak az érzelmeire is, hogy tudományága nem csak elméleti jellegű tapasztalatokhoz juttatja. Közvetlenül találkozik olyan emberi tragédiákkal, reménytelen sorsokkal, amelyek már messze túlmutatnak a terepmunka tudományos értelemben vett szakmai horizontján. (Azt érzi, hogy a kutató nem függetlenítheti magát az általa vizsgált közösség vagy egyén helyzetétől, hogy felelősséggel tartozik. Az objektivitásra törekvő megfigyelőből egyidejűleg segíteni akaró, cselekvésre sarkallt embertársává válik az adatközlőjének.) Nyilvánvaló volt, hogy valamilyen módon segítenünk kell a fiatalasszonyt. A stratégia pár nap tépelődés után, a helyi (magyar származású) polgármester bevonásával alakult ki. Tervünk az volt, hogy egy kis egyosztatú téglaházat építtessünk a háromtagú családnak. Pénzgyűjtésbe fogtunk, amely az egész családi és baráti kapcsolathálónkat megmozgatta.¹¹⁷² Általában kéthetente jártunk le a településre ettől kezdve, és az addig összegyűlt pénzt ilyen időközönként adtuk át a polgármesternek. Ő egyszerre mindig csak egy mestert fogadott (a házépítés fázisainak megfelelően kőművest, ácsot stb.), és a helyi roma férfiakat hívta be közmunkára segéd munkásnak. Senki se tudta a faluból, a megsegített fiatalasszony se, hogy a pénzt mi gyűjtöttük (a saját fizetésünkéből is hozzátevé).¹¹⁷³ A polgármester kérésére és vele egyetértve úgy gondoltuk, hogy szerencsésebb nem elárulni a pénz forrását. A gyakori lelátogatá-

¹¹⁷² Az esetet pontosan leírtuk, és körbeküldtük a barátaink, ismerőseik körében e-mailen. Budapesttől Amerikáig kezdtek el adakozni az ismerősök, és az ismerősök ismerősei, tehát ismeretlenek is. Zömmel kisebb összegeket küldtek, de gyűlögetni kezdett a jótékonyságra felajánlott pénz.

¹¹⁷³ Természetesen nem is vágytunk arra, hogy ez kiderüljön, hiszen nem ezt tartottuk lényegesnek ebben a helyzetben. Ugyanakkor a polgármesternek kifejezett kérése volt, hogy ez ne is derüljön ki, mert mint kommentálta, attól tart, hogy „ha megtudják, akkor minden cigány család még aznap felgyűjti a putriját, mert úgy érzik, hogy nekik is jár ilyen új ház.”

375. kép: Készül az adományokból épített egyszobás ház az árvíz miatt fedél nélkül maradt családnak egy alszegi faluban. (Fotó: FÁ, 2004)

saink során egyre közelebbi kapcsolatba kerültünk a fiatalasszonnyal és családjával. A rokonszenvet fokozta, hogy legkisebb gyermekünk hónapra egyidős volt a fiatalasszony 10 hónapos kisfiával. Kérte, hogy legyünk a keresztszülei a kisfiának, amit mi örömmel vállaltunk is. Végül pár hónap leforgása alatt felépült a kis ház. Egyszobás, egyetlen helyiségből álló, mintegy 20 négyzetméteres épület lett, de téglából felhúzva, és betonlappal, szilárd burkolattal, működő nyílászárókkal, cseréptetővel, fűdémmel ellátva, kéményes füstelvezetésű tüzelővel készült el. Sajnos éppen mire felépült a házikó, addigra a fiatalasszonyt bűnsegédlet miatt börtönbe zárták. Éppen a kereszstelőre leutazva szembesültünk azzal a tragikus helyzettel, hogy a 10 hónapos csecsemőt elszakították tőle és állami gondozásba vették. A számára felépített házba csak a nagyobbik leánya költözött be az „előkerült” édesapjával, aki a fiatalasszony korábbi élettársa volt. Megkerestük a megyei RMDSZ vezetőjét, parlamenti képviselőt is, hogy tudna-e segíteni abban, hogy a csecsemő az édesanyja mellett lehessen a börtönben, de a politikus igyekezete ellenére sem találtunk megoldást erre. Az eset egyértelművé tette, hogy mennyire nehéz egy mélyszegénységben élő család életén egyéni eszközökkel könnyíteni, nemhogy magán a nyomorban élő közösségen segíteni. Érezhettük, hogy a terep hatott ránk, mi „visszahatottunk” a terepre, de a végeredmény ambivalens lett, bizonyos fokig zsákutcába futottunk.

A Kalotaszegen több mint két évtized alatt kialakított emberi kapcsolathálóink működésének számos más alkalommal is volt még rendhagyó hozadéka. Ezekben a helyzetekben szintén kiléptünk a kutatói „komfortzónából”, és más kultúraszervezői, kurátori, kultúrdiplomáciai feladatköröket is magunkra vállaltunk. Ezekről az eseményekről a vázlatos ismertetés inkább csak jelzi, hogy a terepismeret milyen sokrétűen hathat egy kutató tevékenységére, illetve megfordítva, a kutató hogyan tud visszahatni a terepre, az őt befogadó szűkebb vagy tágabb közösségre.

2005-ben lakóhelyünkön, a pomázi Magyar Vár Alapítvány *Kárpát-medence határok nélkül* című, néprajzi szimpóziummal párosított népművészeti táborában az az évi fő tematikának Kalotaszeget választottuk. A tábor, amelynek szervezésébe 2003-tól kapcsolódtunk be, minden évben más és más Kárpát-medencei néprajzi tájat állít a fókuszába, amely köré az előadásokat, zene, és táncoktatást, esti programokat, kézműves foglalkozásokat szervezik. A megismerendő vidékről adatközlőket, zenészeket, vezető értelmiségieket és táncgyűtteseket hívnak meg, hogy hitelesen mutassák be pátriájuk kultúráját, beszéljenek a helyi társadalomról, a táj múltjáról és jelenkori problémáiról. A Kalotaszeg-táborban többek között két híres kalotaszegi prímás (Czilika Gyuszi és Varga István Bodó, Kiscsipás) muzsikált, és az a fiatal, akkor még suhanckorú mérái táncoscsapat vett részt, akik 2017-ben megnyerték a *Fölszállott a páva* televíziós vetélkedőt. A mérái fiatalok éveken keresztül visszajártak, rendszeresen szerepeltek a Magyar Vár Táborban, de legelső fellépési lehetőségeik között volt például a fent említett 2006-os nyárszai játszókertavatási ünnepség is, és más, későbbi kalákatáborok, ahol a táncoktatásba is be-bekapcsolódtak. A táncsoport bevallottan úgy emlékszik vissza ezekre az alkalmakra, mint amely katalizátorai voltak a későbbi táncos pályafutásuknak. Az azóta felnőtt, egyetemmet végzett, beérett táncoscsapat indította el 2014-ben a *Kalotaszegi Ifjúsági Vándor Néptánc-tábor*ot, amelyet évente, váltakozó helyszínen, hol Nyárszón, hol Mérán (egyszer Magyargyerőmonostoron) rendeztek meg.¹¹⁷⁴ (Nyárszó kiválasztása nem volt véletlen, részben a fent említett korábbi alkalmak is alapozták meg az ő nyárszai helyismeretüket, kapcsolatrendszerüket.) A táborba legfőképpen a régióban, illetve Kolozsvárt élő kalotaszegi gyerekek és fiatalok jönnek, számuk mára már több százra tehető, akik a kalotaszegi zenével és táncsal alaposabban a tábor révén ismerkednek meg. Jelenleg ez a kiválóan szervezett tábor meghatározó módon alakítja a kalotaszegi fiatalok regionális identitását és térségi kapcsolathálóját. Jelentőségét nem lehet eléggé túlbecsülni.¹¹⁷⁵ (Nekünk is megnyugvást jelentett, hogy a táborszervezést egy dinamikus, tehetséges, tenni akaró fiatal generáció töretlen elszántsággal folytatja.)

Ugyancsak részben a meglévő kalotaszegi kapcsolatrendszerünket kamatoztattam a 2013. évi washingtoni *Smithsonian Folklife Festival* magyar programjának adatközlői

¹¹⁷⁴ A szervezők megegyeztek 2019-ben, hogy a kedvező adottságok miatt a Kalotaszegi Néptánc-tábor mindig Nyárszón lesz a jövőben.

¹¹⁷⁵ Az 1991-től minden évben megtartott, nemzetközileg is ismert *Kalotaszentkirályi Népzene és Néptánc Tábor* az idők folyamán egyre inkább a kalotaszegi zenei és tánc kultúra iránt érdeklődő „nagyközség” rendezvényévé vált, míg a *Kalotaszegi Ifjúsági Vándor Néptánc-tábor*ot elsősorban a helyi, kalotaszegi fiataloknak rendezik meg.

utazó csapatának összeállításakor.¹¹⁷⁶ A National Mallon két hétig zajló nagy sikerű fesztiválprogram 1,2 millió látogatót vonzott. A program logó- és designarculatának tervezésekor, néprajzi felvételeinkre támaszkodva a dizájnér (Kasza Dénes), a kalotaszegi pávás házőrzatok motívumát használta fel. A magyar program fesztiválfaluja épületeinek tervezésekor az organikus építészeti ikonikus magyar mesterének, Makovecz Imrének egykori tanítványa és munkatársa (Siklósi József) a kurátorral közös konzultációik eredménye alapján, szintén a kalotaszegi népi építészeti stílusjegyeit és a logóként választott pávamotívumot használta ihlető forrásként. A Washingtonba utazó adatközlő táncosok, zenészek, kézművesek között is voltak Kalotaszegről érkezettek, és a magyar fesztiválprogram öt helyszínén egész nap párhuzamosan futó műsoroknak is fontos része volt a kalotaszegi anyag bemutatása.

Ez így történt a 2018. évi, Múcsarnokban megrendezett nagyszabású kortárs kézműves kiállítás esetében, a *Kéz-Mű-Remek Népművészeti Nemzeti Szalon* kalotaszegi anyagának összegyűjtésekor is.¹¹⁷⁷ A kiállítás építését megelőzően, külön gyűjtőút alkalmával, a terepre utazva szólítottuk meg a kiállításon bemutatott, ma is alkotó, vagy a közelmúltban elhunyt kézművesmestereket. A Múcsarnok 12 termének egyike, a második terem a híres néprajzi tájak tovább élő hagyományával foglalkozott. A terem egyik felében az erdélyi tájak néhány példája jelent meg, közte kiemelten Kalotaszeg, a másik oldalon a kismagyarországi tájak, közülük a hasonlóan ikonikus Mezőkövesd. A terem két felében az installáció egy-egy parasztház képzetét idézte egy-egy hat méter széles faragott kalotaszegi pávás és matyó faragott oromzattal.¹¹⁷⁸ A két részre osztott kalotaszegi „házban” a térség altájai, az Alszeg-Felszeg és a Nádasmente mutatkozott be.¹¹⁷⁹ A helyi kapcsolatrendszer „működtetésére” jellemző, hogy az egyik, nemrégiben elhunyt nyárszai varróasszony hagyatékából származó vagdalásos textileket a fia családja Bécsből juttatta el a kiállításra.

¹¹⁷⁶ Fülemile Ágnes 2012–2013-ban a New York-i Balassi Intézet Magyar Kulturális Központ igazgatójaként magyar főkurátora volt a 2013. évi *Smithsonian Folklife Festival „Hungarian Heritage, Roots to Revival”* című magyar programjának. (Az igazgatói feladatot főként azért vállalta el, hogy a fesztiválszervezés irányítását néprajzkutatóként elláthassa, s így a szakmai szempontok megfelelően érvényesülhessenek ennél a fontos kultúradiplomáciai feladatnál.) A fesztiválról bővebben lásd: Fülemile 2014.

¹¹⁷⁷ A kiállítás szakmai és művészeti koncepcióért felelős kurátora szintén Fülemile Ágnes volt. Az erdélyi kiállítási anyag összeszedésében és berendezésében Tötszegi Tekla, a kolozsvári Néprajzi Múzeum kurátora és férje, Tötszegi András is segédkezett.

¹¹⁷⁸ A belsőépítészeti installációt Jakab Csaba építész tervezte, a deszkaoromzatokat Kiss Mátyás faragó készítette.

¹¹⁷⁹ A kiállításról bővebben lásd: Fülemile 2019.

Zárszó

Összességében megállapítható, hogy a tartós terepmunka során a kutató és az „adatköz-lők”, illetve a vizsgált közösség közötti interakció része és következménye, hogy számos esetben a kutató akarva vagy akaratlanul, elhatározott tudatos céllal vagy önkéntelenül, de segít, vagy segíteni próbál az emberek egyéni problémáinak megoldásában. Szívességet tesz, tanácsot ad, kapcsolatrendszerén keresztül elintézt dolgokat (gyógyszerbeszerzést, orvosi kezelést és egyéb adminisztratív ügyeket),¹¹⁸⁰ más esetben a közösség népművészeti vonatkozású rendezvényeinek megvalósításában nyújt szakmai segítséget. Előfordul, hogy országos, vagy épp nemzetközi jelentőségű, az országimázst alakító programba, fesztiválba, kiállításba „emeli be” a kalotaszegi népművészet egyes megnyilvánulásait. Ezáltal nemcsak kutatói munkásságával, de annak alkalmazott aspektusaival is hozzájárul, maga is egyik láncszemévé lesz a kalotaszegi népművészet mintegy 150 éve tartó folklorizációs folyamatának – s ez kétségtelen felelősséggel jár. Ily módon közvetve, közvetlenül visszahat a vizsgált közösségre, befolyásolja gondolkodásukat, alakítja az önmagukról alkotott képet.

A fentiekben leírt konkrét terepsituációk felidézése és a terepmunkamódszerek elhelyezése egy tágabb összehasonlító tudománytörténeti kontextusban úgy gondolom, hogy sok szempontból nem érdektelen. A néprajztudomány munkamódszerét más történeti és társadalomtudományoktól nemcsak kérdésfelvetései, problémalátása és szemlélete különbözteti meg, hanem a legfőbb adatgyűjtési módszere, a terepmunka, amelyről azt is lehet mondani, hogy ez „mesterségének címere”.

Erdemesnek tartom itt idézni egyetemi professzorunk, Sárkány Mihály sorait: „A néprajz terepen gyűjtött adatokra építve, azokat értelmezve lett tudománnyá sok más tudományhoz hasonlóan, ám számára a terepet nem a megsejmelhető táj vagy a kiásható lelet jelenti, hanem [...] emberek alkotják, akik egymással különböző szerveződési formákban érintkeznek. Látottak, hallottak a kiindulópontjai az interpretációknak, azaz az adatok különböző lehetséges célok szerinti összerendezésének [...], ezáltal összefüggések megállapításának, ami a tudományunk különféle teóriák jegyében történt iskoláit eredményezte. A látottak, hallottak pedig emberi szituációkból és szituációkról születnek...”¹¹⁸¹

A terepmunka módszertanának, ismeretelméletének és etikájának kérdése alapvető fontosságú a saját helyét, feladatát, tárgyát (és a tárgyhöz való viszonyulását) a tudományok rendszerében és a változó világban kereső tudományág számára. Az erről való gondolkodás egyben a néprajztudomány identitáskeresésének, szakmai megújulásának a záloga is.¹¹⁸²

¹¹⁸⁰ Volt alkalom, amikor a kutatók segítettek magyarországi egészségügyi ellátáshoz juttatni adatköz-lőiket, és azok rokonait, olykor nagyon súlyos betegségek orvoslására (fehérvérűség, cukorbetegség stb.). Ezeknek az eseteknek a bemutatása azonban érzékeny természetük miatt lehetetlen.

¹¹⁸¹ Sárkány 2017: 327.

¹¹⁸² Ezért is kezdeményezte egy a terepmunkáról szóló konferenciasorozat megrendezését az MTA BTK Néprajztudományi Intézete 2016 szeptemberében és 2017 februárjában, amelynek válogatott tanulmányai az intézet évkönyvének, az *Ethno-lore*-nak a 2016-os és 2017-es számában jelentek meg. (Mészáros – Vargyas 2016.; Balogh B. 2017.)

A terepmunka azonban nem csupán kutatási technika, hanem alapvető alkotó tapasztalata a néprajzi, antropológiai tudásnak.¹¹⁸³ A legtöbb kutatónak sajátos, egyedi viszonya van a terephez, amely az örök tanulás, a kreatív alkalmazkodás és interakció közege. (Természetesen e tanulási folyamatban a legtapasztaltabbak számára is elkerülhetetlenek a tévesztések, a terepen elkövetett hibák, amit a maga kárán tapasztal meg a gyűjtő.) Ugyanakkor szerencsés az a kutató, aki ráérez a „terep ízére”, s megtalálja benne a néprajztudomány „sava-borsát”, a különféle emberi élettapasztalatok belülről látásának és a gazdag emberi kapcsolatok kialakításának lehetőségét. A megtapasztalásnak, tudásnak ez az élő „matériája” az, amely miatt áldásként éljük meg, hogy hivatásunk lehet a néprajztudomány.

¹¹⁸³ Stocking 1992: 282.

fulemile.agnes_192_24

Összegzés

Kalotaszeg neve a magyar néprajzban és nemzeti kultúrában fogalom. A paraszti műveltség minden területén kimagaslót alkotó vidék népművészetét sajátos stílárís kifinomultság jellemzi.¹¹⁸⁴ Sok tényező együtthatásának eredménye, hogy a magyar népművészet „felfedezése” Kalotaszeg megismerésével és bemutatásával kezdődött, hogy a háziipar kibontakozása (részben) kalotaszegi gyökerű. Jelen értekezés a népművészetéről híressé vált táj külső és belső képének alakulásában közrejátszó tényezőket, a Kalotaszeg-imázs alakulásának konstruktív folyamatát, a szimbolikus értelmezési mező létrejöttét, ezzel szoros összefüggésben a regionális identitás kérdéskörét – többek között a kulturális kifejezések és a lokális és regionális identitás összefüggéseit –, a hagyomány használatának és a hagyományörzés módozatainak változásait elemzi tág társadalom- és kultúrtörténeti kontextusban, interdiszciplináris megközelítéssel.

Kalotaszeg tájának és népeletének festőiségét, a helyi kultúra jellegzetes stílusát a monarchia elit társadalma, a királyi udvar, a nemesi-értelmiségi körök és a művészvilágig a 19. század utolsó évtizedeiben fedezte föl. Kalotaszeg először divatos kultúrzarándokhelyé, a magyar néprajzi kutatás „tanműhelyé”, a szecessziós művészet ihletadó forrásává vált. Az elit érdeklődése által gerjesztett populáris népszerűsítés a vidék turisztikai felfedezését eredményezte. Az ekkor létrejött piacra termelő háziipar hálózata mind a mai napig fontos forrása néhány község megélhetésének, ami egy a külvilág felé nyitott, meglepően mobilis gazdasági magatartást is kifejlesztett, amely nem egy kalotaszegi közösség mentalitását a jelenben is meghatározza.

Ezzel összhangban, más néprajzi tájakhoz viszonyítva kiemelkedően jelentős a vidék „magas művészeti” reprezentációja, a különböző művészeti ágakban (az építések, festők, grafikusok, írók, fotósok és filmesek által) kialakított manifesztatív képe. Kalotaszeg nemcsak a művészeket ihlette meg, hanem tudományos kutatók generációit is inspirálta. A Kalotaszeg vizsgálati tárgyául választó kutatóknak (köztük nemcsak etnográfusok és muzeológusok, hanem földrajztudósok, nyelvészek, zenekutatók, történészek, művészettörténészek is vannak) elévülhetetlen szerepe volt tudományterületük intézménye-

¹¹⁸⁴ Elfogultság nélkül kijelenthető, hogy Kalotaszeg népművészetének komplexitásához kevés más példa mérhető. Gazdagon árnyalt kultúrájának minden ága – az építkezéstől a hímzésig, a viselettől a fafaragásig, a bútorfestéstől a templomművészetig, a népköltésztől a népzeneig és néptáncig –, a magyar és közép-európai paraszti műveltség egyik csúcsteljesítménye. A Kárpát-medence számos ismert néprajzi tája a népművészet egyes, vagy több ágában, vagy műfajában kiemelkedik ugyan, megvan kultúrájának a sajátosan jellemző, domináns fókusz, azonban ez távolról sem jelenti a kultúra egészének kimagasló reprezentativitását. Valahol például több alkotói figyelem fordult a textilkultúra és az öltözködés felé, amely árnyaltan kidolgozott, jelentésgazdag lehet, miközben a tánc és zene terén esetleg kevésbé tűnnek ki (pl. matyók, palócok) és fordítva, másutt a zenei és táncélet egyedi, kiteszedettebb, miközben a viselet jellegtelenebb (pl. az erdélyi Mezőség számos falva, Szatmár) és vannak települések, amelyek elsősorban a kézművességük egy-egy területéről váltak igazán ismertté. (pl. fazekasság: Csákvár, Mezőtúr, Tiszafüred, pásztorművészet: Bakony). Jellemzően ezek köré a markánsabb területek köré szerveződik egy-egy régió vagy település mai felújítás jellegű hagyományörzése is.

sülésében. Kalotaszeg a megszülető magyar néprajztudomány és a néprajzi muzeológia legkorábbi „kísérleti terepe” volt.¹¹⁸⁵

A paraszti tárgyi világ esztétikumát a 19. század második felében fedezték fel a korabeli ipari és világkiállítások révén és a múzeumi gyűjtemények alapításának lázában. A háziipar kérdése komoly művészetelméleti, tudományos, gazdasági, szociális és oktatási vitákat váltott ki, melyek részeként az elméleti-fogalmi tisztázás során megszületett a „népművészet” új keletű fogalma. A paraszti kultúra iránt megnyilvánuló hazai érdeklődés szoros összefüggésben állt a kor európai trendjeivel: a háziipari és iparművészeti törekvések és a nemzeti stílusú művészet megteremtésének sodrában létrejött a népművészet pozitív, eticizált, értéktöltetű fogalma. A magyarországi kontextusban a kalotaszegi táj és népélet sikeres popularizálása alapvetően járult hozzá magának a „népművészet” fogalmának a megformálásához, tematizálásához.

A háziipar, a helyi gazdaság- és turizmus fellendítését szorgalmazó elit, az értelmiségiek és az üzletemberek által kifejtett promóciója a vidéknek – a monarchia léptékéhez mérten is – kiemelkedően sikeres volt. Látogatták előkelők, közemberek, turisták, megörökítették tudósok, művészek. Kalotaszeg a 19. és 20. század fordulójának és a 20. század első két évtizedének művészeire a reveláció erejével hatott, és fontos ihlető forrásává vált a népművészet és a középkor formavilágából merítkező, a magyar nemzeti stílus kialakítását célzó törekvéseknek. A fent említett időszakban jelentős alkalmak, terek, reprezentatív bel- és külföldi bemutatkozások erősítették a vidék imázsának szimbolizmusát. Kalotaszeg idillinek látott, művészettel telített, esztétikus világa (már évekkel a Malonyay féle népművészet kötet 1907-es megjelenése előtt, de utána még inkább felerősödően) ikonikus megtestesülésévé, metaforájává vált mindazon értékeknek, amelyeket az ekkortájt Gödöllőre kiköltöző művészek, és egy fiatal, progresszív építési csoportosulás, a „Fiatalok” lenyűgözőnek találtak Ruskin, Morris és a preraffaeliták Magyarországot mintegy félévszázados késéssel elért gondolatkörében és a kortárs angol, finn és skandináv építészet és iparművészet szellemiségében. (A gödöllőiek és a Malonyay-vállalkozás első népművészet kötete, valamint a Fiatalok – legfőképpen Kós Károly tevékenysége – elválaszthatatlanul összeforrt a vidék hírnevével.)

Kalotaszeg népének ábrázolása, vagy egy-egy a helyi kultúrából kiemelt motívum (pl. torony) továbbgondolása és alkalmazása (bizonyos szituációkban és alkotóknál) az egész magyar nemzetet, annak spirituális, etikai és művészi alkotó erejét jelképezte a 19. és 20. század fordulóján, amikor a dualizmuskori Magyarország a saját identitását és nemzeti karakterét igyekezett definiálni és a nemzetközi folyamatok áramába is bekapcsolódva a nagyvilágnak demonstratív módon felmutatni.

Kalotaszeg már a trianoni traumát megelőzően szimbolikus tájjá vált, a népművészet ideáltípusát, a magyar „lélek” „teremtő” erejét, sőt a magyarság egészét testesítette meg,

¹¹⁸⁵ Kalotaszeg kiterjedt könyvészetének csupán a bibliográfiája is meghaladja a száz oldalt (Keszeg – Pozsony 2001). Kalotaszeg esetében tehát nemcsak a kultúra leírásának elsődleges, egyszerű szintje tölt meg könyvtárakat, hanem magának a kutatásnak, a kutatás által konstruált képnek a története, és e képnek a közgondolkodásra ható toposzai, továbbá ezek visszahatása a vidék belső folyamataira is gondos elemzést igényel (Fejős 1998).

és sokrétű jelentéskörében az „erdélyiség” fogalma is jelen volt. 1920 után ez utóbbi jelentéstartam vált kiemelten fontossá. A megcsonkított Magyarország számára az elvesztett „kincses” Erdély egyik fő szimbóluma Kalotaszeg lett, amelynek képzetét egykét, már korábban is közismertté vált „attribútummal” könnyen „elő lehetett hívni”. A kalotaszegi táj és népművészet képeinek ikonikussá vált, „bekeretezett” elemei – a hófödte hegycsúcsok, virágos kaszálók, négy fiatornyos kerített templomok, festett kazettás mennyezetek, kopjafás temetők, cifrán faragott házoromzatok, bivaly vontatta szekerek, posztórátétes szűrők, gyöngyös párták, vállfős ingek, muszujos nőalakok, a tánc és zene kivételesen virtuóz gazdagsága – mind-mind részei annak, hogy a közgondolkodásban Kalotaszeg nem csupán a magyar népművészet kiemelt példájává, hanem az „erdélyiség” esszenciájává és még tágabban az egész magyarság képzetét felidéző szimbólummá vált.

A több szálon futó elemzés más példák mellett többek között végigköveti egy konkrét motívum, a kalotaszegi torony építészeti és képzőművészeti megjelenésének ikonográfiáját. A szimbólummá válásnak az 1870-es évektől induló és napjainkig végigkísért folyamatában megfigyelhető a határozott funkcióhoz és régióhoz kötött alapvetően szakrális építészeti forma jelentéskörének gazdagodása. A két világháború között és a területi visszacsatolások idején a református egyháznak a kalotaszegi templomépítészet formái és mögöttes jelentései iránti nyitottsága máig ható kontextust teremtett e formavilág köré, amely az egyház identitás-reprezentációjának részévé vált.

Kalotaszeg mint Erdély szimbólum közérthetősége és emocionális ereje azonban nemcsak a református egyház, hanem a két világháború közötti tarumatizált magyarországi befogadó közeg egésze számára is nyilvánvaló volt. Ugyanakkor Kolozsvár szellemi erőterében a közvetlen szomszédságában lévő Kalotaszeg az erdélyi értelmiség két világháború közötti transzilvánizmusa számára is a magyar kulturális értékek felmutatásának élenjáró „terepe” volt.

Az elemzés kitér az 1940–1944-es rövid „kis magyar világ” szimbolizációs hatása, amikor Kalotaszeg a visszanyert Erdély értékeinek kvintesszenciájaként jelent meg. Észak-Erdély visszacsatolásával jelentősen felerősödött az Erdélyre irányuló figyelem. A magyarországi Erdély-képet a sajtópropaganda, a turizmus, a tudományos ismeretterjesztés, a művészet, hangsúlyosan a film és a divat is felmagasztalóan alakította. Ebben az 1940–1944 közötti – magyar nézőpontból megformált – archaizált, patriarkális és folklorizált Erdély-képben, a többévtizednyi előzményeknek megfelelően Kalotaszegnek (Székelyföld mellett)¹¹⁸⁶ kiemelkedően fontos szerep jutott. Az évkönyvek, kalendáriumok, útikönyvek, népszerűsítő kiadványok címlapjai igen gyakran a már ismert, bejáratott Kalotaszeg-attribútumokkal, vizuális toposzokkal utaltak Erdélyre. A korszak alkalmazott grafikai termésében feltűnő a Kalotaszeget megidéző emblematiszmus motívumok használata. A Kalotaszeg imáznak az 1940–44 közötti, a média és turizmus általi minden korábbinál hatékonyabb popularizálása egyben Kalotaszegnek, mint az egyik legfőbb Erdélyt megtestesítő jelképnek propaganda célokra történő fordítását, a politika általi

¹¹⁸⁶ Ablonczy 2009: 44, 56.

kihasználását is jelentette. A Trianon utáni magyar nemzeti önkép sérelmi kultuszának¹¹⁸⁷ a köztudatba mélyen beágyazódott elemei közé – a terület-visszacsatolásokkal – a régebb óta bevezetett Kalotaszeg toposzok újraértelmezve, triumfális szimbólumként, a heroizáló képi eszközök részeként került be, s ezáltal az össznemzeti küldetés értelmezési mezében újabb jelentésréteggel mélyítették Kalotaszeg szimbolizmusát.

Az 1948–49-es kommunista politikai fordulat utáni mintegy másfél évtizedben a határon túli magyarságról információ alig szűrődött be Magyarországra, a Kalotaszeg-ről alkotott kép lényegi elemekkel nem bővült, emléke csak elhomályosulhatott. Újrafelfedezését az 1960-as, 70-es években a Magyarország és Románia között meginduló utazások, majd az 1970-es évek elejétől kezdődően, és az 1980-as években felerősödően, a táncházmozgalom felhajtó ereje hozta el. A szocializmus időszakában mint „tisztá forráshoz” zárandokolt ide a táncházmozgalom első nemzedéke. A revival törekvések kiterjedésével, több kontinenst átívelő nemzetköziesítésével, karöltve a hivatásos és amatőr népművészeti mozgalom megerősödésével és intézményesülésével, valamint a helyi örökségesítési kezdeményezések szaporodásával, napjainkra Kalotaszeg zenei, tánc- és viseletkultúrája a legrepresentatívabb, legtöbbet idézett táji stílusává vált immáron nemcsak a magyar és nemzetközi táncművészeti szubkultúrájának, hanem egy ennél sokkal szélesebb Kárpát-medencei és diaszpóra magyar nyilvánosságnak is. Ennek megfelelően a színpadi és médiamegjelenése – beleértve a divat és popkulturális adaptációkat, valamint a közösségi médiát is – kiemelkedően magas.¹¹⁸⁸

Összességében elmondható, hogy a vidék hírnevének, regionális öntudatának megalkotásában a belső tényezők mellett a kívülről jövő érdeklődés meghatározó szerepet játszott és játszik ma is. A tárgyalt mintegy 170 évet átölelő időszakban a külső érdeklődés intenzitása, a vidék és a „nagyvilág” közötti interakció visszahatott a belső folyamatokra, növelte a saját kultúra reflektáltságát, segítette a hagyomány egyes kiemelt elemeinek felértékelődését és erősítette a megtartás és felújítás belső, öntudatos igényét. A kívülről megalkotott toposzok internalizálódtak és a mai napig alakítják a régió saját önképét, „különlegességének” tudatát (legalábbis a még lakosságukat megtartani tudó, életképes településeken). A kívülről jövő hatások és a hagyomány újra alkotása belső mozgatórugóinak egymást stimuláló kölcsönhatása helyezi a „Kalotaszeg-jelenséget” a hagyomány és a modernitás dinamikus összjátékának fókuszába.

Jelen munka interdiszciplináris megközelítéssel nemzetközi összehasonlító vizsgálja a híres történeti, néprajzi táj „sikertörténetének” összetett „forgatókönyvét”, a tájról konstruált toposzokat és az azokat formáló külső és belső tényezőket és aktorokat. Igyekszik megragadni többek között annak az eszmetörténeti folyamatnak a modellszerűségét, amely kontextusát és logikáját illetően párhuzamba állítható más kiemelkedő jelentőségű európai példákkal: ahogyan a 19. század második felében és a 20. század elején egyes rurális vidékek a tényleges etnográfiai jelentőségükön túlmenően is többlet-

¹¹⁸⁷ Zeidler 2002.

¹¹⁸⁸ Lásd: Balogh–Fülemile 2023: 347–398.

jelentést, kiemelt szimbolikus értelmezést kaptak, „nemzeti tájjá” váltak és beemelkedtek a nemzeti kultúra akkor formálódó tárházának rekvizitumai közé.

A Kalotaszeg-imázs alkotóelemeinek elemzése rámutat arra, hogy a sztereotipizálási folyamat során az egyes korszakok/csoportok nemzetépítéssel összefüggő aspirációi és narratívái milyen változó hangsúlyokat, árnyalatokat adtak a megrajzolt, „felmutatott” képnek. A disszertáció láttatja az érem másik oldalát is, azt hogy milyen folyamatokat indít el, hogyan hat a kívülről konstruált kép és mögöttes jelentései a táj belső „világára”, a regionális identitásra és a „hagyomány” használatának alakulására. A kalotaszegi példa diakron metszetei a jelenkori folyamatokkal párhuzamba állíthatóan, például szász-hús vagy éppen nyolcvan évvel ezelőtti modelljét adják – természetesen a saját koruk társadalomtörténeti közegében – az erőforrása való tudó, gazdaságilag is kiaknázzható imázsteremtésnek.

A szerző szándéka és reményei szerint az értekezés a táj körül létrejött jelképalkotó, jelentéstulajdonító konstrukciós folyamatok árnyalt és mélyreható elemzésével gazdagítja a regionális csoport- és identitásképzés történeti és kortárs folyamataiban szerepet játszó aspektusok vizsgálatát. Eredeti esettanulmányként egy modellszerűségében megragadott reprezentatív példa szempontgazdag analízisét kínálja, amely témafelvetéseivel és értelmezési keretével jelentősen hozzájárulhat egy táji csoport körül kialakuló reprezentációval és szimbolikus értelmezési mezővel foglalkozó kurrens szakmai diskurzusokhoz (mint például a nemzeti táj, nemzeti karakter, nemzeti stílus, népművészet fogalom, a népi kultúra képének nemzeti látószögű megszerkesztése, folklorizmus jelenségek, továbbá a regionális/lokális kultúra reflektált képe, az identitás, az örökségesítés és a lokalitás „újraateremtése” közötti kapcsolódások vizsgálata). Ugyanakkor egy olyan három évtizedes kutatómunka tapasztalatára épülő széles kontextusú szintézisnek, monografikus igénygel megírt összegzésnek fogható fel, amely hasonló volumenben eddig még nem készült magyar néprajzi tájról.

fulemile.agnes_192_24

Irodalom

ABLONCZY Balázs

- 2008 Védkunyhó. Idegenforgalmi fejlesztés és nemzetépítés Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között. *Történelmi Szemle*, 50. 4. 507–533.
- 2009 Promoting Tourism: Hungarian Nation-Building Policies in Northern Transylvania 1940–1944. *Hungarian Studies Review*, XXXVI. 1–2. 39–63.

ADAMSON, Kevin

- 1995 The Political Functions of Ethnic Conflict: Transylvania in Rumanian Politics. In: Crăciun, Maria – Ghitta, Ovidiu (eds.): *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. 381–398. Cluj.

A. GERGELY András

- 1997 A térszerveződés szimbolikus üzenetei. Térátélés és politika a kilencvenes évek elején. In: Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság: Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. 287–304. Budapest: Scientia Humana.

ALBERT Ferenc

- 2000 Falu és modernizáció. *Erdélyi Múzeum*, LXII. 3–4. 164–184.

ALBERT Réka

- 1997 *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Központ.
- 2004 „Te a magyarnak képe vagy nagy rónaságunk!”, avagy a nemzeti tér táji reprezentációja. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Ritiig*. 81–95. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- 2009 Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére. *Korall* 37. 26–40.

ALMÁSI István

- 1997 Bartók után Magyargyerőmonostoron. *Néprajzi látóhatár*, VI. 1–4. 483–493. (Európából Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére.)
- 2001 Bogdán János népdalgyűjtése 1906-ban. *Néprajzi Látóhatár*, X. 1–4. 255–262.
- 2009 Bartók erdélyi magyar népzene kutatásai. In: Almási István: *A népzene jegyében. Válogatott írások*. 34–40. Kolozsvár: Az Európai tanulmányok Alapítvány Kiadója.

ALMÁSI István – BOGDÁN János

- 2003 *Monostori sugár torony. Bogdán János magyargyerőmonostori népdalgyűjtése 1906-ban*. Közzéteszi: Almási István. (Kriza Könyvtár) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi társaság.

ALMÁSI István – OLOSZ Katalin

- 1969 *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó.

ANDERSON, Benedict

- 1983 *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

ANDERSON, Robert T.

- 1965 Studies in Peasant Life. *Biennial Review of Anthropology*, 82–83.

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 1965 *A sárköziek gazdálkodása a 18. és 19. században*. Pécs: Janus Pannonius Múzeum, Pécs. (Dunántúli Dolgozatok – A Pécsi Janus Pannonius Múzeum Kiadványai 3.)

A jelképpé vált táj – Kalotaszeg

- 1973 Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. *Tiszatáj*, 27. 8. 105–110.
- 1973 *A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt*. Budapest: Vízügyi Dokumentációs és Tájékoztató Iroda. (Vízügyi Történeti Füzetek 6.)
- ANDRÁSFALVY Bertalan – NÉMETH Pálné
- 1982 *Sárközi hímzések régen és ma*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- ANDRÁSFALVY Bertalan – VADÓC Kálmán (szerk.)
- 1967 *A Sárköz népművészete*. Szekszárd: Tolna Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya.
- ANGHELYI Judit
- 2012 Magyar kiállítás a londoni Earl's Court-ban 1908-ban. *Opus Mixtum I. A Centrart Egyesület évkönyve*, 58–65.
- ANTAL Ildikó
- 2016 Szucságról – 2015-ben. *Korunk*, XXVIII. 1. 52–68.
- APPLEGATE, Celia
- 1990 *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*. Los Angeles: University of California Press.
- ARADI József
- 1981 Bartók – elfejtett alternatíva? *Korunk*, XL. 3. 185–188.
- ASZALÓS György – BORNEMISZA József – BORNEMISZA Elemér
- 1928 *Az Alsójárai Református Egyházközség története a Politikai Község történetével kapcsolatban*. (Kézirat)
- ASSMANN, Jan
- 1992 *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Verlag C. H. Beck.
- 1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- 2008 Idegenség az ókori Egyiptomban. In: Assman, Jan: *Uralom és üdvösség: Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*. 263–293. Budapest: Atlantisz.
- ASSMANN, Jan – CZAPLICKA, John
- 1995 Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, Spring – Summer, 1995, No. 65, *Cultural History/ Cultural Studies* (Spring – Summer, 1995), 125–133. (Duke University Press).
- ASSMANN, Aleida
- 2008 Transformations between History and Memory. *Social Research*, SPRING 2008, Vol. 75, No. 1, Collective Memory and Collective Identity (SPRING 2008), 49–72. (The Johns Hopkins University Press).
- AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBEN
- 1901 *Magyarország VII. kötete. Délkeleti Magyarország, Erdély és a szomszédos hegyvidékek*. (Többek közreműködésével.) Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.
- ÁCS Lipót
- 1905 „Sárközi hímzések” s néhány szó a népies házi iparról. *Magyar Iparművészet* VIII. 4. 193–197.
- BAKU, Eszter
- 2016 Theory and Practice. Protestant Church Architecture between the Two World Wars. *Architectura Hungariae*, XV. 3. 133–146.

- BALASSA Iván
2003 *A szomszédos országok magyarjainak néprajza*. Budapest: Planétás.
- BALASSA M. Iván
2011 *A székegykapu*. Budapest: Terc Kft. (Népi Kultúra).
2016 *Székegykapuk régen és ma*. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum.
- BALÁZS Éva
1939 *Kolozs megye kialakulása*. Budapest: Egyetemi Nyomda, (Település és népiségtörténeti értekezések 3.)
- BALI János
2022 *A magyar nemzet etnológiája*. Budapest: ELTE BTK.
- BALI János – KORZENSZKY Tamás
2010 Mundruc Népfocitorna. Jegyzetek a foci és a néptánc kapcsolatának társadalomtudományos magyarázatához. *Folkrádió*. Internetes honlap: <https://folkradio.hu/hir/4609>. (Letöltés: 2019. 11. 17.)
- BALIBAR, Etienne
1991 The Nation form. History and Ideology. In: Etienne Balibar – Immanuel Wallerstein: *Race. Nation, Class. Ambiguous Identities*. 86–106. London – New York: Verso.
- BALIBAR, Etienne – WALLERSTEIN, Immanuel
1991 *Race. Nation, Class. Ambiguous Identities*. 86–106. London – New York: Verso.
- BALOGH Balázs
1998 Egy körösfői árus kereskedelmi kapcsolatrendszere. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. 207–215.
2004 Local Village Tourism in „Kalotaszeg” Region after 1990. The Example of Village of Kalotaszentkirály (Șâncraiu, Romania). In: Cseri, Miklós – Fejős, Zoltán – Szarvas, Zsuzsa (eds.): *Touristic Construction and Consumption of Cultures. 8th Finnish-Hungarian Ethnological Symposium*. 175–182. Budapest–Szentendre: Hungarian Ethnographical Society; Hungarian Open-Air Museum – Museum of Ethnography.
2009 Egy férfigeneráció sorsa Tápon a téjeszesítéstől napjainkig. In: Berta Péter – Hop-pál Mihály (szerk.): *Ethno-lore* (MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve) XXVI. 289–325.
2010a Az amerikai magyarok óhazaképe. In: Bali, János – Báti, Anikó – Kiss, Réka (szerk.): *Inde Aurum – Inde Vinum – Inde Salutem*. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára. 429–437. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék.
2010b Lifestyle, Identity, and Visions of the Future of Hungarian-American Communities in Western Pennsylvania. *Hungarian Heritage*, 11. 1–2. 19–33.
2017 A néprajzi terepmunka kérdései. *Ethno-lore* (MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve) XXXIV. 9–14.
2023 A román hatalmi nyomással szembeni ellenállóképesség a két világháború között Kalotaszegen. *Ethno-lore* (A HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve) XL. 123–152.
- BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes
1998 Vázlat Kalotaszeg jelenkori társadalmáról. *Limes*, 4. 1. 135–158.
2001 Adatok Kalotaszentkirály és Zentelke téjeszesítés előtti paraszti gazdálkodásához. In: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. 145–156. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

- 2004a Erdőalja. Adalékok egy kevésbé ismert erdélyi kistáj meghatározásához. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, Feketén Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. I. kötet. 365–390. Budapest: L'Harmattan. (Kultúrák Keresztútján).
- 2004b *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Néprajzi Tanulmányok).
- 2005 Kalotaszegi adatok a romániai rendszerváltozás utáni egyéni gazdálkodásról. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. 219–228. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- 2006 Turning inward or Forging New Ties: Social Strategies in Diaspora Communities on the Periphery of the Historical Hungarian Region of Kalotaszeg (Zona Călăteii) in Transylvania. In: Balogh, Balázs – Ilyés, Zoltán (eds): *Perspectives of Diaspora Existence: Hungarian Diasporas in the Carpathian Basin – Historical and Current Contexts of a Specific Diaspora Interpretation and Its Aspects of Ethnic Minority Protection*. 187–226. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2007 Elzárkózás és kapcsolatkeresés. Szórványközösségek eltérő magatartásmodelljei egy nagy múltú erdélyi magyar táj, Kalotaszeg peremén. In: Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. 150–169. Budapest: Lucidus Kiadó.
- 2008a „... az utókor is borzadjon meg olvasásán! – A Kalotaszegi Egyházmegye Esperesi Hivatala 20. századi iratanyagának társadalomtörténeti tanulságai. In: Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat*. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei. 361–393. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete, L'Harmattan. (Documentatio Ethnographica 23.)
- 2008b Cultural Alternatives, Youth and Grassroots Resistance in Socialist Hungary – The Folk Dance and Music Revival. *Hungarian Studies*, 22. 1–2. 43–62.
- 2012 Mapping Regional Structures as Outlined and Produced by a System of Marriage Ties. *Acta Ethnographica Hungarica*, 57. 1. 91–126.
- 2017 Adatok Kalotaszeg szórványosodásához a református iratanyagok tükrében (Magyargerőmonostor a két világháború között). In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd: Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. 295–303. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum Egyesület.
- 2019 Jelenlét, kapcsolattartás és terepmunka módszerek a változó Kalotaszegen. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. 31–60. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. (Kriza Könyvek 45.)
- 2020 Reprezentáció és reprezentativitás. Lépésváltás és léptékváltás a (kalotaszegi) hagyományörzés módozataiban. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században*. 19–61. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. (Kriza Könyvek 47.)
- 2021 A „svájci villa” típusú építkezés divatjának hatása Kalotaszegen. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Videkiség és vidékkutatások a Kárpát-medencében*. 251–283. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. (Kriza Könyvek 48.)

- 2023 *Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen. Fejezetek egy emblematis néprajzi táj jelképpé válásának történeti, társadalmi folyamatairól.* Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet. (Életmód és tradíció 18.)
- BALOGH Ilona
- 1933 *Magyar fatornyok. Ungarische Holztürme.* Budapest: Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem; Karcag: Kertész József Könyvnyomdája. (A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Classica Archaeologiai Intézetének dolgozatai 17.)
- 1944 Az erdélyi fatemplomok kutatásának mai állása. In: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok.* 2. kötet. 491–529. Budapest: Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet – Atheneum.
- BÁLINT Zoltán
- 1908 Londoni levél. Az earl's court-i magyar kiállítás és egyebek. *A Ház – Építészeti havi folyóirat*, I. 1. 82–84.
- BÁNYFY Miklós, Gróf
- 1933 Kós Károlynak. *Erdélyi Helikon*, VI. 10. 673.
- 1934 *Megszámláltattál...* Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh.
- 1937 És hijjával találtattál... Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh.
- 1940 *Darabokra szaggattatol...* Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh.
- BÁNYAI Balázs
- 2013 Szenvedély és reprezentáció. Zichy Jenő gróf vadászatai és kastélyai. In: Bányai Balázs – Kovács Eleonóra (szerk.): *A „Zichy-expedíció”.* 133–166. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum. (A Szent István Király Múzeum Közleményei 48.)
- BÁNYAI Balázs – KOVÁCS Eleonóra
- 2013 A „Zichy-expedíció”. In: Bányai Balázs – Kovács Eleonóra (szerk.): *A „Zichy-expedíció”* 6–53. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum. (A Szent István Király Múzeum Közleményei 48.)
- BARABÁS Jenő (főszerk.)
- 1987–1992 *Magyar Néprajzi Atlasz. I–IX.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1989 A délnyugat-dunántúli mikrorégiók kutatásáról. In: Barabás Jenő (szerk.): *Kapcsolatrendszerek a Délnyugat-Dunántúlon.* Budapest: ELTE BTK Néprajz. (Néprajzi Tanulmányok 5–9.)
- BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor
- 1987 *Magyar népi építészet.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- BARANYAI Zsolt
- 1989 Kalotaszegi életképek. Gyarmathy Zsigáné irodalmi működése. *Ethnographia* C. 1–4. 232–242.
- BARAZSULY Viktória Adrienn
- 2017 Templom, hegyek, vállfűs ing. Erdély képi reprezentációja 1941-es turisztikai plakátokon. In: P. Kovács Klára – Pál Emese (szerk.): *Képváltás.* 249–274. Kolozsvár: Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány – Erdélyi Múzeum Egyesület.
- BARNA Gábor
- 2011 Népi kultúra - nemzeti kultúra - nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Kultúra és identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus plenáris*

A jelképpé vált táj – Kalotaszeg

- előadásai. Debrecen, 2006. augusztus 22–26. 61–85. Budapest: Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság.
- BARDOLY István
- 2017 Amikor Kós Károly templomot vett – Bővített lábjegyzet néhány MOB-irathoz. *Enigma, Művészetelméleti folyóirat*, XXIV. 92. 156–164.
- BARTH, Fredrik
- 1969 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Oslo: Universitetsforlaget.
- 1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 7. 1. 3–25.
- BARTHA Ákos
- 2014 A népi szociográfia elmélete és gyakorlata: Kovács Imre és A néma forradalom. *Szociológiai Szemle*, 24. 2. 116–138.
- BARTHES, Roland
- 1977 *Image, Music, Text. Essay*. London: Fontana Press.
- 2013 History and Sociology of Clothing: Some Methodological Observations. In: Roland Barthes: *The Language of Fashion* (edited by Andy Stafford and Michael Carter), London and New York: Bloomsbury.
- BAROSS Károly – NÉMETH József
- 1893 *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.
- BARTÓK Béla
- 1924 *A magyar népdal*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
- 1946 *Önéletrajz, Írások a zenéről*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán
- 1923 *Erdélyi magyarság. Népdalok*. Közzé teszik Bartók Béla és Kodály Zoltán. Budapest: Népies Irodalmi Társaság, Rózsavölgyi és Társa.
- BAUSINGER, Hermann
- 1961 *Volkskultur in der technischen Welt*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer. [magyarul: Népi kultúra a technika korszakában. 1995 Budapest: Osiris-Századvég.]
- 1965 „Volksideologie und Volksforschung: Zur nationalsozialistischen Volkskunde.” *Zeitschrift für Volkskunde* 61: 177–204.
- 1966 Zur Kritik der Folklorismuskritik. In: *Populus Revisus. Beiträge zur Erforschung der Gegenwart*. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 61–75. [magyarul: A folklorizmus-kritika bírálatához. In: Hermann Bausinger: *Az újrarajzolt nép*. (Folcloristica 7.) Vál.: Voigt Vilmos. Szerk.: Verebélyi Kincső. 1982, Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 79–95.]
- 1969a Folklorismus in Europa: Eine Umfrage. *Zeitschrift für Volkskunde*, 65. 1–8. 9–55.
- 1969b Kritik der Tradition: Anmerkungen zur Situation der Volkskunde. *Zeitschrift für Volkskunde*, 65. évf. II. sz. 232–250. [magyarul: A hagyomány kritikája. Megjegyzések a néprajz helyzetéhez. In: Tálasi István (szerk.): *Néprajzi szöveggyűjtemény*. 1. köt. 1982, Budapest: Tankönyvkiadó, 9–27.]
- 1970 Zur Problematik historischer Volkskunde. In: *Abschied vom Volksleben. Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts d. Universität Tübingen*, vol. 27. 155–172. [magyarul: A történeti néprajztudomány kérdésköréhez. In: Hermann Bausinger: *Az újrarajzolt nép*. (Folcloristica 7.) Vál.: Voigt Vilmos. Szerk.: Verebélyi Kincső. 1982, Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 143–167.]

- 1994 "Nazi Folk Ideology and Folk Research." In: Dow, James R. – Lixfeld, Hannjost (szerk.): *The Nazification of an Academic Discipline: Folklore in the Third Reich*. 11–33. Bloomington: Indiana University Press.
- BÁRDI Nándor
- 1997 A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio – Kisebbségi Szemle*, 8. 2. 32–67.
- BÁTKY Zsigmond
- 1900 Tamás Kata, a bánffy-hunyady „nótafa”. (Adatok a népies divat változásaihoz). *Néprajzi Értesítő*, I. 2. 26–27.
- 1904 Adatok a kópjafákhoz. *Néprajzi Értesítő*, V. 3–4. 107–110.
- 1906 Útmutató Néprajzi Múzeumok szervezésére. (Múzeumi és könyvtári kézikönyvek). Budapest: A Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája.
- BEJINARIU, Mircea – DEJEU, Zamfir – MÎRZA, Traian – PETRESCU, Gheorghe – SZENIK Ilona
- 1978 *Folclor muzical din zona Huedin / Huedin [Bánffyhungad] környéki népzene*. Cluj-Napoca: CCES Cluj – Conservatorul de Muzică Gheorghe Dima.
- BELLÁK Gábor
- 1986 A historizmus és a szecesszió népművészet-felfogása. In: Éri Gyöngyi – O. Jobbágyi Zsuzsa (szerk.): *Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914*. 21–27. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat.
- BELLER Manfred – LEERSSEN, Joep
- 2007 *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Amsterdam: Brill.
- BENCSEK Vrinda
- 2018 *Kalotaszentkirály-Zentelke táncagyományai, táncos szokásai (az 1930-as évektől az 1970-es évekig)*. (Kézirat, szakdolgozat) Szegedi Tudományegyetem BTK Néprajz szak (Táncantropológia, Táncfolklorisztika szakirány).
- BENKŐ István
- 1905 Körösfő. *Művészet*, IV. 4. 250–254.
- BENKŐ Samu
- 1978 *Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal*. Kolozsvár: Kriterion.
- BERDE Béla
- 1914 *A Kolozs megyei Szucság község története*. Budapest.
- BERDE Mária
- 1922 Gyarmaty Zsigáné hagyatékáról. *Páosztortúz*, VIII. 16. 381–382.
- BERECZKY Kálmán – Dr. CZOMA Lászlóné
- 1996 *Egy újra felfedezett építőművész. Szeghalmy Bálint élete és életműve*. Hévíz: Hévíz Kultúrájáért Alapítvány. (Hévízi Könyvtár 9.)
- BICZÓ, Gábor (szerk.)
- 2004 *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen: Csokonai Kiadó, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék.
- BÍRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna
- 1991 A „hargitaiság”. Egy régió kultúraépítési gyakorlatáról. *Átmenetek. A mindennapi élet antropológiája*, 1991. 2. 2. 195–210.

- 1993 Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely*, 1. 2. 57–85.
- 2017 Szimbolikus térhasználat változó szerepben. *Replika*, 105. 5. („Változó Székelyföld” tematikus blokk) 147–161.
- BLOMSTER, Anna Jenny Katarina
- 2016 *In a Red Little Cottage: Icons of Identity and Nation in Sweden*. (PhD disszertáció), University of California, Los Angeles, (https://escholarship.org/content/qt0j25f2jn/qt0j25f2jn_noSplash_9fd166da31f0477d6c2ac1bee0e062a9.pdf). (Letöltés: 2024. 02. 12.)
- BODÓ Julianna (szerk.)
- 2000 *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Csíkszereda: Pro-Print.
- BODÓ Péter
- 2022a Erős vár Kispesten – Kilencvenöt éves a kispesti evangélikus templom. *PestBuda*, 2022. május 22. https://pestbuda.hu/cikk/20220522_eros_var_kispesten_kilencvenot_eves_a_kispesti_evangelikus_templom. (Letöltés: 2023. 03. 12.)
- 2022b Egy kis Erdély Budapest szélén – Rákosmente evangélikus templomai. *PestBuda*, 2022. december 24. https://pestbuda.hu/cikk/20221224_egy_kis_erdely_budapest_szelen_rakosmente_evangelikus_templomai. (Letöltés: 2023. 02. 18.)
- BÓDI Jenő – PUSZTAI Bertalan
- 2016 A vágygazdaság forrásvidékei. A turizmus (médiá)reprezentációi a globális áramlatok terében. *Replika*, 1–2. 7–9.
- BÓDI Jenő – PUSZTAI Bertalan (szerk.)
- 2012 *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat – PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék – SZTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék.
- BOÉR Hunor – VÁRALLYAY Réka
- 2012 *Kós Károly Székely Nemzeti Múzeuma*. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum.
- BOGATYREV, Peter
- 1971 *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia*. The Hague – Paris: Mouton.
- BOKOR Imre
- 1916 A kalotaszegi faművéség pusztulása. *Magyar Iparművészet*, XIX. 105–108.
- BOLDIZSÁR Zeyk Imre
- 2016 *A 125 éves tordaszentlászlói kórusmozgalom antológiája*. Kolozsvár: Tordaszentlászlói Kalotaszegi Tájélmúzeum, Idea nyomda.
- BONA Gábor
- 1999 *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest: Heraldika Kiadó.
- BORSOS Balázs
- 2011 A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében I–II. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- BORSOS, Béla
- 2017 Post Industrialist Pioneers. Gyűrűfű: An Ecological Anthropological Experiment. *Acta Ethnographica Hungarica*, 62. 1. 89–104.
- BOURDIEU, Pierre
- 1985 Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1. 1. 7–22.

- 2003 „Participant Objectivation”. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 9. 281–294.
- BOURGOIN, Jules
1880 *Grammaire élémentaire de l’ornement*. Paris.
- BÖKÖNYI, Sándor – HOFER, Tamás – KISZELY, István – SZÉPE, György – MADAY, Bela C.
1970 On Hungarian Anthropology. *Current Anthropology*, 11. 1. 61–65.
- BRAUDEL, Fernand
1969 *Ecrits sur l’histoire*. 15–38. Paris: Flammarion.
1990 *The Identity of France. Volume II. People and Production*. New York: HarperCollins Publishers.
1995 History and the Social Sciences: The Longue Durée. In: Revel, Jacques – Hunt, Lynn: *Histories. French Constructions of the Past*. (Postwar French Thought, Volume I.) Chapter: Braudel’s Emphasis on the Long Term. 115–145. New York: The New Press. (Eredeti publikálás: Histoires at sciences sociales: La longue durée, Annales ESC 13., 1958, 725–753.)
- BRUBAKER, Rogers
1996 *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge UK: Cambridge University Press.
2006 *Ethnicity without Groups*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- BRUBAKER, Rogers – FEISCHMIDT, Margit – FOX, Jon – GRANCEA, Liana
2006 *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton: Princeton University Press.
- BUDAY György
1936 *Szegedi kis kalendárium 1937*. (Buday György fametszeteivel.) Szeged: Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, Szeged Városi Nyomda Rt.
- BUNCE, Michael
1994 *The Countryside Ideal. Anglo-American Images of Landscape*. London, New York: Routledge.
- BUNYITAY Vincze
1883 *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. Második Kötet. Káptalanok, monostorok a püspökség alapításától az 1566. évig*. Budapest: Franklin-Társulat nyomdája.
1884 *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. Harmadik Kötet. Egyházak a püspökség alapításától az 1566. évig*. Nagyvárad: Váradi püspökség.
- BURKE, Peter
1978 *Popular Culture in Early Modern Europe*. New York: New York University Press.
1984 A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. *Ethnographia* 95. 362–373.
1992 Overture: the New History, its Past and its Future. In: Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. 1–24. University Park: The Pennsylvania State University Press.
- BURNS, Peter M. – Cathy PALMER – Jo-Anne LESTER (Eds.)
2010 *Tourism and Visual Culture, 1–2*. Wallingford – Cambridge, MA: CABI.
- BUZÁS-FEKETE Mária
2020 Kalotaszegi Magyar Napok. *Művelődés*, közművelődési havilap melléklete 2020/2. Bánffyhunyad és vidéke, 8–12.

- CARTON, Sydney [ROZSNYAY Kálmán]
1900 Walter Crane Kalotaszegen. *Új Idők*, VI. 46. (november 11.) 432–433. (illusztrációk: 421., 424., 429., 430., 436.)
- CERRONI-LONG, E. L.
1995 Introduction: Insider or Native Anthropology? *Annals of Anthropological Practice*, 16, 1. Special Issue: Insider Anthropology, January 1995. 1–16.
- CHAUNU, Pierre
1986 *Au cœur religieux de l'histoire*. Paris: Perrin.
- CHOLNOKY Jenő
é. n. [1941] *Erdélyi képek*. (A Földrajzi Társaság Könyvtára.) Budapest: Franklin–Társulat.
- CÎMPIAN, Felicia Elena
2002a *Bisericile de lemn din zonele Călatei, Gilăului, Hășdatelor și Clujului. Aspecte istorico-etnografice și arhitectură tradițională*. Cluj Napoca: Risoprint.
2002b *Pictura și elementele decorative în bisericile de lemn din zonele Călatei, Gilăului, Hășdatelor și Clujului*. Cluj Napoca: Risoprint.
- CLIFFORD, James
1992 „Travelling Cultures.” In: Grossberg, Lawrence – Nelson, Cary – Treichler, Paula (eds): *Cultural Studies*. 96–116. New York: Routledge.
- COHEN, Eric
2004 *Contemporary Tourism – Diversity and Change*. Amsterdam: Elsevier.
- COLFER, Carol J. – COLFER, Michael A.
1978 Inside Bushler Bay: Lifeways in Counterpoint. *Rural Sociology*, 42. 2. 204–220.
- COSSE, Victor
1867a Les Costumes de l'empire d'Autriche. In: Ducuing, François (ed.): *L'Exposition universelle de 1867 illustrée: publication internationale autorisée par la Commission impériale*. I. 326–330. Paris.
1867b Chalet de la Blanchisserie. In: Ducuing, François (ed.): *L'Exposition universelle de 1867 illustrée: publication internationale autorisée par la Commission impériale*. II. 422. Paris.
- CRISTACHE-PANAIT, Ioana
1969 „Bisericile de lemn de pe valea Almașului”. *Monumente Istorice. Studii și lucrări de restaurare*. 1969: 131–145.
- CROWLEY, David
2001 “Finding Poland in the Margins: The Case of the Zakopane Style,” *Journal of Design History*, vol. 14, no. 2. 105–116.
- CSÁNKI Dezső
1913 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Budapest: MTA.
- CSEH, Fruzsina
2021 Reviving Authenticity Through Traditional Crafts and Folk Art in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica*, 66. 2. 581–618.
- CSETE Balázs
1942 Temetés a kalotaszegi Nyárszón. *Ethnographia*, LIII. 3–4. 200–215.
1990 *Kalotaszegi fafaragások*. Budapest: Néprajzi Múzeum. (A Néprajzi Múzeum tudománytörténeti kiadványsorozata 3.)
- CSURGÓ, Bernadett – JÁNOSI, Csongor – JUHÁSZ, Katalin – SIRUTAVIČIUS, Vladas – PINTILESCU, Corneliu
2018 Folklore Revivalism and Ethnography: Alternatives to Everyday Culture. In: Apor, Balázs – Apor, Péter – Horváth, Sándor (eds): *The Handbook of COURAGE. Cultural*

- Opposition and its Heritage in Eastern Europe.* Budapest: Institute of History, RCH, MTA.
- CZAKÓ Elemér
- 1902 A torinói kiállítás. *Magyar Iparművészet*, V. 4. (július) 145–168.
- 1905 *Interieur kiállítás a Műbarátok körében.* (Katalógus.) Budapest: Hornyánszky Viktor nyomdája.
- 1908 Fiatal építészek. *Magyar iparművészet*, XI. 3. 120–125.
- CZAKÓ Elemér – GYÖRGYI Kálmán
- 1930 *A magyaros ízlés. Szemelvények a magyar háziipar, népművészet és iparművészet formakincséből.* Budapest: Könyvbarátok Szövetsége, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- CZUCZA Emma
- 2007 Áttelepülésem és első pápai éveim. (*Naplórészlet 1918–1936*). Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár. (Jókai füzetek 52.)
- 2010 Naplórészlet a boldog gyermekkortól 1918-ig Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár. (Jókai füzetek 65.)
- CZUCZOR Gergely – FOGARASI János
- 1862 *A magyar nyelv szótára.* Pest: MTA.
- DABROWSKI, Patrice M.
- 2008 “Constructing a Polish Landscape: The Example of the Carpathian Frontier,” *Austrian History Yearbook* 39. 45–65.
- DAHL, Gudrun
- 1998 Wildflowers, Nationalism and the Swedish Law of Commons. *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology*, 2. 3. 281–302.
- DAJASZÁSZYNÉ DIETZ Vilma
- 1952 Adatok a matyó íróasszonyok életéhez. *Ethnographia*, LXIII. 139–149.
- 1953 *Mezőkövesdi hímzésminták.* Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó. (Magyar Népművészet XVIII.)
- 1956 A mezőkövesdi kuzsu. *Néprajzi Értesítő*, XXXVIII. 61–82.
- 1959–1961 Mezőkövesdi kötények. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* III. 95–101.
- DAJASZÁSZYNÉ DIETZ Vilma – PALOTAY Gertrúd
- 1942 Kalotaszegi keresztöltéses gallér- és kézelőminták. *Közlemények az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, II. 2. 100–141.
- DANA, William. S. B.
- 1913 *The Swiss Chalet Book. A minute analysis and reproduction of the chalets of Switzerland, obtained by a special visit to that country, its architects and its chalet homes.* New York: Comstock.
- DANIELS, Morna
- 2013 Paris National and International Exhibitions from 1798 to 1900: A Finding-List of British Library Holdings. *Electronic British Library Journal*, 2013, Article 6. 1–49.
- DARÓCZI Ferenc
- 1936 Egy kalotaszegi falu. *Magyar Népegészségügyi Szemle*, IV. 11. 225–238.
- DÁVID Gyula (főszerk.)
- 1994 *Romániai magyar irodalmi lexikon: Szépirodalom, közirás, tudományos irodalom, művelődés III.* (Kh–M). Főszerk. Bukarest: Kriterion. <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/k2.htm>, (Letöltés: 2021. 05. 18.)

DEBRECZENI László

- 1928 A kolozsvár monostori-úti református templom. *Pásztortűz*, XIV. 1. 10–13., XIV. 2. 34–37.
- 1929 *Erdélyi református templomok és tornyok*. Kolozsvár: Erdélyi Ref. Egyházkerület Irat-terjesztése.
- 1930 Emlékezés Kalotaszeg nagyasszonyára. [Gyarmathy Zsigáné.] *Pásztortűz*, XVI. 8. 177–178.
- 1968 Kós Károly építészeti és műemlékvédő munkássága egyházunkban. *Református Szemle* (Kolozsvár), LXI. 1–2. 43–53.

DEJEU, Zamfir

- 1976 *Folclor muzical de pe Valea Drăganului*. Cluj-Napoca: C.I.C.P.M.A.M. Cluj.
- 1993 Feciorește românește – un dans distinct din zona Huedin. [Feciorește-Românește. Bánffyhyunad környékének önálló tánc típusa]. In: *AF Anuarul Arhivei de Folclor XII–XIV* (1991–1993), 247–256. Cluj-Napoca: Editura Academiei Române.
- 2000 *Dansuri tradiționale din Transilvania. (Tipologie)*. Cluj-Napoca: Editura Clusium.

DELLY SZABÓ Géza

- 1925 *Eredeti székely-csángó és kalotaszegi népdalok*. (Férfikarra alkalmazta és a Magyar Dalos Szövetségnek ajánlja Delly Szabó Géza. Kolozsvár.
- 1927 *Eredeti székely-csángó és kalotaszegi népdalok*. I–VI. Kolozsvár.
- 1927–1932 *Székely csángó és kalotaszegi népdalok énekhangra zongora kísérettel*. I–V. füzet. Kolozsvár: Gutenberg dal- és zeneegylet.
- 1935–1936 *Nótabokréta. 77 eredeti magyar, székely, csángó és kalotaszegi népdal vegyeskarra*. I–V. Kolozsvár.

DEMÉNY János (szerk.)

- 1955 *Bartók Béla levelei*. Budapest: Zeneműkiadó.

DENEKE, Bernhard

- 1962 Die Entdeckung der Volkunst für das Kunstgewerbe. *Zeitschrift für Volkskunde*, 60. 2. 168–201.
- 1980 Hogyan fedezték fel a népművészetet az iparművészet számára. *Folcloristica*, 4–5. 5–59.

DIÓSZEGI László

- 2008 Historic Moments of Hungarian Folk Dance: From the Gyöngyösbokréta to the Dance Movement. *Hungarian Studies*, 22. 1–2. 3–8.

DIÓSZEGI László (szerk.)

- 2009 *Moldvai csángók és a változó világ*. Budapest: Teleki László Alapítvány.

DMITRIEVA, Marina

- 2018 Zwischen Idylle und Kommerz – Die Wiederbelebung der Hausindustrie in den Künstlerkolonien Gödöllő und Abramcevo. *ICOMOS, Hefte des Deutschen Nationalkomitees* LXIV. 97–108.

DOBROSSY István

- 2000 Az Ávas 20. századi jelképei: a kilátók története. In: Dobrossy István (szerk.) *Miskolc írásban és képekben* 7. 105–114. Miskolc: Miskolci Idegenforgalmi és Kulturális Iroda, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Borsodi Nyomda Kft.

DOBSZAY László – SZENDREI Janka

- 1988 *A Magyar Népdaltípusok Katalógusa – stílusok szerint rendezve. I.* Budapest: MTA Zenetudományi Intézet.

DOMOKOS Mariann

2012 Gyulai Pál folklórgyűjtése és meseköltészete. *Ethno-lore* (Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve), XXIX. 281–312.

2015 *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből.* Budapest: Akadémiai Kiadó. (Néprajzi Tanulmányok).

DOW, James R. – BOCKHORN, Olaf

2004 *The Study of European Ethnology in Austria.* Burlington, VT: Ashgate Publishing.

DOW, James R. – LIXFELD, Hannjost

1986 Introduction. In: Dow, James R. – Lixfeld, Hannjost (szerk.): *German Volkskunde. A Decade of Theoretical Confrontation, Debate and Reorientation (1967–1977).* 1–25., Bloomington: Indiana University Press.

DOW, James R. – LIXFELD, Hannjost (szerk.)

1986 *German Volkskunde. A Decade of Theoretical Confrontation, Debate and Reorientation (1967–1977).* Bloomington: Indiana University Press.

1994 *The Nazification of an Academic Discipline: Folklore in the Third Reich.* Bloomington: Indiana University Press.

DÓKA Krisztina

2011 *A magyar táncfolklór átalakulása (1896–1945).* (PhD disszertáció) ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Magyar és összehasonlító folklorisztika doktori program.

2022 A „népi kultúra” képének megszerkesztése Magyarországon az 1920-as években. In: Dóka Krisztina (szerk.): *Múltidéző. Írások a magyar népi kultúráról és örökségéről.* (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 54). 279–320. Budapest Magyarságkutató Intézet.

DÖMÖTÖR István

1904 Ruskin nálunk. *Magyar Iparművészet*, VII. 1. 24., 33., 34.

DREXLER Dóra

2010 *Táj és értelmezés. A táj jelentésváltozásának összehasonlító kultúrtörténeti vizsgálata Anglia, Franciaország, Németország és Magyarország példáján.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

DUCHÁČEK, Milan

2019 Slovaks on Display. Otherness of the ‘Eastern Brothers’ at the Czechoslovak Ethnographic Exhibition in Prague 1895. *Acta Ethnographica Hungarica* 64. 1. 177–199.

DUCUING, François

1867 *L’Exposition universelle de 1867 illustrée: publication internationale autorisée par la Commission impériale.* Paris.

DUNĂRE, Nicolae

1964 A juhartás, illetve pásztorkodás hagyományos típusai a románoknál. *Ethnographia*, LXXV. 247–272.

EGYED Ákos

2004 *Az erdélyi magyarság történetéből 1790–1914.* Kolozsvár: Erdélyi Múzeum–Egyesület. (Erdélyi Tudományos Füzetek 243.)

EISENLOHR, J. F.

1853 *Die Holzbauten des Schwarzwaldes.* Karlsruhe: Veith.

ELEK Artúr

1912 Undi Mariska művészete. *Magyar Iparművészet*, XV. 2. 41–46.

A jelképpé vált táj – Kalotaszeg

ENGEL Pál

- 1982 Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok*, 116. 5. 880–922.

EPLÉNYI Anna

- 2012 *Kalotaszeg tájkarakter-elemzése*. Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Táj-építészeti és Tájökológiai Doktori Iskola.

ERCSEI Judit – KESZEG Vilmos – POZSONY Ferenc (szerk.)

- 2001 *Kalotaszeg bibliográfiája*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. (Kriza Könyvek 9.)

ERDŐDI Mihály

- 1941 *A felszabadult Erdély*. Budapest: Athenaeum.

ERNYEY, Gyula (ed.)

- 1999 *Britain and Hungary. Contacts in Architecture and Design during the nineteenth and twentieth Century. Essays and Studies*. 1–3. Budapest: Hungarian University of Craft and Design.

ERŐSS Ágnes

- 2018 *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája*. (PhD-disszertáció.) ELTE Földtudományi Doktori Iskola.

ETNOLÓGIAI ADATTÁR, Néprajzi Múzeum

- 1943 Válaszok falutörténeti kérdőívre. Országos Magyar Cserkészmozgalom, Teleki Pál Portya, 1943. 2. Jelentés 40–78 lap. (kézirat) EA 21591.

FABIAN, Johannes

- 1983 *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object*. New York: Columbia University Press.
- 2006 World Anthropologies Questions. In: Ribeiro, Gustavo Lins – Escobar, Arturo (eds): *World Anthropologies Disciplinary Transformations within Systems of Power*. Wenner-Gren International Symposium Series. 281–296. Oxford – New York: Berg.

FABÓ Beáta – ANTHONY Gall:

- 2014 „Napkeletről jöttem nagy palotás rakott városba kerültem”. *Kós Károly világa 1907–1914*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára. (Építészettörténeti Kiadványok)

FALKE, Jacob

- 1873 *Die Kunstindustrie auf der Wiener Weltausstellung*. Wien: Gerold Verlag.
- 1878 *Zur Cultur und Kunst – Studien*. VII. fejezet: Die nationale Hausindustrie. 287–323. Wien: Gerold Verlag.

FARAGÓ József

- 2001 Gunda Béla, a Kolozsvári Magyar Tudományegyetem néprajzi professzora. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 9. 42–48.

FARAGÓ József – NAGY Jenő – VÁMSZER Géza

- 1977 *Kalotaszegi magyar népviselet (1949–1950)*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

FARKAS, Judit

- 2017 'Very Little Heroes' History and Roots of the Eco-Village Movement. *Acta Ethnographica Hungarica*, 62. 1. 69–87.

FARKAS Zoltán

- 1936 Majovszky Pál. *Nyugat*, XXIX. 1. 83.

FÁBIÁN Gyula

- 1934 Magyaros divatrajzok. *Magyar Iparművészet*, XXXVII. 165–166., 169–172.

F. DÓZSA Katalin

- 1989 A Muskáti c. kézimunkaújság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években. *Ethnographia*, 100. 1. 329–341.

F. DÓZSA Katalin (szerk.)

- 2004 *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között 1873–1920.* Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.

FEISCHMIDT Margit

- 2003 Szimbolikus konfliktusok és párhuzamos nemzetépítés. Az erdélyi nemzeti rítusokról és diskurzusokról a kolozsvári Mátyás szobor körüli 1992-es konfliktus példáján. In: A. Gergely A. (szerk.): *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. 112–125. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- 2008 The Hungarian Transylvania: Symbolic Reconstruction of Lost Territories. *Hungarian Studies*, 22. 1–2. 119–133.

FEISCHMIDT, Margit (szerk.)

- 2005 *Erdély (de)konstrukciók.* Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék.

FEISCHMIDT Margit – BRUBAKER, Rogers

- 1999 Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak 150 éves évfordulója. Magyarországon, Romániában és Szlovákiában. *Replika*, 37. (szeptember) 57–67.

FEJŐS Zoltán

- 1991 Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. 143–158. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1998 Kalotaszeg története. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. 5–11.
- 2000 Bátky Zsigmond Kalotaszegen. *Ethnographia*, 111. 1–2. 177–212.
- 2005 *Boldogképek.* Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 2006 A „népművészet” a 19–20. századfordulóján – kutatás- és fogalomtörténeti jegyzetek. In: Örinyé Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. 117–127. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.
- 2019 Tárgyak nemzeti mundérban. „Magyar specialitások” és háziipar Amerikában az első világháború előtt. *Ethnographia*, 130. 361–417.
- 2020 *Néprajz és muzeológia. Tudománytörténeti megközelítés.* Budapest: L'Harmattan – TIT Kossuth Klub – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.

FEJŐS Zoltán (szerk.)

- 1998 *A turizmus mint kulturális rendszer.* Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 2006 *Huska József, a rajzoló gyűjtő.* Kiállítási katalógus. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 2007 A fotografált folklór és a folklór jellegű fotográfia. A boldogi példa. In: Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és vizuális kultúra*. 19–42.
- 2011 *Színre vitt helyek. Tanulmányok.* (Tabula könyvek 11.), Budapest: Néprajzi Múzeum.

FEJŐS Zoltán – PUSZTAI Bertalan (szerk.)

- 2008 *Az egzotikum. Tanulmányok.* Budapest – Szeged: Néprajzi Múzeum, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék (Tabula könyvek 9.)

FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt (szerk.)

- 2000 *Turizmus és kommunikáció. Tanulmányok.* Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék.
- 2002 *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéből.* Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék.

A jelképpé vált táj – Kalotaszeg

- 2003 *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata.* Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék.
- FEKETE Albert
- 2004a A Sztánai Műhely. *Művelődés*, LVII. 5. 4–6.
 - 2004b A Sztánai Műhely naplójából. *Művelődés*, LVII. 6. 6–7.
- FEKETE Károly
- 1998 Vetélkedők, kórustalálkozók. A Ríszeg-hegyi találkozók hiteles története. *Kalotaszeg* (Új sorozat), IX. 5. 226–227.
- FÉL Edit
- 1943 Délszláv kölcsönhatások a Sárköz népviseletében. *Délvidéki Szemle*, II. 67–75.
 - 1950 Women's Clothing in the Sárköz. *Folia Ethnographica*, II. 1. 19–54.
 - 1952a Ujabb szempontok a viselet kutatásához. A test technikája. *Ethnographia*, LXIII. 408–415.
 - 1983a „A maga kultúráját vizsgáló kutató: tapasztalatok és módszerek.” Szimpozion a Musée de l'Homme-ban. Párizs. 1982. november 12–14. *Ethnographia*, XCIV. 477–478.
 - 1983b *Le vinaigre et le fiel : la vie d'une paysanne hongroise par Margit Gari*. Paris: Plon; Budapest: Corvina.
 - 1991 Női ruházatkódás a Sárközben. *Ethnographia*, 102. 9–49.
 - 1991a A saját kultúrájában kutató etnológus. *Ethnographia*, 102. 3. 1–8.
 - 1991b Összegező visszatekintés a paraszti társadalom kutatására (3 képpel). *Ethnographia*, 102. 3. 168–180. (Hagyatékban maradt kézirat Hofer Tamás szerkesztésében.)
- FÉL, Edit – HOFER, Tamás
- 1969a A kalotaszentkirályi kelengye I., Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására. *Néprajzi Értesítő*, LI. 15–36.
 - 1969b *Proper Peasants – Traditional Life in a Hungarian Village*. Wenner Gren Foundation for Anthropological Research, Inc. – Budapest: Corvina. (Viking Fund Publications in Anthropology 46.)
 - 1972 *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt: Eine ethnographische Untersuchung über das ungarische Dorf Átány*. Göttingen: Schwartz.
 - 1974 *Geräte der Átányer Bauern*. Kopenhagen: Gyldendal; Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 1975 A matyó hímzés alakulása és a matyó népművészet stíluskorszakai. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XIII–XIV. Miskolc, 433–453.
 - 1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest: Balassi Kiadó.
 - 2001 Vázlat a matyókról. In: Fél Edit: *Régi falusi társadalmak*. 297–315. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- FERENCZINÉ SEDLMAYR Krisztina
- 2006 Magyaros ruhamozgalom az 1930-as években. In: *Folia Historica*, (A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve) XXIV. 2005–2006, 131–177. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- FETZER János Ferencz
- 1896 Régi fatemplomok Szilágy megyében. *Archeologiai Értesítő*, XVI. 3. 243–248.
- FIELHAUER, Helmut P.
- 1988 *Von der Heimatkunde zur Alltagsforschung. Beiträge zur Währinger Kulturgeschichte*. (Beiträge zur Volkskunde und Kulturanalyse 2), Wien: Institut für Volkskunde.

- FLETCHER, Margaret – LE QUESNE, Rose
 1892 *Sketches of life and character in Hungary, by Margaret Fletcher, with illustrations by Rose Le Quesne*. London: Swan Sonnenschein & Co.; New York: Macmillan & Co.
- FLÓRIÁN Mária
 1990 A sárközi szóttos története. *Ethnographia*, CI. 194–256.
- FOSZTÓ László
 2007 *Born again in postsocialist Romania: Ritual, personhood, and conversion among the Roma in a Transylvanian village*. Dissertation, Philosophischen Fakultät Martin Luther Universität Halle – Wittenberg. (https://www.academia.edu/10154584/Born_again_in_postsocialist_Romania_Ritual_personhood_and_conversion_among_the_Roma_in_a_Transylvanian_village. (Letöltés: 2021. 02. 15.)
- FOUCAULT, Michel
 1969 *What is an Author?* (lecture)
- FURU Árpád
 2020 Kalotaszeg népi építésze. Budapest: Exit Kiadó.
- FÜGEDI János
 1995 Lenthangsúlyos kalotaszegi. Néptáncgyűjtések Kalotaszeg – Felszegen. *Folkmagazin*, II. 2. 4.
- FÜGEDI Márta
 1989 A matyó lakodalom néprajzi látványossággá válása. *Ethnographia*, C. 313–328.
 1994 A gödöllői művésztelep és a matyó népművészet. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXII. Miskolc, 417–428.
 1996 A matyó „népművészet” felfedezése. *Ethnographia* 107. 1–2. 175–188.
 1997 *Mítosz és valóság: A matyó népművészet*. Officina Musei 6. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
 1999 „Das unterhaltsame Exoticum”: die Rolle einiger ungarischer Volksgruppen im Fremdenverkehr der Zwischenkriegsjahre, *Acta Ethnographica Hungarica* 44, 323–340.
 2000 The Discovery of Matyó Folk Art. *Hungarian Heritage*, 1. 1–2. 9–18.
 2001 *Reprezentáns népcsoportok a 19–20. század fordulójának népművészet-képében*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. 15–21.
- FÜLEMILE Ágnes
 1991 Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon – az I. világháborútól napjainkig. *Ethnographia*, 102. 50–78.
 1996 Történeti idő és emlékezés egy kétnemzetiségű kalotaszegi közösségben. Kalotaszentkirály és Zentelke ikerközség. *Regio*, 7. 1. 64–87.
 1998 A skót nemzeti viselet és Skócia turisztikai képe. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer: tanulmányok*. 57–74, Budapest: Néprajzi Múzeum.
 2000 Kalotaszentkirály-Zentelke. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII*. 955–965. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 2014 *Magyar Örökség Washingtonban – A 2013. évi Smithsonian Folklife Festival magyar programja – Hungarian Heritage: Roots to Revival The Hungarian Program of the 2013 Smithsonian Folklife Festival, Washington, D.C.* Budapest: Balassi Intézet – MTA BTK.
 2016 2013. évi Smithsonian Folklife Festival – Hungarian Heritage – Roots to Revival. In: Jászberényi Melinda – Zátori Anita – Ásványi Katalin (szerk.): *Fesztiválturizmus*. 289–306. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- 2018 Népművészeti örökség és hagyományörzés Magyarországon. Folk Art Heritage and Traditions in Hungary. In: Götz Eszter (szerk.): *Kéz/Mű/Remek Nemzeti Szalon 2018 Népművészet. Hand/Craft/Art National Salon 2018 – Folk Art*. 45–77. Budapest: Műcsarnok Nonprofit Kft.
- 2019 Kéz/Mű/Remek kiállítás a Műcsarnokban – a kurátor szemszögéből (Népművészeti Nemzeti Szalon 2018). *Ethnographia*, 130. 614–668.
- 2020a Magyar közösségek – népművészeti örökség – kulturális emlékezet és önzonosság-tudat. In: Simai Mihály – Lukács Eszter (szerk.): *Az ENSZ jövője a széteső világban*. 191–210. Budapest: Magyar ENSZ Társaság.
- 2020b Social Change, Dress and Identity Observations on the Disintegration of Peasant Culture as Exemplified by Rural Women's Clothing in Hungary from the First World War to the End of the Kádár Era Socialism. *Acta Ethnographica Hungarica*, 65. 1. 107–186.
- 2020c Öltözködés és nemzeti identitás – A horvát nemzeti viselet a 19. századi Habsburg Monarchiában. *Ethno-lore* (A BTK Néprajztudományi Intézet Évkönyve) 465–584.
- 2021 Monarchs in National Dress – Sartorial Expressions of National Image in the Representational Practices of 19th-Century European Courts. *Acta Ethnographica Hungarica* 66. 2. 439–495.
- 2023 A kalotaszegi toronymotívum mint ikonikus építészeti jelkép. In: Ament-Kovács, Bence – Eitler, Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet 25–162.
- FÜLEMILE Ágnes – BALOGH Balázs
- 1998 Vázlat Kalotaszeg jelenkori társadalmáról. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. 151–172.
- 2004 An Emblematic Ethnographic Region in Transylvania (Erdély). Kalotaszeg in between Tradition and Modernity. *Hungarian Heritage*, 5. 1–2. 56–73.
- 2005 Kalotaszegi adatok a romániai rendszerváltozás utáni egyéni gazdálkodásról. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. 219–228. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- FÜLÖP Hajnalka
- 1998 „Indul Pestre.” „Elementek Balatonra.” Egy vállalkozási lehetőség a Nádas-mentén. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. 193–206.
- FRYKMAN, Jonas – LÖFGREN, Orvar
- 1987 *Culture Builders: A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick, London: Rutgers University Press.
- GAAL György
- 1993 *Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdászatig*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. (Erdélyi Tudományos Füzetek 214.)
- 1999 A Jósika család kriptája a Házsongárdi temetőben. *Helikon*, 10. 7. 13–17.
- 2012 Gróf Bánffy Miklós: főúri életpálya a politika és a művészetek jegyében. Egy EME-al-elnök portréja. *Erdélyi Múzeum*, LXXIV. 2. 114–134.
- GAGYI József
- 2004 *Örökített székegykapu. Környezetek, örökség, örökségesítés egy székegyföldi faluban az ezredfordulón*. Marosvásárhely: Mentor

- GAJDOS Gusztáv
 1995 Magyar sikerek a világkiállításokon (1851–1992). In: Dr. Vámos Éva – Dr. Kovács Gy. István – Dr. Turi Istvánné (szerk.): *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből*. 39–42. Budapest: Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, Tudomány- és Technikatörténeti Bizottság.
- GAL, Susan
 1991 Bartok's Funeral. Representation of Europe in Hungarian Political Rhetoric. *American Ethnologist*, 18. 3. 440–458.
- GALL, Anthony
 2002 *Kós Károly és Műhelye – tanulmány és adattár*. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- GASKELL, Ivan
 1992 History of Images. In: Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. 168–192. Pennsylvania: Penn State University Press.
- GAZDA Klára
 1998 *A székelly népviselet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 2001 A romániai magyar népművészetkutatásról. (Problémák, módszerek, eredmények). *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 9. 83–120.
- GÁBOR Eszter
 2011 *A Malonyay villa*. http://lajtaarchiv.hu/wp-content/uploads/2011/04/Gabor_Eszter_Malonyay_villa.pdf. (Letöltés: 2021. 03. 05.)
- GÁL István
 1967 Walter Crane kalotaszegi rajzai. *Ethnographia*, LXXVIII. 577–584.
- GÁSPÁR Gyula
 1941 *A visszatért Erdély útikönyve*. Budapest: Franklin Társulat.
- GEERTZ, Clifford
 1974 „From the Native's Point of View”: On the Nature of Anthropological Understanding”. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 28. 1. 26–45.
 1988 *Works and Lives: The Anthropologist as Author*. Stanford: Stanford University Press.
- GELLÉR Katalin
 1982 Az Undi testvérek Gödöllőn. In: Szíj Béla (szerk.): *Gödöllőiek, szentendreiek. Művészettörténeti tanulmányok*. 35–40. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. (Studia Comitatus 10.)
 1999 A gödöllői művésztelep vezető mestereinek tervei a marosvásárhelyi Kultúrpalota számára. *Ars Hungarica*, 27. 2. 353–374.
- GELLÉR Katalin – KESERŐ Katalin
 1987 *A gödöllői művésztelep*. Budapest: Corvina.
- GELLÉR Katalin – G. MERVÁ Mária – ÖRINÉ NAGY Cecília (szerk.)
 2003 *A gödöllői művésztelep 1901–1920*. Gödöllő: Városi Múzeum.
- GELLNER, Ernest
 1983 *Nations and Nationalism*. Oxford UK, Cambridge USA: Blackwell.
- GERLÓCZY Márton
 2017 *Mikecs Anna: Altató*. Budapest: Scolar Kiadó.
- GEÖCZE Sarolta
 1903 *Ruskin élete és tanítása*. Budapest: Athenaeum.

- GERŐ Ödön
1908 Újabb nemzeti stílus. *A HÁZ – Építészeti havi folyóirat*, I. 1. 49–53.
- GIORDANO, Christian
1997 Affiliation, Exclusion and National State: „Ethnic Discourses” and Minorities in East Central Europe. In: Wicker, Hans Rudolf (ed.): *Rethinking Nationalism and Ethnicity*. 175–192. Oxford – New York.
- GLADBACH, Ernst
1868 *Der Schweizer Holzstyl in seinen cantonalen und constructiven Verschiedenheiten verglichend dargestellt mit Holzbauten Deutschlands*. Darmstadt: Carl Koehler’s Verlag.
- GOETHE, Johann Wolfgang
1881 *Letters from Switzerland, and travels in Italy*. („by Johann Wolfgang von Goethe translated by the Rev. A. J. W. Morrison, M.A. originally published as part of the auto-biography of Goethe. Truth and Poetry: from my own life. volume II.”) London: George Bell & sons, York street, Covent Garden. (<https://www.gutenberg.org/cache/epub/53205/pg53205-images.html>. (Letöltés: 2024. 01. 20.)
- GOTHÁRD Zsigmond
1942 Községi középületek építése Erdélyben. *Építész – A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet negyedévi szemléje*, 2. 1–4. 63–66.
- GOTTGETREU, R.
1882 *Lehrbuch der Hochbau-Konstruktionen. Zweiter Theil. Die Arbeiten des Zimmermannes (Holz-Konstruktionen)*. Berlin: Ernst & Korn.
- GÖTZ Eszter (szerk.)
2018 *Kéz/mű/remek. Nemzeti Szalon 2018. Népművészet*. Katalógus. Budapest: Műcsarnok Nonprofit Kft.
- GRABURN, Nelson – GRAVARI-BARBAS, Maria (szerk.)
2016 *Tourism Imaginaries at the Disciplinary Crossroads: Place, Practice, Media*. (New Directions in Tourism Analysis books). Abingdon, Oxon – New York: Routledge.
- GRABURN, Nelson – GRAVARI-BARBAS, Maria – STASZAK, Jean-Francois (szerk.)
2022 *Tourism Fictions, Simulacra and Virtualities*. London – New York: Routledge.
- GRABURN, Nelson – SALAZAR, Noel B. (szerk.)
2014 *Tourism Imaginaries: Anthropological Approaches*. London: Berghahn.
- GRAFFENRIED, C. A. von – STÜRLER, L. R.
1844 *Architecture Suisse ou choix des maisons rustiques des alpes du canton de Berne*. Bern: Bourgdorfer.
- GRÁFIK Imre
1997 A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdetei. *Néprajzi Értesítő*, 79. 3. 19–45.
- GREENHOUSE, Carol J.
1985 Anthropology at Home: Whose Home? *Human Organization*, 44. 3. (Fall 1985), 261–264. (Society for Applied Anthropology)
- G. SZABÓ Zoltán
1998 Korpos György Pál lakóháza Körösfőn. *Néprajzi Értesítő*, 80. 117–132.
2006 A „népművészet felfedezése „Zichy István életútjában (1901–1910). In: Viszóczy Ilona (szerk.): *Eredmények és feladatok a matyóság néprajzi kutatásában*. Miskolc-Mezőkövesd: Herman Ottó Múzeum. 110–119.

- 2007 *Curriculum Vitae Gróf Zichy István élete és munkássága*. Budapest: Néprajzi Múzeum. (Series Historica Ethnographiae 14.)
- GUNST, Péter
- 1976 The Comparative Impact of Industrialization on Western and Eastern European Agriculture in the 19th and Early 20th Centuries. *Agrártörténeti Szemle Supplementum* 15–36.
- 1989 Agrarian Systems of Central and Eastern Europe, In: Chirot, Daniel (ed): *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics & Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. 53–92. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- GYALÓKAY Jenő
- 1938 *Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán*. Budapest: Franklin Társulat.
- GYARMATI János
- 2020 *A gyűjtés rabszolgája. A múzeumalapító Xántus János és az osztrák-magyar expedíció*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- GYARMATHY Zsigáné
- 1885a Kalotaszegi szoba a kiállításon. *Magyar Bazár*, XX. 10. 74.
- 1885b Kalotaszegről. *Ellenzék*, VI. 139. 3. (június 19. Kolozsvár).
- 1887 Pár szó a M. Bazár olvasóihoz. *Magyar Bazár*, XXII. 6. 42.
- 1891 *A havasok alján. Elbeszélések a kalotaszegi népeletről*. Budapest: Singer és Wolfner.
- 1895a A királyváró nép. *Vasárnapi Ujság*, XLII. 38. 622.
- 1895b Kalotaszegi képek. *Vasárnapi Ujság*, XLII. 41. 671.
- 1895c Kalotaszegi lakodalom. *Vasárnapi Ujság*, XLII. 38. 625–626., (valamint képek: 628, 629.)
- 1896 *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából. Részlet Mária Valéria Főhercegasszony Ő cs. és kir. Fenségeinek keletkezéséből*. Budapest: Franklin – Társulat.
- 1899 A kalotaszegi népről. *Magyar Nyelvőr*, XXVIII. I. 40–42.
- 1900a Kalotaszegi leányok. *Erdély népei*, III. 1. 2–5.
- 1900b Tamás Kata. *A Hét*, XI. 1. 523. 8–9.
- 1901 Kalotaszeg népe és A kalotaszegi varrottasok, Gyarmathy Zsigánétól. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képen. Magyarország VII. kötete. Délkeleti Magyarország. Erdély és a szomszédos hegyvidékek*. 178–182. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.
- GYÁNI Gábor
- 2010 A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. *Helikon*, 1–2. 239–257.
- GYIMESI Endre Dr.
- 2017 Templomépítés a háború árnyékában. ZAOL Zala megyei hírportál, 2017. 11. 26. <https://www.zaol.hu/hetvege/2017/11/templomepites-haboru-arnyekaban>. (Letöltés: 2023. 01. 18.)
- GYIMÓTHY, Szilvia
- 2005 Nostalgiascapes. The Renaissance of Danish Countryside Inns. In: O'Dell, Tom – Billing, Peter (szerk.): *Experiencescapes: Tourism, Culture and Economy*. 112–127. Copenhagen: Copenhagen Business School Press.
- GYÓNI Mátyás
- 1951 A balkánfélszigeti vlákok kétlegelős pásztorkodása a középkorban. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 1. 3–4. 338–349.

A jelképpé vált táj – Kalotaszeg

GYÖRFFY György

1963–1998 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I.–IV. Budapest: Akadémiai Kiadó.

GYÖRFFY István

1928 *Matyó szűrhművészek. A szűrshabó ipar remekei tizenhat színes táblán*. Magyar Népművészet Kincsháza I. Budapest: A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának megbízásából kiadja a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

1929 *A matyók. Népművészet és Nyelvünk*, 137–160.

1939 *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest: Egyetemi Néprajzi Intézet. (A Magyar Táj és Népművészet Könyvtára 1.)

1956 *Matyó népművészet*. Budapest: Képzőművészeti Alap.

GYÖRGGYI Dénes

1935 *Két nemzedék közt. Magyar Iparművészet*, XXXVIII. 1–2. 20–22.

GYÖRGGYI Kálmán

1900 *Az iparművészet a párisi kiállításon. Magyar Iparművészet*, III. 5. 209–304.

1906 *Az iparművészet a milánói kiállításon. Magyar Iparművészet*, IX. 4–5. 161–219.

1913 *A Művészeti iparművészeti kiállítása. Magyar Iparművészet*, XVI. 9. 377–378.

HAAS, Fr. Bischof Dr. – SCHULZ, Franz

1866 *Die Holzkirchen im Bisthume Szathmár. Mittheilungen der K. K. Central-Commission*, Bd. XI. (Wien) 1–14.

HAJÓS-BAKU Eszter Judit

2018 *Hagyomány és újítás. A centralitás történeti hagyománya és korszerűsége a két világháború közötti magyar templomépítészetben*. (PhD-értekezés) Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építésmérnöki Kar, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest.

HAMP Gábor

1999 *Turizmus: konferencia. Tabula*, 2. 2. 180–185.

HANTZ Péter – POZSONY Ferenc – FÜREDER Balázs

2015 *Kürtöskalács. A világ minden táján ismert székel-magyar sütemény*. Sepsiszentgyörgy: Háromszék vármegye.

HANN, Christopher

1998 *Folytatásra várva. BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 10. 3. 315–317.

HARASZTI Anna

2005 *Alkalmazott és akcióantropológia. Elméleti és etikai alapkérdések. Világosság*, XLVI. 7–8. 215–232.

HATTYASY Katalin

1941 *Divatprófécia 1941-re. Függelék Évkönyve*, 1941. 123–124. Budapest.

HÁLA József

1993 *Jankó János kalotaszegi kutatásai*. In: Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi Tanulmány*. (Reprint. Sajtó alá rendezte: Hála József. Series Historica Ethnographiae, 6.) 299–328. Budapest: Néprajzi Múzeum.

1994 *Kőbányászat és kőfaragás a kalotaszegi Magyarvistán. Ház és ember*, (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 9.), 65–86. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

1998 *Gyarmathy Zsigáné és Jegenyefürdő jelentősége a szerveződő magyar néprajztudományban. Néprajzi Értesítő*, LXXX. 13–43.

2006 *Kalotaszeg vázolata. Régi írások és képek Kalotaszegről*. Marosvásárhely: Mentor.

HEGYI Géza

- 2010 Egyházigazgatási határok a középkori Erdélyben (I. közlemény). *Erdélyi múzeum*, LXXII. 3–4. 1–32.
- 2020 A középkori erdélyi egyházmegye esperességeiről. In Szőcs Péter Levente (szerk.) *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania VI. Középkori egyházi építészet Erdélyben VI. Medieval ecclesiastical architecture in Transylvania VI.* 355–367., Satu Mare / Szatmárnémeti: Muzeul Județean Satu Mare / Szatmár Megyei Múzeum.

HERICH Károly

- 1885 A házi-ipar a budapesti országos kiállításon. *Közgazdasági Értesítő*, IV. 21. 751–758.

HERMAN Ottó

- 1878 A háziipar és az iparművészet viszonya az anyagi gyarapodáshoz és a művelődéshez. *Vasárnapi Ujság*, XXV. 23. sz. 365., 24. sz. 378–379.
- 1887 Magyar bokály, magyar tál. *Vasárnapi Ujság*, XXXIV. 19. 311–315.

HERZFELD, Michael

- 1982 *Ours once more: Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*. Austin: University of Texas Press.

HÉZSÓ István

- 2012 A királyfy-táncoscsalád világsikerei. *Parallel*, 24. 21–30.

HITCHINS, Keith

- 2007 Erdélyi Fiatalok: The Hungarian village and Hungarian identity in Transylvania in the 1930's. *Hungarian Studies*, 21. 1–2. 85–99.

HOBSBAWM, Eric

- 1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1904. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Tanulmánygyűjtemény. 127–197. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1997 An anti-nationalist account of nationalism since 1989. In: Guibernau, Montserrat – Rex, John (eds.): *The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and Migration*. 69–79. Cambridge, UK: Polity Press; Malden, MA: Blackwell Publishers.

HOBSBAWM, Eric – RANGER, Terence (szerk.)

- 1983 *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

HOCHSTETTER, J.

- 1857 *Schweizerische Architektur. Erste Abtheilung: Holzbauten des Berner Oberlandes*. Karlsruhe: Veith.

HOFER, Tamás

- 1968 Anthropologists and Native Ethnographers in Central European Villages: Comparative Notes on the Professional Personality of Two Disciplines. *Current Anthropology*, 9. 4. (Oct., 1968) 311–315.
- 1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében [Three Stages in the History of Hungarian Folk Culture in the 19th–20th Century]. *Ethnographia*, LXXXVI. 398–414.
- 1980a Changes in the style of folk art and various branches of folklore in Hungary during the 19th century – An Interpretation. *Acta Ethnographica Hungarica*, XXIX. 149–165.
- 1980b The Creation of Ethnic Symbols from the Elements of Peasant Culture. In Sugar, Peter. F. (ed.) *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*, 101–145, 463–472. Santa Barbara, Cal. – Oxford: ABC–CLIO

- 1984 Peasant Culture and Urban Culture in the Period of Modernization: Delineation of a Problem Area Based on Data from Hungary. In: Winner, Irene P. – Winner, Thomas, G. (eds.) *The Peasant and the City in Eastern Europe. Interpenetrating Structures*, 111–129. Cambridge, MA: Schenkman Publishing Company, Inc.
- 1989 Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben. *Janus*, 6. 1. 59–74.
- 1991a Construction of the Folk Cultural Heritage in Hungary and Rival Versions of National Identity. *Ethnologia Europaea*, 21. 2. 145–170.
- 1991b „A népi kultúra” örökségének megszerkesztése és használata Magyarországon. (Vázlat egy kutató vállalkozásról). In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény*. 7–13. Budapest: Magyarságkutató Intézet, MTA Néprajzi Kutató Csoport. (A Magyarságkutatás könyvtára VII.)
- 1992 Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle*, 1. 1. 29–51.
- HOFER Tamás (szerk.)
- 1984 *Történeti Antropológia*. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészak előadásai. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- 1991 *Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény*. (A Magyarságkutatás könyvtára VII.) Budapest: Magyarságkutató Intézet, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- 1994 Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések. In: Kisbán Eszter (szerk.) *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. 233–247. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- HOFER, Tamás – FÉL, Edit
- 1975 *Magyar népművészet*. Budapest: Corvina.
- 1979 *Hungarian Folk Art*. Oxford: Oxford University Press.
- 1994 *Hungarian Folk Art*. Budapest: Corvina.
- HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter (szerk.)
- 1987 *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1988 *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- HOLLANDER, Anne
- 1993 *Seeing through Clothes*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- HOLZ, F.
- 1876 *Holz-Architektur. Eine Sammlung praktischer Beispiele*. Leipzig: Scholtze.
- HORTI Pál
- 1904 A St. louisi világkiállítás. *Magyar Iparművészet*, VII. 6. 249–313.
- HORVÁTH Elek
- 1942 Móríc Zsigmond Kalotaszegen. *Erdélyi Helikon*, XV. 10. 638–641.
- HORVÁTH Károly
- 1997 A romantika természetszemlélete. In: Horváth Károly: *A romantika értékrendszere*. 75–115. Budapest: Balassi Kiadó.
- HORVÁTH SZ. Ferenc
- 2006 Határon innen és határon túl. Népeségcsere és áttelepítés, mint az erdélyi kérdés megoldási lehetősége (1937–1942). *Limes*, 19. 2. 718.
- HUIZINGA, Johan
- 1973 *1872–1972 Papers Delivered to the Johan Huizinga Conference, 11-15 December 1972*. Edited by W. R. H. Koops – E. H. Kossmann – Gees Van Der Plaats. The Hague: Springer Netherlands.

HULTKRANZ, Åke

- 1960 General ethnological concepts. In: *International dictionary of regional European ethnology and folklore*. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.

HUNYADI Attila

- 2007 A magyar szövetkezetek Romániában 1918–1948 között. In: Somai József (szerk.): *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*. 67–108. Kolozsvár: Romániai Magyar Közgazdász Társaság.

ILYÉS Sándor – PETI Lehel – POZSONY Ferenc

- 2008 *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

ILYÉS Zoltán

- 2004 Szimbolikus határok és határjelek. A turisták és a helyiek határtermelő és -olvasó aktivitása Gyimesben. In: Biczó Gábor (szerk.): *Vagabundus. Gulyás Gyula tiszteletére*. (A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék könyvei 5.) 189–212. Miskolc: Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék.
- 2005a A gyimesi „ezeréves” határ olvasatai. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók. Tanulmányok*. 35–49. Budapest, Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. (Tabula könyvek 7.)
- 2005b Az identitás mint kistérségi erőforrás – Gyimes példája. *Kisebbségkutatás*, 14/4. 460–467.
- 2005c Identitás, kultúrtáj, örökségmenedzsment. Szempontok gyimes kistérségi erőforrásainak értékeléséhez. In: Bakó Boglárka – Szoták Szilvia (szerk.): *Magyarlakta kistérségek – kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. 45–65. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. (Magyar világok 3.)
- 2008a A gyimesi „ezeréves határ” olvasatai. In: Ilyés Zoltán: *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében*. 168–185. Budapest: Lucidus Kiadó.
- 2008b Az emlékezés és az újratanulás terei – a „honvágyturizmus” mint tér- és identitás szervezés. In: Ilyés Zoltán: *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében*. 62–70. Budapest: Lucidus Kiadó.
- 2008c Közeli idegenek, távoli ismerősök. A székelyek és a magyarországiak sztereotípiái a gyimesi csángókról. In: Ilyés Zoltán: *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében*. 186–198. Budapest: Lucidus Kiadó.
- 2010 Etnicitás és szimbolikus geográfia. A táj kisajátítása, különösen határvidékek, kontaktónak esetén. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás: Különbőségteremtő társadalom*. 114–125. Budapest: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat.
- 2013 A gyimesbükküi „ezeréves határ” politikai instrumentalizálása. *Antroport.hu* (Tél), http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=340, <http://real.mtak.hu/9997/>. (Letöltés: 2021. 04. 18.)
- 2014 A nemzetiesítés néprajza/antropológiája. *Regio*, 22. 2. 66–13.
- ILYÉS Zoltán – PAPP Richard (szerk.):
- 2005 *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- IRIMIÁS Anna Rita
- 2018 *Az örökségturizmus menedzsmentje*. Akadémiai Kiadó.

- ISTVÁNFFY Gyula
1896 A borsodi matyó nép élete. *Ethnographia* VII. 165–174., 364–373., 447–459.
- JACOBETT, Wolfgang – LIXFELD, Hannjost – BOCKHORN, Olaf – DOW, James R.
1994 *Völkische Wissenschaft: Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag.
- JACOBS-HUEY, Lanita
2002 The Natives Are Gazing and Talking Back: Reviewing the Problematics of Positionality, Voice, and Accountability among „Native” Anthropologists. *American Anthropologist, New Series*, 104. 3. 791–804.
- JAGAMAS János
1957 A romániai magyar népzene kutatás néhány kérdése. *Korunk*, I. (16.) 9. 1163–1168.
- JAKAB Albert Zsolt
2012 *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András
2019 A vidék változó képe Erdélyben. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. 7–10. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. (Kriza Könyvek 45.)
- JAKÓ Zsigmond
1940 *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest: Sylvester Nyomda RT.
- JANKÓ János
1892 *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest: Athenaeum Társaság.
1895 *Kalotaszeg. Vasárnapi Ujság*, XLII. 38. 619–622.
1900a A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának gyűjteményei 1870-től 1899. december 31-ig. *Néprajzi Értesítő*, I. 3. 33–48.
1900b A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának gyarapodása 1900 első (jan.–márc.) negyedében. *Néprajzi Értesítő*, I. 4. 58–59.
1900c A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának gyarapodása 1900 harmadik (júl.–szept.) negyedében. *Néprajzi Értesítő*, I. 10. 159–160.
1993 *Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány*. (Reprint. Sajtó alá rendezte: Hála József.) Budapest: Néprajzi Múzeum. (Series Historica Ethnographiae 6.)
- JÁNSZKY Béla
1939 A magyar formára való törekvések kritikai megvilágításban. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, LXXIII. 37–38. sz. 281–286., 39–40. sz. 289–296.
- JÁRDÁNYI Pál
1961 *Magyar népdaltípusok*. 1–2. (Népzenei Könyvtár 1–2. Szerk. Kodály Zoltán). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- JÁSZBERÉNYI Melinda (szerk.)
2014 *A kulturális turizmus sokszínűsége*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- JÁSZBERÉNYI Melinda – ZÁTORI Anita – ÁSVÁNYI Katalin (szerk.)
2016 *Fesztiválturizmus*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- JEGGLE, Utz – KORFF, Gottfried
1986 On the Development of the Zillertal Regional Character. In: Dow, James R. – Lixfeld, Hannjost (szerk.): *German Volkskunde. A Decade of Theoretical Confrontation*,

- Debate and Reorientation (1967–1977)*. 124–139. Bloomington: Indiana University Press.
- IORDACHI, Constantin
- 2004 “Entangled Histories:” Re-thinking the History of Central and Southeastern Europe from a Relational Perspective. *European Studies/ Etudes Européennes/ Europaïchen Studien*, Vol. 4. (29. 04. 2004) 113–147.
- IORDACHI, Constantin – TRENCSENYI, Balázs
- 2003 In Search of a Usable Past: The Question of National Identity in Romanian Studies, 1990–2000. *East European Politics and Societies*, 17. 3. 415–453.
- JUHÁSZ Katalin
- 2006 Öltözködési divatok a táncházmozgalomban. In: Sándor Ildikó (szerk.) *A betonon is kinő a fü. Tanulmányok a táncházmozgalomról*. 125–160. Budapest: Hagyományok Háza.
- JURECSKÓ László
- 1989 A Malonyai vállalkozás kalotaszegi kötetének létrejötte. *Ethnographia*, 100. 243–277.
- KALMÁR Ágnes
- 2018 „Pöttymemberke Játékországa”. Kiállításvezető. Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum Szókraténusz Játékmúzeuma és Műhelye.
- KAMPIS Antal
- 1941 A Nemzetközi Vásár. *Magyar Iparművészet*, XLIV. 55–63.
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor
- 2002 *Magyarságszimbólumok*. Budapest: Európai Folklórközpont.
- KARÁCSONYI János
- 1901 *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Harmadik kötet, Első fele. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KARP, Ivan – LAVINE, Steven D. (szerk.)
- 1991 *Exhibiting Cultures. The Poetics and Politics of Museum Display*. Washington–London: Smithsonian Institution.
- KASCHUBA, Wolfgang
- 1999 *Einführung in die Europäische Ethnologie*. München, Verlag C. H. Beck.
- 2004 *Bevezetés az európai etnológiába*. (Anthropos sorozat). Budapest: Csokonai Kiadó Kft. (Az 1999-ben megjelent eredeti, azóta több kiadásban megjelent könyvet fordította és szerkesztette: Ilyés Zoltán.)
- KATHY Imre
- 1981 Lajta Béla. In: Németh Lajos (szerk.): *Magyar művészet 1890–1919*. 345–355. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KATONA Edit
- 2006 A matyó kutatás vetülete a Néprajzi Múzeum Textil- és viseletgyűjteményében. In: Viszóczy Ilona (szerk.) *Eredmények és feladatok a matyóság néprajzi kutatásában*. Miskolc-Mezőkövesd: Herman Ottó Múzeum. 165–194.
- KATONA Imre
- 1962 *Sárköz*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- KATONA Júlia
- 2005 Az ornamentikairódalom a XIX. században. A díszítő elme és a díszítő kéz. *Műértő*, VIII. 12. 12.

- 2013a „Az iparból elköltözött a művészet”. Az Ékítményes rajz és az iparművészeti tárgyak oktatása a Mintarajztanodában és a Képzőművészeti Főiskolán (1871–1932). In: Kopócsy Anna (szerk.): *Reformok évtizede. Képzőművészeti Főiskola 1920–1932.* 45–62. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem.
- 2013b Magyar mustrák Ornamentális formaképzés és nemzeti identitás Gróh István és Kovách Géza tervezésméletében. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Tanulmányok. Filozófiatudományi Doktori Iskola / Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola.* Asteriskos 4. 281–290. Budapest: ELTE BTK, Pátria Nyomda.
- KATONA SZABÓ István
- 1972 Kalotaszegi krónika I. *Új Élet*, XV. 15. sz. 4–6. Kalotaszegi krónika II. Mérai helyzetkép. *Új Élet*, XV. 16. 4–5. Kalotaszegi krónika III. Vista. *Új Élet*, XV. 17. 8–9., 18. Kalotaszegi krónika IV. Kolozsvár peremén. *Új Élet*, XV. 18. 6–7. Kalotaszegi krónika V. Lóna. *Új Élet*, XV. 19. 6–7. Kalotaszegi krónika VI. *Új Élet*, XV. 20. 8–9. Kalotaszegi krónika VII. Az iparosodó Kalotaszeg. *Új Élet*, XV. 21. 8–9. Kalotaszegi krónika VIII. Nagykapus rövid története. *Új Élet*, XV. 22. 6–7. Kalotaszegi krónika IX. Régi és új vár Gyaluban. *Új Élet*, XV. 23. 14–15. Kalotaszegi krónika X. Varjúvári legenda. *Új Élet*, XV. 24. 7–8.
- 1973 Kalotaszegi krónika XI. Kalotaszeg „fővárosában” 1. *Új Élet*, XVI. 1. 8–9. Kalotaszegi krónika XII. Akik Bánffyhunyadon jártak 2. *Új Élet*, XVII. 2. 4–5. Kalotaszegi krónika XIII. Egykézű falu. *Új Élet*, XVI. 3. 4–5. Kalotaszegi krónika XIV. Ikerfalu. *Új Élet*, XVI. 4. 4–5.
- KELEMEN Lajos
- 1977 Kalotaszeg történelme és műemlékei. (Eredeti megjelenés: *Kolozsvári Szemle* 1944: 97–112.) In: Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok.* 206–213.; 265–269. Bukarest: Kriterion.
- KELEMEN László
- 2008a Szubjektív táncház-történelem az erdélyi táncház első évtizedéről. <https://hagyományokhaza.hu/hu/szubjektiv-tanchaz-tortenelem>. (Letöltés: 2021. 02. 15.)
- 2008b The First Decade of the Hungarian Dance House Movement in Transylvania: A Subjective History. *Hungarian Studies*, 22. 1–2. 103–117.
- 2017 Szászfenes – A Muzák. / Florești – the Muza Family. In: Kelemen László (szerk.): *Kalotaszegi népzene. Szászfenes – A Muzák. / Folk Music from Transylvania's Kalotaszeg Region. Florești – The Muza Family.* Audio-CD kísérfüzete, 14–17., 26–29. Budapest: Fonó Budai Zeneház – Hagyományok Háza.
- KEMÉNY János
- 1933 Áldozatos élet. Kós Károly jubileumára. *Erdélyi Helikon*, VI. 10. 718.
- 1936 Kalotaszeg a színpadon. [Szentimrei Jenő: Csáki bíró lánya.] *Erdélyi Helikon*, IX. 2. 143–144.
- 1972 *Kakukkfűkák. Önéletírás.* Bukarest: Kriterion.
- KEMÉNYFI Róbert
- 2000 A nyelvsziget fogalmának ideológiai háttéréről. *Néprajzi Látóhatár*, 1–2. 1–10.
- 2002 Az etnikai táj kultúrnemzeti mítosza. *Regio*, 13. 4. 93–108.
- 2007 A szakrális táj jelentése, keletkezése, „barna” háttere. In: A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások.* 179–199. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

- 2011 *A nemzeti tér építésének lokális útjai, mitikus képzetei és térképi megjelenítési formái.* Akadémiai doktori értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- KESERŰ Katalin
- 1977 A népművészeti motívum metamorfózisához a képzőművészetében. *Ethnographia*, LXXXVIII. 120–135.
- 1982 Juhász Árpád szerepe a gödöllői művésztelepen. *Studia Comitatus 10. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból.* Szentendre, 41–49.
- 1987 A nemzeti művészettől a népművészetig. In: Gellér Katalin, Keserű Katalin: *A gödöllői művésztelep.* Budapest, 136–216.
- 1990 Art contacts between Great Britain and Hungary at the turn of the century. *Hungarian Studies*, 6. 2. 140–154.
- 1996 Magyar-indiai építészeti kapcsolatok. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei.* 167–182. Budapest: Balassi Kiadó.
- 1993 Zichy István önéletírása elé. *A Gödöllői Városi Múzeum Évkönyve 1992.* (Szerk.: Varga Kálmán). Gödöllő, 138–145.
- 2007 *Toroczkai Wigand Ede. Az építészet mesterei.* Budapest: Holnap.
- 2008 *Toroczkai Wigand Ede (1869–1945) építész, iparművész kiállítása. Exhibition of the architect and designer.* Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.
- 2010 *Magyar művészet az osztrák önkényuralom és a dualizmus időszakában.* http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index0dba.html?option=-com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=42. (Letöltés: 2021. 04. 14.)
- KESERŰ Katalin – ONIGA Erika – VÁRALLYAY Réka
- 2016 *A Marosvásárhelyi Kultúrpalota 1908–1913.* (2. javított kiadás) Marosvásárhely: Maros Megyei Múzeum, Dr. Bernády György Alapítvány.
- KESZEG Vilmos
- 2000 Szórványsors a történetekben. *Erdélyi Múzeum*, LXII. 2000. 3–4. 158–163.
- KESZEG Vilmos – POZSONY Ferenc (szerk.)
- 2001 *Kalotaszeg bibliográfiája.* Hála József, Váczy Leona, Murádin László, Péntek János, Vasas Samu, Fülemlé Ágnes bibliográfiáját kiegészítette és szerkesztette Ercsei Judit. (A KJNT Értésítője, X.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- KISBÁN Eszter
- 1989 *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoportja. (Életmód és Tradíció.)
- KISMIHÁLY Boglárka
- 2020 Falu- és kulturális turizmus Kalotaszentkirály-Zentelkén. *Művelődés, közművelődési havilap melléklete 2020/2.* Bánffyhunad és vidéke. 25–30.
- KISS András
- 2002 „Összeszorítod a szád, mély lélegzet, és méasztovább”: báró Bánffy Évával és Bánffy Tamással beszélget Kiss András. *Korunk*, (III. folyam 13.) 12. sz. Erdélyi arisztokrácia 13–19.
- KISS Magdaléna
- 2014 *A Körösmente folyóvízneveinek névrendszertani vizsgálata.* (Doktori Disszertáció) ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/kiss-magdalena/diss.pdf>. (Letöltés: 2020. 12. 14.)

KKA-katalógus

- 2016 Körösfői-Kriesch Aladár oeuvre katalógusa. Összeállította: Farkas Zsuzsa és Öriné Nagy Cecília. In: Öriné Nagy Cecília (szerk.): *Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920) festő- és iparművész monográfiája és oeuvre katalógusa*. 200–304. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.

[KKIK] KOLOZSVÁRI KERESKEDELMI ÉS IPARKAMARA

- 1898 *A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének 1895., 1896. és 1897. évi közgazdasági viszonyairól*. Kolozsvárt, a Kereskedelmi és Iparkamara kiadása, Nyomtatott Gámán János örökösénél Kolozsvárt.

K. KOVÁCS László

- 1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet.

K. LENGYEL Zsolt

- 2007 *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.

KLINGHAMMER István

- 2000 *Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914. A Magyar Szentkorona Országai*. Baja – Pécs: Talma Könyvkiadó.

K. LIPPICH Elek (Dr.)

- 1903 Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg. *Magyar Iparművészet*, VI. 245–250.

KŁOSKOWSKA, Antonina

- 2001 *National Cultures at the Grass-Root Level*. Budapest.

KOCSIS Károly – KOCSIS-HODOSI Eszter

- 1998 *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest.

KODÁLY Zoltán

- 1964a A folklorista Bartók. In: Kodály Zoltán: *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek nyilatkozatok*. II. Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. 450–455. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.

- 1964b Emlékezés Vikár Bélára. In: Kodály Zoltán: *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek nyilatkozatok*. II. Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. 403–404. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.

KÓNYÁNÉ SCHÉFER Teréz

- 1930 Erdély magyar háziipara. A nyomortól a kivándorlástól menti meg a falu népét a háziipar, megőrzi az ősi népművészetet, harmóniába hozza a falut a várossal. (Írta és a kisebbségi nők titkárságának háziipari előadássorozatán elmondotta Kónyáné Schéfer Teréz) *Keleti Ujság*, XIII. 221. 13.

KOÓS Judit

- 1967 Akseli Gallen-Kallela (1865–1931) és a finn-magyar művészeti kapcsolatok kezdetei. *Művészettörténeti Értesítő*, XVI. 1. 44–66.

KORONGHI LIPPICH Elek Dr.

- 1903 Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg. *Magyar Iparművészet*, 6. 6. 245–250.

- 1908a A művészetek és a stílus. *Magyar Iparművészet*, XI. 3. 97–120.

- 1908b Hogyan lesz magyar architektúra? *A HÁZ – Építészeti havi folyóirat*, I. 1–2.

KÓS Balázs

- 1936 Egy falu mezőgazdaságának rajza. *Hitel*, II. 4. 297–309.

KÓS Károly

- 1908 Egy kalotaszegi fatemplomról. *A HÁZ – Építészeti havi folyóirat*, I. 1. 60–63.
- 1911 Régi Kalotaszeg. *Magyar Iparművészet*, XIV. 4. 157–216.
- 1912 Móricz Zsigmondrol. *Kalotaszeg*, I. 8. 5–6.
- 1920a Beszélnek Erdély kövei is. *Napkelet*, I. 3. 135–141.
- 1920b Körösfői Kriesch Aladár. *Napkelet*, I. 5. (november 15.) 273–277.
- 1924 Walter Crane. Kolozsvári emlék. *Pásztortűz*, X. 10. (július 6.) 52–54.
- 1928 Ady Endre és Kalotaszeg. *Erdélyi Helikon*, I. 2. 81–88.
- 1934 *Varju-nemzettség*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh.
- 1937 *Kalotaszeg*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh.
- 1940 Erdei lak. Egy kalotaszegi képsorozat elé. *Erdélyi Helikon*, VI. 375–382.
- 1971 Kalotaszegi vállalkozás. *Korunk*, XXX. 10. 1501–1502.
- 1991 Életrajz. Budapest–Bukarest: Szépirodalmi Kiadó – Kriterion.

KÓS Károly, ifj. (Dr.)

- 1964 A kalotaszegi muszuj. *Műveltség és Hagyomány*, VI. 153–180.
- 1971 Vistai bútorfestés. *Dolgozó Nő*, (Cluj) 6. 12–13.
- 1989 Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban. *Ethnographia*, C. 1–4. 176–188.
- 2012a Sztána üdülőtelep (1.) *Művelődés, közművelődési folyóirat* – Kolozsvár, 65. 5. 26–29.
- 2012b Sztána üdülőtelep (2.) *Művelődés, közművelődési folyóirat* – Kolozsvár, 65. 6. 21–26.

KÓS KÁROLY EGYESÜLÉS

- 2020 Református templom, Helvécia – Czégány Sándor, *Országépítő. Építészeti/ Környezeti Társadalom*. 2020. december 25. <https://orszagepito.net/epuletek/reformatus-templom-helvecia-czegany-sandor/>. (Letöltés: 2023. 02. 27.)

KÓSA László

- 1984 Malonyay Dezső és „A magyar nép művészete”. (Kísérőfüzet) In: Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*. Reprint. Budapest: Helikon Kiadó.
- 1990 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- 1998 A magyar falu a világban: Átány. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 10. 3. 311–315.
- 2001 A Kalotaszeg kutatás szakaszai. In: Ercsei Judit – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kalotaszeg bibliográfiája. 9–13*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. (Kriza Könyvek 9.)
- 2003 *Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest: Osiris kiadó.

KÓSA László (szerk.)

- 1999 *A Cultural History of Hungary I–II*. Budapest: Corvina – Osiris.

KÓSA László – NAGY Ilona

- 1971 Magyar néprajzi kutatások Romániában. In: *Népi kultúra – Népi társadalom* 5–6. (Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve) 45–70. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KOVÁCH Aladár

- 1907 A tolna megyei sárköz viselete. *Néprajzi Értesítő*, 71–94, 201–221.

KOVÁCS Dániel

- 2010 Modern templomépítészlet Magyarországon a II. világháború után. In: *A mindenség modellje. Kortárs magyar templomépítészlet. (Modell of the Universe. Contemporary*

A jelképpé vált táj – Kalotaszeg

- Hungarian Church Architecture.*) Basa Péter emlékének. A debreceni MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központban 2009. március 21. – június 28. között rendezett kiállítás katalógusa. Második bővített kiadás. 17–33. Debrecen: MODEM.
- KOVÁCS Etelka
1999 A marosvásárhelyi Kultúrpalota homlokzattervei. *Ars Hungarica*, 27. 2. 375–388.
- KOVÁCS Gyula dr.
1896 A néprajzi kiállítás. *Ethnographia*, VII. 4. 253–272.
- KOVÁCS I. Gábor – TAKÁCS Árpád
2018 *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai a két világháború közötti magyar tudáselitben I. A protestáns felekezeti-művelődési alakzatokhoz tartozók ősfái*. Budapest: ELTE Eötvös kiadó.
- KOVÁCS Imre
1937 *A néma forradalom*. Budapest: Cserépfalvi.
1940 *A paraszttéletforma csődje*. Budapest: Bolyai Akadémia.
- KOVÁCS Orsolya
1996 Orientalizálás Zsolnay Júlia és Teréz tervezőmunkájában. . In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. 183–189. Budapest: Balassi Kiadó.
- KÖMÍVES Lajos
1929a Hímes Erdély. *Páosztortűz*, XV. 6. 121–123.
1929b Kalotaszeg varázsereje a művészetre. *Páosztortűz*, XV. 10. 221–222.
- KÖNCZEI Csilla
2019 Úgy táncoltok, ahogy én húzom... A kolozsvári táncház és a Szekuritáté viszonya 1977 és 1989 között. *Színház.net* 2019. 02. 20. <http://szinhaz.net/2019/02/20/konczei-csilla-ugy-tancoltok-ahogy-en-huzom/> (Letöltés: 2020. 11. 21.)
- KÖNCZEI Csongor
2007 *A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatáról*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK Néprajztudományi Doktori Iskola, Európai Etnológia Program.
- KÖRÖSFŐI KRIESCH Aladár
1909 Művészi program. *Magyar Iparművészet*, XII. 1. 1–4.
1912 Levél (Beköszöntő). *Kalotaszeg*, I. 1. 1–2.
- KÖVÁRY László
2006 A kalotaszegi magyar nép Erdélyben. (Eredeti megjelenés: Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: *Magyarország és Erdély képekben*. II. kötet, 1853. Pest, 61–66.) In: Hála József: *Kalotaszeg vázolata. Régi írások és képek Kalotaszegről*. 25–48. Marosvásárhely: Mentor.
- KRESZ Mária
1949 *A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban*. Budapest. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézetének kiadványai, Néprajzi Tanulmányok 1.)
1968 A magyar népművészet felfedezése. (Az európai népművészet felfedezésének 100 éves évfordulójára). *Ethnographia*, LXXIX. 1–35.
- KRESZ Mária – SZABOLCSI Hedvig
1973 *A népművészet felfedezése: tanulmányok a népművészetről és iparművészetről 1875–1899*. Szolnok: MTA Művészettörténeti Kutatócsoport – MTA Néprajzi Kutató Csoport – Damjanich János Múzeum. (Documentatio Ethnographica 4.)

KRIESCH Aladár

- 1903 Mit jelent hát a kalotaszegi művészet? *Magyar Iparművészet*, VI. 6. 250–284.
 1905a Hitvallásunk. *Művészi Ipar*, I. 1. 6–7.
 1905b *Ruskinról s az angol praerafaelitákról. A Műbarátok körében tartott négy előadás.* (I. Ruskin művészi hitvallása. II. Morris és reformtörekvései. III. A praerafaelita kör irodalmi működése. IV. A praerafaelita képírók. Sajtó alá rend. dr. Czákó Elemér.) Budapest: Franklin Társulat.

KRISTÓ Gyula

- 1978 Szentkirály. *Magyar Nyelv*, LXXIV. 4. 475–480.
 1986 Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék és az erdélyi románság létszáma. *Acta Universitatis Szegediensis: acta historica*, 83. 41–51.

KROEBER, Alfred L.

- 1959 The history of the personality of anthropology. *American Anthropologist*, 61. 398–404.

KSH

- 1897a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet*, Budapest.
 1897b Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *A magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet, Gazdaczíműtár*, Budapest.
 1904 *MSK Új sorozat 2. kötet, A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként.* Budapest.
 1913a *MSK Új sorozat. 41. A magyar szent korona országainak 1911. évi állatlétszáma.* Budapest.
 1913b *MSK Új sorozat 48. kötet. A magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalkozások községenként.* Budapest.
 1914 *Kolozs vármegye adóközsegeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként.* Budapest.

KUNSZABÓ Ferenc

- 1986 *Sárköz*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

KÜRTI László

- 2000 Kalotaszeg – Határ, régiófogalom. *Kriza János Társaság Évkönyve* 8. 11–54.
 2001 *The Remote Borderland: Transylvania in the Hungarian Imagination*. New York: State University of New York Press.

LACKNER Mónika

- 2002 Alföldi romantika – installáció és nemzeti önkifejezés a bécsi világkiállításon. In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. 429–437. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
 2004 Az első magyar néprajzi gyűjtemény: A magyar népi kultúra prezentációja az 1873-as bécsi világkiállításon. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között 1873–1920*. 101–107. Budapest: BTM.
 2020 Izabella-blúz eredeti címkevel. https://www.neprajz.hu/gyujtemenyek/a-honap-mu-targya/2020_09_izabella-bluz.html. (Letöltés: 2021. 04. 04.)

LAMPERT Vera – UJFALUSSY József (szerk.)

- 1974 *Bartók breviárium*. Budapest: Zeneműkiadó.

- LANDGRAF Ildikó
2019 „A népművészet terén (...) a nőknek is van hivatásuk”. Nők a néprajztudomány születése körül. *Ethnographia*, 130. 4. 553–568.
- LANTOS Edit
2018 *Római katolikus templomépítészet Magyarországon 1945–1970*. (PhD disszertáció) ELTE BTK Művészettörténet Doktori Program. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/43473>. (Letöltés: 2023. 04. 25.)
- LARSEN, Hanne Pico
2013 A Windmill and a Vikinghem: The Importance of Visual Icons as Heritage Tropes among Danish-Americans. In: Aronsson, Peter and Gradén, Lizette: *Performing Nordic Heritage: Everyday Practices and Institutional Culture*. 73–98. (The Nordic Experience 1.) Farnham: Ashgate.
- LASSITER, Luke Eric
2005 *The Chicago Guide to Collaborative Ethnography*. Chicago: University of Chicago Press.
- LÁSZLÓ Ferenc
1977 Megjegyzések a Bartók-életrajz Dósa Lidi-epizódjához. *Korunk*, XXXVI. 4. 298–302.
- LÁSZLÓ Gyula
1943 A kolozsvári műcsarnok megnyitó kiállításának tanulságai. *Erdélyi Múzeum*, XLVIII. 2. 299–315.
- LATABÁR Károly
1941 Az Erdélyi Háziipari és Népművészeti Kiállítás. *Magyar Iparművészet*, XLIV. 13. 28.
1942 A háziipari szemlélet alakulása. *Magyar Iparművészet*, XLV. 11–19.
- LEACH, Edmund
1982 *Social Anthropology*. New York: Oxford University Press.
- LIIPOLA, Yrjö
1956 *Vaellusvuosiltani. Muistelmia I*. Porvoo-Helsinki: Werner Söderström.
1979 Akseli Gallen-Kallela Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő*, 28. 1. 48–50.
- LIPSZKY, Joannes
1808 *Repertorium Locorum Objectorumque in XII. Tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarum Magni item Principatus Transylvaniae Occurrentium*. Budae: Typis Regiae Universitatis Pestanae.
- LISZKA József
1999 Wolfgang Kaschuba: Einführung in die Europäische Ethnologie. (Könyvismertetés) *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1. 2. 171–175.
- LIXFELD, Hannjost
1994 *Folklore and Fascism: The Reich Institute for German Volkskunde*. Bloomington: Indiana University Press.
- L. JUHÁSZ Ilona
2005 „Fába róva, földbe ütte...”. A kopjafák/ emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál. (Interethnica, 8.) Komárom–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó.
- LÖFGREN, Orvar
1984 The Sweetness of Home. Class, Culture and Family Life in Sweden. *Ethnologia Europaea*, XIV. 44–64.

- 1987 Deconstructing Swedishness: Culture and Class in Modern Sweden. In: Jackson, Anthony (ed.) *Anthropology at Home*. (ASA Monograph no 25) 74–93, London: Tavistock Publications.
- 1989a A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákon keresztül. *Janus*, VI. 1. 13–28.
- 1989b Landscapes and Minds. *Folk*, 31. (Copenhagen) 183–208.
- 1989c The Nationalization of Culture. *Ethnologia Europaea*, 19. 5–24.
- LŐRINCZ Zoltán
- 2000 „Ne hagyjátok a templomot...” Új református templomok 1990–1999. Budapest: A Magyarországi református egyház Kálvin János Kiadója.
- LUKACS, John
- 1999 *A Thread of Years*. New Haven: Yale University Press.
- LYKA Károly
- 1898 „A Néprajzi Múzeum”. *Budapesti Napló*, III. 166. 1–2.
- 1904 A falucska temploma. *Művészet*, III. 2. 88–93., 96., 97., 100., 101.
- 1905 Szimbolikus rajzok. *Művészet*, 1905. IV. 1. 1–10. illusztrációk: 11–22, 24.
- MACCANNELL, Dean
- 1976 *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*. New York: Schocken Books.
- 1989 *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*. Berkeley – Los Angeles – London: UC Press.
- 2003 Empty Meeting Grounds: the Tourist Papers. London – New York: Routledge.
- 2011 *The Ethics of Sightseeing*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press
- MAGYAR Zoltán
- 2004 *Kalotaszegi népmondák*. Budapest: Balassi Kiadó. (Magyar Népköltészet Tára 5.)
- MAKKAI Sándor
- 1933 Kós Károly. *Erdélyi Helikon*, VI. 10. 674–675.
- MALONYAY Dezső
- 1907 *A magyar nép művészete I. kötet: A kalotaszegi magyar nép művészete*. Budapest: Franklin Társulat.
- 1908 Eb ura fakó. *A HÁZ – Építészeti havi folyóirat*, I. 1. 29–33.
- 1912 *A magyar nép művészete IV. kötet. A dunántúli magyar nép művészete (Veszprém, Zala, Somogy, Tolna)*. Budapest: Franklin-társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda.
- 1922 *A magyar nép művészete V. kötet. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népe, a palócok művészete*. Budapest: Franklin-társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda.
- MAXWELL, Alexander
- 2006 From Wild Carpathians to the Pusztas: The Evolution of Hungarian National Landscapes. In: Ruth Büttner, Judith Peltz(eds.): *Mythical Landscapes Then and Now: The Mystification of Landscapes in Search for National Identity*. 53–77. Yerevan: Antares.
- MÁDY Zoltán Dr. (szerk.)
- 1942 *Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról*. (A magyar táj- és népismeret könyvtára 5.) Budapest: Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya.
- MÁLNAI Béla
- 1908 Malonyay háza. *A HÁZ – Építészeti havi folyóirat*, I. 1. 35–36.
- MÁLYUSZ Elemér
- 1943 A magyarság a középkori Erdélyben. *Hitel*, 8. 5. 267–289.

A jelképpé vált táj – Kalotaszeg

- MAUSS, Marcel
1973 Techniques of the body. *Economy and Society*, 2. 1. 70–88.
- MARGITAY Ernő
1907 A magyar nép művészete. *Magyar Iparművészet*, X. 3. 218–219. és V. melléklet.
- MARTIN György
2001 Discovering Szék. *Hungarian Heritage*, 2. 1–2. 31–40.
2004 *Mátyás István 'Mundruc'. Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata*. Budapest: Planétás Kiadó.
- MARTIN György – NÉMETH István – PESOVÁR Ernő (szerk.)
1985 *Magyar Népzenei Antológia I. Tánczene*. (LPX 18112–16) Budapest: Hungaroton.
- MARTON Lili
1936 Ősi népviseletében, pompás színházi előadás keretében mutatkozott be Kalotaszeg a városnak. [Szentimrei Jenő: Csáki bíró lánya.] *Ellenzék*, LVII. 6. január 9. 3.
- MEAKER, Sara J.
2018 Tracing Traditional Stitched Textile Patterns in a Transylvanian Hungarian Community. *The Decorative Arts Society Journal*, 42. 68–89.
- MEAKER, Sara J. – ÚJVÁRI Dorottya
2021 *Kónya Gyuláné Schéfer Teréz. Egy magyarvalkói papné élete és varrottasmintái*. Cluj Napoca – Kolozsvár: TKD Egyesület.
- MEDGYASZAY István
1909 Népünk építőművészetéről. *Magyar Építőművészet*, VII. 5. 1–10.
- MEREI GRACZA György
2006 Kalotaszeg. Kijavítás és potlék e' vidék vázolatához. (Eredeti megjelenés: *Hon és Külföld*, 1842. II. félév, 57. sz. 225–227., 58. sz. 229–232., 59. sz. 233–236., 60. sz. 237–240., 61. sz. 241–244.) In: Hála József: *Kalotaszeg vázolata. Régi írások és képek Kalotaszegről*. 25–48. Marosvásárhely: Mentor.
- MERZA Gyula
1930 Az Erdélyi Kárpát-Egyesület története 1891–1830. *Erdély honismertető folyóirat*, Az Erdélyi Kárpát-Egyesület és Muzemának értesítője, XXVII. 4–5. (279.) 3–47.
- MÉSZÁROS Csaba – VARGYAS Gábor
2016 Gyűjtés és terepmunka a néprajztudományban. *Ethno-lore* (MTA BTK Néprajztudományi Intézet Évkönyve) XXXIII. 9–20.
- MEZŐ András
1992 Szentkirályszabadja és társai. *Magyar Nyelvjárások Évkönyv*, 30. 25–35.
- M. GY.
1856 Kalotaszeg vidéke, és magyar népe. *Vasárnapi Ujság*, III. 17. április 27. 143–144.
- MICHALKÓ Gábor
2012 *Turizmológia: elméleti alapok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MIHALIK Sándor
1941 Idegenforgalmi plakátok és fényképek. *Magyar Iparművészet*, XLIV. 11–12. 15–27.
- MIHĂILESCU, Vintilă – ILIEV, Ilia – NAUMOVIC, Slobodan
2008 Chapter 1 Introduction. In: Mihăilescu, Vintilă – Iliev, Ilia – Naumović, Slobodan (eds.): *Studying Peoples in the People's Democracies II, Socialist Era Anthropology in South-East Europe*. 1–18. Berlin: LIT Verlag. (Halle Studies in the Anthropology of Eurasia 17.)

MIKLÓSI-SIKES Csaba

- 1999 A kalotaszegi falvak népi építészetéről. In: Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. (Az 1999. március 21–27-én Tusnádon megrendezett konferencia anyaga). 57–118. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- 2001 Tanulmányvázlat Veress Ferenc fényképész élete és munkássága megismeréséhez. In: Miklósi-Sikes Csaba: *Fényképezők és műtermek Erdélyben 1839–1916*. 50–64. Székelyudvarhely: Haáz Rezső Alapítvány.

MILLISITS Máté

- 2019 A magyar protestáns templomépítészet remekművét szentelték fel Pesterzsébeten. *PestBuda*, 2019. 04. 08. https://pestbuda.hu/cikk/20190408_millisits_mate_a_magyar_protestans_templomepiteszet_remekmuvet_szenteltek_fel_pesterszebeten. (Letöltés: 2021. 03. 23.)
- 2020 Megnéztük az új budapesti református templomot. *PestBuda*, 2020. 09. 11. https://pestbuda.hu/cikk/20200911_megneztuk_az_uj_budapesti_reformatus_templomot. (Letöltés: 2021. 03. 23.)
- 2021 Hagyományos és modern protestáns templomok is épültek a rendszerváltozás után Budapesten. *PestBuda*, 2020. május 23. https://pestbuda.hu/cikk/20210523_hagyomanyos_es_modern_protestans_templomok_is_epultek_a_rendszervaltozas_utan_budapesten. (Letöltés: 2023. 02.) 19.

MNT [MAGYAR NÉPZENE TÁRA]

- 1966 *A Magyar Népzene Tára V. Siratók*. Szerk.: Kiss Lajos és Rajeczky Benjamin. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1973 *A Magyar Népzene Tára VI. Népdaltípusok 1*. Szerk.: Járdányi Pál és Olsvai IMRE, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1987 *A Magyar Népzene Tára VII. Népdaltípusok 2*. Szerk.: Olsvai Imre (Járdányi Pál rendszerében). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1992 *A Magyar Népzene Tára VIII. A–B. Népdaltípusok 3*. Szerk.: Vargyas Lajos (Főmunkatársak: Domokos Mária és Paksa Katalin). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1995 *A Magyar Népzene Tára IX. Népdaltípusok 4*. Szerk.: Domokos Mária. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1997 *A Magyar Népzene Tára X. Népdaltípusok 5*. Szerk.: Paksa Katalin. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MOHAY Tamás

- 2002 Moldavian Hungarians in Csíksomlyó at Pentecost. *Hungarian Heritage*, 3. 1–2. 56–68.
- 2021 A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás a 20. század második felében. (MTA doktori értekezés). http://real-d.mtak.hu/1308/7/dc_1725_19_doktori_mu.pdf. (Letöltés: 2021. 05. 16.)
- 2023 *A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás – Diktatúra, rendszerváltás, modernizáció*. Budapest: L' Harmattan Kft.

MOLNÁR Jenő, Dr.

- 1991 Tulogdi János, a tudós és a tudományszerűsítő. *Földrajzi Közlemények*, CXV. (XXXIX.) 1–2. 205–208.

MOLNÁR Viktor

- 1907 A magyar nép művelésének országos szervezése. *Népművelés*, 2. 4–5. 289–307.

- MORGAN, Nigel – PRITCHARD, Annette
1998 *Tourism Promotion and Power. Creating Images, Creating Identities*. Chichester: John Wiley and Sons.
- MÓRICZ Zsigmond
1933 Varjuvári legenda. *Erdélyi Helikon*, VI. 10. 677–680.
- MURÁDIN Jenő
2008 Walter Crane a száz év előtti Kolozsváron és a Kalotaszegen. *Ars Hungarica*, 36. 1–2. 229–244.
2016 Körösfői-Kriesch Aladár: „Engem Kolozsvárhoz annyi személyes, drága szál fűz...”. In: Öriné Nagy Cecília (szerk.): *Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920) festő- és iparművész monográfiája és oeuvre katalógusa*. 33–43. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.
2020 „A lélek szívós küzdelme a térrel”. Virtuális séta 150 év kolozsvári kiállításain. *Korunk*, XXXI. 10. 55–68.
- MURÁDIN Katalin – MURÁDIN Jenő
2010 A kolozsvári műcsarnok. *Műemlékvédelem*, LIV. 1. 10–24.
- MYERHOFF, Barbara
1978 *Number our Days*. New York: Touchstone.
- MYSKOVSKY Ernő
1904 Régi fatemplomok. *Művészet*, 3. 5. 301–306.
1905 Régi fatemplomok. *Művészet*, 4. 2. 119–123, 125, 127.
- NAGY Ákos
2014 Kós Károly és a Kakasos Templom. A Kolozsvár-felsővárosi református templom motívumainak eredete. *Művelődés*, 67. 8. 17–22.
- NAGY Alpár-Csaba
2012 *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története (1940–1945.)*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete, L’Harmattan. (Documentatio Ethnographica 23.)
- NAGY Emőke
2005 *A regionális identitástudat reprezentációi napjainkban egy kalotaszegi településen*. (Kézirat, szakdolgozat). Babeş-Bolyai Tudományegyetem BTK Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.
- NAGY Gyöngyi
2022 *A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége 1918–1946*. (PhD-értékezés). Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet. és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola. Budapest.
- NAGY György
1973 A kezdeti Transzilvanizmusról. Eszméletörténeti vázlat. *Korunk*, XXXII. 11. 1652–1658.
- NAGY Jenő
1942 Temetés, temető és halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón. *Ethnographia*, LIII. 132–143.
1994 Egy fejezet a kalotaszegi varrottasok történetéből. Kónya Gyuláné (1885–1971) emlékének. *Művelődés*, XLVI. (XLIII.) január, 33–36.
1995 Gyümölcsös a Vlegyásza alján. Miháلتz Elek (1833–1910) és Ákos (1867–1908) magyarvalkói ref. lelkipásztorai emlékének. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 3. 51–60.

- NAGY Sándor
2005 Életünk Körösfői-Kriesch Aladárral. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum. (Gödöllői Múzeumi Füzetek 7.)
- NARAYAN, Kirin
1993 How Native Is a „Native” Anthropologist? *American Anthropologist*, 95. 3. 671–686.
- NEMES Elemér
1932 Delly Szabó Géza: Székely, csángó és kalotaszegi népdalok. III., IV., V. füzet. *Pásztor-tűz*, XVIII. 3. 37.
- NEMES Péter
2006 A táj esztétikája. A picturesque mint esztétikai elmélet és gyakorlat. In A kultúra átváltozásai. In: Jeney Éva – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Kép, zene, szöveg*. 32–51. Budapest: Balassi Kiadó.
- NÉMETH András (szerk.)
2002 *Reformpedagógia-történeti tanulmányok. Európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok*. Budapest: Osiris Kiadó.
- NÉMETH Lajos
1970 *A művészet sorsfordulója*. Budapest: Gondolat.
- NÉMETH Regina
2010 A művészeti nevelés jelentősége a magyar életreform-törekvésekben. *Iskolakultúra*, 20. 3. 47–57.
- NEMZETI SZALON
1909 *Körösfői Kriesch Aladár, Nagy Sándorék és a Gödöllőiek kiállítása a Nemzeti Szalonban az 1909-ik év szeptember és október havában*. (Kiállításkatalógus.) Budapest: Nemzeti Szalon.
- NIEDERHAUSER, Emil
2003 National Revival. In Niederhauser, Emil: *A History of Eastern Europe since the Middle Ages*, 142–180. New York: Columbia University Press.
- NIEDERMÜLLER Péter
1989 A néprajztudomány választójai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 1. 1. 79–84.
- N. KOVÁCS Tímea
2000 N. KOVÁCS TÍMEA Emlékezet, identitás, történelem Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. *Tabula*, 3. 1. 115–126.
2007 *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Debrecen: Csonkai.
- NORA, Pierre
1989 Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, No. 26, Special Issue: „Memory and Counter-Memory” (Spring, 1989), 7–24. (University of California Press).
1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14. 3. 142–157.
2010 *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. (Szerk.: K. Horváth Zsolt.) Budapest: Napvilág. (Atelier könyvtár).
- NOVÁK László Ferenc
2005 *Fejfa monográfiája*. Nagykőrös: Arany János Múzeum. (Az Arany János Múzeum kis-monográfiái 16.)

- 2017 Protestáns sírjelek. A fejfák. *Honismeret*, XLV. 6. 88–96.
- OHNUKI-TIERNEY, Emiko
1984 „Native” Anthropologists. *American Ethnologist*, 11. 3. 584–586.
- OLOSZ Katalin
1994 Eredmények és feladatok Kalotaszeg néprajzi kutatásában. *Néprajzi Hírek*, XXIII. 3–4. 33–51.
- OMIH
1941 *Erdély északi része és a Székelyföld*. Budapest: Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal.
- [OMKT] ORSZÁGOS MAGY. KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT
1906 *Tavaszi Kiállítás 1906*. Budapest: Singer és Wolfner kiadása.
- ORDASI Zsuzsanna (szerk.)
2021 *Református templomok 2010–2020*. (Károli Könyvek) Budapest: L'Harmattan.
- ORTUTAY Gyula – BUDAY György
1935 *Székely népballadák*. (A balladákat összeválogatta és magyarázta Ortutay Gyula. Fametszetekkel díszítette Buday György.) A Magyar Könyvbarátok számára kiadta a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- OWEN, Jones
1856 *The Grammar of Ornaments*. Illustrated by examples from various styles of ornament. One hundred folio plates, drawn on stone by F. Bedford and printed in colours by Day and Son. London.
- ŐRINÉ NAGY Cecília
2015 A gödöllői szecesszió kertje. Nagy Sándor (1869–1950) művészete. Székesfehérvár: Városi Képtár – Deák Gyűjtemény.
- ŐRINÉ NAGY Cecília (szerk.)
2016 *Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920) festő- és iparművész monográfiája és oeuvre katalógusa*. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.
- PADÁNYI GULYÁS Jenő
1935 Idegenforgalom és építészet. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, LXIX. 51–52. 348–352.
- 1941 A Kalotaszegi Múzeum és Kultúrház. Széljegyzetek Kós Károly tervére. *Építészet – A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet negyedévi szemléje*, 1. 1–4. 116.
- 1944 *Az építő egyház azaz egyházi építkezéseknél hasznos tudnivalók*. Budapest: Országos Református Nőszövetség.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
2002 Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok. *Ethnica* (Debrecen) 109–123.
- 2003 Erdély néprajza. (Hozzászólás Kósa László cikkéhez). In: Paládi-Kovács Attila: *Tájak, népek, népcsoportok*. 56–61. Budapest: Akadémia Kiadó.
- 2013 *Időrend, kronológia, periodizáció az Európai etnológiában*. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián, a 2010. május 3-án megválasztott akadémikusok székfoglalói) Budapest: MTA.
- 2016 Magyar népismeret a 19. században - Előfutárok és klasszikusok. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.)
1991 Háziipar In: A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában. *Magyar néprajz. III. Kézművesség*. (További szerkesztők: Domokos Ottó, Nagybakay Péter, Tomisa Ilona.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, Akadémiai Kiadó.

- 2000 *Magyar néprajz. VIII. Társadalom* (további szerkesztők: Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, Akadémiai Kiadó.
- 2001 *Magyar néprajz. II. Gazdálkodás* (további szerkesztő: Szilágyi Miklós) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, Akadémiai Kiadó.
- 2003 *Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2009 *Magyar néprajz. I./2.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, Akadémiai Kiadó.
- 2011 *Magyar néprajz. I./1.* (további szerkesztő: Flórián Mária) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, Akadémiai Kiadó.
- PALOTAY Gertrúd
- 1936 Sárközi rostkötések. *Néprajzi Értesítő*, XXVIII. 62–70.
- 1937 Török hagyaték a kalotaszegi hímezésben. *Néprajzi Értesítő*, XXIX. 106–118.
- 1943 Néhány kalotaszegi kézimunka műszó. *Ethnographia*, LIV. 1. 85.
- 1944 *Erdély magyar népművészete.* Budapest: Officina Nyomda és Kiadóvállalat Kft.
- 1947 Magyar hatások a románok ruházatában Kalotaszegen és vidékén. *Ethnographia*, LVIII. 1–2. 19–40., 3–4. 173–186.
- PÁL József (szerk.)
- 1997 *Az ikonológia elmélete. Szöveggyűjtemény az irodalom és a képzőművészet szimbolizmusáról.* Szeged, JATEPress.
- PAPP Annamária
- 2020 Kész szolgálni a régiót a magyarvistai Kalotavár. *Szabadság*, 2020. július 24. <http://szabadsag.ro/-/kesz-szolgálni-az-egész-regiot-a-magyarvistai-kalotavar>. (Letöltés: 2021. 04. 28.)
- PAPP Endre (szerk.)
- 2014 *Bánffy Miklós – emlékkonferencia.* Budapest: MMA. (A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetek 8.)
- PARSONS, Talcott
- 1964 *The Social Systems.* New York: The Free Press.
- PATAKI József
- 1936 *A Sárköz gazdasági és településföldrajza.* (Geographica Pannonica XXI., Pécs).
- 1937 *Adalékok a Sárköz népességének történetéhez.* Kiadja Tolna vármegye közönsége. (Tolna vármegye múltjából 4.) Pécs: Pécsi Egyetemi Nyomda.
- PAUL, Benjamin D.
- 1953 Interview Techniques and Field Relationships. In: Kroeber, Alfred L. (ed): *Anthropology Today.* 430–451. Chicago: University of Chicago Press.
- PAULINI Béla
- 1937 *Gyöngyös Bokréta.* Budapest: Dr. Vajna és társa.
- PÁLFI Csaba
- 1970 A Gyöngyösbokréta története. In: Dienes Gedeon – Maácz László (szerk.): *Tánc-tudományi Tanulmányok, 1969–1970.* 115–161. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata.
- PÁVAI István
- 2000 Népzenei gyűjtemény. In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei.* 813–851. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 2005 Kalotaszeg és a bogártelki zenészek. In: Pávai István (szerk.): *Kalotaszegi népzene. A bogártelki Cilika-banda.* HH CD 003 jelzetű CD-lemez kísérőfüzete. 2–7. Budapest: Hagyományok Háza.

- 2005b *Zene, vallás, identitás a moldvai magyar népeletben*. Budapest: Hagyományok Háza.
- 2006 Erdély a néprajz-, népzene- és néptánc kutatás tájszemléletében. *Zenatudományi Dolgozatok*, 2004–2005. 193–216. Budapest: MTA Zenatudományi Intézet.
- 2008a *Bartók Béla a népzene kutató. Egy kiállítás képei és dokumentumai*. Budapest: Hagyományok Háza.
- 2008b *A népzene kutató Kodály Zoltán. Egy kiállítás képei és dokumentumai*. Budapest: Hagyományok Háza.
- 2011 *A folklorista Vikár Béla. Egy kiállítás képei és dokumentumai*. Budapest: Hagyományok Háza.
- 2013a Bartók, Kodály és Lajtha folklorizmus szemlélete. In: Angi István – Csákány Csilla (szerk.): *Zenei Művelődésünk a változó régióban*. 153–165. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- 2013b *Az erdélyi magyar népi tánczene*. Budapest: Hagyományok Háza, Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2017a Kalotaszeg. / the Kalotaszeg Region. In: Kelemen László (szerk.): *Kalotaszegi népzene. Szászfénes – A Muzák. / Folk Music from Transylvania's Kalotaszeg Region. Florești – The Muza Family*. Audio-CD kísérfüzete. 8–13, 20–25. Budapest: Fonó Budai Zeneház – Hagyományok Háza.
- 2017b Kalotaszeg. / the Kalotaszeg Region. In: Kelemen László (szerk.): *Kalotaszegi népzene. Váralmási Pici Aladár és bandája. / Folk Music from Transylvania's Kalotaszeg Region. Almașu*. Audio-CD kísérfüzete. 8–15, 18–25. Budapest: Fonó Budai Zeneház – Hagyományok Háza.
- PÁVAI István – SÓFALVI Emese (szerk.)
- 2019 *A romániai magyar vonatkozású zenatudomány első évszázada. Bibliográfia*. (Válogatta és szerkesztette Pávai István és Sófálvi Emese.) Kolozsvár: Kolozsvári Operabarátok Köre.
- PÁVAI István – VIRÁGVÖLGYI Márta
- 1993 *Kalotaszegi legényesek* (Young Men's Dances from Kalotaszeg. Essays on Folk Music. Instrumental Folk Music Sample Collection). Budapest: Hungarian Institute for Culture.
- PÁVAI István – ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.)
- 2014 Colecția etnomuzicologică a lui János Jagamas în Institutul „Arhiva de Folclor a Academiei Române” [*Jagamas János népzenei gyűjteménye a Román Akadémia Folklór Archívumában*] [the Ethnomusicological Collection of János Jagamas at the Folklóre Archive of the Romanian Academy]. Budapest: Arhiva de Folclor a Academiei Române Cluj-Napoca – MTA BTK Zenatudományi Intézet – Hagyományok Háza.
- PENTSY József – SZENTGYÖRGYI Lajos
- 1888 *Kalotaszegi varrottas-album. Régi magyar himzés-minták gyűjteménye*. I. Kolozsvárt: Kalotaszegi varrottas-album kiadóhivatala.
- PERSIÁN Kálmán
- 1911 *Kalotaszeg nagyasszonyáról, Gyarmathy Zsigánéről*. Endrödy Sándor előszavával. Kolozsvár: Lepage Lajos.
- PETRIK Lajos
- 1891 Az 1891. évi Agyagipari Tárlat. *Művészi Ipar*, V., VI. 177–185.

PÉNTEK János

- 1979 *A kalotaszegi népi hímzés és szókincse*. Bukarest: Kriterion.
 2007 Kalotaszeg bizonyosságai és kérdőjelei. In: Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. 141–149. Budapest: Lucidus Kiadó.

PÉTER-JANI Csilla – PÉTER Mónika

- 2019 *Kalotaszegi vagdálós mintagyűjtemény*. Budapest: Hagyományok Háza.

PÉTER Mónika Mária

- 2014 Ady Endre Kalotaszegen. *Magiszter*, 12. 1–2. (tavasz-nyár) 136–146.

PLESZNIVY Edit

- 2020 Preraffaelita kapcsolatok és hatások a századforduló magyar művészetében. In: Borus Judit – Böröczky Noémi – Ruttkay Helga (szerk.): *Az utópia szépsége. Preraffaelita hatások a századforduló magyar művészetében*. 19–41. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria.

POKOLY József

- 1899 Az erdélyi református egyház területi beosztásáról. *Protestáns szemle*, XI. 5. 301–320.

POMOGÁTS Béla

- 1983 *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Irodalomtörténeti füzetek 107. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 1986 Jékely Zoltán (1913–1982). In: Béládi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975 II/1. A költészet*. 363–372. Budapest: MTA Irodalomtörténeti Intézet, Akadémiai Kiadó.

PÓTÓ János

- 1989 *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 7.)

POWDERMAKER, Hortense

- 1966 *Stranger and Friend: The Way of an Anthropologist*. New York: W. W. Norton and Company.

PULSZKY, Ferenc

- 1852 „On the Progress and Decay of Art and on the Arrangement of a National Museum.” *The Museum of Classic Antiquities*, 5. 1–15.

PULSZKY Károly Dr.

- 1878 *A magyar házi ipar díszítményei, kiadja a Magyar Nemzeti Museum... Ornamente der Hausindustrie Ungarns... Ornaments de l'industrie domestique de la Hongrie...* (A chromolithographiai táblákat készítette Friedrich Fischbach és Bernhard Dondorf, Frankfurt.) (Acta Nova Musei Nationalis Hungarici. T. II.) Budapest: Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomda.

PUSA Erja

- 1983 Akseli Gallen-Kallela biográfiája. *Ars Hungarica*, 11. 2. 309–326.

PUSZTAI Bertalan

- 2007 Autentikusság, rivalizálás, „márkázás”. Megalkotott hagyományok használata a turizmusban. In: Wilhelm Gábor (szerk.): *Hagyomány és eredetiség*. 226–239. Budapest: Néprajzi Múzeum.
 2008 Az egzotikum, mint erőforrás. In: Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan (szerk.): *Az egzotikum. Tanulmányok*. 113–123. Budapest: Néprajzi Múzeum, Szegedi tudományegyetem. (Tabula könyvek 9.)

- 2010 A nemzeti és a turisztikai táj kapcsolata. Turizmus szemiotikai megfontolások a látványosság és a táj jelentésének konstrukciójáról. *Tabula* 13. 1. 3–18.
- 2017 Ki a turista és mire jó nekünk? a turistatipológiáktól a késő modern társadalomkritikáig. In: Régi Tamás – Rátz Tamara – Michalkó Gábor (szerk.): *Turizmus és transzformáció*. 28–36. Orosháza–Budapest: Kodolányi János Főiskola, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Magyar Földrajzi Társaság.
- 2021 *A helyi kultúra szerepe európai periférikus lokalitások önképének konstrukciójában.* (MTA doktori értekezés.) Szeged. (Benyújtásának éve: 2022, Védés éve: 2023, Megjelenés/ Fokozatszerzés éve: 2023.)
- PUSZTAI Bertalan (szerk.)
 - 2003 *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A pusztamérgesi eset – Invented Traditions and Village Tourism. The Pusztamérges Case.* Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék.
- PUSZTAI Bertalan – MARTIN, Neill (szerk.)
 - 2007 *Fesztiválok, turizmus és helyi identitás. Halászléfőzés Baján – Feasts, Tourism and Local Identity. Fish Soup Cooking in Baja.* Hungary. Edinburgh – Szeged: University of Edinburgh – SZTE Néprajzi és Antropológiai Tanszék.
- RADISICS Jenő
 - 1908 A londoni magyar kiállítás. *Magyar Iparművészet*, XI. 206–217.
- RADNAI Dániel Szabolcs
 - 2023 Táj, régió, nemzet. Tájértelmezés és irodalomtörténet viszonya a 19. századi regionális irodalom kontextusában. *Replika*, 128. 83–99.
- RAFFAY Andrea
 - 2020 „*Adorján Éva és az igaz szerelem filmje, a Kalotaszegi madonna*”. Magyarságkutató Intézet honlapja: <https://mki.gov.hu/hu/evfordulok/adorjan-eva-es-az-igaz-orok-szerelem-es-a-valodi-muveszet-filmje-a-kalotaszegi-madonna>. (Letöltés: 2021. 02. 24.)
- RAHMAN, Sabrina Karim
 - 2010 *Designing Empire: Austria and the Applied Arts, 1864–1918.* (PhD dissertation, UC Berkeley.) <https://escholarship.org/uc/item/1qb8p0cw>. (Letöltés: 2021. 03. 18.)
- RÁCZ Anita
 - 2007 *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névtárhívum Kiadványai 12. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ Zoltán
 - 2008 Erővonalak Csete György építészetében – az orfűi Forrásháztól Debrecen-Tégláskert református templomáig. *Építészfórum* június 26. <https://epiteszforum.hu/erovonalak-csete-gyorgy-epiteszeteben>. (Letöltés: 2023. 02. 20.)
- REDFIELD, Robert
 - 1956 *Peasant Society and Culture: an Anthropological Approach to Civilization.* Chicago: University of Chicago Press.
- REED-DANAHAY, Deborah
 - 2016 Participating, Observing, Witnessing. In: Coleman, Simon – Hyatt, Susan B. – Kingsolver, Ann (eds.): *The Routledge Companion to Contemporary Anthropology*. Chapter 3. 57–71. United Kingdom: Taylor & Francis Ltd.
- REVEL, Jacques – HUNT, Lynn
 - 1995 *Histories. French Constructions of the Past.* (Postwar French Thought, Volume I.) New York: The New Press.

- REVEL, Jacques – HUNT, Lynn
1995 *Histories. French Constructions of the Past. (Postwar French Thought, Volume I.)* New York: The New Press.
- RÉGI Tamás
2017 A turizmus és társadalmi változás kapcsolatának néhány antropológiai és szociológiai értelmezése. In: Régi Tamás – Rátz Tamara – Michalkó Gábor (szerk.): *Turizmus és transzformáció*. 11–27. Orosháza–Budapest: Kodolányi János Főiskola, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Magyar Földrajzi Társaság.
- RICHTER Pál
2018 Kodály Zoltán népzene-kutatói munkássága. In: Rák Béla (szerk.): *Kodály*. 5–29. Leányfalu: Faluház és Ravasz László Könyvtár.
- RICHTER Pál (főszerk.)
2012 *Magyar Népzenei Antológia*. Digitális összkiadás DVD-ROM + MP3 lemezek, Budapest: MTA Zenetudományi Intézet.
- RIEGL, Alois
1893 *Stilfragen: Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik*. Berlin, George Siemens.
1894 *Volkskunst, Hausfleiss und Hausindustrie*. Berlin: George Siemens.
- ROJEK, Chris – JOHN Urry (eds.):
1997 *Touring Cultures. Transformations of Travel and Theory*. London – New York: Routledge.
- ROMSICS, Imre
1994 Kereskedelem és népművészet. A gyári termékek szerepe a homokmégyi női népviseletben. *Néprajzi Értesítő*, LXXVI. 127–155.
1996 Gyöngyösbokréta és népviselet együttélése a Kalocsai szállásokon. In: Korkes Zsuzsa (szerk.): *Viselet és történelem, viselet és jel*. 78–94. Aszód: Petőfi Múzeum, (Múzeumi füzetek 45.)
1998a Kalocsa népművészete. In: Romsics Imre (szerk.): *Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából*. 371–448. Homokmégy: Homokmégyért Alapítvány.
1998b Népművészet – úti emlék – nemzeti jelkép. Gondolatok a kalocsai idegenforgalom történetéből. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. 150–155. Budapest: Néprajzi Múzeum
2001 The Folk Art of Kalocsa. *Hungarian Heritage*, 2. 1–2. 7–30.
2003 A népművészet és a népi iparművészet a kalocsai népművészet példáján. In: Fejős Zoltán (szerk.) *Madok füzetek 1*. 29–39. Budapest: Néprajzi Múzeum.
2018 Kulturális örökség – települési értéktár – közösségi akarat. In: Romsics Imre (szerk.): *Hagyomány – szellemi kulturális örökség – népies rendezvény. Pillanatképek a mai népművészetről*. 181–198. Kalocsa: Viski Károly Múzeum.
- ROZSNYAY V. H. Kálmán
1900 Walter Crane. *Magyar Iparművészet*, III. 4. 155–171.
- RÓMER Flóris
1869 Műiparunk ügyében. *Archaeologiai Értesítő*, 1869–1870. II. 9. 1869. december 1. 167–168.
- RÓMER, Florian Franz
1875 *Die nationale Hausindustrie auf der Wiener Weltausstellung 1873*. Budapest: Druck. Rudnyánszky.

RÓNAI András

1940 Erdély földje és népe. In: Kovrig Béla (szerk.): *A mi Erdélyünk.* 47–91. Budapest: Stádium (Nemzeti Könyvtár).

RUDOLF Mihály

1999 Templomban. A Miskolc tetemvári Deszkatemplom belsőépítésze. *Országépítő*, 10. 3. 24–28.

RUSKIN, John

1896–1898 *Velence kövei I–III.* (Fordította Geöcze Sarolta.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

RUSVAI Julianna

2013 Zichy Jenő, a tudományos kutatások támogatója. In: Bányai Balázs – Kovács Eleonóra (szerk.): *A „Zichy-expedíció”.* (A Szent István Király Múzeum Közleményei 48.) 167–185. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum.

SAS Péter

2004 A sztánai otthon. *Művelődés*, LVII. 5. 14–16.

2006 Veress Elemér (1876–1959). *Művelődés*, LIX. 3. 12–13.

2020 Kilencvenéves történet: rablótámadás a sztánai Varjúvárbán. *Szabadság*, 2020. november 9. <http://szabadsag.ro/-/kilencvenes-tortenet-rablota-madas-a-sztanai-varjuvarban>. (Letöltés: 2020. 12. 18.)

SAS Péter (szerk.)

2003 *Kós Károly levelezése.* (Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és szerkesztette Sas Péter.) Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Dürer Nyomda Kft.

SÁGI György

2020 A békásmegyer-pütkösfürdői Boldog Özséb-templom – az 1945 után épült első jogelőd nélküli templom rövid története (1984–2020). *Újkor.hu*, 2022. 12. 11. <https://ujkor.hu/content/bekasmegyer-punkosdfurdoi-boldog-ozseb-templom-az-1945-utan-epult-elso-jogelod-nelkuli-templom-rovid-tortenete-1984-2020>. (Letöltés: 2023. 03. 31.)

SÁFRÁNY Zsuzsa

2001 „A matyóviselet dekoratív szépségéről”. Juhász Árpád rajzai és festményei a néprajzi múzeumban. In: Geller Katalin – G. Merva Mária – Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A gödöllői művésztelep 1901–2001.* Gödöllő, 150–153.

2006 Modellek és műalkotások: Juhász Árpád Mezőkövesden. In: Viszóczky Ilona (szerk.) *Eredmények és feladatok a matyóság néprajzi kutatásában.* Miskolc – Mezőkövesd: Herman Ottó Múzeum. 100–109.

SÁRKÁNY Mihály

1981 „A matyó jelző véglegesen védjegy lett.” (Felirat a Néprajzi Múzeum „A népművészet születése” kiállításában.) *Múzeumi Közlemények*, 1. sz. 51–54.

2017 Célok és terek. *Ethno-lore*, XXXIV. 327–344.

SÁRMÁNY-PARSON, Ilona

1988 The Influence of the British Arts and Crafts Movement in Budapest and Vienna. *Acta Historiae Artium*, 1987–1988. XXXIII. 1–2. 181–198.

SÁROSI Bálint

1981 *Magyar Népzene, Bartók Béla fonográf-felvételeiből* (Hungarian Folk Music Collected by Béla Bartók, Phonograph Cylinders). Sárosi Bálint tanulmányával, (LPX 18069), Budapest: Hungaroton.

- 1996 A hangszeres magyar népzene. Budapest: Püski.
- SÁROSI Bálint – NÉMETH István (szerk.)
 1993 *Magyar Népzenei Antológia V. Kelet 1. Szilágyság, Kalotaszeg, Mezőség.* (ZtI MK 002–004 hangkazetta album kísérőfüzete.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet.
- SCHNELLER Károly
 1943 Szórványok és szigetek sorsa Kolozs vármegyében. In: dr. Martonyi János (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi szakosztályának értekezései.* 3. füzet. Kolozsvár.
- SCHÖPFLIN Aladár
 1928 Nem élhetek muzsikaszó nélkül. Móricz Zsigmond vígjátéka a Kamaraszínházban. *Nyugat*, (Színházi Figyelő rovat), 21. 24. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00457/14259.htm>. (Letöltés: 2021. 06. 08.)
- SCHRAUF Károly
 1902 *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Magyarországi tanulók külföldön IV. II. A magyar nemzet anyakönyve.* Budapest: MTA Irodalomtörténeti Bizottsága.
- SEBESTYÉN Adrienne
 2005 „Erdélybe utazni más” A magyar turisztika Erdély-képe. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók. Tanulmányok.* (Tabula könyvek 7.) 51–67. Budapest, Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- SEBESTYÉN Kálmán
 1993 *A Kolozs-kalotai (kalotaszegi) református egyházmegye népoktatásának adattára a XV. századtól 1900-ig.* (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár). Budapest: Ráday Gyűjtemény.
 1994 Kalotaszeg vándor háziiparosai. *Honismeret*, XXII. 6. 55–58.
 1998a Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka élete és munkássága. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. 43–63.
 1998b Gyarmathy Zsigmond és a kalotaszegi fafaragó háziipar. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. 97–116.
 2007 *Körösfői Rieszeg alatt.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
 2015 „Kalotaszeg Nagyasszonyának” szobra Kolozsváron. *Honismeret*, XLIII. 2. 39–40.
- SEBŐ Ferenc
 2006 *Vikár Béla népzenei gyűjteménye.* Budapest: Hagyományok Háza, Néprajzi Múzeum.
 2012 Előrelendülések és megtorpanások. (Köszöntő beszéd kézírata, elhangzott a Magyar Népzenei Antológia DVD-ROM bemutatóján az MTA BTK Zenetudományi Intézetben 2012. október 2-án. https://abtk.hu/images/aktualis/MNA_SZ%C3%96VEG.pdf. (Letöltés 2021. 04. 08.)
- SELMECZI KOVÁCS Attila
 1990 Előszó. In: Csete Balázs: *Kalotaszegi fafaragások.* 5–8. Budapest: Néprajzi Múzeum. (A Néprajzi Múzeum tudománytörténeti kiadványsorozata 3.)
 2001 *Nemzeti jelképek.* (Magyar Népművészet XXVI.) Budapest: Néprajzi Múzeum.
 2014 *Nemzeti jelképek a magyar népművészetben.* Budapest: Cser Kiadó.
- SELWYN, Tom (ed.)
 1996 *The Tourist Image. Myth and Myth Making in Tourism.* Chichester: Wiley and Sons.

SEMYER Vilibáld

- 1901 Bánffy-Hunyad (Kolozs-m.) magyar lakosságának somatologiai vázlata (8 fekete táblával és 28 szövegrajzzal). *Néprajzi Értesítő*, II. (Első közlemény) 3. 33–52., (Második közlemény) 5. 67–98., VII–XV. tábla, (Harmadik és befejező közlemény) 6. 101–114.
- 1902a †Dr. Jankó János. *Néprajzi Értesítő*, III. 7. 113–115.
- 1902b Jankó János Dr. életrajza. *Néprajzi Értesítő*, III. 7. 116–122.
- 1902c Az erdélyi Kárpát-egyesület kolozsvári táj- és néprajzi múzeuma. *Néprajzi Értesítő*, III. 7. 141–149.

SEMPER, Gottfried

- 1860 *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Ästhetik: ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreunde*. (Band 1): Die textile Kunst für sich betrachtet und in Beziehung zur Baukunst. Frankfurt a. M.: Verlag für Kunst und Wissenschaft.
- 1863 *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Ästhetik: ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreunde (Band 2)*: Keramik, Tektonik, Stereotomie, Metallotechnik für sich betrachtet und in Beziehung zur Baukunst. München: Friedrich Bruckmann's Verlag.

SERBAN, Stelu – DORONDEL, Ștefan

- 2014 Social Anthropology in Romania after 1990: Shifting Frames. *Ethnologia Balkanica*, 17. 209–240.

SINKÓ Katalin

- 1989 Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben. *Ethnographia*, 100. 121–155.
- 1992 A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In: György Péter – Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Budapest: Corvina.
- 2002 Ékítményes rajz és festés. In: Blaskóné Majkó Katalin – Szőke Annamária (szerk.): *A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig*. 197–222. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem.
- 2004 Changes in the Meaning of the Concept of „Folk Art” between 1852 and 1898. *Hungarian Heritage*, 5. 1–2. 7–19.
- 2006 A 19. századi ornamentika-teóriák antropológiai vonatkozásairól. *Iskolakultúra*, 6. 28–35.

SISA József

- 2004 Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon a historizmus korában. (Akadémiai doktori értekezés, MTA Kézirattár D/19.581.) http://real-d.mtak.hu/83/3/Sisa_kast%C3%A9ly%C3%A9p%C3%ADt%C3%A9szet_historizmus.pdf. (Letöltés: 2021. 03. 23.)

S. K.

- 1912 Egy kalotaszegi mágnás [Bánffy Miklós]. *Kalotaszeg*, I. 7. 7–9.

ŠMIDCHENS, Guntis

- 1999 Folklorism Revisited. *Journal of Folklore Research*, 36. 1. 51–70.

SMITH, Anthony D.

- 1971 *Theories of Nationalism*. United Kingdom: Duckworth.
- 1987 *The Ethnic Origins of Nations*. United Kingdom: B. Blackwell.

- 1991 *National Identity*. United Kingdom: University of Nevada Press.
- 2000 *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Germany: University Press of New England.
- 2009 *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. United Kingdom: Routledge.
- 2010 *Nationalism: Theory, Ideology, History*. United Kingdom: Polity Press.
- SMITH, Valene L. (ed.)
- 1989 *Hosts and guests. The anthropology of tourism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- SOMFAI László (szerk.)
- 1981 *Magyar népzenei hanglemezek Bartók Béla lejegyzéseivel*. (Hungarian Folk Music Gramophone Records with Bartók's Transcriptions), Somfai László tanulmányával. (LPX 18058-060.). Budapest: Hungaroton.
- SOLYMOSI László – SZOVÁK Kornél (szerk.)
- 2004 *Váradi Jegyzőkönyv. Regestrum Varadinense (1208-1235)*. PC CD-Rom. Budapest: Arcanum.
- SONZOGNO, Edoardo
- 1873 *L'Esposizione Universale di Vienna del 1873 Illustrata*. Volume Primo. Milano: Edoardo Sonzogno.
- SÓFALVI Emese
- 2012 „Új dolgok szerelmese”. A népi kultúra és az életreform elemeinek megjelenése Bartók művészetében. In: Bolvári-Takács Gábor (szerk.): *A hagyományos tánc kultúra metamorfózisa a 20. században*. (Táncművészet és tudomány IV.) 170–180. Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola.
- SRINIVAS, Mysore Narasimhachar
- 1966 Some Thoughts on the Study of One's Own Society. In: Srinivas, Mysore Narasimhachar: *Social Change in Modern India*. 147–163. Berkeley University of California Press.
- 1979 The Fieldworker and the Field: A Village in Karnataka. In: Srinivas, M. N – Shaw, A. M. – Ramaswamy, E. A.: *The Fieldworker and the Field: Problems and Challenges in Sociological Investigation*. 9–28. Oxford: Oxford University Press.
- 1997 Practicing Social Anthropology in India. *Annual Review of Anthropology*, 26. 1–24.
- STACHER, Susanne
- 2022 Tourist bubbles in the Alps. Sliding from the sublime into picturesque worlds. In: Gravari-Barbas, Maria – Graburn, Nelson – Staszak, Jean-Francois (szerk.): *Tourism Fictions, Simulacra and Virtualities*. 61–85. London – New York: Routledge.
- STEGMANN, Knut
- 2012 Analysing Historical Timber Structures – A Case Study on Ernst Gladbach (1812–1896) and His Research on the »Swiss Style«. – In: Robert Carvais et al. (eds): *Nuts & Bolts of Construction History. Culture, Technology and Society*. 1. 3–10. Paris: Picard.
- STOCKING, G. W. Jr.
- 1983 The Ethnographer's Magic: Fieldwork in British Anthropology from Tylor to Malinowski. In: Stocking, G. W. Jr. (ed): *Observers and Observed: Essays on Ethnographic Fieldwork*. 70–120. Madison: University of Wisconsin Press.
- 1992 *The Ethnographer's Magic and Other Essays in the History of Anthropology*. Madison: University of Wisconsin Press.

STOKLUND, Bjarne

- 1994 The Role of the International Exhibitions in the Construction of National Cultures in the 19th Century. *Ethnologia Europaea*, 24. 35–44.
- 1999 How the Peasant House Became a National Symbol. A Chapter in the History of Museums and Nation-Building. *Ethnologia Europaea*, 29. 1. 5–18.

STRACKNÉ MOHOS Márta

- 1981 A Budapesti Történeti Múzeum Bartók Béla Emlékháza. *Budapest a főváros folyóirata*, 19. 5. 4–5.

SUGAR, Peter F.

- 1982 Ethnicity and Nationalism in East Central Europe. In: Sugar, Peter F. (ed.): *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*. 55–102. Santa Barbara, Ca. – Oxford, England: ABC-Clio.

SULYOK István Dr.

- 1927 Erdély Berlinben. *Páosztortúsz*, XIII. 8. 184–186.

SÜMEGI György

- 2018 Adalékok az erdélyi 1943-as magyar képzőművészethez. *Művelődés*, LXXI. 11. sz. <https://muvelodes.net/galeria/adalekok-az-erdelyi-1943-as-magyar-kepzo-muveszethez> (Letöltés: 2021. 02. 24.)

SZABÓ Árpád Tőhötöm

- 2002 *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

SZABÓ K. János

- 1907 Malonyay Dezső: „A kalotaszegi magyar nép művészete”. *Ethnographia*, XVIII. 6. 361–366.

SZABÓ Lilla

- 2019 Kalotaszegi Magyar Napok – hagyományteremtés vagy politikai játszma? In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. 249–261. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. (Kriza Könyvek 45.)

SZABÓ Piroska

- 2007 Folklor és a zakopanei stílus. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklor és vizuális kultúra*. 483–498.

SZABÓ T. Attila

- 1937 Az első munkatábor. *Hitel*, III. 1. 51–65.
- 1939 Bábony története és települése. *Erdélyi Múzeum*, Új folyam 10. 44. 1. 35–62.
- 1942 *Kalotaszeg helynevei I. Adatok*. Kolozsvár.
- 1975 *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. I. kötet. Bukarest: Kriterion.

SZABÓ Zoltán

- 1937 *A tardi helyzet*. (Negyedik kiadás.) Budapest: Cserépfalvi.
- 1986) *A tardi helyzet; Cifra nyomorúság*. Budapest: Akadémiai – Kossuth – Magvető.

SZACSVAY Éva

- 1998 Konfirmáció Kalotaszegen. Egy szokás értelmezéseinek lehetőségei. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. 173–193.
- 2021 Református műveltség és református paraszti kultúra. In: Szacsavay Éva: *Tárgyak és folklór. Tanulmányok a 75 éves Szacsavay Évától*. 73–86. Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet – Néprajzi Múzeum.

SZÁSZ Anikó

- 2020 Mezővárosok vásárai az erdélyi vármegyékben (1541–1600). *Certamen VII.* Előadások a magyar tudomány napján az erdélyi múzeum-egyesület I. szakosztályában. 1–7. (Kézirat: <http://real.mtak.hu/111281/>. Letöltés: 2021. 02. 18.)
- 2021 Nagyalmás, egy Kolozs vármegyei birtokközpont (1541–1600). *Erdélyi Múzeum*, LXXXIII. 1. 17–31.

SZÁSZ Ferenc

- 1933 Kalotaszeg kincsháza. *Páztortűz*, XIX. 20. 390.

SZÁSZ Géza

- 2008 „Az egzotikus Magyarország felfedezése”? Francia utazók Magyarországon a 19. század első felében. In: Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan (szerk.): *Az egzotikum. Tanulmányok*. 77–84. Budapest: Néprajzi Múzeum.

SZAVÁRI Artilla

- 2004 Magyar berendezkedés Észak-Erdélyben (1940. szeptember – 1941. április) *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle*, IX. 4. 272–304.

SZEDEDI FIATALOK MŰVÉSZETI KOLLÉGIUMA

- 1937 *Szegedi Kis kalendárium 1937.* (Valamennyit elgondolta, szerkesztette és illusztrálta Buday György, a Szegedi Fiatalok Mozgalmának vezetője.) Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó.

SZEDEDY-MASZÁK Mihály

- 1993 Látványszerűség és bibliai példázat Bánffy Miklós írói műveiben. *Irodalomtörténet*, 24. 4. 775–801.
- 2001 A romantika: világkép, művészet, irodalom. In: Szegedy-Maszák Mihály – Hajdu Péter (szerk.): *Romantika: világkép, művészet, irodalom*. 7–20. Budapest: Osiris.

SZEGŐ György

- 2005 Boldog / Képek. A falu és a fotográfia találkozása. *Fotóművészet XLVIII.* 3–4. https://fotomuveszet.net/korabbi_szamok/200534/boldog_kepek. (Letöltés: 2023. 10. 02.)

SZEGŐ Júlia

- 1955 *Bartók Béla, a népdalkutató*. Bukarest: Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó.

SZENTE Dorina

- 2017 A Gyöngyösbokréta mozgalom rituális világa. A hagyomány őrzésének árnyoldalai. In: Németh András – Vincze Beatrix (szerk.): *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciós hatások*. 141–159. [Neveléstudomány-történeti tanulmányok.]

SZENTIMREI Jenő

- 1936 *Csáki bíró lánya. Kalotaszegi ballada 3 felvonásban, 5 képben. A kalotaszegi Alvidék községeiben gyűjtött népköltési és népzenei anyag felhasználásával*. Cluj: Lepage Kiadás.

SZENTIMREI Judit

- 2004 Sztánai emlékek. *Művelődés*, LVII. 5. 28–29.

SZENTIVÁNYI Gábor

- 1905 A műbarátok kiállítása. *Magyar Iparművészet*, VIII. 4. 198–208.

SZÉKELY Miklós

- 2012 *Az ország tükrői. A magyar építészet és művészet szerepe a nemzeti reprezentációban az Osztrák–Magyar Monarchia korának világkiállításain*. Budapest: CentrArt.

- 2013 From figure to Pattern: the Changing Role of Folk Tradition in Hungarian Representations at Universal Exhibitions, 1867–1911. In: Demski, Dagnosław – Sz. Kristóf Ildikó – Baranieczka-Olsewska, Kamila (szerk.): *Competing Eyes: Visual Encounters with Alterity in Central and Eastern Europe*. 190–212. Budapest: L'Harmattan.
- SZILÁGYI Miklós
- 2009 Ács Lipót és a sárközi népművészet kutatása. *Ethnographia*, 120. 375–386.
- SZINNYEI József
- 1896 *Magyar írók élete és munkái* IV. Budapest: Hornyánszky Viktor.
- SZINTE Gábor
- 1913 A kolozsmegyei fatemplomok. *Néprajzi Értesítő*, 14. 1–31.
- SZINTE László
- 1913 Erdélyi fatemplomok és haranglábak. *Néprajzi Értesítő*, XIV. 3–4. 279–285.
- SZ. N. (szerző nélkül)
- 1904 St.-louisi kiállításunk. *Magyar Iparművészet*, VII. 5. 208–2015.
- SZOJKA Emese
- 1998 Példák a népi-népies elemek megjelenéséhez és elterjedéséhez az enteriőrökben. *Néprajzi Értesítő*, 80. 53–95.
- 2005 *A sárközi bútor. a néprajzi múzeum tárgykatalógusai 10*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- SZÖNYI György Endre
- 2004 *Pictura & Scriptura. Hagyományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei*. Szeged: JATEPress.
- SZUHAY Péter
- 2006 A Néprajzi Múzeum Mezőkövesd-képe az 1980-as évek népművészeti kiállításai idején. In: Viszóczky Ilona (szerk.) *Eredmények és feladatok a matyóság néprajzi kutatásában*. Miskolc-Mezőkövesd: Herman Ottó Múzeum. 131–149.
- SZÜCS Brigitta
- 2016 Körösfői portékák. Adatok egy kalotaszegi falu életmódjáról. *Ház és Ember*, 26. 69–86.
- SZÜCS, Jenő
- 1983 The Three Historical Regions of Europe. An outline. *Acta Historica Academia Scientiarum Hungaricae* 29. 2–4. 131–184.
- TAGÁN, Galimdsán
- 1941a *Kalotaszentkirály. Állattartás* (kézirat), Néprajzi Múzeum Etnológiai adattár: EA 1824.
- 1941b *Kalotaszentkirály. Földművelés* (kézirat), Néprajzi Múzeum Etnológiai adattár: EA 1823.
- TAPODI Zsuzsa
- 2016 Imagológia: kérdések, módszerek, törekvések. In: Tapodi Zsuzsa (szerk.): *Imagológiai olvasókönyv*. 17–28. Kolozsvár: Scientia.
- TARI János
- 2002 *Néprajzi filmezés Magyarországon*. (Örökség), Budapest: Európai Folklór Intézet.
- 2012 *A néprajzi és az antropológiai filmkészítés – Történeti, elméleti és gyakorlati példák – Történeti, elméleti és gyakorlati példák*. (Károli Könyvek), Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- TARI Lujza
- 2002 Recording Hungarian Folk Music. *Hungarian Heritage*, 4. 1–2. (European Folklore Institute) 7–13.

- 2016 Vikár Béla nyomában Magyarvalkón. *Erdélyi Múzeum*, 78. 2. 1–23.
- TASNÁDI Zsuzsanna
- 2012 *Népviseletek és népelet a monarciabeli képeslapokon*. Budapest: Néprajzi Múzeum – Cser Kiadó.
- 2013 *Ácsolt fatornyok – védelmező templomok. Válogatás a Néprajzi Múzeum grafikaiból fényképeiből*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- TÁNCZOS Vilmos
- 2002 Hungarians in Moldavia. *Hungarian Heritage*, 3. 1–2. 11–28.
- 2007a A folklór-képek kétféle értelmezéséről. In: Szemerikényi Ágnes (szerk.): *Folklór és vizuális kultúra*. 43–51. Budapest, Akadémiai Kiadó, MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- 2007b *Szimbolikus formák a folklórban*. Budapest: Kairosz.
- 2011 *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- 2012 Csángó language ideologies. In: Tánczos Vilmos – Peti Lehel: *Language Use, Attitudes, Strategies. Linguistic Identity and Ethnicity in the Moldavian Csángó Villages*. 203–232. Cluj-Napoca: The Romanian Institute for Research on National Minorities.
- 2016 *Csíksomlyó a népi vallásosságban*. Budapest: Nap.
- TÁNCZOS Vilmos – PETI Lehel (szerk.)
- 2012 *Language Use, Attitudes, Strategies. Linguistic Identity and Ethnicity in the Moldavian Csángó Villages*. Cluj-Napoca: The Romanian Institute for Research on National Minorities.
- TEDLOCK, Barbara
- 1991 From Participant Observation to the Observation of Participation: The Emergence of Narrative Ethnography. *Journal of Anthropological Research*, 47. 1. Spring. 69–94.
- TÉGLÁS Gábor
- 1907 Malonyay könyve a Magyar nép művészetéről. *Népmívelés*, 2. 4–5. 563–566.
- TÉGLÁS István
- 1904a Az elpusztítás alá került fatemplomok. *Erdély*, XIII. 3–4. 50–52.
- 1904b Erdélyi fatemplomok. *Művészet*, III. évf. VI. sz. 402–404., 407–409., 411.
- 1908 Az erdélyi fatemplomok díszje. *Művészet*, VII. 90–95.
- TÉGLÁSI ERCSEY József
- 1842 Kalotaszeg rövid leírása. *Hon- és Külföld*, II. 22–23., 85–91.
- 2006 Felelet a' Kalataszeg vázolatára irtt kijavító és potló bírálatra (Eredeti megjelenés: *Hon és Külföld* 1842. II. 79. 313–316., 80. 317–320.) In: Hála József: *Kalataszeg vázolata. Régi írások és képek Kalotaszegről*. 49–60. Marosvásárhely: Mentor.
- TÉSZABÓ Júlia
- 1999 Játékgár a századfordulón. Az első magyar fa- és máchéé játékszergyár, Bártfa – Békéscsaba története 1884–1904–1910. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei*, 20. 347–363.
- TÓTH Arnold
- 2020 A regőscserkészlet története (1910–1948). In: Tabajdi Gábor – Szigeti László: *Magyar cserkészélet (1910–1948)*. 99–120. Budapest: Magyar Cserkészszövetség.
- TÓTH Margit
- 1969 Egy népi énekes dallamainak változása Bartók óta. In: Bónis Ferenc (szerk.): *Magyar zenetörténeti tanulmányok Szabolcsi Bence 70. születésnapjára*. 377–390. Budapest: Zeneműkiadó.

- TÓTH Pál Péter
1999 *Szórványban*. Budapest.
- TÓTH Zoltán
2002 „Korrekt parasztok” emigrációban: Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. Hofer Tamás (szerk.) Pozsony, 2001 (Recenzió). *Korall*, 10.
- TÖRÖK Zsuzsa
2016a A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné. Írónői életpálya a 19. századi nemzetépítés kontextusában. *Irodalomtörténet*, CXVII. 4. 431–454.
2016b Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka hagyatéka kolozsvári közgyűjteményekben. *Ethnographia*, 127. 2. 291–297.
2019 Wohl Janka Gyarmathy Zsigáné Hory Etelkának írt levelei. *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények*. 615–630.
- TÖTSZEGI Tekla
2009a *A mérai viselet változása a 20. században. A mérai magyar női viselet és kontextusai*. Marosvásárhely: Mentor.
2009b Az Erdélyi Múzeum-Egyesület néprajzi gyűjteménye. In: Sipos Gábor (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. 323–347. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 223–229.
- TÖTSZEGI Tekla – PÁVAI István
2010 *Denis Galloway romániai fotói 1926–1932*. (magyar, román, angol nyelvű könyv) Budapest: Hagyományok Háza.
- TÖKÉS Irén
1989 Gyarmathy Zsigáné és a kalotaszegi háziipar története. (Személyes visszaemlékezés). *Ethnographia*, 100. 218–231.
- T. SZABÓ Levente
2008a Erdélyiség képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén. In: T. SZABÓ Levente: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. 13–99. Kolozsvár, KOMP-Press-Korunk.
2008b „Erdély népei”. A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban. In: T. SZABÓ Levente: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. 100–193. Kolozsvár, KOMP-Press-Korunk.
2011 Narrating „the People” and „Disciplining” the Folk. The Constitution of the Hungarian Ethnographic Discipline and the Touristic Movements (1870–1900). In: Mishkova, Diana (ed.): *We, the People. Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe*. (CAS Working Paper Series, Issue 3) 3–27. Sofia: Centre for Advanced Study
- TULOGDI János
1944 Kalotaszeg földrajza. *Kolozsvári Szemle*, III. 2. 113–123.
1946 Kalotaszeg földje. *Erdély* (Az Erdélyi Népi Kárpát Egyesület Röpirata), 1946 tavasza, 2–6.
- TURAI Tünde
2023 Reziliencia: egy ígéretes perspektíva lehetőségei kulturális és társadalmi dinamikák átfogó megértéséhez. In: *Ethno-lore* (A HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve) XL. 11–15.
- TURNER, Louis – ASH, John
1975 *The Golden Hordes: International Tourism and the Pleasure Periphery*. London: Constable & Robinson Limited.

UNDI Mariska

1904 Kalotaszegi kályhacsempék és utcaajtók. *Magyar Iparművészet*, VII. 5. 215–225.

1912 Művészi fejlődésem – Tanulságaim. *Magyar Iparművészet*, XV. 2. 47–60.

URBÁN Erzsébet

2019 Templomépítészet a szocializmusban: Szerkezet, forma és szakrális tartalom viszonya az 1970–1980-as évek magyarországi római katolikus templomépítészetében. *Építés – Építészettudomány*, 47. 3–4. 323–359.

URRY, John

1990 *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage.

ÚJVÁRI Dorottya

2019 Fényképalbum, napló és regény – Kónya Gyuláné Schéfer Teréz életének megismerhetősége. *ME.DOK*, XIV. 1. 55–68.

VADAS József

1985 A matyó sztori. In: Vadas József: *Nem mindennapi tárgyaink*. Budapest: Kossuth Kiadó, 399–407.

VAJK Ilona

1983 Kós Károly építészeti emlékei Kalotaszegen. *Tiszatáj*, XXXVII. 12. 36–43.

1994 Móricz Zsigmond és Kós Károly találkozásai. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, XXVI. 201–216.

VALUCH Tibor

2001 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris.

2013 *Magyar hétköznapiak – fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest: Napvilág Kiadó.

VAN DE VYVER, Greet

1998 Ethnicity and Historicity in Transylvania. In: Leman, Johan (ed.): *The Dynamics of Emerging Ethnicities*. 87–114. Frankfurt am Main.

VARGA E. Árpád

1998 *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Budapest.

VARGA P. Ildikó

2017 „Finnország egyik leglelkesebb diplomatája itt több mint 50 éven keresztül”: Vikár Béla levelei. (Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, a finn nyelvű leveleket fordította: Varga P. Ildikó) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

VARIN, A. E.

1861 *L'architecture pittoresque en Suisse ou choix de constructions rustiques prises dans toutes les parties de la Suisse*. Paris: Morel.

VÁCZY Leona

1973 Kalotaszeg helyismereti könyvészete. *Korunk*, XXXII. 11. 1752–1762.

VÁMSZER Márta (főszerk.)

1997 *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. IX. kötet. Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület, Akadémiai Kiadó.

VÁRADI-KUSZTOS Györgyi

2010 Gondolatok Bánffy Miklós Erdélyi története és Dániel 5. könyvének kapcsolatáról. *Magyar Szemle*, Új folyam XIX. 5–6. http://www.magarszemle.hu/cikk/20100713_daniel_kerestetik. (Letöltés: 2021. 02. 24.)

A jelképpé vált táj – Kalotaszeg

VÁRALLYAY Réka

- 2013 A magyar képző-és iparművészet kincsháza. 100 éves a marosvásárhelyi Kultúrpalota. *Magyar Iparművészet*, 20. 10. 25–34.

VASAS Samu – SALAMON Anikó

- 1986 *Kalotaszegi ünnepek*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

VENCZEL József

- 1940 Erdély és az erdélyi román földreform. *Hitel*, VI. 3–4. 258–276.

VEREBÉLYI Kincső

- 2004 Does the Peasantry Have Its Own Art? *Hungarian Heritage*, 5. 1–2. 20–28.
2019 Házi szorgalmatosság – háziipar – kézműipar – népi iparművészet. In: Verebéli Kincső: *Nép Ipar Művészet*. 209–232. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tan-
szék – Debreceni Egyetemi Kiadó. (Studia Folcloristica et Ethnographica 73.)

VERKUYTEN, Maykel

- 2005 *The Social Psychology of Ethnic Identity*. New York.

VETÉSI László

- 2000 Szórványstratégia – nemzetstratégia. Tervezet a romániai szórványmagyarság közösség-
építéséhez és kisközösségi rehabilitációjához. *Magyar Kisebbség*, 2. 172–214.

VIG Albert

- 1932 *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben különösen 1867 óta*. A M.
Kir. Kereskedelemügyi Miniszter támogatásával kiadta a Magyar Tudományos Aka-
démia, Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság.

VIKÁR Béla

- 1900 Phonograph-fal gyűjtött népköltési adalékok. *Ethnographia*, XI. 121–130.
1943 Erdélyi út fonográffal. In: Gunda Béla (szerk.): *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik
születésnapjára*. 88–96. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. (Újraközölve In: Sebő
Ferenc: *Vikár Béla népzenei gyűjteménye*. Budapest: Hagyományok Háza, Néprajzi
Múzeum. 2006: 231–246.)

VINCZE Ferencz

- 1891 Kalotaszentkirály – Zentelke Községek monográfiájából. (1–2. rész) *Kalotaszeg*, II. 18.
155–157.; 19. 162–164.

VINCZE Géza

- 1958 „10–20 nap múlva feleségül veszem Boncza Bertukát...” *Ország Világ*, II. 29. (július
23.) 15.

VINCZE Mária – MEZEI Elemér

- 1997 A falusi munkaerő-foglalkoztatás helyzete az erdélyi falvakban. *Erdélyi Múzeum*, LIX.
3–4. 307–349.

VINCZE Zoltán

- 2014 Kós Károly – előítélet és bizalom között. *Művelődés*, LXVII. 11. 23–25.

VIRÁGVÖLGYI Márta

- 2017 *Kapus vidéki népzene. Viski Rudolf gyalui primás dallamai*. Népzenei füzetek. Hang-
szeres népzenei példatár. Budapest: Hagyományok Háza.

VISKI Károly

- 1938 *Etnikai csoportok, vidékek. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve 8*. Budapest: Magyar
Tudományos Akadémia.

- VISZÓCZKY Ilona (szerk.)
2006 *Eredmények és feladatok a matyóság néprajzi kutatásában*. Miskolc-Mezőkövesd: Herman Ottó Múzeum.
- VISZÓCZKY Ilona-VIGA Gyula
2006 *Matyó népelet – Tárgyakban élő hagyomány. Vezető a mezőkövesdi Matyó Múzeum állandó kiállításához*. Mezőkövesd, Miskolc.
- VOIGT Vilmos
1990 *A folklorizmusról*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- VÖRÖS Gabriella
2005 A szakrális, a nemzeti közösség és az egzotikum élménye. A magyarországiak részvételének motivációiról a csíksomlyói pünkösdi búcsúban. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók. Tanulmányok*. (Tabula könyvek 7.) 69–84. Budapest, Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- VUKOSZÁVLYEV Zorán
2010 Tisztább képletek – A kortárs szakrális építészet Magyarországon. In: Wesselényi-Garay Andor (szerk.): *A mindenség modellje. Kortárs magyar templomépítészet. (Modell of the Universe. Contemporary Hungarian Church Architecture.) Basa Péter emlékének. A debreceni MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központban 2009. március 21. – június 28. között rendezett kiállítás katalógusa*. [Második bővített kiadás] Debrecen: MODEM, 34–43.
2016 A 20. század hazai református templomépítészetének tendenciái. Egy tipológiai rendszer alapvetései. *Architectura Hungariae*, XV. 3. 157–170.
- VUKOSZÁVLYEV Zorán – URBÁN Erzsébet
2016 Magyarország templomépítésze 1945–1964 között: Vázlat az alkotóművészi értékeléssel megállapítható építészeti folytonosságról. *Építés – Építészettudomány*, 44. 3–4. 247–315.
- WALLERSTEIN, Immanuel
1974 *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York, San Francisco, London: The Academic Press.
- WEBER, Eugen
1976 *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford: Stanford University Press.
- WEIS István
1942 *Hazánk társadalomrajza*. (Nemzetnevelők könyvtára.) Budapest: Királyi Egyetemi Nyomda.
- WEISZ Boglárka
2012 *Vásárok és lerakatok a középkori magyar királyságban*. (Monumenta Hungariae Historica Dissertationes). Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet.
- WERTNER Mór, Dr.
1892 *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. I–Z*. Temesvár: Csanád-Egyházmegyei Könyvsajtó.
- WETTSTEIN Domonkos
2018 *Regionális stratégiaalkotás a Balaton-part rekreációs célú építészetében (1929–1979)*. doktori értekezés, BME Építésmérnöki Kar, Csonka Pál Doktori Iskola.

A jelképpé vált táj – Kalotaszeg

WIERZEJSKA, Jagoda

- 2019 A Domestic Space: the Central and Eastern Carpathians in the Polish Tourist and Local Lore Discourse, 1918–1939. *Philological Studies, Literary Research (PFLIT)* 9 (12), part 1: 33–62.

WOHL Janka

- 1887 A kalotaszegi „vagdalásos”. *Magyar Bazár*, XXII. 4. 29–30.

WULFF, Helena

- 2002 Yo-Yo Fieldwork: Mobility and Time in a Multi-Local Study of Dance in Ireland. „Shifting Grounds: Experiments in Doing Ethnography”. *Anthropological Journal on European Cultures*, 11. 117–136.

XÁNTUS János

- 1872 A magyar népisme kiállításáról. *Fővárosi Lapok*, március 16. IX. 62. 267.
1892 A Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának története, s egy indítvány jövőjét illetőleg. *Ethnographia*, III. 7–10. 298–310.

Y. D.

- 1895 Arczképek Kolozs megyéből. *Vasárnapi Ujság*, XLII. 38. 622–624.

ZEIDLER Miklós

- 2002 *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest: Teleki László Alapítvány.

ZENTAI Tünde – SABJÁN Tibor

- 1984 Az őcsényi ház bontása. In: Kecskés Péter (szerk.): *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei* 2. 175–202. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

ZERKOWITZ Emil

- 1904 Magyarország Amerikában. (Interparlamentáris kongresszus. – Kiállításunk St.-Louisban. – Olympusi versenyek.) St.-Louis, 1904. szeptember 4. *Vasárnapi Ujság*, LI. 39. 661–663.

ZICHY István

- 1993 Napló (részletek). (A részleteket válogatta Keserű Katalin) *A Gödöllői Városi Múzeum Évkönyve, (Annales Musei Gödöllöiensis)* 1992. 146–169. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.

ZUCKERKANDL, Berta

- 1904 Echte und gefälschte Kunst, in: Volkskunst: Ausstellung des Museums für Volkskunde” Zuckerkandl, Berta: *Zeitkunst: Wien 1901–1907* (mit einem Vorwort von Ludwig Hevesi) 1908. 40–46. Wien: Hugo Heller.

A könyvben említett települések román nevei (1910-ben)

Ajtón – Aiton	Havasnagyfalu – Mărișel
Almásnyíres – Mesteacănu	Havasrogoz – Rogojel
Almástamási – Tămașa	Hidalmás – Hida
Almásszentmária – Sântă Măria	Hidegszamos – Someșu Rece
Almásszentmihály – Sănmihaiu Almajului	Hodosfalva – Hodișu
Alsófüld – Fildu de Jos	Hosszúmacskás – Satu Lung
Alsójára – Iara	Inaktelke – Inucu
Andrásháza – Rădaia (1910-ben még nem önálló község)	Incel – Ciuleni
Bábony – Băbiu	Jákótelke – Horlacea
Bádok – Bădești	Járárákos – Vălișoara
Bánffydongó – Dângău Mare	Jegenye – Leghia
Bánffyhunyad – Huedin	Kajántó – Chinteni
Bedecs – Bedeciu	Kalota(Oláh)bikal – Bica
Bocs – Bociu	Kalotabökény – Buteni
Bodonkút – Vechea	Kalotadámos – Domoșu
Bodrog – Bodrog (1910-ben még nem önálló község)	Kalotánádas – Nadășu
Bogártelke – Băgara	Kalotaszentkirály – Sâncraiu
Borsaujfalu – Vultureni	Kalotaújfalu – Finciu
Csomafája – Ciumăfaia	Kendermál – Chendremal
Csucs – Ciucea	Ketesd – Tetișu
Dank – Dânișu	Kide – Chidea
Deréte – Dretea	Kisbács – Baci
Dezmér – Dezmir	Kisfenes – Fenișel
Diós – Deușu	Kiskalota – Călătele
Doboka – Dăbâca	Kiskökényes – Cuiș
Egerbegy – Agârbiciu	Kispetri – Petrinzel
Egeres – Aghireșu	Kissebes – Poieni
Farnas – Sfârș	Kolozs – Cojocna
Felsőfüld – Fildu de Sus	Kolozsbós – Boju
Felső(Oláh)gyerőmonostor – Mănăsturu Romanesc	Kolozsgyula – Giula
Forgácskút – Ticu	Kolozskara – Cara
Gesztrágy – Straja	Kolozsmonostor – Cluj-Mănăstur
Gyalu – Gilău	Kolozspata – Pata
Gyerőfalva – Păniceni	Kolozstótfalu – Tăuti
Gyerőfdongó – Dângău Mic	Kolozsvár – Cluj-Napoca
Gyerővásárhely – Dumbrava	Körösfeketető – Negreni
Györgyfalu – Gheorghieni	Körösfő – Izvoru Crișului
Gyurkuca – Giurcuța (1910-ben még nem önálló község)	Középföld – Fildu de Mijloc
Hasádát – Hășdate	Középlak – Cuzăplac
	Magyarbikal – Bișalatu
	Magyarfenes – Vlaha
	Magyarfodorháza – Fodora
	Magyargorbó – Gărbău

A jelképpé vált táj – Kalotaszeg

Magyargyerőmonostor – Mănăstireni
 Magyarkapus – Căpușu Mare
 Magyarkiskapus – Căpușu Mic
 Magyarléta – Liteni
 Magyarlóna – Luna de Sus
 Magyarmacskás – Măciçașu
 Magyarnádas – Nădășelu
 Magyarókereke – Alunișu
 Magyarremete – Remetea
 Magyarsárd – Șardu
 Magyarszentpál – Sânpaul
 Magyarvalkó – Văleni
 Magyarvista – Viștea
 Magyarzsombor – Zimbor
 Mákováfalva – Macău
 Malomszeg – Brăișoru
 Marótlaka – Morlaca
 Melegszaamos – Someșu Cald
 Méra – Mera
 Meregő – Mărgău
 Mezőtelegd – Tileagd
 Nádasberend – Berindu
 Nádasdaróc – Dorolțu
 Nádasróód – Corușu
 Nádaspapfalva – Popești
 Nádaszentmihály – Mihăiești
 Nagykálota – Călata
 Nagypetri – Petrindu
 Nagyvárad – Oradea
 Nyárszó – Nearșova
 Nyérce – Mierța

Ótorda – Turda Veche (1910-ben már nem
 önálló község)
 Pánczélcséh – Pânticeu
 Rőd – Rediu
 Sebesvár – Bologa
 Sárvásár – Șaula
 Sólómtelke-Comesti
 Szamosfalva – Someseni
 Szamoszentmiklós – Sânnicoară
 Szászfenés – Florești
 Szászsebes – Sebeș
 Székelyjő – Săcuieu
 Szelicse – Sălicea
 Szentmártonmacskás – Sânmărtin
 Szomordok – Sumurducu
 Sztána – Stana
 Szucság – Suceagu
 Tarányos – Tranișu
 Topaszentkirály – Sâncraiu Almașului
 Torda – Turda
 Tordaszentlászló – Săvădisla
 Tóttelke – Gălășeni
 Türe – Turea
 Váralmás – Almașu
 Vármező – Buciumu
 Viság – Vișagu
 Zentelke – Zam
 Zilah – Zalău
 Zutor-Sutoru
 Zsobok – Jebucu